

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

САМОРЕГУЛЯЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

*За науковою редакцією
доктора філософських наук, професора В. П. Беха*

КИЇВ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2010

УДК 304.2.: 316.4
ББК 60.55
С 17

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 3 від 22 жовтня 2009 року)*

За науковою редакцією В. П. Беха

Редакційна колегія: *В. П. Бех*, доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України (голова); *Н. В. Крохмаль*, кандидат філософських наук, доцент; *Г. О. Нестеренко*, доктор філософських наук, доцент (заст. голови).

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Б. І. Андрусишин*, доктор історичних наук, професор;
Г. І. Волинка, доктор філософських наук, професор.
М. Ф. Головатий, доктор політичних наук, професор;

С 17 **Саморегуляція соціального організму країни :** монографія / за науковою ред. В. П. Беха ; В. П. Бех (голова), Н. В. Крохмаль, Г. О. Нестеренко ; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 652 с. – (Серія : “До 175-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова”).

У монографії подано оригінальну концепцію саморегуляції соціального організму країни. Завдяки генетичному аналізу розкрита елементна база і функціональні характеристики гомеостату соціальної системи, що складається з двох провідних інгредієнтів: громадянського суспільства і держави. Концептуально доведено існування полімеханізму саморегуляції, до складу якого входять механізм створення законів, механізм дії законів, механізм реалізації законів і механізм зворотного зв'язку, або соціального контролю. З позицій системного аналізу відтворені його головні морфологічні параметри і функціональні характеристики, висвітлені тенденції саморозгортання української дійсності і європейської спільноти. Теоретично обґрунтовано загальне, специфічне й одиничне в багатогранному бутті системи саморегуляції цього виду, а також вказано на джерело продукування суперечностей у транснаціональному організмі Об'єднаної Європи, до структури якого прагне інтегруватися Україна.

Для науковців, фахівців із соціального менеджменту, політологів, соціологів, соціальних філософів, усіх тих, кого цікавить ноосціогенез, самоорганізація і саморегуляція ноосферного життя.

Original conception of self-regulation of a country social organism is given in the monograph. Due to genetic analysis an element base and functional descriptions of homeostat of a social system (which consists of two leading ingredients – civil society and state), is exposed. Existence of self-regulation polimechanism is conceptually proven – it consists of the mechanism of laws-creation, mechanism of laws-action, mechanism of laws-realization and mechanism of feed-back, or social control. From positions of system analysis their main morphological parameters and functional descriptions are reproduced, tendencies of Ukrainian reality and European community development are lighted up. General, specific and single in many-sided life of self-regulation system of this kind are theoretically grounded, and the source of contradictions producing in the transnational organism of Incorporated Europe, in the structure of which Ukraine aims to be integrated, also is indicated.

For research workers, specialists on social management, political scientists, sociologists, social philosophers, all those, who is interested by noosociogenesis, self-organization and self-regulation of noosphere life.

ISBN

© Бех В. П. [та ін.], 2010

© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010

*До 175-річчя
Національного
педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

*175-РІЧЧЮ Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова
5-РІЧЧЮ кафедри управління та
євроінтеграції Інституту соціології,
психології та управління*

присвячується...

Авторський колектив щиро дякує

Віктору Петровичу АНДРУЩЕНКУ,
ректорві НПУ імені М. П. Драгоманова,
доктору філософських наук, професору,
дійсному члену АПН України,
члену-кореспонденту НАН України,
заслуженому діячу науки і техніки України
за сприяння у розробці наукової проблематики
XXI століття

ВСТУП

XXI століття несе у собі нові несподіванки і створює складніші проблеми, ніж ті, що існували у добу Модерну. На наш погляд, їх новизна не полягає у нав'язуванні пересічному громадянину страху за майбутнє світової спільноти чи то з причин глобалізації, екологічних негараздів, економічної неспроможності задовольнити потреби людини. Саме цей аспект превалює у публікаціях кінця XX – початку XXI століть.

Суть новизни проблем світової спільноти полягає у тому, що цивілізація, яка формується гуманітарною революцією, перетворює науку Модерну в “технонауку”¹, тобто в нерозривний симбіоз фундаментальної науки й індустрії високих і надвисоких технологій.

Філософія технонауки радикально відрізняється від філософії науки Модерну. Здійснюючи інтелектуальний прорив за обрій новочасового розуміння фізичної світобудови, вона виявляє там щось таке, над чим ніколи не рефлектували творці науки попередніх епох. Йдеться про такі форми буття, які виникають на межі природи з інофізичними сферами буття – психокосмосом, нейрокосмосом, геномним простором усіх живих істот Землі, генетичним кодом, невідомими науці вимірами просторово-часового континууму тощо.

Філософія технонауки, на відміну від її попередниці, не спекулює, а визначає метафізичні параметри інофізичних, інопроворних, інопсихічних світів, стаючи при цьому немовби “супертехнологією” їх створювання. Цивілізація, одержима філософією технонауки, радикально змінює головну рушійну силу Історії, суб'єкта планетарних перетворень, метаболізм цивілізації (тобто глобальний обмін речовиною, енергією, інформацією).

Практичне здійснення таких грандіозних мегапроектів XXI ст. як: “Ядерний проект”, “Геном”, “Геном людини”, “Нанотех”, “Біотех”, “Проект тотальної інформатизації планетарного

¹ Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В., Мороз О. Я. Науковий світогляд на зламі століть : монографія. – К. : ПАРАПАН, 2006. – С. 13-14.

соціуму”, “Проект дигіталізації інформації”, “Проект Штучного інтелекту”, відкриває перед цивілізацією безмежні можливості науково-технологічного перетворення не тільки матеріально-просторового, але й інформаційно-медійного, гуманітарного середовищ перебування людини. Здобувши всі ці грандіозні можливості, людство буквально кинулося перетворювати свою тілесність, соціальність, спіритуальність, тобто саму людину в усій її багатовимірній тотальності. Саме завдяки цим самоперетворенням у сучасній культурі виникають такі екзотичні феномени як “квантовий інжиніринг”, “квантовий комп’ютинг”, “нейрокомп’ютинг”, “нейроінформатика”, “генопластика”, “сюрреали”, різноманітні віртуальні світи тощо.

За цих умов перед теоретичною думкою відкривається можливість більш ґрунтовно дослідити ноосферу, як специфічну оболонку, що окутала землю й увібрала у себе продукти саморозгортання планетарного розуму і стало впливає на життєдіяльність світової спільноти, формує принципово нові форми її буття.

Отже, практика використання індустрії інформаційно-гуманітарних технологій перетворення людини в усіх її вимірах занурює наш мегасоціум в якісно нову **екзистенціально-антропологічну ситуацію**, що далеко не однозначно впливає на розуміння соціального розвитку людства.

З одного боку, у цій ситуації просвітницька віра в те, що науково-технологічні революції неминуче ведуть цивілізацію до ідеально досконалого суспільства, тобто до суспільства Розуму, Справедливості, Загального Благоденства, усвідомлюється як “світоглядна мара”. Постпросвітницька світоглядна примара “суспільства ризику” протверезує інтелектуалів нашого часу, звільняє їх від небезпечної ілюзії про можливість науково-технологічного управління глобальною еволюцією не тільки гуманітарної сфери, але й екосередовища в усій його тотальності.

Аналіз причин провалу абсолютно всіх спроб практичного втілення в життя різних мегапроектів ідеально досконалого суспільства (провалу спроб побудови не тільки суспільства комунізму в СРСР, але й суспільства ліберальної демократії на Заході) підірвав просвітницьку віру в песимістів у всемогутність Розуму. Сучасні соціальні аналітики переконалися у тому, що зростаючий потік науково-технологічних революцій ХХ–ХХІ ст. приведуть цивілізацію не до ідеально досконалого суспільства,

про яке марили мислителі Просвітництва, а до інформаційно-тоталітаристського суспільства, або до глобального “суспільства ризику” (У. Бек).

З другого – інший сегмент колективного розуму світової спільноти позитивно сприймає глобалізовані зміни у планетарному просторі та вважає за необхідне й надалі вивчати соціальний світ і цілеспрямовано впливати на його подальший розвиток. Це означає, що існує досить потужний рух інтелектуалів, які оптимістично дивляться у Майбуття і працюють над дослідженням процесу саморозгортання соціального світу.

Отже, роздуми про прийдешній, а ще більше про майбутній день є нагальним обов'язком філософів і вчених. Адже патологія у суспільному житті, так само, як і у фізіології, – безцінний помічник у з'ясуванні причин захворювання соціального організму, без виявлення яких неможливо сприяти його одужанню.

При цьому сучасна криза переконливо доводить, що вузловою проблемою теорії пізнання на початку ХХІ століття є оптимізація людського життя в планетарному масштабі. На тлі загальної соціальної кризи національні, демографічні, військові, сировинні, енергетичні, екологічні та інші глобальні проблеми сприймаються як її наслідки.

Актуалізація проблеми фундаментальної раціоналізації суспільного життя спостерігається давно, і в названому процесі можна виокремити, як мінімум, три етапи: *перший* – пов'язаний з обґрунтуванням пріоритету ролі особистості в історії і земного походження суспільства та держави (епоха Відродження); *другий* – пов'язаний зі становленням соціальної доктрини марксизму, що розкриває суть суспільного життя на основі первинності матеріального над духовним при зростанні творчої ролі народних мас як суб'єкта соціальної чинності (кінець ХVІІІ – середина ХХ століття); *третій* – пов'язаний з пошуком "філософської єдності" серед безлічі відносно самостійних і взаємовиключних засобів пояснення ліній розвитку соціального світу – теологічного, матеріалістичного, технократичного, феноменологічного, екзистенціалістичного та інших (з середини ХХ століття).

Наразі до цього на основі аналізу глобалізаційних процесів можна додати четвертий етап, що пов'язаний зі становленням інформаційної єдності світової спільноти. Його сутність полягає у визнанні мережевого характеру комунікацій, що виникають між

різними суб'єктами історичної дії, канали якої заповнюють різноманітні види інформації, серед яких привалює наукове знання. Тому далеко не випадково, цей етап інформаційної фази розвитку сучасного людства отримав, за визначенням 32-ої конференції ЮНЕСКО (Париж, 2003), назву суспільства знань.

Не дивно, що перед такими потужними і різноспрямованими потоками інтелектуальної та фізичної енергії слаборозвинута теоретична думка просто розгубилася. Причина цього явища полягає у тому, що практична свідомість людей продовжує орієнтуватися на засвоєння логіки зовнішнього стану речей. Люди втратили контакт із внутрішнім світом. Вони перестали розуміти його логіку, і це нерозуміння призвело до того, що спрацювала пастка екології, яка відбиває вимогу дотримання нами закономірностей космічного характеру.

За цих умов природним є поділ дослідників на дві великі групи: песимістів і оптимістів. Песимісти, яких більшість (К. Поппер, А. Койре, Б. Паскаль, Моно та ін.), відносяться скептично до можливостей пізнання законів суспільного розвитку.

Оптимісти ж продовжують невтомно працювати над розгадкою таємниці механізму саморозгортання суспільного життя. У їхньому складі можна виокремити, насамперед, дві групи.

Одна група йде шляхом створення актуалізованих моделей суспільного розвитку, використовуючи для цього тенденції, що відкриваються в ході науково-технічної революції.

Інша ж група дослідників-оптимістів намагається досягнути цілісності суспільного життя шляхом застосування ***ідеї соціального організму***, що має свою власну долю і багатовікову історію. Однак її евристичний потенціал ще цілком незрозумілий і нерозкритий. Водночас наш аналіз доводить, що саме вона є **парадигмальною ідеєю**, оволодіння якою привідкриває завісу над самоорганізацією і саморегуляцією родового життя світової спільноти у третьому тисячолітті.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

Останнім часом як в наукових колах, так і серед широкого загалу стало модним вживання термінів “самоорганізація”, “саморегуляція”, “регуляція”; набули нового звучання поняття “організація”, “управління”, “менеджмент”. Таке, дещо довільне, тлумачення зазначених понять викликає необхідність їх обґрунтування, пояснення та системного дослідження, що і запропоновано у роботі з позицій ідеї соціального організму країни.

Основою дослідження терміну “саморегуляція соціального організму країни” є дві його складові: “саморегуляція” та “соціальний організм країни”. Цей розділ буде присвячений аналізу саме цих двох явищ: феномену соціального організму і саморегуляції як явища, притаманного системам різного типу.

1.1. СОЦІАЛЬНИЙ ОРГАНІЗМ У ДИСКУРСІ СВІТОГЛЯДНО-ТЕОРЕТИЧНОГО І МЕТОДОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ: РЕТРОСПЕКТИВА І СЬОГОДЕННЯ

Спроби філософського пояснення організменого розвитку другої природи робилися неодноразово. Перші згадки про суспільний організм як форму існування людини зустрічаємо ще в

давньоіндійських Ведах (близько 3,5 тис. років до н. е.). Думка про те, що світ людей являє собою взаємопов'язаний організм, просліджується і в іншій давньоіндійській пам'ятці "Махабхараті" (перша половина 1 тис. до н. е.). В одному з її епізодів говориться про єдину духовну субстанцію, до якої сягають всі емпіричні явища.

Пізніше ця ідея була підтримана Платоном, Арістотелем, Т. Гоббсом, О. Контом, Г. Спенсером, К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. Леніним, Е. Дюркгеймом та багатьма іншими філософами. У світовій соціології був створений цілий напрямок, що одержав назву органічної школи. Із сучасних дослідників її підтримують Р. Абдєєв, А. Аганбегян, М. Арчер, В. Андрущенко, В. Бех, В. Воронкова, М. Моїсєєв, М. Михальченко, М. Мокляк, В. Пилипенко, В. Піддубний, В. Франчук, І. Черненко, П. Штомпка, В. Шаповалов та багато інших.

На багатовимірність організмової ідеї існування соціального світу вказують понятійні форми, у яких вона зафіксована у науко-філософській спадщині: "соціальний організм", "суспільний організм", "духовний організм", "етносоціальний організм", "логічний організм", "соборний організм", "церковний організм", "державний організм", "народно-державний організм", "інституціональний організм", "культурологічний організм", "культурно-історичний організм", "колективний організм", "етнічний організм", "формаційний організм" та ін.

Наш аналіз показує, що ідея соціального організму якраз і виникла для відображення в логічній формі специфічного планетарного явища, а саме: саморозгортання соціального життя або розумної живої речовини, що співіснує поряд зі звичним білково-нуклеїновим життям або простою живою речовиною. На практиці виходить так, що у вигляді сімейства фізичних організмів спочатку перед нами розкрилася матеріальна сторона Всесвіту, а тепер **у сімействі соціальних організмів проступає образ її духовної складової.**

Звідси впливає наполегливе прагнення дослідників, використовуючи засіб аналогій, накласти закономірності *живого виду планетарної речовини* на **розумну живу речовину**. Саме з цієї причини історія її саморозгортання, як відомо, тісно переплітається з поняттям "фізичний організм". Цей зв'язок може бути представлений в такому вигляді: у Платона він є метафорою, у Арістотеля – аналогією, у Г. Спенсера –

паралелізмом, у П. Лілієнфельда – абсолютною тотожністю. Нині ж ми констатуємо цей зв'язок як особливий предмет спочатку філософського, а потім і наукового аналізу.

З аналізу наявної літератури випливає, що ця ідея змінила вже декілька історичних форм свого функціонування. Спочатку вона досить тривалий час існувала у **міфологічній формі**, відголоски якої дійшли навіть до наших днів. Для підтвердження цього досить навести опис суспільного організму, що зустрічається в літературі. Ось як її описує, наприклад, у "Тюремних зошитах" А. Грамші: "саме поза залежністю від окремих індивідуумів існує щось фантазмагоричне, існує абстракція колективного організму, свого роду самостійне божество, яке не мислить якоюсь конкретною головою, а все-таки мислить, яке не пересувається з допомогою людських ніг, а все-таки пересувається тощо"¹.

Після цього міфологічна форма ідеї єдності світу була закономірно замінена на **теологічну**. У вченні апостола Павла сказано, що "суспільство є єдине тіло во Христі". Але принцип підпорядкування начальникам, за вченням Павла і апостолів, не може додаватися до царини віри; вони проголошують право опору, але тільки пасивного і тільки шляхом мучеництва. Принципи рівності, братерства, людської єдності, до яких вже піднялася філософія епохи, переходять у нове вчення і таким чином спускаються з філософських висот у народні вірування.

Сенека Луцій Анней (близько 4 р. до н. е. – 65 р. н. е.) – римський філософ, вихователь і радник імператора Нерона – розглядав світ як єдине розумно-божественне ціле, всі частини якого органічно пов'язані між собою².

Теологічна форма отримала нищівний удар з боку Арістотеля, що, як не дивно, пройшов непоміченим для філософів, а її релігійна конфігурація наповнювалася змістом ще в епоху Гегеля. Наприклад, Г. Греєф пише: "Думка його (Арістотеля – авт.) виходить за межі грецького державного ладу: він вивчає і порівнює сто п'ятдесят різноманітних політичних форм. Він розглядає суспільство вже не як штучне створення богів і людей, а як природний організм. Таким чином, цей

¹ Грамши А. Тюремные тетради : избр. соч. в 3 т. – М. : Иностранная литература, 1959. – Т. 3. – С. 257-258.

² Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха просвещения / ред. коллегия : И. Т. Фролов (отв. ред.), Л. П. Буева, Б. Т. Григорьян, А. В. Гулыга, П. С. Гуревич, М. А. Киссель, М. Т. Степанянц, А. В. Воропаева ; сост. : П. С. Гуревич. – М. : Политиздат, 1991. – С. 441.

найвидатніший попередник наукової соціології вчиняє величезний переворот в галузі суспільних вчень. Дивно тільки те, що в тисячах томів, присвячених Арістотелю, цій основній його ідеї коментатори приділили, чи не найменше уваги; між тим ця важлива точка зору пов'язує грецький світ з найбільш передовою думкою нашого часу"¹.

Від Арістотеля організмене уявлення про суспільство перейде до Томаса Гоббса, Георга Гегеля, П'єра Леру та інших теологічно налаштованих філософів. Філософія Краузе також просякнута теологією. Але від філософських систем Гегеля, Шелінга, Шлегеля вона вигідно відрізняється шляхетністю і широтою суспільних прагнень. Крім того, це одна з перших систем, що розглядає суспільство в загальних рисах як організм, наділений функціями і органами.

Найбільш повний опис історичного аспекту розвитку ідеї соціального організму ми зустрічаємо в соціологічній літературі початку ХХ ст. Пізніше матеріалістична настанова відсунула її на периферію теорії пізнання. Так, у роботі "Соціологія" М. Ковалевський відзначає, що "погляд на суспільство як на організм, що розвивається, як відомо, Спенсером, а за ним Шеффле, Лілієнфельдом, Вормсом, Ізуле, Новиковим і почасти де Грефом, вже зустрічається в зародку у Конта, який звертається до цього уподібнення, усвідомлюючи водночас, що аналогія не є тавтологією, і тому утримуючись від того пристосування окремих установ і суспільних функцій до різноманітних частин людського тіла, яке так багато сприяло викривленню вірної в суті своєї думки, вірної настільки, наскільки нею заперечується чисто механічне, тобто штучне зближення різних елементів громадськості"².

Тут же він залишає нам відомості про те, що ця ідея простежується і в більш ранній історичний період. "Наврядчи потрібно нагадати, – пише М. Ковалевський, – що перший зародок вчення, згідно з яким різні соціальні класи і відповідні їм установи визнаються частинами одного органічного цілого, веде початок від Платона. Багато століть згодом, Плутарх у своїх "Moralia" проводить ту ж точку зору. "Moralia" Плутарха були дуже розповсюджені у візантійському і середньовічних суспільствах. Вони зберегли від забуття платонове вчення про органічну

¹ Грамши А. Тюремные тетради : избр. соч. в 3 т. – М. : Иностранная литература, 1959. – Т. 3. – С. 39.

² Ковалевский М. М. Социология. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1910. – С. 205.

+

природу держави навіть в епоху, коли думки найвидатнішого з філософів Греції відомі були світу лише у вигляді уривків і доходили до нього обхідними шляхами. У XII столітті Іоанн Салісберійський, слідом за Платоном, знову висунув положення про державу – організм. Ще до появи "Богословської Енциклопедії" ("Summa theologia") Фоми Аквіната, "Polycraticus" Іоанна Салісберійського резюмував, так би мовити, все соціальне і політичне знання середніх віків. До цієї книги постійно зверталися за довідками і її не раз рабськи списували. Завдяки їй органічна теорія держави перейшла в роботи перших представників схоластичної філософії, особливо в "Specula" Винченца з Бове"¹.

Далі М. Ковалевський справедливо робить висновок про те, що "ця теорія, що за звичай пов'язується з ім'ям Гоббса, була відома, таким чином, за багато віків до нього. Гоббс зумів надати їй, однак, деяку оригінальність і блискучу форму в своєму "Левіафані". Вчення Г. Спенсера є лише нове вираження тієї ж доктрини, що налічує, як ми бачили, більш ніж дві тисячі років існування"².

В подальшому вульгаризація її пов'язана вже з роботами Альберта Шеффле, Павла Лілієнфельда, Рене Вормса, що виставили її на свій рахунок і вдалися до чималих перебільшень при її розвитку. У своїх пошуках аналогій між державою і живим організмом вони дійшли до ототожнення біржі з людським серцем.

Вже Платон називає державу величезною людиною. У Арістотеля ця метафора Платона вже має характер не поетичної фікції, а дійсної аналогії. Держава стала організмом, тобто величезною людиною, а сама людина була визнана істотою суспільною. Тому Арістотеля необхідно вважати дійсним батьком теорії соціологічного макрокосму. Але Арістотель все ж визнавав це зіставлення тільки зіставленням; у Спенсера ж ідеться вже про паралелізм. Екзодерма, ендодерма, мезодерма визнаються існуючими однаково і в структурі організмів, і в структурі суспільства. Насправді ж мова може йти тільки про відповідність, зустрічі і паралелізми. Лілієнфельд доводить наслідки таких пошуків за уподобленнями до кінця, говорячи, що "суспільство не

¹ Ковалевский М. М. Социология. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1910. – С. 205.

² Там же. – С. 207-208.

тільки схоже на живий організм, але і що воно є живий організм”¹.

Філософську форму ідея соціального організму намагається набути давно. Як інструмент пізнання вона стала широко застосовуватися для аналізу суспільного життя. На цьому етапі вона набула універсального характеру і стала застосовуватися практично до всіх сторін людського життя. На практиці вийшло так, що ця ідея, не маючи чітко визначеного змісту, вже сотні років успішно працює в теорії пізнання. Її живучість дуже добре пояснив В. Вернадський, який писав: “Створюється нова своєрідна методика проникнення в невідоме, що виправдовується успіхом, але яку образно (моделлю) ми не можемо собі уявити. Це немов би висловлене у вигляді “символу”, створюваного інтуїцією, тобто несвідомим для дослідника охопленням незліченної сили фактів, нове поняття, що відповідає реальності. Логічно ясно зрозуміти ці символи ми поки що не можемо, але додати до них математичний аналіз і відкривати цим шляхом нові явища або давати їм теоретичні узагальнення, що перевіряються в усіх логічних висновках фактами, тривко враховуючи їх мірою і числом, ми можемо”².

Цілком природно, що ідея соціального організму раніш за все була застосована до вивчення *сфери політичних відносин*. І оскільки політика – явище досить складне, то в науковій літературі можна виокремити такі різновиди соціального організму, як: державний, управлінський і власне політичний. Ідеальна держава, за Платоном (347 р. до н. е.), “повинна бути красивою вся загалом”. “Втім, – характеризує він свій проект ідеальної держави, – ми засновуємо цю державу, зовсім не маючи на увазі зробити якимось особливо щасливим один з прошарків його населення, але, навпаки, хочемо зробити такою всю державу загалом”³.

Ж.-Ж. Руссо в 1762 році, в роботі “Про суспільний договір або принципи політичного права”, критикуючи Монтеск’є і Гоббса, слідом за Бейлем прийшов до деїстичної концепції необхідності бога, що карає і винагороджує, забезпечуючи життєздатність державного організму і непорушність суспільної моралі⁴.

Особливо цінними є визначення змісту поняття “державний

¹ Ковалевский М. М. Социология. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1910. – С. 262.

² Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. – М. : Наука, 1988. – С. 77.

³ Гегель Г. Философия права. – М. : Мысль, 1990. – С. 494.

⁴ Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – С. 432.

організм" Г. Гегеля, який писав, що "конкретна держава є розчленоване на його особливі кола ціле"¹. У роботі, присвяченій проблемам естетики, читаємо наступну характеристику суспільного організму: "Увесь цей організм є в справжній державі добре злагодженим, цілим і завершеним у собі"². При цьому, як зауважив він у листі до Шеллінга, ще в січні 1795 року: "Ортодоксію неможливо розхитати до тих пір, доки її проповідь пов'язана з земними вигодами і вплетена в цілісний державний організм"³.

У сучасній політичній літературі часто має місце застосування поняття "соціальний організм" до суспільних утворень різного типу: до політичних партій, а також до інших суспільних організацій і рухів.

Завдяки роботам К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна і навіть ширше – матеріалістичному напрямку в теорії пізнання, сьогодні більш за все описаний *виробничий організм*⁴. При капіталізмі, на думку К. Маркса, "в системі машин велика промисловість володіє цілком об'єктивним виробничим організмом, який робітник знаходить вже як готову матеріальну умову виробництва"⁵.

В. Ленін у роботі "Економічний зміст народництва" пише: "Кожна така система виробничих відносин є, за теорією Маркса, особливим соціальним організмом, який має особливі закони свого зародження, функціонування та переходу у вищу форму, перетворення в інший соціальний організм"⁶.

Аналіз управління "як істотної ознаки соціального організму" пропонував вести відомий болгарський учений Марко Марков⁷. У зв'язку з розробкою проблем управління *поняття суспільний організм було поширено на регіон, місто*. Характеризуючи суспільну природу міст, К. Маркс писав, про те що це свого роду самостійний організм. В. Ленін, як відомо, вимагав зразкової постановки справи в конкретній місцевості не випадково, оскільки вважав регіон теж цілісною системою, що саморозвивається.

Ні у кого не викликає сумнівів коректність уживання поняття

¹ Гегель Г. Философия права. – М. : Мысль, 1990. – С. 347.

² Гегель Г. Эстетика : в 4 т. – М. : Искусство, 1968. – Т. 1. – С. 107.

³ Гегель Г. Работы разных лет. – М. : Мысль, 1993. – Т. 2. – С. 218.

⁴ Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. / К. Маркс, Ф. Энгельс Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – Т. 7. – М., 1956. – С. 5-110.

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Процесс производства капитала. – М., 1955. – Кн. 1 / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М., 1960. – Т. 23. – С. 397.

⁶ Ленин В. И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге Струве / Полн. собр. соч. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1979. – С. 429.

⁷ Марков М. Теория социального управления. – М. : Прогресс, 1978. – С. 38.

суспільного організму до економічної сфери. Його вперше вжив стосовно зазначеної сфери нашої дійсності знов-таки К. Маркс, який зауважив, що з усуненням капіталістичного базису і "разом з усуненням безпосереднього характеру живої праці як лише одиничної, або загальної лише внутрішньо, чи лише зовні, разом з перетворенням діяльності індивідів у безпосередньо загальну або суспільну, з предметних моментів виробництва знімається ця форма відчуження; вони завдяки цьому перетворюються у власне органічне тіло, де індивіди відтворюють себе як окремі одиниці, але як суспільні одиниці"¹. Далі К. Маркс вживає поняття суспільного організму в аналізі проблем кооперації². Це ж поняття та ідея соціального організму застосовується ним і в аналізі закономірностей функціонування галузей народного господарства³.

У сучасній літературі ідея соціального організму співвідноситься з усіма традиційними і модерними структурними одиницями економічної сфери: всілякого роду асоціаціями, акціонерними товариствами, біржами, банками тощо. Підтвердженнь цьому безліч. Для цього достатньо проаналізувати зміст планування розвитку економічної і соціальної сфер, яке надало значний імпульс розповсюдженню ідеї соціального організму. План соціального розвитку охоплює всі сторони життєдіяльності суспільного організму щодо підприємства, галузі або регіону.

Наразі, коли державами, що з'явилися внаслідок розпаду СРСР, повсюдно ініціюється процес приватизації і корпоратизації колишніх державних підприємств, процес залучення до вжитку поняття соціального організму інтенсифікується. Причину цього пояснив М. Моїсеєв, який справедливо зауважив, що, "набуваючи самостійність, те чи інше підприємство відразу перетворюється в організм: у нього виникають власні цілі і певні можливості їм слідувати. Ці нові цілі зовсім не мають співпадати з метою всього господарського організму: вони завжди будуть іншими – не антагоністичними, але іншими"⁴.

З аналізу наявної літератури виходить, що вищезгадана ідея

¹ Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 годов: (Первоначальный вариант "Капитала"): Ч. 2 // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 46. – Ч. 2. – С. 347.

² Маркс К. Процесс производства капитала. – М., 1955. – Кн. 1. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М., 1960. – Т. 23. – С. 343.

³ Маркс К. Из экономических рукописей (1857-1858). Введение / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1958. – Т. 12. – С. 712, 720.

⁴ Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. – М. : Молодая гвардия, 1990. – С. 323.

—+—

плідно діє в соціальній сфері при дослідженні проблем, пов'язаних з особистістю, колективом, іншими соціальними спільнотами. Так, наприклад, К. Маркс використовує ідею суспільного організму щодо окремої людини¹ і трудового колективу².

Ідея організму щодо колективу розповсюджена не тільки в сфері матеріального виробництва. Вона отримала права громадянства і в сферах виховання і навчання. Так, наприклад, відомий педагог А. Макаренко писав про те, що колектив – це соціальний, живий організм, що тому і організм, що він має органи, що там є повноваження, відповідальність, співвідношення частин, взаємозалежність, а якщо нічого цього немає, то немає і колективу, а є просто збирище.

Сьогодні дослідники пішли ще далі і проводять більш масштабні аналогії. Так чинить, наприклад, М. Моїсеєв, який в роботі "Человек и ноосфера" розповсюджує ідею суспільного організму на планетарну спільність³.

Приблизно така ж картина багатофункціонального застосування поняття соціального організму спостерігається і в *духовній сфері*. Тут ідеться про організм науки, мистецтва, релігії і т. ін. Хоча ця сфера суспільної життєдіяльності має істотні відмінності від усіх інших, що раніше нами згадувалися, бо "душа з її внутрішнім життям не просвічує через всю реальність тілесної форми". Як писав Гегель: "Той самий недолік виявляється і в вищій сфері, в духовному світі і його організаціях, що розглядаються в їхній безпосередній життєвості. Чим вагоміші й змістовніші ці духовні утворення, тим більше потребує супутніх засобів та єдина мета, що надихає це ціле і складає його внутрішню душу. У безпосередній дійсності ці засоби виявляються доцільними органами, і все, що діється і відбувається, здійснюється лише через посередництво волі. Кожна частка такого організму, як держава і родина, тобто кожен окремий індивід, виявляє волю і перебуває в зв'язку з іншими членами того ж організму, але єдина внутрішня душа цього зв'язку, свобода і розум єдиної волі не виступають на арену реальності і не відкриваються в кожній частині як єдине і цілісне внутрішнє одушевлення"⁴.

¹ Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 годов: (Первоначальный вариант "Капитала"): Ч. 2 // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 46. – Ч. 2. – С. 213-214.

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – Т. 23. – М. : Политиздат, 1969. – С. 345.

³ Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. – М. : Молодая гвардия, 1990. – С. 318-319.

⁴ Гегель Г. Эстетика : в 4 томах. – М. : Искусство, 1968. – Т. 1. – С. 155.

Особливо активно поняття “організм” вживається в російській філософській думці при обговоренні сутності явища соборності. Достатньо вказати на роботи М. Бердяєва, О. Хомякова та інших мислителів. Так, наприклад, М. Бердяєв писав, що “справжня свідомість суцього можлива лише через перебування в соборності, в церковному “ми”, в зреченні “Я”, що випадає з церковного “ми”, що розриває зі зреченням як внутрішнім життям церковного організму, перестає стикатися з суцим і пізнавати його”¹.

Категорія “організм” застосовується і в теорії пізнання при вивченні прихованої частини соціальної реальності. Так, наприклад, автори роботи “Структури в нелінійних середовищах” пишуть наступне: “Фізична енергія слова нічим не відрізняється від всякої фізичної енергії... слово є в цьому смислі легкий і невидимий *повітряний організм* (виділене – авт.), наділений магічною силою щось особливе значити, в якісь особливі глибини проникати і невидимо творити великі події”².

Відомо, що організація ідея розповсюджується деякими дослідниками і *на Космос*. Так, наприклад, М. Бердяєв у своїх роботах спеціально розглядав місце людини в космічному організмі.

Просто дивно, як трапилося, що володіючи таким потужним евристичним потенціалом, ця філософська ідея не знайшла свого відбиття в сучасній вітчизняній соціальній філософії. Ми знаходимо лише побіжне посилання на неї в курсі лекцій “Сучасна соціальна філософія”, що вийшов у 1993 році під редакцією В. Андрущенко і М. Михальченка³.

Але вже в колективній монографії “Суспільні закони та їхня дія”, виданій Інститутом філософії НАН України ще у 1995 році, цей термін вживається частіше, хоча і без розшифрування змісту, тобто як методологічний засіб⁴.

Цей термін вживається як методологічний засіб і в роботі В. Кременя, Д. Табачника і В. Ткаченка, які пишуть про те, що “сучасна соціологія вважає, що зростання того чи іншого соціального організму, в тому числі і цивілізації, неминуче

¹ Бердяєв Н. А. О русской философии : в 2 ч. – Ч. 2. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 20-21.

² Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г., Потапов Л. Б., Самарский Л. Л. Компьютеры и нелинейные явления. – М. : Наука, 1988. – С. 20.

³ Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій : в 2 томах. – К. : Генеза, 1993. – Т. 1. – С. 217.

⁴ Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковський В. Г. Суспільні закони та їх дія. – К. : Наукова думка, 1995. – 212 с.

пов'язане з поглибленням його диференціації. З розпадом соціального організму він спрощується, доходить до рівня біполярності, стандартизується, що і свідчить про надлом цивілізації”¹.

Наукової форми ця ідея набуває вкрай поволі. Однак, саме в цій частині теорії пізнання сформувався цілий напрямок, відомий нам як **органіцизм**. Він уподібнює соціальну реальність живому організму. Його А. Ковальов визначає як “методологічну орієнтацію концепцій суспільства на аналогії з поняттям організму як неподільного цілого, на відміну від механіцистичних моделей суспільства як агрегату елементів, які можна вивчати незалежно одне від одного”². Він виокремлює в ньому три типи:

По-перше, філософський органіцизм, наведений в роботах Ф. Шелінга, Г. Гегеля, романтиків – А. Уайтхеда та інших, похідний від давньої ідеї одухотвореного макрокосмічного порядку, всеєдності і протилежний номіналізму і механіцизму французьких просвітителів, соціальних фізиків, англійських економістів, утилітаристів і т. п.

По-друге, біоорганічні теорії суспільства як надорганізму, які спираються на еволюційну біологію і аналогії з побудовою і функціями живого організму (органічна школа).

По-третє, соціально-психологічний органіцизм, згідно з яким цілісність суспільства полягає в колективному розумі, свідомості, волевиявленні як самостійної реальності, що не зводиться до свідомості індивідів, які утворюють соціум (соціологізм).

Таким чином, проведений нами стислий історичний екскурс застосування поняття "соціальний організм" показав, що названа ідея існує в силу конвенціональності. Вона застосовується, насправді, як **ефективний методологічний засіб дослідження багатоманітності соціальної дійсності**.

З її допомогою дослідники всіх країн і часів охоплюють і аналізують органічну цілісність оточуючого нас світу. Останнім часом організмену ідею дослідники-природознавці розповсюджують навіть *на галузь техніки*. Започаткував це В. Вернадський, який писав, що "хід наукової думки в створенні машин, як давно помічено, цілком аналогічний ходу розмноження

¹ Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. Т. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К. : “ARC-UKRAINE”, 1996. – С. 52.

² Ковалев А. Д. Органицизм // Современная западная социология : словарь. – М. : Политиздат, 1990. – С. 248.

організмів”¹. Цю оригінальну думку В. Вернадського поглибив і розвинув Б. Кудрін².

Ідея соціального організму отримала певну світоглядну перспективу, ідеологічну привабливість, точний методологічний вигляд та іманентну теоретичну чистоту наприкінці ХХ – початку ХХІ століть у працях В. Беха³. Саме цей дослідник ґрунтовно дослідив польову субстанцію і концептуально виклав сутність і зміст організмової форми існування соціального світу і подав класифікацію її різновидів⁴.

Результати аналізу, викладеного в цих працях доводять, що цілком правим виявляється Ф. Шеллінг, який писав: "Організм є не шляхом матеріальної субстанції, що постійно змінюється, він є організм тільки шляхом вигляду або форми свого матеріального буття. Життя залежить від форми субстанції, іншими словами, істотним для життя стала форма. Тому мета діяльності організму – не безпосереднє збереження своєї субстанції, але збереження субстанції в тій формі, в якій вона є форма існування більш високої потенції.

Організм тому так називається, що всупереч тому, як здавалось спочатку, він існує не сам для себе, в ньому лише знаряддя, орган більш високого”⁵.

Отже, ми виходимо з того, що будь-яка країна має соціальне тіло, яке має власну морфологію і тому набуває організмової форми існування у бутті – котру ми називаємо соціальним організмом країни. Саме ця цілісність має атрибутивну здатність до саморегуляції. Далі треба розглянути, що означає термін “саморегуляція” і обґрунтувати можливість його застосування для соціальних систем.

¹ Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. – М. : Наука, 1988. – С. 32.

² Системные исследования. Ежегодник. – М. : Наука, 1980. – С. 236-237.

³ Бех В. П. Генезис соціального організму країни : монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с. ; Бех В. П. Соціальний організм: філософсько-методологічний аналіз. – Запоріжжя : “Тандем-У”, 1998. – 186 с. ; Бех В. П. Філософія соціального миру: гносеологічний аналіз. – Запоріжжя : “Тандем-У”, 1999. – 284 с. ; Бех В. П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ : монографія. – 2-е изд. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 148 с. ; Бех В. П., Гащенко А. В. Фірма в дискурсі організмової ідеї : монографія. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 376 с.

⁴ Бех В. П. Генезис соціального організму країни : монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.

⁵ Шеллинг Ф. В.Й. Сочинения : в 2 томах ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1987. – Т. 2. – С. 482.

1.2. СПІВВІДНОШЕННЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ З САМООРГАНІЗАЦІЄЮ ТА УПРАВЛІННЯМ

Термін “саморегуляція” використовується сьогодні у різних значеннях: як функція систем різного типу, зокрема біологічних і соціальних; як життєві сили організму, що впливають на його функціонування та розвиток; як синонім терміну “самоорганізація”, “управління” тощо. Така розмаїтість у тлумаченнях, запозичених, передусім, з синергетики, вимагає аналізу співвідношення саморегуляції з самоорганізацією та управлінням.

Всі перераховані терміни мають відношення до системи як цілісного об’єкту, що складається з елементів, які перебувають у взаємних відносинах. Відносини між елементами формують структуру системи¹. Як відомо, системи класифікуються за різними критеріями. Наприклад, виокремлюють статичні (відносно стійкі до змін) і динамічні (структура змінюється з часом) системи; за взаємовідносинами з середовищем виділяють закриті і відкриті системи тощо. Саме по відношенню до відкритих динамічних систем і вживають поняття “саморегуляції”, “самоорганізації” та “управління”.

Формування та функціонування відкритих динамічних систем забезпечується процесами самоорганізації, що відбуваються в них. Самоорганізацію можна визначити і як функцію системи, і як її характеристику. Підтвердженням цьому є неоднозначність її тлумачення в науковій літературі. Так, В. Аршинов, відомий послідовними синергетичними розвідками, стверджує, що під самоорганізацією розуміють процеси виникнення просторово-часових структур у складних нелінійних системах, що знаходяться в далеких від рівноваги станах, поблизу особливих критичних точок (так званих точок біфуркації), де поведінка системи стає непостійною, а її структура – нестійкою і тому вона під впливом найнезначніших впливів може різко змінити свій стан². Одразу зауважимо, що ми не поділяємо жодного з визначень самоорганізації, які ядром цього процесу представляють формування нових структур. Як обґрунтовує у

¹ Керимов Т. Х. Система // Социальная философия : словарь / Сост. и ред. В. Е. Керимов, Т. Х. Керимов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая Книга, 2006. – С. 455.

² Аршинов В. И. Синергетика / В. И. Аршинов // Современная научная картина мира : словарь. – М. : Прогресс, 1997. – С. 164.

своїй монографії Г. Нестеренко¹, на позначення цього вочевидь є інший відомий термін – структуроутворення, що скоріше виступає етапом самоорганізації, аніж виражає все багатство її сутності.

Також ми не вважаємо за можливе визначати “деякий процес як процес самоорганізації, якщо в ході нього система виходить зі стану термодинамічної рівноваги за умови “експорту ентропії” і приходиться до порівняно більш упорядкованого за початковий молекулярного стану”². Це дійсно є необхідною передумовою самоорганізації, але не вичерпує спектру її сутнісних рис. Із наведеною ідеєю пов’язана і дефініція самоорганізації як внутрішньо спричиненого процесу переходу системи від стану рівноваги до утворення більш складних упорядкованих структур³, яка, на нашу думку, також звужує розуміння самоорганізації до її окремої умови.

Разом із тим, у цьому і деяких інших визначеннях досить обґрунтовано підкреслюється, що джерело самоорганізаційних процесів знаходиться у внутрішньому середовищі системи, наприклад, “самоорганізація – це прояв структур у системі, яка не зазнає жодних цілеспрямованих зовнішніх впливів (під цілеспрямованим тут розуміється вплив, що нав’язує системі ту структуру, яка в ній створюється)”⁴. І це дійсно слід визнати конструктивною і необхідною складовою дефініцій самоорганізації, тільки некоректно заявляти, що самоорганізовувана система “не зазнає жодних цілеспрямованих зовнішніх впливів”: самоорганізація відбувається при обов’язковій взаємодії із зовнішнім середовищем, але водночас відносно автономно від неї.

Цікавим є внесення до визначення самоорганізації ідеї про імовірнісний характер зв’язків між елементами системи, яка самоорганізується, наприклад: “самоорганізація – це процес, в якому створюється і відтворюється система, якій притаманний високий рівень складності і велика кількість елементів, зв’язки між котрими мають не жорсткий, а імовірнісний характер”⁵. Однак, на наш погляд, імовірнісний характер міжелементних зв’язків

¹ Нестеренко О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення : монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 93.

² Эбелинг В. Хаос и Космос: синергетика эволюции / В.Эбелинг, Р. Файстель. – Москва–Ижевск : Ин-т компьютерных исследований ; НИЦ “Регулярная и хаотическая динамика”, 2005. – С. 47.

³ Там же. – С. 48.

⁴ Печенкин А. А. Школа Андропова как один из источников синергетики в СССР / А. А. Печенкин // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М. : Арго, 1994. – С. 259.

⁵ Егоров В. С. Философский реализм / В. С. Егоров. – М. : Наука, 1994. – С. 30.

скоріше стосується взагалі існування складних відкритих нелінійних систем, а не специфічно процесів самоорганізації.

В. Романов, намагаючись узагальнити кілька дефініцій, пропонує розуміти самоорганізацію як процес виникнення нової системи чи відтворення її на основі елементів попередньої системи, що відбувається в моменти нестійкості і високої чутливості системи до будь-яких впливів. При цьому підкреслюється, що зі стану нестійкості система має кілька варіантів виходу, які вона знаходить сама, без програмування ззовні і що новоутворена система характеризується вищим рівнем складності та активності¹.

На нашу думку, наведені визначення мають значний недолік – деякі їх складові необґрунтовано віднесені до характеристик процесу самоорганізації. Зокрема, наприклад, зовсім незрозуміло, чому зміст цього процесу зводиться до виникнення нової системи, чому самоорганізація відбувається тільки в періоди нестійкості (ясно, що в ці періоди вона яскравіше проявляється, але й на етапах відносної стабільності система також самоорганізується); некоректний вираз “прояви структур у системі”, адже структура в системі одна і є формою взаємозв'язку її елементів; є й інші неузгодженості.

Для уникнення таких “надуманих” дефініцій варто, перш за все, звернутися до словників. Так, у філософському словнику за редакцією В. Шинкарука пропонується розуміння самоорганізації як здатності системи самостійно підтримувати, відтворювати чи вдосконалювати рівень своєї організації при зміні зовнішніх і внутрішніх умов її існування, діяльності з урахуванням минулого досвіду, спрямованої на збереження її цілісності, підвищення стійкості, забезпечення нормального функціонування або розвитку².

Зважаючи на виокремлені позитиви й негативи, визначальними ідеями, які треба врахувати при визначенні сутності самоорганізації, є такі специфічні риси цього процесу: 1) внутрішнє джерело і забезпеченість процесу ресурсами й силами самої системи без зовнішнього втручання; 2) періодичне виникнення локальних впорядкованостей; 3) масштабність

¹ Романов В. Л. Социальная самоорганизация и государственность. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – С. 26-27.

² Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 596.

самоорганізаційного процесу, тобто охоплення ним всієї системи і здатність змінювати її якісний стан. Ігнорування тієї чи іншої риси в окремих дослідженнях часто призводить до звуження змісту поняття “самоорганізація” – внаслідок чого йому нав’язується зміст саморегуляції, або самовідтворення, або самовпорядкування цілісності системи¹.

Отже, в літературі самоорганізацію часто ототожнюють з саморегуляцією. Проте, якщо самоорганізацію можна визначити як здатність системи, її характеристику, то саморегуляція є функцією системи, що забезпечує самоорганізацію останньої. Тобто саморегуляція є функцією, що допомагає системі реагувати на зміни в ній з метою забезпечення її нормального функціонування або розвитку.

Саморегуляція, на відміну від самоорганізації, не так детально досліджена у літературі. Більшість робіт присвячена дослідженню саморегуляції на рівні людської особистості (біологічна система). Лише в останні кілька років з’явилися роботи, що аналізують це поняття або ж дотично його вивчають на рівні соціальної системи. Крім того, в літературі досить часто поняття саморегуляції ототожнюється або ж підміняється поняттями регуляції, управління. Тому ми вважаємо за доцільне проаналізувати цей термін детально.

Почнемо з етимології цього слова. У словнику іноземних слів поняття “саморегуляція” не зустрічається, як не зустрічається і термін “регуляція”, але можна знайти однокореневі слова, а саме “регулювати”, “регулятивний”, “регулятор”².

Термін “регулювати” походить від латинського “regulare” і означає: по-перше, підкорення певному порядку, правилу, упорядковування; по-друге, встановлення вірної, необхідної для роботи взаємодії частин механізму, приладу, апарата тощо; по-третє, робити будь-що для отримання потрібних показників, досягнення потрібного ступеня чого-небудь³.

Слово “регулятивний” походить від латинського кореня й означає “той, що направляє, вносить порядок, планомірність у будь-що”.

Основу слова “регулятор” також складає латинський корінь

¹ Нестеренко О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення : монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 94-95.

² Регулювати // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Русский язык, 1988. – С. 422-423.

³ Там же.

“regulare”, тобто приводити до ладу, налагоджувати. Воно означає: по-перше, пристрій (сукупність пристроїв), за допомогою якого підтримується постійною чи змінюється за заданим законом деяка фізична величина, що характеризує технічний процес чи положення об’єкта регулювання у просторі; по-друге, те, що регулює, направляє розвиток чого-небудь¹.

За аналогією з однокореневими поняттями “регуляція” вірогідно може означати процес упорядкування, підтримання стабільності та взаємодії частин цілого, а “саморегуляцію” у цьому випадку можна розглядати як внутрішній тотожний регуляції процес (від лат. processus – походження, просування), тобто як сукупність подій, станів змін, що має певну цілісність і направленість² розвитку об’єкта в їх взаємозв’язках та взаємопереходах від попереднього до наступного³.

Отже, наш аналіз виводить нас на ідею застосування терміна “саморегуляція” у значенні надання певного порядку процесам функціонування системи. Під терміном “саморегуляція” ми розуміємо самовпорядкування процесу функціонування системи за рахунок самоорганізаційних можливостей, тобто атрибутивних властивостей, притаманних самій цій системі.

У процесі функціонування відкриті динамічні системи поступово ускладнюють свою структуру, що призводить до появи підсистем. Як зазначають деякі дослідники⁴, таких підсистем може бути кілька, що пояснює появу кількох типів так званих саморегулятивних систем, тобто систем, які мають функцію саморегуляції. До саморегулятивних систем належать системи амерного, димерного та тримерного типів.

Найпростіший тип саморегулятивної системи – *амерний* (від грец.: а – без + *meros* – частина), для якого характерний збіг процесів, що упорядковуються⁵. Ця саморегулятивна система не має якісно відмінних протилежних частин чи підсистем. По відношенню до кожного з процесів системи ця форма саморегуляції є загальною.

З точки зору відносин кожного процесу зі всіма іншими вона є взаємною. Для цієї форми характерним є те, що складний

¹ Регулювати // Словарь иностранных слов. – 17-е изд. испр. – М. : Русский язык, 1988. – С. 422-423.

² Процес // Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-е вид. перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 552.

³ *Воловик В. И.* Философия истории : курс лекций. – Запорожье, 1995. – С. 61.

⁴ Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 364 с.

⁵ Там же. – С. 64-65.

механізм саморегуляції стихійно складається на основі кооперації в неоднорідних, нерівноважних системах, де продукти одних процесів є ресурсами для інших і навпаки.

На нашу думку, в соціальних системах, у тому числі й у суспільстві, такий механізм складається при взаємодії “суспільство – природа”, де на основі суспільного поділу праці відбувається поступове зняття обмеження на використання природних ресурсів, що призводить до поступового витрачання ресурсів у системі швидше, ніж вони надходять туди з навколишнього середовища. Між ними виникають відносини конкуренції, оскільки в одні процеси дані ресурси втягуються швидше, ніж інші, то останні гальмуються і, в кінцевому підсумку, зникають (“вимирають”), а в системі залишаються тільки процеси першого виду. Між ними та витрачанням ресурсів, що потрапляють у систему, встановлюється негативний (стабілізуючий) зворотний зв'язок, і ці процеси починають стабільно відтворюватися стаціонарно. Таке відтворення процесів певних видів у ході обміну ресурсами поступово видозмінює систему за рахунок формування механізмів відтворення процесів та його змінення.

Таким чином, утворюється видозмінений стан саморегулятивної системи, за якого відтворення будь-якого елемента системи означає, що на початку (на “вході”) і в кінці (на “виході”) кожного циклу цього процесу цей елемент виявляється в одному і тому ж стані. А оскільки інші види елементів при цьому перетворюються, то така саморегулятивна система являє собою *димерний* тип саморегулятивних систем, тобто складається з двох частин. Система при цьому ділиться на дві підсистеми – регулюючу та регульовану¹.

Роздвоєна саморегулятивна система з'являється кожного разу, коли якісно різні процеси реалізуються через дію одних і тих же, але різних елементів, тобто через процесну й субстратну структуру системи, які збігаються, а їх протилежність, відповідно, знімається. Виникає об'єктивна необхідність в іншому поділі єдності на протилежності.

Формою реалізації цієї необхідності стає роздвоєння протилежних моментів єдності процесу саморегуляції на активний (той, що визначає) і пасивний (той, що визначається), що

¹ Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Политиздат Украины, 1984. – С. 79.

—+—

призводить до встановлення відносин координації. Але роздвоєння на такі протилежності означає впорядкування процесів не лише за принципом координації, а і за принципом субординації¹. Цей принцип є динамічною формою саморегулятивних систем.

Найпростішою формою субординації є поділ процесів, що визначають, і процесів, що визначаються, між різними елементами системи, що означає не просто диференціацію останніх на регулюючі та регульовані, а поділ, за якого перші починають віддавати команди другим, а другі починають віддавати першим ресурси. Формується протиріччя між регулюючою та регульованою підсистемами, завдяки чому система набуває “вертикального” виміру². Саме димерний тип саморегулятивних систем складається у суспільстві, що забезпечує створення різних типів управління.

Третім типом саморегулятивних систем є система, що ділиться на три підсистеми: регулюючу, регульовану та регулюючу-регульовану³. Звідси і її назва – *тримерний* (трьохчастинний) тип саморегулятивних систем. Залежно від пропорцій між її компонентами ця форма може мати істотно різні і навіть протилежні модифікації. Наприклад, в одній із систем більшість елементів є регульованими, а меншість – регулюючими, в інших системах може бути навпаки.

Представники синергетики звертають увагу і на засоби, що існують в саморегулятивних системах для виконання функції саморегуляції (регуляції). Це речовина, енергія та інформація. На рівні біологічних саморегулятивних систем основну роль відіграє речовина та енергія, а допоміжну – інформація (генний рівень), що забезпечує оптимальне реагування на зовнішні та внутрішні зміни в системі; на рівні соціальних саморегулятивних систем відбувається зміна пріоритетів – тут основну роль відіграє інформація, а речовина та енергія виконують функції допоміжних засобів.

Така точка зору дає можливість говорити про створення повної картини дії саморегулятивних систем, де однією з функцій виступає саморегуляція (регуляція), що забезпечує здатність системи до реагування на зміни під дією зовнішніх та внутрішніх

¹ Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Политиздат Украины, 1984. – С. 79.

² Там же.

³ Там же. – С. 65.

впливів та збереження стабільності системи під дією таких впливів. Але при майже повній подібності саморегуляції з регуляцією постає проблема пошуку кордону при розмежуванні цих понять, затушовується проблема їх взаємозв'язку і взаємопереходу між основними типами регуляції та саморегуляції, а процес їх становлення подекуди залишається незрозумілим¹.

Найбільш загальними формами саморегуляції у цьому контексті є такі: регулювання, управління, керівництво².

Якщо розглянути ці форми, то можна зазначити, що *регулювання* притаманне, насамперед, біологічним системам, оскільки складається на основі енергетичних і речовинних впливів і має досить просту структуру – регулююча і регульована підсистеми.

Стосовно *управління* та *керівництва* як форм саморегуляції у науковій літературі відбувається ототожнення понять саморегуляції з регуляцією та управлінням, спричиняючи певну плутанину при поясненні процесів, функцій, механізмів у складних відкритих динамічних системах. Особливо це стосується соціальних систем, стосовно яких науковці вживають ці терміни, інколи не замислюючись про їх зміст.

Більшість вчених, наприклад, В. Мазур, В. Королько та інші сьогодні при побудові повної картини функціонування та розвитку саморегулятивних систем ототожнюють саморегуляцію з поняттям “регуляції”, уточнюючи лише те, що саморегуляція неможлива на рівні зовнішньої регуляції, а можлива лише на рівнях внутрішньої та змішаної регуляції, тобто є аналогом регуляції при розгляді системи зсередини³. При цьому регуляцію визначають як процеси упорядкування процесу або процесів⁴ у системі для збереження її функціонування та розвитку, а поняття “саморегуляція” пояснюється через аналіз соціальної регуляції в її відповідності до більш часткових процесів, що є складовими загального регуляційного процесу⁵.

Така подібність внутрішньої та змішаної регуляції з саморегуляцією дає можливість говорити при подальшому, більш детальному, розгляді про тотожні механізми їх дії – прямий та

¹ Крохмаль Н. Историчні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – С. 72.

² Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 364 с.

³ Там же. – С. 67.

⁴ Там же. – С. 64.

⁵ Там же. – С. 60.

—+—

зворотній зв'язки, про їх тотожні форми існування в різних системах – регулювання (саморегулювання) на біологічному рівні розвитку матерії, а також управління (самоуправління) та керівництво на соціальному рівні розвитку матерії. При цьому як форма регуляції (саморегуляції) розглядається управління, що існує лише в соціальних системах, дає можливість визначитися з напрямками цілеспрямованого регулювання, притаманного державі і проявляється в теоріях управління.

Це можна простежити і в теоріях, які склалися за час існування управлінської думки та теорії управління.

Специфікою майже всіх теорій є те, що зростає диференціація вивчення форм саморегуляції, зокрема, досліджуються її окремі складові, що формує різні підходи в науці.

Звернемося до підходів, наведених Н. Крохмаль¹. Сьогодні на практиці існує та пробиває собі шлях так званий “модельний” підхід, який сформувався внаслідок дослідження коеволюції в системі “суспільство–природа” на засадах глобального відтворення, що здійснювалось під егідою Римського клубу (Дж. Форрестер, Д. Медоуз, М. Месерович, Е. Пестель, Е. Ласло, А. Печчеї та інші). Позитивним моментом цих праць було безумовне визнання ролі соціального фактора в коеволюційних процесах, а також виявлення умов коеволюції (концепція “нульового зростання”, а пізніше – “органічного зростання”, “Новий Гуманізм Печчеї”).

Напрямок, який послідовно вивчає впорядкування соціального процесу, є менеджмент або, точніше, теорія управління та її підгалузь – управління соціальними процесами. Саме тут розглядають саморегуляцію, управління та регуляцію як окремі компоненти єдиної системи. Найбільш дослідженим процесом є управління, у вивченні якого можна виділити три підходи: менеджмент, “кібернетичний” та близький до нього синергетичний.

Менеджмент у всіх своїх проявах розглядає управління як мистецтво вирішення соціально-психологічних та економічних проблем, які виникають в організації. Саме такої позиції дотримується більшість вчених при розгляді управління. Але менеджмент дає найбільш вузьке визначення цього явища. В

¹ Крохмаль Н. Историчні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 144 с.

загальному вигляді управління є тут певним типом взаємодії, що існує між двома суб'єктами, один з яких постає саме як суб'єкт управління, а інший – як об'єкт управління. При цьому управління відіграє координаційну роль, яка формує й приводить у дію ресурси даної організації для досягнення поставлених цілей.

Спираючись на дослідження О. Віханського та А. Наумова¹, усі вчення цього підходу можна розділити на “одномірні” та “синтетичні”. “Одномірні” вчення спочатку були спрямовані на пошук шляхів підвищення продуктивності праці, ефективності вирішення виробничих питань (наприклад, теорія “наукового управління” Ф. У. Тейлора про механістичне розуміння людини, її місця в організації й сутності її діяльності)².

У 20-30-х рр. ХХ ст. в “одномірних” теоріях змінюється розуміння управління. Його характерною рисою стає вивчення відносин між людьми, можливість впливати на них на основі психічної саморегуляції для досягнення ефективних результатів. Засновником цієї теорії був Е. Мейо, який розглядав людину як соціальну істоту, робота якої залежить від соціальних умов, в яких вона перебуває та від відносин між самими людьми у процесі виробництва.

Це започаткувало розвиток так званих біхевіористських теорій менеджменту, які розглядали управління і роль людини у ньому крізь призму не тільки економічних, але й соціальних інтересів (В. Д. Скотт), через лідерство, а не посадову владу (М. П. Фоллет), через “піраміду потреб” (А. Маслоу). Їм протистояли теорії, які базувалися на принципі: людиною потрібно управляти. Це теорія “Х” і “У” (Д. МакГрегор), яка базується на американському досвіді управління і характеризується ефективністю управління без вияву ініціативи та слабким використанням інтелектуального потенціалу людини, та теорія “Z” У. Оучі, яку він розробив у 1981 р. на основі японського досвіду управління і яка доповнює теорію Д. МакГрегора.

У. Оучі³ формулює основні правила керівництва людьми, спираючись на які, можна забезпечити ефективне управління: групове прийняття рішень, індивідуальна відповідальність,

¹ Віханский О. С., Наумов А. И. Менеджмент : учебник. – 3-е изд. – М. : Гардарика, 1998. – 528 с.

² Тейлор Ф. У. Принципы научного менеджмента. Библиотека журнала “Контроллинг”. Серия: “Классики менеджмента”. – Вып.1. – М. : Контроллинг, 1991. – 104 с.

³ Оучи У. Методы организации производства: японский и американский подходы; сокр. пер. с англ. / [Вступ. ст. Б. З. Мильнера]. – М. : Экономика, 1984. – 183 с.

довгострокове наймання кадрів, повільна оцінка кадрів та їх помірне просування, невизначений, неформальний контроль чіткими й формалізованими методами, неспеціалізована кар'єра, всебічна турбота про робітників.

Серед “одномірних” вчень в історії менеджменту особливу увагу привертають теорії адміністрування А. Файоля¹, котрий уперше описав такий вид діяльності, як управління, притаманний організації, яка розглядається як єдиний організм. Він виокремлює п'ять обов'язкових функцій управління: планування, організацію, розпорядження, координацію, контроль. Також ним виділяється чотирнадцять принципів управління: 1) поділ праці; 2) влада; 3) дисципліна; 4) єдність розпорядження; 5) єдність керівництва; 6) підпорядкування індивідуальних інтересів загальним; 7) нагородження персоналу; 8) централізація; 9) ланцюг взаємодії; 10) порядок; 11) рівність; 12) стабільність персоналу; 13) ініціатива; 14) корпоративний дух.

У цьому ж контексті привертає увагу й інше вчення – теорія М. Вебера² про бюрократичну систему, яка повинна забезпечувати швидкість, точність, порядок, певність, безперервність і передбачуваність управління.

Якщо кожна з одномірних теорій акцентує увагу на якомусь одному факторі управління виробництвом, то “синтетичні” концепції розглядають управління як багатопланове, комплексне явище, що змінюється і має багато зв'язків із зовнішнім та внутрішнім оточенням організації. Ці вчення засновані на системному підході до організації, на її багатомірності, на факторах, що впливають прямо та опосередковано на її функціонування. Їх особливістю також є те, що вони виходять із так званого системного ефекту, котрий проявляється в тому, що ціле завжди якісно відмінне від частин, які його складають.

У 50-х рр. ХХ ст. П. Друкер³ розробив концепцію управління за цілями, основним положенням якої була думка про те, що управління повинне починатися з вироблення цілей, потім переходити до формування функцій, системи взаємодії й процесу.

¹ Файоль А. Общее и промышленное управление. – М. : Контроллинг, 1992. – 112 с.

² Вебер М. Избранное. Образ общества: пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – 704 с. ; Вебер М. Харизматическое господство // Социологические исследования (СоцИс). – 1988. – № 5. – С. 139-147.

³ Друкер П. Ф. Эффективный управляющий. – М. : ВЦИ, 1994. – 268 с. ; Друкер П. Ф. Эффективное управление. Экономические задачи и оптимальные решения / пер. с англ. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 288 с. ; Друкер П. Ф. Практика менеджмента / пер. с англ. – М. : Изд. дом “Вильямс”, 2000. – 398 с.

Серед “синтетичних” вчень про управління помітне місце посідають *ситуаційні теорії*. Їх суть полягає у тому, що результати одних і тих же управлінських дій у різних умовах можуть відрізнятися один від одного. Але в них обов’язково виділяють чотири особливості: по-перше, управління має здійснювати аналіз ситуації з точки зору вимог цієї ситуації до організації; по-друге, потрібно виробити відповідний підхід до здійснення управління, який би найбільш адекватно відповідав вимогам, що висуваються до організації ситуацією; по-третє, управління має створювати потенціал і необхідну гнучкість для переходу до управлінського стилю, відповідного ситуації; по-четверте, управління має провести відповідні зміни, що дозволяють пристосуватися до ситуації.

У 80-х рр. ХХ ст. популярності серед системних концепцій управління набула теорія “7-С” (в англійській мові всі складові починаються з “С”), яку розробили Е. Атос, Р. Паскаль, Т. Пітер, Р. Уотерман. Ключовими моментами її є стратегія, структура, система, штат, стиль, кваліфікація, поділ цінностей.

Загалом, можна зробити висновок: хоча теорії менеджменту і розглядають управління організацією, однак вони одночасно виражають сутність процесу управління загалом, що полягає у виникненні потреб, їх задоволенні через постановку цілей та моделювання ситуації з вибору шляхів її вирішення.

В основі другого напрямку дослідження управління лежить “кібернетичний” підхід, який орієнтується на виявлення й аналіз зворотних зв’язків і каналів управління у об’єктів, що вивчаються.

Початком такого вивчення саморегуляції в технічних системах стали 40-ві рр. ХІХ ст., коли незалежно один від одного російський інженер І. Вишеградський та знаменитий англійський фізик Дж. Максвелл розробили теорію регулятора Уатта (автоматичного пристрою, який регулює оберти парової машини). Їх основним досягненням було формулювання принципів розрахунку параметрів регулятора в системі “парова машина – регулятор”, які забезпечували стійке функціонування всієї системи¹.

Саме ці роботи започаткували низку досліджень, які ще наприкінці ХІХ ст. дозволили створити науковий фундамент проектування механізмів управління складними технічними

¹ Мoiseev Н. Н. Человек и ноосфера. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.

—+—

системами (принцип Ле Шательє-Брауна) на основі принципу зворотного зв'язку, який, як стало відомо пізніше, існує у всіх саморегулятивних системах. Спочатку сутністю цього принципу було коригування системи залежно від характеру та величини непередбачених зовнішніх впливів.

Але вже у ХХ ст., особливо у післявоєнні (50-ті) роки розуміння зворотного зв'язку змінилося. Тепер – це вплив, що управляє і який розглядають у вигляді лінійної функції відхилень від передбаченого режиму, який до того ж вважається стаціонарним.

Під зворотним зв'язком тепер розуміють таку “підсистему системи управління”, яка здатна вносити зміни у програму досягнення мети управління залежно від змін у непередбаченому зовнішньому оточенні. Зворотний зв'язок, що був орієнтований одразу ж на досягнення кінцевої мети, вже не є рефлексивним – він пов'язує реакцію системи із зовнішнім впливом складних алгоритмів.

Система при цьому діє за принципом вибору, віддачі наказів, отримання інформації про виконання. Виокремлюють і механізми, що визначають зміни відповідності, які є реакцією на зовнішній вплив. Ці механізми бувають двоякі: механізми на основі *негативного* зворотного зв'язку, які діють для підтримання стабільності системи, тобто компенсують зовнішній вплив, та механізми на основі *позитивного* зворотного зв'язку, що погіршують стабільність системи. Серед прибічників цього підходу можна назвати Н. Вінера, М. Моїсеєва, М. Піттнера, М. Сетрова та інших дослідників.

Третій підхід до вивчення управління представлений ученими (В. Келасьєв, І. Пригожин, І. Стенгерс та інші), які є прибічниками *синергетики*. Вони розглядають соціальні системи, в яких управління зводиться до підвищення здатності цих систем до самоорганізації, тобто до підтримання стабільності системи. Саме ця група поєднує в собі найбільш широкі визначення управління, які включають також поняття зворотного зв'язку. Зауваження про наявність зворотного зв'язку у процесах саморегуляції надзвичайно важливе, щоб системно висвітлити саме властивість соціальних систем до “само”-відтворення, організації та регуляції.

Таким чином, проаналізувавши наведені вище теорії, можна зробити висновок про розмаїття у визначенні поняття

“саморегуляції”. У суспільних науках вона визначається як:
1) підсистема саморегулятивної системи, що відповідає за взаємодію неоднорідних елементів, які функціонують і розвиваються; 2) властивість (функція) складної самоорганізованої системи, що відповідає за здатність системи реагувати на певні зовнішні та внутрішні зміни, а також упорядковувати при цьому всі процеси всередині системи для її оптимального функціонування та еволюції.

Узагальнюючи всі подані вище підходи до вивчення саморегуляції та пов’язаних з нею регуляції та управління, можна зробити висновок, що в них саморегуляція ототожнюється з регуляцією і є процесом, що полягає в здатності системи реагувати на зовнішні впливи через стихійні (спонтанні) процеси всередині системи, а управління – це форма регуляції, що існує лише у суспільстві та полягає в його свідомих, цілеспрямованих формах пристосування до зовнішніх та внутрішніх умов існування соціальної спільноти.

Є ще одна плутанина: “управління” у науковій літературі часто також ототожнюють із поняттям керівництва. Особливо це стосується українських науковців, оскільки українською мовою у більшості випадків російськомовний термін “управление” перекладається як керівництво, а не як “управління”. Таким же чином перекладається і російськомовний термін “руководство”. Хоча, на наш погляд, це дві форми саморегуляції, як вже зазначалося вище, які мають спільні моменти. Як зазначають В. Мазур, В. Королько та інші¹, по-перше, дія, управління і керівництво здійснюються в соціальних системах; по-друге, як управління, так і керівництво являють собою види суб’єкт-об’єктних відносин, в яких і суб’єкт, і об’єкт – це люди, і в них реалізується цілепокладання. Суб’єктами управління можуть бути не тільки люди, але й предмети, явища. На відміну від управління, керівництво завжди виражає дію суб’єкта за усвідомленою програмою для досягнення мети. Суб’єктом керівництва можуть бути тільки люди. Тому керівництво є більш вузьким поняттям. Воно є свідомим управлінням людьми як суб’єктами діяльності. Керівництво, перш за все, носить політичний характер і здійснюється як політичне управління, що має чітко окреслену сферу дії і є вищим рівнем свідомого управління.

¹ Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 364 с.

Отже, підбиваючи підсумки аналізу співвідношення саморегуляції з самоорганізацією та управлінням, слід зазначити, що, по-перше, ці поняття притаманні складним, динамічним, відкритим системам, що у ході свого функціонування та розвитку ускладнюють свою структуру, утворюють нові форми тощо.

По-друге, вихідним поняттям є термін “самоорганізація”, що розуміється як здатність системи самостійно підтримувати, відтворювати чи вдосконалювати рівень своєї організації при зміні зовнішніх і внутрішніх умов її існування, діяльності з урахуванням минулого досвіду, спрямованої на збереження її цілісності, підвищення стійкості, забезпечення нормального функціонування або розвитку.

По-третє, саморегуляція виступає функцією складних динамічних відкритих систем, яка забезпечує упорядкування самоорганізаційних можливостей системи у часі та просторі.

По-четверте, управління є однією з форм саморегуляції, що притаманна лише соціальним системам, забезпечує функцію саморегуляції на основі двох підсистем: тієї, що управляє, і тієї, якою управляють.

З'ясувавши співвідношення між самоорганізацією, саморегуляцією та управлінням, нам необхідно проаналізувати відмінності у дослідженні саморегуляції в різних науках для подальшого з'ясування її специфіки у соціальних системах.

1.3. САМОРЕГУЛЯЦІЯ В МЕДИЦИНІ, ВАЛЕОЛОГІЇ, ПСИХОЛОГІЇ

Саморегуляція як функція суспільства почала досліджуватися науковцями лише останнім часом. Проте, як властивість, складова особистості вона досліджена вже давно і різними науками, зокрема медициною, валеологією та психологією.

У медицині саморегуляцію особистості розуміють як певну властивість організму, що може контролювати дії індивіда і підтримувати гомеостаз системи. Це стосується східної (нетрадиційної) медицини, де в курсах лікування використовують саморегуляцію власної працездатності. У західній науці такий підхід почав використовуватися на початку 30-х років ХХ століття, коли вийшла книга німецького психіатра Й. Г. Шульца “Аутогенне тренування”, в якій автор на основі зібраного в Індії матеріалу та

власного досвіду з вивчення йоги і допомоги хворим, розробив методику аутогенного тренування, яка включала хворих у процес власного лікування.

Серед представників цього напрямку слід назвати А. Алексєєва, В. Антонова, О. Баликіну та інших, які вважають саморегуляцію – зокрема психічну – управлінням власним здоров'ям, функціонуванням та працездатністю, емоціями, зокрема у взаємодії з іншими людьми.

А. Степанов, наприклад, вважає, що для підтримання гомеостазу системи, тобто динамічної стабільності життєво важливих функцій і параметрів системи, у тому числі й організму людини, необхідна структура управління матеріальними об'єктами (гомеостат), що має прямі, зворотні, перехресні зв'язки¹. Саме завдяки гомеостату здійснюється саморегуляція людського організму, його реакція на зовнішні впливи та внутрішні зміни.

Подібне визначення саморегуляції надає і валеологія, що використовує його для характеристики властивостей організму при виконанні ним певних навантажень (вправ). Наприклад, А. Семенцов вважає людину саморегулятивною екологічною системою, якій саморегуляція допомагає при лікуванні організму та при дотриманні правил здорового способу життя, а В.Ченегів розглядає функціональну систему антигравітації як вроджений механізм саморегуляції. На основі цих визначень вони розробляють комплекси вправ для оздоровлення організму. На основі психічної саморегуляції свій метод “психомішечного тренування” у 70-ті роки ХХ століття розробив А. Алексєєв. Цей метод враховував специфіку спортивної діяльності та допомагав би спортсменам витримати фізичні і психічні навантаження великого спорту.

У психології поняття саморегуляції також має кілька визначень. Так, В. Іванніков розглядає саморегуляцію як допомогу в проблемі підходу до аналізу волі через “аналіз регуляції виконавчої частини дії і різних психічних процесів”².

На думку Л. Буєвої, з якою погоджується Л. Коган, саморегуляція – “це переведення індивідом усередину зовнішніх

¹ Степанов А. М. Основы медицинской гомеостатики (лекции по теории и практике биоинформационных корреляций). – Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1994. – С. 11.

² Иванников В. А. Психические механизмы волевой регуляции. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 140 с.

регулятивних систем”¹, тобто це “норми, принципи, зразки поведінки, ціннісні орієнтації тощо, що засвоюються людиною, перетворюючись для неї в норми її внутрішньої саморегуляції, входять в її побут, у звички, в культуру”². Тобто саморегуляція по відношенню до індивіда виконує роль механізмів адаптації, що поєднуються з механізмами самореалізації особистості. Цієї точки зору дотримується і Є. Гаврилін та І. Мірошник³.

На думку Є. Тітова⁴, якщо психічні впливи у людини виконують певну регулятивну функцію, тобто виступають психічною саморегуляцією, то тоді їх можна розглядати як певну форму психічного впливу.

Подібною до них точки зору дотримується і В. Хмелько, який у своїй роботі “Социальная направленность личности” вказує, що “специфіка саморегуляції полягає у тому, що вона – такий вторинний процес, який за способом свого здійснення є взаємодією між собою первинних процесів, що складають дану систему, а за формою прояву – процесом підвищення рівня взаємної відносної впорядкованості цих первинних процесів”⁵.

При цьому під вторинними процесами він розуміє процес зміни процесів. Стосовно особистості саморегуляція, виступаючи як система життєдіяльності людини, може існувати тільки тоді, коли вона забезпечує, з одного боку, пристосування внутрішніх процесів до зовнішніх умов, а з другого – пристосування зовнішніх процесів поведінки, взаємодії з середовищем до стану внутрішніх умов, внутрішніх процесів в організмі⁶.

Свою теорію В. Хмелько будує на концепції Л. Виготського, який вважає, що “саморегуляція соціальної життєдіяльності людини може бути адекватною цій життєдіяльності тільки здійснюючись соціальними ж засобами, що виробляються людьми, а не природою”⁷. Таку саморегуляцію він називає “автостимуляція”, тобто створення й використання штучних

¹ Буева Л. П. Общественная детерминация и управление формированием личности // Проблема управления процессом воспитания (материалы симпозиума). – М., 1971. – С. 28.

² Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека. – М. : Мысль, 1984. – С. 127.

³ Мірошник І. М., Гаврилін Е. В. Основи личностно-орієнтованої комп’ютеризованої психотерапії : монографія. – Харків : Рубикон, 1999. – 240 с. ; Мірошник І. М., Гаврилін Е. В. Метод цільової регуляції психічних станів і властивостей особистості і його застосування в санаторно-курортних умовах // Вестник физиотерапии и курортологии. – 2000. – № 2. – С. 42-46.

⁴ Тітова Е. В. Если знать, как действовать. – М. : Просвещение, 1993. – 192 с.

⁵ Хмелько В. Социальная направленность личности: Некоторые вопросы теории и методики социологического исследования / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – К. : Политиздат Украины, 1988. – С. 13.

⁶ Там же. – С. 16.

⁷ Виготский Л. С. Развитие высших психических функций. – М. : Изд. АПН, 1960. – С. 41.

стимулів-засобів і визначення за їх допомогою власної поведінки.

Як Л. Виготський, так і В. Хмелько виділяють основні засоби саморегуляції соціальної поведінки людини – це, на їх думку, ті або інші знаки, знакові системи, і перш за все мовні, навіть ті, що не промовляються вголос. Саме знакові системи виконують функцію зв'язку з іншими людьми і впливають на їхню поведінку¹.

У психології існує також погляд, згідно з яким саморегуляція виступає як внутрішня регуляція поведінки людини. При цьому поняття “регуляція” використовується в широкому розумінні як “впорядкування, організація і детермінація доцільних процесів, тобто як зовнішня регуляція і внутрішня саморегуляція поведінки”².

Близька до названої концепції і теорія Б. Зейгарник, яка визначила саморегуляцію як свідоме управління своєю поведінкою, засноване на рефлексивній позиції по відношенню до себе і своєї діяльності³. Визначаючи психологічний зміст поняття “саморегуляція” з позиції теорії діяльності, вона розрізняє два її рівні: 1) операційно-технічний, пов'язаний зі свідомою організацією дії за допомогою засобів, спрямованих на її оптимізацію; 2) мотиваційний, пов'язаний з організацією загальної спрямованості діяльності за допомогою свідомого управління своєю мотиваційно-потребовою сферою⁴.

Саме другий рівень і досліджує Б. Зейгарник у співпраці з А. Холмогоровою та Е. Мазур. На їх думку, на мотиваційному рівні саморегуляції можна виокремити дві її форми: саморегуляцію як вольову поведінку і саморегуляцію як одну зі складових діяльності переживання⁵. При цьому основна відмінність саморегуляції від волі, яка також виконує функцію управління мотиваційною сферою, полягає в тому, що саморегуляція спрямована на гармонізацію мотиваційної сфери, усунення внутрішніх конфліктів та суперечок на основі свідомої перебудови і породження нових смислів, в той час як воля спрямована, перш за все, на подолання перепон на шляху

¹ Хмелько В. Социальная направленность личности: Некоторые вопросы теории и методики социологического исследования / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 278 с.

² Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под ред. Р. И. Ядова. – Л. : Наука, 1979. – С. 12.

³ Зейгарник Б. В. Опосредование и саморегуляция в норме и патологии // Вестник Московского университета. Серия 14 “Психология”. – 1981. – № 2. – С. 9-15.

⁴ Зейгарник Б. В., Холмогорова А. Б., Мазур Е. С. Саморегуляция поведения в норме и патологии // Психологический журнал. – 1989. – № 2. – С. 122.

⁵ Там же. – С. 123.

досягнення мети. Характерними рисами саморегуляції є усвідомленість і довільність.

Виділяючи два механізми саморегуляції, – рефлексію та смислове зв'язування – Б. Зейгарник та її співавтори, спираючись на роботи Н. Алексєєва, визначають рефлексію як оберненість суб'єкта на себе і свою діяльність. На їх думку, рефлексія є універсальним механізмом процесу саморегуляції, який зупиняє (фіксує) процес діяльності, відчужує і об'єктивує його, що і робить можливим усвідомлений вплив на цей процес¹.

Другий механізм саморегуляції – смислове зв'язування як складова переживання є одночасно і механізмом саморегуляції як вольової поведінки. Але у другому випадку воно полягає скоріше в посиленні вже існуючих смислів шляхом їх ув'язування з іншими мотивами і цінностями, в той час як у першому випадку відбувається формування нової смислової системи².

Перший рівень саморегуляції – операційно-технічний, пов'язаний зі свідомою організацією дії за допомогою засобів, спрямованих на її оптимізацію, виділений Б. Зейгарник, досліджує О. Конопкін на прикладі сенсомоторної діяльності. У своїх роботах він зазначає, що “саморегуляція як загальнобіологічне поняття пов'язана з широким колом біокібернетичних проблем доцільного функціонування живих систем різного рівня організації і складності”³.

Особливу увагу стосовно пояснення саморегуляції з точки зору психології привертають теорії, що вивчають людей з психічними відхиленнями та захворюваннями. Наприклад, І. Сапарова, вивчаючи особливості смислової регуляції при іпохондричних станах різного генезису, наводить таке її визначення: “Смислова регуляція, що розуміється як довільний, усвідомлений процес, опосередкований вершинними утвореннями особистості, повинна найбільш повно проявлятися при вирішенні людських життєвих труднощів, суперечностей (у зазначеному випадку – хвороби)”⁴. Наводячи визначення смислової регуляції, вона використовує і поняття саморегуляції, що в її розумінні є тотожними.

¹ Зейгарник Б. В., Холмогорова А. Б., Мазур Е. С. Саморегуляция поведения в норме и патологии // Психологический журнал. – 1989. – № 2. – С. 125.

² Там же. – С. 127.

³ Конопкин О. А. Функциональная структура саморегуляции деятельности и поведения // Психология личности в социалистическом обществе. Активность и развитие личности. – М. : Наука, 1989. – С. 158.

⁴ Сапарова И. А. Особенности смысловой регуляции деятельности при ипохондрических состояниях различного генеза // Журнал невропатологии и психиатрии. – 1990. – Том 9. – № 9. – С. 75.

Базуючись на дослідженнях Б. Зейгарник, один із її співавторів Е. Мазур разом з В. Гельфандом та П. Качаловим вивчали смислову регуляцію негативних переживань, зокрема у потерпілих від землетрусу у Вірменії¹. На їх думку, “процеси саморегуляції беруть участь не тільки під час переробки негативних переживань, але й у пошуку виходу з критичних життєвих ситуацій, що потребує формування нових життєвих змістів замість втрачених”².

Таким чином, у психології саморегуляція має кілька визначень: 1) це процеси адаптації людини до навколишнього оточення; 2) це вторинні процеси, тобто процеси зміни процесів, які по відношенню до людини виступають системою її життєдіяльності; 3) це внутрішня регуляція поведінки людини, або свідоме управління нею своєю поведінкою.

Поєднання психологічних і соціальних основ розуміння “саморегуляції” можна знайти у теорії П. Куусі, який розглядає поведінкові зміни людини у суспільстві. На його думку, людина – це частина двох саморегулятивних систем: системи природи (біологічна еволюція) і системи культури (культурна еволюція). “Наш розвиток є наслідком саморегулювання цих систем. Завдяки саморегуляції біологічної системи наш розвиток перебігав у тісних рамках загальних для нас основних функцій. Завдяки саморегуляції культурної системи, він ішов у руслі законів культурної еволюції і власних наших поведінкових властивостей, притаманних нам як біологічному виду”³.

Слід зауважити, що концепція П. Куусі базується, як наголошує він сам, на антропологічній літературі, тому людина виступає у нього, перш за все, як біологічна система з притаманними їй функціями, і залежно від цього вона створює свої поведінкові механізми у суспільстві. Саморегуляція при цьому виступає як адаптація людини до суспільства. На нашу думку, саморегуляція – це не лише адаптація людини до суспільства, але, виходячи з розглянутих вище теорій, і реакція суспільства на зміни в навколишньому оточенні та всередині нього самого.

Ще одним напрямком психології, що використовує поняття

¹ Мазур Е. С., Гельфанд В. Б., Качалов П. В. Смысловая регуляция негативных переживаний у пострадавших при землетрясении в Армении // Психологический журнал. – Т. 13. – 1992. – № 2. – С. 54-65.

² Там же. – С. 55.

³ Кууси П. Этот человеческий мир ; пер. с англ. / общ. ред. и вступ. ст. Э. А. Араб-Оглы. – М. : Прогресс, 1988. – С. 248.

+

саморегуляції, є бізнес-психологія, яка пов'язує його з медициною і розглядає як одну з властивостей організму в бізнес-тренінгах (наприклад, роботи О. Зав'язкіна¹). Особливо такі курси стали популярними наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, свідченням чого є велика кількість рекламних оголошень про такі курси, що з'являються як у засобах масової інформації, так і в Інтернеті.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що саморегуляція у психології, медицині та валеології розглядається як: 1) певна властивість (функція) організму індивіда, що полягає в упорядкуванні процесів змін в системі (людині) при адаптації як до навколишнього середовища (зовнішні впливи), так і до змін в результаті внутрішніх впливів, а також забезпечує системі здатність до еволюції у результаті пристосування до нових умов; 2) внутрішня регуляція поведінки людини, або свідоме управління своєю поведінкою. Тепер спробуємо визначити особливості саморегуляції соціальних систем.

1.4. СПЕЦИФІКА САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Як уже зазначалося вище, саморегуляція притаманна складним, динамічним, відкритим системам, у тому числі й соціальним. Проте існують певні відмінності у забезпеченні саморегуляції у соціальних системах.

На основі розмаїття наукових теорій, що пояснюють “саморегуляцію”, можна виділити основні підходи, які аналізують власне саморегуляцію соціальних систем. І починати аналізувати це явище треба, виходячи з більш узагальнюючих концепцій, якими є праці філософів та культурологів, що увійшли до класики теоретичної думки і мають вплив на дослідників різних епох та народів.

Тож наукове осмислення саморегуляції соціальних систем почалося не сьогодні і спочатку розглядалось крізь призму взаємообумовленості суспільства та природи. На основі робіт, в яких досліджувався цей взаємозв'язок, склався так званий еволюційний підхід. Його прихильники (Е. Геккель, Т. Гекслі, І. Гердер, В. Гумбольдт, Ч. Дарвін, В. Докучаєв, Е. Зюсс,

¹ Зав'язкин О. В. Самоконтроль и саморегуляция. – Донецк : Сталкер, 1998. – 30 с.

П. Кропоткін, Ж. Ламарк, Д. Менделєєв, С. Подолинський та інші) розглядали людину як невід'ємну частину природи, розвиток якої підпорядковується відповідним закономірностям. Еволюційний підхід дав можливість як вивчати унікальні адаптивні механізми розвитку людства, так і простежити генетичний зв'язок людини з органічним світом.

Наступним кроком на шляху вивчення форм саморегуляції родового життя світової спільноти є використання категорії "цивілізація" як семантичного фільтру у вивченні явища самоорганізації соціальної системи. На основі цього підходу виник *цивілізаційний підхід* до проблеми коеволюції людини, суспільства і природи, що формалізував механізми організації людства загалом, а також його взаємодії з природним середовищем. У межах такого підходу розроблялась *антропологічна* концепція (Л. Гумільов, Л. Морган, П. Сорокін, Г. Спенсер, Е. Тейлор, А. Тойнбі, О. Шпенглер), що додала до вивчення коеволюції суспільства з природою дослідження різноманітних культур, традицій, цінностей людських спільнот як засобів саморегуляції соціального життя.

Досить евристичною в контексті цього дослідження є *пасіонарна теорія етногенезу* Л. Гумільова¹. Термін "етнос" найбільш придатний для того, щоб ним позначати спільноти, на які розпадається планетарна спільнота. Етнос, на думку Л. Гумільова, – явище більш географічне, ніж біологічне чи соціальне, оскільки він завжди пов'язаний з ландшафтом, на якому він міститься і який його годує. А оскільки ландшафти Землі різні, то різні й етноси, що їх населяють.

Структура етносу завжди більш-менш складна, але саме складність забезпечує етносу сталість. Принцип етнічної структури можна назвати ієрархічною співпідпорядкованістю субетнічних груп, розуміючи під останніми таксономічні одиниці, що знаходяться усередині етносу (як цілого) і не порушують його єдності. До речі, французи – яскравий приклад монолітного етносу – включають бретонських кельтів, гасконців баського походження, лотарингійців – нащадків алемів та провансальців – самостійний народ романської групи.

Усі живі системи чинять опір знищенню та адаптуються до зовнішніх умов, наскільки це можливо. А оскільки складність

¹ Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1990. – 278 с. ; Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М. : ДИ ДИК, 1994. – 639 с.

—+—

структури перевищує опір етносу зовнішнім ударам, то не випадково, вважає Л. Гумільов, що там, де етнос при народженні був досить “мозаїчним”, він сам починає виділяти субетнічні утворення, що інколи маскуються під стани. Призначення цих субетнічних утворень – підтримання етнічної єдності шляхом внутрішнього неантагоністичного змагання (суперництва). Очевидно, що складність органічна для етнічної системи і як така виникає в самому процесі етнічного становлення, або етногенезу.

Етнос, за Л. Гумільовим, це замкнена система дискретного типу – корпускулярна система. При цьому корпускулярна система розглядається ним як система взаємодії між окремими частинами, пов’язаними між собою не досить жорстко, але все ж таким чином, що потребують одна одну. Біологічний вид такої системи – сім’я.

Корпускулярна система отримує єдиний заряд енергії і, витративши його, переходить або до стану рівноваги із зовнішнім середовищем, або розпадається на частини (етнос, як і окрема людина, є частиною біосфери). Саме як системи такого типу у біосфері існують природні колективи людей із загальним стереотипом поведінки та своєрідною внутрішньою структурою, які протиставляють себе (“ми”) усім іншим колективам (“не-ми”). Це протиставлення пов’язує соціальні форми з усіма природними факторами і, на думку Л. Гумільова, є тим механізмом, за допомогою якого людина впливає на природу, сприймає її складові і кристалізує їх у свою культуру.

Із вищевикладеного ясно, що етноси є біофізичними реальностями, які завжди набувають тієї чи іншої соціальної форми – оболонки. Як і всі “живі системи”, у своїй основі вони енергетичні. Цю форму енергії В. Вернадський назвав біогеохімічною енергією живої речовини біосфери – це та сама енергія, яка отримана рослинами шляхом фотосинтезу, а потім засвоєна тваринами через їжу. Ця енергія, згідно Л. Гумільова, примушує все живе поширюватися шляхом розмноження до можливої межі; Земля не перенасичена живим тільки тому, що ця енергія різноспрямована і одна система існує за рахунок іншої.

Для нас цей висновок В. Вернадського про енергетичні залежності між біоценозом та соціоценозом має принципове значення, оскільки саморегуляція соціальної системи, як виявляється, прямо залежить від енергетичного потенціалу, що циркулює у соціогенезі.

Якщо рушійна сила соціальної системи – енергія, то вона повинна вести себе згідно енергетичних законів, тобто переходити в інші форми енергії. Очевидно, що кожна особистість, етнос, спільнота, народ, нація, колектив створює навколо себе якусь напругу, володіє певним реальним енергетичним полем або сукупністю полів. Звідси випливає, що в основі етнічного поділу лежить різниця поведінки особин, які утворюють етнос. Оскільки особини певного настрою взаємодіють одна з одною, то природно виникає одностайна поведінкова цілісність, що сприймається стороннім спостерігачем як щось нове, незвичайне, не своє. Але як тільки таке пасіонарне поле виникло, воно миттєво оформлюється, на думку Л. Гумільова, у соціальний інститут, що згуртовує колектив пасіонаріїв: общину, філософську школу, дружину, поліс тощо.

У такий спосіб у пасіонарній концепції етногенезу вимальовується дія механізму саморегуляції. Оскільки при цьому захоплюються особини не пасіонарні, а ті, що отримали той самий настрій шляхом пасіонарної індукції, консорція перетворюється в етнос, що при поширенні підкорює (політично або морально) інші етноси і нав'язує їм свій пасіонарний ритм. Оскільки цей ритм накладається на інші ритми, повної асиміляції не відбувається і виникає суперетнос – своєрідна етнічна галактика, що об'єднує групи етносів у цілісність вищого порядку¹.

Таким чином, можна припустити, що сутність саморегуляції родового життя людини втілюється за рахунок встановлення енергетичного балансу, який природним шляхом утворюють живі системи в процесі співіснування.

Представники цивілізаційного підходу використовували також ідею саморегуляції соціальної системи за рахунок впливу на нього зовнішнього середовища. Концепція взаємовідносин суспільства з оточуючим середовищем за принципом “Виклик – Відповідь” обґрунтована, як добре відомо для соціальних філософів, соціологів та культурологів, А. Тойнбі². Автор “Постижения истории” припускав, що Виклик та Відповідь можуть проявлятися у різних формах, але всі Відповіді, по суті, зливаються в одну, довіряючись поклику Господа. Можливо, погляд автора на історію комусь здається неточним або навіть помилковим, але він запевняє читача, що через осягнення

¹ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М. : ДИ ДИК, 1994. – 639 с.

² Тойнби А. Дж. Постигание истории. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

—+—

дійсності він робить спробу збагнути Бога, який розкриває Себе через рух душ, які щиро вірять у Нього. Історія, яка на поверхні явищ обіцяє розмаїття варіантів, на рівні свого істинного змісту є односпрямованою, орієнтованою на осягнення Бога через саморозкриття людини. Таким чином, саморегуляція родового життя людей здійснюється шляхом морального імперативу. І якщо Розум компенсував людині залежність від природи, то моральний закон дав їй надію на гармонізацію взаємодії історії і особистості. Утвердження та розповсюдження моральності можливі через традицію і через мимесіс (наслідування).

Рух історії визначається повнотою та інтенсивністю Відповіді на Виклик, потужністю Пориву, спрямованим божественним Поривом. Ривок уперед здатна здійснити меншість, що захоплює за собою інертну масу і здатна перенести “божий закон від однієї душі до іншої”. Одночасно А. Тойнбі попереджує про те, що відповідальність за надломи цивілізації лежить на совісті її лідерів. При цьому творчі особистості в авангарді цивілізації, що впливають на не-творчу більшість через механізм мимесісу, можуть зазнати невдачі з двох причин. Першу він називає негативною, а другу – позитивною. Негативна невдача полягає у тому, що лідери самі можуть опинитися під гіпнозом, яким вони впливали на своїх послідовників. Саме це призводить до катастрофічної втрати ініціативи.

Позитивна невдача, за А. Тойнбі, полягає у тому, що влада – це сила, яку важко утримати в певних рамках. А коли ці рамки впали, управління перестає бути мистецтвом. Зупинка колони на півдорозі здатна викликати рецидив непослуху з боку простої більшості та побоювання командирів. Побоювання, перш за все, підштовхує командирів до застосування грубої сили з метою підтримання свого авторитету, оскільки довіри до них уже немає. Нещодавно чітке формування впадає в анархію. Причина цього розладу в соціальному процесі полягає у відмові або втраті людьми мимесісу. Чисельні історичні драми та трагедії ХХ ст. слугують прямим підтвердженням цього спостереження А. Тойнбі.

Важливим джерелом для глибокого розуміння саморегуляції соціальної системи є теорія соціокультурної динаміки П. Сорокіна. Її евристичний потенціал полягає в ідеї, що регуляція відбувається за рахунок цінностей культури. Кожна велика культура, за визначенням П. Сорокіна, є не просто конгломерат різних явищ, що співіснують і не пов'язані одне з одним, а являє

собою єдність або індивідуальність, усі складові якої проникнуті одним основоположним принципом, висловлюють одну, головну, цінність. Саме цінність є основою і фундаментом будь-якої культури. Домінуючі риси вишуканих мистецтв і науки, такої єдиної культури, її філософії і релігії, етики і права, її основних форм соціальної, економічної та політичної організації, більшої частини її звичаїв, її способу життя та мислення (менталітету) – всі вони по-своєму виражають її основоположний принцип, її головну цінність, вважає П. Сорокін¹.

Для нас наведена теза є надзвичайно важливою, оскільки висвітлює цінності культури як інструмент регуляції поведінки спільноти. П. Сорокін слушно зауважує, що головним принципом або головною цінністю культури Заходу у часи Середньовіччя був Бог. Архітектура і скульптура, література і живопис, музика, філософія, наука, етика, право мали винятково релігійний характер. Політична організація в її духовній та світській сферах була переважно теократичною і базувалася на релігії. Родина як священний релігійний союз виражала, згідно П. Сорокіна, ту саму фундаментальну цінність. Навіть організація економіки контролювалася релігією, яка накладала численні заборони на форми економічних відносин. Така уніфікована система культури, заснована на принципі надчутливості та надрозумності Бога як єдиної реальності та цінності, названа П. Сорокіним ідеаціональною. Подібна установка лежала в основі інтеграційної культури Брахманської Індії, буддистської і лаоїстської культур, грецької культури VIII–VI ст. до н. е.

За його спостереженнями, наприкінці XII ст. на теренах Європи з'являється зародок принципово нового типу. Суть його полягала у тому, що об'єктивна реальність та її смисл чуттєві. Так сформувалася та розквітла у XIII–XIV ст. нова культура, яку П. Сорокін назвав ідеалістичною.

Спостереження П. Сорокіним еволюції культур або принципів саморегуляції соціального життя людей мають величезне методологічне значення для реалізації мети цього дослідження, оскільки “культура сенсорна, емпірична, світська”, названа ним чуттєвою, сьогодні поступається своїм місцем більш високій культурі, що приходить з майбутнього. Тут ми маємо на увазі

¹ *Сорокин П. Социология и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, права и общественных отношений.* – СПб. : Изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 2000. – 1054 с.

прихід інформаційної цивілізації на місце індустріальної.

Другим напрямком у цивілізаційному підході, що досліджує зміни станів суспільства, є теорії про розвиток соціальної системи з погляду зміни одних цивілізацій іншими (одних етносів іншими). У таких теоріях механізмами саморегуляції виступають певні процеси або елементи. Так, розвиток суспільства з погляду цивілізаційного підходу розглядає Л. Г. Морган¹, який на основі критерію – прогресу у виробництві засобів до життя (що можна вважати саморегулятивним процесом) – виокремлює три стадії соціальної еволюції: дикість, варварство та цивілізацію. Дві перші стадії поділяються на ступені – нижчий, середній та вищий. Цивілізація, на його думку, є досягненням більш високого, у порівнянні з варварством, рівня розвитку.

Представником цього напрямку є також П. Куусі, який у своїй роботі “Этот человеческий мир”² виділяє культури збирання та полювання, аграрну культуру, що охоплює всю епоху, коли основою матеріального виробництва було землеробство та скотарство, та науково-технічну культуру, що почала формуватись у 1830–1870-х рр., у період швидкого розвитку промисловості у Західній Європі. Аграрну культуру П. Куусі ділить на періоди: невеликих держав (8000–3500 рр. до н. е.), давніх імперій (3500 – 600 рр. до н. е.), античних держав (600 р. до н. е. – 500 р.), європейського панування (500–1750 рр.)³. Саме в процесі розвитку цих культур, на його думку, йде створення та заміна поведінських механізмів у результаті взаємодії двох саморегулятивних систем – біологічної та культурної.

Подібну концепцію поділу світу з погляду цивілізаційного підходу пропонують й інші вчені, зокрема Ю. Яковець, який виокремив кілька циклів-цивілізацій: неолітичну (7-ме – 4-те тисячоліття до н. е.), східно-рабовласницьку (3-тє – перша половина I-го тисячоліття до н. е.), античну (VI ст. до н. е. – VI ст. н. е.), ранньофеодальну (VII–XIII ст.), доіндустріальну (XIV – XVIII ст.), індустріальну (60-90-і рр. XVIII ст. – 60-90-і рр. XX ст.), постіндустріальну (80 рр. XX ст. – кінець XXI – початок XXII ст.)⁴.

На сучасному етапі розвитку все більшого поширення

¹ *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1985. – 238 с.

² *Кууси П.* Этот человеческий мир ; пер. с англ. / общ. ред. и вступ. ст. Э. А. Араб-Оглы. – М. : Прогресс, 1988. – 386 с., илл.

³ Там же. – С. 131.

⁴ *Яковець Ю. В.* Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М. : Экономика, 2001. – 346 с.

набуває цивілізаційний підхід, згідно з яким суспільство активно формує інформаційну цивілізацію на основі інформації, управління та організації. Характеристиками цієї стадії, на думку Р. Абдєєва, є зміна світосприйняття, революція у сфері комунікацій та інформації, що набула небачених донині масштабів і призвела до стрімкого прориву в галузі освіти, бізнесу, наукових досліджень тощо¹.

З погляду зміни станів суспільства завдяки функції саморегуляції можна розглянути і *формаційний підхід*. Саморегуляція тут буде проявлятися в заміні одних способів виробництва іншими, а також в заміні відповідних суспільних відносин іншими. Тобто при переході до нової суспільно-економічної формації відбувається стихійна або спрямована зміна розвитку суспільства, що виражається в створенні нових умов його функціонування. Таких формацій виокремили п'ять: дві безкласові – первіснообщинна та комуністична – і три класові – рабовласницька, феодальна та капіталістична. При цьому нижчою формою комуністичної формації є соціалізм. При переході до комунізму, на думку Ф. Енгельса та В. Леніна, відбувається відмирання держави як політичного інституту через диктатуру пролетаріату.

До цього підходу близько примикає так званий *державницький підхід*, провідна ідея якого полягає у тому, що головним засобом саморегуляції соціального життя є держава. Концептуально це вилилось у теорії розвитку суспільства. Найбільш дослідженими виявляються теорії появи, функціонування та розвитку держави, а також форми управління нею.

Так, ще в Стародавньому Китаї (VII–I ст. до н. е.) була розроблена концепція державного управління на основі законів “фа” (легізм)², що базувалася на владі (як управлінні людьми), принципові особистої відповідальності чиновників за свої діяння, а також на ідеї кругової поруки, втіленій у життя в царстві Цинь (359-350 рр. до н. е.) та першій централізованій китайській імперії Цинь (221-207 рр. до н. е.)³.

У Стародавніх Греції та Римі державу ототожнювали із суспільством, що знайшло прояв у полісній системі і було

¹ Абдєев Р. Ф. Философия информационной цивилизации. – М. : ВЛАДОС, 1994. – С. 7.

² Переломов Л. С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. – М. : Наука, 1981. – 333 с.

³ Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н.э.). – М. : Изд. вост. литературы, 1962. – 244 с., илл.

+

найбільш наочним утіленням суспільної цілісності, зв'язку всіх частин організму; розглядали форми правління в ній, що змінювали одна одну: демократію, олігархію, аристократію, тімократію, тиранію, – та виділяли соціальні групи людей, які могли найбільш ефективно здійснювати управління нею (Платон, Арістотель, Полібій та інші).

Ще у Давньому Єгипті, Вавилоні, Іудеї і особливо в середньовічних державах була поширена теорія божественного походження держави. Вона пояснювала створення держави та управління нею аналогічно до процесу створення світу, з чого випливало, що правитель держави наділявся церквою правом керувати людьми і вершити земні справи.

У період Нового часу і пізніше виникало багато теорій походження держави (“війна всіх проти всіх” Т. Гоббса, теорія суспільного договору Ж. Ж. Руссо, концепція “соціальної фізіології” К. А. Сен-Сімона, концепція громадянського суспільства Г. В. Ф. Гегеля, суспільно-економічна теорія К. Маркса та Ф. Енгельса), які поряд зі шляхами її створення шукали також оптимальні форми функціонування держави, закони розвитку суспільства. Це давало можливість глибше осягнути сутність взаємодії суспільства та держави як цілісних організмів, знайти їхні основні детермінаційно-функціональні зв'язки та залежності, виявити органи управління державою.

Також державу тлумачили як регулятивну систему, що забезпечує підпорядкування складної сукупності відмінних між собою частин, що її утворюють (Г. Спенсер). Серед них називали, передусім, політичні режими як сукупність методів, за допомогою яких держава здійснює свої функції із притаманними їм органами влади (парламентом, інститутом президентства тощо), що формувало різні типи держав.

Цікаву концепцію висунув ще у XVIII ст. Леже Марі Дешан¹. На його думку, історія поділяється на три періоди:

– перший – “стан дикунства”, в якому колись перебувало суспільство, що відповідає, на нашу думку (за аналогією до цивілізаційних та формаційних підходів), аграрній цивілізації та первіснообщинній формації;

– другий – “стан законів”, в якому людство перебуває нині та якому відповідають індустріальна та постіндустріальна цивілізації

¹ Дешан Леже-Мари. Истина, или Истинная система. [Вступ. статья В. М. Богуславского, С.5-74. Примечания Л. С. Гордона]. – М. : Мысль, 1973. – 532 с.

та класові формації (феодальна та капіталістична);

– третій – “стан звичаїв”, який повинен наблизити людину, що прагне вдосконалення, до Цілого. Цей стан він також називає розумним, станом моральної рівності.

Такий поділ дає можливість говорити про саморегуляцію на основі соціальних норм суспільства.

Наступний підхід до осягнення явища саморегуляції соціальної системи – *ноосферний*. Його формували відповідно до власних світоглядних позицій В. Вернадський, Е. Леруа, П. Тейяр де Шарден. Головна ідея цього підходу полягає у ствердженні єдності людини і Космосу, що виявляється в узгодженні їхнього розвитку. До того ж, на певному етапі коеволюції людство повинне взяти на себе відповідальність за подальший розвиток біосфери. На сучасному етапі проблеми ноосферології аналізуються в роботах В. Казначеева, А. Урсула, О. Яншина та інших. І тут є моменти, які треба визнати як принципові для вивчення саморегуляції соціальних систем. Ми маємо на увазі вплив Космосу, або так званої третьої природи, на поведінку людей. Наразі не можна не визнавати наявності такого впливу, оскільки Космос як середовище майбутнього проживання людини з кожним роком усе активніше впливає на розвиток земної цивілізації.

Водночас у другій половині ХХ ст. у науці оформився науковий напрямок – синергетика, що вивчає самоорганізовані системи, яким притаманна функція саморегуляції як атрибутивної властивості цілого по відношенню до частин – органів цього цілого. У сучасних наукових джерелах подекуди зустрічаються сумніви в правомірності соціальної синергетики взагалі, особливо у зв'язку з тим, що вона багато чого запозичила з природничих наук. Але на це зауваження можна відповісти, що інших шляхів розвитку наукового знання – крім запозичень та інтерпретацій – немає. Тому ці процеси слід розуміти як необхідний етап подальшого розвитку науки. Причому можна навіть заявити, що в цьому випадку має місце двобічна екстраполяція: ідеї природничонаукового знання екстраполуються в соціальну синергетику, після чого, в силу зворотного зв'язку, збагачені соціальним змістом синергетичні ідеї знаходять своє нове застосування в природничо-науковому пізнанні. Хоча тут вірніше говорити не про екстраполяцію, а про експлікацію ідей, отриманих в одній галузі, на іншу галузь знання. Тим більше, що

—+—

предметом синергетики – як підкреслює зокрема Г. Нестеренко¹ – є не фізичні, хімічні, біологічні чи соціальні об'єкти, а сам *процес утворення порядку в системі як такий*. Отже, синергетика відображає здатність системи зберігати цілісність, а також здатність до еволюції, відгукуючись на зовнішні та внутрішні впливи. При реагуванні на такі впливи в системі відбуваються процеси впорядкування змін, що дістали назву саморегулятивних.

В останні десятиліття кількість робіт, що вивчають такі системи, зростає за експонентою (І. Пригожин, І. Стенгерс² та інші), але їхньою специфікою залишається різноманітність у поясненні саморегуляції. Основою визначень у всіх дослідженнях залишається те, що саморегуляція – це властивість і функція збереження цілісності системи, її пристосованість (адаптація) до навколишнього оточення. Відмінність у поясненні явища саморегуляції полягає в різному тлумаченні співвідношення саморегуляції та споріднених з нею явищ регуляції та організації.

Своє бачення саморегуляції у руслі теорії самоорганізації пропонує в монографії “Философия информационной цивилизации” Р. Абдеев³, який вважає, що саморегуляція є першим контуром зворотного зв'язку механізму управління. Вона забезпечує цілісність живої субстанції, її стійке функціонування в умовах впливу зовнішнього середовища⁴.

Разом з тим він виокремлює механізми саморегуляції на всіх рівнях біосфери, до яких належать на рівні живої особини – клітини, тканини, органи, системи органів та організм загалом; на рівні суспільства – ринок, що здійснює баланс між попитом та пропозицією, необхідної для життя суспільства товарної маси⁵. Саме зведення механізмів саморегуляції у суспільстві до ринку як універсального саморегулятора суспільного виробництва і є, на наш погляд, вразливим місцем теорії Р. Абдеева, оскільки, таким чином, обмежується дія інших механізмів, що функціонують у цілісності.

Розглядає саморегуляцію як частину самоорганізованої системи і український вчений В. Воронкова у статті “Управление

¹ Нестеренко О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення : монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 91-92.

² Пригожин И. Р., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с. ; Пригожин И. Философия неустойчивости // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46-52.

³ Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 336 с.; 58 ил.

⁴ Там же. – С. 204.

⁵ Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 336 с.; 58 ил. – С. 204.

как единый социальный организм”¹. Вона визначає саморегуляцію як “доцільне функціонування живих систем різних рівнів організації та складності”. На її думку, “саморегуляція є одним із рівнів регуляції активності таких систем, який виражає специфіку психічних засобів відображення і моделювання дійсності, що реалізують її, у тому числі рефлексії суб’єкта”².

Думки, що саморегуляція є властивістю самоорганізованої системи, дотримується і В. Биченков, який вважає, що “поняття саморегуляції характеризує функціонування об’єкта як системи, великої кількості певним чином організованих елементів, що взаємодіють, з погляду цієї взаємодії”³.

Цей висновок В. Биченкова підштовхує нас до ідеї, що ми можемо зробити морфологічний аналіз саморегуляції як системи, виокремити її елементи, формалізувати її провідні зв’язки та функції.

Категорія “саморегуляції”, на його думку, підкреслює ту обставину, що соціальний процес перебігає сам собою, без втручання суб’єкта, незалежно від нього. Тому механізми саморегулювання, що діють у системі, мають, на думку В. Биченкова, як загальні з механізмами самоорганізації закономірності, притаманні системі загалом, так і особливі механізми дії, властиві лише певній сфері життя суспільства, які не завжди збігаються із закономірностями самоорганізації.

Так, найбільш загальні механізми самоорганізації, що функціонують як стихійні саморегулятивні механізми, можуть перетворюватися на спрямовані механізми, що проявляється в такій закономірності, як багатоваріантність та поліальтернативність у функціонуванні системи. Ця закономірність дає можливість створювати відповідні соціальні інститути, що відображають функціонування в соціальному процесі різних норм, перш за все, соціальних, і, які формуються в процесі саморегуляції⁴.

Однак такий шлях формування соціальних інститутів у ході саморегуляції соціальної системи не єдиний. Треба враховувати також те, що сформований соціальний інститут може створити принципово нове утворення (або стан) системи, і це може

¹ Воронкова В. Г. Управление как единый социальный организм // Новая парадигма : альманах научных работ. – 1999. – Выпуск 10. – С. 8-19.

² Там же.

³ Биченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы в социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – С. 656.

⁴ Биченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы в социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – 956 с.

—+—

призвести до зміни самого інституту. Поліальтернативність та багатоваріантність як закономірність самоорганізації не завжди призводять до створення соціальних інститутів, але завжди є характеристиками функції саморегуляції. Саме неврахування такої можливості і є, на наш погляд, слабким місцем теорії В. Биченкова.

Окремо серед сучасних концепцій самоорганізації можна виділити теорії, що пояснюють дію саморегуляції в біологічних системах. Саме завдяки таким теоріям і можна простежити відмінності між саморегуляцією у біологічних і соціальних системах. Так, Н. Ківенко у своїй роботі “Отражение и его роль в живых системах”¹ вказує на те, що існування саморегуляції та регуляції в біологічних системах відбувається, як і в соціальних, на основі загальної властивості матерії – відображення. На його основі формуються і механізми дії регуляції (саморегуляції), і підсистеми саморегулятивних систем – регулююча (та, що управляє) та регульована (та, якою управляють).

Регуляція (саморегуляція) при цьому розуміється як функція адаптації системи до змін, що спричиняють зовнішні впливи, тобто як взаємодія з навколишнім середовищем. Ці впливи відбуваються на основі обміну енергією, речовиною та інформацією. Саме інформації Н. Ківенко надає великого значення, розглядаючи власне інформаційні впливи в системі, що і визначає цінність її дослідження, але в цьому ж є і недолік – на другий план відкидаються механізми саморегуляції на основі речовинно-енергетичних впливів.

Введення категорій теорії самоорганізації в науковий обіг вплинуло на формаційний підхід, що тривалий час використовувався у вітчизняній науці. Так, на думку Ю. Єршова, “тільки виходячи з єдності елементів та структури, субстратної й функціональної структур, класів, соціальних груп та їх суспільних відносин, ми зможемо прийти до розуміння формації як саморегулятивного цілого, в процесі руху якого виявляються можливості розвитку кожного з елементів, а в міру того, як вони реалізуються, змінюється організація системи загалом”². Така зміна відбувається при переході від однієї формації до іншої, що забезпечується також і процесами саморегуляції, які, з позицій

¹ Кивенко Н. В. Отражение и его роль в живых системах. – К. : Наукова думка, 1972. – 144 с.

² Ершов Ю. Г. Человек. Социум. История (социально-философские проблемы теории исторического процесса). – Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1990. – С. 29.

марксизму, розглядаються як процеси управління, що забезпечують вже не стихійну саморегуляцію, а соціальну регуляцію.

На думку М. Піттнера, соціальна регуляція – “це тип впливу, який управляє і здійснюється не безпосередньо через свідому діяльність суб’єкта, а завдяки дії соціальних регуляторів – нормативних (норми, стандарти, критерії, принципи) та ненормативних (ідеї, цілі)”¹. Але при цьому забувається, що існує як мінімум два види саморегуляції – стихійний (саморегулювання) та спрямований (управління).

Саме про управління постійно говорять представники формаційного підходу, забуваючи, що при переході від стихійного саморегулювання (поява людини, первіснообщинний лад – доформаційна епоха) до управління цей стихійний вид саморегуляції не зникає, а продовжує існувати в латентному вигляді і проявлятися лише у кризових ситуаціях. У цьому і полягає недолік розгляду саморегуляції у формаційному підході з погляду самоорганізації.

Отже, сучасні наукові теорії самоорганізації дають можливість розглянути саморегуляцію як функцію або властивість самоорганізованих систем. Ця властивість (функція) тотожна регуляції і характеризує здатність системи до змін під дією зовнішніх та внутрішніх впливів і являє собою процеси впорядкування змін, що дає можливість стабілізувати саморегулятивну систему після нововведень. Дія саморегуляції (регуляції) відбувається на основі загальної властивості матерії – відображення і проходить через механізми прямого та зворотного зв’язків, а також проявляється в певних формах, притаманних лише соціальним системам – самоуправління (управління) та керівництво.

Розглядаючи саморегуляцію як функцію саморегулятивних систем, вчені спираються на більш ранні дослідження цієї проблеми, зокрема на *теорію функціоналізму*. Ще у XIX ст. у дослідженнях одного з його засновників – Г. Спенсера – розглядалися складові частини суспільства, їхня зростаюча взаємозалежність, яка породжує необхідність створення “регулюючої системи”, що контролювала б дії цих частин і забезпечувала їх координацію. “В державі, як і в живому тілі,

¹ *Піттнер М.* Регуляція – управление – руководство. Очерк марксистско-ленинского анализа социальных основ управления // Вопросы философии. – 1985. – № 6. – С. 141.

—+—

неминуче виникає регулююча система ... При формуванні більш міцного співтовариства ... з'являються вищі центри регулювання і підлеглі центри, вищі центри починають розширюватись і ускладнюватись”¹.

На думку Г. Спенсера, на ранньому етапі соціальної еволюції регулювання необхідне по відношенню до навколишнього середовища, коли відбувається спонтанне пристосування складових частин одна до одної. У подальшій еволюції спонтанність регулювання замінюється системами управління, що здійснюють внутрішню регуляцію і соціальний контроль, які складають основу для поділу суспільства на типи.

Розрізняючи типи суспільств: прості, складні, подвійної складності, потрійної складності, – Г. Спенсер одночасно поділяє їх за розвиненістю політичної сфери. Так, прості типи суспільства поділяються на ті, що мають керівника; ті, в яких керівник з'являється епізодично; ті, у яких нестабільне керівництво; і ті, які мають стабільне керівництво. Суспільства на основі різних ступенів складності класифікуються, крім цього, також за типом внутрішньої регуляції, коли при злагоді існує відносно слабка та розпливчата система внутрішньої регуляції, а при військових відносинах виникає примусовий та централізований контроль. Таким чином, у теорії Г. Спенсера регулювання виступає як функція системи, що необхідна для еволюції суспільства, а з подальшим його розвитком перетворюється на систему управління, тобто розглядається як частина певної цілісності.

У ХХ ст. інший представник функціоналізму Т. Парсонс виокремлював у соціальній системі інтегративні та регулятивні процеси, що мають компенсаторський характер, оскільки відновлюють стабільність системи після потрясінь та змін². Так, роботи Т. Парсонса підштовхують нас до вивчення функціональних залежностей, які мають бути притаманними саморегуляції соціальних систем.

Отже, представники теорії функціоналізму виокремлюють у суспільстві регулятивні процеси та систему, які забезпечують координацію та контроль системи по відношенню до оточення та окремих частин соціальної цілісності. Однак, суперечливою складовою такого підходу є поєднання в понятті “регуляція”

¹ История социологии в Западной Европе и США : учебник для вузов ; отв. ред. акад. РАН Г. В. Осипов. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – С. 46.

² Парсонс Т. Система современных обществ ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

стихійних процесів адаптації суспільства до навколишнього середовища і системи управління, яка складається в соціальному організмі і цілеспрямовано координує зміни в системі.

Отже, специфічною рисою саморегуляції соціальних систем є те, що в них можливі різні комбінації організаційного та самоорганізаційного начал. Скажімо, в системах першої природи цей аспект майже не знаходить вираження – тут домінує вільна стихійна самоорганізація (хіба що в біологічну систему втрутиться діяльність людини).

Залежно від співвідношення організаційних і самоорганізаційних тенденцій, а конкретніше від того, яка складова домінує, – за аналогією до існуючої класифікації політичних режимів – всі соціальні системи можна поділяти на авторитарні та демократичні. Більш за те: слід визнати конструктивність ідеї про надання цим характеристикам категоріального значення, коли предметом дослідження є найбільш загальні закономірності розвитку соціальних систем, наприклад, особливості відношення частин цілого, окремих частин і цілого, рівнів організації, системи та зовнішнього середовища, прямих і зворотних зв'язків і так далі¹. Тим більше, що цим двом типам суспільств – побудованому на приматі організації і самоорганізації – відповідають аналогічні базові типи особистості, без цього відповідний тип соціальної системи просто не утвориться.

Якщо для порівняно простих, історично перших соціальних систем на кшталт роду чи племені, а також в умовах специфічних відносно замкнених систем типу армії, авторитарний спосіб співвідношення самоорганізації / організації може бути досить ефективним і навіть за певних умов єдино можливим способом виконання їх функцій, то для складних етнонаціональних спільнот явну перевагу має демократичний спосіб. Однак, не тільки складність соціальних систем у сучасних умовах обумовлює застарілість авторитарного способу їх життєдіяльності, але також і кількість та якість глобальних проблем людства, розв'язання яких уможливорює тільки демократичний спосіб завдяки притаманній йому динамічності зв'язків та потужних креативних стимулів².

¹ *Бородкин В. В.* Противоречия и два способа организации социальных систем // Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе : в 2 частях / отв. ред. Г. И. Рузавин. – Ч. 1. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1990. – С. 81.

² *Нестеренко Г. О.* Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення : монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 100-101.

—+—

Загалом, проведений у цьому розділі історичний аналіз проблеми саморегуляції соціального організму країни дав змогу нам всебічно її розглянути і виявити ті креативні ідеї, що формувались із приводу феномену саморегуляції в різні історичні часи, в різних галузях знання і по відношенню до різних типів систем. Виокремивши з проаналізованих поглядів ті, що можуть мати евристичну цінність у контексті поставлених нами дослідницьких завдань, розвинувши їх і доповнивши, нам необхідно сформулювати філософсько-методологічні основи нашого дослідження, до чого ми наразі і переходимо.

Література до розділу

1. *Абдеев Р. Ф.* Философия информационной цивилизации. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 336 с.
2. *Андрущенко В., Михальченко М.* Сучасна соціальна філософія : курс лекцій. – в 2 томах. – К. : Генеза, 1993. – Т. 1. – 255 с.
3. *Аршинов В. И.* Синергетика / В. И. Аршинов // Современная научная картина мира: Словарь. – М. : Прогресс, 1997. – С. 164.
4. *Бех В. П.* Социальный организм: философско-методологический анализ. – Запорожье : “Тандем–У”, 1998. – 186 с.
5. *Бех В. П.* Философия социального мира: гносеологический анализ. – Запорожье : “Тандем–У”, 1999. – 284 с.
6. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни : монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
7. *Бех В. П.* Человек и Вселенная: когнитивный анализ : монография. – 2-е изд. доп. – Запорожье : Просвіта, 2004. – 148 с.
8. *Бех В. П., Гашенко А. В.* Фірма в дискурсі організмової ідеї : монографія. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 376 с.
9. *Бердяев Н. А.* О русской философии : в 2 ч. – Ч. 2. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 287 с.
10. *Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковський В. Г.* Суспільні закони та їх дія. – К. : Наукова думка, 1995. – 212 с.
11. *Бородкин В. В.* Противоречия и два способа организации социальных систем // Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе : в 2 частях / отв. ред. Г. И. Рузавин. – Ч. 1. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1990. – С.69-90.
12. *Буева Л. П.* Общественная детерминация и управление формированием личности // Проблема управления процессом воспитания (материалы симпозиума). – М., 1971. – С. 28-29.
13. *Бычков В. М.* Институты: сверхколлективные образования и безличные формы в социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – 965 с.

14. Вебер М. Харизматическое господство // Социологические исследования (СоцИС). – 1988. – № 5. – С. 139-147.
15. Вебер М. Избранное. Образ общества : пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – 704 с.
16. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. – М. : Наука, 1988. – 519 с.
17. Виготский Л. С. Развитие высших психических функций. – М. : Изд. АПН, 1960. – 336 с.
18. Виханский О. С., Наумов А. И. Менеджмент : учебник. – 3-е изд. – М. : Гардарика, 1998. – 528 с.
19. Воловик В. И. Философия истории. Курс лекций. – Запорожье, 1995. – 152 с.
20. Воронкова В. Г. Управление как единый социальный организм // Новая парадигма : альманах научных работ. – 1999. – Выпуск 10. – С. 8-19.
21. Гегель Г. Эстетика : в 4 томах. – М. : Искусство, 1968. – Т. 1. – 312 с.
22. Гегель Г. Философия права. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
23. Гегель Г. Работы разных лет. – М. : Мысль, 1993. – Т. 2. – 630 с.
24. Грамши А. Тюремные тетради. – Избр. соч. в 3 т. – М. : Иностранная литература. – Т. 3. – 560 с.
25. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1990. – 278 с.
26. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М. : ДИ ДИК, 1994. – 639 с.
27. Дешан Л.-М. Истина, или Истинная система. [Вступ. статья В. М. Богуславского, С. 5-74. Примечания Л. С. Гордона]. – М. : Мысль, 1973. – 532 с.
28. Друкер П. Ф. Практика менеджмента : пер. с англ. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – 398 с.
29. Друкер П. Ф. Эффективный управляющий. – М. : ВСІ, 1994. – 268 с.
30. Друкер П. Ф. Эффективное управление. Экономические задачи и оптимальные решения : пер. с англ. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 288 с.
31. Егоров В. С. Философский реализм. – М. : Наука, 1994. – 298 с.
32. Еришов Ю. Г. Человек. Социум. История (социально-философские проблемы теории исторического процесса). – Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1990. – 152 с.
33. Иванников В. А. Психические механизмы волевой регуляции. – М. : Издательство Московского университета, 1991. – 140 с.
34. История социологии в Западной Европе и США : учебник для вузов ; отв. ред. – акад. РАН Г. В. Осипов. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 576 с.
35. Завязкин О. В. Самоконтроль и саморегуляция. – Донецк : Сталкер, 1998. – 30 с.
36. Зейгарник Б. В. Опосредование и саморегуляция в норме и патологии // Вестник Московского университета. Серия 14 “Психология”. – 1981. – № 2. – С. 9-15.
37. Зейгарник Б. В., Холмогорова А. Б., Мазур Е. С. Саморегуляция поведения в норме и патологии // Психологический журнал. – 1989. – № 2. – С. 122-131.

38. Керимов Т. Х. Система // Социальная философия : словарь / Сост. и ред. В. Е. Керимов, Т. Х. Керимов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая Книга, 2006. – С. 455-457.
39. Кивенко Н. В. Отражение и его роль в живых системах. – К. : Наукова думка, 1972. – 144 с.
40. Ковалев А. Д. Органицизм // Современная западная социология : словарь. – М. : Политиздат, 1990. – С. 248-249.
41. Ковалевский М. М. Социология. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1910. – 301 с.
42. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.
43. Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Изд-во политической литературы Украины, 1984. – 364 с.
44. Конопкин О. А. Функциональная структура саморегуляции деятельности и поведения // Психология личности в социалистическом обществе. Активность и развитие личности. – М. : Наука, 1989. – С. 158-172.
45. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. Т. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К. : “ARC-UKRAINE”, 1996. – 793 с.
46. Крохмаль Н. Історичні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 144 с.
47. Кудрин Б. И. Исследования технических систем как сообщества изделий – техноценозов // Системные исследования. Методологические проблемы: Ежегодник 1980. – М., 1981. – С. 236-254.
48. Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г., Потапов Л. Б., Самарский Л. Л. Компьютеры и нелинейные явления. – М. : Наука, 1988. – 238 с.
49. Кууси П. Этот человеческий мир : пер. с англ. / общ. ред. и вступ. ст. Э. А. Араб-Оглы. – М. : Прогресс, 1988. – 386 с., илл.
50. Ленин В. И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге Струве // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – М. : Политиздат, 1979. – Т. 1. – С. 347-534.
51. Мазур Е. С., Гельфанд В. Б., Качалов П. В. Смысловая регуляция негативных переживаний у пострадавших при землетрясении в Армении // Психологический журнал. – Т. 13. – 1992. – № 2. – С. 54-65.
52. Марков М. Теория социального управления. – М. : Прогресс, 1978. – 447 с.
53. Маркс К. Из экономических рукописей (1857-1858). Введение // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М. : Росполитиздат, 1957. – Т. 12. – С. 709-738.
54. Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – Т. 7. – М., 1956. – С. 5-110.
55. Маркс К., Энгельс Ф. Процесс производства капитала. – М., 1955. – Кн. 1. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М., 1960. – Т. 23. – С. 43-900.
56. Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 годов: (Первоначальный вариант “Капитала”) : Ч. 2 // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 46. – Ч. 2. – 618 с.
57. Мирошник И. М., Гаврилин Е. В. Основы личностно-ориентированной компьютеризованной психотерапии : монография. – Харьков : Рубикон, 1999. – 240 с.

58. *Мирошник И. М., Гаврилин Е. В.* Метод целенаправленной регуляции психических состояний и свойств личности и его применение в санаторно-курортных условиях // Вестник физиотерапии и курортологии. – 2000. – № 2. – С. 42-46.
59. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
60. *Нестеренко О.* Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення : монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
61. *Оучи У.* Методы организации производства: японский и американский подходы : сокр. пер. с англ. / [Вступ. ст. Б. З. Мильнера]. – М. : Экономика, 1984. – 183 с.
62. *Парсонс Т.* Система современных обществ : пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
63. *Переломов Л. С.* Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н.э.). – М. : Изд. вост. литературы, 1962. – 244 с., илл.
64. *Переломов Л. С.* Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. – М. : Наука, 1981. – 333 с.
65. *Печенкин А. А.* Школа Андропова как один из источников синергетики в СССР / А. А. Печенкин // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М. : Арго, 1994. – С. 243-267.
66. *Питтнер М.* Регуляция – управление – руководство. Очерк марксистско-ленинского анализа социальных основ управления // Вопросы философии. – 1985. – № 6. – С. 140-142.
67. *Пригожин И. Р., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
68. *Пригожин И.* Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46-52.
69. *Романов В. Л.* Социальная самоорганизация и государственность. – изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – 236 с.
70. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. Р. И. Ядова. – Л. : Наука, 1979. – 263 с.
71. *Сапарова И. А.* Особенности смысловой регуляции деятельности при ипохондрических состояниях различного генеза // Журнал невропатологии и психиатрии. – 1990. – Том 9. – № 9. – С. 75-79.
72. *Сорокин П.* Социология и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, права и общественных отношений. – СПб. : Изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 2000. – 1054 с.
73. Социальная философия : словарь / сост. и ред. В. Е. Керимов, Т. Х. Керимов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая Книга, 2006. – 624 с.
74. *Степанов А. М.* Основы медицинской гомеостатики. (Лекции по теории и практике биоинформационных корреляций.) – Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1994. – 272 с.

-
75. *Тейлор Ф. У.* Принципы научного менеджмента. Библиотека журнала “Контроллинг”. Серия: “Классики менеджмента”. – Вып. 1. – М. : Контроллинг, 1991. – 104 с.
 76. *Титова Е. В.* Если знать, как действовать. – М. : Просвещение, 1993. – 192 с.
 77. *Тойнби А. Дж.* Постыжение истории. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
 78. *Файоль А.* Общее и промышленное управление. – М. : Контроллинг, 1992. – 112 с.
 79. *Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука.* – 2-е вид. перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
 80. *Хмелько В.* Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологического исследования / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 278 с.
 81. *Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха просвещения / ред. коллегія : И. Т. Фролов (отв. ред.), Л. П. Буева, Б. Т. Григорьян, А. В. Гулыга, П. С. Гуревич, М. А. Киссель, М. Т. Степанянц, А. В. Воропаева ; сост. П. С. Гуревич.* – М. : Политиздат, 1991. – С. 441.
 82. *Шеллинг Ф. В.Й.* Сочинения : в 2 т. ; пер. с нем. – Т. 2. – М. : Мысль, 1987. – 636 с.
 83. *Эбелинг В.* Хаос и Космос: синергетика эволюции / В.Эбелинг, Р. Файстель ; Институт компьютерных исследований; НИЦ “Регулярная и хаотическая динамика”. – Москва-Ижевск, 2005. – 336 с.
 84. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюис Г. Моргана. – М. : Политиздат, 1985. – 238 с.
 85. *Яковец Ю. В.* Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М. : Экономика, 2001. – 346 с.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

2.1. СВИТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

Перш ніж приступити до аналізу явища саморегуляції соціального організму країни, треба визначитися з його природою і світоглядним поглядом на онтологію, морфологію і функціонування цієї цілісності, існування якої для нас є аксіомою, тобто вихідною тезою організації будь-якої подальшої аналітичної роботи.

Залежно від того, яким буде цей погляд на походження і матеріал, з якого виготовлено тіло соціального цілого, формуються наступні робочі інструменти для формування ідеології, тобто головних семантичних фільтрів для відбору інструменту і визначення загального алгоритму і окремих технологій аналізу проблеми.

І якщо ідея в теорії відіграє роль об'єднувального моменту, на що в свій час вказував І. Кант, маючи на увазі систему науки, то цілком справедливим є твердження, що ідея соціального організму містить в собі програму побудови теорії соціальних зв'язків, шлях її створення або, говорячи словами Канта, схему. Як справедливо пише П. Копнін, на її основі відбувається сходження від абстрактного до конкретного. Оскільки явище саморегуляції ми розглядаємо як атрибутивну властивість

соціального цілого, то для його освоєння можна використати ті самі світоглядні інструменти, що були використані В. Бехом для аналізу соціального організму взагалі.

Пріоритет у спробі освоїти ідею соціального організму належить, як відомо, не філософії, а соціології, що пройшла довгий шлях у пошуках центральної категорії для пояснення проблеми порядку в суспільному житті. За цей час вона змінила десятки разів центральну категорію, завдяки якій намагалася привести соціальну реальність до порядку. Ми вкажемо тут тільки на *напрямки пошуків центральної категорії, що склалася, щоб зняти означену проблему. Це, насамперед:*

– *функціональні теорії*: ранній функціоналізм (Е. Дюркгейм), функціональний імперативізм (Т. Парсонс), функціональний структуралізм (Р. Мертон);

– *теорія конфлікту*: діалектична теорія конфлікту (К. Маркс і Р. Дарендорф), конфліктний функціоналізм (Г. Зіммель і Л. Козер);

– *теорія взаємодії*: інтеракціонізм, "теорія ролей", символічний інтеракціонізм;

– *теорія обміну*: утилітаризм, біхевіоризм (Д. Хоманс), структуралізм обміну (П. Блау);

– *етнометодологія*, що фактично відмовляється від самої процедури обґрунтування центрального поняття. Для етнометодолога те, що безпосередньо спостерігається, являє собою зусилля людей щодо створення загального смислу соціальної реальності. Субстанція цієї реальності розглядається як щось менш цікаве, ніж засоби, завдяки яким створюється образ того, що існує "поза". Хоча ця позиція молода і має неясно сформульовані принципи, які позначають, як співтовариство діючих осіб активно сприяє домовленості про загальні образи реальності, тим не менш, участь етнометодології розглядається як потенційно революційне явище для соціологічного теоретизування. Ми судимо про це, виходячи з матеріалів і документів XII і XIII світових конгресів соціологів.

Однак, найбільш вагомий вклад у розробку ідеї соціального організму, тому й викликає у нас підвищений інтерес у ході аналізу явища саморегуляції, внесло відносно самостійне вивчення соціальної реальності у формі соціологічної теорії, що склалася в західній науці і відома як органіцизм. Органіцизм складається з біоорганічних концепцій суспільства як

надорганізму, що орієнтувалися на еволюційну біологію і аналогію з побудовою і функціями живого організму, якому притаманна природна саморегуляція на основі переважно речовинного метаболізму¹.

Однак, незважаючи на таку багату палітру існуючих підходів до осягнення надорганічного устрою соціального світу, в нашому розпорядженні ще недостатньо відомостей про сутність і специфіку соціальної реальності для того, щоб створити методологічний комплекс засобів дослідження. Звісно, що це стосується й такої фундаментальної властивості, як саморегуляція соціального цілого.

Для того, щоб повніше уявити собі багатство атрибутивних властивостей ідеї соціального організму, спробуємо підійти до неї немовби з другого боку, оскільки існує залежність між видовим поняттям "соціальний організм" і родовим поняттям "організм". *Для цього треба розкрити смисл поняття "організм", який при відповідних семантичних фільтрах може бути прочитаний, порівняний з видовими утвореннями і представлений, нарешті, як конкретний текст.*

При цьому ідея організму сама визначає своєму саморозвитку відомий кордон тим, що дає собі цілком відповідну своїй природі дійсність. На цю властивість понять вказує і М. Сетров – автор оригінальної теорії функціональної організації, коли пише: "Лексичні одиниці мови виявляються таким специфічним субстратом системи, який вже "задає", детермінує клас можливих структур, що можуть на цьому субстраті реалізуватися"². *Це означає, що ідеї соціального організму на практиці відповідає специфічний субстрат соціальної структури, що якраз і "несе" її в собі в просторі і часі.*

Будь-який смисл може бути розпакований, і тоді те, що розумно, стає дійсним. Смисл стає доступним, і ми виявляємо сутність і зміст того чи іншого поняття, розглядаючи його як цілісність. Інакше кажучи, ця ідея містить в собі "план (pottern) організму". Як писав з цього приводу Гегель: "Поняття для свого розвитку не потребує ніяких зовнішніх стимулів; його природа, що включає в себе протиріччя між простотою і відмінністю і саме тому неспокійна, спонукає його до самоздійснення, вона змушує

¹ Шмальгаузен И. И. Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии : избранные труды. – М. : Наука, 1982. – 383 с. ; Современная западная социология : словарь. – М. : Политиздат, 1990. – С. 248.

² Современная западная социология : словарь. – М. : Политиздат, 1990. – С. 199.

його розгортати і робити дійсним відмінність, що існує в ньому самому тільки ідеально, тобто в суперечливій формі нерозрізненості; так призводить вона до того, щоб шляхом знімання його простоти як деякого недоліку, деякої односторонності зробити його справді цілим, до чого первісно воно містить в собі тільки спроможність”¹.

Отже, *квант "організм" як ідея є тим специфічним обсягом інформації, що представляє соціальну дійсність у всьому обсязі її внутрішніх і зовнішніх сторін*. При цьому ідея організму має певне значення або смисл. Разом з іншими інформаційними частками-смыслами він утворює семантичний континуум у структурі Всесвіту.

Існує, як відомо, кілька засобів пояснення походження смислів. Один з них – суб'єктивний, тобто інформація потрапляє в семантичний простір з допомогою потойбічної сили. При цьому не виключається можливість включення його в континуум семантичного простору, скажімо, неземними цивілізаціями. Інший шлях – матеріалістичний, як результат цілеспрямованого мислительного процесу, що протікає в мозку людини.

У цьому випадку ми все ж виходимо з того, що ідея організму народилася в межах практичної діяльності людей, які в міру пізнання окремих об'єктів світу давали їм найменування, вкладаючи в них певний зміст. Після накопичення видових понять з них уже формувалися родові семантичні структури. Інакше кажучи, поняття організму, скоріше за все, виникло індуктивним шляхом, як результат практики, тобто сформувалося за загальним законом походження родових понять.

У науково-філософській літературі є досить мізерні відомості про організм як філософську категорію. Це поняття функціонує як конвенціональне. Кожен дослідник вкладає в нього "свій" смисл. Воно витає як дещо ціле, під яке можна все підводити.

Звідси випливають і ті формулювання, що нам вдалося знайти в аналах світової філософської думки. Так, наприклад, Г. Гегель визначав організм, як “нескінченний, сам себе живлячий і той, що підтримує процес”². Істотну допомогу в означеному питанні нам надають роботи К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна³.

¹ Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, 1977. – Т. 3. – С. 12.

² Гегель Г. Соч. – Т. IX. Лекции по истории философии. Книга первая. – Л.: Партиздат, 1932. – С. 357.

³ Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 1. – 662 с.; Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 36. – 741 с.; Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М., 1960. – Т. 23. – 907 с.

Їхня заслуга у включенні цього поняття в науковий обіг безсумнівна. Не можна допускати як голого заперечення їхнього вкладу в скарбницю філософської думки, так і бездумного захисту ідей, що віджили свій вік. К. Маркс, наприклад, розглядає суспільство як організм, що проходить низку періодів (виникнення, розвиток, загибель) або "природних фаз" розвитку аналогічно біологічним явищам, який розвивається з самого себе в муках пологів, здатний до перетворень, і як такий, що перебуває в процесі постійного перетворення. І таке уявлення про соціальний організм як процес мало велике значення для вирішення проблем раціоналізації соціальної практики. З уявлень про суспільство як організм можуть бути зроблені і конкретно-практичні висновки, вважав В. Ленін¹.

З літератури випливає, що поняття "соціальний організм" використовується також для опису особливого життєвого середовища виробництва і відтворення людини. В. Ленін спеціально зупинявся на цьому, коли писав, що К. Маркс протиставляє людину рослинам і тваринам "на тій підставі, що перша живе в різних соціальних організаціях, що історично змінюються, і визначаються системою суспільного виробництва, а, отже, і розподілу"². При цьому В. Ленін писав, що умови розмноження людини безпосередньо залежать від устрою різних соціальних організацій, і тому закон народонаселення треба вивчати для кожного такого організму окремо, а не "абстрактно", без відношення до історично різноманітних форм суспільного устрою³.

Мізерні відомості про організм містяться в словниках й енциклопедіях. В "Большой Советской Энциклопедии", наприклад, зазначається, що організм (від пізньолатинськ. *organizo* – улаштувати, надаю стрункий вигляд) – будь-яка жива істота⁴.

У "Філософській енциклопедії" вказується, що термін "організм" вживається в двох значеннях – вузькому і широкому. У вузькому сенсі слова, організм – це біологічний індивід, цілісна жива система, упорядкована в просторі і часі, здатна

¹ *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 36. – 741 с.

² *Ленин В. И.* Экономическое содержание народничества и критика его в книге Струве / Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1979. – С. 476.

³ Там же. – С. 476.

⁴ *Амлинский И. Е.* Организм / Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. – 3-е изд. – М. : Издательство "Советская энциклопедия", 1974. – Т. 18. – С. 482-483.

підтримувати самостійне існування завдяки пристосованій взаємодії з середовищем; у широкому сенсі – система, яка за способом організації подібна живому організму¹.

У вітчизняних філософських словниках термін "організм" взагалі відсутній, а в словнику С. Ожегова поняття "організм" подається в трьох значеннях. Два з них явно відносяться до біологічного організму, і тому вони нас менш цікавлять, а третє тлумачення трактує його як "складно організовану єдність"².

І тільки останнім часом, очевидно під впливом суспільної кризи, з'явилися спроби сформулювати саме поняття організму і якось уточнити його зміст. Так, М. Моїсєєв, відомий як дослідник не тільки біосфери, але й суспільства, в роботі "Алгоритми розвитку" дає таке визначення організму: "Під організмом, виходячи із термінології теорії управління, будемо розуміти будь-яку систему, що не тільки має власні цілі, але й володіє певними можливостями слідувати їм"³.

Положення інформаційного кванту – смислу "організм" в структурі універсуму дає змогу погодитися з наступним положенням езотеричної філософії: "Ідея організму є щось цілком загальне, в кожному окремому випадку до неї примішуються специфічні моменти, але основна ідея залишається незмінною серед всіх окремих умов, що змінюються. Тому, передусім, необхідно чітко виявити загальну ідею організму, а вже потім переконатися в його застосуванні з однаковою точністю і по відношенню до окремих живих істот, і по відношенню до людських суспільств"⁴.

Усе вищевикладене означає, що соціальний організм як центральна категорія є видовим поняттям організму, існуючим поряд, наприклад, з біологічним організмом. Їхню єдність слід шукати тільки на субстанціональному рівні. Останнє означає, що сферою життєдіяльності соціального організму є якась особлива частина континуума "простір-час", не схожа на ту, в якій розгортаються першородний фізичний світ і світ духовний.

Наступним кроком на шляху до реалізації названої вище генеральної мети буде вибір *світоглядної платформи* для

¹ Організм / Философская энциклопедия [Текст]: в 5-ти т. – Т.4 : Наука логики – Сигети / Ин-т философии АН СССР; гд. ред. Ф. В. Константинов. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – С. 161-162.

² Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. докт. филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой 14-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 1983. – С. 403.

³ Моисеев Н. Н. Алгоритмы развития. – М. : Наука, 1987. – С. 72.

⁴ Шмаков В. Закон синархии и учение о двойственной иерархии монад и множеств. – К. : "София", Ltd, 1994. – С. 222.

дослідження соціального організму.

Соціальне життя, хоча і є утворенням, що розгортається на макрорівні, має "триєдину" причинну зумовленість. При цьому джерело її саморозгортання (тригерний механізм) приховане в процесах мікрорівня, а призначення її для Всесвіту або її застосування як іманентного чинника саморуху універсуму треба шукати на мегарівні. Сама ж вона виникла і функціонує на макрорівні.

Специфіка ж осягнення проблеми соціального світу полягає в тому, що соціальні інститути взагалі ніколи раніше в теорії пізнання не розглядались як продукти мегаеволюційного процесу. Дослідники обходять мовчанням це питання, вважаючи, мабуть, що вони є утвореннями тимчасовими і необхідними лише для нормального функціонування людини в межах планетарних процесів, що протікають в рамках історичного часу. На цю обставину цілком справедливо вказує І. Сафронов, який запропонував перспективний підхід до осмислення єдності людини, природи і Космосу¹.

Тут повинно бути очевидним, що без розгляду найбільш загальних, тобто, світоглядних основ, проблеми становлення і функціонування соціального світу не вирішити. Саме філософія повинна забезпечити рефлексію основопокладаючої субстанції, тобто пояснити природу універсуму.

Вітчизняна філософія за своїми завдатками ближче інших підійшла до розуміння сутності нового світогляду. Рішення буде знайдене, на наш погляд, якщо вдасться об'єднати воєдино західну традицію, що надає першорядного значення експериментуванню і кількісним формулюванням, і таку традицію, як китайська, з її уявленнями про світ як такий, що спонтанно змінюється і самоорганізується. Тобто китайська філософія більш ніж будь-яка наблизилася до розуміння проблеми саморегуляції соціального світу завдяки визнанню такої його властивості як самоорганізація.

Це означає, що для осягнення саморегуляції сучасного світу нам необхідно радикально поглибити процес пізнання і оновити, перш за все, категоріальний апарат самої філософії. Не ігноруючи видових філософських категорій "матерія" і "дух" і не

¹ Сафронов И. А. Человек и Вселенная: философско-методологический аспект : автореф. дис. ... д-ра филос. наук в форме научного доклада / Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета экономики и финансов, 1994. – 60 с.

+

зменшуючи їхньої ролі і значення, філософія повинна, нарешті, перейти до засвоєння родової категорії “універсум”. Інакше кажучи, перспективу філософії, і соціальної в тому числі, ми вбачаємо в тому, щоб перейти від протиставлення матерії і духу до пояснення їхньої органічної єдності і пошуку нової підстави світу. На основі такого синтезу повинно відбутися буквально наступне: *виникнути нова світоглядна переоцінка минулого, сформуватися нетрадиційний засіб вирішення проблем сьогодення і розвинутися більш глибокий погляд на майбутнє.*

Це означає, як не парадоксально звучить, що основне питання філософії не тільки залишається провідним протиріччям, але навіть ще більш актуалізується. Але воно тепер немовби повернулося до нас своєю новою гранню. Проблема з'ясування первинності походження протилежностей трансформувалася в необхідність пізнання їх як цілого.

Це вже якісно інша ситуація. Назривала вона давно. Причиною якісного стрибка тут стало різке, за космічними мірками навіть спонтанне, посилення свідомості. Як писав В. Вернадський, “настав момент історії думки, коли вона висувається вперед як важлива і глибока основа нового наукового світогляду майбутнього, який формується”¹. Однак світова і вітчизняна філософія не зробили належних висновків з цього факту. І тому на практиці сталося так, що ми ніби зненацька зіткнулися з нею.

У цьому відношенні показова суперечка, що вели К. Маркс і Ф. Енгельс з Г. Гегелем, на чію філософію вони спиралися в своїх працях. Г. Гегель постулював існування духовних чинників як реальності, що функціонує автономно по відношенню до фізичного тіла, спираючись при цьому, зокрема, на дослідження, що в нинішній час отримали назву парапсихологічних.

Ф. Енгельс категорично відкинув можливість парапсихологічних явищ². Разом з К. Марксом він проголосив, що в світі немає нічого, що не було б тим або іншим видом або станом матерії. Матерія первинна; дух, свідомість вторинні. Ідеальне є матеріальне, що пройшло через людський мозок. Таке кредо марксистського матеріалізму.

У ХХ столітті успіхи неklasичного природознавства призвели до необхідності почати перегляд тих уявлень про співвідношення

¹ Вернадский В. И. Начало и вечность жизни. – М. : Сов. Россия, 1989. – С. 113.

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – Т. 20. – 824 с.

матерії і свідомості, що встановилися в матеріалістичному світогляді. У цьому напрямку працювала, зокрема, думка К. Ціолковського і В. Вернадського. К. Ціолковський, наприклад, визнавав світ матеріальним, але вважав, що в ньому панують вищі розумні сили, що досягли висот могутності шляхом тривалої еволюції; сам Всесвіт у його сучасному стані – результат діяльності цих сил¹. В. Вернадському, як відомо, належить заслуга створення вчення про біосферу і концепції ноосфери. Ці дослідження означали важливий творчий крок у подоланні недоліків механістичного матеріалізму.

У другій половині ХХ століття були розроблені наукові методи, за допомогою яких почнетися вивчення складних самоорганізуючих систем з нелінійними зворотними зв'язками (термодинаміка необоротних процесів, синергетика, теорія катастроф, системний аналіз). До числа таких систем відносяться біосфера, ноосфера і сама людина. Наука вступила в новий постнекласичний етап розвитку. У центрі уваги опинилися такі фундаментальні закономірності процесів у саморозвиваючих системах, як стохастичність, невизначеність, біфуркації. Побудова імітаційних моделей еволюції складних систем зажадала визнання принципів теоретичної варіабельності, пробабілізму, неприводимих алгоритмів, багатокритеріальної оптимізації тощо. Однак сучасна соціальна філософія сприймає їх непросто, з обережністю.

Синергетика вивчає явища самоорганізації з позицій термодинаміки. Її об'єкти – це ефекти спільної дії множинності взаємопов'язаних елементів систем, віддалених від рівноважного стану, які активно обмінюються речовиною, енергією та інформацією з навколишнім середовищем. Її успіхи у вивченні і моделюванні фізичних і хімічних процесів призвели до того, що почалося проникнення ідей і засобів синергетики в біологію, економіку, соціологію, політологію і соціальну філософію. Синергетичні моделі процесів сприйняття і штучного інтелекту дають надію виявити, нарешті, закономірності, що породжують дивовижні явища спонтанних порядків у людських спільнотах.

Отже, для засвоєння соціального світу треба знайти, використовуючи якісно збагачений категоріальний апарат соціальної філософії, субстанціональний початок, що пояснює

¹ Ціолковский К. Э. Грезы о Земле и небе. – Тула : Приокское кн. изд-во, 1986. – С. 300-322.

+

не тільки діалектику матеріального і духовного, а точніше, розкриває їхній рух через усі три вищенаведені рівні (мега-, макро-, мікро-), але й показує механізм його саморозгортання й саморегуляцію як органічне ціле.

Категорія субстанції є той логічний початок у процесі сходження, від якого виводяться інші категорії, що в своїй сукупності складають цілісне знання про універсум і його соціальну форму руху. Це можливе тому, що цей початок містить у собі протиріччя, яке стає джерелом його саморозвитку. В теоретичному відтворенні цього протиріччя, в аналізі структури його руху полягає особливість діалектичного методу дослідження соціального життя як закономірного наслідку еволюції Всесвіту.

Тому важливо зрозуміти, що якщо субстанція – це основа, яка все зумовлює, то вона породжує тим самим і себе. А як така вона – суб'єкт, тобто сутність, що себе породжує. Але тоді субстанція являє собою тотожність протилежностей – основи іншого і самообґрунтування, взаємодія яких і складає процес його саморуху. Отже, парадоксальність субстанції полягає в тому, що тільки як причину самої себе вона здатна породжувати і все інше.

Інакше, відношення субстанції як основи "дещо іншого" до себе самої як суб'єкту повинне отримати форму власного відкриття. Саме таким засобом відбувається розгортання в дійсність субстанціонального відношення, полюси якого виявляються поділеними в часі.

Таким чином, щоб перейти від субстанції до соціального організму, універсум необхідно розглядати як цілісність, що саморозвивається, що породжує сукупність конкретних форм руху, однією з яких стає соціальна.

Історія пошуків раціонального пояснення світу драматична. Часом здавалося, що досить амбіційна програма близька до завершення: очам вчених відкривався фундаментальний рівень, виходячи з якого можна було вивести всі інші його властивості. Наведемо лише два приклади. Один з них – формулювання славнозвісної моделі атому Бора, що дала змогу звести все розмаїття атомів до простих планетарних систем з електронів і протонів. Наступний період напруженого очікування настав, коли у Ейнштейна з'явилася надія на об'єднання всіх фізичних законів у межах так званої єдиної теорії поля.

Наразі ми переживаємо черговий період напруженого очікування відкриття більш глибоких, ніж атом і поле, підвалин

для побудови природничо-наукової картини світу. Пошук їх не припинявся ані на хвилину і після появи теорії поля. Особливо інтенсивно він ведеться впродовж останнього століття. Однак лише в другій половині ХХ століття фізика підійшла до висновку про роль квантового вакууму як першопочатку в породженні Всесвіту. У зв'язку з цим "дотик" до таємниці початку Всесвіту вважається істотним моментом у розвитку природничих наук сучасного періоду.

Будучи квантово-механічним об'єктом, вакуум має складну внутрішню структуру, що характеризується набором квантових чисел, комбінація яких зумовлює наявність найнесподіваніших для нас його властивостей на різних рівнях саморозгортання універсуму. На його основі робляться спроби побудувати наукову картину еволюції Всесвіту. Наразі в літературі просліджується, що створення нової картини світу проходить роздільно в двох діаметрально протилежних напрямках. Це викликано тим, що є два різновиди вакууму: фізичний і семантичний. Одні дослідники створюють з квантового вакууму Фізичний Всесвіт, а інші – Семантичний.

На основі субстрату фізичного вакууму формується, як відомо, оригінальна наукова картина світу, покликана більш глибоко пояснювати оточуючий нас світ і нас самих у ньому. Під фізичною величиною тут мається на увазі величина, як така, що взагалі принципово підлягає суворо науковому опису (з допомогою не тільки природничих, але й суспільних наук)¹.

В її рамках досягнуте розуміння того, що збудженням саме вакуумного стану є всі елементарні частки, з яких складається Всесвіт; його особливості визначають не тільки закономірності атомів і молекул, але й глобальні властивості еволюції Всесвіту.

Діалектичний аналіз електромагнітної взаємодії як фундаментальної, дає змогу більш конкретно виразити співвідношення макроскопічних форм руху матеріальних об'єктів, з'ясувавши внутрішню основу їхньої єдності. Окрім того, через взаємозв'язок електромагнітної взаємодії з іншими типами взаємодії: гравітаційним, сильним і слабким – можна встановити єдність якісно визначених форм макроскопічного руху (в тому числі і соціальної) з мікро- і мегасвітами, а через них – і з Всесвітом.

¹ Янков М. Материя и информация. – М. : Прогресс, 1979. – С. 45.

Однак, незважаючи на те, що пояснювальні можливості цього погляду на походження світу справді вражають, тут не все так просто, як уявляється її прибічникам. Головна проблема полягала в тому, що образ світу, побудований класичним природознавством, виявився, по суті, цілком бездуховним. Протиріччя між крихтним світом людини і майже необмеженим Космосом стало розючим. І після початку ери ноосфери воно вже нікого не влаштовує.

Наступні після цього некласичний і постнекласичний етапи розвитку науки поки що істотно не змінили становища. Невирішені в її межах проблеми, що накопичилися в різних галузях природознавства, штовхають дослідників на інтенсивні пошуки іншої ідеї, відмінної від Фізичного Всесвіту.

У кінці ХХ століття на противагу Фізичному Всесвіту в науково-філософській літературі розповсюджується ідея Семантичного, або Інформаційного Всесвіту. Її витoki губляться в глибині історії філософської думки. У філософії здавна існували головним чином ідеалістичні уявлення про деяку духовну силу, що творить з власних цілепокладань і сприймається як всеоживлюючий принцип природи і життя, як "двигун світу" (Платон, Арістотель), "світова душа" (Платон, стоїки, неоплатоніки, Гердер, Гете, Фехнер, Шелінг і ін.), "світовий дух" ("нус" Анаксагора, "абсолютна ідея" Гегеля і ін.), "світова воля" (Шпенглер, Ніцше і ін.), "світова енергія" (Освальд), "ентелехія" (Арістотель, Дриш, неовіталізм і ін.). У тому самому руслі лежать всі релігійні вчення, в тій або іншій формі пов'язані з актом творення. Тут цілком доречно посилатися на "дао" Лао-цзи: уявлення про загальну закономірність і її втілення, що має характер світової розумності і що зовні виражається в організованості буття і послідовності його зміни.

Введення в науковий обіг ідеї інформаційного простору означає, зокрема, визнання інформаційного потенціалу як автономної реальності. Близькі за змістом ідеї неодноразово висловлювались і раніше. Було б помилкою думати, що подібні ідеї властиві тільки прибічникам ідеалістичного і містичного світоглядів. Їхню змістовну цінність відзначали такий видатний філософ, як Б. Рассел, і такі відомі фізики-теоретики, як Е. Шредингер, В. Гейзенберг, Д. Бом¹.

¹ Рассел Б. Почему я не христианин. – М. : Политиздат, 1987. – 333 с.

Показовою в цьому плані є робота засновника французького "атеїстичного" екзистенціалізму А. Камю "Людина, що бунтує", в якій він дійшов висновку, що світом править сенс, а шлях до його осягнення пролягає через розкриття сутності бунту. Ідея Семантичного Всесвіту в російській науково-філософській літературі присутня давно. Досить згадати ідею пневматосфери або духосфери П. Флоренського¹. Цю саму ідею активно відстоює сьогодні Л. Лєсков².

Для обґрунтування Семантичного Всесвіту важливо підкреслити змістовну цінність або статистичну вагу інформації. Відштовхуючись від робіт Фреге і Черча з математичної логіки, треба розуміти похідне поняття сенсу як інформації або суми відомостей, що містяться в знаку або в слові, символі. Духовна реальність постає перед нами у двоїстій іпостасі – континуальності (мовна семантика) і дискретності (знакова система). Відсутність сенсу означає екзистенціальний вакуум. Сенс робить знакову систему змістовним текстом, що виникає при порівнянні смислів. Основна функція сенсу – надання процесам розвитку спрямування. "Сенс сенсу, – писав В. Франкл, – полягає в тому, що він спрямовує хід буття"³. Цей спрямовуючий вплив настільки сильний, що він фізично відчувається людиною. І на рівні буденної свідомості він отримав статус Божественного початку або Бога.

При цьому зазначимо, що якщо сенс з'являється тоді, коли одне значення ставиться в певне відношення до іншого значення або один знак (символ) ставиться в певне відношення до іншого знаку (символу), то ми маємо справу зі специфічною формою відношень. *Сенс є певним відношенням значень. І це є його перша і головна сутнісна характеристика. Сенс – це істинно духовні відносини.*

Семантичний Всесвіт існує, на думку прибічників цієї ідеї, у формі меона (ефіру). Тут не можна не відзначити те, що існування ефіру поряд з матерією фактично ніхто не заперечує. При цьому існування меона як реального референта енергоінформаційного обміну або як семантичного простору не суперечить жодному відомому фізичному закону.

¹ Ильин И. А. Собрание сочинений : в 10 т. – М. : Русская книга, 1993. – Т. 2. – Кн. 1. – 386 с.

² Лесков Л. В. Семантическая Вселенная // Вестник Московского Университета. Серия 7. Философия. – 1994. – № 2. – С. 3-18.

³ Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник ; пер. с англ. и нем. – М. : Прогресс, 1990. – С. 285.

—+—

В. Вернадський, якого аж ніяк не можна запідозрити в ідеологічній кон'юнктурі, писав про те, що “подальший науковий аналіз дасть в наш час нову, іншу картину процесу, що відбувається, яка не відповідає звичайному розумінню геліоцентричної системи. Нині панівні в науці атомістичні переконання розкладають матерію на купу найдрібніших часток або правильно розташованих центрів сил, що перебувають у вічних різноманітних рухах. Так само й ефір, що проникає в матерію, постійно збуджується і хвилеподібно коливається. Всі ці рухи матерії і ефіру нашої планети знаходяться в найтіснішому і безперервному зв'язку з нескінченним для нас світовим простором”¹.

У науково-філософській літературі категорія "ефір" відома давно. Адже ще в творах давніх еллінів Анаксимандра і Демокрита та їхніх послідовників було подано опис вакууму в таких поняттях, як "апейрон" і "амер". Відкриття хвильової природи світла зажадало введення в науку гіпотези про світовий ефір носія електромагнітних коливань. З ідеалістичних позицій, його слід розглядати як Абсолютний Дух, що пов'язаний з інтелігібельною матерією.

У сучасній науці енергоінформаційне поле, що складає фізичну сутність ноосфери, дослідники називають по-різному. Так, наприклад, американський учений австрійського походження В. Райх, італійський дослідник паранормальних явищ Л. Маркезі називають таке поле *оргонним*. Автором терміну вважається В. Райх. Інші дослідники називають це фізичне коливальне поле *телургійним*, (від лат. “теллурус” – “земля”), оскільки здавна люди використовували його як таке, що випромінюється Землею, в лозоходстві для пошуку підземних джерел води і покладів руди. Білоруський учений А. Вейник називає подібне поле *хрональним*, одна московська група вчених (Є. Акимов та інші) – *торсіонним*, друга (А. Охатрин та інші) – *мікролептонним*. У літературі його визначають “*спіноним*”, “*аксіонним*”, “*андронним*” та іншими поняттями. На основі цих гіпотез нині формується специфічна наука еніологія.

При цьому загально визнаним є той факт, що суспільство єдина система, в процесі функціонування і розвитку якої від причини до наслідку не тільки передаються речовина, енергія й

¹ Вернадский В. И. Научное мировоззрение / На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение. – М. : Политиздат, 1990. – С. 195.

інформація, але передаються також, вживаючи вираз К. Маркса, "кристали суспільної субстанції", "згустки, позбавленої відмінностей, людської праці", втіленої в продуктах праці, і завдяки цьому відтворюються певні неречовинні, але тим не менше матеріальні суспільні відносини¹. Тут ми фіксуємо тільки факт наявності ефіру, залишаючи без коментарів інші нюанси наведеної тези.

Визнання семантичного енергоінформаційного поля (ефіру) як носія електромагнітних коливань, органічно зв'язаних з рухом універсуму, означає внесення коректив у сучасну світоглядну парадигму. З матеріалістичних позицій, його можна розглядати як інтелігібельну форму матерії.

“Важливо звернути увагу на те, – пишуть В. Налімов і Ж. Дрогаліна в роботі "Реальність нереального", – що семантичне поле, так само як і поле фізичне, відіграє роль того середовища, через яке відбувається взаємодія. Людина взаємодіє з самою собою або з іншими людьми за допомогою дискретів слів або символів. Цей процес здійснюється шляхом породження слів (або символів) і їхнього розуміння. І те й інше здійснюється через взаємодію з семантичним полем. Мовою фізики можна було б, напевно, сказати так: відбувається випромінювання та абсорбція квантів семантичного поля”².

Ці автори розглядають непроявний Семантичний Всесвіт або семантичний вакуум як те, що в філософії отримало найменування *Ніщо* і що так сильно хвилювало як Схід (нірвана), так і Захід (згадаємо гностиків, Екхарда, Беме, Шеллінга, Сартра, Хайдеггера, Юнга, Тиллиха та ін.).

Відповідно до названого критерію, **для розрізнення цих світів має бути виявлено той тип фундаментальної взаємодії, що являє собою основу їхніх властивостей та закономірностей.** Такою фундаментальною взаємодією, що складає іманентну сутність універсуму, є, на наш погляд, **взаємоперехід матеріального і духовного одне в одного.** У планетарних умовах таким процесом є не що інше, як *життя*. Але при цьому матеріальне та ідеальне, як інгредієнти однієї субстанції, не тільки переходять одне в одне, але й рухаються від

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Процесс производства капитала. – М., 1955. – Кн. 1. // Маркс К., Енгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М., 1960. – Т. 23. – С. 46; Чинакова Л. И. Социальный детерминизм: проблема движущих сил развития общества. – М. : Политиздат, 1985. – С. 25.

² Налімов В. В., Дрогаліна Ж. А. Реальность нереального. – М. : Изд-во “МИР ИДЕЙ”, АО АКРОН, 1995. – С. 93.

мікрорівня через макро- на мегарівень і в зворотному напрямку.

Той факт, що до появи матеріалістичного вчення матеріальне і духовне розглядалися тільки як протилежності, що взаємовиключають одна одну, означає не що інше, як те, що дослідники дивилися на них, як на протиставлені одна одній відмінності, як "байдуже одне одному різне". І якби філософська думка протягом всього минулого часу не билася над тим, як вирішити питання про те, що первинне – буття чи свідомість, матеріальне або духовне, – а прагнула б синтезувати їх в органічну єдність, то ми б просунулись значно далше і знали б про соціальне життя набагато більше.

На практиці антисинтез призвів, як відомо, до формування ідеологічного протиріччя між матеріалістами та ідеалістами, які через несумісність методологічних та ідеологічних позицій замість того, щоб шукати субстанціональну основу соціального світу, рухалися в протилежному від істини напрямку. Дослідники ніби не помічали, що вони з різних позицій вирішують одну й ту саму проблему. Насправді виявилось, що прибічники як суб'єктивного, так і об'єктивного підходів до пояснення світу були пересічними метафізиками.

Тому одна з причин кризи в суспільному розвитку, певно, гносеологічна. Ми перебільшили значення розподілу світу на матеріальне і духовне. І надали цьому фактові занадто велике значення. Замість того, щоб вийти за межі цих двох протилежностей шляхом синтезу їх в третє ціле, ми втратили забагато часу і витратили немало інтелектуальних зусиль на пошуки первинного і вторинного. Доки це третє ціле в ході свого саморуху не почало руйнувати соціальні організми – продукти саморозгортання людського розуму, що перебувають, очевидно, у фазі несвідомого. Про те, що розум існував завжди, але не завжди в усвідомленій формі, нам добре відомо з наявної літератури.

Ідея природничо-наукової картини світу, побудованої на інтеграції фізичного і семантичного різновидів вакууму, відкриває принципову можливість зробити наступний крок у засвоєнні світу шляхом створення супероб'єднаної теорії, що інтегрує в органічну цілісність фізичний і семантичний світи, матерію і свідомість, речовину й інформацію. Така теорія здатна значно поширити ступінь нашої свободи в пізнанні і перетворенні руїн національних соціальних організмів в ефективні конструкції нового типу, а

також значно збагачує наші інтелектуальні можливості в створенні планетарного соціального організму.

У теорії пізнання прийняття такої гіпотези означає, що ми в аналізі взаємодії матеріального і духовного переходимо від категорії розрізнення через категорії відмінності й протилежності до категорії протиріччя. У такому випадку ми сьогодні вже готові до того, щоб відкрити в основі Всесвіту "корінь всякого руху і життєвості". Справжній же саморух ґрунтується, як відомо з вчення Г. Гегеля, на такому протиріччі, яке "полягає не в чому іншому, як у тому, що в одному і тому самому відношенні існує як дещо в самому собі і його відсутність, негативне його самого"¹.

Отже, при виборі світоглядної платформи для реалізації генеральної мети цього дослідження – відтворення явища саморегуляції соціального організму країни – ми прийшли до розуміння необхідності інтеграції в субстанціональній основі нашого світу матеріального і духовного як рівноправних складників (видових) частин універсуму. Але в цьому нічого нового немає. Це вже було відомо. Цей підхід в історії філософської думки розвивала не одна генерація філософів.

Таким чином, ми виходимо на розуміння існування полевої форми життя, що локалізується у часі і просторі, притаманним будь-якій країні, що володіє такими атрибутами, як самоорганізація і саморегуляція. У зв'язку з цим висновком, сутність якого полягає у визнанні існування полевої форми Всесвіту, що набуває у межах країни організмової форми існування, *проблема осягнення саморегуляції соціального організму країни переходить з розряду світоглядної в ідеологічну.*

2.2. ІДЕОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

Розробка ідеології дослідження, як і вибір світоглядної позиції, є суто особистою справою науковця або колективу дослідників. Якщо виходити із визначення ідеології як системи "поглядів та ідей, в яких усвідомлюються і оцінюються

¹ Гегель Г. Наука логіки. – М. : Мысль, 1971. – Т. 2. – С. 31.

+

відношення людей до дійсності і один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, направленої на закріплення або зміну (розвиток) цих суспільних відношень”¹, то під *ідеологією цього дослідження слід розглядати сукупність ідей (семантичних фільтрів), на основі якої ми налаштовані розпочати переосмислення предмету дослідження – явища саморегуляції соціального організму країни.*

Проблеми сучасного суспільного розвитку, як ніколи раніше, штовхають нас на пошук космічної ідеології розвитку людства, і треба сміліше йти назустріч космічній (квантовій) філософії. Оскільки навколишній світ другої природи не побудований ніким, перед нами виникає необхідність дати такий опис його найдрібніших "цеглинок" (тобто мікроскопічної структури світу), що пояснював би процес його самовиникнення (самоскладання).

Стан справ у вітчизняній філософській думці ускладнюється тим, що наразі на ідеологічному обрії немає жодної ідеології, яка б прогресувала. Парадокс, але філософський напрям, мається на увазі марксистський матеріалізм, що сформувався в кінці XIX століття як ідейна течія і переміг на практиці супротивників тільки завдяки тому, що розробив ефективну для свого часу ідеологію, сам став її жертвою. Ідеологія, виявляється, теж вимагає систематичного поновлення в міру прогресування духовного виробництва.

Намагаючись філософськими засобами проникнути у глибини XXI століття, ми повинні здійснити прорив до нового типу ідеологій. Для цього ***необхідно перейти від ідеології руйнування до ідеології творення.*** Тож, зазираючи у майбутнє, наразі можна констатувати, що на міжнародній арені з'являються паростки космополітизму як ідеологеми дослідження сучасного світу, що інтенсивно глобалізується. Однак, ці паростки надто молоді і нерозвинені, щоб на них робити головний акцент у дослідженні такого складного явища, як саморегуляція соціального організму країни. Тут процеси скоріше розвиваються за законами синергетики, тобто підстави соціального світу.

Відбираючи ідеологеми, треба починати, як відомо, з найголовнішого – з пошуку конструктивної ідеології на основі нового світоглядного підходу до розуміння світу, в якому ми

¹ Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – С. 206.

живемо. Виходячи з того, що ми рухаємося від технократичного до інформаційного типу розвитку, є сенс робити ставку на ноосферичну, а, можливо, навіть і на космічну за характером ідеологію. Рівень науковості будь-якої культивованої нами ідеології визначається її зв'язком з типом цивілізації, яка визначає головні тенденції життя планетарного людства. І нічого страшного, якщо нам може й не вдасться вичерпно вирішити цю проблему. Тут важливий самий поворот у мисленні філософів і вчених, які визначають характер і організацію духовного виробництва епохи. Інші підуть далі, будуть діяти сміливіше і досягнуть більшого.

Але спочатку необхідно встановити суть ідеології як інструменту пізнання, а також і перетворення соціального життя. "Марксів хід аналізу, – як справедливо зауважує М. Мамардашвілі, – припускає, що ідеологічне виробництво – це завжди раціоналізація готових духовних продуктів суспільних відношень (тобто продуктів поза, та й незалежно від діяльності раціональної наукової думки заданих) зовнішніми засобами "знання", використання раціональних процедур як засобів пізнання і привласнення цих продуктів індивідами, які в такий спосіб інтегруються в суспільну систему. Але якщо ці засоби "раціональні" в буржуазному суспільстві (тобто завжди обернуті до здатності судження анатомізованих індивідів), то в інші історичні епохи ці засоби можуть бути засобами анімістичних, міфологічних, релігійних та інших систем"¹.

Таке визначення ідеології дослідження впливає з того, що ми розглядаємо провідну функцію ідеологічних відносин, причетних до сфери духовного виробництва, як аналогічну тій, яку виконують економічні відносини в сфері матеріального виробництва. Ця думка в наявній літературі вже зафіксована. Зокрема, О. Богданов, підкреслюючи організуюче начало ідеологій і визначаючи їхнє місце в житті суспільства, писав наступне: "Це організаційні форми для всієї практики суспільства, або, що, те саме, її організаційні знаряддя. Вони справді визначаються в своєму розвитку умовами і відносинами виробництва (духовного в тому числі – авт.), але не тільки як їхні надбудови, а саме так, як форми, що організують деякий зміст,

¹ Мамардашвили М. К. К вопросу о материалистической схеме анализа сознания: (по работам К. Маркса) // Социальная природа познания : материалы к Всесоюз. симп. 10-12 окт. 1973. – М., 1973. – Вып. 1. – С. 33-34.

визначаються цим змістом, пристосовуються до нього”¹.

У колективній монографії "Духовне виробництво" знаходимо наступне підтвердження нашій тезі про організуючу роль ідеології у дослідженні: "У процесі духовного виробництва формується не просто свідомість, (вона виробляється всіма індивідами, які стихійно включені в матеріальний процес), а його особлива суспільна – "вторинна", "ідеологізована" – форма, завдяки якій індивіди "інтегруються в суспільну систему"².

Зрозуміло, що в нашому випадку інтегруються в систему ідеї, які складають зміст суспільної і природничої наук для поповнення арсеналу соціальної філософії. У похідному варіанті може йтися про семантичний матеріал або сенси, що утворюють семантичний континуум.

І немає необхідності докладно зупинятися на ролі ідеології в організації розумової діяльності дослідника, оскільки на неї поширюються всі ті закономірності, про які писав К. Маркс у "Німецькій ідеології", з тією лише невеликою різницею, що предметом тут виступає не вся практично-перетворююча діяльність людини, а специфічне філософське мислення.

Основна функція ідеології дослідження проблеми саморегуляції соціального організму країни полягає в тому, що вона насправді є своєрідним семантичним фільтром, через який необхідно пропустити все багатство ідей, накопичене на кінець ХХ – початок ХХІ століття світовою суспільною думкою з проблем соціального життя людей. На цей бік процесу пізнання справедливо вказує В. Налімов, який пише: "Розвиток культури, в тому числі науки, – це знов-таки нескінченне фільтрування нових ідей через парадигматичні уявлення, що породжуються сенсами минулого. І якщо фільтри виявляються неспроможними еволюціонувати у напрямку форм, які пом'якшують їхню жорсткість, то відбувається революційна відмова від них. В історії західного християнства це релігійні та ідеологічні війни і революції, в науці – революційна зміна парадигм, що так добре описана Куном"³.

Отже, оскільки змінюється в процесі поглиблення пізнання не

¹ Богданов А. А. Всеобщая организационная наука. Тектология : в 2-х томах. – М. : Экономика, 1989. – Т. 1. – С. 135.

² Духовное производство: социально-философский аспект проблемы духовной деятельности. – М. : Наука, 1981. – С. 142.

³ Налімов В. В., Дрогаліна Ж. А. Реальность нереального. – М. : Издательство "МИР ИДЕЙ", АО АКРОН, 1995. – С. 42.

вхідний зміст соціального світу, а фільтр, через який він аналізується, то для отримання його **організованого образу, здатного до саморегуляції**, необхідно застосувати якісно іншу ідеологічну настанову, точніше – сформувати сукупність ідеологем.

При цьому **організоване бачення соціального світу** – не більше, ніж одне з можливих. Поряд з ним ніхто не забороняє поглянути на другу природу як на хаос або, скажімо, *кристал*.

Чим радикальніше один фільтр відрізняється від іншого, тим контрастнішим буде одержаний результат. У зв'язку з цим інколи здається, що в окремих випадках тексти, створені дослідниками одних і тих самих процесів, не порівнювані один із одним. Наприклад, це справедливо відносно наукового і теологічного пізнання світу. Причому ідея, що відіграє роль семантичного фільтру і виступає гносеологічним інструментарієм дослідження, набуває нової якості, тому її слід називати не інакше, як *ідеологемою*.

При цьому стає зрозумілим, що досить поширена настанова на деідеологізацію соціальних, політичних та інших досліджень цілком абсурдна. Принципово неможливо дослідити навіть найдрібнішу проблему без використання певних семантичних фільтрів, оскільки буде відсутній критерій селекції та організації досліджуваного матеріалу. Ясно, що в цьому випадку йдеться про саморегуляцію соціального цілого – соціального організму країни.

У зв'язку з вищевикладеним є сенс розглядати ідеологію як момент, який організує не лише буденну, але й наукову свідомість. Тут нічого нового ми не винаходимо, оскільки йдеться про методологічну функцію ідеології. Тому ідеологія як інструментарій дослідження є, на наш погляд, ефективним засобом раціоналізації вже готових духовних продуктів, що функціонують у формі філософських ідей, у яких в ідеальній формі зафіксовано реальний суспільний зв'язок людей і явищ.

Можна сказати, що в процесі дослідження ми мусимо виконати трансформацію реального соціального явища буття – оскільки воно здійснює тиск на людей і відчувається ними – у форму знання. К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали, що відношення стають в юриспруденції, політиці тощо – в свідомості – поняттями.

Інакше кажучи, в процесі цього дослідження треба відтворити в ідеальній формі певну систему реально існуючих суспільних

відносин. К. Маркс і Ф. Енгельс прямо вказували на те, що ідея, як продукт діяльності філософа, є всього лише уявний "еквівалент" реального відношення. "Відношення для філософів рівнозначно ідеї"¹.

Отже, нам необхідно обрати спеціальний методологічний засіб, який був би більш універсальним, ніж звичайні методологічні інструменти, для того щоб, використовуючи його, можна було б цілеспрямовано і раціонально перетворювати ансамбль суспільних відношень, зафіксований буденною і науковою свідомістю у формі ідеї соціального організму. Як бачимо, потреба в розробці спеціальної ідеології дослідження – не наша примха, а жорстка вимога технології духовного виробництва.

Ідеологія дослідження, як будь-яка інша система, складається з певного набору елементів. Як нам здається, до неї мають увійти як мінімум чотири ідеологеми. Це будуть **чотири семантичних фільтри** для вивчення різноманітних аспектів обраної нами проблеми: *світоглядний, логічний, гносеологічний і онтологічний*.

Фактично ми вже частину роботи з формування ідеології дослідження виконали, оскільки викладена нами вище світоглядна настанова на двоєдиний зміст основи Всесвіту є не що інше, як саме **світоглядна ідеологема**.

Далі виникає необхідність вказати на семантичний фільтр у галузі *логічного аналізу* проблеми. Він полягає в тому, що, завдяки **логічній ідеологемі**, треба буде віднайти зв'язок "матеріальне – духовне" в найнеймовірніших модифікаціях форм універсуму. Те саме треба буде знаходити і в структурі соціального тіла. Нам здається, наприклад, що на макрорівні, де розгорнулася друга природа, в суб'єктивованому вигляді, духовний компонент проник і застиг в царині матеріального світу у формі *техніки*, а матеріальний компонент намагається проникнути в духовну сферу у формі *штучного інтелекту*.

Пошук **гносеологічного фільтру** впливає з прийнятої раніше світоглядної позиції, яка спрямовує нас на пошук нової ідеологеми в організації дослідницького матеріалу. Ми цей пошук пов'язуємо з діалектичним методом аналізу соціальної форми руху універсуму.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Феембаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 3. – С. 64.

Однак, при цьому нас не влаштовує суб'єктивна діалектика, яку майстерно розробив і залишив нам Гегель, з тої простої причини, що вона буде ефективною для вивчення закономірностей прояву лише духовного компоненту світопороджуючої субстанції. З тієї самої причини нас не може влаштувати і об'єктивна діалектика, яку залишили нам К. Маркс, Ф. Енгельс і В. Ленін і яку було зведено їхніми "вірними" послідовниками до примітивної лінійності, оскільки вона розкриває нам закономірності прояву лише матеріального компоненту основи Всесвіту. Криза соціалізму це наочно показала. Тут правим виявився все-таки В. Ленін, який писав: "Діалектика і є теорія пізнання (Гегеля і) марксизму..."¹.

Онтологічний фільтр полягає в тому, що вихідна субстанція соціального життя людей визначена нами як квантовий вакуум, що має квантово-хвильову природу, а через неї і цілком специфічні форми поширення в Космосі та існування в умовах Землі.

Отже, ми не можемо приступати до дослідження обраної проблеми, базуючись на підвалинах існуючих ідеологічних підходів, навіть і діалектичних. Осягнення проблеми з позицій будь-якого з існуючих ідеологічних підходів, попри тези про дихотомічну основу світу, означає приєднання до панівної ідеології з метою, якою ніколи не буде вирішення найскладнішої проблеми сучасної соціальної філософії.

Наразі, перебуваючи в ситуації ідеологічного вакууму, ми змушені зробити ризикований крок і сформулювати специфічну ідеологічну настанову для вивчення *логіки* соціальної реальності, що збунтувалася. При цьому ми прекрасно розуміємо, що вона повинна базуватися на сильних сторонах вчень Гегеля і Маркса і водночас долати їхній головний недолік – монізм.

Тому ми висуваємо робочу гіпотезу про те, що найбільш придатним способом організації інформаційного матеріалу для досягнення генеральної мети дослідження не може бути некритичне просування у фарватері гегелівського або марксистського вчення, тобто суб'єктивної чи об'єктивної діалектики, але простежування видозмін світопороджуючої субстанції з позицій сучасної синергетики, яка враховує взаємодоповнюваність названих підходів у межах суперечливої в

¹ *Ленін В. І.* Філософские тетради / Полн. собр. соч. – Т. 29. – М. : Политиздат, 1977. – С. 321.

собої органічної цілісності – соціального організму країни.

Така гносеологічна ідеологема, на нашу думку, дає змогу розкрити логічні взаємозв'язки і взаємопереходи матеріального і духовного не лише на рівні макросвіту, але й у саморозгортанні вихідної субстанції на мікро- та мегарівнях.

У такому зв'язку ідеологічний аспект діяльності дослідника постає як цілеспрямоване використання вищеназваних семантичних фільтрів (ідеологем) як засобу пізнання і освоєння продуктів минулої філософської і наукової праці, які за допомогою раціональних процедур інтегруються в якісно нову систему соціальної філософії, а після цього – в теорію ноосоціогенеза. Очевидно, синтез напрацьованих різними школами і напрямками ідей в органічну цілісність є перспективним і буде характерним для розвитку філософії і науки XXI століття.

Таким чином, виходячи з вищевикладеного, ідеологію дослідження можна визначити як спеціально сконструйовану систему семантичних фільтрів-ідеологем, що організує нашу дослідницьку діяльність у процесі вивчення духовної спадщини минулого крізь призму ідеї саморегуляції соціального організму країни. Нами духовне виробництво розуміється в широкому сенсі, як “вся діяльність людей із виробництва, обміну, розподілу і споживання духовних цінностей”¹.

Для продовження дослідження явища саморегуляції соціального організму країни треба *відібрати методологічні засоби* перетворення вхідного матеріалу і подати їх у вигляді пізнавально-інструментального комплексу. До цього ми і переходимо.

2.3. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

Методологія вивчення саморегуляції соціального організму країни певною мірою використовує традиційні принципи, які вже склалися, але успішне розв'язання зазначеної проблеми можливе лише шляхом критичного аналізу методології, яка склалася й існувала раніше. Пошук нових методологічних принципів

¹ Боголюбова Е. В. Культура и общество. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – С. 209.

потребує співвіднесення їх із методологією, що вже стала традиційною для суспільствознавства.

Розглядаючи явище саморегуляції соціального організму країни, доречно, на наш погляд, це робити у багатопараметральній, багатофакторній площині, “оскільки гіпертрофія будь-якого одного аспекту обмежує визначення суті ідеології, схиляє до консервативно-догматичного підходу в її розумінні”¹.

Вищеназваний принцип обумовлений ускладненням соціального життя, посиленням відкритості та нелінійності соціальних систем. Глибокі і радикальні зміни, що відбуваються в усіх сферах соціально-економічного та культурного життя сучасного суспільства, не вкладаються в традиційні схеми пояснення і розуміння соціальних явищ.

У зв’язку з цим нагальною потребою є визначення проблеми причинної зумовленості організаційних та ідеологічних процесів у сучасному суспільстві. Монокаузальний підхід не забезпечує повного й обґрунтованого аналізу саморегуляції соціального організму країни. “Багатство історичної причинності, неналежність її до якогось одного каузального фактора виявляється при аналізі багатьох явищ ... історії”².

Формуючи пізнавально-інструментальний комплекс дослідження саморегуляції соціального організму країни, необхідно поєднати дві методологічні парадигми – діалектичну та синергетичну, що доповнюють одна одну.

Працюючи в рамках синергетичної методології, іноді все ще можна зустрінись із її протиставленням принципам діалектики, яке є підставою для ствердження неправомірності застосування інструментарію синергетики до дослідження саморегуляції соціального організму країни. Однак, ми стоїмо на позиціях непротиставлення цих дослідницьких програм, досить вагомі аргументи на користь чого наводяться в монографії Г. Нестеренко³.

Їх взаємозв’язок можна виразити таким чином:

– матеріалістична діалектика, будучи довгий час домінантним

¹ *Таран В. О.* Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : монографія. – Запоріжжя : ЗІОІ МВС України, 2000. – С. 35.

² *Кративенский С. Э.* Социокультурная детерминанта исторического процесса // *Общественные науки и современность*. – М. : Наука, 1997. – № 4. – С. 138.

³ *Нестеренко Г. О.* Особистість у нелінійному суспільстві : монографія. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с.

вченням вітчизняного суспільствознавства, в процесі зняття збагачується нелінійними принципами і розвивається в синергетику (“у своїх філософських засадах нелінійне мислення діалектичне”¹);

– синергетика, будучи новою парадигмою, все одно виникає на основі ідей, які були висунуті в “захисному поясі гіпотез старої програми при її зміні”² – проникаючи в філософське знання, вона базується на діалектичному вченні.

Принципи матеріалістичної діалектики і сьогодні забезпечують універсальну соціальну значущість, оскільки вона враховує фактичний матеріал не окремої області об’єктивного світу, а сукупність фактів буття природи та всесвітньо-історичної практики. Внаслідок її тісного зв’язку з діяльністю людства вона постійно розвивається сама, тому що як цілісна система поглядів на світ повинна синтезувати набутий досвід з подальшим творчим пошуком. Починаючи з 1970-х років, дослідження в різних галузях природознавства постійно пропонують це доповнення діалектичних принципів у вигляді синергетичних ідей про розвиток.

Стосовно взаємовідношення синергетики та діалектики варто зазначити, що, на думку Г. Нестеренко, до синергетичних розбудов ближчою за змістом є система діалектики Гегеля, ніж вчення К. Маркса і Ф. Енгельс, про що свідчать, наприклад, такі положення концепції Гегеля:

– “випадковість як сфера виникнення і минучості”³;

– “*активність* субстанції як *спокійна поява її самої*” – субстанції, яка “діяльна не *по відношенню* до чогось, а лише по відношенню до себе”⁴;

– становлення – це “не лише *єдність* буття і щось, але й *неспокій* в самому собі – єдність, яка не тільки нерухома як відношення з собою, але ... протиставляється в собі самому собі”⁵.

Але у вітчизняній філософії протягом довгого періоду домінувала саме матеріалістична діалектика, яка знімала діалектику Гегеля. Отже, для сучасного соціально-філософського

¹ Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления. – К. : Лыбидь, 1990. – С. 7.

² Там же. – С. 12.

³ Гегель Г. В. Ф. Наука логики : в 3 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 2 : Учение о сущности. – С. 204.

⁴ Там же. – С. 205.

⁵ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук : в 3-х т. – М. : Мысль, 1974. – Т. 1 : Наука логики. – С. 225.

дослідження не настільки необхідним є виявлення зв'язків синергетичних ідей з діалектичною системою Гегеля, як співставлення методологічних апаратів синергетики і матеріалістичної діалектики.

Уважне вивчення теорії самоорганізації дає змогу побачити, що її ідеї не заперечують, а конкретизують і доповнюють принципи матеріалістичної діалектики. Тому в умовах сучасного трансформаційного соціосередовища синергетичні ідеї можуть і мають стати невід'ємною частиною світогляду кожної особистості. Через це і досліджувана нами проблема саморегуляції соціального організму країни ефективно може бути розв'язана тільки в поєднанні діалектичної методології із синергетичним баченням.

У згаданій роботі Г. Нестеренко демонструє, як певні синергетичні ідеї розвивають основні принципи матеріалістичної діалектики¹.

Так, **принцип матеріальної єдності світу** розкриває два аспекти. По-перше, він підкреслює своєрідну дискретність об'єктивної дійсності, тобто існування в ній якісно відмінних, відокремлених один від одного матеріальних об'єктів, що знаходяться в ієрархічних відносинах різного ступеня складності. Синергетика конкретизує: в такому випадку об'єктивна реальність (матерія) як сукупність всього у світі представляє собою систему, що складається з підсистем; і відносини між ними виявляються у "включенні" менш складних структур у складніші з появою нових специфічних закономірностей.

Другий аспект принципу матеріальної єдності світу – матерія саморозвивається, породжуючи різні взаємодіючі форми руху. Синергетика доповнює: цей саморозвиток відбувається через процеси самоорганізації кожної матеріальної системи.

Діалектичний **принцип загального розвитку** відображає глибинну сутність процесу руху матерії як саморуху, який спричинює формоутворення нового. Синергетика не тільки конкретизує, що саморух кожної матеріальної системи відбувається через процеси самоорганізації її внутрішніх структур, але й наголошує, що зазначені процеси можливі тільки за умови відкритості системи. Тобто самоорганізація і саморозвиток здійсненні лише в тих матеріальних системах, які

¹ Нестеренко Г. О. Особистість у нелінійному суспільстві : монографія. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – С. 38-40.

істотним чином взаємодіють з іншими, обмінюються із зовнішнім середовищем речовиною, енергією чи інформацією.

Синергетика доповнює діалектичне бачення процесів розвитку поясненням механізму цього процесу. Згідно теорії самоорганізації, розвиток – це зростання ступеня синтезу впорядкування та хаосу, що обумовлене тяжінням до максимальної стійкості. Розвиток системи – це складний процес багатоступінчастого чергування етапів ієрархізації та деієрархізації. “Синергетика розкриває, що стала структура, організація не може виникати як тоді, коли хаотичне начало пересилює створююче, так і за відсутності першого”¹. І оскільки порядок народжується саме з хаосу, синергетичне бачення надає останньому статусу конструктивного начала в противагу стереотипному розумінню деструктивної природи всього хаотичного.

Діалектичний принцип загального розвитку орієнтує на історичний підхід до предмета теоретичного освоєння і практичного перетворення. Синергетика наголошує, що історичний підхід має забезпечувати як пізнання закономірностей минулого й теперішнього, так і пошуки атрактивних структур, бо теперішній час обумовлюється не лише минулим: і майбутнє тягне на себе теперішнє.

Зміст принципу універсального розвитку розкривають основні закони діалектики, кожен з яких наразі доповнюється чи конкретизується синергетичними ідеями. Так, згідно *закону єдності і боротьби протилежностей*, джерелом саморозвитку системи виступає протиріччя як єдність та боротьба протилежностей. Синергетика дає змогу зрозуміти, яким чином із хаосу існуючих протилежних структур вистроюються протиріччя і пояснює, що кожна система сама намагається розв’язати їх, бо первісною для будь-якої складної системи є необхідність зниження ентропії.

Згідно *закону переходу кількісних змін в якісні*, нова якість виникає тільки тоді, коли накопичений об’єм кількісних змін досягає певної міри. Синергетика визначає міру точкою біфуркації і підкреслює, що, переваливши за неї, система деякий час знаходиться у стані нестійкості – і саме в цей період найнезначніша подія може спричинити радикальну зміну шляху її розвитку.

¹ Лутай В. С. Філософія сучасної освіти : навч. посібник. – К. : Магістр-S, 1996. – С. 80.

Синергетичні ідеї вносять коректив і в закон заперечення заперечення, який вказує на поступально-прогресивну спрямованість і спіралеподібний характер розвитку. Згідно нього, спіраль розвитку прокладає собі шлях через масу випадковостей. Але синергетика підкреслює, що в періоди нестійкості системи саме випадковість визначає подальший розвиток: не система обирає необхідність зі спектру випадковостей, а флуктуація виводить систему на найприродніший в кожній конкретній ситуації атрактивний шлях.

Вираженням матеріальної єдності світу є діалектичний **принцип універсального зв'язку**: будь-який об'єкт виникає і розвивається в межах певної системи об'єктів, а взаємовідношення між ними виступає необхідною умовою цих процесів. Зрозуміло, що система як зовнішнє оточення об'єкта впливає на розвиток останнього. А синергетика пояснює, як відбувається перехід впливу з мікро- на макрорівень, за яких умов активність окремого елемента може змінити напрямок еволюції всієї системи.

Щоб чітко зрозуміти, як синергетичні ідеї конкретизують принцип універсального зв'язку, варто подивитись і на їх внесок у кожну з категорій, що розкривають зміст цього принципу матеріалістичної діалектики¹.

Перша група категорій – так звані категорії зв'язку структур – характеризують стійкі аспекти буття і свідомості.

Характеризуючи зв'язки буття у співвідношенні поверхневого і більш глибокого рівнів дійсності, матеріалістична діалектика виокремлює пару категорій “явище” та “сутність”. Водночас із тлумаченням сутності як внутрішньої, відносно стійкої сторони об'єкта, а явища – як його зовнішніх, більш рухомих, мінливих характеристик, підкреслюється, що сутність може розкриватися в явищі адекватно і неадекватно². Синергетика дає змогу пояснити значення обох варіантів для процесу розвитку системи. Явища, які неадекватно відображають сутність (не узгоджуються з внутрішніми тенденціями розвитку системи), потрапляють у сферу дії механізму негативного зворотного зв'язку і згасають, залишаючи систему без змін. Адекватні ж сутності явища

¹ Нестеренко Г. О. Особистість у нелінійному суспільстві : монографія. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – С. 41-43.

² Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 680.

—+—

вмикають механізм позитивного зворотного зв'язку: збурення накопичуються, руйнують стійкий стан системи через біфуркації, внаслідок чого система переходить у сферу тяжіння іншого атратора (тобто на новий етап розвитку).

У діалектичному протиріччі сутності та явища розкривається взаємовідношення не тільки зовнішнього і внутрішнього, але й одиничного і загального. Як пара філософських категорій – “*одиничне*” і “*загальне*” – відображають відповідно діалектичну відмінність та єдність речей і явищ дійсності. До речі, становлення синергетики як теорії – яскравий приклад пізнання від одиничного до загального, приклад виведення загальних закономірностей розвитку на основі дослідження систем різної природи.

Синергетика підкреслює взаємопереходи подій на мікро- і макрорівнях, пояснює, що за певних умов одиничні флуктуації змінюють загальний напрямок еволюції складної системи. І, враховуючи, що момент діалектичної єдності загального і одиничного відображається у категорії *особливого*, можна сказати, що визначення певного соціального організму країни – це сполучення власного шляху існування та розвитку з визнанням належності до соціуму взагалі. Тоді діалектична категорія *особливого* продовжується синергетичною ідеєю коеволюції – взаємоузгодженої, взаємообумовленої зміни систем.

Істотну роль як у філософському, так і в спеціально-науковому дослідженні відіграють категорії “*зміст*” і “*форма*”, які характеризують відповідно склад і спосіб організації систем. Але оскільки не існує матерії без руху, якісна визначеність зв'язків структур всіх систем постійно змінюється, і будь-який процес розвитку виступає як внутрішня суперечлива єдність форми й змісту об'єкта, що розвивається. Процес розвитку їх протиріччя зумовлений визначальним характером більш мінливого змісту і відносною стійкістю форми, в рамках якої ніби каналізується активність змісту.

Синергетика доповнює бачення поетапного розвитку цієї діалектичної єдності ідеєю динамічного хаосу:

– у стані порядку складної системи її форма найліпшим чином відповідає змісту і сприяє його розвитку;

– коли застарілі, невідповідні моменти форми починають переважати над відповідними, вони стають перешкодою розвитку змісту – відбувається занурення системи в хаос. І що сильнішою

стає ця невідповідність форми змісту, то менше лишається стійких відносин між елементами системи. Це стадія динамічного хаосу, яка несе в собі багатство можливих структур;

– стан хаосу характеризується принциповою відкритістю системи та робить можливим каналізування ззовні рис, не виявлених у стані гомеостазу¹. Через конструктивність хаосу відбувається якісне змінення віджилої форми і відновлюється її відповідність змісту. Це період виходу з хаотичного стану внаслідок самоорганізації системи.

Пара категорій “частина” і “ціле” відображають відношення між сукупністю об’єктів та зв’язком, що їх об’єднує і спричинює появу нових закономірностей. Характерним для цієї діалектичної єдності є те, що не тільки частини утворюють ціле, але й ціле впливає на частини, певним чином їх змінюючи. Причому, згідно уявлень матеріалістичної діалектики, різним типам зв’язку частин відповідають різні типи цілісності.

Синергетика зосереджує увагу на найскладнішому з них – органічному цілому як такої форми зв’язку об’єктів, коли утворювана ними цілісність реалізує свою здатність до саморозвитку, і частини при входженні в таке ціле саморозвиваються. Але компоненти органічного цілого не можуть бути виокремлені з нього без втрати їхньої нової природи. Такими цілісностями є і природа, і суспільство.

Природа, суспільство і соціальний організм країни виступають прикладами особливого різновиду цілісних утворень – *системи* як сукупності елементів, об’єднаних відносно стійкою структурою і спільною функцією підтримання впорядкованої цілісності. Причому *структура і елементи* системи органічно пов’язані і взаємообумовлюються: елементи мають тенденцію до змін, а структура – до стійкості. Діалектика цієї пари категорій доповнюється синергетичним розумінням періодів стійкості і нестійкості в процесі розвитку системи.

Згідно діалектики, взаємодію між елементами виражає категорія “функція” – таке відношення елементів до цілого, яке забезпечує збереження останнього. З накопиченням змін взаємодіючих елементів починають змінюватися їхні функції, а це спричинює трансформацію всієї системи і перехід її на новий етап розвитку. Синергетика демонструє, що в процесі розвитку

¹ Аршинов В. И., Буданов В. Г. Синергетика: эволюционный аспект // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М. : Арго, 1994. – С. 234.

—+—

чергуються періоди стійкості та нестійкості і пояснює, як саме в періоди нестійкості відбувається вихід системи на новий атрактор.

Стосовно мінливих аспектів буття і свідомості подивимось на категорії зв'язку детермінації крізь призму синергетичних ідей, як це показано в роботі Г. Нестеренко¹.

Щодо єдності категорій “причина” і “наслідок”, діалектика стверджує, що наслідок завжди має бути адекватним події, яка його спричинила: велика причина викликає великий наслідок, а мала, незначна подія здатна привести тільки до неістотних наслідків. Причому діалектика підкреслює, що найскладнішою виступає причинна детермінація систем, які саморозвиваються. Згідно синергетичних уявлень про ці системи, в період нестійкості навіть мала (випадкова, незначна) подія здатна породити значущий наслідок (невідповідний їй у масштабі глобальний результат).

Синергетичне уявлення вносить своє коригування і в діалектику категорій “можливість” та “дійсність”, доповнюючи її категорією “неможливості”. Синергетичне бачення їхньої взаємодії наступне:

- так, на кожному етапі розвитку будь-якої складної системи існує чисельність можливостей, але їх кількість обмежена;
- можливості здатні перетворитися на дійсність, але не всі;
- відокремлення “неможливостей” (тобто шляхів, які в конкретній ситуації не мають достатніх для реалізації умов) дає змогу заощадити час, сили та інші ресурси і прискорити наближення до атрактора.

Звичайно, зі зміною ситуації неможливість часто стає можливістю, тому для кожної точки біфуркації існує певний спектр потенційно можливого, з якого народжується нова дійсність.

Перетворення можливості на дійсність тісно пов'язане з парою категорій “необхідність” і “випадковість”. Згідно діалектичного розуміння процесів розвитку, в кожній наявній ситуації існує певний набір можливостей, реалізація однієї з яких означає усунення інших. Причому на протиборство і характер здійснення потенційно можливого накладають відбиток умови, які є зовнішніми і випадковими щодо внутрішньо необхідних тенденцій. Через це дійсність завжди є діалектичною єдністю необхідного і випадкового.

¹ Нестеренко Г. О. Особистість у нелінійному суспільстві : монографія. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – С. 43-45.

Ф. Енгельс вказував на відносність протилежності цих категорій: “те, що утверджується як необхідне, складається з чистих випадковостей, а те, що вважається випадковим, є форма, за якою приховується необхідність”¹. Але він же писав, що необхідність прокладає собі дорогу крізь випадковості, які є “доповненням і формою прояву” необхідності².

Доступні сьогодні синергетичні ідеї наголошують, що в період нестійкості провідна роль у визначенні подальшого шляху розвитку належить саме випадковості. Причому, оскільки етапи стійкості і нестійкості постійно чергуються, оскільки на етапі нестійкості особливої значущості набувають випадкові події, то саме завдяки їм починається стадія відносної стійкості системи, що задовольняє первісну необхідність порядку.

Синергетика дає шанс максимально можливо розмежувати діалектично протилежні категорії необхідності і випадковості за допомогою мисленнєвого моделювання режимів із загостренням – режимів надшвидкого розвитку процесу, коли характерні величини необмежено зростають за обмежений час. В основі такого механізму лежить нелінійний позитивний зворотний зв'язок, який породжує нестійкість, а отже, сприяє розвитку системи.

Як відомо, негативний зворотний зв'язок дає стабілізуючий ефект, повертає систему до стану рівноваги. Тому та випадковість, що потрапляє до сфери дії механізму негативного зворотного зв'язку, залишається випадковою подією. Та, яка завдяки об'єктивним умовам вмикає механізм позитивного зворотного зв'язку і опиняється в режимі з загостренням, стає необхідністю.

Діалектика необхідності і випадковості тісно пов'язана з розумінням свободи, тому крізь призму синергетичних ідей набуває дещо нового відтінку і пара категорій “свобода” та “необхідність”. Визнаючи об'єктивну необхідність первісною, а свободу волі і свідомість людей вторинною, засновниками матеріалістичної діалектики робиться висновок: що глибше особистість пізнає об'єктивні закони, то більш усвідомленою і вільною стає її діяльність.

¹ Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії / К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори / переклад з другого рос. видання. – К. : Політвидав України, 1964. – Т. 21. – С. 289.

² Енгельс Ф. В. Боргіусу // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори ; пер. з другого рос. видання. – К. : Політвидав України, 1968. – Т. 39. – С. 167.

—+—

Але з синергетичного бачення випливає, що результатом пізнання законів природи та суспільства і безпосередньою передумовою повністю усвідомленої діяльності має стати визнання кожною особистістю нерозривного зв'язку з цими надсистемами і прийняття ідеї коеволюції. Це дає людині не тільки можливість свідомо та ефективно використовувати об'єктивні закони в своїй практичній діяльності, але й гарантію того, що її необачні дії стосовно зовнішніх систем не призведуть до ушкодження власного зовнішнього середовища.

Вказуючи на здатність людини планомірно змушувати закони природи діяти для певних цілей, Ф. Енгельс робить висновок про те, що свобода полягає в основаному на пізнанні необхідностей природи пануванні над собою і над зовнішньою природою¹. Враховуючи нові синергетичні аргументи на користь тісного взаємозв'язку систем різних ієрархічних рівнів, доводиться визнати, що це панування над зовнішнім середовищем має ґрунтуватися на узгодженні вчинків окремої особистості як з власними нахилами, так і з тенденціями розвитку систем, що включають в себе цю особистість.

Таким чином, пізнання законів об'єктивної дійсності необхідно базувати не на прагненні використати їх в своїх суб'єктивних інтересах, а на бажанні визначити об'єктивні параметри світобудови і узгоджувати з ними власні дії. Це перекликається з діалектичним **принципом об'єктивності дослідження**, який зобов'язує до точного аналізу ситуації і стосовно якого В. І. Ленін писав: “стаючи на цю точку зору ..., я ... не виправдовую дійсності, а навпаки вказую в *самій* цій дійсності найглибші ... джерела і сили її перетворення”².

Отже, здійснений порівняльний аналіз принципів матеріалістичної діалектики з ключовими ідеями теорії самоорганізації дає можливість стверджувати, що синергетика є не альтернативою діалектичного вчення, але його конструктивним доповненням і закономірним результатом розвитку філософського знання.

У контексті окреслення методології нашого дослідження доцільно також зупинитися лаконічно на основних принципах

¹ Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – С. 611.

² *Ленін В. І.* Про політичну лінію // В. І. Ленін. Повне зібрання творів / переклад з 5-го рос. видання. – К. : Політвидав України, 1972. – Т. 22. – С. 96.

синергетичної парадигми. Найбільш комплексно вони репрезентовані в монографії Г. Нестеренко¹, за якою ми їх і наводимо.

Визначальним принципом синергетики є **принцип самоорганізації систем**. Останню можна визначити як сукупність процесів, у ході яких створюється, підтримується, відтворюється чи вдосконалюється структура системи і які спрямовані на збереження цілісності останньої. Самоорганізація є атрибутивною властивістю всіх складних відкритих систем, незалежно від їхньої природи. Тим самим, як влучно підкреслює В. Лутай, всі складні відкриті системи слід розглядати як особливі форми прояву цієї властивості, що, передусім, ставить питання про взаємозв'язок усіх цих форм між собою, про універсальні закономірності їх історичного становлення². Цей принцип також можна назвати принципом універсальності й неперервності самоорганізації – на відміну від класичного уявлення про те, що все суще впорядковане, а безлади, що подекуди виникають, є частковими випадками ладу і можуть бути усунені діями його законів.

Принцип самовідтворення систем можна розглядати як додатковий, конкретизуючий стосовно принципу самоорганізації. Згідно з цим принципом, збереження власних параметрів складної самоорганізовуваної системи є її власною проблемою і завданням, оскільки всі її функції в кінцевому рахунку спрямовані на власне відтворення, на стримування росту ентропійних показників та на послаблення наслідків ентропійних процесів – це означає наявність певної антиентропійної тенденції всередині самої системи.

І самоорганізація, і зокрема самовідтворення системи забезпечуються дією **принципу підкорення**, який твердить: кожна систему характеризують її власні змінні, які визначають рамки і специфіку цих процесів. Це так звані *параметри порядку*. Параметри порядку первісно визначають поведінку системи, але на їх дію в різних умовах накладаються *керівні параметри*, якими виступають обставини оточення. Але, з другого боку, керівні параметри виступають граничними умовами: тільки в їх рамках

¹ Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення : монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 54-61.

² Лутай В. С. Основной вопрос современной философии: роль синергетической парадигмы в решении острых проблем XXI века. – К. : Издатель – ПАРАПАН, 2004. – С. 128.

+

параметри порядку відтворюють колективну поведінку системи. Тут ми маємо справу з циклічною причинністю: з одного боку, параметри порядку визначають поведінку компонентів, з другого – колективна поведінка компонентів визначає параметри порядку.

Одним із основних синергетичних принципів є й **принцип відкритості систем** як визначальна умова самоорганізації. Поняття відкритості, як відомо, пов'язане з певним уявленням про відносини системи з оточенням: відкритими вважаються ті системи, які мають можливість вільного багатостороннього обміну речовиною, енергією та інформацією. Ключова функціональна відмінність між закритими й відкритими системами в тому, що відкриті системи здатні до зменшення ентропії за рахунок її експорту в зовнішнє середовище, а в закритих системах внаслідок відсутності такої здатності рівень ентропії може тільки зростати. Тому закриті системи, на відміну від відкритих, не здатні до саморозвитку, тільки до самозбереження – але й ця здатність поступово нівелюється через наростання ступеня хаотичності структури.

На додаток до цього принципу також варто підкреслити, що в природі абсолютно закритих систем не існує, в соціальному середовищі вони можуть конструюватися штучно, але довго не існують. Будь-яка система, незалежно від початкового рівня її відкритості, рано чи пізно внаслідок зростання ступеня ентропії опиниться в точці критичної нестійкості – і в цей момент для простого збереження свого існування система стає відкритою (в іншому випадку вона саморуйнується).

Наслідком визнання дії принципу самоорганізації стає розуміння того, що складним системам не можна диктувати шляхи їх розвитку. Замість цього необхідно побачити їх власні, внутрішні тенденції розвитку, обрати з них оптимальну для своїх суб'єктивних цілей і зрозуміти, як вивести систему на обраний шлях еволюції. Так, у синергетиці кристалізується ще одне важливе положення – **принцип резонансного впливу**, що допомагає зрозуміти, як правильно управляти самоорганізовуваними системами. Згідно нього, головною виявляється не сила впливу (і далеко не завжди запланований вплив породжує бажаний результат), а його оптимальна топологічна орієнтація: якщо вірно визначити точку впливу та спосіб його здійснення, можна за допомогою слабкої, незначної (але резонансної, такої що відповідає структурі самої системи) дії

отримати надзвичайно ефективний результат і зекономити при цьому час, зусилля й ресурси.

Принцип нестійкості як стану готовності системи до змін і моменту вибору їх напряду означає, що в точці нестійкої рівноваги система характеризується високою чутливістю до слабких сигналів, від випадкового впливу яких може залежати майбутнє цієї системи. Такі точки нестійкості називаються в синергетиці точками біфуркації (що буквально означає “двозубу вилку”), хоча частіше їх правильно було б називати точками поліфуркації, особливо стосовно людських систем.

Взагалі малі збуджуючі впливи (як внутрішні, так і зовнішні), система відчуває постійно і вони перманентно спричинюють слабкі відхилення параметрів системи, так звані флуктуації (**принцип постійних флуктуацій**). Але система стає максимально чутливою до них тільки на деяких етапах свого розвитку, а саме – в періоди домінування нестійкості над стійкістю її структури, коли від старого шляху розвитку система вже об’єктивно змушена була відмовитись, а новий тільки обирає з чисельності потенційних. Такі етапи існування системи називають точками біфуркації, відповідно можна сформулювати **принцип біфуркації розвитку систем**: у певні моменти свого розвитку, коли під впливом об’єктивних обставин стара структура системи і шлях її розвитку припиняють бути адекватними, система опиняється перед вибором із чисельності варіантів своєї подальшої еволюції, і саме в такі періоди вона стає максимально чутливою навіть до слабких впливів. Як бачимо, із принципом біфуркацій тісно пов’язаний **принцип поліваріантності розвитку** систем.

Основним принципом проходження системою точок біфуркації та формування нового порядку можна вважати **принцип динамічної ієрархічності**. Цей принцип дає змогу описати механізм виникнення параметрів порядку на одному з рівнів: мега-, макро- та мікро-, що знаходяться в ієрархічній залежності. Цей принцип пояснює, як на макрорівні в перехідний період формуються параметри порядку і від чого вони залежать. Річ у тім, що на мегарівні діють надповільні керуючі параметри, а на мікрорівні – навпаки, короткотривалі (на макрорівні в такому випадку слід виділяти довготривалі параметри порядку). У точці біфуркації макрорівня сирі параметри порядку розчиняються в хаосі макрорівня, а нові формуються в безпосередній взаємодії

мега- та мікрорівней. Тобто нелінійна сума, або своєрідне синергетичне накладення керуючих надповільних параметрів мегарівня на короткотривалі параметри мікрорівня формує оновлені параметри порядку макрорівня буття. Тут і відбувається вибір альтернатив подальшого розвитку макрорівня.

Тісно пов'язаним із синергетичними ідеями багатоваріантності шляхів еволюції, вибору з цих альтернатив, необоротності еволюції та її темпу еволюції є **принцип нелінійності** як нееквівалентності минулого й теперішнього майбутньому системи. Цей принцип постає певним фундаментом синергетичної методології і радикально відрізняє її від інших, лінійних засобів пізнання. Нелінійність означає можливість неочікуваних (емерджентних) змін напрямків протікання процесів, а тому її визнання викриває ненадійність тривалий час розповсюджених прогнозів-екстраполяцій від наявного. Вибір, яка саме флуктуація набуде сили, ніколи не є однозначно детермінованим і залежить скоріше від випадкового збігу обставин. Адже “розвиток відбувається через випадковість вибору шляху в момент біфуркації, а сама випадковість (така вже вона за природою) зазвичай не повторюється знову”¹. Тому в складних нелінійних системах результат не обов'язково пропорційний докладеним зусиллям, а незначними зусиллями можна здійснити значні перетворення.

Оскільки синергетика демонструє, як у біфуркаційні періоди розвитку систем змішуються старі, потенційні й нові форми, вона породжує і **принцип конструктивності хаосу**, згідно з яким хаос постає творчим началом, конструктивним механізмом еволюції – адже саме в критичні, хаотичні періоди із хаосу елементів системи вона власними силами утворює нову організацію, переходячи на вищий етап розвитку.

Основним динамічним показником складної системи, згідно з синергетичними уявленнями, є ентропія, яку спрощено можна визначити як рівень невпорядкованості системи. Саме від рівня ентропії залежить, у якому стані перебуває система в кожен конкретний момент – організованому чи дезорганізованому, переважно стабільному чи динамічному, на етапі біфуркації чи в режимі із загостренням тощо. Важливо, що надмірний рівень ентропії знижує життєздатність цілого і закономірно спричинює

¹ Курдюмов С. П., Князева Е. Н. Синергетическое видение мира: режимы с обострением // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М. : Арго, 1994. – С. 172.

розпад системи, а ці межі можливої невпорядкованості структури системи визначає **принцип ентропійного коридору**.

Важливим є також синергетичний **принцип необоротності змін**, адже він стверджує, що виникнення нових параметрів порядку – це подія, що не має зворотного руху. Елементи, які поєднались у новій формі кооперації набувають дещо нових властивостей, аналогічно і їх роз'єднання призводить до якісних змін структури системи, – тобто вихідний первісний стан не повернути, а процес самоорганізації спрямований виключно вперед. Хоча це “вперед” і не означає “вгору”, “прогресивно”; це не обов'язково призведе до кращого стану системи.

Хоча синергетика і підкреслює нелінійність систем і – як наслідок – неможливість достовірного прогнозування їх розвитку, вона все-таки вказує на можливі орієнтири останнього. Згідно з сучасними синергетичними уявленнями про нестабільний світ, у відкритому нелінійному соціосередовищі без зміни його власних параметрів, при варіюванні тільки зовнішнього початкового впливу на нього, здатні виникати різні структури – атрактори, в яких втілюється мета процесу в конкретний період самоорганізації. Атракторами називають ті реальні структури, які є надзвичайно привабливими для більшості елементів системи, через що саме на них виходять процеси еволюції. Також їх можна визначити як внутрішні центри самоорганізації системи. Тому слід виділяти і **принцип дії атракторів**. Атрактори існують на всіх етапах розвитку систем, але саме в біфуркаційні періоди їх дія найсильніша. Особливо на етапі біфуркацій певні стійкі структури стають мікроцентрами, які ніби притягують до себе всю чисельність можливих траєкторій еволюції і навколо яких здійснюється вибудовування нової структури системи. Саме у сфері тяжіння атрактора починається набуття динамічною системою стійкості після появи принципово нових характеристик. Причому цілі розвитку, кінцеві найстабільніші стани соціальної системи і шляхи до них (у тому числі й здатність до самоорганізації в режимі з загостренням) від початку закладені в нелінійних властивостях соціального середовища. Цей принцип є дуже важливим не тільки з онтологічного, а і з методологічного погляду: виділення атрактора дає змогу заповнити білу пляму і діалектичній методології, що презентує дихотомію випадковості та закономірності без пояснення механізму їхнього взаємозв'язку.

Перехід від хаотичного стану до певного порядку та

—+—

виникнення стійких динамічних структур відбувається в результаті когерентної, узгодженої взаємодії елементів цієї системи. Назвемо це **принципом кооперативних ефектів** від дії елементів системи: якщо елементи системи діють узгоджено в напрямі спільної мети, спостерігається синергетичний ефект – результати їх колективної дії не дорівнюють алгебраїчній сумі дій окремих елементів, а перевищують її.

Так звані кооперативні ефекти від узгодженої дії елементів системи можуть призвести до надшвидкого розгортання процесів її еволюції, особливо в критичні періоди розвитку системи. Критичний період представляє собою етап трансформації системи, коли основні зміни спрямовані на знищення застарілої форми, що більше не відповідає змісту, і коли ці зміни відбуваються надзвичайно швидко. У критичному стані будь-яка складна відкрита система розвивається в режимі з загостренням – режимі надшвидкого розгортання процесу, коли характерні величини необмежено зростають за обмежений проміжок часу, причому останній називається часом загострення¹. **Принцип розвитку в режимі із загостренням** розкриває закономірності та умови перебігу надшвидких, лавиноподібних процесів нелінійного самостимульованого росту (що може бути дуже корисним для свідомої ініціації людьми), а зрозуміти, як саме ініціювати розвиток у такому режимі, допомагає зміст вищерозкритих принципів самоорганізації, кооперативної дії елементів і резонансного впливу.

Таким чином, намагання максимально деталізувати основи синергетичної парадигми дало можливість Г. Нестеренко виділити такі її основні принципи: самоорганізації, самовідтворення, резонансного впливу, постійних флуктуацій, біфуркацій, поліваріантності розвитку, нелінійності, конструктивності хаосу, ентропійного коридору, дії атракторів, кооперативних ефектів, розвитку у режимі із загостренням.

Отже, проаналізувавши основні принципи, що лежать в основі методологічної бази дослідження саморегуляції соціального організму країни, перейдемо до виокремлення основних методологічних підходів та категорій.

¹ *Ахромеева Т. С., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г., Самарский А. А.* Нестационарные структуры и диффузионный хаос. – М. : Наука, 1992. – 544 с. ; *Самарский А. А., Галактионов В. А., Курдюмов С. П., Михайлов А. П.* Режимы с обострением в задачах квазилинейных параболических уравнений. – М. : Наука, 1987. – 470 с.

Оскільки поняття “саморегуляції” ще до сьогодні не є філософською категорією, хоча теорії, що пояснюють зміни в формах саморегулятивних систем та управління ними, існують з найдавніших часів, філософський аналіз саморегуляції соціального організму країни слід почати з розгляду її місця в процесі саморуху матерії, зокрема у соціальному процесі.

На основі цього можна виділити два аспекти аналізу в соціальному процесі: перший – морфологічний, що відбиває його стан на певному етапі власного існування у вигляді “продукту” діяльності людей, тобто певного ступеня розвитку соціального організму країни; другий – функціональний, що відображає процеси змін “продукту” (соціального організму країни) або його підсистем.

Оскільки “продуктом” існування соціального процесу є певний етап функціонування та розвитку соціального організму країни, звернемося до його морфологічного аналізу. На основі концепцій суспільного розвитку та застосувавши системний і самоорганізаційний підходи, “соціальний організм країни” можна визначити як “соціальну систему, що є впорядкованою цілісністю багатьох різноманітних суспільних відносин, котрі самоуправляються і носієм яких є індивід і ті соціальні групи, до яких він належить”¹. Такі системи, на думку П. Штомпки², включають в себе кінцеві елементи, взаємозв’язки елементів, функції елементів системи як цілого (необхідність певних дій для збереження соціального порядку і т. д.), підструктури, кордони системи й середовище, яке їх оточує. Лише за допомогою комплексної взаємодії система набуває “природних розмірів”, що залежать від певних характеристик. Тим самим система визначає свій внутрішній масштаб, тобто розміри сфери, що займається просторовими структурами, або частини простору, в межах якої проходять періодичні зміни системи. Модель системи, що розмежована на вихідні, первинні компоненти й одиниці вимірів, може змінюватися під дією внутрішніх або зовнішніх впливів. Увесь спектр діючих на систему впливів обумовлено об’єктивними закономірностями. Він є надзвичайно різноманітним. Тому здатність системи скеровувати цей потік

¹ *Кративенский С. Э.* Социальная философия : учебник для гуманитар.-соц. специальностей высших учебных заведений. – 3-е изд., исправленное и дополненное. – Волгоград : Комитет по печати, 1996. – С. 67.

² *Штомпка П.* Социология социальных изменений ; пер. с англ. / под ред. В. А. Ядова. – М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 1996. – С. 5.

—+—

впливів таким чином, щоб зберегти своє існування і забезпечити оптимальне функціонування, проявляється в такій її властивості, як регуляція (саморегуляція). Вона виконує важливу інтегративну та стабілізуючу роль і як об'єктивна властивість відображає динамічні риси складних систем, до яких належить і соціальний організм країни.

Наявність у ньому такої властивості, як саморегуляція дає можливість системі існувати далі завдяки змінам під дією впливів, які спостерігаються у системі, в її структурі, функціях, кордонах, у відносинах підсистем, в оточенні, тобто у всіх компонентах системи. Саме поступове накопичення змін всередині системи є “приводом” до якісних перетворень у ній, які в кінцевому підсумку призводять до змін самої системи, коли інтенсивність процесів змін (руху) елементів досягає критичного рівня і руйнує статичну структуру, і система в своєму розвитку різко “відкочується” назад за шкалою впорядкованості, але при цьому переходить на більш високий рівень за шкалою активності. Якщо ж система втрачає здатність до регуляції (саморегуляції) або зміни, які відбуваються в ній, неможливо контролювати, то така система гине.

Кількісні та якісні зміни, що відбуваються в соціальному організмі країни, призводять до встановлення в ньому певних режимів функціонування: гомеорезу (процесу розвитку системи), гомеостазу (процесу функціонування системи), гомеоклазу (процесу розпаду системи). Пояснити докладніше ці поняття можна, спираючись на роботу Г. Югая “Общая теория жизни”, де автор характеризує та порівнює гомеорез та гомеостаз. “Гомеорез від гомеостазу можна відрізнити за багатьма ознаками. Гомеорез характеризується, по-перше, більш динамічним, функціональним характером; якщо гомеостаз – це збереження зацього стану рівноваги шляхом авторегуляції, то гомеорез – автономізований процес новоутворення або самоорганізації, тобто зміна стану навіть і гомеостазу, на основі чого досягаються не тільки новоутворення, але й стабілізація форм (І. Шмальгаузен). По-друге, якщо при гомеостазі зберігаються в певних межах окремі змінні, то при гомеорезі змінюються і зберігаються всі інші змінні системи шляхом їх динамічних перетворень (новоутворення). На відміну від гомеостазу, який не викликає появи новоутворень, гомеорез веде до таких. По-третє, гомеорез означає зміни протягом процесу розвитку системи,

спрямовані на досягнення кінцевого результату”¹.

Таким чином, якщо вимоги самозбереження обсягу нових властивостей, породжені для досягнення самозміни, що вимагається, дуже виражені, то це буде означати, що система перебуває в режимі певного розвитку (гомеорез).

Якщо ж у результаті функціонування комплексу буде мати місце тільки повторення операцій, що вже мали місце в системі, і не буде вироблятися чого-небудь принципово нового, то це буде означати, що система перебуває в режимі зберігання (гомеостаз).

Але існує і варіант, при якому в результаті функціонування комплексу породжується щось, що викликає загрозу існуванню системи, робить неможливим її функціонування і що система з ряду причин не може вивести зі складу свого буття. У цьому випадку можливий розпад системи. Це і є третій режим функціонування системи – режим розпаду (гомеоклаз).

З формуванням нового етапу розвитку соціального організму країни виникає його новий стан, що характеризується поняттям “організація”. Організацію доцільно розглядати за допомогою організаційного підходу. Найпоширенішою є думка, яка просто об’єднує організацію з поняттям цілого, що більше (або менше) суми своїх частин², або з поняттям системи, як робить Л. Берталанфі³, який, визначаючи систему, лише певним чином перефразує визначення організації, яке дав І. Іксюль у 1920 році у своїй роботі “Theoretische Biologie”⁴, або з поняттям порядку, як це робиться у західній філософській і в кібернетичній літературі. Прихильники іншої думки розглядають організацію як певну соціальну систему, соціальний інститут⁵. За такої багатоманітності тлумачень терміна слід звернутися, на наш погляд, до етимології слова.

Термін “організація” походить від французького “organisation” і означає, по-перше, будову, устрій чого-небудь; по-друге, сукупність людей, груп, які об’єднані для досягнення якої-небудь мети, вирішення певного завдання на основі принципів поділу

¹ Югай Г. А. Общая теория жизни. – М. : Мысль, 1985. – С. 137-138.

² Сетров Н. М. Основы функциональной теории организации. Философский очерк. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1972. – С. 22.

³ Берталанфи Л. Общая теория систем – обзор проблем и результатов // Системные исследования. Ежегодник 1969. – М. : Наука, 1969. – С. 30-54.

⁴ Сетров Н. М. Основы функциональной теории организации. Философский очерк. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1972. – 164 с.

⁵ Акоф Р. Л. Системы, организации и междисциплинарные исследования // Исследования по общей теории систем. – М. : Прогресс, 1969. – С. 147-149.

праці, розподіл обов'язків й ієрархічної структури; суспільне об'єднання, державний заклад¹.

На основі етимології цього слова можна зробити висновок про два значення цього терміна. Одне значення вживається у вузькому розумінні організації як групи людей для виконання певного виду діяльності, тобто вона визначається як певний соціальний інститут, заклад.

Друге значення, в широкому тлумаченні, на нашу думку, дав В. Боголепов, розглядаючи її як взаєморозташування і взаємозв'язок елементів деякого комплексу (предметна чи структурна частина організації), їх дії й взаємодії (функціональна частина), обумовлені єдністю цілей або функцій, що ними виконуються, і певними обставинами місця й часу². Це широке значення організації, що розглядає її як устрій чого-небудь, тобто як процес, який при погляді “ззовні” постає перед нами як процес формування, утворення матеріального предмета (а значить і будь-який процес виробництва, творчості) і який при погляді “зсередини” розкривається як процес організації – активації та регуляції рухів елементів цього предмета. Це відбувається на мікрорівні.

Погоджуючись із М. Сетровим³, можна зазначити, що вже на макрорівні, тобто вже на рівні великомасштабного аналізу процес організації розглядається як процес активації елементів цього рівня й регуляції їхньої активності. На проміжному (мезорівні), де водночас розрізняються ще елементи мікрорівня і вловлюються контури їх сукупності як елемента макрорівня, той самий процес виступає як процес утворення системи елементів мікрорівня, у тому числі відносно пов'язаних організованих груп елементів – їх “організацій”. Тому можна сказати, що організація процесів доходить до формування відносно стійких структур (відносин між відносинами) процесів, періоду їх повторення у просторі і часі.

Звідси можна вивести два основні аспекти організації. Перший – це *просторовий аспект*, якому відповідає екстенсивний вид структури, тобто стійкі зв'язки об'єктів, що співіснують. Він визначає статику соціальної системи. Можна сказати, що екстенсивна структура є сукупністю функціональних зв'язків.

¹ Организация / Словарь иностранных слов. – 12-е изд., стереотип. – М. : Русс. яз., 1985.

² Сетров Н. М. Основы функциональной теории организации. Философский очерк. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1972. – 164 с.

³ Там же.

Другим аспектом організації вважається *часовий*, якому відповідає інтенсивний вид структури, що утворюється причинними, генетичними зв'язками. Він визначає динаміку соціальної системи. Організація у цьому випадку виступає як єдність екстенсивної та інтенсивної структури, і поза цією єдністю організації не існує. Але важливішим серед цих аспектів є екстенсивна структура, оскільки без точності в описі статичних взаємозв'язків неможлива точна функціональна чи динамічна теорія¹.

Отже, організація – це процес, що безперервно вдосконалюється. Це означає, що екстенсивна структура організації, тобто функціональні зв'язки, також змінюється, але змінюється спрямовано, за певним законом, і цим законом є закон виявлення інваріантності самої зміни – її інваріантна структура. В сукупності ряд станів спрямованої зміни організації і складає її динамічний аспект, що має два боки: з одного боку, – це проблема джерела руху, а з другого – питання про способи збереження його стійкості та спрямованості. Стійкість руху системи саме і забезпечується наявністю екстенсивної структури, і відповідно ступінь стійкості руху визначається ступенем стійкості цієї структури.

Необхідно наголосити, що основні процеси організаційного підходу збігаються із процесами полімеризації, диференціації й інтеграції як основними процесами в розвинених системах. Процес полімеризації відображає факт виникнення однорідних елементів і зв'язків між ними, що є структурним аспектом організації; диференціація означає зміни елементів структури живого, що означає динамічний аспект організації; інтеграція означає об'єднання диференційованих елементів і зв'язків живого, узгодженість їх проявів, тобто вона є регуляційним аспектом організації².

Ці аспекти проявляються у принципах організації, які наводить М. Сетров у своїй роботі “Основы функциональной теории организации. Философский очерк”, а саме: сумісності, актуалізації, зосередженості, нейтралізації та лабілізації функцій соціальних систем, на основі яких будуються і саморегулятивні системи.

¹ Сетров Н. М. Основы функциональной теории организации. Философский очерк. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1972. – 164 с.

² Сетров Н. М. Основы функциональной теории организации. Философский очерк. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1972. – 164 с..

—+—

Кожен із перерахованих принципів відповідає за певну сторону розвитку організації. Так, принцип сумісності відображає необхідність наявності однорідних, здатних до взаємодії елементів навіть для виникнення найпростіших систем, тобто означає сумісність окремо взятих елементів системи (у тому числі і соціального організму країни). Необхідна при цьому також наявність сумісності окремо взятого елемента й цілісності соціальної системи, до якої елемент входить. Ці функціональні взаємовідносини елементів соціального організму країни і складають другу форму сумісності, яку можна розглянути як відношення частини до цілого, що виявляється їх функцією залежності.

При цьому під функцією (від лат. *functio* – виконання, здійснення) ми розуміємо все те, що можна дізнатися про систему, не звертаючись до її внутрішнього змісту. Функція може означати як дію, діяльність, операцію, так і здатність до дії, діяльності; роль; значення; властивість; обов'язок; компетенцію; залежність однієї величини від іншої; завдання внутрішнього змісту, які змінилися.

Процес саморегуляції як функцію соціального організму країни доцільніше за все розглянути за допомогою принципів (принцип загального зв'язку та принцип розвитку через протиріччя), категорій (сутність та явище; одиничне, особливе, загальне; форма та зміст; причина та наслідок; необхідність та випадковість; можливість та дійсність) та законів (закон взаємопереходу кількісних змін в якісні; закон єдності та боротьби протилежностей; закон заперечення заперечення) діалектики, а також перерахованих вище принципів синергетики, зокрема: самоорганізації, самовідтворення, резонансного впливу, постійних флуктуацій, біфуркацій, поліваріантності розвитку, нелінійності, конструктивності хаосу, ентропійного коридору, дії атракторів, кооперативних ефектів, розвитку у режимі із загостренням. Саме завдяки їм можна визначити загальний зміст процесу саморегуляції соціального організму країни, його особливості, стійкість структур, їх незмінність та рухомість, взаємозв'язок з іншими структурами і явищами (регуляцією, організацією) та їх співвідношення, мінливість та безперервний розвиток саморегуляції в її історичних втіленнях, тобто на основі діалектики та синергетики можна створити повну картину дії саморегуляції в соціальному організмі країни.

Розглянемо більш докладно цю картину за допомогою наступних методологічних засобів: аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення та інших.

За допомогою аналізу стає можливим розчленування саморегуляції соціального організму країни на її складові частини, а саме: виділення її ознак, властивостей, відносин з метою її всебічного вивчення. Синтез надає можливість поєднати в єдине ціле раніше виділені у науці та нові ознаки, властивості, відносини та структури процесу саморегуляції. Зосередження основної уваги на процесі саморегуляції та його властивостях і функціях у соціальних системах і відсторонення від дослідження деяких аспектів соціального процесу відбувається на основі методу абстрагування, який доповнюється методом узагальнення, що допомагає фіксувати загальні ознаки і властивості саморегуляції при переході до створення системи саморегуляції з її елементами та структурою.

Як вже було зазначено вище, властивість саморегуляції притаманна соціальному процесу та соціальному організму країни як своєму прояву. Власне соціальний організм країни і може бути системою тільки тоді, коли в його структурі з'являються регулятивні (саморегулятивні) процеси. Завдяки їм він здатний зберігати цілісною свою структуру й спрямованість свого руху як зворотного, так і незворотного. Процес переходу елементів у соціальному організмі країни або хоча б їх рух від одного матеріального утворення (діючого) до іншого (того, на який здійснюється вплив) проявляється в результаті зміни трьох параметрів. Перший – це субстратний – параметр якісного і (або) кількісного складу цих елементів; другий – процесуальний, що проявляється у складі та (або) інтенсивності його процесів (у тому числі руху його елементів); третій – структурний, що визначає характеристики упорядкованості (співвідношення) його елементів і (або) процесів, що його складають. З цього випливає мета саморегуляції – виконання стабілізуючої, інтегруючої й еволюціонізуючої (відтворюючої) функції. Вона є об'єктивною властивістю всіх саморегулятивних систем, у тому числі й соціального організму країни.

Отже, про існування регуляції (саморегуляції) у суспільстві потрібно говорити тільки тоді, коли зміни яких-небудь параметрів самоорганізованої системи, що розглядається, в той чи інший спосіб упорядковуються (в просторі або часі). При цьому префікс

“само” означає, що процес регуляції направлений на самого себе або, у зворотному викладі, показує, що соціальний світ може сам себе впорядковувати, тобто здійснювати це (регулювання) автоматично і без сторонньої допомоги¹.

Таким чином, саморегуляцію можна визначити як сукупність впорядкованих один відносно одного в просторі та циклізованих у часі процесів стихійної або свідомої локалізації змін, що відтворюють здатність системи до еволюції у результаті дії зовнішніх та внутрішніх впливів.

У соціальному організмі країни процеси саморегуляції впорядковуються у вигляді **системи саморегуляції**.

Під сутністю системи саморегуляції ми будемо розуміти її визначальну сторону, що є єдністю всіх її складових елементів, властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, протиріч і тенденцій. При цьому те або інше виявлення (вираження) саморегуляції, її зовнішні, безпосередньо дані форми її існування будуть проявлятися у вигляді явища системи саморегуляції.

Зміст системи саморегуляції виражається в єдності всіх багатоманітних і суперечливих форм її буття.

Форма системи саморегуляції є способом її існування і вираження змісту її різних модифікацій. Форма системи саморегуляції є водночас внутрішньою організацією змісту, що проявляється у складанні структури системи саморегуляції. Фіксуючи багатоманітність модифікацій змісту системи саморегуляції, способи її існування і прояву, форма також має власну структуру. Взаємодія змісту і форми системи саморегуляції в процесі її розвитку обов'язково включає як вплив різних компонентів змісту на форму з урахуванням їх об'єктивної субординації. Зміст у такому взаємозв'язку є провідною, визначальною стороною системи саморегуляції, а форма – тією її стороною, що модифікується, змінюється залежно від зміни змісту і конкретних умов його існування. Насамперед, форма системи саморегуляції має відносну самостійність і здійснює активний зворотний вплив на зміст системи: форма, що відповідає змісту, прискорює його розвиток, тоді як форма, що перестала відповідати змістові, який змінився, гальмує подальший його розвиток. У такому випадку може виникнути конфлікт та суперечність між змістом та формою системи

¹ Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. докт. филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – 14-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 1983. – С. 617.

саморегуляції, що, в кінцевому підсумку, вирішується знищенням старої і появою нової форми, яка відповідає змістові, що змінився.

Початок формування системи саморегуляції відноситься до амерного типу саморегулятивних систем, тобто систем, у яких частини рівні між собою (не мають поділу на підпорядковані та керуючі підсистеми) і набуває свого повного змісту в димерній системі, тобто у системі, де функціонують дві підсистеми – підсистема, що управляє, та підсистема, якою управляють. При цьому її формування проходить також на основі загальних організаційних принципів, що дає можливість визначити форму існування системи. Мірою того, як у процесі розвитку система саморегуляції ускладнюється, з'являються *компоненти* системи, тобто комбінації однорідних елементів суб'єктивного і об'єктивного походження в певне самостійне утворення, здатне забезпечити реалізацію специфічної функції в більш високому цілому¹. При цьому під *елементом* розуміється найдрібніша частка системи. Між елементами системи формується стійкий спосіб їх зв'язку, що визначається як структура системи саморегуляції.

Кожен елемент та компонент системи має лише йому притаманні *функції*, що визначаються як те, що повинен зробити компонент або елемент для того, щоб система зберегла цілісність і життєдіяльність².

Взаємодія елементів та компонентів системи саморегуляції проявляється через поняття “зв'язку” – взаємообумовленості існування явищ, що розділені в просторі та (або) в часі. Наразі існує багато класифікацій зв'язків. Наприклад, Е. Юдін³ запропонував розрізняти зв'язки структурування, взаємодії, конфлікту, породження, перетворення, функціонування, розвитку, управління і корекції.

Система саморегуляції, як і будь-яка інша система, має власні механізми самовпорядкування процесів, які функціонують на основі загальної властивості матерії – відображення, сутність якого полягає у відтворенні тих чи інших аспектів структури системи, що впливає (відносини між його компонентами), а також

¹ Бех В. П. Генезис соціального організму країни : монографія. 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – С. 65.

² Там само. – С. 65.

³ Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. – М. : Наука, 1978. – С. 188-192.

у відтворенні її відносин з іншими системами. Ці механізми діють на основі речовинно-енергетичних та інформаційних впливів.

Іншим типом механізмів, притаманних системі саморегуляції, є механізми, що визначають зміни стану системи і є реакцією на зовнішні впливи, якими і визначаються. Це механізми зворотного зв'язку – негативного й позитивного, про які вже йшлося раніше. Першим типом механізму саморегуляції є явища самоупорядкування процесів при взаємодії з “негативним” зв'язком (балансом), тобто ті, що проходять із втратою (віддачею) частини енергії (чи речовинно-енергетичних ресурсів) та інформації. Ці процеси частково взаємопогашаються і просторово локалізуються відносно один до одного. Це призводить до локального впорядкування процесів і при відриві від динаміки виступає як поєднання елементів цієї системи і, тим самим, як утворення елементів наступного, більш високого рівня організації матерії. Механізм взаєморегуляції через зіткнення, взаємогальмування процесів, що призводить до локалізації процесів відносно один одного, при певних умовах трансформується в найпростіший механізм упорядкованої регуляції димерної системи. У всій сукупності неупорядковано-взаємодіючих процесів їх інтенсивність падає (при негативному енергетичному балансі системи й оточуючого середовища), частота локальних упорядкувань зростає, а створені при цьому стійкі найпростіші вихідні елементи, навіть якщо їх тільки два, істотно змінюють характер подальших взаємодій. Поєднання групи елементів з новоствореними елементами стає вже значною мірою асиметричним: регулятивний вплив групи елементів на “одиницю” стає помітно сильнішим, а зростання асиметрії речовинно-енергетичних та інформаційних ресурсів в міру того, як зростають накопичення елементів, стає менш випадковим і більш направленим. Це призводить до розвитку системи, формування її нових елементів, ускладнення її структури¹.

Іншим типом механізму саморегуляції є зворотний процес, що посилює вплив результату процесу (уже створених сполук) на його подальший перебіг – в системі починає діяти “позитивний” зворотний зв'язок (баланс). За такого механізму саморегуляції баланс системи починає руйнуватися, що в кінцевому підсумку може призвести до її знищення.

¹ Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 364 с.

Таким чином, на основі зворотного зв'язку складаються нові форми системи саморегуляції, тобто нові форми її існування та вираження її змісту. Ці форми “відхиляються” і безперервно перевіряються на “виживання” іншими механізмами системи саморегуляції, при яких основним джерелом нових форм її самовідтворення є “помилки копіювання” (мутації).

Функціонування системи саморегуляції у соціальному організмі країни детермінується двома чинниками: підставою та умовами. Під підставою мається на увазі суб'єктивований соціальний світ, що існує у структурі живої речовини у потенційній формі¹, тобто підстава є змістом системи саморегуляції, що, передусім, детермінується умовами, тобто певними формами.

Поступове ускладнення системи саморегуляції призводить до створення більш складних механізмів реагування на зовнішні та внутрішні впливи, завдяки яким відбувається підтримання стабільного функціонування та розвитку соціального організму країни через передачу інформації у соціальній системі. Саме ці механізми “чутливо” реагують на найменші впливи ззовні та на взаємовпливи в самій системі і допомагають соціальному організму країни здійснити перехід до нової якості на горизонтальному рівні, що вказує на формування нових механізмів саморегуляції між регулюючою та регульованою системами. Під час переходу на новий горизонтальний рівень утворюється певний тип взаємодії регулюючої та регульованої систем, що складає сутність форми системи саморегуляції. На окремих етапах історичного розвитку цей певний тип взаємодії можна назвати *історичною формою саморегуляції*².

Якщо ж соціальний організм країни переходить на новий рівень структурованості за вертикаллю, то процеси саморегуляції створюють якісно новий вид упорядкування елементів цієї системи, що призводить до формування якісно нового типу регуляторів у процесах саморегуляції. Так формуються якісно різні рівні системи саморегуляції, що виникають поступово і кожен з яких має складнішу систему регуляторів. На основі цих рівнів формуються три моделі систем саморегуляції: архетипна (найдавніша), нормативна та смислова (семантична).

Складання певних форм та рівнів системи саморегуляції

¹ Бех В. П. Генезис соціального організму країни : монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – С. 95.

² Крохмаль Н. В. Історичні форми саморегуляції соціальних систем. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 144 с.

детермінується наступними умовами.

По-перше, це географічні та природні умови. Адаптація до цих умов на початкових етапах розвитку суспільства призвела до різко вираженого розширення діапазону практично всього комплексу ознак у сучасної людини (*Homo sapiens*), а також до локальних сполучень морфофізіологічних ознак, що з самого початку свого формування мали адаптивне значення. Такі локальні морфофізіологічні комплекси С. Аверинцев, В. Алєксєєв та інші історики¹ назвали адаптивними типами, кожен з яких відповідає певному ландшафтному або геоморфологічному поясу – арктичному, помірному, континентальному, а також зоні високогір'я та тропічному поясу й має певну суму генетично детермінованих пристосувань до ландшафтно-географічних, біотичних та кліматичних умов цього поясу, виражених у фізіологічних характеристиках. Власне ці характеристики, що виділилися ще при складанні поясів, виявлені і в сучасному населенні цих зон, що дає підставу говорити про існування до сьогодні певних типів населення з особливими морфофізіологічними характеристиками та формування на основі певного ландшафту та клімату господарсько-культурних типів. Наприклад, в ході природного відбору первісні люди поступово фізично пристосовувалися до різних природних умов, що можна спостерігати і сьогодні у кольорі шкіри (раса людини) та статури.

По-друге, це соціальне навколишнє оточення, що, з одного боку, окреслює рамки існування системи у вигляді певної історичної форми саморегуляції, а з другого боку, взаємодіючи з нею і впливаючи на неї більшою або меншою мірою, змінює її. Це соціальне оточення тісно пов'язане з географічними та кліматичними умовами існування форми саморегуляції і сприяє формуванню певної політичної, соціально-економічної та духовної структур. Так, у давнину це взаємодія осілих землеробів та кочівників-скотарів. На перший погляд, кочові народи можна сприймати як “варварів”, що знищують більш розвинуті або більш “цивілізовані” народи осілих землеробів. Але при детальнішому розгляді виявляється, що скотарі, ведучи кочовий спосіб життя, освоюючи території степів, напівпустель і пустель, недоступних землеробам, формуючи при цьому свою самобутню культуру і свої історичні форми саморегуляції, взаємодіючи з осілим

¹ Древние цивилизации / С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзинба и др. ; под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М. : Мысль, 1989. – С. 18-19.

населенням, створюють зв'язки обміну матеріальними (харчі, товари, зброя тощо) та духовними (ритуали, елементи первісних релігій та інше) цінностями або навіть частково асимілюються з місцевим осілим населенням.

З друго боку, осіле землеробське населення, намагаючись “порозумітися” з кочівниками, вибирає один з двох шляхів: або створює оборонні споруди, які могли б захистити їх поселення від нападів, що говорить про вдосконалення техніки виробництва зброї, розвиток будівництва фортифікаційних споруд; або ж розвиває “дипломатичні” стосунки з кочівниками через обмін подарунками, одруження тощо.

Іншим прикладом можуть бути корпоративні структури середньовіччя (міста, цехи, гільдії та інше), які власне є історичними формами саморегуляції та існують в межах інших ширших історичних форм (наприклад, держави).

Третьою детермінантою є ментальність “як специфічний стиль світосприйняття, що відображає у знятому вигляді тривалий процес спільного існування людей в єдиних природно-географічних та соціокультурних умовах”¹, що дає можливість виявити найбільш універсальні норми реакцій на певні умови існування історичної форми саморегуляції, закріпити їх та передати наступним поколінням на генетичному рівні через форми мислення, підсвідомий рівень. Поступове накопичення інформації, що передається від покоління до покоління у вигляді групового досвіду, сприяє розширенню існуючих та появі нових історичних форм саморегуляції (наприклад, ментальність сприяє створенню такого різновиду історичної форми саморегуляції, як національна держава).

Четвертим фактором є попередні утворення, що існували або й досі існують, у межах певної історичної форми. Їх вплив визначається “залишками” елементів, зв'язків та структури, на основі яких створюється нова форма саморегуляції. Наприклад, на основі таких історичних форм саморегуляції, як об'єднання племен створюється нова форма – держава, яка на початкових етапах свого становлення спирається на “старі” общинні відносини, трансформуючи їх під свої потреби (так, у Франкській державі, яку було засновано у 486 р. в результаті завоювання франками територій в Північній Галії, основний земельний фонд

¹ Додонов Р. А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье : РА “Тандем-У”, 1999. – С. 8.

—+—

належав общині (великій патріархальній сім'ї), яка існувала у франків і раніше, але поступово змінилася на основі нових економічних відносин, соціального розшарування та з появою нерівності, що знайшло своє відображення у “Салічній правді” (початок VI ст.).

Отже, окресливши філософсько-методологічні основи дослідження саморегуляції соціального організму країни, які ми покладаємо в основу всієї концепції, можна зробити наступні висновки:

1. Діалектика дає загальне уявлення про саморегуляцію соціального організму країни без наповнення цього поняття конкретним змістом. Це досягається за допомогою загальнонаукових підходів, які відтворюють різні сторони процесу та системи саморегуляції, визначають їх функції, механізми дії, форми та типи. На сучасному етапі розвитку арсеналу наукового пізнання необхідно залучити до нашого інструментарію і синергетику, яка збагачує діалектичні настанови.

2. Явище саморегуляції має два напрямки вивчення. З одного боку, саморегуляція є сукупністю впорядкованих відносно один одного в просторі та циклізованих у часі процесів стихійної або свідомої локалізації змін соціальної системи, що відтворюють здатність системи до еволюції у результаті дії зовнішніх та внутрішніх впливів. Вона виконує функцію збереження суспільства як соціальної системи.

З другого боку, саморегуляція виступає системою, цілісність якої забезпечується сукупністю зв'язків і відносин між групами елементів, об'єднаних розгорнутими в просторі і часі структурами. Система саморегуляції входить у більшу – соціальну систему (соціальний організм країни), в якій саме завдяки системі саморегуляції здійснюється підтримання стабільного функціонування, взаємодія з навколишнім середовищем та розвиток у просторі та часі.

3. Система саморегуляції функціонує на основі обміну інформацією, тобто на основі відомостей, певних даних про особливості регульованої системи, її зміни, що виникають у відповідь на вплив регулюючої системи й виступають у вигляді сигналів тих чи інших матеріальних процесів, складаючи їх зміст.

4. Система саморегуляції координує дії соціального організму країни, який у стані біфуркації, тобто у стані вибору можливих шляхів свого подальшого розвитку, може при

найменших відхиленнях (флуктуаціях) змінити цей розвиток.

5. Механізми дії системи саморегуляції визначаються двома її підсистемами – регулюючою та регульованою, при взаємодії яких утворюються форми, притаманні відповідному типу суспільства. В ретроспективі такі форми виступають як історичні форми саморегуляції соціального процесу.

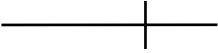
6. На складання певних історичних форм саморегуляції впливають наступні детермінанти: по-перше, природні та географічні умови, що формують певні господарсько-культурні типи; по-друге, соціальне навколишнє середовище, що в поєднанні з першою детермінантою впливає на формування внутрішньої структури історичної форми; по-третє, ментальність як специфічний стиль світосприйняття, що закріплює у формах мислення процес спільного проживання людей в єдиних природно-географічних та соціокультурних умовах; по-четверте, попередні утворення, що існували або існують у межах історичної форми і визначають свій вплив на нову форму через “залишки” елементів, зв'язків та структури.

Література до розділу

1. *Акоф Р. Л.* Системы, организации и междисциплинарные исследования // Исследования по общей теории систем. – М. : Прогресс, 1969. – С. 147-149.
2. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания. – Л. : Изд-во Лен. ун-та, 1968. – 339 с.
3. *Аршинов В. И., Буданов В. Г.* Синергетика: эволюционный аспект // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М. : Арго, 1994. – С. 229-242.
4. *Ахромеева Т. С., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г., Самарский А. А.* Нестационарные структуры и диффузионный хаос. – М. : Наука, 1992. – 544 с.
5. *Берталанфи Л.* Общая теория систем – обзор проблем и результатов // Системные исследования. Ежегодник 1969 г. – М. : Наука, 1969. – С. 30-54.
6. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни : монографія. 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
7. *Богданов А. А.* Всеобщая организационная наука. Тектология : в 2 томах. – М. : Экономика, 1989. – Т. 1. – 304 с.
8. *Боголюбова Е. В.* Культура и общество. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 232 с.
9. *Вернадский В. И.* Начало и вечность жизни. – М. : Сов. Россия, 1989. – 703 с.
10. *Вернадский В. И.* Научное мировоззрение // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: философия и мировоззрение. – М. : Политиздат, 1990. – С. 180-203.
11. *Гегель Г.* Соч. – Т. IX. Лекции по истории философии. Книга первая. – Л. : Партиздат, 1932. – 313 с.

12. Гегель Г. В. Ф. Наука логики : в 3 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 2 : Учение о сущности. – 248 с.
13. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. – М. : Мысль, 1974. – Т. 1: Наука логики. – 452 с.
14. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – М. : Мысль. – 1977. – Т. 3. – 471 с.
15. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления. – К. : Лыбидь, 1990. – 152 с.
16. Додонов Р. А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье : РА “Тандем–У”, 1999. – 264 с.
17. Древние цивилизации / С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзинба и др. ; под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М. : Мысль, 1989. – 479 с.: ил.
18. Духовное производство: социально-философский аспект проблемы духовной деятельности. – М. : Наука, 1981. – 352 с.
19. *Энгельс Ф.* Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори ; пер. з 2-го рос. видання. – К. : Політвидав України, 1964. – Т. 21. – С. 257-302.
20. *Энгельс Ф. В.* Боргіусу // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори : пер. з другого рос. видання. – К. : Політвидав України, 1968. – Т. 39. – С. 165-168.
21. Ильин И. А. Собрание починений : в 10 т. – М. : Русская книга, 1993. – Т. 2. – Кн. 1. – 386 с.
22. Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Изд-во политической литературы Украины, 1984. – 364 с.
23. Крапивенский С. Э. Социальная философия : учебник для гуманитар.-соц. специальностей высших учебных заведений. – 3-е изд., испр. и доп. – Волгоград : Комитет по печати, 1996. – 352 с.
24. Крапивенский С. Э. Социокультурная детерминанта исторического процесса // Общественные науки и современность. – М. : Наука, 1997. – № 4. – С. 134-142.
25. Крохмаль Н. В. Історичні форми саморегуляції соціальних систем. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 144 с.
26. Курдюмов С. П., Князева Е. Н. Синергетическое видение мира: режимы с обострением // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М. : Аргумент, 1994. – С. 162-186.
27. Ленин В. И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге Струве / Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 1. – С. 347-534.
28. Ленін В. І. Про політичну лінію // В. І. Ленін. Повне зібрання творів : пер. з 5-го рос. видання. – К. : Політвидав України, 1972. – Т. 22. – С. 94-100.
29. Ленин В. И. Философские тетради / Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 29. – 784 с.
30. Лесков Л. В. Семантическая Вселенная // Вестник Московского Университета. Серия 7. Философия. – 1994. – № 2. – С.3-18.
31. Лутай В. С. Основной вопрос современной философии: роль синергетической парадигмы в решении острейших проблем XXI века. – К. : Издатель – ПАРАПАН, 2004. – 215 с.

32. *Лутай В. С.* Філософія сучасної освіти : навч. посібник. – К. : Магістр-S, 1996. – 256 с.
33. *Мамардашвили М. К.* К вопросу о материалистической схеме анализа сознания: (По работам К. Маркса) // Социальная природа познания: Материалы к Всесоюз. симп. 10-12 окт. 1973. – М., 1973. – Вып. 1. – С. 25-36.
34. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Феембаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 3. – С. 7-544.
35. *Маркс К., Энгельс Ф.* Процесс производства капитала. – Кн.1 // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 23. – С. 43-900.
36. *Моисеев Н. Н.* Алгоритмы развития. – М. : Наука, 1987. – 307 с.
37. *Налимов В. В., Дрогалина Ж. А.* Реальность нереального. – М. : Издательство “МИР ИДЕЙ”, АО АКРОН, 1995. – 432 с.
38. *Нестеренко Г. О.* Особистість у нелінійному суспільстві : монографія. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с.
39. *Нестеренко Г. О.* Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення : монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
40. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / Под ред. докт. филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – 14-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 1983. – 816 с.
41. *Рассел Б.* Почему я не христианин. – М. : Политиздат, 1987. – 333 с.
42. *Самарский А. А., Галактионов В. А., Курдюмов С. П., Михайлов А. П.* Режимы с обострением в задачах квазилинейных параболических уравнений. – М. : Наука, 1987. – 470 с.
43. *Сафронов И. А.* Человек и Вселенная: философско-методологический аспект : автореф. дис. ... д-ра филос. наук в форме научного доклада / Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета экономики и финансов, 1994. – 60 с.
44. *Сетров Н. М.* Основы функциональной теории организации. Философский очерк. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1972. – 164 с.
45. Словарь иностранных слов. – 12-е изд., стереотип. – М. : Русс. яз., 1985. – 607 с.
46. Современная западная соціологія : словарь. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
47. *Таран В. О.* Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : монографія. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. – 215 с.
48. Философская энциклопедия : в 5-ти т. – Т. 4 : Наука логики – Сигети / Ин-т философии АН СССР ; гд. ред. Ф. В. Константинов. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – 592 с.
49. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
50. Философский энциклопедический словарь / Под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
51. *Франкл В.* Человек в поисках смысла : сборник ; пер. с англ. и нем. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

-
52. *Циолковский К. Э.* Грезы о Земле и небе. – Тула : Приокское кн. Изд-во, 1986. – 447 с.
 53. *Чинакова Л. И.* Социальный детерминизм: проблема движущих сил развития общества. – М. : Политиздат, 1985. – 159 с.
 54. *Шмаков В.* Закон синархии и учение о двойственной иерархии монад и множеств. – К. : София, Ltd, 1994. – 320 с.
 55. *Шмальгаузен И. И.* Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии. Избранные труды. – М. : Наука, 1982. – 383 с.
 56. *Штомпка П.* Социология социальных изменений : пер. с англ. / под ред. В. А. Ядова. – М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 1996. – 416 с.
 57. *Юдин Э. Г.* Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. – М. : Наука, 1978. – 392 с.
 58. *Янков М.* Материя и информация. – М. : Прогресс, 1979. – 334 с.

РОЗДІЛ 3

ГЕНЕЗИС СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ У СОЦІАЛЬНОМУ ОРГАНІЗМІ КРАЇНИ

3.1. Походження явища саморегуляції соціального організму країни

Поняття “саморегуляція соціального організму країни” є вже не новим у науці, хоча ще й досі не сталим. Роботи останніх років свідчать про спроби систематичного аналізу цього явища, проте саме явище саморегуляції соціального організму країни потребує детальнішого уточнення, що пов’язане з аналізом складових цього поняття. Оскільки складовими є дві окремі компоненти – саморегуляція та соціальний організм країни, то виникає необхідність у їх окремому розгляді.

За своїм походженням соціальний організм є безперестанно плинний енергетичний потік, породжений людиною. Це інтегративне силове поле етносу. Виявляється, що для інтелігібельної матерії, тобто такої, що сприймається на рецептивному рівні, рух є така ж атрибутивна якість, як масивність для сенсильної (лат. *sensus*) матерії, тобто здатна бути сприйнятою звичайними почуттями.

Інтелігібельний організм виник у процесі надорганічного, хоча і спонтанного за характером перебігу, органічного синтезу фізичного і духовного засад людини – цього суб’єктивного і кінечного образу об’єктивного і нескінченного універсуму. Особливість життя взагалі полягає в тому, що воно є. А що таке дійсна життєвість? Не що інше, як цілісний організм. Таким чином, *реальність соціального життя* полягає в тому, що воно являє

собою цілісний соціальний організм¹.

Завдяки цьому соціальний світ стає певною підставою, і сама певність (визначеність) двояка: вона, по-перше, певність змісту і, по-друге, певність форми. Перша певність соціального змісту, який притаманний підставі, – це є соціальне життя, взяте як сукупність всіх видів діяльності або суспільних відносин. Друга певність соціальної підстави – бути взагалі зовнішньою змісту, який байдужий до цього відношення, – є соціальний організм.

При цьому ми не шукали аналогів між біологічними, фізичними і соціальними організмами, а виходимо з того, що будь-яка жива речовина має організмений устрій. Соціальна ж форма, що притаманна розумній живій речовині, тут не є винятком. Таким чином, ноосфера В. Вернадського існує у формі системи соціальних організмів.

У ході спеціального гносеологічного аналізу виявляється, що зміст соціального світу, який розглядається як органічна єдність інтелігібельної матерії і соціальної форми, розщеплюється на дві частини: потенційний соціальний світ, прихований в структурі людського організму, з якої він і виступає як з своєї підстави; і зреалізований соціальний світ – соціум, який виник на підставі самостійного функціонування колективної інтелектуальної енергії, відторгнутої учасниками загального життєвого процесу в зовнішнє середовище.

Потенційний соціальний світ в структурі людської особистості, тобто в-собі-бутті явлений сутнісними силами, які можна розглядати як суб'єктивну форму суспільних відносин (**особистість**). Водночас реалізований, вироблений людьми соціальний світ виступає як засноване або як об'єктивна форма суспільних відносин (**суспільство**).

Взаємоперехід між ними, як між суб'єктивним інгредієнтом і об'єктивним інгредієнтом органічного цілого, забезпечується завдяки *функціонуванню знання* як специфічної форми духовної складової Всесвіту – інформації. Наявність знання в структурі людини фіксується особливими її якостями, відомими як інтелігентність, а їхня присутність в структурі суспільства, можна припустити, фіксується особливою якістю сил слабкої взаємодії – мислячим ефіром (егрегором). Злиття інтелігентності окремої людини з інтелігентністю колективної особистості, або егрегором

¹ Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – М. : Мысль, 1975. – Т. 2. – 561 с.

(мислячим ефіром), є нова якість, яку й можна називати **розумом**.

Звідси стає очевидним, що в людині, як підставі соціального життя взагалі, є наступне: *по-перше*, той або інший соціальний зміст, який необхідно розглядати з двох сторін: оскільки він покладений як підстава (потенційний соціальний світ) і оскільки він становить підставу (соціальний світ, що реалізувався). Самий зміст байдужий до цієї форми; в обох випадках він є лише визначення. По-друге, сама підстава (потенційний соціальний світ) є такою ж мірою моментом форми, як і засноване ним (зреалізований соціальний світ); це їхня формальна тотожність. Це одна і та сама субстанція, що перебуває у двох різних формах, і отже, приречена на взаємодію з самою собою. Оцю їхню взаємодію ми й спостерігаємо як **соціальне життя**.

При цьому цілком байдуже, яке з цих двох визначень роблять першим, тобто байдуже, переходити чи від одного як заснованого до іншого як його підстави або ж від одного як підстави до іншого як заснованого. Засноване (зреалізований соціальний світ), розглянуте окремо, є зняття самого себе; завдяки цьому воно й постає, з одного боку, заснованим, а з другого – як покладання підстави (потенційного соціального світу). Той самий рух є підстава (потенційний соціальний світ) як така; він перетворює себе в засноване (зреалізований соціальний світ) і завдяки цьому стає підставою дечого, тобто воно є в цьому русі і як засноване, і як те, що тільки тепер наявне як підстава. Підставою того, що саме є підставою, слугує засноване, і, навпаки, тим самим підстава виявляється чимось заснованим.

Опосередкування починається стільки від одного (**особистості**), скільки й від іншого (**суспільства**); кожна сторона є настільки ж підстава, наскільки й засноване, і кожна є все опосередкування або вся форма. Тому питання про те, що первинне – особистість чи суспільство – за характером таке саме, як і загальновідома суперечка про те, що з'явилося раніше – яйце чи курка.

Інакше кажучи, соціальний організм породжений у результаті діалектичної взаємодії організмів феноменологічного і номенологічного світів. Це дуже важливо, бо організм від системи відрізняється тим, що він повинен бути породжений, відповідно до принципу Реді, іншим організмом або іншими організмами. Тому філософська ідея соціального організму і є ця

—+—

усвідомлена в інтелектуальному явищі тотожність двічі перетвореної форми феноменального і ноуменального світів. Вона є вісником Семантичного Всесвіту, і сенс поняття "організм" виявляється тут "як велика архітектонічна споруда, як ієрогліф розуму, що висловлює себе в дійсності"¹.

Під субстанціональною сутністю соціального організму слід розуміти людський розум, що у своєму конкретному значенні забезпечує єдність форми і змісту соціального світу, "бо форма у її найконкретнішому значенні, як писав Г. Гегель, є розум, який осягає світ в поняттях, а зміст є розум як субстанціональна сутність моральної і природної дійсності; усвідомлена тотожність обох є філософська ідея"². При цьому слід підкреслити, що йдеться про вищий тип розуму, тобто такий розум, що усвідомлюється людиною. Це є не що інше як знання.

У роботах В. Беха було створено теоретичний образ соціального організму як безпосереднього "цілого", ідея якого висіла у повітрі перед дослідниками суспільного життя протягом багатьох сторіч. Під *образом* тут розуміється інтелектуальний суб'єкт як ціле, взяте винятково в його співвідношенні з самим собою.

Це було необхідно для того, щоб ми могли в ході теоретичного дослідження позбавитись усього несуттєвого, привнесеного зміною конкретних умов. З його допомогою нам вдалося підійти до того, щоб соціальний організм постав перед нами як вже існуючий, тобто як такий, що здійснюється з реального, доступного нашому розумінню і теоретичному аналізу специфічного процесу – обміну діяльністю між людьми.

З вищевикладеного випливає розуміння того, що соціальний світ існує у двох формах: суб'єктивованій і об'єктивованій. Ця обставина надихнула нас на обґрунтування цілісності, що існує на основі взаємообміну між цими двома формами одного й того самого субстрату. На користь існування такої суперечливої цілісності існує низка аргументів. Один варіант прямо випливає з розглянутого вище матеріалу. Для цього достатньо поглянути на людську особистість і соціум як на самодіяльні суб'єкти історичної дії, що взаємодіють одне з одним.

Інші варіанти – це немовби варіації першого. Один з них – це "зведення" до органічної системи функціональних продуктів

¹ Гегель Г. Філософія права. – М. : Мысль, 1990. – С. 322.

² Там же. – С. 55.

людини і соціуму. Тут ми маємо на увазі, звичайно ж, *індивідуальну людську особистість* як похідну від людини і *колективну особистість*, як похідну від соціуму. Після цього можна розглянути агентами діалектичної взаємодії суб'єктивований, або потенційний, і об'єктивований, або актуалізований, соціальні світи.

Найбільш коректно і науково точно це протиріччя описали К. Маркс і Ф. Енгельс. Вже у "Німецькій ідеології" вони показали, що абстрактна протилежність особистості і суспільства і її етичне вираження – протиріччя між егоїзмом і альтруїзмом – є лише ілюзорне відбиття соціальних протиріч капіталістичного суспільства. "Ця протилежність є лише уявною, тому що одна з її сторін, так зване "загальне", постійно породжується іншою стороною – приватним інтересом, а зовсім не протистоїть останньому як самостійна сила, що має самостійну історію"¹. Вони ж тут запропонували і засіб його зняття. Розв'язанням цього протиріччя вони бачили тільки одне: перетворення буржуазного "громадянського" суспільства" в "людське суспільство або усупільнене людство"².

Ось що з обговорюваної тут проблеми пише Г. Греєф: "Індивіди і суспільство, подібно клітинам людського тіла і всьому людському організму, зв'язані загальними відношеннями, тотожними інтересами і відомим співвідношенням, завдяки чому тільки їхній союз і являє собою організм"³.

Отже, доведено, що особистість і суспільство можуть і повинні розглядатися протилежностями діалектичного протиріччя. З цього приводу у нас, окрім історичного погляду на суть основного соціального протиріччя людської історії, є, щонайменше, ще три аргументи. *Перший аргумент* полягає в тому, що особистість і суспільство є продуктами одного і того самого процесу – формоутворення соціального світу⁴. А крайнощі, як відомо, можуть змикатися між собою. Інакше кажучи, родові продукти суб'єктивованого і об'єктивованого порядку здатні утворити цілісність, яку слід називати **родовим соціальним організмом**.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. *Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков* // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 3. – С. 236.

² Маркс К. *Тезисы о Фейербахе* // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М., 1955. – Т. 3. – С. 4.

³ Греєф Г. *Общественный прогресс и регресс*. – СПб. : Типография Ю. Н. Эрлих, 1896. – С. 169.

⁴ Бех В. П. *Генезис соціального організму країни : монографія*. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Провіта, 2000. – 288 с.

—+—

Другий аргумент полягає в тому, що вони мають щось “загальне”, що їх ріднить більше, ніж те, що їх роз’єднує. Проблема “загального” і “одиничного” є, по суті, вже з часів Платона, предметом тривалої суперечки між “номіналістами”, які заперечують реальність “загального”, і “реалістами”, які його утверджують. Питання про онтологічні основи особистості і суспільства перебуває під пильною увагою двох течій у світовий філософській думці – “індивідуалізму” і “колективізму”, що в суспільній науці приховані шляхом чисто абстрактно-філософських термінів “сінгуляризму” (“соціального атомізму”) і “універсалізму”. Вони намагаються відповісти, – як писав С. Франк, – на запитання про те, “чи є суспільство ні чим іншим, як назвою для сукупності і взаємодії між собою окремих людей, ні чим іншим, як нами створюваним штучним, тобто суб’єктивним, підсумовуванням реальності окремих людей, чи суспільство є деякою справді об’єктивною реальністю, невичерпною сукупністю індивідів, які входять до її складу?”¹. Ці два напрямки постійно борються і змінюють один одного в історії соціально-філософської думки. С. Франк, наприклад, вирішуючи це питання у чисто теоретичному смислі, дійшов висновку, що суспільство є “справжньою цілісною реальністю, а не похідним об’єднанням окремих індивідів; більш того, воно є єдиною реальністю, в якій нам конкретно дана людина. Ізольовано мислимий індивід є лише абстракцією; лише в соборному бутті, в єдності суспільства справді реальне те, що ми називаємо людиною”².

Нарешті, *третій аргумент* пов’язаний з тим, що особистість і суспільство мають специфічні механізми входження в свою протилежність і засоби опосередкування своєї взаємодії, а отже, і утримання одне одного в складі цього протиріччя. Тут ми маємо на увазі наявність таких явищ, як *хронотоп* в структурі особистості і *habitus* на стороні суспільства. Судячи з функцій, *habitus*, радше, інваріантний російському терміну “традиція”, ніж дослівному “звичка”. При цьому ми виходимо з визначення традиції, даної В. Воловиком, як відносно стійких, загальноприйнятних форм, що повторюються, засобів, прийомів, методів діяльності, що історично склалися в рамках конкретної

¹ Франк С. Л. Духовные основы общества. – М. : Республика, 1992. – С. 38.

² Франк С. Л. Духовные основы общества. – М. : Республика, 1992. – С. 38.

соціальної спільноти¹.

Отже, у нас цілком достатньо підстав для того, щоб поняття “соціальний організм” розглядати як діалектичне протиріччя між особистістю і суспільством. Тут необхідно сказати навіть більше – **єдність і боротьба особистості і суспільства є основне протиріччя соціального світу.**

Тепер для того, щоб завершити вивчення цього поняття, треба показати, як ці сили – особистість і суспільство – взаємодіють між собою як органічне ціле, що, власне кажучи, тільки і слід називати соціальним організмом. Це можна зробити, знов-таки, завдяки процедурі формоутворення.

Це означає, що з самопородженням особистої компоненти в структурі людського організму як підстави соціального світу, і соціуму, процес самоорганізації соціального змісту не зупиняється, а розвивається в напрямку інтеграції потенційного світу і об'єктивованого світу в органічне ціле – соціальний організм. Тому соціальний організм на макрорівні постає як органічна єдність суб'єктивних і об'єктивних суспільних відносин в момент їхньої діалектичної взаємодії між собою.

Таке визначення соціального організму збігається з висновком В. Храмової, яка писала, що “соціальний організм представляє собою структурну єдність суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, культурних, сімейно-шлюбних), що об'єднують його елементи (реальних діючих людей) в органічне ціле, що протистоїть як природному середовищу, так і аналогічним соціальним утворенням”². Наведене визначення суті соціального організму В. Храмовою – єдине у своєму роді, тому що у літературі до цього нічого іншого не має.

Отже, обидві сторони цілого – умова і підстава – це одна і та сама істотна єдність і як зміст, і як форма. Вони переходять одна в одну завдяки самим собі, інакше кажучи, будучи рефлексіями, вони покладають самі себе як зняті, співвідносять себе з цим своїм запереченням і взаємоприпускають себе (рис. 3.1).

Виходячи із загального розуміння структури формоутворюючого процесу, неважко визначитися з функціями його складових елементів. Зрозуміло, що особистість відіграє тут

¹ Воловик В. И. Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства. – М. : АОН, 1990. – С. 13.

² Храмова В. Л. Целостность духовной культуры. – К. : Феникс, 1995. – С. 196.

роль продукту першого формоутворюючого процесу, оскільки вона є підставою, з якої виникає другий або основний формоутворюючий процес і його продукт – суспільство. Причому, суспільство в цьому випадку розуміється у найзагальнішому значенні цього слова. Ми звертаємо тут увагу на те, що суспільство не породжує потенційний соціальний світ людини, з якого воно саме виникло, а тільки різко і багатократно його збагачує об'єктивованим змістом інших потенційних світів, відкинутих у зовнішнє середовище. Воно працює за принципом трансформатора, який не виробляє струм, але здатний багатократно його підвищувати або знижувати. На цю обставину звернув увагу, як відомо, Дж. Тойнбі.

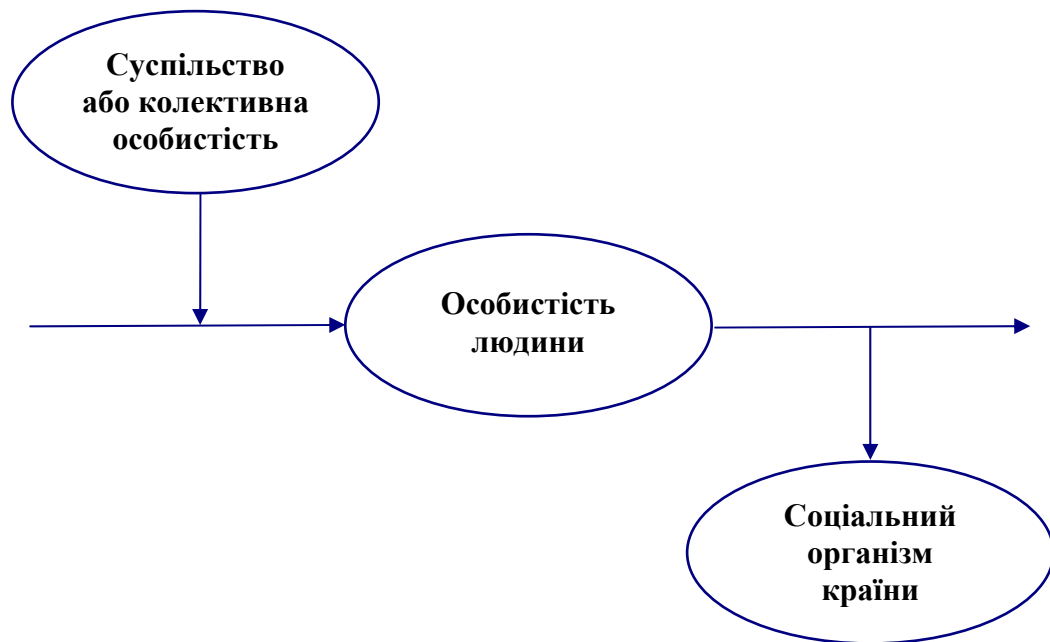

Рис. 3.1. Формоутворення соціального організму країни

Тут треба мати на увазі той факт, що при виході на стадію функціонування особистість і суспільство, причина і наслідок помінялися місцями. Процес змінив знак. Про те, що процес “пішов” у зворотному напрямку, свідчить хоча б той факт, що те, що раніше було обґрунтованим, вульгарно говорячи, суспільство, тепер стало підставою, а те, що було підставою, знов спрощуючи, скажемо, особистість, раптом стало обґрунтованим.

Однак, на фазі функціонування діалектичного протиріччя оцінки дослідниками місця і ролі особистості і суспільства розрізняються. Одні дослідники вважають, що провідною в

соціальному житті є особистість, а інші – суспільство. До перших можна віднести, наприклад, Дж. Тойнбі, який писав: "Суспільство не є і не може бути нічим іншим, окрім як посередником, за допомогою якого окремі люди взаємодіють між собою. Особистості, а не суспільства створюють людську історію"¹.

Водночас інша частина наукового світу стверджує прямо протилежне. Так, наприклад, Е. Дюркгейм пише: "Якщо б соціальне життя було лише продовженням індивідуального буття, то воно не так поверталось б до свого джерела і не заволодівало б ним настільки бурхливо. Якщо влада, перед якою схиляється індивід, коли він діє, відчуває або мислить соціально, так панує над ним, то це означає, що вона – продукт сил, які переважають його і які він не може пояснити. Цей зовнішній тиск, що зазнається ним, виходить не від нього; отже, його неможливо пояснити тим, що відбувається в ньому"².

Далі він вказує, де треба шукати відповідь на це запитання. "Якщо ж залишити збоку індивіда, – пише Е. Дюркгейм, – залишиться лише суспільство; отже, пояснення соціального життя треба шукати в природі самого суспільства. Справді, оскільки воно нескінченно переважає індивіда як в часі, так і в просторі, воно в змозі нав'язати йому спосіб дій і думок, освячених його авторитетом. Цей тиск, що є відрізняючою ознакою соціальних фактів, є тиск всіх на кожного"³.

Обмеженість цих підходів очевидна. Складність аналізу функцій особистості і суспільства в складі соціального організму зумовлюється, на нашу думку, тим, що дослідники не проводять межі між різними типами зв'язків у соціальному явищі. Тут зв'язки породження плутаються зі зв'язками функціонування. У цьому випадку відбувається те саме, що і з оцінкою причинно-наслідкових залежностей між економікою і політикою. Провідна сила у взаємодії відрізняється від провідної сили при породженні соціального явища. При здійсненні зв'язків породження провідною є особистість, а на стадії функціонування соціального організму, навпаки, пріоритет за суспільством.

Але якщо звернутись до ідеї циклічності розвитку соціальної реальності, то це протиріччя переборюється. Крім того, первинне і вторинне між особистістю і суспільством знімається під час

¹ Тойнби Дж. Постигание истории. – М. : Прогресс, 1991. – С. 254.

² Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М. : Наука, 1991. – С. 492.

³ Там же. – С. 492-493.

їхньої діалектичної взаємодії. Причому, у кінцевій причинності ці дві частини відносяться одна до одної як діючі. Їхнє протиставлення є механічним. У взаємодії ця механічність знімається, бо воно містить в собі, по-перше, зникнення вищезазначеного первісного збереження безпосередньої субстанціональності, а по-друге, виникнення причини і тим самим першопочаток як опосередковуючий себе з собою запереченням. При цьому, як писали К. Маркс і Ф. Енгельс, "без деякого змішування причини з наслідком справа обійтися не може, бо причина і наслідок у взаємодії втрачають свої відмінні риси"¹.

Оскільки суб'єктивний і об'єктивний інгредієнти один для одного водночас є причиною і наслідком, то вони утворюють оригінальну організацію *соціального життя*, яка взагалі виражає не щось саме по собі існуюче, а тільки певну форму їхнього буття, щось загальне, зумовлене низкою спільно діючих причин.

Отже, в соціальному організмі особистість і суспільство, як протилежності, в боротьбі поєднуються і в єдності борються. Вони приречені на повсякденну і повсюдну боротьбу, тому що розв'язання цього протиріччя є саме соціальне життя, як вторинне, тобто в результаті об'єктивації людиною свого внутрішнього соціального світу, розірвана на дві частини форма універсуму. Нагадаємо, що перше роздвоєння пройшло по лінії матеріальне – духовне, але коли інтелектуальне зняло його, то універсум знов потрапив у складну ситуацію через те, що ***тепер інтелектуальне виявилось розірваним на індивідуальне і колективне***. Тому точно так, як матеріальне і духовне спрямовані назустріч одне одному в першій природі, індивідуальне і колективне інтелектуальні поля шукають одне одного для возз'єднання в другій природі.

Процес возз'єднання, а, отже, і взаємодії інтелектуальних полів відбувається скрізь, де для цього виникають формальні і неформальні умови. Ця взаємодія повинна бути розповсюджена повсюди, хоча соціальний організм країни виникає лише там, де знаходить певну рецептивність соціального тіла. Так, причина магнетизму існує повсюди, але діє тільки на деякі тіла. Потік магнетизму виявляє непомітну голку і у відкритому, вільному морі, і в закритому приміщенні; і там, де він її знаходить, він надає їй спрямування до полюсу. Так і потік соціального життя, звідки б

¹ Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 8. – С. 214.

він не прийшов, знаходить сприятливі до нього органи і надає їм там, де він їх знаходить, життєву діяльність. Цей розумний початок обмежений у своїх діях тільки рецептивністю людини, з якою воно себе ототожнило, і, залежно від відмінності цієї рецептивності, повинні були виникати різні форми соціальної організації. Таким чином, соціальний організм країни є мікрокосм, що набув буття для себе, центр другої природи універсуму, в якому вся соціальна реальність об'єдналася та ідеалізувалася.

Далі слід звернути увагу на те, що соціальний організм країни треба водночас розглядати як соціальну особину або **рiч** і як соціальний **процес**. При цьому в філософському дослідженні соціального організму треба виділяти три аспекти: **морфологічний, функціональний (у тому числі і саморегуляційний) і еволюційний**. Це означає, що оскільки нормальний стан універсуму є постійне відтворення вихідної субстанції або безперервний рух становлення, то соціальний організм країни слід розглядати як суб'єкт або тільки як нескінченну діяльність. Але оскільки соціальний організм країни має тривалість, то його треба розглядати і як об'єкт, а, отже, можна говорити про його морфологічну будову¹.

При цьому в бутті найважливішим є продукт або соціальне життя як об'єкт, а в філософському аналізі домінує функціональний аспект або функціонування і розвиток соціального життя. Складність цієї процедури полягає у тому, що прикласти принципи буття треба до вільного енергетичного поля, в якому необхідно виділити елементи, органи, структури, механізми тощо. Нарешті, слід зауважити, що субстанцією вираження річ виступає як предмет, субстанцією відбивання – як продукт; предмет і продукт постають, отже, як стани соціальної речі.

Загалом, розглядаючи походження явища саморегуляції соціального організму країни в єдності його об'єктивного і суб'єктивного компонентів, саморегуляцію соціального організму країни – який, до речі, у повсякденному житті розпадається на мільйони, якщо не мільярди підпроцесів – ми пропонуємо розглядати як процес, що самовпорядковується за рахунок самих людей, які вступають в діалектичне протиріччя з суспільством.

¹ Шеллинг Ф. В.Й. Сочинения в 2 т. ; пер. с нем. – Т. 1. – М. : Мысль, 1987. – С. 197-198.

3.2. СЕМАНТИЧНА ПРИРОДА ЯВИЩА САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

Якщо виходити з того, що саморегуляція є продуктом духовного виробництва, то це означає, що вона має таку саму природу, як весь духовний світ. Тому тут ми маємо справу, якщо виходити з останніх робіт сучасного періоду, з семантичною реальністю. При цьому ми нічого не відкидаємо з духовної спадщини, накопиченої за минулий період. Навпаки, ми згодні з ідеями російського та вітчизняного космізму, а також ідеями платонівської філософії, яка відстоювала, як відомо з історії, думку про самостійне існування духовної реальності. При цьому, висувачи цю робочу гіпотезу, ми не маємо наміру дискутувати з приводу головного питання філософії, тобто виявляти, що первинне – матеріальне чи духовне. Носієм семантичної реальності є смисл, а саморух її у філософській та психологічній літературі висвітлюється як явище смислогенезу.

До того ж, ця позиція значно підкріплюється дослідженнями останніх років, які однозначно вказують на існування Семантичного Всесвіту або світу ідей, інакше кажучи, – смислів як п'ятої фундаментальної константи Всесвіту¹, подібно до фундаментальних фізичних констант, про які йдеться в антропному принципі. Але це питання виходить за проблемне коло цього дослідження і повинне аналізуватись окремо. У нас ця теза працює як аксіома.

Для реалізації головної мети дослідження дуже важливим є визнання відносно самостійного існування смислів як носіїв семантичної реальності, тому є потреба розглянути цей момент з точки зору того, як він віддзеркалений у філософській спадщині, щоб довести обґрунтованість семантичної природи організаційних відносин. Поняття смислу у гуманітарних науках ґрунтовно розглянуто у роботі Д. Леонтьєва “Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности”².

Нагадаємо, що історично вихідним проблемним контекстом, в якому поняття смислу виникло як наукове поняття, було вивчення розуміння текстів, а першою теоретичною парадигмою – герменевтика. Вона виникла як вчення про тлумачення таємного

¹ Бех В. П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – С. 129.

² Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.

сенсу Святого писання та стала поступово вченням про розуміння прихованих смислів у більш широкому контексті, на початку ХХ ст. злилася з філософською думкою у роботах таких її представників, як В. Дільтей, Г.-Г. Гадамер та ін. Для цього дослідження дуже важливою є проблема взаємопорозуміння людей, які не просто належать або відносять себе до суспільства, а складають його головну рушійну силу – соціальні спільноти¹.

Подальшого розвитку ця проблема набула, як відомо, наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. у науках про мову: лінгвістиці, семіотиці та логічній семантиці. Так, наприклад, Готліб Фреге у своїй класичній роботі “Смисл та денотат” пише про те, що денотат, або значення тексту (знака), у нашому випадку – ідея, символ або образ, це та об’єктивна реалія, яку визначає, або судження, про яку свідчить текст; смисл – це спосіб задання денотата, характер зв’язку між денотатом та знаком або “інформація, яку знак несе про свій денотат”².

Другим історичним проблемним контекстом, в якому поняття смислу увійшло до гуманітарних наук, стала проблематика феноменологічного аналізу свідомості, представлена роботами засновника феноменологічної парадигми Е. Гусерля, його учнів та послідовників М. Гайдегера, М. Мерло-Понті, Ж.-П. Сартра, Г. Шпета, К. Ясперса. Для реалізації мети нашого дослідження вкрай важлива ідея Е. Гусерля про те, що смисл є основною складовою тканиною свідомості³.

Поняття внутрішнього інтимного смислу, або ентелехії, стало результатом оригінального розвитку Г. Шпетом ідей Е. Гусерля. Згідно твердження Г. Шпета, смисл об’єктивний, він “вкорінений у бутті”, це особлива сфера буття, особливий предмет⁴. Саме вихід смислів, що здійснює енергетичний тиск на особу та спільноти, обумовлює енергетичний бік самовідтворення соціального процесу у планетарному масштабі. Розпакування семантичного вакууму – це невичерпне джерело, з якого самовідтворюється соціальне життя людей.

Наступну розгорнуту філософську концептуалізацію смислу у екзистенціально-феноменологічній традиції ми знаходимо у Ж.-П. Сартра, який відчував значний вплив Е. Гусерля та

¹ Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М. : Смысл, 1999. – С. 9.

² Там же. – С. 10.

³ Там же. – С. 13.

⁴ Там же. – С. 15.

—+—

М. Гайдегера¹. Вивчення філософської спадщини цього автора крізь призму цієї методологічної установки підтверджує перспективність обраного нами підходу до пояснення семантичної природи соціального організму країни, тому наведемо лише спостереження Ж.-П. Сартра, які для нас дуже важливі. Він стверджує, що ланцюгом, який поєднує свідомість та світ, є сприйняття, котре засвоює зовнішнє як цілісність, в яку вписується смисл. Смисл надається, за Ж.-П. Сартром, як ситуації, так і зовнішнім предметам; він обирається свідомістю. Соціальний організм країни тут якраз і може посісти місце такого зовнішнього предмета, що створює мікросередовище для соціальних груп та особистості. Відбувається систематична суб'єктивація зовнішньої реальності суб'єктом історичної дії. Наслідки суб'єкта історичної дії спостерігаються нами як історичний процес.

Нарешті, ще одну розгорнуту філософську концепцію смислу ми знаходимо в роботах іншого представника французького екзистенціалізму М. Мерло-Понті. Тут треба звернутися до таких його праць, як “Структура поведінки” та “Феноменологія сприйняття”, що вийшли друком у першій половині 1940-х рр.² Для нас принциповим є його висновок, зроблений у книзі “Структура поведінки”, оскільки тут ідеться про те, що смисл розглядається як основний організуючий принцип поведінки живих систем. “Одиницею фізичних систем є зв'язок, одиницею живих організмів – значимість. Координація на основі законів, притаманна фізичному мисленню, не вичерпує феномени життя, зоставляє залишок, що підкоряється іншому виду координації – координації на основі смислу”³. Тож планетарне життя ми теж розглядаємо як цілісний живий організм, який теж, за великим рахунком, виникає та функціонує на принципах самоорганізації та саморегуляції.

Для нас принципово важливо для освоєння явища саморегуляції соціального організму країни використати роботи М. Мерло-Понті, оскільки він доводить, що вітальні акти мають смисл за визначенням. Стимули не викликають автоматично єдину стереотипну реакцію-поведінку. Навпаки, реакція залежить

¹ Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 1999. – С. 17.

² Там же. – С. 18.

³ Там же. – С. 18.

не стільки від матеріальних властивостей стимулів, скільки від життєвої значимості. Таким чином, у змінних, від яких дійсно залежить поведінка, нами вбачається смисловий зв'язок, іманентне відношення¹.

Як зазначає Т. Тузова, яка вивчала спеціально роботи цього автора, людина може подолати даність саме тому, що її “найвищі реакції” залежать не від стимулів, а, скоріше, від “смислу ситуації”, вони передбачають певний “погляд” на цю ситуацію².

Є ще один аспект екзистенціального погляду на смисл, що для нас має принципове значення. Він торкається того, що “людина є людиною саме тому, що вона здатна, – на думку американського дослідника Г. Тіліха, – розуміти та формувати свій світ і саму себе у відповідності до смислів і цінностей”³. Зрозуміло, що суспільство та особистість повинні мати таку властивість, мається на увазі формувати, зберігати та розвивати себе.

Нарешті, четвертий контекст використання смислу в гуманітарних науках, який має важливе значення для реалізації провідної ідеї дослідження, полягає у тому, що він переживається як окремою особистістю, так і світовою спільнотою, спрямовує їх життєдіяльність та суттєво впливає на інші невербальні прояви. Серед авторів, які заклали підвалини такого розуміння смислу, що має важливе значення для життєдіяльності суспільства, треба назвати, насамперед, В. Дільтея, Е. Шпрангера та М. Вебера, праці яких передували роботам К. Ясперса, Ж.-П. Сартра і М. Мерло-Понті.

Довго не зупиняючись на характеристиці робіт цих авторів, відзначимо лише важливість для нас “розуміючої соціології” М. Вебера. На основі підходу М. Вебера до пояснення дій людини, використання ідеї про семантичне походження системи саморегуляції соціального організму країни, нам здається, є дуже слухним та перспективним. Цей висновок ґрунтується на тому, що тут виявляється логічний зв'язок між функціонуванням окремих соціальних конструкцій та мотивацією особистості. Це досягається шляхом включення дій окремої людини у цілком

¹ Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М. : Смысл, 1999. – С. 18.

² Тузова Т. М. Ответственность личности за свое бытие в мире: критика концепций французского экзистенциализма. – Минск : Наука и техника, 1987. – 159 с.

³ Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М. : Смысл, 1999. – С. 19.

+

зрозумілий смисловий зв'язок, у якому всі вони знаходять своє логічне пояснення. При цьому “мотивом” М. Вебер називає “деяку смислову єдність, що здається діючій особі або спостерігачу достатньою причиною для конкретної дії”¹.

Тож для нас вихідною тезою у цьому дослідженні є те, що існує семантична реальність як така, а система саморегуляції соціального організму країни є формою її онтологічного існування. Носієм духовної реальності є смисл. У такому випадку смисл має для нас не логічний, а онтологічний статус, і ми відносимо його, вслід за В. Налімовим, до категорії *суцього*².

Визнання семантичної природи системи саморегуляції соціального організму країни ще раз спрямовує нас у пошуках відповіді про її сутність до квантово-хвильової природи або польової форми існування Всесвіту³. Смисли, що впорядковують наші взаємозв'язки топологічно, існують як гігантські семантичні поля, що локалізуються у просторі за поки що невідомими нам принципами. І цьому є докази у вигляді теоретичних розробок, виконаних у галузях філософії та психології, які підтверджують цей факт. З одного боку, це існування колективного підсвідомого, а з другого – загальноновизнаним є факт існування у “психології мислення уявлення про семантичне поле як деякої самостійної реальності”⁴. У соціальних науках теж уже давно оперують поняттям “поле”⁵. Розглянемо їх більш докладно.

Спочатку зупинимось на об'єктивованій формі існування семантичного поля, тобто на погляді з точки зору соціального організму країни, а потім розглянемо його суб'єктивовану форму, тобто з точки зору особистості.

У наукових доробках момент виходу соціального за межі людського організму як своєї підстави та існування з боку соціальних систем помічений давно і охоплений такими поняттями, як “архетипи” або універсальні образи і моделі для осягнення світу, “неосягнені структури”, “Воно” З. Фрейда, “розуміння” В. Дільтея, “колективне несвідоме” К. Юнга,

¹ Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М. : Смысл, 1999. – С. 24.

² Налімов В. В. Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 303.

³ Бех В. П. Философия социального мира. – Запорожье : Тандем-У, 1999. – 284 с.

⁴ Налімов В. В. Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 311.

⁵ Левин К. Теория поля в социальных науках. ; пер. с англ. – СПб. : Сенсор, 2000. – 368 с. ; Сетров М. И. Информационные процессы в биологических системах. – Л. : Наука, 1975. – 155 с. ; Сетров Н. М. Основы функциональной теории организации. Философский очерк. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1972. – 164 с. та ін.

“громадянська релігія” Е. Дюркгейма, “комунікативна дія” М. Вебера, “ноосфера” В. Вернадського, “настанова” Д. Узнадзе, “акцептор дії” П. Анохіна, “образ бажаного майбутнього” М. Бернштейна, “схема” П. Фреса і С. Московічі, “інформаційна модель” В. Пушкіна, “пасіонарність” Л. Гумільова, “менталітет нації”, “дух нації”, “умонастрій народу”, “дух колективу” тощо.

Тому зовсім не випадково їх вивчення, як правило, обмежувалося спробами встановити ступінь і форми впливу колективного інтелекту на інтелект індивідуума. Вплив особистості на колектив досліджувався менше. Останнє найчастіше аналізувалося крізь призму лідерства в групі, тобто для вирішення не морфологічних, а функціональних завдань. Е. Дюркгейм, наприклад, намагаючись осмислити, на чому тримається суспільство, яке нічого не трансцендує, але яке самотрансцендує всіх своїх членів, знаходить цементуюче джерело в спільності почуття по відношенню до мети й ідеалів і називає його “громадянською релігією”, що пов'язує людей силою, яку не в змозі знищити навіть технічний прогрес.

Переконливо виглядає момент взаємодії у Л. Гумільова, який писав: “Колективне почуття, що спалахує на зібранні, висловлює не тільки те, що було спільного між усіма індивідуальними почуттями. Як ми показали, воно є щось зовсім інше. Воно є результатом спільного життя, продуктом дій і протидій, що виникають між індивідуальними свідомостями. І якщо воно відбивається в кожному з них, то це в силу тієї особливої енергії, якій воно зобов'язане своєму колективному походженню. Якщо всі серця б'ються в унісон, то це не внаслідок довільної і представленої згоди, а тому, що їх рухає одна і та сама сила і в одному і тому самому напрямку. Кожного надихають всі”¹.

Наразі у роботі О. Донченко “Соцієтальна психіка”² аналізується прояв семантичного поля у соціальних системах як явище соцієтальної психіки, що розглядається нею як “архетипи, соцієтальні поведінкові настанови, тенденції перебігу соціальних процесів”³.

При цьому О. Донченко має рацію, коли пише про те, що “з моменту входження наукового світогляду у сферу визнання

¹ Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1990. – С. 118.

² Донченко Е. А. Социетальная психика. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.

³ Там же. – С. 76.

можливості роздільного і незалежного існування матеріального субстрату (мозку) і психіки (свідомості і різноманітних форм несвідомого) починається новий виток гуманітарної науки, підготовлений досягненнями в галузі природничих наук”¹. Таким чином, існування семантичного поля з боку колективного безсвідомого наразі не викликає сумнівів.

Тепер повернемося до існування семантичного поля у свідомості людини. Вище ми уже наводили посилання на психологічну науку, яка підтверджує існування семантичного поля у структурі особистості. У ході аналізу психологічного підходу до вивчення процесу саморегуляції ми переконалися в існуванні природної властивості людини відтворювати та підтримувати цей унікальний процес.

З погляду особистості, таке семантичне поле здатне існувати в мозку окремої людини у формі спеціального духовного утворення. Ще раз нагадаємо про те, що загально визнаним є факт існування у “психології мислення уявлення про семантичне поле як деяку самостійну реальність”. Крім того, спеціальними дослідженнями доведено, що особистість має так звану смислову парадигму і навіть побудована семантична модель структури особистості². Докладніше про Семантичний Всесвіт було викладено у підрозділі 2.1.

Цей факт підтверджує те, що саморегуляція відбувається на основі використання смислів як засобів упорядкування взаємовідносин між людьми та організаціями, які вони утворюють з метою полегшення своєї життєдіяльності.

Отже, саморегуляція допомагає людині пізнавати навколишній світ, що фактично є процесом утворення смислів, закріплених у знакових системах, які формують систему відношення людини до предмета і виражаються в мові, міфології, філософії, поведінці людини тощо.

Формування смислів починається із зародження людства через появу тотемізму та використання природних та рукотворних знарядь праці і появу фетишизму – одухотворення предметної речі. Поступово виникають речі-знаки (знаки влади, соціального статусу тощо) і речі-символи (знамена, прапори тощо). На їх основі і формуються різні види знакових систем.

Існують різні класифікації знакових систем, які можна звести

¹ Донченко Е. А. Социетальная психика. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 75.

² Бех В. П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – 144 с.

до наступної типології¹.

Знакові системи поділяються на мовні та немовні. **Мовні знакові системи** поділяються на природні (мова, міміка, пантоміма) та штучні (наприклад, математика, інформатика).

Немовні знакові системи поділяються на кілька видів. Перший вид – **знаки-ознаки** – найпростіші і первинні по відношенню до знаків культури. До них належать примітки, мітки, відмітини (наприклад, природні прикмети – червона вечірня зоря – завтра буде вітер). Ці знаки складають зміст досвіду людини в житті.

Другий вид – **знаки-копії** (іконічні знаки) є результатом зображувальної діяльності людини і відтворюють форму, колір, пропорції тощо. Вони з'являються ще за первіснообщинного ладу і у первісній культурі зустрічаються як зображення тотемних тварин або ж природних стихій – сонця, місяця, води, рослин. Ці знаки використовувалися також у ритуальних діях і поступово перетворилися в елементи народного мистецтва (наприклад, орнаменти в архітектурі, народні промисли, обереги тощо). Наразі це – графічні і живописні зображення, скульптура, фотографії, схеми, географічні та астрономічні карти тощо. Окрему групу в цьому виді знакових систем складають ляльки, що спочатку використовувалися для обрядів.

Третій вид немовних знакових систем складають **автономні знаки** – специфічна форма існування індивідуальних знаків, що створюється окремою людиною (або групою людей) згідно з психологічними законами творчої діяльності. Їх створюють люди, вільні від стереотипів, соціальних очікувань. Прикладом можуть слугувати нові форми мистецтва.

Найчисельнішу групу складають **знаки-символи**, що стверджують і позначають відношення груп, верств суспільства, народів. Вони поділяються на кілька груп: **знаки-знаки** – наприклад, ордени, медалі; **знаки-відмінності** – значки, погони, нашивки, девізи, емблеми тощо; **умовні знаки** – наприклад, математичні, астрономічні, нотні, фабричні, фірмові, ієрогліфи, знаки якості; **виключні знаки** – предмети природи і рукотворні, які в контексті певної культури відтворюють світогляд людей, що

¹ *Гринев С. Б.* Семиотика: проблемы и перспективы // Вестник МПУ. Серия “лингвистика”. – М., 1998. – № 2. – С. 10-16; *Кравченко А. В.* Классификация знаков и проблема взаимосвязи языка и знания // Вопросы языкознания. – 1999. – № 6. – С. 3-12; *Кубрякова Е. С.* Возвращаясь к определению знака // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 18-27; *Хроленко А. Т., Бондалетов В. Д.* Теория языка : учебное пособие / под ред. В. Д. Бондалетова. – М. : Изд.-во Флинта, изд.-во Наука, 2004. – С. 173-180 та ін.

—+—

належать до соціального простору цієї культури. Такі знаки з'явилися в родовій культурі – тотеми, амулети, обереги. До цього виду належать і маски, що виділяються в окрему групу. Ще однією окремою групою у цьому виді є знаки жанрів фамільярно-площадної мови – клятва, блаж, мат, сміх, жести, татування, що в кожному епоху відображають дозволи і заборони, притаманні певній культурі.

Останній вид немовних знакових систем складають **знаки-еталони**, які можна віднести і до знаків-копій і до знаків-символів. Ці знаки мають два значення: 1) зразкова міра, зразковий вимірювальний пристрій, що слугує для відтворення, зберігання і передачі одиниць яких-небудь величин з найбільшою точністю (еталон кілограму, еталон літру); 2) мірило, стандарт, зразок для порівняння. Особливе місце займають сенсорні еталони – наочні уявлення про основні зразки зовнішніх якостей предметів.

Фактично через мовні та немовні знакові системи людина формує зв'язки з іншими людьми і створює відповідну соціальну систему, зокрема соціальний організм країни.

Підведемо підсумки аналізу питання про семантичне походження явища саморегуляції соціального організму країни. На користь позитивних наслідків застосування семантичного підходу до цього питання працюють декілька аргументів.

По-перше, семантична природа саморегуляції соціального організму країни ставить у генетичний зв'язок залежність, духовне виробництво, соціальний організм країни, мотивацію окремої людини та деякі інші процеси.

По-друге, людина є людиною саме тому, що вона здатна розуміти та надавати сенс своїй діяльності. Наприклад, виробнича діяльність людей є саме осмисленою, тому смислова природа технологічно “вписує” її у соціальний організм регіону та країни так само, як результати праці або товари вписують її у фізичний Всесвіт.

По-третє, відкривається можливість розглядати саморегуляцію соціального організму країни як соціальне явище, що саморозгортається за законами синергетики. Політичні партії, наприклад, формуючи певну ідеологію, відбирають, у певному обмеженні з боку суспільства, смисли за суб'єктивним баченням їх членів. Після формалізації смисли починають працювати, спрямовуючи поведінку електорату. Втрата саме смислів,

наприклад, як це сталося з СРСР, викликає занепокоєння та психічний розлад як у населення країни загалом, так і в особистості зокрема: вона перестає розуміти, що відбувається. Онтологічно вона є сукупністю смислів, які розташовані як на боці партії або у структурі колективної свідомості та несвідомого, так і на боці особистості людини, а конкретніше – у структурі її свідомості та підсвідомості.

По-четверте, наявність смислів здатна добре пояснити механізм саморозгортання соціального організму країни, а також його вплив на особистість та окремі групи населення. Крім того, смисли, що складають ідеологію, перспективно розглянути як джерело формування індивідуальних проектів саморозвитку особистості. При цьому важливо підкреслити, що оскільки об'єктивоване та суб'єктивоване семантичні поля є однією й тією самою субстанцією, а саме – семантичною реальністю, то вони перебувають у постійній взаємодії між собою.

3.3. СУТНІСТЬ І ЗМІСТ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

Тепер, коли з'ясовано, що саморегуляція соціального організму країни має семантичну природу, ми можемо перейти до більш глибокого аналізу її *сутності*.

Якщо виходити із загальнофілософського визначення категорії сутності, то під сутністю саморегуляції соціального організму країни необхідно розуміти вираження самоупорядкування його внутрішнього змісту, що виявляє себе в єдності всіх багатоманітних і суперечливих форм його буття. У мисленні ж категорії сутності і явища саморегуляції соціального організму країни відбивають перехід від розмаїття наявних форм самоорганізації соціального світу до його внутрішнього змісту й єдності, до поняття.

Тож сутність саморегуляції соціального організму країни полягає, на нашу думку, у зниженні ентропії соціальної системи або її окремих складових – соціальних підсистем. Це саме можна подати як тезу про посилення негентропії соціального процесу, що означатиме посилення організаційної впорядкованості

взаємодії людей у ході культурно-історичного процесу.

Сутність у повсякденному бутті може виявляти себе цілою низкою інших ознак, але це її вторинні прояви. Наприклад, проявом сутності саморегуляції може бути посилення цілеспрямованості руху соціальних систем, нарощування жорсткості їхньої поведінки, зростання темпів протікання соціальних процесів тощо.

Зміст саморегуляції соціального організму країни розглядається не як сам по собі субстрат соціального явища, а як його внутрішній стан, сукупність процесів, що характеризують взаємодію утворюючих її елементів між собою і з середовищем та зумовлюють їх існування, розвиток і зміну; в цьому сенсі сам зміст саморегуляції виступає як процес локалізації соціальної взаємодії людей у просторі та циклізації у часі.

Тут доцільно зробити одне принципове зауваження. Воно пов'язане з тим, що прояв змісту саморегуляції “виходить” через специфічну виробничу діяльність людини. “Дія... є атрибутивним поняттям; вона узагальнює, на думку П. Штомпки, певні властивості соціальної фабрики, цю “справді дійсну дійсність” соціального світу. Вона являє собою те місце, де сходяться структури (спроможності до операцій) і агенти (спроможності до дії); це синтетичний продукт, злиття структурних обставин і здібностей діячів. У такому вигляді дія зумовлена подвійно: “згори” – балансом напруженостей і обмежень, а також ресурсами і можливостями, що забезпечуються існуючими структурами; і “знизу” – вміннями, талантами, майстерністю, знаннями, суб'єктивними відносинами членів суспільства і організаційними формами, в яких вони об'єднуються в колективи, групи, соціальні рухи і таке інше. Але дія не може бути зведена ані до того, ані до іншого; по відношенню до обох рівнів (тотальностей та індивідуальностей) вона складає нову, виникаючу якість”¹.

Вищеобґрунтована специфічна діяльність людини у суспільному виробництві створює окрему галузь, яка спеціалізована за змістом, засобами та продуктами. Вона потребує специфічних знань для самовідтворення, має свою специфічну мову, оригінальні організаційні форми, покликані обслуговувати сам процес саморегуляції і багато іншого з того, що притаманно, скажімо, сфері матеріального виробництва. Вона

¹ Штомпка П. Социология социальных изменений; пер. с англ. / под ред. В. А. Ядова. – М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 1996. – С. 27.

має “свій” внутрішній поділ праці, наприклад, аналітичний, директивний, виконавчий та контролюючий, “свою” історію саморозгортання та свої специфічні вади, наприклад, бюрократизацію, корупцію, хабарництво тощо.

Розуміння саморегуляції як специфічної діяльності людини є важливим моментом у предметі нашого дослідження, оскільки цей факт підводить нас до розуміння співвідношення у цьому процесі стихійності та планомірності. Ми хочемо сказати, що саморегуляція соціального організму країни – це не тільки стихійні прояви, що відбуваються за синергетичними законами, що власне і має назву саморегуляції, але водночас це і цілеспрямована діяльність людей, до якої їх можна і навіть треба цілеспрямовано готувати, що приводить до регуляції. Це дійсно так, оскільки соціальний організм країни, який ми подали як взаємодію людей між собою, безумовно, має елемент цілеспрямованого управління з боку людини. Тому не випадково термін “саморегуляція” так активно використовується у сучасному менеджменті, про що ми говорили вище.

З нового погляду тепер можна принципово по-іншому подивитись на саморегуляцію соціального організму країни, що є сукупністю процесів упорядкування, і прокоментувати цей процес через наукові джерела, які ще не аналізувались у соціально-філософській літературі. Найбільшу цінність тут являє собою, безумовно, унікальна робота О. Богданова “Тектология. (Всеобщая организационная наука)”¹. Застосувати організаційний підхід означає вивчати соціальну систему з погляду як відносин усіх її частин, так і відносин її як цілого з середовищем, тобто з усіма іншими зовнішніми системами. Закони організації систем одні й ті самі для будь-яких об’єктів, найрізномірніші явища поєднуються загальними структурними зв’язками та закономірностями: “структурні відносини можуть бути, – зауважує О. Богданов, – узагальнені до такої ж міри формальної чистоти схем, як у математиці відносини величин, і на такій основі організаційні завдання можуть вирішуватися засобами, аналогічними математичним”².

Аналізуючи зміст саморегуляції як процесу, ми не можемо не

¹ Богданов А. А. Всеобщая организационная наука. Тектология : в 2 томах. – М. : Экономика, 1989. – Т. 1. – 304 с. ; Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука): в 2 книгах. – М. : Экономика, 1989. – Кн.2. – 309 с.

² Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука): в 2 книгах. – М. : Экономика, 1989. – Кн. 2. – С. 309.

—+—

зробити одне принципове зауваження. Суть його полягає в тому, що будь-який процес не може бути нескінченним. Продуктивність повинна перейти у продукт. Якщо в органічній природі це обмеження продуктивності покладено шляхом того, що ми називаємо чутливістю, і що треба розглядати як першу умову конструкції органічного продукту, то у живій природі (біологічній формі) – це подразливість, у соціальній природі – таке обмеження накладається рівнем спілкування людей між собою¹. У нашому випадку є сенс припустити, що саморегулятивні процеси обмежуються смислом, тобто енергетичним потенціалом інформаційного повідомлення.

Отже, продуктом існування саморегуляції у соціальній природі виступає система саморегуляції соціального організму країни. Морфологія такої системи, як впливає з попереднього аналізу, складається шляхом підпорядкування основних соціальних процесів і відповідно діючих в них індивідуальних розумів єдиному соціальному Розуму².

Концептуально система саморегуляції соціального організму країни подана таким чином: громадянське суспільство має протиріччя, які воно саме не може ліквідувати, тому виробляє потребу, для задоволення якої формується спеціальний морфологічний орган, що зворотним впливом упорядковує відносини у структурі громадянського суспільства.

Отже, все говорить про те, що *в соціальному організмі є елементи, які здатні забезпечити процес відбиття протиріч його внутрішнього життя за вертикаллю*. Процес відбиття себе при досягненні певного рівня призводить до якісного стрибка, оскільки соціальний організм починає усвідомлювати і вести себе як *особина, що рефлексує*. Так виникає “Я” соціального організму, що відмежує його від соціального середовища. Таке усвідомлення суміщає його власні рухи, дії з фактом наявного буття. Новою якістю соціального організму, що виконує таку функцію суміщення, є колективна самосвідомість, самовідбиття.

Наведемо інші аргументи з приводу морфології системи саморегуляції, що формується природним шляхом у структурі соціального організму країни. Завдяки процесу відбиття, у

¹ Бех В. П. Философия социального мира. – Запорожье : Тандем-У, 1999. – С. 257.

² Быченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы в социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – С. 776.

соціальному організмі відбувається *диференціація соціальної речовини*. Одна частина залишається на колишньому рівні, а інша прагне на верхній рівень. Так формуються дві принципово нові його підсистеми – та, що відбивається, і та, що відбиває, з'являються специфічні потоки внутрішньої інформації, виникає орган управління, який діє на основі цієї інформації і виробляє директивну інформацію, нарешті формується механізм гомеостазу.

При цьому зміст процесу відбивання, а це смисл того, що відбувається у внутрішньосистемній конструкції, знятий і зосереджений в інформації, що рухається по каналах вертикальної комунікації. Мірою його якості є її цінність. Остання тим важливіша, чим точніше в ній зафіксований стан структур, які відбиваються¹.

Система, що відбиває, посилає інформацію про процес, який відбивається, за допомогою певних сигналів. Сигнал спрямовується в знаковій формі. Він несе в собі гносеологічний образ структури, яка відбиває, – знакового предмета, котрий за своєю структурою є двошаровим – поряд з конкретно-чуттєвим відображенням фактури знаку він включає деяку надбудову, що відображає його значення.

Однак матеріальний об'єкт або процес при цьому тільки в тому випадку може бути сигналом, якщо він у своїй структурі відбиває особливості структури, що його надіслала. Водночас між системою, що відбивається, і системою, що відбиває, інформація передається за допомогою багатьох сигналів, і якщо між ними не було відбиття, тобто якщо між ними не відбувався процес послідовного формування відповідних структур, не могла б відбутися і сама взаємодія соціальних систем. “Яке б явище взаємодії ми не розглядали, – пише Н. Ківенко, – скрізь виявляється, що дія однієї системи на іншу передається за допомогою проміжних структур, що є сигналами, які несуть цю інформацію”².

Звернемо тут особливу увагу на ту обставину, що сигнали є такими енерго-інформаційними продуктами, що несуть інформацію про стан структур, які відбиваються, з одного рівня саморуху універсуму на інший. Необхідність перехідних структур

¹ Бех В. П. Генезис соціального організму країни : монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с. ; Бех В. П. Соціальний організм країни. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 306 с.

² Ківенко Н. В. Отражение и его роль в живых системах. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 136.

(сигналів) диктується тим, що вищезазначені рівні недосяжні один для одного. У зв'язку з цим для передачі інформації використовуються проміжні структури і механізми.

Очевидно, при взаємодії рівнів універсуму між собою вони не “переживають” всі проблеми інших, а враховують тільки кінцеву результативну силу їх впливу. Тут діє принцип паралелограма для інтеграції у вектор руху сукупності духовних процесів або сил.

Відбиття є відповідною реакцією соціального організму на вплив середовища. Власне воно означає “протистояти”, “давати опір”, “уражувати”, “відштовхувати”, “перемагати”, “відкидати”, “заперечувати”. Воно складає невід’ємну і основну частину всякого руху (взаємодії) і пов’язане з процесом формування структури і функції системи. “Структура, – пише Н. Ківенко, – що є основою будь-якої системи (цілого), своїм виникненням і специфікою характеру зобов’язана руху і відбиттю, які зумовлюють побудову системи. Механізм формування структури цілого безпосередньо спрямовується як самим процесом відбиття загалом, так і його властивостями”¹. Як впливає з наведеного положення, відбиття є атрибутивною властивістю соціального організму, оскільки прямо пов’язане з формуванням структури соціальної цілісності.

Суть відбиття полягає у тому, що воно включає в себе таку залежність між двома процесами, за якої особливості першого процесу відтворюються у відповідних особливостях другого. Це означає, що між взаємодіючими структурами, завдяки властивості відбиття, встановлюється причинно-наслідкова залежність. Причому, при впливі нижче розташованої структури на ту, що розташована вище, відбиття в останній фіксується у вигляді семантичного сигналу, а при зворотному впливі – структура, що стоїть вище, змінює морфологію нижчої структури. Отже, відбиття, що протікає у зворотному напрямку, має іншу властивість. Воно відоме в літературі як управління.

Сигнал набуває сили тільки в соціальній цілісності, яка набула певного ступеня виробленості, тобто, коли є в наявності певні різновиди структур і коли вони вже мають хоча б найпростішу початкову конфігурацію, тобто, коли між ними склалися функціональні зв’язки, порушення яких згубно відбивається на “здоров’ї” соціального організму. Існування у

¹ Ківенко Н. В. Отражение и его роль в живых системах. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 142.

природі спільності структур пов'язане також з тією обставиною, що сигнали, які несуть інформацію від однієї системи до іншої у процесі відбиття, є безпосереднім чинником управління останньою.

Оскільки орган управління знаходиться на вищому рівні, то це означає, що система, яка відбиває, реагує у відповідь на отриману інформацію характерним для неї чином у напрямку, “заданому” шляхом інформації системою, що відбивається. Вочевидь, отримана з нижніх прошарків інформація порівнюється зі смислами або ідеальними зразками, витягнутими з континууму Семантичного Всесвіту, і на підставі розбіжностей між ними приймаються рішення, обов'язкові для виконання структурами нижнього рівня. Ця специфічність відповідної реакції при відбиванні дає змогу говорити про відбиваючу систему як про керуючу (ту, що управляє)¹.

При цьому система, яка відбивається, по відношенню до системи, яка відбиває, є керованою (тією, якою управляють) системою, бо вона посиляє їй інформацію, що є чинником управління. Як доведено, для всіх систем матеріального світу характерне те, що вони, взаємодіючи між собою і взаємовідбиваючи одна одну, обмінюються інформацією про процеси, що в них протікають. Ця ознака є загальною для всіх видів управління і свідчить про аналогію в структурній організації якісно різноманітних об'єктів.

Інформація як специфічна форма зв'язку являє собою засіб впливу чинників навколишнього середовища на керовану систему. Не можна говорити про управління, не маючи при цьому на увазі наявності обміну інформацією між системами, і немає сенсу говорити про існування інформаційних потоків, не мислячи їх елементами певного процесу управління².

Процес управління завжди відбувається на основі прийому, зберігання, передачі і перетворення інформації і здійснюється за такою схемою: керована і керуюча системи, між якими виникає інформаційна залежність. Інформація, яка надходить від керуючої системи до керованої, є чинником, що здійснює управління. Таким чином, між громадянським суспільством та системою-регулятором складаються відносини субординації.

¹ Бех В. П. Генезис соціального організму країни : монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с. ; Бех В. П. Соціальний організм країни. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 306 с.

² Кивенко Н. В. Отражение и его роль в живых системах. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 126.

—+—

Отже, процес саморегуляції породжується в ході вертикального руху універсуму. Алгоритм дії названого механізму, за Н. Ківенко, можна уявити так: кожен сигнал, являючи собою той чи інший соціальний процес, фіксує в своїй структурі (безпосередньо або опосередковано) особливості системи або органу, що надіслали його. Між структурою цієї системи і структурою сигналу існує специфічна відповідність. Потім цей сигнал, досягнувши системи, наражається на зустрічний вплив, вступаючи з ним у взаємодію. Між ними теж формуються відносини структурної відповідності. Структура відображаючої системи стає подібною до структури сигналу, а через неї і до структури впливаючої на неї системи. Зміна структури цієї системи змінює певною мірою і в певному напрямку її природу, характер її взаємодії з навколишнім середовищем.

Оскільки ми маємо справу зі структурованими речами, які взаємодіють із середовищем не як ціле, а окремими своїми сторонами, то ми мусимо перейти на інший рівень абстракції. Тут зміну внутрішніх зв'язків слід розглядати як рух внутрішнього, а дію – як “озовнішення” зміни, прорив її за межі речі назовні, або, навпаки, як “овнутрішення” зовнішнього впливу. Цей аспект мусить бути присутнім у теоретичному аналізі, бо соціальний організм як соціальний суб'єкт обов'язково спрямований своєю активністю у зовнішнє середовище, оскільки він за своєю природою мусить взаємодіяти з подібними собі соціальними одиницями. Згадаємо, що тиск на інших і взаємодія з іншими є атрибутивною властивістю будь-якого соціального утворення. У зовнішній комунікації дія, доведена до крайньої своєї форми, покидає межі соціального організму або окремої його частини, тобто вона відчужується від свого джерела.

Раціоналізація поведінки соціального організму в зовнішньому середовищі диктується все тим самим смислом, породженим ще процесом відбивання задля оцінки стану внутрішніх зв'язків. Тепер вже, *завдяки активізованому смислу, система саморегуляції автоматично виходить на управління можливостями соціального організму.* Смисл, виступаючи як елемент системи саморегуляції, здійснює вирішальний вплив на всі наявні у соціального організму можливості, *стверджуючи примат цілісності над усім, що відбувається в її складі.*

При цьому смисл не зводиться до одиничної мети, а являє собою “певну траєкторію мети, точніше – певний смисловий

простір, що як “аттрактор” каналізує, консолідує окремі доцільні дії і спонукання в єдине смислове русло, з яким виникає зворотний зв'язок”¹.

За рахунок такого зворотного впливу смислу породжених системних ефектів на можливості соціального організму приходить пора його самозмін як цілісності. Усвідомлена необхідність самозмін починає “гнати” процеси у зворотному напрямку – від вияву потреб до прояву можливостей, властивостей системи. Органом управління “обирається” з безлічі наявних можливостей тільки той, що відповідає збудженому смислу і загальній ситуації у системі. Це призводить на практиці до того, що реалізація обраного варіанту змін потребує найменших з необхідних для задоволення актуальних потреб енерговитрат соціального організму.

Окресливши в такий спосіб зміст саморегуляції соціального організму країни, перейдемо до розгляду її форм. Нагадаємо, що визначення саморегуляції соціального організму країни є водночас і визначенням організаційної форми, оскільки вона – це щось установлене і завдяки цьому відмінне від того, форму якого воно складає; це визначеність самоорганізації як якості, єдина зі своїм буттям.

Оскільки в цьому випадку йдеться про саморегуляцію, яка є похідним явищем від соціального організму країни, що відноситься дослідниками, насамперед, до так званої другої природи, то ми маємо справу відповідно не з натуральною формою, в якій перебуває друга природа, а з ще раз перетвореною формою. Фактично тут ми маємо говорити про явище, що належить до третьої природи.

Вітчизняна філософська думка дуже обережно ставиться до третьої природи. Ми маємо тільки декілька робіт, що торкаються цього питання. Ось як, наприклад, про неї пише В. Бех: “Ми підійшли впритул до розуміння походження існування космічної форми життя на Землі. Третя природа не фантазія, а двічі об'єктивована реальність соціального матеріалу. Це вже не соціальна природа. Прямим аналогом тут виступає друга природа по відношенню до першої природи. І та, й інша – універсум, але

¹ Самоорганизация: психо- и социогенез / под ред. д. ф. н. В. Н. Келасьева. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – С. 181.

—+—

такий, що перебуває на різних фазах саморуху”¹. Не можна не помітити, що ми тільки що отримали ще одне підтвердження про семантичну природу явища саморегуляції.

Для того, щоб більш глибоко розібратися з формою процесу саморегуляції, з якою тісно пов'язаний соціальний світ, нам важливо відтворити основні атрибутивні якості простих перетворених форм. Важливим моментом є те, що перетворені форми не втрачають предметності, яка була присутня у вхідних зовнішніх формах. Але, звичайно, предметність також виступає не в своїх вхідних, а в перетворених формах. М. Мамардашвілі характеризує останні в структурі людини як квазісубстанціональні об'єкти, як квазіпредмети, предмети-фантоми. Складність їх дослідження полягає в тому, що перетворені форми – це не просто видимість, а внутрішня форма видимості, тобто стійке і відтворююче ядро. Він спеціально підкреслює, що перетвореність “є якісно новим дискретним явищем, в якому попередні проміжні ланки “стиснулись” в особливий функціональний орган, що володіє вже своєю особливою квазісубстанціональністю (і, відповідно, новою послідовністю акциденцій, часто зворотної дійсній)”².

Ця обставина значно ускладнює викладення матеріалу дослідження, оскільки складну перетворену форму соціального життя треба розглядати як чинники еволюції та інволюції. Інакше кажучи, складні перетворені форми – новоутворення, що є результатом впливу середовища або спонтанних змін підстави, ми розглядаємо як специфічний механізм саморозвитку людства, що перешкоджає його тривалому застиганню в досягнутих формах цивілізації (або безкультур'я).

Матеріал, у якому фіксується похідна субстанція від соціальних відносин, а саме її ми називаємо третьою природою, є, на нашу думку, ніщо інше, як інформація, яка втілюється у смисли. Тому саморегулятивні процеси побудовані на специфічній інформації, яка відома нам як управлінська інформація. Остання має декілька різновидів, зокрема, директивна та виконавча.

Про особливість інформаційного забезпечення саморегуляції

¹ Бех В. П. Генезис соціального організму країни : монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – С. 209.

² Зинченко В. П., Мамардашвили М. К. Проблема об'єктивного метода в психології // Вопросы философии. – 1997. – № 7. – С. 109.

соціального організму країни свідчить той факт, що на практиці виникла спеціальна мова, якою обслуговується регуляція соціальної взаємодії людей. Продемонструвати цю закономірність легко на прикладі КПРС, яка виконувала в соціальному організмі СРСР функцію системи саморегуляції. Й. Сталін, наприклад, виступаючи від імені політичної партії, вдається до виразів як антропоморфного (“партія говорить своєю мовою”), так і техніцистичного, навіть військово-техніцистичного (преса – “найсильніша зброя”, “гостра зброя”) характеру¹.

Як аргумент на користь такого твердження, можна навести і факт видання спеціальних словників, де концентрується специфічний тезаурус для управління соціальним розвитком².

Відсутність ознак управлінського походження в інформації ми розцінюємо як інформаційний шум, який перевантажує комунікаційні системи, й у ньому може загубитись дійсно важливе повідомлення, яке має здійснити саморегулятивну функцію. Поряд з цим може вироблятися та спрямовуватися у комунікаційні мережі дезінформація, яка має цільову спрямованість посилити ентропію соціальної системи. Так званий “чорний PR”, що набув небувалих масштабів під час політичних виборів в Україні, є саме таким “нездоровим” різновидом інформації.

Отже, формою саморегуляції соціального організму країни є внутрішня організація впорядкованої взаємодії людей у певних просторово-часових вимірах, що функціонує на основі інформаційних процесів, тобто формує взаємодію двох підсистем – регулюючої та регульованої.

Таким чином, з’ясовані основні атрибутивні властивості явища саморегуляції соціального організму країни:

– по-перше, поглиблено розуміння семантичної природи саморегуляції, онтологічно відтвореної у смислах, якими ми користуємося не помічаючи, що це продукт третьої природи, і тому ми у бутті не можемо потримати його у руках, а користуємося ними у своїй свідомості та переробляємо у самосвідомості і підсилюємо існування третьої природи шляхом смислоутворення;

– по-друге, сутність саморегуляції соціального організму

¹ Бурлачук В., Токарева В. “Вождь” и “масса” в посттоталитарном обществе // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Вид-во Українсько-фінського інституту менеджменту і бізнесу, 1999. – С. 196-203.

² Соціальне управління : довідник / В. Л. Василенко (керівник авт. колективу), В. Б. Авер’янов, Ф. Г. Бурчак та ін. ; упоряд. : В. О. Тихонович та ін. – К. : Політвидав України, 1986. – 415 с.

країни ми обґрунтували як вираження самоупорядкування його внутрішнього змісту, що виявляє себе в єдності всіх багатоманітних і суперечливих форм його буття;

– по-третє, зміст саморегуляції розкривається нами як сукупність процесів упорядкування взаємодії людей, що відбуваються шляхом локалізації у просторі та циклізації у часі. Крім того, тут обґрунтовано існування специфічної цілераціональної діяльності людей з упорядкування взаємовідносин між ними. Саморегуляція, як виявилось у ході аналізу її змісту, має дві складові: перша пов'язана зі словом “само” і тому відбувається за законами синергетики і людині не підкоряється; друга пов'язана з “регуляцією” і тому може цілераціонально відтворюватись спеціальним контингентом працівників, що мають певну спеціалізовану підготовку. Таким чином, саморегуляція має бути включена у суспільний поділ праці;

– по-четверте, формою саморегуляції соціального організму країни є внутрішня організація впорядкованої взаємодії людей у певних просторово-часових вимірах, що функціонує на основі інформаційних процесів, тобто формує взаємодію двох підсистем: регулюючої та регульованої. У історичному розгляді вона постає як історична форма саморегуляції соціального організму країни;

– по-п'яте, саморегуляція як процес не може існувати у нескінченному режимі. Процес повинен обов'язково перейти у продукт. Там, де це чергування зупиняється, продуктивність переходить у продукт (наприклад, бюрократизація систем управління), а там де воно відновлюється, продукт переходить у продуктивність. Оскільки продукт повинен залишатися нескінченно продуктивним, у ньому повинні бути виокремлені три ступені продуктивності; абсолютний перехід продуктивності у продукт є знищенням самого продукту – системи саморегуляції (бюрократизація). На це звернув увагу ще Ф. В.Й. Шелінг¹.

¹ Шеллинг Ф. В. Й. Ведение к наброску системы натурфилософии, или о понятии умозрительной физики и о внутренней организации системы этой науки // Соч. в двух томах ; пер. с нем. – Т. 1. – М. : Мысль, 1987. – С. 213.

3.4. СИСТЕМА САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ ЯК ПРОТИРІЧЧЯ МІЖ ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ (НАРОДОМ) І ДЕРЖАВОЮ (ПОЛІТИЧНОЮ СИСТЕМОЮ)

Процес класифікації систем саморегуляції ще далекий від свого завершення, бо існують й інші пропозиції щодо поділу систем. Наприклад, на основі синергетики розробили свою теорію “динамічного цілого” петербурзькі вчені на чолі з В. Келасьєвим, які вважають, що саморегуляція є процесами цілеспрямованих змін системи¹.

Пропонуючи свою схему формування та розвитку саморегулятивних систем, авторський колектив вводить поняття “динамічного цілого”, що замінює поняття “соціальної системи”. Саме в динамічному цілому й існує таке явище, як саморегулятивний комплекс, що виконує функцію стабілізації системи та її адаптації до змін, який породжується “об’єктивними властивостями потреби, необхідністю самозмін, що представлені в абсолюті з можливостями системи”². Тобто саморегулятивний комплекс є і “спонукаюча”, і виконавча ланки системи, в основі яких лежить “Абсолют”, тобто суб’єктивна реальність, що “виростає” над елементами, зв’язками, які відтворюють динамічне ціле.

На думку В. Келасьєва, механізм дії цього комплексу такий: у ньому на основі інформації формуються образи (наприклад, власні потреби “динамічного цілого”, навколишнє оточення тощо), що переходять в умовні значення в системі, яка водночас відтворює себе сама. Це призводить до самозмін системи у будь-яких напрямках, що і виконує функція саморегуляції³.

Теорія петербурзьких учених має спільні риси з теорією саморегулятивних систем, наведеною вище, але вона є більш описова по відношенню до функціонування та розвитку таких систем, хоча і виокремлює саморегулятивний комплекс як елемент системи. Але її автори не визначають особливості систем біологічного та соціального рівня існування матерії, що не дає можливості говорити про специфіку саморегулятивного

¹ Самоорганизация: психо- и социогенез / под ред. д. ф. н. В. Н. Келасьева. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 197 с.

² Там же. – С. 43-44.

³ Там же.

комплексу в різних типах таких систем.

Дещо подібна структура системи саморегуляції подана в сучасних підручниках з менеджменту. Так, О. Віханський та О. Наумов у підручнику “Менеджмент”, що вийшов друком у 1998 р., пишуть про те, що система управління складається з трьох підсистем, виокремлення яких відбулось зовсім недавно. При цьому вони мають на увазі структурно-функціональну підсистему, інформаційно-поведінкову підсистему та підсистему саморозвитку системи управління¹.

На нашу думку, система саморегуляції соціального організму країни є протиріччям між громадянським суспільством (народом) і державою (політичною системою).

Обґрунтовуючи появу протиріччя між громадянським суспільством і політичною системою, треба висвітлити генезис громадянського суспільства, його природу та властивості, оскільки без цього принципово не можливо пояснити його природний потяг до влади, кратологічні властивості, нарешті, роль і місце у системі самоорегуляції соціального світу.

Громадянське суспільство є природним феноменом, поява якого обумовлена природними факторами, про які ми вели мову у попередніх розвідках. Найбільш вагомі праці, в яких розглянуто самоорганізацію соціальних систем різних рівнів, є праці В. Беха, а саме: “Человек и Вселенная”, “Философия социального мира” та “Генезис социального организма страны”, Ю. Бех – “Саморозгортання соціального світу”, М. Бойчука – “Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії”, М. Калініченко – “Влада громадянського суспільства”, Н. Крохмаль – “Історичні форми саморегуляції соціального процесу”, Г. Нестеренко – “Особистість у нелінійному суспільстві”, “Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення” та ін.

У них зокрема доводиться, що організм людини, шляхом відтворення у власній структурі властивостей і закономірностей Всесвіту перетворює неорганічні умови свого буття у процес саморуху, знімаючи тим самим суперечність між біологічним організмом і власною життєдіяльністю суб'єкта. “Ця суперечність і стає імпульсом розвитку надорганічного світу. При цьому здатність життя до саморуху, а відповідно й до зміни субстанціональних умов свого функціонування реалізується не

¹ Віханский О. С., Наумов А. И. Менеджмент : учебник. – 3-е изд. – М. : Гардарика, 1998. – С. 31-36.

тільки у зміні конкретних її станів, але також й у швидкості самовідтворення”¹ – слушно писав В. Бех.

Якісно новий рівень функціонування біологічної людини, що об’єднувалась у зграї, стаї, роди, етноси, та інші колективні форми життєдіяльності розумної живої речовини/істот, аж до сучасних трудових колективів і політичних націй, створили напівприродний і напівсоціальний або штучний процес, що отримав назву “родове життя”. Так сформувалися зачатки громадянського суспільства, що почали у ході культурно-історичної практики активно набувати рис цивілізованого буття.

Перехід від напівдикого до цивілізованого стану зайняв у роду досить тривалий час – зазначають автори колективної монографії “Коммунистическая партия и научное управление”². І хоча епоха ця займає – за часом – одну сотисячну всієї історії Землі, в масштабі життя людини вона величезна – приблизно 40 тисяч років, 400 століть. Майже 350 століть тривав період первіснообщинної формації, в якій якісно нова, вища форма направленої регуляції отримала свій первинний розвиток.

Від керівництва, при якому всі члени родової організації добровільно слідуєть гранично жорстким, синкретичним нормам життєдіяльності, і аж до влади розділу роду “чисто морального порядку”, – як характеризував її Ф. Енгельс.

З розвитком стихійної економічної саморегуляції – процесів розподілу праці і товарообміну – родовий лад почав вироджуватися. З розколом суспільства на класи він загинув. З ним пішло з авансцени історичного процесу і керівництво цілісним соціальним організмом. На цьому рівні соціальної організації домінуючим механізмом направленої регуляції стала держава – механізм політичного управління суспільством.

На тривалий період – майже 50 століть історії антагоністичних формацій – з розвитком класових суперечностей громадська думка перестала бути дієвим механізмом регуляції; словесна, знакова дія постійно підкріплювалася силою, якщо не прямим насильством, то непрямым, коли за “спиною” слова стояли “особливі загони озброєних людей”³. Головним засобом направленої регуляції стала не стільки сила *слова*, скільки слово *сили*.

¹ Бех В. П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – С. 15-16.

² Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 362 с.

³ Там же.

+

Але за останнє століття відбулися докорінні зміни. Соціальні революції, здійснені під керівництвом марксистсько-ленінських партій, звільнили значну частину планети від панування експлуататорських класів і політичної машини їх панування – буржуазних держав. Зі становленням комуністичної формації – на новій, розвиненій основі, а тому і в абсолютно новій якості – провідною формою направленої регуляції в суспільстві знову стає керівництво: *колективне* керівництво з боку політичних партій; керівництво *ідейне* – на науковій основі розроблене і таке, що ставить вищі і поточні цілі суспільного розвитку; керівництво *політичне* – організоване на демократичних засадах вседержавне управління і що розвиває всі форми народовладдя; керівництво *моральне* – що формує моральні норми і етичний ідеал суспільства.

Керівництво, яке – як і соціальне управління – є регуляцією свідомої спільної діяльності людей, що впорядковує процеси, впорядковує разом з тим і процеси самої управлінської діяльності, виступає, умовно кажучи, “управлінням управління”. Причому умовність цього виразу обумовлена не тільки тим, що керівництво здійснюється лише через інформаційні дії на людей, процеси *переконання, а управління*, крім того, і через дії субстанціональні – через *примушення*. (Особливо виразно це виявляється в тому, що ефективно управляти можна і найманцями, а керувати – лише одnodумцями, соратниками в загальній боротьбі, співробітниками в загальній справі).

Крім того, у керівництва – на відміну від управління – й інші функції в загальному процесі направленої соціальної регуляції. Саме керівництво визначає вищі цілі управління, головні норми і принципи управлінської діяльності і підбору управлінських кадрів, нарешті, сам склад кадрів управління, одним словом – всю його функціональну, в широкому сенсі соціальну, спрямованість. Тому соціальне управління виступає як *цілеспрямована* регуляція, спільній діяльності людей, а керівництво – як *цілеутворююча і цілеспрямовуюча*. Зрозуміло, що такою може бути тільки така регуляція, яка сама прямує вищим, у порівнянні з метою, орієнтиром людської діяльності – її *сенсом*.

Ми ж у цьому дослідженні також виходимо з того, що спонукальним чинником до утворення системи саморегуляції будь-яких країн є природна цілераціональна активність людини та цілераціональність її організаційних утворень, що потребують

постійно зростаючого ступеня свободи для задоволення природних і соціальних потреб роду.

Детально проблему прагнення до свободи та демократії як кратологічної потреби громадянського суспільства було розглянуто і викладено у праці М. Калініченка, що є складовою частиною цієї науково-дослідної роботи. Основою для висвітлення цього аспекту слугували праці відомого українського дослідника проблем громадянського суспільства доктора філософських наук А. Карася¹.

Для ґрунтовного дослідження свободи як атрибутивної властивості громадянського суспільства та демократії, або механізму політичної участі суб'єктів цього утворення у механізмі функціонування державної влади, як його природної функції, ми звернулися до історичного матеріалу.

З'ясувалося, що у науковій літературі немає згоди щодо визначення часу появи громадянського суспільства. Тому є сенс погодитись з тими дослідниками, що ведуть відлік його існування з моменту, коли християнська церква рішуче відмовилась ідеологічно забезпечувати визнання влади римської імперії. Це нам потрібно для того, щоб довести наявність влади у структурі громадянського суспільства. Це можна зробити, на нашу думку, двома шляхами: по-перше, розглянути прагнення до свободи у громадянському суспільстві як свідчення наявності внутрішнього джерела його прагнення до влади, а по-друге, обґрунтувати поширення демократії, як форми практичної участі суб'єктів громадянського суспільства у механізмі саморуху соціального інституту влади.

Небагато є досліджень, у яких кратологічна сутність громадянського суспільства досліджувалася б власне в аспекті здійснення свободи та демократії. Але зробити це варто, оскільки такі аргументи позитивно “працюють”, з одного боку, на досягнення мети цього дослідження, а з другого – сучасний досвід країн-учасниць Об'єднаної Європи свідчить про те, що на європейському просторі складається новий тип цивілізації, життєвий простір якої окреслений вартостями, що покладені в основу суспільного добробуту, високих стандартів життя і

¹ *Карась А. Ф.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях та некласичних інтерпретаціях. – Київ-Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003 – 520с. ; *Карась А. Ф.* Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. ... д-ра філософських наук (09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії). – Львів, 2005 . – 42 с.

+

вільного розвитку особистості людини. У центрі цих вартостей перебуває свобода і гуманістичні й демократичні норми її самоздійснення. З приводу цього німецький політолог Г. Роде слушно підкреслює, що з поняттям “громадянське суспільство” пов’язується “боротьба за громадянські права і свободи, за демократичну участь в управлінні не лише державою, але й економікою, містами, общинами та інституціями, що регулюють соціальне життя”¹. Крім того, проблематика волі й свободи особистості має своїх дослідників й сьогодні².

При цьому саморозпад соціальності так званого соціалістичного табору на чолі з Радянським Союзом “експериментально” підтвердив згубність доктринерського підходу до розв’язання соціальних проблем людства, забезпечення соціальних прав людини, надання державі рис соціальності та реалізації на цих засадах принципу соціальної справедливості. Ці речі повинні сформуватись і визріти у глибинах громадянського суспільства.

Водночас поява концепції і терміна “соціалістичне громадянське суспільство” викликала серйозні заперечення і критику з боку деяких західних політологів і соціологів, а саме А. Арато, А. Ага, Р. Дорендорфа, А. Уейра та ін. Вони схиляються до думки, що громадянське суспільство є надзвичайно складною структурою, яка пронизує всі громадянські інституції і відносини, становить фундамент демократичної громадянської організації загалом. Не варто відкидати економіку, залишати її поза межами громадянського суспільства, а також робити спроби перенести на Схід західну модель громадянського суспільства. Саме поняття “соціалістичне громадянське суспільство” внесло лише термінологічну плутанину, а власне до вирішення питання нічого суттєвого не додало.

Почнемо з аналізу підстави, за яку ми сприймаємо самовияв свободи. Її флуктуації у громадянському суспільстві подаються здебільшого у наявній філософській, соціологічній і політологічній літературі як необхідний момент самореалізації особистості. І це можна простежити в історичному вимірі досить ретельно. А звідси можна буде перекинути місток на те, що вона, свобода,

¹ Роде Г. *Технология и политика* // ИОН. Лабораторные тетради. – Вып. 17. – М., 1990. – С. 27.

² Подолянюк Л. А. *Свобода особистості як форма її самореалізації (історико-філософський аспект): автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.* – К., 2002. – 20 с. ; *Майданюк І. З. Проблема волі у філософській культурі України IX-XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Львів. Нац. ун-т ім. Івана Франка.* – Л., 2003. – 19 с. та ін.

визнається ключовим моментом розгортання громадянської соціальності і є запорукою розвитку демократії.

Звернемося до робіт А. Ф. Карася¹, який ґрунтовно проаналізував питання концептуалізації свободи в сенсі її прояву у соціальній дійсності. Серед авторів, які займалися цими питаннями, він називає: "І. Канта, Г. Гегеля, Т. Ґріна, Дж. С. Міля, М. Адлера, Г. Арендт, Р. Арона, І. Берліна, М. Бердяєва, Ж. Бодріяра, А. Валіцького, М. Вебера, С. Вейль, М. Гайдеггера, В. Гавела, Ю. Габермаса, Е. Гелнера, Ф. Гаєска, Р. Дворкіна, Ж. П. Сартра, Е. Фрома, А. Камю, В. Кімліки, М. Новака, Ж. Ліотара, Ж. Марітена, Дж. Макліна, Ж. Моно, К. Поппера, М. Ріделя, П. Рікера, М. Фуко, Е. Шілза, А. Шюца, а також: М. Драгоманова, І. Франка, Б. Гаврилишина, І. Бичка, В. Андрущенко, Г. Горак, І. Юненка, А. Єрмоленка, А. Карася, С. Кримського, М. Михальченка, Ю. Павленка, О. Погорілого, М. Поповича, В. Шинкарука та ін. Майже всі вони працювали в різних методологічних настановах, але визнавали смислотворчу дію свободи на соціальний зміст життя"².

Українські дослідники (зокрема, І. Агієнко, В. Барков, О. Бондаренко, Н. Волошко, А. Карась, Н. Караульна, В. Лісіцин, О. Логвиненко, І. Майданюк, В. Муляр, І. Мухін, Л. Подолянка, В. Табачковський, С. Хоменко, Т. Цимбал, Н. Юхименко та інші) досліджували соціальні аспекти свободи і самоздійснення особистості.

Проблема дослідження свободи як атрибуту громадянського суспільства має глибоке історичне коріння. Ще у творах Арістотеля свобода розглядається як громадянська етичність. За Арістотелем, звільнення від поневолення власними почуттями означає набування чеснот полісних, громадських і громадянських, у контексті яких бажання людини набувають олюдненого ґатунку, а людина набуває стану "*politikon zoon*"³. Взаємопов'язаність вільних, чеснотливих людей, які набувають соціального стану громадян, Арістотель розглядає як політичне суспільство, чи *politike koinonia*. Властиво, це означення було перекладене латинською мовою як *societas civilis*, що пізніше англійською мовою набуло значення *civil society*⁴.

¹ Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. ... д-ра філософських наук : 09.00.03. – Львів, 2005. – 42 с.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

У християнському світосприйнятті сенс свободи набув нової інтерпретації і нового універсального значення. Християнська інтерпретація свободи вперше виводить її осягнення поза чисто політичну і державну сфери. У творах А. Блаженного і Т. Аквінського держава (політична влада) є первинною по відношенню до інших форм влади.

У Нові часи громадянське суспільство стверджувалося шляхом становлення міських громад та самоврядування. У цей період соціальність міського типу, на відміну від сільської громади, втрачає пряме відношення (залежність) до природи і набуває нової якості у господарсько-приватних вимірах свободи. Усамотійнення міської громади від прямого політичного втручання призводило до диференціації між містом і державою, що закріплювалось у дискурсивних тогочасних практиках та соціальних інституціях самоврядування. Знаковими для сприйняття нової соціальності ставали відповідні їм орієнтири і слова. Оновленого значення набуває поняття *громадянин, громадянство*. Тепер людина – це не просто член самоврядної спільноти, а житель міського соціального світу – *міщанин, бюргер, citizen, обиватель, буржуа*. Основною ознакою нової соціальності міст Європи залишалися *вольності*, на які вони були спроможні¹.

У XVIII столітті відбуваються радикальні соціально-економічні зміни – перехід від аграрного суспільства до буржуазного та поширення ринкових відносин – сприяють формуванню спроби моральної інтерпретації публічної влади, де поєднувалася економічна, ринкова корисливість особи з її моральним і гуманітарним розвитком.

Поворот в інтерпретації свободи від емпіричного її значення до *аксіологічного* здійснює І. Кант², який виводить її на новий рівень, незумовлений обставинами й гетерономним бажанням. Навколишній світ не є головним чинником вільної поведінки особи. Тобто поняття свободи виходить поза фізичний контекст, значення якого складаються на підставі *референційного* знання, що виникає на основі відсилання до явищ природи з метою ствердження чи спростування певного об'єктивного стану справ. Сумніву піддається сам статус *об'єктивності* як цілковитої

¹ Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. ... д-ра філософських наук : 09.00.03. – Львів, 2005.

² Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Соч. : в 6 т. – Т. 6. – М. : Мысль, 1966. – С. 5-23.

відокремленої незалежності щодо участі людини¹. І. Кант наголошує, що процес формування громадянського стану суспільства збігається з процесом формування суверенних *національних* держав на засадах культурної творчості.

Особливий внесок у трактування свободи як атрибуту громадянського суспільства і соціальності зробив Г. Гегель, який вперше чітко теоретично розмежував громадянське суспільство та державу на основі інтерпретації індивідуального й колективного значення свободи. На його думку, особа не народжується з повнотою свободи, а *набуває* її у процесі самоусвідомлення. Людина народжується вільною лише у *можливостях* власного саморозвитку і самоусвідомлення. Вивільнення від обмежень, накладених традицією чи звичаєвістю, на думку Г. Гегеля, мало носити розумний характер, підлягаючи раціональним нормам суспільного життя. Властиво індивідуальна свобода людини набувала інституалізованих соціальних форм у контексті росту громадянського суспільства².

Проблематика взаємозв'язку свободи, рівності і демократії досліджена у теорії А. де Токвіля³, який зазначав, що громадський дух проймає густу мережу взаємодії людей громадянського суспільства сенсом *взаємодовіри, толерантності і солідарності*. Значення трьох останніх соціальних орієнтацій пізніше (у кінці ХХ ст.) набуло визначення під назвою "*соціального капіталу*" й оживило дискусію про роль громадянського суспільства. Токвіль надав концептуальні підстави для того, щоб високу громадянську свідомість пов'язати зі значенням соціального капіталу⁴.

Досліджуючи проблему свободи як виразника кратологічних властивостей громадянського суспільства, не можна обійти відому релігійно-правову модель громадянського суспільства А. Росміні, що висвітлює місце свободи у християнській теорії, і засновану на концепції неповторності людини як такої, що має унікальну вартість *гідності*, пов'язану з дарунком свободи волі, яка визначає умови рівності людей перед Богом.

Громадський елемент природи людини А. Росміні називає *соціальним*; він виникає з *добровільної* потреби людей жити

¹ Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. ... д-ра філософських наук : 09.00.03. – Львів, 2005. – 42 с.

² Там само.

³ Токвіль А. де. Демократія в Америці / предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М. : Издательство "Весь Мир", 2000. – 560 с.

⁴ Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. ... д-ра філософських наук : 09.00.03. – Львів, 2005. – 42 с.

разом, суспільно і власне спричиняється до формування громадянського суспільства. Протилежний за суттю елемент, пов'язаний з природою суспільно-індивідуального становища людини, А. Росміні називає *сеньйоральним*; він є складовою суспільства і має своїм джерелом батьківську опіку родини, майнове і земельне володіння. Суть сеньйорального елемента полягає у створенні відносин сімейного, родового чи ієрархічного типу¹. У теорії А. Росміні вперше у філософії громадянського суспільства вжите поняття "*соціального капіталу*", яке залучає обсяг значень усіх можливих прав людини, поєднаних з непідкупністю і моральною доброчесністю індивідів. Воно виявилось вкрай продуктивним для інтерпретації природи громадянського суспільства в останні двадцять років ХХ ст².

У марксизмі свобода найменше узгоджується з правовими аспектами соціальних відносин і найменшим чином стосується приватної сфери стосунків. З погляду раціонального контролю над суспільно-економічними процесами, її ворогом є "сліпі сили" вільного ринку. З одного боку, Маркс, диференціював свободу чисто "буржуазну", приватну й індивідуалістичну у значенні "негативної" свободи від насильства. Цей тип свободи він заперечував і відкидав разом з його соціальним носієм – громадянським суспільством. З другого боку, розрізнялася свобода політична, втілена представницькими інституціями парламентаризму й самоврядування³.

ХХ століття виявило нові форми концептуалізації свободи відносно влади, примусу і насильства, переусвідомленні чинників громадянського суспільства та його структурних елементів. У 1930-х роках А. Грамші⁴, всупереч класичному марксизму, який покладався на боротьбу у виробничій сфері, обґрунтував можливість боротьби "в середині культурних інституцій громадянського суспільства", у якому набувають визнання культурні, мистецькі, сімейні й релігійні чинники.

Подолати суперечності між класичною теорією громадянського суспільства та його сучасною інтерпретацією

¹ Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. ... д-ра філософських наук : 09.00.03. – Львів, 2005. – 42 с.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Грамши А. Тюремные тетради. – Избр. соч. : в 3 т. – М. : Иностранная литература, 1959. – Т. 3. – 560 с. ; Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. ... д-ра філософських наук : 09.00.03. – Львів, 2005. – 42 с.

зробив спробу Е.Геллнер¹, який запропонував інтерпретувати громадянське суспільство з огляду на поняття і явище "модульної" людини, яка в умовах індустріальної революції потребує опертя на національно організовану спільноту як засіб соціопсихологічного і культурного спротиву тенденціям до нарощення атомізації. Він вважав громадянське суспільство найпридатнішого моделлю соціальної організації, що відрізняється від всепроникного неоліберального індивідуалізму на користь визнання ефективності державних гарантій громадянських прав, які оберігають від зовнішнього руйнівного проникнення².

Отже, як зазначає А. Ф. Карась³, як дискурсивний феномен, громадянське суспільство має потрійну природу і функціонує як: 1) знак свободи або самопороджувальна ініціатива чи початок дії (аче); 2) розгортання значення сенсу свободи через стосунки і взаємини людини з людиною, особливості комунікації та зв'язок з історичним довкіллям; 3) сама людина як типовий носій та *інтерпретант* цінностей демократичної групи, спільноти і культури, у контексті яких здійснюється певний *семіоз* і формується феноменологія знаків, значень, символів і кодів взаєморозуміння. Інакше кажучи, кожне громадянське суспільство виробляє свою власну мову.

На початку ХХІ століття перехід світової спільноти до інформаційної фази розвитку висвітлює проблему свободи у досить оригінальному вигляді. Самоздійснення громадянського суспільства відбувається як процес глобальної трансформації у кількох суспільних сферах: соціальній, економічній, державно-політичній, правовій, гуманітарно-культурній і релігійній.

Наразі розвиток громадянського суспільства у Європі супроводжується: а) новим типом суспільної ідентичності – національною свідомістю, поєднаною із громадянською свідомістю у контексті спільної недеспотичної національної держави-республіки; б) вимогою кожного народу-нації на право власного представницького демократичного врядування; в) вимогою до держави конституційно гарантувати свободу і права людини; г) новим типом господарсько-економічних

¹ Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М. : МШПИ, 2004. – 240 с.

² Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. ... д-ра філософських наук : 09.00.03. – Львів, 2005. – 42 с.

³ Там само.

відносин, базованих на конкуренції і вільному ринку; д) формуванням партійних політичних відносин з вимогою розподілу гілок влади; г) формуванням релігійного та асоціативного плюралізму за умов визнання єдиного державного правового поля. Таким чином, у модерній європейській історії громадянське суспільство як солідарна спільнота виникає як народ чи нація, у яку згромаджуються вільні люди¹.

На головну ідею цього дослідження працюють визначення свободи, що подані у вітчизняних та російськомовних джерелах. Так, наприклад, у кратологічному словнику І. Халіпова “Власть” поняття свободи викладається як: 1) можливість проявлення суб’єктом своєї волі; 2) незалежність, відсутність будь-яких стиснень або обмежень або для влади, або для членів суспільства; 3) всезагальна відсутність обмежень; 4) стан того, хто не знаходиться у неволі².

Більш “тонку” картину методологічного забезпечення вирішення проблемної ситуації цього дослідження подає “Философский энциклопедический словарь”, в якому термін “свобода” подається як “здатність людини до активної діяльності у відповідності до своїх намірів, бажань та інтересів, у ході якого вона досягає поставлених перед собою цілей”³. Для реалізації мети дослідження дуже важливим є визначення атрибутивних характеристик явища свободи, що викладається у цьому джерелі. Тут мається на увазі те, що “практична реалізація **внутрішньої свободи** (тут і далі виділено нами. – Авт.) особистості здійснюється завдяки об’єктивній можливості або **зовнішній свободі** для такої діяльності.

До того ж у цьому джерелі є визначення поняття “свобода волі”, яке подається в такому сенсі: “означає самовизначеність людини у своїх діях”, що неможливо реалізувати без реальної влади. На наявність у феномені свободи елементу “воля” вказує його загальнофілософський сенс. Воля, як відомо, – це “здатність до вибору мети діяльності і внутрішнім зусиллям, що необхідні для її здійснення”⁴.

Проблема свободи може бути розглянута й крізь призму

¹ Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. ... д-ра філософських наук : 09.00.03. – Львів, 2005. – 42 с.

² Халитов В. Ф. Власть : кратологический словарь. – М. : Республика, 1997. – С. 341.

³ Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – С. 569.

⁴ Там само. – С. 97.

природного права, ідеї якого сформувалися в далекій давнині. Ще у V – IV ст. до н.е. доби Стародавньої Греції софісти Лікофрон, Антісфен з Афін, Алкідан стверджували, що всі люди рівні від народження і мають однаково обумовлені природою права, сама ж держава та її закони розумілися як суспільний договір. Про співвідношення природних прав людини і держави писали Арістотель і Цицерон.

З новою силою ідеї природних прав людини, пов'язаних із свободою, зазвучали у творах ліберальних мислителів XVII – XVIII століть. Найвидатнішими серед них були Гуго Гроцій, Томас Гоббс, Джон Локк, Шарль Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Адам Сміт, Томас Джефферсон, Ієрамія Бентам, Джон Стюарт Міль та ін., які обґрунтували розуміння фундаментальних прав людини на життя, безпеку, свободу, власність тощо як природних невід'ємних священних норм людської поведінки, що є незалежними від держави.

Прийнята Установчими Зборами Франції у 1789 році Декларація прав людини була першим законодавчим актом, де природні права людини виступають принципом рівності перед правовим законом.

У сучасній західній політичній науці над проблемою співвідношення природної рівності і державного права працювали Рональд Дворкін, Фрідріх А. Гаєк, Роберт Нозі, Ян Наверсон, Карл Поппер та ін.

У Росії прихильниками ідеї природного права і правової держави були Б.Чичерін, В. Соловйов, Л. Петражицький, П. Новгородцев, К. Гаджиєв, Е. Лукашов, В. Нерсисянц, В.Чирков та ін.

В українській політико-правовій думці окремі положення теорії правової державності належать С. Оріховському, М. Драгоманову, М. Грушевському, Б. Кістяковському, В. Липінському, С. Дністрянському. Серед сучасних вітчизняних дослідників теорію прав людини досліджували у своїх працях І. Бабкін, В. Горбатенко, В. Скиба, В. Селиванов, І. Кресіна, П. Рабінович, С. Наумкіна, І. Яковюк та ін. У вітчизняній літературі доводиться, що позитивні права і свободи людини, які формуються суспільством, не повинні суперечити їх природним правам і свободам.

Тепер звернемося до іншої атрибутивної властивості громадянського суспільства кратологічного походження – явища

+

демократії або так званої “політичної участі” у функціонуванні механізму державної влади. Це означає, що до аналізу потрібно додати ще один об’єктивний фактор щодо державної влади. Інакше кажучи, “політична участь” – це елемент загальнократологічного процесу у структурі соціального організму країни, що породжується природними властивостями об’єкту політичного управління – громадянського суспільства, що діє би за принципом зовнішнього доповнення.

Проблема оптимізації політичної участі народу у реалізації державної влади знайшла досить широке віддзеркалення у літературі. Джерельну базу дослідження цього аспекту складають:

– **історико-філософські та державно-правові аспекти організації державної влади та управління:** класичні роботи (“Артхашастра”, Конфуція, Платона, Арістотеля, Цицерона), праці філософів епохи середніх віків (Аврелій Августин), роботи авторів епохи Відродження (серед них Н. Мак’явелі), праці учених епохи буржуазних революцій у Європі (Г. Грацай, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Лок), роботи французьких просвітителів (Ш.-Л. Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо, Г. Бабеф), праці “батьків – засновників” США (Т. Джефферсона, А. Гамільтона). До цього ж роду робіт віднесемо узагальнюючі роботи (В. Денисенка та Б. Рассела);

– **дослідження політичного процесу у східних слов’ян:** М. Бердяєв, Л. Карсавін, О. Платонов, Б. Рибakov, В. Кожінов, І. Ільїн, Л. Тихомиров, П. Чаадаєв, В. Шубарт, М. Грушевський, М. Драгоманов, В. Потолицький, Д. Ліхачов та ін.;

– **концепції політичного розвитку:** а) концепція “соціології розвитку” – М. Вебер, Т. Парсонс та ін.; б) “оригінальний” (первинний, західний) політичний розвиток – Р. Арон, Д. Белл, Р. Даль, М. Фрідман, Е. Фромм, В. Хоросй ін.; в) вторинний (“відображений”, наздоганяючий, незахідний) політичний розвиток – Г. Алмонд, С. Верба, М. Осушний, Д. Коулмен, Д. Ростоу та ін.; г) корекція ліберально-демократичної моделі вторинного політичного розвитку – С. Ханінгтон (консервативна доктрина), Р. Даль (теорія поліархії); д) альтернативні концепції вторинного політичного розвитку – Л. Алаєв і А. Володін, Сунь Ясен, Ден Сяопін, М. Каддафі, Г. Чурін й ін.; є) соціалістичний розвиток – К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, Й. Сталін та ін.;

— **розвідки із взаємодії політичних систем:** О. Арін, Ж. П. Бодріяр, З. Бжезинський, Г. Кіссінджер, Ж. Атталі, О. Дугін, О. Панарін, О. Зінов'єв, О. Уткін, С. Хантингтон, Ю. Шишков, О. Ясько та ін.;

— **роботи, присвячені сучасному стану політичних систем, що розвиваються:** Р. Абдулатіпов, Г. Арбатов, Б. Венн, О. Дугін, А. Романюк, О. Зінов'єв, Г. Зюганов, С. Кара-Мурза, А. Колодій, Ю. Шведа, А. Подберьозків, С. Наумкіна, Ф. Рудич, А. Білоус, С. Фадєєв, І. Чубайс, І. Шафєревич та ін.;

— **література із загальних питань подолання криз демократичного розвитку:** М. Вебер, О. Солженіцин, А. Глухова, Р. Дарендорф, В. Педоренко, П. Рабінович, В. Санько, В. Горбатенко, В. Цветков, І. Тихомирова, А. Уткін та ін.;

— **праці з питань організації доктринальної влади:** програма партії "Єдинение", К. Гаджиєв, В. Дергачов, М. Кастельс, А. Пахарєв, С. Рябов, Ю. Сурмін, О. Уйомов, Е. Тоффлер та ін.;

— **праці з проблем політичної участі:** Л. Гозман, Є. Шестопал, П. Данліві, М. Дюверже, Б. Констан, Г. Лебон, С. Ліпсет, Дж. Сорторі, Д. Юм та ін.;

— **джерела з політичної історії США** (механізм взаємодії держави та громадянського суспільства): В. Кривохижа, В. Лісічкін, Л. Шелєпін, Дж. С. Най, мол., О. Токвіль, Д. Вілсон, А. Шлезінгер, М. Яковлєв та ін.;

— **джерела з питань теорії соціальних і політичних систем у нестабільних і перехідних станах:** П. Сорокін, О. Бабкіна, В. Горбатенко, Є. Кубко, Л. Ларуш, Р. Матвєєв, М. Михальченко, О. Чемшит та ін.;

— міжнародні та національні правові акти з питань конституційного права, прав і свобод людини; статистичні збірники, матеріали аналітичних центрів соціологічного і політологічного спрямування, періодична преса.

Знайомство зі змістом цих джерел з проблеми формування демократії, як форми існування влади громадянського суспільства, дає нам змогу зазначити, що усі вищеназвані автори виходять з розподілу суспільства на еліту і масу. Право суб'єкта на владу зумовлюється тим, що еліта – найцінніший елемент суспільства, який має найвищі творчі здібності в найважливіших для суспільства сферах життя. І оскільки будь-яке суспільство

має потребу в управлінні, панування еліти об'єктивно вигідне народові.

Ціннісна теорія еліт містить положення про те, що формування еліт є не так боротьба, як процес природного відбору суспільством найкорисніших його представників. При такому розумінні елітарність суспільства впливає з рівності стартових можливостей, а отже, – не суперечить демократичним принципам. Правда, при цьому в бік народу робиться реверанс, коли за народом визнається роль хоч і не локомотива, але, все ж таки, колеса історії.

Демократизм ціннісної теорії еліт виявляється ще й у тому, що панування цього покоління еліти не визнається священним. У результаті соціальної еволюції потреби суспільства та ціннісні орієнтації людей змінюються; новим історичним умовам мають відповідати нові якості політичної еліти. Так одні носії влади витісняються іншими, і якщо стара еліта заважає новій зайняти належне їй місце, остання вдається до мобілізації “політичної участі” об'єкта державної влади – громадянського суспільства. А після перемоги політична участь має знову обмежуватися прийнятним для еліти рівнем.

Зрозуміло, що з поправкою на епоху форма панування також докорінно змінюється, наприклад, еліта сьогодні не стільки панує, скільки керує масами з їх добровільної згоди. При цьому виявляється, що хоча еліти і перевершують маси в прийнятті демократичних цінностей, але вони набагато консервативніші щодо визнання соціально-економічних прав людей.

Сучасне громадське життя настільки складне, що жодна соціальна група не може претендувати на виключне право державно-політичного управління, уже хоча б через відсутність необхідних знань. З цієї причини в суспільстві утворюються базові групи інтересів, які контролюють власні “часткові” еліти за допомогою демократичних процедур. Різноманіття часткових еліт і конкуренція між ними створюють передумови для ефективної підпорядкованості всіх учасників політичного процесу юридичним нормам, що об'єктивно сприяє реальній підзвітності еліт масам.

Вважається, що у сучасному західному демократичному суспільстві влада об'єктивно розщеплена між різноманітними групами інтересів і іншими інститутами держави та громадянського суспільства. Ці останні мають реальну можливість за допомогою різноманітних прийомів політичного

тиску (індивідуального чи колективного) заявляти про свої інтереси, домагатись ухвалення вигідних їм політичних рішень і блокувати неприйнятні. До того ж, плюралізм еліт породжує базу для динамічних соціальних компромісів. Це означає, що кожне конкретне співвідношення влади та підлеглості конструюється на основі консенсусу для розв'язання цього суспільно прийнятного соціального завдання. Нове завдання вимагає створення вже іншої владної комбінації.

Отже, демократія на боці громадянського суспільства через механізм політичної участі народу країни або його окремих верств населення у саморусі інституту влади проявляє себе, як зовнішня інтегрована функція всього громадянського суспільства по відношенню до державної влади у загальному механізмі саморегуляції соціального організму країни.

При цьому будь-яке більш-менш розвинене громадянське суспільство володіє необхідними властивостями для *громадянського поступу*: а) спроможністю добровільно (поза втручанням держави) самоорганізовуватись у групи, братства, товариства, кооперативи, організації, громади задля господарської та культурно-освітньої співпраці; б) громадянською активністю, яка залучає до відданості суспільним справам і громадянської солідарності; в) громадянською свідомістю, яка підтримується самодисципліною і самоконтролем, співробітництвом, довірою, порядністю, здатністю до жертвності задля громадського добра; г) диференціацією і плюралізмом соціальних та виробничих груп, взаємодія між якими тяжіє до субсидіарних форм складання здібностей і зусиль.

Перелічені складові громадянського поступу виражають міру "*соціального капіталу*", значення якого (гальмувати корисливість, перешкоджаючи шахрайству та обдурюванню) зростає конгруентно з економічним розвитком. Беручи до уваги процесуальний характер соціальних трансформацій, формування громадянського суспільства може розглядатися в аспекті громадянського поступу (розвитку) певної спільноти.

Ключовими елементами поступу є: а) виражена тенденція до індивідуальної свободи, незалежності і самоорганізації життя і, відповідно, до громадського самоврядування; б) нагромадження соціального капіталу; в) поглиблення індивідуальної та приватної сфери; г) формування вимог публічної відкритості спільних громадських рішень; д) супровідне формування належної

дискурсивно-етичної практики.

Отже, на основі аналізу типових форм інтерпретацій можна прийняти таке визначення: громадянське суспільство – це солідаризований вплив громадськості на формулювання та реалізацію рішень влади щодо дотримання прав людини та гарантії її вільного розвитку на основі визнання субсидіарного самовизначення кожної особи.

При цьому демократичні процедури залучають суб'єктів громадянського суспільства, якими є вільні і рівноправні індивіди, до включення владних потенцій громадянського суспільства у загальний процес саморегуляції соціального організму країни. А. Карась обґрунтовує, що громадянському суспільству притаманні такі структурні елементи: а) добровільні об'єднання громадян або неурядові (недержавні) організації; б) місцеве самоврядування; в) спільно поділювані вартості, що є підґрунтям національної ідентичності; г) громадянські рухи і політичні партії, які не перебувають на жодному рівні влади; д) незалежні засоби масової інформації; є) громадська думка; є) прозорі і підконтрольні громадськості вибори і референдуми; ж) сформовані на основі громадян форми судових та правоохоронних органів (колегії присяжних, муніципальна виборна міліція); з) дискурсивно-етична практика здійснення свободи людини у сфері культури, освіти, повсякденних норм спілкування і поведінки, громадської і політичної активності.

На думку цього автора, структурні чинники громадянського поступу розгортаються: а) через формування громадського самоврядування у всіх сферах соціокультурної активності: від місцевої спілки, організації, корпорації – до релігійної і територіальної громади; б) через диференціацію від влади господарсько-економічних організацій і визнання права на приватну власність; в) через продукування відповідних документів, у яких фіксуються юридично-правові відносини і форми регулювання конфліктів, спорів та намірів врядування; г) через піднесення свободи і гідності людини в артефактах культури, що здійснюються в особливостях мови і мовлення, у фольклорі, пісенності, літературі, образотворчості, освіті, науці; д) через звичаї, традиції, етичні устої, форми державного врядування або його документально засвідчені наміри відносно демократичних, горизонтальних навичок тощо; ж) через толерування плюралізму етнічних меншин та релігійних громад,

визнання за індивідом вільної участі у них.

При цьому А. Карась робить цілком слушний висновок про те, що тема громадянського суспільства не може бути обмежена ні неурядовими організаціями, ні мережею відносин між організаціями поза державним контролем, ні економічною чи ринковою сферою, ні соціальними структурами, що складаються у процесі самоврядування. Громадянське суспільство – значно складніше явище; воно існує у стані процесуальності, підлягає змінам і пов'язане з дискурсивними, інтелектуальними і культурними фільтрами та практиками, спрямованими на підтримування і продукування умов вільного самовизначення людини. І ми з цим погоджуємось тільки з невеличкою поправкою, сутність якої полягає у наявності у структурі громадянського суспільства недержавної форми влади, що разом з державною владою утворюють цілісний інститут влади. Саме він системно обслуговує інтегровану цілісність – громадянське суспільство і державу – соціальний організм будь-якої країни.

Отже, в ході реалізації мети цього дослідження є сенс розглядати поняття “влада” і “свобода”: по-перше, як співрозмірні, а по-друге, – як такі, що висвітлюють проблемну ситуацію з різних боків. На нашу думку, тут доречним є розуміння терміну “влада” – як зовнішнього впливу на формування громадянського суспільства, а “свобода” і “демократія” – як внутрішнього стану або кратологічних потреб будь-якого громадянського суспільства.

Таким чином, дослідивши систему саморегуляції соціального організму країни як протиріччя між громадянським суспільством і державою, по-перше, доведено, що громадянське суспільство дійсно має кратологічну потребу, що проявляється назовні як свобода індивіда або набуває недержавної форми влади.

По-друге, воля особистості не тільки упорядковує власну життєдіяльність громадянського суспільства, а й реалізується за межами громадянського суспільства, тобто у проблемному полі державної влади завдяки політичній участі.

По-третє, реалізація волі особистості, рівно як і політична участь суб'єктів громадянського суспільства у самовідтворенні інституту влади, ґрунтується на певній політичній культурі.

По-четверте, воля особистості, або свобода суб'єкта громадянського суспільства, принципово може реалізуватись, як у вимірі його внутрішнього простору – тоді ми маємо процес самоорганізації або саморегуляції, так і у зовнішньому – у процесі

взаємодії з державною формою влади завдяки так званому механізму політичної участі.

Однак, тут не все так просто, оскільки гіперболізація прав людини має негативні наслідки для суспільства і веде до накопичення сутнісних протиріч у соціальному організмі країни і регіонів. Тому далеко не випадково в останні роки все помітнішою стає тенденція посилення боротьби навколо прав людини та прав етнонаціональних меншин. Як слушно зазначає професор Школи права Нью-Йоркського університету Т. Френк, ця боротьба розгорнулася в трьох площинах: 1) юридичній (у національному законодавстві та міжнародному праві); 2) мілітарній (на полях боїв у Чечні, на Балканах, на Близькому Сході тощо) та 3) науковій. Наголошуючи на останньому, Т. Френк зазначає, що “вирішальна інтелектуальна боротьба точиться між силами Локківської індивідуальної свободи й тими силами, що захищають комунітаристські (колективні) цінності”¹. Цю позицію відстоює ще з 1997 року прем’єр-міністр Малайзії Махатіар бін Махамед, який виступив з вимогою “ревізії або скасування” Загальної Декларації ООН з прав людини, оскільки “її норми прав людини сфокусовані винятково на індивідуальних правах, тоді як ігноруються права суспільства і спільного добра”².

Приблизно такого погляду дотримуються й деякі вітчизняні політики, вважаючи, що це є “боротьбою двох цивілізацій – індивідуалістської європейсько-атлантичної та колективістської православно-слов’янської” або “вселенським протистоянням Добра (Ми) зі Злом (Я). При цьому до колективістської цивілізації, окрім слов’янської, вони зараховують “китайсько-конфуціанську та ісламську”³.

А сама природна потреба громадянського суспільства виникла під тиском декількох взаємопов’язаних чинників, а саме: по-перше, нарощування маси людського роду, що поступово накопичувалась на планеті; по-друге, локалізація етносів у певних місцях – ареалах проживання; по-третє, їх природне володіння розумом як засобом самоорганізації та саморегуляції власної поведінки; по-четверте, нарешті, природна здатність колективних утворень людей до самоорганізації родового життя.

¹ Картунов О. Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С. 3.

² Там само. – С. 5.

³ Соломатін Ю., Корнейчук М. Западний миф о правах человека как средство агрессии против прав народов и всего человечества // Віче. – 2002. – № 4. – С. 59-63.

3.5. НОРМАТИВНА СКЛАДОВА СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ АБО ІНСТРУМЕНТАРІЙ САМОРЕГУЛЯЦІЇ

Узагальнюючи аналіз становлення системи саморегуляції соціального організму країни, відтворимо, передусім, нормативне забезпечення цього явища. Його досить вдало подає В. Бачинін¹. На основі класифікації соціальних норм він створив нормативну “піраміду”, в основі якої лежать архаїчні “першонорми”, відомі в історичній науці як “мононорми”. Далі по висхідній йдуть релігійні норми, за ними – норми моральності (оскільки в російській мові існують поняття “нравственности” і “морали”, які українською мовою перекладаються однаково “мораль”, то доцільніше буде перекласти “нравственность” як “моральність”). Отже, третім видом норм є норми моральності, а наступні – моральні норми. Над ними надбудовуються ідеологічні. Вершиною піраміди є норми права. Виділені В. Бачиніним соціальні норми, на наш погляд, у суспільстві нерозривно пов’язані з розвитком історичних форм, оскільки виражають їх сутнісні характеристики і, насамперед, мають закономірні тенденції розвитку на трьох рівнях системи саморегуляції (серед яких – нагадаймо – виокремлюються архетипний, нормативний і семантичний). Тому розглянемо докладніше ці рівні і притаманні їм історичні форми.

В основу засобів регуляції архетипного рівня покладено так звані міфологічні табуальні “першонорми”², а саме: заборона людоїдства, вбивство кровних родичів та інцест (кровозмішення, статевий зв’язок між кровними родичами (батьками і дітьми, братами і сестрами). Проявами цих норм були табу, що регулювали відносини між людиною та вищими силами, і таліон, який регулював відносини між самими людьми. Крім них, до засобів регуляції цього рівня відносяться архетипи як носії колективної пам’яті. Тобто для архетипного рівня характерні засоби регуляції, засновані на здоровому глузді.

Саме ці норми стали основою для формування таких регулятивних систем, як релігія, мораль, право.

Поява первісних форм релігії спонукала до оформлення релігійних норм, що давало можливість звільнення індивідуальної свідомості від вибору альтернативних рішень у кризових

¹ Бачинин В. А. Философия права и преступления. – Харьков : Фолио, 1999. – С. 90-91.

² Там само. – С. 90.

—+—

ситуаціях і не давало можливості порушувати існуючі заборони. Первісні форми релігії надавали можливість згуртування всіх індивідів у єдине ціле для підтримання їхньої основної функції – виживання. На наступних рівнях системи саморегуляції на основі первісних форм релігії формуються так звані конфесійні історичні форми.

Заборона інцесту та перехід від проміскуїтету (невпорядкованих, нічим не обмежених статевих зв'язків з багатьма партнерами) до екзогамії (заборони шлюбних відносин між членами спорідненого (рід, фратрія) або локального (наприклад, община) колективу, що існував як в епоху первіснообщинного устрою, так і в пізніший час) створюють основу для формування норм моральності, що вимагають ставитися до кожного індивіда як до родової істоти, пов'язаної природними узами братерства з усім людством.

Боротьба за виживання веде до формування і моральних норм, які вимагають від кожної людини відстоювати інтереси тих спільнот, до яких вона належить і які надають їй захист, тобто людина розглядається як представник конкретних спільнот.

Виконання цих норм шляхом набутого досвіду формує і механізм їх передачі майбутнім поколінням. Цим механізмом стали уподібнювання (імітація, наслідування), що проявилися в звичаях, ритуалах та традиціях.

Отже, на архетипному рівні система саморегуляції має такий вигляд: в її основі лежать процеси формування людських спільнот та їх подальша трансформація у роди, племена. Нормами регуляції цього рівня є архаїчні “першонорми” – табу, таліон, а також поступове формування релігійних, моральних норм та норм моральності.

З розвитком суспільства (неолітична революція, яка призвела в кінцевому підсумку до появи надлишків у виробництві, поява приватної власності) відбувається формування нового типу відносин, що характеризувалися появою права і формуванням на його основі такого утворення, як держава, яка захищала інтереси приватної власності. Так формується другий рівень системи саморегуляції – нормативний. Хоча назвати нормативним можна кожен з трьох рівнів саморегуляції, все ж державу, в основі якої лежать правові норми, що юридично оформлюють усі норми в заборони, на нашу думку, можна назвати класичним прикладом нормативної “піраміди”, де норми закріплюються письмово.

Формування нормативного рівня системи саморегуляції проходило неоднорідно у різних частинах світу. Раніше всього перехід до нормативного рівня відбувся на початку III тис. до н.е. у Межиріччі та Єгипті; у середині III тис. до н.е. – в Індії, це державні утворення Хараппа та Мохенджо-Даро; а вже наприкінці III тис. до н.е. (2100 р. до н.е.) шумерський правитель Ур-Намму видає перший збірник законів.

У II–I тис. до н.е. державні утворення з'являються в Європі: спочатку у Греції, згодом у Римі, а в I тис. н.е. і в Західній Європі – після Великого переселення народів відбувається утворення варварських королівств та з'являються держави у слов'янських племен.

Стосовно інших континентів, зокрема Північної та Південної Америки, Африки, південніше Сахари, та Австралії, слід зазначити, що перехід до нормативного рівня відбувся набагато пізніше, оскільки держава як історична форма нормативного рівня з'являється у цих регіонах лише у період їх колонізації європейцями. Хоча це не означає, що спроб створення державних утворень до європейської колонізації на цих континентах не було: вони виявилися невдалими, існували нетривалий час.

Таким чином, перехід до нормативного рівня системи саморегуляції у суспільстві відбувався у різні часи, що і на сьогодні спричиняє нерівномірний розвиток держави як історичної форми цього рівня у світі.

Об'єктом на нормативному рівні системи саморегуляції виступає громадянське суспільство. Визначаючи його як об'єкт нормативного рівня, слід зауважити, що однозначного підходу до розуміння цієї категорії не існує.

Ще Г. В. Ф. Гегель говорив про громадянське суспільство, визначаючи його як антагоністичне суспільство, яке роздирають протилежні інтереси, війна всіх проти всіх. Він виділив три основні моменти громадянського суспільства: 1) опосередкування потреби та задоволення одиничного за допомогою його праці та за допомогою праці та задоволення потреб решти, систему потреб; 2) дійсність того, що міститься у цьому загальному свободи, захисту власності за допомогою правосуддя; 3) піклування про запобігання тому, що залишилося в цих системах випадковості та увага до особливого інтересу як до

—+—

загального за допомогою поліції та корпорації¹. Гегель виділяє три прошарки у громадянському суспільстві: субстанціональний (до якого належать землероби – дворяни та селяни); промисловий (фабриканти, торговці, ремісники); загальний (чиновники).

Метою такого громадянського суспільства є гасло “кожен для себе”, а все інше для окремої людини ніщо. Тому таке суспільство – це опосередкована працею система потреб, що покоїться на пануванні приватної власності та загальній формальній рівності людей.

Розвиток громадянського суспільства передбачає наявність держави як його основи, тому “насправді держава є перше, всередині якого трансформується сім’я у громадянське суспільство, і сама ідея держави розпадається на ці два моменти...”².

У сучасних поглядах на громадянське суспільство можна виділити наступні моменти: по-перше, воно характеризується тим, що у ньому є місце як для консервативних, так і для радикальних сил, які виступають його необхідними компонентами; по-друге, відносним соціальним консенсусом за системою базових соціальних цінностей (права людини, демократія, плюралізм, правова держава, верховенство закону, власність, соціальна захищеність тощо) та за більш конкретними питаннями практичної політики (система колективних договорів, вирівнювання структури прибутків тощо); по-третє, діалогом різних політичних сил, спрямованих на підтримання, постійне відновлення, відтворення соціального консенсусу у відповідності із соціальними умовами, які змінюються³.

Одне із завдань громадянського суспільства полягає в регулюванні горизонтальних зв’язків, що має робитися з позиції доцільності.

Держава повинна бути обмежена правом і у цьому розумінні бути деідеологізованою, оскільки право не буває абсолютно вільним від політичних сил, з необхідності несе в собі елемент ідеології. Громадянське суспільство повинне бути гарантоване правом, яке тому і виявляється ідеологізованим.

¹ Гегель Г. В. Ф. Философия права. – М. : Мысль, 1990. – С. 233.

² Там само. – С. 278.

³ Бычков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы в социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – С. 642.

Таким чином, більшість вчених поділяють думку про те, що громадянське суспільство і держава – це дві взаємодоповнюючі складові. Інші, навпаки, вважають громадянське суспільство основою формування держави. На нашу думку, громадянське суспільство є черговим результатом зміни станів соціального процесу, тобто є новим етапом у функціонуванні і розвитку суспільства як соціальної системи. Саме тому воно і виступає об'єктом нормативного рівня системи саморегуляції.

Остаточне формування громадянського суспільства як об'єкта нового рівня можна віднести до ХХ ст., однак у процесі такого формування можна виділити кілька етапів. До початку ХVІ ст., коли у Старому світі почали формуватися держави сучасного типу, можна говорити про латентність громадянського суспільства.

Починаючи з ХVІ–ХVІІ ст., виникають соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови появи власне громадянського суспільства, а з кінця ХVІІ і до кінця ХІХ ст. у найбільш розвинених країнах світу воно вже сформувалось у вигляді держав з початковим капіталізмом, заснованим на приватній власності. З кінця ХІХ ст. починається третій етап розвитку громадянського суспільства – воно сформоване й існує у більшості розвинутих країн світу.

Як вже зазначалося, громадянське суспільство нерозривно пов'язане з державою, що виступає суб'єктом нормативного рівня.

З формуванням нормативного рівня у суспільстві остаточно складається нормативна піраміда. Регулятивні норми, що зародилися ще на архетипному рівні, тут найповніше проявилися. До них приєдналися також ідеологічні норми, що потребують від громадян підпорядкування їх практичної та духовної діяльності політичним цілям і завданням держави.

Для другого рівня системи саморегуляції характерна регуляція відносин на основі законів як юридичних актів, що закріплюють основні позиції нової форми розвитку і виступають засобами регуляції цього рівня, а механізмом передачі є законослухняність. Цей процес, що виник кілька десятиків століть тому, ще й досі розвивається швидкими темпами. Передусім, це пов'язано з появою різних антагоністичних груп, інтереси яких і захищає таке політичне утворення, як держава.

Нормативний рівень системи саморегуляції характеризується

—+—

такими рисами: в економічній сфері появою “господарської цілісності” та розвитком приватної власності як основи створення інституту держави; в соціальній сфері паралельно з розвитком приватної власності йде процес формування нових прошарків (класи, соціальні групи, страти і т. ін.); у політичній сфері з’являється, як уже було сказано вище, нове утворення – держава, що регулює відносини між різними соціальними групами; у духовній сфері виникають різні напрямки культури, як матеріальної, так і духовної, нові форми релігії, відбувається процес розшарування культури на елітарну та масову. Крім цього, явище “свобода волі” починає ототожнюватися вже не з усією спільнотою людей, а із свободою окремого індивіда як однієї з цінностей функціонування нормативної форми регуляції.

Виділяючи державу як історичну форму нормативного рівня, слід зазначити, що вона відображає, насамперед, політичні відносини і в своїй основі має історичні форми архетипного рівня, що склалися в економічно-соціальних відносинах. Завдяки розвитку такої основи на нормативному рівні системи саморегуляції при утворенні держави виникають її різні історичні форми. Передусім, слід вирізняти історичні форми правового типу на основі ставлення до форм правління в державі та основних інститутів політичної влади (монархія, республіка); на основі державного устрою (унітарні, федеративні, штати, конфедерації); на основі політичних режимів (парламентський, авторитарний, військово-диктаторський та інші).

Таким чином, пристосування тих чи інших механізмів саморегуляції до історичних умов породило різноманіття її історичних форм. Але останнім часом помітні тенденції, спрямовані на духовне відродження суспільства.

У ХХ ст. з’являються нові види матеріальних носіїв – комп’ютерні технології, глобальні комп’ютерні мережі, що дає можливість охопити й поглибити проникнення інформації у всі сфери життя суспільства. Швидкий розвиток науково-технічного прогресу, що почався в середині 40-х рр. ХХ ст., веде до переосмислення, передусім, потреб людини, суспільства, до їх актуалізації в прагненні задовольнити. Це переосмислення відбувається на якісно новому рівні, оскільки суспільство досягло у своєму розвитку стану, коли його матеріальний напрямок відходить на другий план, а на його місце приходять духовний. Саме він і викликає зміни в суспільстві.

Крім того, перехід громадянського суспільства до нового стану, а саме – до власної трансформації, що відбувається, на нашу думку, з середини ХХ ст., можна визначити як один із напрямків формування третього рівня системи саморегуляції – семантичного. Його ще не можна чітко виокремити, бо остаточно ще не можна вказати на основу, на якій буде здійснюватися становлення цього рівня системи саморегуляції. Ясно одне, традиції, звичаї та закони, що існують у сучасному суспільстві, не зникнуть, а поглинуться ще більшим процесом.

Розглядаючи характеристики перехідного періоду від нормативного до семантичного рівня системи саморегуляції, можна виділити основні тенденції його функціонування та розвитку. По-перше, об'єктом семантичного рівня є громадянське суспільство, що трансформується; по-друге, суб'єктом можна визначити світові уряди (наприклад, ООН, Європарламент тощо); по-третє, засобами регуляції поступово стають знакові системи, що виражаються через семантику мови; по-четверте, механізмом саморегуляції цього рівня стає смислотворчість або смисловиробництво).

Поступово соціальний інститут держави імовірно втрачатиме свої основні позиції і відійде на допоміжні або ж зовсім зникне. Проте, доки він функціонує і потреба в ньому не відпала, його самовідтворення має забезпечуватися спеціальним органом – гомеостатом.

3.6. ГОМЕОСТАТ ЯК ФОРМА ЦІЛІСНОГО БУТТЯ ЯВИЩА САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

Система саморегуляції соціального організму країни може стало поставляти у зовнішнє середовище систему функцій тільки за умови, що частину енергії вона направить на підтримання самої себе. Інакше кажучи, система саморегуляції соціального організму країни має здійснювати самовідтворення за рахунок так званої внутрішньої діяльності. З теорії менеджменту відомо, що така діяльність називається самоуправлінням.

Воно здійснюється на основі доцільності – атрибуту будь-якого соціального суб'єкта, який є формою причинності і спонукає

—+—

суб'єкт до самодії і прояву власної сутності. Невідмінною основою такої системи є збереження енергії, що витрачається на обслуговування його потреб.

Якщо відбувається процес певного розвитку системи в процесі такого самовідтворення, то – як уже вказувалось – має місце режим *гомеорезу*.

Якщо ж у підсумку функціонування системи саморегуляції буде мати місце лише повторення вже відомих операцій і не буде вироблятися нічого принципово нового, то це буде означати, що соціальний організм перебуває в режимі *гомеостазу*.

Можна також говорити про режим розпаду – *гомеоклаз*, якщо у підсумку функціонування системи саморегуляції породжується те, що викликає загрозу існуванню саморегулятивної системи, робить неможливим існування соціального організму як цілісності.

З цих трьох найбільш типових варіантів розвитку нас, звичайно ж, найбільше цікавить той, за яким система саморегуляції керує рухом соціального організму в зовнішньому середовищі, оскільки вона здатна виявляти власну активність.

Притаманні системі саморегуляції якості, які призначені “для себе” і не можуть спостерігатися ззовні, носять характер умовних значень. Активність цієї суб'єктивності, керованої смислом невидимих для зовнішнього спостерігача якостей, стає важко передбачуваною, оскільки окремих ефектів багато, система має свободу дій, у неї *з'являється власна мета* (через необхідність самозбереження вона генерується смислами, прогнозними можливостями організму, взаємодією з середовищем).

Принципово це можливо, оскільки соціальний організм є полем активної взаємодії двох відмінних один від одного інформаційних потоків: зовнішнього і внутрішнього. Принцип взаємодії тут аналогічний тому, що діє у системі “людина-середовище”, тобто зовнішня інформація актуалізує (збуджує) у внутрішньому інформаційному потоці те, що в ньому вже задалегідь містилося. Ця взаємодія інформаційних потоків стала останнім часом предметом самостійної науки – гомеостатики. Остання виникла на перетині таких наук і дисциплін, як кібернетика, системний аналіз, біологія, медицина, психологія, філософія, соціологія, штучний інтелект, екологія, економіка й інших. Серед тих, кому належить суттєвий внесок у розвиток названої науки, особливо слід виділити В. Астаф'єва, Ю. Горського, В. Дільмана, К. Бернара, С. Біра, Р. Ешбі,

Г. Кассіля, У. Кеннона, В. Новосельцева, Д. Саркісова, А. Степанова, Р. Харді.

Сутністю науки гомеостатики є, за визначенням А. Степанова, “вивчення механізмів ієрархічного управління складними системами, що забезпечують підтримання динамічної усталеності життєво важливих функцій, параметрів, ритмів і трендів розвитку”¹. Основною її метою “є вивчення загальних механізмів управління гомеостатичного типу, виявлення в них ролі кооперації, конкуренції і конфлікту та встановлення з управлінських позицій аналогій між системами різноманітної природи”².

Крім того, при постановці системою саморегуляції мети для соціального організму в останнього з’являється *ефект подвійного існування*. Суть його полягає в тому, що соціальний організм перебуває в стані структурної напруги, викликаній протиріччям, що виникло між наявним його станом і тим станом, до якого він має бути переведений у майбутньому і який визначається смыслом. Але соціальний організм не може водночас перебувати в двох вимірах, тобто мати значні відмінності між морфологічними параметрами і характеристиками функціонування. Соціальний організм починає вирішувати завдання їх суміщення, виходячи з тієї настанови, бажано це для нього чи небажано. Намагаючись позбавитися напруги, що виникає, соціальний організм змушений переходити зі стану функціонування *до фази еволюційного руху*.

Про відносну самостійність органа саморегуляції соціального організму свідчить його власне життя, що складається за специфічними законами інформаційного спілкування. Механізмом підтримання динамічної сталості функціонування управлінської системи соціального організму в заданих межах формується особлива управлінська структура в органі управління, що отримала в науковій літературі назву *гомеостат*. Гомеостат – це базисне функціональне поняття механізму переробки інформації. Він реалізується на різноманітних матеріальних носіях інформації.

Тепер ми можемо навести модель соціального організму в новій якості, тобто при розрізненні в його складі керованої і

¹ Степанов А. М. Основы медицинской гомеостатики. (Лекции по теории и практике биоинформационных корреляций). – Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1994. – С. 7.

² Там само.

керуючої підсистем. Що здатні до саморегуляції. Більш за те, саме у процесі взаємодії держави і громадянського суспільства з'являється саморегуляційна функція, що потребує для свого сталого виконання спеціального морфологічного органу, що дістав у науковій літературі назву гомеостату (див. рис. 3.2).

Функціонування системи самоупорядкування соціального організму, що спрямовується необхідністю подолання протиріччя, здатне її розвивати. Але можливі дуже різні режими функціонування: режим самозбереження, тупиковий і режим саморозвитку. У будь-якому випадку, якщо ефект збереження нових якостей, що породжуються задля досягнення необхідної самозміни, буде помітно виражений, то це буде означати, що соціальний організм перебуває в режимі гомеорезу.

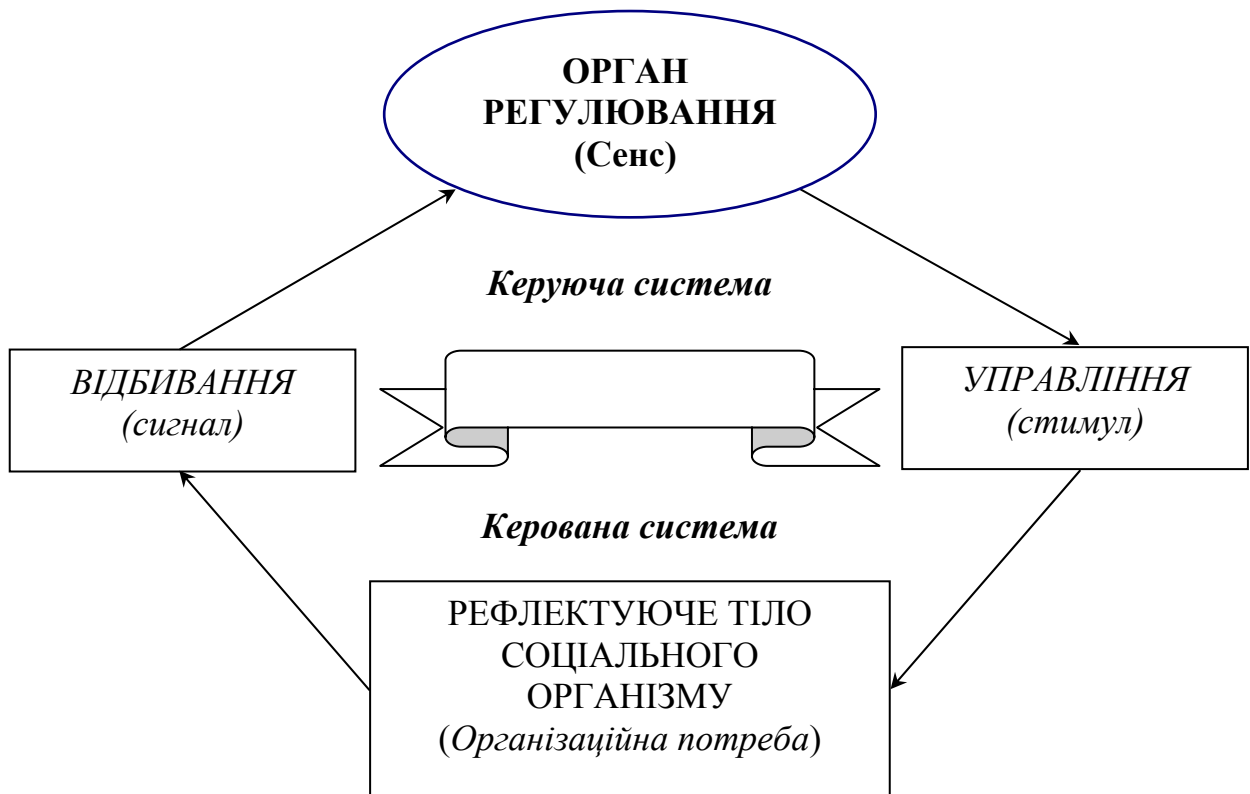

Рис. 3.2. Модель системи саморегулювання соціального організму (за розробками проф. В. Беха)

Модель гомеостата та її властивостей розроблена Ю. Горським і викладена в монографіях, численних публікаціях засідань школи-семінару з гомеостатики, на конференціях,

міжнародних симпозиумах та конгресах¹. У багатоклітинних живих системах гомеостат, на відміну від речовинної одиниці життя – клітини, виступає як *інформаційна одиниця життя*, тобто тільки за його наявності забезпечується кругообіг нежиття.

Для системи саморегуляції фактично характерні декілька джерел детермінації: одне – з боку суто зовнішніх впливів, друге – з боку її власної внутрішньої динаміки, третє – з боку її минулого (пам'яті). Тому поведінка соціальної особини надто складна для прогнозування, оскільки вона, образно кажучи, “сама часом не знає”, як буде себе поводити. Ця цікава обставина відзначається і в літературі з самоорганізованих систем².

Таким чином, для подальшого опрацювання ми маємо робочу гіпотезу про те, що саме у процесі такої взаємодії формується і стало працює гомеостат, що складається з механізму прийняття законів, механізму дії законів, механізму реалізації закону і механізму соціального контролю або зворотного зв'язку. І вся подальша дослідницька робота спрямовується на вивчення морфології цього утворення і його функціональних властивостей.

Література до розділу

1. *Бачинин В. А.* Философия права и преступления. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с.
2. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни : монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
3. *Бех В. П.* Соціальний організм країни. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 306 с.
4. *Бех В. П.* Человек и Вселенная: когнитивный анализ. – Запорожье : Тандем–У, 1998. – 144 с.
5. *Бех В. П.* Философия социального мира. – Запорожье : Тандем–У, 1999. – 284 с.
6. *Богданов А. А.* Всеобщая организационная наука. Тектология : в 2 томах. – М. : Экономика, 1989. – Т. 1. – 304 с.
7. *Богданов А. А.* Тектология: (всеобщая организационная наука) : в 2 книгах. – М. : Экономика, 1989. – Кн. 2. – 309 с.
8. *Бурлачук В., Токарева В.* “Вождь” и “масса” в посттоталитарном обществе // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Видавництво Українсько-фінського інституту менеджменту і бізнесу, 1999. – С. 196-203.

¹ *Горский Ю. М.* Гомеостатика: модели, свойства, патологии // Гомеостатика живых, технических, социальных и экологических систем. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд., 1990. – С. 63.

² *Черников М. В.* Самоорганизующиеся системы: методологические подходы и проблема управления // Общество и человек: пути самоопределения. – Вып. 1. – СПб., 1994. – С. 37-55.

9. *Быченко В. М.* Институты: сверхколлективные образования и безличные формы в социальной субъективности. – М.: Российская академия социальных наук, 1996. – 965 с.
10. *Виханский О. С., Наумов А. И.* Менеджмент: учебник. – 3-е изд. – М.: Гардарики, 1998. – 528 с.
11. *Воловик В. И.* Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства. – М.: АОН, 1990. – 212 с.
12. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, 1975. – Т. 2. – 695 с.
13. *Гегель Г.* Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
14. *Геллер Э.* Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М.: МШПИ, 2004. – 240 с.
15. *Горский Ю. М.* Гомеостатика: модели, свойства, патологии // Гомеостатика живых, технических, социальных и экологических систем. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд., 1990. – С. 20-67.
16. *Граммши А.* Тюремные тетради. – Избр. соч. в 3 т. – М.: Иностранная литература, 1959. – Т. 3. – 560 с.
17. *Греф Г.* Общественный прогресс и регресс. – СПб.: Типография Ю. Н. Эрлих, Садовая, № 9, 1896. – 336 с.
18. *Гринев С. Б.* Семиотика: проблемы и перспективы // Вестник МПУ. Серия “Лингвистика”. – М., 1998. – № 2. – С. 10-16.
19. *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1990. – 278 с.
20. *Донченко Е. А.* Социетальная психика. – К.: Наукова думка, 1994. – 208 с.
21. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 575 с.
22. *Зинченко В. П., Мамардашвили М. К.* Проблема объективного метода в психологии // Вопросы философии. – 1997. – № 7. – С. 109-125.
23. *Кант И.* Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Соч.: в 6 т. – Т. 6. – М.: Мысль, 1966. – С. 5-23.
24. *Карась А. Ф.* Громадянське суспільство і національна культура // Гуманізм за утвердження громадянського суспільства в Україні. – Вісник Львівського університету. – 1995. – Вип. 32. – С. 11-18.
25. *Карась А. Ф.* Україна і Європа: пункти дотику і розбіжності. До питання про громадянське суспільство // Нова Україна і Нова Європа: час зближення. – Львівський державний університет ім. Івана Франка, 1997. – С. 58-70.
26. *Карась А. Ф.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях та некласичних інтерпретаціях. – Київ-Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.
27. *Карась А. Ф.* Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності: автореф. дис. ... доктора філософських наук: 09.00.03. – Львів, 2005. – 42 с.
28. *Картунов О.* Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С. 3-23.

29. *Кивенко Н. В.* Отражение и его роль в живых системах. – К. : Наукова думка, 1972. – 144 с.
30. *Кравченко А. В.* Классификация знаков и проблема взаимосвязи языка и знания // Вопросы языкознания. – 1999. – № 6. – С. 3-12.
31. *Кубрякова Е. С.* Возвращаясь к определению знака // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 18-27.
32. *Левин К.* Теория поля в социальных науках : пер. с англ. – СПб. : Сенсор, 2000. – 368 с.
33. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
34. *Майданюк І. З.* Проблема волі у філософській культурі України ІХ-ХVІІІ ст. : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2003. – 19 с.
35. *Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 8. – С. 115-217.
36. *Маркс К.* Тезисы о Феембахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 3. – С. 1-4.
37. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Феембаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 3. – С. 7-544.
38. *Налимов В. В.* Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
39. *Подольняк Л. А.* Свобода особистості як форма її самореалізації (історико-філософський аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2002. – 20 с.
40. *Роде Г.* Технология и политика // ИОН. Лабораторные тетради. – Вып. 17. – М., 1990. – С. 27-71.
41. Самоорганизация: психо- и социогенез / под ред. д. ф. н. В. Н. Келасьева. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 197 с.
42. *Сетров М. И.* Информационные процессы в биологических системах. – Л. : Наука, 1975. – 155 с.
43. *Сетров Н. М.* Основы функциональной теории организации. Философский очерк. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1972. – 164 с.
44. *Соломатін Ю., Корнейчук М.* Западный миф о правах человека как средство агрессии против прав народов и всего человечества // Віче. – 2002. – № 4. – С. 59-63.
45. Соціальне управління : довідник / В. Л. Василенко (керівник авт. колективу), В. Б. Авер'янов, Ф. Г. Бурчак та ін. ; упоряд. : В. О. Тихонович та ін. – К. : Політвидав України, 1986. – 415 с.
46. *Степанов А. М.* Основы медицинской гомеостатики (Лекции по теории и практике биоинформационных корреляций). – Воронеж : НПО "МОДЭК", 1994. – 272 с.
47. *Тойнби Дж.* Постыжение истории. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
48. *Токвиль А. де.* Демократия в Америке / предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М. : Издательство "Весь Мир", 2000. – 560 с.

- +—
49. *Гузова Т. М.* Ответственность личности за свое бытие в мире: критика концепций французского экзистенциализма. – Мн. : Наука и техника, 1987. – 159 с.
 50. *Философский энциклопедический словарь.* – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
 51. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. – М. : Республика. – 1992. – 511 с.
 52. *Халипов В. Ф.* Власть : кратологический словарь. – М. : Республика, 1997. – 431 с.
 53. *Храмова В. Л.* Целостность духовной культуры. – К. : Феникс, 1995. – 399 с.
 54. *Хроленко А. Т., Бондалетов В. Д.* Теория языка : учебное пособие / под ред. В. Д. Бондалетова. – М. : Изд-во Флинта, изд-во Наука, 2004. – 510 с.
 55. *Черников М. В.* Самоорганизующиеся системы: методологические подходы и проблема управления // *Общество и человек: пути самоопределения.* – Вып. 1. – СПб., 1994. – 136 с.
 56. *Шеллинг Ф. В. Й.* Введение к наброску системы натурфилософии, или о понятии умозрительной физики и о внутренней организации системы этой науки // *Соч. в двух томах : пер. с нем.* – Т. 1. – М. : Мысль, 1987. – С. 182-226.
 57. *Штомпка П.* Социология социальных изменений : пер. с англ. / под ред. В. А. Ядова. – М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 1996. – 416 с.

РОЗДІЛ 4

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

У кожній країні державний механізм, що складає ядро системи саморегуляції соціального організму, характеризується специфічними ознаками і численними особливостями, які зумовлені рівнем розвитку демократичних інститутів. Поділ влади полегшує взаємоконтроль за діяльністю державних органів. Теорію поділу влади визначають і як систему контролю та рівноваги. Виходить, що кожна з гілок влади не лише володіє своєю сферою повноважень, закритою для інших, але і впливає на суміжну сферу, оскільки існує питання сумісного відання¹. Нерідко говорять про “четверту владу”: пресу, засоби масової інформації (ЗМІ) – про їхній вплив на суспільні настрої і думки людей. При такому підході можна говорити і про інші види влади, наприклад, про владу ринку, вплив громадської думки тощо.

Принцип поділу влади є важливим принципом демократії², який був використаний у конституціях багатьох інших держав світу³. Цей принцип був покладений в основу перетворень, що відбувалися в ході реформ 1864 року на теренах Російської імперії⁴.

У статті 6 Конституції України закріплено принцип розподілу державної влади: “Державна влада в Україні здійснюється на

¹ Дехтярєв А. А. Политическая власть как регулятивный механизм социального общения // Полис: политические исследования. – 1996. – № 3. – С. 110.

² Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира : справочник. – М. : Юрид. лит., 1993. – С. 198-219.

³ Современные зарубежные конституции. – М. : Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 157 с.

⁴ Исаев И. А. История государства и права России. – М. : Изд-во БЕК, 1993. – С. 180.

—+—

засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України”¹.

На необхідність існування принципу взаємодії гілок влади вказують у своїх наукових дослідженнях Ю. Тодик, М. Цвік, В. Шаповал, Л. Кривенко, Ф. Веніславський та інші відомі вчені. Але принцип поділу влади зовсім не є аксіомою як для переважної більшості українських політиків, так і для певної частини населення. Протягом усього періоду існування незалежної України вони виступали за відновлення радянської влади і ліквідацію інституту президентства. В основу їхньої концепції покладено ленінську теорію рад, яка відображає принцип “повновладдя трудящих”. При цьому ради стають повновладними і єдиновладними, а у їхній діяльності відбувається “злиття управління із законодавством”. Державна влада розуміється як єдине ціле. У період існування СРСР та КПРС це призвело до повного домінування виконавчої (партійно-адміністративної) влади та її апарату, зосередження у ньому всіх функцій державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) і, як підсумок, – до зосередження влади в руках особливого і незначного за кількістю прошарку людей. Це не означає, що у цій концепції заперечується необхідність поділу праці, функцій між окремими органами держави, але влада трактується винятково у структурно-функціональному плані в аспекті поділу праці за її здійсненням².

Отже, головна ідея принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову повинна ґрунтуватися не тільки на виокремленні гілок державної влади та розрізненні їхніх функцій, а й на запобіганні цілковитому зосередженню всієї суспільної влади в руках якоїсь однієї політичної сили. Якщо цього не буде, то домінування тоталітаризму з суттєвим обмеженням або ліквідацією основних прав і свобод людини стане неминучим.

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

² Бандурка О. М., Греченко В. А. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть : монографія. – Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – С. 163.

4.1. ЕЛЕМЕНТИ І СТРУКТУРА ЗАКОНОДАВЧОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ

Законодавча влада є системою органів держави, які мають право приймати закони. Згідно теорії поділу влади, це одна з трьох гілок влади в державі, що врівноважують одна одну. Вона здійснює своє виключне право видавати нормативно-правові акти – закони, які мають вищу після конституції юридичну силу. Саме законодавчій гілці влади належить право приймати бюджет та фінансові закони, а також контролювати дію виконавчої влади – уряду. В країнах з парламентською формою державного правління виконавча влада несе відповідальність перед законодавчою владою. У міжнародній практиці під законодавчою владою інколи розуміють тільки повноваження вищих органів держави видавати закони¹.

Наразі законодавча влада – одна з гілок єдиної, але функціонально розподіленої державної влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів і нормативно-правових актів, які приймаються представницькими органами (парламентом, радою). В інституціональному розумінні законодавча влада виступає системою державних закладів, які мають право приймати закони, обов'язкові для всіх громадян та їх об'єднань, а також для інших державних органів. Разом з тим, законодавчу владу часто називають представницькою. На основі виборів народ передає владу представникам, таким чином уповноважуючи представницькі органи здійснювати державну владу. У цьому розумінні можна говорити про первинність представницьких органів у механізмі державної влади. Дж. Локк навіть вважав, що “законодавча влада за необхідністю повинна бути верховною, а всі інші влади у вигляді якихось членів чи частин суспільства впливають з неї та підлеглі їй”².

На зародження і розвиток законодавчих органів влади впливають культурні традиції, історичний досвід та політичні реалії. У деяких країнах успішно функціонують виборчі системи в масштабах всієї країни без партійних списків, в інших – географічно поділені системи з вибором одного члена

¹ Халипов В. Ф., Халипова Е. В., Шишкын А. Н. Выборы и власть: Словарь-справочник избирателя. – М. : Изд-во “Совершенство”, 1999. – С. 105.

² Локк Дж. Избранные философские произведения в двух томах. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – Т. 2. – С. 86.

—+—

законодавчого органу від кожного округу. Деякі органи законодавчої влади відіграють значну роль у розробці зовнішньої політики, інші – ні. Деякі мають добре розвинену систему комітетів з чітким розподілом функцій, інші не мають чіткого розподілу функцій, одні складаються з двох партій, інші – з кількох. Проте, залишається незмінним те, що жодна країна світу не може мати розвиненої демократії з голосами опозиції, підзвітним урядом та адекватними каналами для вираження громадянами свого погляду без своєчасно і чітко реагуючого органу законодавчої влади та відповідної законодавчої процедури¹.

Законодавча влада ґрунтується на принципах конституції і верховенства права, формується шляхом вільних виборів. Законодавча влада вносить поправки до конституції, визначає основи внутрішньої і зовнішньої політики держави, затверджує держбюджет, приймає закони, контролює їх виконання. Закони є обов'язковими для всіх виконавчих органів влади і громадян. Верховенство законодавчої влади обмежене принципами права, конституцією, правами людини. Законодавчі органи знаходяться під контролем виборців за допомогою системи народного представництва і вільних демократичних виборів та в системі з іншими органами влади – судовими і виконавчими. У демократичних державах носієм законодавчої влади виступає парламент, ефективність діяльності якого багато в чому залежить від перевірених досвідом державного будівництва структур.

Проте, визначаючи парламент як представницький орган державної влади, не можна характеризувати його як “представницьку владу”, про яку ми згадували вище. На думку В. Шаповала, використання терміна “представницька влада” є хибним з огляду на конституційно прийнятий принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Такий поділ відображає функціональне призначення органів, які реалізують ту чи іншу “гілку” влади. Термін “представницька влада” може засвідчувати лише спосіб формування відповідних органів – виборність. “У разі його прийняття, – пише В. Шаповал, – невиправдано будуть поєднані в одне ціле установчі збори і парламент, як загальнонаціональні представницькі органи і муніципалітети, як місцеві представницькі органи. Водночас

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

будуть поєднані окремі структури державної влади (парламент) і місцевого самоврядування (ради)”¹. Виборне політичне представництво через парламент має бути пов’язане, насамперед, не з функціями цього органу, а з діяльністю депутатів. Тому представницький характер парламенту є опосередкованим, в основу якого покладено мандати депутатів.

Таким чином, провідна роль законодавчої влади в загальній структурі державної влади зумовлена тим, що саме вона створює ту правову основу, в межах якої і можуть діяти інші гілки державної влади.

Основу, начало, складову влади, яку можна виокремити, аналізуючи владну вертикаль або горизонталь, становлять елементи законодавчої гілки влади. По вертикалі, в основі лежать початкові структури, ланки, вузли влади, розташовані в піраміді влади (її первинні територіальні осередки, адміністративні підрозділи тощо). По горизонталі, залежно від ешелону влади, можливо виділення підрозділів, які існують паралельно, одночасно і становлять частину повноважень, відповідальності, норм, принципів, засобів влади.

Проблема елементів законодавчої гілки влади вимагає уважного порівняльного аналізу досвіду, традицій різних держав і, звичайно ж, сучасного будівництва української державності. Однією з ключових категорій в цьому плані є самостійна та істотна категорія – структура влади – організаційна будова, внутрішній пристрій системи влади у всьому різноманітті її органів (елементів, ланок, ешелонів) у їх тісному зв’язку, підкоренні, супідрядності (координації, субординації), взаємодії аж до взаємних перешкод у практиці. “Горизонтальні” і “вертикальні” структурні питання є найбільш складними, оскільки пов’язані з поділом влади. Вони майже завжди вирішуються на фоні політичних суперечок, причому в них часто домінує короткострокова мета – отримати і утримати владу.

Перша проблема – вибір між президентською і парламентською системою, у кожної з яких багато різновидів.

Президентська система, що є найбільш відомою в американській версії, передбачає обрання глави виконавчої влади народом на фіксований термін. Президент, який одночасно виконує роль глави держави і глави уряду, визначає внутрішню й

¹ Шаповал В. Парламент як орган народного представництва // Віче. – 1999. – № 5. – С. 6.

+

зовнішню політику і призначає міністрів для реалізації цієї політики. Міністри затверджуються законодавчим органом, але, врешті-решт, вони працюють під керівництвом і контролем президента. Законодавчий орган обирається окремо, також на фіксований термін. Ні президент, ні законодавчий орган, звичайно, не можуть бути усунені від влади іншою стороною. Це породжує систему подвійної легітимності і чіткого розподілу повноважень. Президентська система пропонує стабільність, коли “сильний” президент може забезпечити енергійне керівництво державою. Проте, стабільність може перетворитися у відсутність гнучкості, оскільки непопулярного або недієздатного президента нелегко усунути від влади до закінчення терміну його повноважень. Більш того, якщо законодавчий орган контролюється іншою політичною партією, може виникнути законодавчий глухий кут або патова ситуація. Якщо такий розкол продовжуватиметься, влада може багато років не мати можливості ефективно функціонувати.

При парламентській системі єдиним джерелом виборної легітимності є парламент. Відсутній поділ повноважень між законодавчою і виконавчою владою – судова влада, зрозуміло, незалежна, але вона знаходиться поза законодавчою сферою – оскільки виконавча влада, створена урядом і очолювана прем'єр-міністром, визначається партією, яка має більшість у парламенті, або коаліцією, що відображає думку більшості законодавців. Главою держави виступає президент, наділений невеликими повноваженнями і, звичайно, обраний парламентом. Прем'єр-міністр і уряд підзвітні парламенту та можуть бути відправлені ним у відставку. Вибори можуть призначатись у будь-який час, що забезпечує гнучкість системи. Оскільки немає формального поділу повноважень між законодавчою і виконавчою владою, вірогідність зайти в глухий кут невелика, адже уряд або прем'єр-міністр, які втрачають довіру парламенту, можуть бути відправлені ним у відставку. Проте, парламентська система може породжувати часту зміну урядів, нестабільність, раптові різкі зміни в політиці, коли опозиція отримує більшість у парламенті.

На питання про те, яка система краща, не існує чіткої відповіді. Це нерідко залежить від історичних особливостей розвитку країни чи регіону, вимог моменту та інших чинників. Наприклад, значна частина країн колишнього Радянського Союзу, а також балтійські держави встановили парламентські форми

державного правління тому, що прагнули стати частиною Західної Європи, переважна більшість країн якої мають саме парламентську систему. Проте решта колишніх республік Радянського Союзу впровадила у себе президентські системи.

Слід зазначити, що в політологічній та юридичній літературі минулого питання вибору найкращої форми державного правління розглядалося в різних аспектах. Вперше ця проблема була ґрунтовно розроблена ще у працях видатного англійського практика, мислителя, теоретика парламентаризму Єремії Бентама (1748-1832). Відповідаючи на запитання, чи необхідно ділити парламент на дві палати, учений навів аргументи “за” і “проти”. Негативні наслідки такого поділу наступні:

1) в умовах двопалатного парламенту меншість може мати таке саме значення, як і більшість (наприклад, певне рішення прийнято в одній палаті одностайно, але перевага більшості в іншій палаті навіть на один голос таке рішення заблокує, хоч коли підсумувати голоси у двох палатах, то це питання отримає більшість);

2) виникатимуть два різні спрямування діяльності зборів (залежно від складу палат), що може бути вигідно тому класу, який переважатиме на той момент у парламенті;

3) кожна палата буде мати в своєму розпорядженні менше потрібної інформації, ніж при однопалатному парламенті (скажімо, автор проекту в одній палаті не зможе відстоювати свій проект в іншій палаті, тому може бути прийняте недостатньо аргументоване рішення);

4) розподіл парламенту на палати неминуче уповільнить прийняття рішення;

5) неприродний вигляд матиме опозиція, адже права в двопалатному органі розподілятимуться таким чином, що одна палата ініціюватиме те чи інше рішення, а інша – його неґаціюватиме, тобто заперечуватиме, застосовуючи право вето.

Проте позитивні аргументи “за” двопалатний парламент у Єремії Бентама все ж переважають:

1) зрілість суджень. Поділ на дві палати є надійним способом уникнути поспішних рішень і прикрих випадковостей, які можуть з'явитись у роботі парламенту. Рішення розглядатимуться прискіпливіше. При формуванні парламенту депутати об'єднуються у передвиборні коаліції, які згодом впливатимуть на формування цієї структури. У процесі функціонування

+

парламенту формуються його робочі органи, комітети і комісії, які також індукують свою політичну структуру. Передвиборні коаліції переструктуруються і перетворюються на партійні, територіальні, професійні фракції, виникають групи лобювання тощо. Насамперед, ці змінні залежать від більш загальних, глобальних властивостей поля політики. Наприклад, існування такого органу, як Президія Верховної Ради, обумовлене, зокрема, політичною традицією, яка сама є предметом політичної дискусії. У Верховній Раді Комітет з прав людини існує з огляду на те, що ця проблема усвідомлюється суспільством як політично актуальна.

До переліку таких прихованих (латентних) фундаментальних властивостей поля політики належать чинники політичного розмежування – сукупність потенційних політичних опозицій, кожна з яких ділить учасників політичної дії за ознакою “свій – чужий”. Можливі приклади: “комуніст – антикомуніст”, “прихильник ринкової економіки – прихильник планової економіки”, “прихильник унітарної держави – прихильник децентралізованого політичного пристрою” тощо. Ці опозиції відносяться до латентних явищ щонайменше з двох причин. Перша – ми не маємо підстав стверджувати, що всі перераховані вище чинники актуальні на цей момент (а отже, дійсно структурують поле політики) і що ми врахували все, що є актуальним на цей момент. Друга – динаміка політичного життя виявляється у постійній зміні ієрархії чинників розмежування: те, що було актуальним раніше, відходить на другий план, з’являються (точніше, стають актуальними) нові чинники і т.п. Проте, будь-які складні системи, насамперед, соціальні, повинні вирішувати два конкуруючі завдання: зберігати себе як систему і одночасно змінюватися, пристосовуючись. Практично це розв’язується наявністю в складних системах двох підсистем, одна з яких відповідає за стабільність системи, не дозволяючи “розгойдувати” її, нейтралізуючи реакції на зовнішні подразники, а інша відповідає за її адаптування, своєчасно “вловлюючи” зміни середовища і знаходячи способи пристосуватися до цих змін.

Необхідно також вирішити, яким буде законодавчий орган – однопалатним чи двопалатним (з верхньою і нижньою палатою). Якщо будується федеральна держава з відносно автономними компонентами, така як Сполучені Штати або Німеччина, бажано мати другу (верхню, як Сенат США) законодавчу палату, яка представлятиме інтереси суб’єктів федерації. Діяльність другої

палати іноді обмежується прийняттям певних рішень, зокрема таких, які стосуються податків і судових чи інших призначень, або вирішенням питань, що безпосередньо стосуються суб'єктів федерації. Загалом друга палата виступає як апеляційний суд, який діє після попереднього розгляду справи.

2) двопалатність призводить до обмеження парламентської влади, приборкання можливих зловживань, які при однопалатному парламенті менш контролювані, ніж тоді, коли всередині нього існує опозиція;

3) розподіл на дві палати вигідний “низам”, оскільки дає змогу роз'єднати “верхні” і “нижні” класи суспільства, розвести їх по різних палатах, а отже, зменшити вплив “грошового мішка” на виборчу кампанію. Але при цьому, як зазначає Бейтам, необхідно чітко визначити кількість депутатів верхніх станів, інакше буде “небезпека того, що вони здобудуть на виборах велику перевагу завдяки впливу свого суспільного становища і багатства”;

4) за умов, коли представники “верхніх” і “нижніх” класів перебуватимуть у різних палатах, полегшиться здійснення контролю з боку всієї нації за діяльністю верхньої палати. Знаючи про те, що народ з посиленою увагою слідкує за ними, “верхи” будуть змушені ставитися до прийняття рішень якомога сумлінніше, розуміючи, що відкриті виступи проти законопроекту нижньої палати, який явно принесе суспільству користь, підірвуть довіру до них з боку їхніх виборців. Але якщо вони “змішані” з депутатами “низів” в одному однопалатному парламенті, то перед ними відкриваються небезпечні для суспільства можливості таємного впливу;

5) у великій державі однопалатний парламент стає занадто громіздким для конструктивної роботи.

Вибір, створювати чи ні другу палату парламенту, ставить додаткове питання: наскільки централізованою повинна бути держава? Який обсяг повноважень і автономії варто делегувати на нижні рівні влади – в регіони або національні утворення? Скільки самостійності надати містам, селищам і селам, адже діапазон можливостей широкий – від абсолютно автономних одиниць до повного централізованого контролю.

На думку більшості вчених розподіл законодавчої влади на дві палати, безперечно, відчутно уповільнить здійснення реформ. Такий розподіл “краще зберігає існуюче, аніж утворює нове. Проте, незмірно підвищується якість реформування суспільства в

тому розумінні, що істотно посилюється самоконтроль реформаторів, інші рішення безперервно шліфуються в інтелектуально-опозиційній боротьбі, при цьому “міжпалатна опозиція” яскраво висвітлює дух і спрямованість кожного парламентського рішення, висвітлює, передусім, з позицій його суспільної користі. Нижня палата при наявності верхньої стає поміркованішою в питанні використання своїх повноважень (а це не може не позначитися позитивно на діяльності всього парламенту), вчиться постійно підкорятися правилам, які сама встановлювала¹.

Оригінальне обґрунтування необхідності бікамералізму дав А. Єсмен. Він вказав на інші аспекти наслідків впровадження двопалатного парламенту. “Розподіл законодавчого корпусу на дві палати, – писав він, – має на меті, насамперед, послабити активну силу законодавчої влади, що є надзвичайно великою... Деспотія законодавчих зборів, як показав досвід, такою ж мірою страшна і згубна, як деспотія монархів або диктаторів. Найкращим засобом уникнути цієї небезпеки є, очевидно, розподіл законодавчого корпусу на дві палати. Завдяки цьому законодавча влада втрачає разом з єдністю надмірність своїх сил і знову стає тим, чим вона повинна бути, тобто рівною решті влад”².

Якщо застосовувати логіку А. Єсмєна до сучасних політичних процесів в Україні, то слід зазначити, що, незважаючи на анахронізми, які неминучі при такому часовому відрізку, абсолютна більшість узагальнень цих вчених не втратили своєї актуальності. Що ж стосується концепції А. Єсмєна, то її значення в тому, що він вказує на недоліки парламентської республіки, коли законодавча влада вивищується над рештою гілок влади. “Становище Верховної Ради України і де-юре, і де-факто, – зазначає Л. Кривенко, – не має нічого спільного з всевладдям законодавчої гілки столітньої давнини. Воно протилежне моделі, щодо якої бікамералізм вважався доцільним та конструктивним, оскільки саме в Україні величезна влада сконцентрована в руках Президента, а повноваження Верховної Ради обмежені як конституційно, так і практично”³.

¹ Скиба В. Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К. : Основи, 1998. – 638 с.

² Эсмен А. Основные начала государственного права. – М. : Юридическая литература, 1989. – С. 65.

³ Кривенко Л. Український парламент: двопалатність чи однопалатність? // Віче. – 1999. – № 9. – С. 5.

Питання про двопалатність парламенту тісно пов'язане з питанням про взаємовідносини президентської і виконавчої влади із законодавчою, про їхнє співвідношення. Прихильники парламентської форми правління вважають, що вона ґрунтується на так званому м'якому поділі державної влади. Стосовно виконавчої та законодавчої гілок влади цей поділ, як вважає П. Шляхтун, “фактично відбувається всередині парламенту між урядом, який складається з представників партій парламентської більшості, та опозицією”¹.

У сучасних умовах двопалатна система, як правило, існує у федеративних державах, коли верхня палата представляє суб'єкти федерації. В унітарних державах з двопалатним парламентом його верхня палата також зазвичай формується за політико-адміністративним територіальним принципом. Двопалатна система функціонує у США, Франції, Великобританії, Японії, Німеччині, Канаді, Італії, Австрії, Швейцарії, Росії. Однопалатні парламенти існують в таких європейських державах, як Данія, Фінляндія, Угорщина, Швеція.

При цьому слід зазначити, що можливість розпуску парламенту, якщо в ньому відсутня дієздатна більшість, передбачається лише в країнах з парламентською формою правління, а там, де уряд формується президентом, наприклад в США, вищий державний посадовець взагалі не має права розпуску законодавчого органу. Вважається, що такий порядок урівноважує повноваження гілок влади, а тому вони не можуть домінувати одна над одною.

4.2. ЕЛЕМЕНТИ І СТРУКТУРА СУДОВОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ

Незалежна, справедлива і сильна судова влада є обов'язковою умовою побудови демократичного суспільства і правової держави, адже сила влади – в її “духовно-моральному авторитеті, поважності, визнаності усіма її гідності, її здатності імпонувати громадянам, одержувати підтримку з їхнього боку. Справжня сила влади – в її здатності кликати, не погрожуючи, і

¹ Шляхтун П. За що боролися... або чи вдасться “червоному” парламентові “повернути кермо на 180 градусів”? // Голос України. – 1998. – 28 березня.

+

зустрічати щирий відгук в народі, серед людей. Державна влада сильна своєю гідністю, своєю власною сильною і популярною політикою, своєю волею і відгуком народу, тобто його дотриманням закону, довірою, повагою і готовністю творчо брати участь у справах і починаннях влади. В цьому і тільки в цьому запорука її успіху, перешкода руйнівній анархії”¹.

Судова влада в Україні реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, суд забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Судова влада як одна з трьох гілок тріади вирізняється багатоманіттям підходів до розуміння її сутності, які існують в сучасній політико-правовій та юридичній науці, однак усі вони зводяться до таких основних підходів:

1. Судова влада як сукупність судів, які здійснюють правосуддя (зокрема, у визначенні П. Іванчишина “судова влада – це система судових органів, які здійснюють правосуддя”², у Г. Мурашина вона є “системою незалежних державних органів-судів, зобов’язаних від імені держави здійснювати правосуддя, вирішувати у судових засіданнях правові спори і конфлікти”³).

2. Судова влада як важіль впливу на законодавчу та виконавчу влади (так, на думку В. Савицького, судова влада не повинна зводитися до традиційно витлумаченого правосуддя, оскільки вона, окрім цього, наділена ще й юридичними можливостями здійснювати активний вплив на рішення та дії законодавчої і виконавчої влад, “врівноважувати” їх⁴).

3. Судова влада як арбітр, що здійснює захист права (представником підходу є О. Скакун, яка визначає судову владу як “незалежну владу, що охороняє право, виступає арбітром в спорах про право та здійснює правосуддя”⁵. Одночасно

¹ Гетьман В. П., Кицимчик Ю. В. *Влада. Бесіди про Конституцію*. – К., 1997. – С. 23-24.

² Іванчишин П. А. *Общество. Государство. Власть*. – М. : Граница, 1994. – С. 281.

³ Мурашин Г. О. До питання реформування судової влади // *Правова держава*. – К., 1997. – Вип. 7. – С. 68.

⁴ Савицький В. М. *Организация судебной власти в Российской Федерации*. – М. : БЕК, 1996. – С. 29.

⁵ Скакун О. Ф. *Теория государства и права*. – Харків : Консум, 2000. – С. 107.

дослідниця наголошує на тому, що поняття “правосуддя” у запропонованій нею дефініції слід розуміти як форму захисту права судовою владою, де рішення суду виступає як акт правосуддя щодо захисту порушеного права. Фактично цим визначенням встановлюється і специфіка судової влади у її відношенні до законодавчої та виконавчої влад: по-перше, всі свої функції судова влада здійснює, керуючись тільки вимогами права без втручання чи будь-якого впливу з боку державних органів; по-друге, використання у цьому визначенні загального поняття права вказує на те, що юрисдикція судів розповсюджується не на якесь обмежене коло правовідносин, а на всі правові відносини, які виникають в державі і суспільстві).

4. Судова влада як система суб'єктів, об'єктів і взаємозв'язку між ними (прихильниками такого підходу є В. Пугачов та А. Соловйов¹, котрі, критикуючи позицію Б. Галкіна, що визначав судову владу як “сукупність судових установ певної держави, засновану на єдиних принципах організації і діяльності, пов'язану єдністю цілей і завдань”², відзначали, що судова влада ніколи не може бути зведена до якогось одного органу чи навіть системи органів, адже влада є, насамперед, формою відносин, які визначаються можливістю здійснювати вплив на суспільну сферу³).

5. Судова влада як правосуддя (за такого підходу судова влада ототожнюється з методом та формою її реалізації – з правосуддям, яке розглядається як “засіб захисту справедливості шляхом здійснення судової діяльності на підставі закону”⁴ чи як “здійснювана в процесуальному порядку діяльність спеціальних державних органів (судів) щодо розгляду та вирішення цивільних та кримінальних справ та застосування норм матеріального права, а в необхідних випадках і заходів державного примусу з метою захисту прав громадян, державних та суспільних установ”⁵).

6. Судова влада як правоохоронна діяльність (прихильник подібного підходу К. Гуценко розуміє судову владу “як здійснювану судом правоохоронну діяльність щодо розгляду та

¹ Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. – М. : Аспект Пресс, 1995. – С. 85.

² Суд и правосудие в СССР / под ред. Р. Г. Биктанова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. – С. 63.

³ Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 68.

⁴ На пути к правовому государству / под ред. И. Н. Ионина. – Л. : Лениздат, 1989. – С. 36.

⁵ Филиппов П. М. Судебная защита и правосудие в СССР. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – С. 29.

вирішення цивільних і кримінальних справ при неухильному дотриманні вимог закону та встановленого ним порядку, який забезпечує законність, обґрунтованість, справедливість та загальну обов'язковість судових рішень”¹. Дійсно, якщо виходити з визначення правоохоронних органів, яке пропонують М. Мельник та М. Хавронюк (правоохоронний орган – це державний орган, виконання яким поряд з профілактичною діяльністю однієї чи кількох інших головних функцій, є визначальним у його діяльності, який у зв'язку з цим потребує специфічного матеріально-технічного та іншого забезпечення, до працівників якого законом висуваються спеціальні вимоги та працівники якого з метою ефективного виконання ними своїх обов'язків згідно закону наділяються різноманітними специфічними правами²), суд слід відносити до правоохоронних органів. Аналогічний підхід відстоюють В. Задерако, Н. Волошкіна³, Н. Зінченко⁴, В. Мосієнко⁵. Однак, до правоохоронних органів ми відносимо й органи міліції, прокуратуру, органи служби безпеки, органи Управління державної охорони, органи прикордонних військ, яким не притаманні функції судової влади, тому, піддаючи визначення судової влади К. Гуценка критиці, вважаємо, що на відміну від усіх інших правоохоронних органів, судова влада забезпечує не стільки боротьбу зі злочинністю, скільки здійснює контроль за законністю боротьби з нею шляхом правозастосування, а не охорони права⁶, тобто правозахисна діяльність суду відрізняється від правоохоронної діяльності спеціальних державних органів, яка пов'язана з виявленням та запобіганням злочинів чи будь-яким іншим правопорушень.

7. Судова влада як специфічна незалежна гілка державної влади (у якості прикладів реалізації такого підходу наведемо кілька визначень: Ю. Грошевий та І. Марочкін⁷ розглядають судову владу як специфічну гілку державної влади, що здійснюється уповноваженими на те державними органами –

¹ Правоохранительные органы в СССР. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. – С. 36.

² Мельник М. І., Хавронюк М. І. Суд та інші правоохоронні органи. – К. : Атіка, 2000. – С. 22.

³ Задерако В. Г., Волошкіна Н. Н. Правоохранительные органы Российской Федерации. – Ростов-на-Дону : РВШ МВД РФ, 1994. – 190 с.

⁴ Зінченко Н. І. Правоохранительные органы. – М. : Моск. гос. ун-т коммерции, 1999. – 96 с.

⁵ Правоохранительные органы России / под ред. В. П. Мосиенко. – Ростов-на-Дону : Рост. гос. экон. акад., 1998. – 215 с.

⁶ Иванов В. Д., Иванов П. В., Макушенко В. Г. Правоохранительные органы и судебная система Российской Федерации. – М. : “Изд-во Приор”, 1999. – С. 6.

⁷ Грошевий Ю. М., Марочкін І. Є. Органи судової влади в Україні. – К. : ІнЮре, 1997. – С. 6.

судами – і призначенням якої є розв’язання правових конфліктів та здійснення судового контролю; В. Лазарєв, у якого судова влада – це специфічна незалежна гілка державної влади, яка здійснюється шляхом гласного, змагального і, як правило, колегіального розгляду в судових засіданнях спорів про право¹; В. Чіркин розуміє судову владу як різновид державної влади, що взаємодіє із законодавчою та виконавчою владою і реалізується засобами діяльності такого спеціалізованого державного механізму, як суди)².

Саме останні два визначення судової влади імпонують нам найбільше, оскільки вони найбільш вдало розкривають сутність судової влади на сучасному етапі. Відмінності у розумінні того, чим є та повинні бути судові органи та судова діяльність, спричиняють і трансформацію в трактуванні судової влади, якій можуть надаватися такі не властиві їй функції, як управління та реалізація державної політики, виховання громадян, і заперечуватися така основоположна функція судової влади, як здійснення правосуддя.

Що ж до специфіки судової влади та її здійснення, то, як зауважують А. Гель та Д. Цвігун³, вона зумовлюється тими визначальними рисами, які вирізняють її основний орган (тобто суди) від інших державних органів: а) суди розглядають і вирішують особливі категорії справ, які не може розглядати жоден інший орган; б) їхні рішення виголошуються ім’ям України і є обов’язковими для всіх громадян і органів, яким вони адресовані; в) судова влада завжди здійснюється з дотриманням особливої регламентованої законом процедури; г) судова влада є самостійною, а між судами різних ланок немає відносин підлеглості.

Найважливішим етапом визначення будь-якої влади, у тому числі і судової, є встановлення її змісту та структури. Думки дослідників з цього приводу різняться. Деякі автори вважають визначальними елементами структури влади *волю, силу і владні відносини*, інші додають до такої структури *органи і норми поведінки*, треті відзначають як складові влади лише *волю і силу*⁴. Водночас соціальна сутність судової влади визначає її

¹ Общая теория права и государства / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 1994. – С. 284.

² Чіркин В. Е. Основы государственной власти. – М. : Юрист, 1996. – С. 42.

³ Гель А. П., Цвігун Д. П. Судова система України. – К. : МАУП, 1999. – С. 22.

⁴ Киров В. Парадоксы государственной власти в гражданском обществе (конституционно-правовые аспекты) ; пер. с болгар. – М. : Независимое изд-во “Манускрипт”, 1992. – С. 34.

+

універсальну (тобто відповідну до всіх видів влади) елементну структуру (склад), під якої ми розуміємо сукупність необхідних і достатніх об'єктивних і суб'єктивних ознак, які лише в сукупності з необхідною повнотою описують і визначають владу як соціальний регулятор, розкривають її зміст. Зазначена сукупність містить у собі об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону. Розглянемо кожен з цих елементів докладніше.

Об'єктом судової влади як складової державної влади є сукупність суспільних відносин, які нею регулюються. Їхня кількість не є постійною величиною: з розвитком суспільства вона змінюється. При цьому для характеристики судової влади мають значення два показники: абсолютний (загальна кількість відносин у суспільстві, що регулюються владою) та відносний (ставлення першого показника до об'єктивно зростаючої загальної кількості відносин у суспільстві). Якщо збільшення першого показника – явище об'єктивне, пов'язане з розвитком самого суспільства, то другий показник з великою ймовірністю характеризує рівень державної урегульованості суспільства. У державах з авторитарним політичним режимом цей показник близький до одиниці, а у державах розвинутої демократії він менший за одиницю, хоча такий мінімум повинен мати розумні межі. Так, Р. Нозік, послідовний прибічник теорії “мінімальної держави” (“найбільш екстенсивної держави, яку можна виправдати”), вважає, що “кожна більш екстенсивна держава порушує людські права”¹. Розглядати невелике значення другого показника як позитивний чинник можна лише у сукупності з іншими характеристиками влади, адже воно може бути зумовлено і негативними чинниками, наприклад, слабкістю влади, її елементарною нездатністю або небажанням брати участь у результативному і повному (а отже, владному) регулюванні суспільних відносин. Тут ми підтримуємо І. Бачила, який зазначає, що “державна влада – продукт і механізм усього громадянського суспільства, заміну якому ще не винайшли і який є відповідальним за стан усього суспільства... Експеримент згортання впливу держави на різні параметри соціального життя... показав, що поки немає іншого механізму організації, збирання... всіх складових для мирного співіснування

¹ Нозік Р. Розподільна справедливість // Сучасна політична філософія: антологія ; пер. с англ. / упоряд. Я. Кіш. – К. : Основи, 1998. – С. 239.

громадянського суспільства, крім державного”¹. На нашу думку, на сьогоднішньому етапі розвитку української державності, на етапі становлення найважливіших політичних інститутів, переходу до реальної демократії доцільним є збереження високого відносного показника поширеності державної влади. І тут велика роль відведена судовій гілці влади, адже зазначені показники характеризують державну владу в її єдності. Спрощено, без урахування низки об’єктивних і суб’єктивних чинників, їх можна показати як алгебраїчний результат додавання (абсолютний показник) або множення (відносний показник) відповідних показників поширеності окремих інститутів (а загалом гілок) єдиної державної влади. З цієї формули очевидно, що, наприклад, недостатню активність законодавчої гілки влади (недостатню врегульованість суспільних відносин законами) може бути компенсовано високою активністю розвинутої судової влади (шляхом так званої “прецедентоутворюючої” судової практики, заповнення прогалин у законодавстві тощо). У підсумку це дає можливість єдиній державній владі зберегти загалом високий ступінь активності (високі показники її поширеності).

З об’єктивної сторони судова влада ґрунтується на об’єктивній спільності соціальних інтересів, має суспільно корисний характер, виступає як результативний остаточний вплив судової системи на суспільство і окремого індивіда. Подібний вплив характеризується трьома ознаками: легальністю, правовим характером та системністю.

Легальність є визначальною ознакою об’єктивної сторони державної влади. Так, П. Морріс у праці “Влада: філософський аналіз” визначає політичну владу як форму легального права або як формальну владу і вбачає у цьому її “крихкість”, нестійкість як наслідок довільної природи формальної влади, довільної в тому розумінні, що вона не існує в природі, а створюється нами і може створюватися по-різному².

Погляди на зміст легальності влади, висловлені у науковій літературі, суттєво різняться. Так, Ю. Тихомиров під легалізацією влади має на увазі її визнання, підтримку з боку суспільства³.

¹ Бачило І. Л. Государство и право в условиях глобализации // Государство и право на рубеже веков (материалы всероссийской конференции). Проблемы истории и теории / отв. ред. В. С. Нерсисянц. – М. : Ин-т гос. и права РАН, 2001. – С. 34.

² Ледаев В. Г. Власть: концептуальный анализ. – М. : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2001. – С. 337.

³ Тихомиров Ю. А. Теория компетенции. – М. : Изд. г-на Тихомирова М. Ю., 2001. – С. 68.

Р. Лівшиць формальною легітимністю вважає прийняття закону відповідним органом і в установленому порядку, а підтримку вимог закону народом та їх реалізацію у реальному житті – змістовною легітимністю або легальністю¹.

Розглянуті вище позиції щодо змісту легальності влади видаються нам не досить обґрунтованими і доволі суперечливими. Легальність є складовою частиною об'єктивної сторони влади, а легітимність – суб'єктивної сторони, тому саме закріплення системи влади у законі, у тому числі в конституції (об'єктивація), є її легалізацією.

Легальність судової влади полягає в законності її здійснення, що містить два пов'язаних між собою аспекти – формальний (формоутворюючий) та змістовний. Формоутворюючий аспект легальності теж має два прояви: первинний та вторинний, що відповідають двом ступеням легалізації судової влади.

Первинним проявом (першим ступенем легалізації судової влади) є визначення в законі, передусім, у конституції держави, системи органів, що її здійснюють (первинна легалізація). Для судової влади в Україні юридичним втіленням її первинної легалізації є прийняття Конституції України та нових редакцій Законів України “Про судоустрій України”, “Про Конституційний Суд України” тощо.

Вторинним проявом (другим ступенем легалізації судової влади) є те, що сама діяльність судових органів, окремих суддів здійснюється виключно в певних юридичних формах (вторинна легалізація). Це є “не просто надзвичайно важливим позитивним засобом упорядкування та регулювання суспільних відносин влади, організації та діяльності органів держави, державного механізму на засадах права, а й засобом контролю за владою, її обмеженням”². Юридичну форму діяльності державних органів А. Заєць називає серед принципів правової держави³. Вторинна легалізація полягає, зокрема, у встановленні законом порядку здійснення органами судової влади своїх функцій, відповідних процесуальних або процедурних норм. Вторинну легалізацію судової влади в Україні частково здійснено Законами України “Про статус суддів”, “Про державний захист працівників суду і

¹ Лівшиць Р. З. О легитимности закона // Теория права: новые идеи : сб. статей. – Вып. 4. – М. : Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1995. – С. 18-20.

² Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – С. 102-103.

³ Там само. – С. 102.

правоохоронних органів”, “Про Вищу раду юстиції”, прийняттям нового Цивільного процесуального кодексу, Кодексу адміністративного судочинства, а також внесенням суттєвих змін до Кримінально-процесуального, Господарського процесуального кодексів України тощо.

Влада до закону (нелегалізована) або поза законом (нелегальна) державною називатися не може. А ось відповідність або невідповідність закону, який легалізує владу, право (правовий або неправовий закон) має значення передусім для правової держави. На думку А. Зайця, “легальним має бути визнаний лише правовий закон, тобто закон, який фіксує правову ідею справедливості, свободи прав людини”¹, тобто, судову владу треба визнавати легальною тільки якщо вона легалізована правовим законом. Це не зовсім правильно, оскільки державна влада після її легалізації завжди є легальною, однак вона може не мати правового характеру.

Правовий характер сучасної судової влади полягає, насамперед, у її безумовному зв'язку з правом. Як відзначав Б. Кістяківський, “органи державної влади бувають дійсно зв'язані законом тільки тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені суб'єктивними публічними правами. Тільки маючи справу з уповноваженими особами, що можуть пред'являти правові домагання до самої держави, державна влада виявляється змушеною незмінно додержуватися законів... Щоб державна влада належно функціонувала на основі послідовної демократії, високої культури, у зв'язку з ними, потрібні також закон, право”². Перша аксіома влади І. Ільїна полягає в тому, що “державна влада не може належати нікому, крім правового повноваження”³. Ю. Оборотов розкриває значення цієї аксіоми так: “Право, втілене в конституції і виражене в правосвідомості громадян, визнає за державною владою здатність здійснювати соціальну організацію, управління і примус на основі закону і у межах компетенції”⁴. Як слушно зазначає С. Алексєєв, “при досить розвинутій державній системі важливо не тільки заснувати владу, ...законодавчо ввести підвалини та основні засади цієї влади, а й організувати

¹ Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – С. 37.

² Кістяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. – С. 569.

³ Ильин И. А. О сущности правосознания. – М. : Рарогъ, 1993. – С. 135.

⁴ Оборотов Ю. М. Современное государство: основы теории : учебный курс. – Одесса : Астропринт, 1998. – С. 19.

її, ... юридично закріпити становище кожного державного органу, його функції, взаєностосунки між органами... Необхідно не просто організувати владні функції державних органів, а впорядкувати їх, ввести в суворі рамки, обмежити. Коли право стає інструментом упорядкування державної влади, введення владних функцій у суворі і чіткі рамки, то ситуація в суспільно-політичному житті різко і принципово змінюється. Право знаходить особливу, самостійну місію, його об'єктом тепер є сама державна влада. А це призводить до того, що стрімко зростає роль права в суспільстві, і у перспективі воно здатне істотно змінити всю навколишню ситуацію у галузі суспільно-політичного життя"¹. Право встановлює форми і межі здійснення державної влади, нормативи її функціонування². Саме право стає основною перешкодою на шляху самозростання і жорстокості державної влади, "фактором, певною мірою здатним перекрити шлях негативним тенденціям влади"³.

З викладеного вище логічно випливає висновок про легалізуючу функцію права в сучасній демократичній державі. Суди не утворюють право, а сприймають та реалізують (застосовують) його. При цьому під правом ми розуміємо не закон, а, підтримуючи позицію М. Цвіка, ступінь свободи і рівності, який відображає наявні уявлення про справедливість і потреби суспільного розвитку, основа яких полягає у процесі повторюваних суспільних відносин, що визнаються, схвалюються і охороняються державою.

Необхідно зазначити, що розмежування термінів "право" і "закон" – складна актуальна проблема, розв'язання якої є необхідною умовою ефективності судової діяльності. Н. Боброва доводить, що поняття законності та легітимності є тотожними. Точніше, обидва ці поняття означають одне й те саме, оскільки легітимність є латинізованим варіантом терміну законність, який, насамперед, є українським перекладом з латинської мови поняття "дотримання закону" – "Dura lex, sed lex". І "legalis" на латині, і англійське "legitimate", і німецьке "legitim" означають одне й

¹ *Алексеев С. С.* Правовое государство – судьба социализма. Научно-публицистический очерк. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 32-34.

² *Оборотов Ю. М.* Современное государство: основы теории : учебный курс. – Одесса : Астропринт, 1998. – С. 30.

³ *Алексеев С. С.* Правовое государство – судьба социализма. Научно-публицистический очерк. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 199.

те саме – “законний”¹. Водночас, на думку Ю. Шемшученка та О. Ющика, традиційне розуміння принципу законності як вимоги до органів держави та їх посадових осіб дотримуватися законів або ж аналогічної вимоги до будь-яких суб’єктів взагалі є недостатнім. Якщо важливі елементи поведінки не врегульовані нормами права або ці норми не впорядковані, розрізнені, неминуче створюються умови для випадкових рішень, для розсуду, від якого один крок до сваволі. Вихід з такої ситуації дослідники вбачають у поступовому наданні вітчизняній правовій системі “суддівського характеру”, посиленні правотворчої компетенції судів при вирішенні індивідуальних справ, запровадженні прецедентного права.

Нині назріла нагальна потреба уточнення низки конституційних і наукових положень, пов’язаних із співвідношенням цих фундаментальних понять. Офіційного тлумачення, передусім Конституційним Судом України, потребують конституційні положення про верховенство права, про найвищу юридичну силу Конституції України, про підкорення судів лише закону та аналіз співвідношення вказаних положень. Це є вкрай важливим, оскільки навіть науковці не визначили єдиної концепції поняття “верховенство права”. Так, на думку М. Козюбри, “... верховенство права в нашому житті означає, насамперед, верховенство Конституції України”². Водночас науковець не ототожнює ці поняття, а зосереджує увагу на творчому характері судової практики та її конкретному внеску у процес розвитку права України, адже “здійснюючи пошук права в межах конституції, правозастосовчі органи, особливо суди, мають залучати до цього пошуку не тільки текст конституції, а й... загальноновизнані сучасним цивілізованим світом принципи права, міжнародні пакти про права людини, міжнародну судову практику, зокрема практику Європейського суду з прав людини, тенденції розвитку правових засобів захисту прав людини у європейському та міжнародному співтовариствах тощо”³.

Аналізуючи об’єктивну сторону судової влади, не можна не зупинитися на такій важливій її ознаці як *системність*. Завдяки цій властивості досягається єдність державної влади взагалі та її

¹ Боброва Н. А. Конституционный строй и конституционализм в России : монография. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право. – 2003. – С. 177.

² Козюбра М. І. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 31.

³ Там само. – С. 32.

окремих гілок зокрема. Системність необхідно розглядати в двох взаємозумовлюючих площинах: формальній і змістовній. Відразу відзначимо, що такий поділ є дещо умовним, оскільки у загальній теорії систем існує правило, яке застосовується як до судової влади, так і до державної влади взагалі: об'єкт може найбільш ефективно розкрити своє призначення тільки за умови, якщо його морфологічна структура відповідає функціональній¹.

Формальна системність судової влади полягає в тому, що:

1) державна влада здійснюється чітко визначеними Конституцією гілками влади, кожна з яких являє собою власну систему державних органів (морфологічна системність). Разом ці системи становлять єдину систему єдиної державної влади. Морфологічна системність судової влади забезпечується її загальним суб'єктом – єдиною судовою системою, закріпленою конституційно й законодавчо. Цю систему легалізовано статтями 124, 125 Конституції України. Вона містить у собі підсистеми судів загальної юрисдикції (підсистеми загальних і спеціалізованих судів) та Конституційний Суд України як монопідсистему;

2) державна влада (законодавча, виконавча і судова) здійснюється в чітко визначених законом юридичних формах державної діяльності. Для судової влади такими встановленими державою легальними формами є, передусім, правосуддя, судовий контроль, у тому числі конституційний, та внутрішнє судове управління;

3) законом встановлюється система чітко визначених правил здійснення державної влади її гілками та органами (процедурна системність), що представляє собою у сукупності для кожного органу (залежно від рівня деталізації) юридичний процес (високий рівень деталізації) або юридичну процедуру (відносно низький рівень деталізації). Процедурна системність судової влади в Україні виявляється у встановлених законом нормах кримінального, цивільного, адміністративного, господарського та конституційного процесів.

Змістовна системність судової влади визначається такими властивостями:

1) телеологічною системністю – основною метою реалізації судової влади в державі є здійснення правосуддя, захист прав,

¹ Скитович В. В. Судебная власть как системное образование // Правоведение. – 1997. – № 1. – С. 149.

свобод та інтересів різних суб'єктів в державі тощо;

2) функціональною системністю – встановлення системи функцій, здійснюваних окремим судовим органом, галуззю судової влади. У сучасний період особливого значення набуває встановлення процесуальних форм взаємодії різних гілок судової влади, Конституційного Суду, загальних та спеціалізованих судів, з огляду на її сформований полісистемний характер;

3) аксіологічною системністю – сформованістю системи державно-правових цінностей у поєднанні з цінністю самої державної влади (аксіологічна системність), яка поєднує в собі дві складові: усвідомлення всіма елементами (ланками) судової системи, суддями “ціннісного змісту права, цінностей прав і свобод людини (як вищої цінності), правового типу організації суспільних відносин”¹, інших політико-юридичних цінностей, необхідності їх надійної охорони і захисту та свого призначення в цьому; усвідомлення суспільством, його членами цінності самої судової влади;

4) ідеологічною системністю – єдністю системи розуміння сутності легалізованих Конституцією України ідей демократичної, правової, соціальної держави, єдиної системи праворозуміння всіма гілками державної влади;

5) фундаментальною системністю – визначеністю системи принципів здійснення судової влади її гілками. У зазначену систему входять загальні принципи (характерні для судової діяльності загалом) і спеціальні принципи (специфічні для окремої гілки, інстанції тощо).

Принципи судової влади – найбільш загальні політико-правові вимоги, що відображають сутність судової влади і виходять від соціального носія державної влади – українського народу. Зміст і обсяг конституційних принципів судової влади порізно визначалися в історії вітчизняного конституціоналізму. Якщо конституції радянського періоду містили найбільш загальні (декларативні) положення про судову систему, то чинна Конституція України піднімає проблеми судового захисту прав громадян на вищій змістовний та організаційний рівень, перетворивши принципи судової влади на реальні регулятивні інструменти впливу на судову систему з повною деідеологізацією їхнього змісту. Таким чином, конституційні принципи судової

¹ Политико-правовые ценности: история и современность / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – С. 3-29.

+

влади виступають нині як закріплені в Конституції і міжнародних правових актах провідні правові положення щодо організації і функціонування органів судової влади.

Важливе значення для розуміння і застосування принципів судової влади має їх класифікація. Така класифікація проводиться за різними критеріями. Найчастіше принципи судової влади взагалі і правосуддя зокрема поділяють на конституційні, тобто сформульовані в Конституції (принципи законності, змагальності, гласності судочинства), і принципи, які закріплені в законодавстві або випливають з нього (принципи об'єктивної істини, безперервності, безпосередності, оперативності процесу тощо).

За галузевою належністю принципи поділяють на принципи судоустрою та принципи судочинства (кримінального, цивільного, адміністративного, господарського, конституційного процесів) залежно від того, у нормах якої галузі права вони знаходять своє відображення.

Серед джерел, що визначають сучасну систему принципів судової влади, особливе місце займають акти міжнародних організацій, що впливають на проведення судової реформи в Україні. Наразі назріла необхідність поступового зближення загальноновизнаних принципів міжнародного права і норм національного законодавства, що проявляється “у взаємній рецепції правових розпоряджень, імплементації відповідних норм і принципів на базі міжнародних стандартів у процесі проведення судової реформи”¹. Наприклад, головні напрямки діяльності судових органів закріплені в “Основних принципах, що стосуються незалежності судових органів”, прийнятих VII Конгресом ООН з попередження злочинності і поведження з правопорушниками (Мілан, 26 серпня – 6 вересня 1985 р.) і схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН 29 листопада 1985 р. і 13 грудня 1985 р.² Аналіз принципів, запроваджених нормами міжнародного права, свідчить про те, що обов'язки щодо додержання статусу судових органів покладаються не тільки на органи законодавчої влади, а й на суддів як носіїв судової влади, встановлюючи певні правила їх поведінки, зокрема, однакове розуміння всіма

¹ Колосович С. А., Кузнецов И. А. Соотношение уголовно-процессуального и уголовно права (в свете современной концепции судебной реформы) // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 76.

² Международно-правовая защита прав и свобод человека : сб. документов. – М. : Политиздат, 1990. – С. 324-329.

елементами судової системи принципів верховенства права, пріоритету ратифікованих міжнародних норм права над національним законодавством.

Найважливішою властивістю державної влади як системного явища, з одного боку, і унікального системоутворюючого та інтегруючого чинника суспільної стабільності, – з другого, є її єдність. Вона обумовлюється об'єктивною потребою глобальної соціальної системи в єдиному вольовому забезпеченні процесів, що відбуваються в ній, а виражається, насамперед, у концентрації державної влади в одному суб'єкті – носії. Єдність державної влади забезпечує принципово єдину спрямованість у функціонуванні різних компонентів глобальної соціальної системи, без якої система розвалилася б. Будь-яка влада, що виконує функцію інтегрування цієї системи – глобальної, локальної, мікросистеми, повинна бути єдиною, тому що “без єдності інтегруючого фактора інтеграція неможлива”¹.

За другою аксіомою влади І. Ільїна державна влада в межах кожного політичного союзу має бути єдиною. При цьому таку єдність слід розуміти не в сенсі неподільності функцій і компетенції, а в сенсі єдиного організованого волеспрямування, що виражається в єдності здійснюваного права, однаковості праворозуміння. Оскільки природна правота не може бути двозначною, то й її вираження в позитивній нормі може бути тільки єдиним. Отже, і влада, яка монополює здійснює таке вираження, може бути тільки одна². Таким чином, для І. Ільїна єдність державної влади означає її одиничність, неможливість співіснування двох рівновеликих влад, монополію державної влади на формулювання природного права у вигляді позитивних норм (правовстановлююча компетенція) і, як наслідок, єдність праворозуміння (правозастосування, правотлумачення тощо).

Зміст сучасного розуміння єдності державної влади полягає в таких ключових позиціях: соціальна єдність передбачає владу народу, яку закріплюють усі конституції демократичних держав, у тому числі Конституція України. Вимога соціальної єдності влади, якщо ця єдність розуміється як влада народу, є необхідним постулатом, вихідним моментом демократії; політична ж єдність передбачає єдність принципів цілей і напрямків діяльності всіх

¹ Киров В. Парадоксы государственной власти в гражданском обществе (конституционно-правовые аспекты); пер. с болгар. – М.: Независимое изд-во “Манускрипт”, 1992. – С. 49.

² Ильин И. А. О сущности правосознания. – М.: Рарогъ, 1993. – С. 137.

державних органів. Така єдність має величезне значення в будь-якій державі, незалежно від характеру суспільства і державної влади, оскільки вона нерозривно пов'язана з необхідністю певного ступеня управління суспільством¹. Єдність влади виражається в єдності державної політики (політична єдність), що означає єдність спрямованості політики всіх державних органів, у тому числі судової влади.

Розглядаючи **суб'єктів судової влади**, необхідно мати на увазі, що первинним суб'єктом є *народ* – єдине джерело державної влади. Цей непорушний постулат сучасної правової держави природно впливає з принципу народовладдя. Ще наприкінці XVIII ст. І. Кант писав, що “саме в нього (народу) спочатку знаходиться верховна влада, похідними від якої повинні бути усі права окремих осіб”². Як відзначає Є. Бекенферде, здійснення державної влади “конституюється, легітимізується і контролюється народом, тобто громадянами держави. Демократія перетворюється на організаційний принцип володіння державною владою та її здійснення”³.

Вітчизняний конституціоналізм виходить з належності всієї влади в державі народу. Зазначений принцип закріплений у ст. 5 Конституції України і часто визнається конституціоналістами найважливішим принципом політичної системи України. Закріплюючи принцип народовладдя, Конституція виходить з того, що суверенітет народу знаходить організаційне вираження і конституційне закріплення як суверенітет державної влади. Це означає, що ступінь залежності державної влади від народу прямо пов'язаний зі ступенем самостійності і верховенства цієї влади. Жодна інша влада не може обмежити здійснення цієї влади в державі, тому що вона діє авторитетом і волею народу.

Саме поняття “народ” – не юридична абстракція. У Ж. Марітена народ виступає як “безліч людських особистостей, що утворюють політичне суспільство”⁴, а держава як “орган, в який входять експерти в галузі суспільного порядку і добробуту, – інструмент на службі людини... Політичне суспільство існує для людини як особистості. Не людина існує для держави; навпаки –

¹ Теория государства и права : учебник для вузов / под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С.Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – С. 92-96.

² Мамут Л. С. Народ в правовом государстве. – М. : Изд-во НОРМА, 1999. – С. 52.

³ Государственное право Германии : в 2 т. ; пер. с нем. / издатели : Й. Изензее, П. Кирххоф. – Т. 1. – М. : Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1994. – С. 34.

⁴ Маритен Ж. Человек и государство ; пер. с англ. – М. : Идея-Пресс, 2000. – С. 33.

держава існує для людини”¹.

Як вдало відзначив П. Хеберле, “народ складається з власників основних прав, тобто громадян. Саме від них і виходить у кінцевому рахунку вся державна влада... Народ не містична величина, а співтовариство людей, кожен з яких має власну гідність... Таке розуміння дає можливість уникнути небезпек, що виникали зі свідомого перебільшення ролі колективу і призводили до проявів тоталітаризму. Будь-який авторитет організації вторинний за своєю природою; немає гідності держави, існує лише гідність людини”².

Народ обирає органи первинного представництва – Верховну Раду України і Президента України, які, передусім, формують державні органи вторинного представництва, у тому числі й суди. Здійснення ними спеціальних владних повноважень не порушує принципу народовладдя, а навпаки, впливає з нього. Крім того, відповідно до ч. 4 ст. 124 Конституції України народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Згідно ст. 127 Конституції України правосуддя здійснюють професійні судді та у визначених законом випадках народні засідателі і присяжні. Відповідно до ч. 2 ст. 129 Конституції України судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних³. Згідно ч. 1 ст. 1 Закону України “Про статус суддів” судді та залучені у визначених законом випадках для здійснення правосуддя представники народу є носіями судової влади в Україні, які здійснюють правосуддя незалежно від законодавчої та виконавчої влади⁴.

Народ є первинним джерелом влади, однак така первинність не означає втрату ним влади надалі. Державна влада належить народу завжди і абсолютно, що впливає із конституційного принципу народного суверенітету. Народ делегує не саму владу, а тільки владне повноваження щодо її здійснення. Водночас маємо певне протиріччя, адже традиційне законне формулювання прийняття і оформлення судових рішень “іменем України” з такого погляду не відповідає Конституції. Судова влада

¹ Марутен Ж. Человек и государство ; пер. с англ. – М. : Идея-Пресс, 2000. – С. 21.

² Государственное право Германии : в 2 т. ; пер. с нем. / издатели: Й. Изензее, П. Кирххоф. – Т. 1. – М. : Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1994. – С. 19.

³ Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст.141.

⁴ Закон України № 2862-ХІІ від 15.12.1992 р. “Про статус суддів” (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

—+—

(як і будь-яка інша державна влада) здійснюється судовими органами не від імені держави, а від імені монопольного власника державної влади – українського народу, що делегував судам і суддям владне повноваження здійснювати судову владу. Отже, приймати і оформляти судові рішення необхідно “іменем українського народу”. Розглядаючи поняття судової влади на цій принциповій основі, ми виходимо з того, що судова влада виступає як одна з найважливіших сторін утілення народовладдя. Вона забезпечує відповідні форми і методи організації повновладдя народу в специфічній сфері його здійснення, що включає суспільні відносини, які мають особливу цінність для держави і знаходять відображення у створенні механізму реалізації прав громадянського суспільства і кожної окремої особистості, захисту від зазіхань на встановлений у державі правопорядок, утвердження соціальної справедливості¹.

Вторинними суб'єктами судової влади (тобто тими, кому народ делегував владне повноваження щодо її здійснення) є *судді* та *суди*. За кількісною ознакою такі суб'єкти судової влади поділяються на індивідуальні (суддя) та колективні (суд).

Найважливішою ознакою суб'єкта державної влади є його публічно-владна компетенція – сукупність установлених нормативно-правовими актами його прав і обов'язків². Компетенція (як базове, ключове поняття) стосовно органів судової влади виступає як юрисдикція цих органів (видове поняття). Сам термін “юрисдикція” походить від латинського “*jurisdictio*” – судочинство – і щодо органів судової влади означає сукупність правомочностей цих органів вирішувати правові суперечки і справи про правопорушення”³.

Судова юрисдикція має об'єктивну (зовнішню) і суб'єктивну (внутрішню) сторони. З об'єктивної сторони судова юрисдикція виступає як система владних повноважень суб'єктів судової влади. Владне повноваження в контексті теорії влади – це забезпечена законом вимога, що орієнтує уповноваженого суб'єкта на певну поведінку і дії, звернені до фізичних і юридичних осіб, державних і недержавних органів, установ,

¹ *Маритен Ж.* Человек и государство ; пер. с англ. – М. : Идея-Пресс, 2000. – С. 118-119.

² *Лившиц Р. З.* О легитимности закона // Теория права: новые идеи : сб. статей. – Вып. 4. – М. : Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1995. – С. 18-30.

³ Юридична енциклопедія / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. С. Шемшученко (ред.). – Т. 6. : Т–Я. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 732.

організацій¹. Відповідно під владними повноваженнями суб'єктів судової влади необхідно розуміти права, а також пов'язані з правами обов'язки цих суб'єктів, надані їм законом, щодо здійснення відповідних рішень, дій, поведінки в процесі здійснення судової влади. Владне право в цьому контексті – це можливість, свобода суб'єкта судової влади діяти відповідно до наданих йому законом (легалізованих) повноважень та очікувати, вимагати виконання свого рішення всіма підвладними суб'єктами.

Владний обов'язок суб'єкта судової влади – це обов'язок перед суспільством і державою здійснювати функції судової влади відповідно до закону, з метою чого реалізовувати владні права в повному обсязі. Реальне здійснення владних повноважень забезпечується законом, що перешкоджає довільному розумінню і застосуванню норм, але окреслює для суб'єктів судової влади сферу самостійних рішень і дій. Необхідною властивістю суб'єкта є його компетентність, під якою необхідно розуміти кваліфіковане виконання суб'єктом покладених на нього публічних обов'язків і використання наданих йому прав.

Відповідно до третьої аксіоми влади І. Ільїна “державна влада завжди повинна здійснюватися кращими людьми, що відповідають етичному і політичному цензу... Це визначається високим рівнем, складністю і відповідальністю самого завдання, вирішення якого визначає в людині митця природної правоти”². Дійсно, влада не матиме авторитету, легітимності, якщо вона здійснюється не елітою. Належність влади народу не означає, що будь-хто і кожен може здійснювати державно-владні повноваження. Для цього необхідно володіти високим рівнем професійної компетентності і моральності.

За своїм суб'єктним складом судова влада повинна характеризуватися високим професіоналізмом посадових осіб, що її здійснюють. Це забезпечується за рахунок особливих вимог до фахівця з погляду оцінки державою можливості для нього обіймати певну судову посаду. Легальні засади для формулювання вимог до суддів як особливої категорії посадових осіб закладені у нормативних актах, що регламентують статус судових органів (загальних і спеціальних судів, Конституційного Суду України). Вони багато в чому мають формальний характер і

¹ Тихомиров Ю. А. Публичное право. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – С. 138.

² Ильин И. А. О сущности правосознания. – М. : Рарогъ, 1993. – С. 137-138.

не визначають професійний рівень, але саме для суддів як обов'язкова ознака закріплюється необхідність вищої юридичної освіти, стажу роботи тощо.

Як слушно відзначає Ю. Килимник, “сильна державна влада – це ще й професійно-кваліфікована влада. В питанні добору в ряди ... влади кожен окремий випадок, коли перевага надається шахраєві, а не чесній людині, і невігласу замість людини освіченої, компетентної, рівнозначний удару ножом по суспільному благу”¹.

Судова влада уособлюється суддею. Це характерна риса західного суспільства, для якого людський чинник є визначально значущим, що знаходить віддзеркалення навіть у зразках лексики, зокрема англомовної. Так, в англійській мові сталими є словосполучення “*judicial power*” – “суддівська влада”, а не “*court power*” (“судова влада”), “*judicial functions*” – “суддівські функції”, “*judicial practice*” – суддівська практика, “*judicial interpretation*” – суддівське тлумачення тощо. Л. Фуллер відзначає, що людський чинник “є необхідним елементом будь-якої справедливої та гуманної правової системи. ... Право на кожному кроці вимагає винесення суджень, і ці судження мають виноситися людьми і для людей. Їх не можна закласти в комп'ютер”². З другого боку, Р. Дворкін досить іронічно, однак справедливо підмічає, з якими труднощами зіштовхується сучасний американський суддя під час вирішення справи за умови одночасної дії трьох правил: статутного права (законодавства), непорушності прецеденту (пошуку права в ньому) та створення нового суддівського права. Дослідник називає систему вирішення справи за таких складних умов “теорією складних прав”, а самого суддю – Геркулесом на честь могутнього грецького героя³.

При здійсненні правосуддя суддя повинен бути незалежним та неупередженим. Такі вимоги до нього пред'являються законодавствами більшості країн світу. Ж.-Л. Бержель пов'язує неупередженість судді при винесенні судового рішення “зі свободою автора, який виносить свої рішення у відповідності з нормами рівності та юридичної безпеки сторін”⁴. Водночас деякі американські дослідники висловлюють занепокоєння надмірною

¹ Халипов В. Ф. Власть (Основы кратологии). – М. : Луч, 1995. – С. 28.

² Фуллер Л. Л. Анатомія права ; пер. з англ. – К. : Сфера, 1999. – С. 52.

³ Дворкін Р. Серйозний погляд на права. – К. : Основи, 2000. – С. 158-183.

⁴ Бержель Ж.-Л. Общая теория права ; пер. с фр. – М. : Изд. дом NOTA BENE, 2000. – С. 538.

владністю суддів, загрозою з їхнього боку для реалізації принципів поділу влади та верховенства закону. Вони навіть використовують термін “судовий деспотизм”¹. З метою обмеження судової влади пропонуються різноманітні методи “стримувань і противаг”, зокрема надання найвищих повноважень тлумачення Конституції та законів усім гілкам державної влади². На нашу думку, стан судової влади в Україні не дає підстав для подібних занепокоєнь. Навпаки, рівень владності судової влади в західних державах, її роль у розв’язанні конфліктів, у тому числі політичних, має бути зразком для вітчизняного державотворення.

Важливе місце в механізмі врегулювання судовою владою суспільних відносин посідає так називаний підвладний суб’єкт – особа, що свідомо або вимушено зобов’язана підкоритися рішенню суб’єкта (суду, судді), який наділений владою. Ця особа є саме суб’єктом, а не об’єктом влади з таких підстав: саме вона бере участь у формуванні суб’єктивної сторони судової влади шляхом її легітимації; в умовах народовладдя підвладний суб’єкт є підвладним тільки на вторинному рівні, не припиняючи бути важливою складовою частиною первинного джерела влади – народу, тобто індивідуальним володарюючим суб’єктом першого рівня. Саме підвладні суб’єкти формують найважливішу ознаку **суб’єктивної сторони державної влади** – її легітимність. Проблема легітимації влади та її легітимності – важлива проблема сучасної юриспруденції. Ця проблема тривалий час вважалася переважно політологічною, однак відомий політолог професор Лондонського університету Г. Друрі визнав її юридичне походження³; вона стала предметом дослідження відомих вчених-юристів: Ф. Кокошкіна, Г. Краббе, К. Шмітта, Р. Циппеліуса, А. Зайця та ін.

У позитивному плані з погляду конституювання влади положення про те, що народ є її носієм означає, що будь-яке використання і здійснення державних повноважень повинно бути опосередковане народом. Вирішення державних завдань або реалізація владних повноважень має потребу в легітимації, що виходить від самого народу або сходиться до нього (так званий безперервний ланцюг демократичної легітимації). Легітимізована

¹ *Stim P.* Верховенство закону чи верховенство суддів: на захист правового плюралізму; пер. з англ. // Політична думка. – 1997. – № 3. – С. 37.

² Там само. – С. 49-51.

³ Политическая наука: новые направления; пер. с англ. – М.: Вече, 1999. – С. 207.

+

влада відразу не може стати автономною, вона постійно повинна бути пов'язана з народною волею і нести відповідальність перед народом. Тільки за такої умови діяльність державних органів, що не збігаються з народом і організаційно відокремлені від нього, можна розглядати як здійснення державної влади народом через ці органи. Уявлення про народ як про вихідний і кінцевий пункт демократичної легітимації є базовим у розумінні демократії¹.

Легітимація – процес набуття легітимності, процес індивідуального (особистістю) і колективного (суспільною групою, народом) утвердження такого уявлення, що державна влада, структура її органів, спосіб їх формування, діяльність її посадових осіб відповідають тим очікуванням, тим поглядам, які склались у людей на основі чуттєвого сприйняття, досвіду, раціональної оцінки².

Розглянемо підходи до визначення суті легітимності як основи державної влади Ф. Кокошкіна і Г. Краббе. За Г. Краббе, сучасна ідея держави передбачає володарювання не осіб, а духовних сил (тобто володарювання не легальності, а легітимності), “тому що цим силам, оскільки вони виходять з духовної природи людини, можна підкорятися добровільно. Основа, джерело правопорядку знаходиться тільки в правовому почутті і правосвідомості співвітчизників”³. У співвідношенні з наступною ідеєю Г. Краббе про те, що “влада повинна належати не державі, а праву”⁴, ми логічно одержуємо знак рівності між легітимністю і правом, правопорядком. І це було б правильним, якби означало легітимність права. Але в результаті отримуємо істину навпаки – право легітимності (тобто все легітимне автоматично відповідає праву). Очевидно, саме так вважав і К. Шмітт, обґрунтовуючи свою теорію “плебісцитної легітимності” на протигагу легальному, але слабкому парламентаризму⁵.

Згідно підходу Ф. Кокошкіна, багато в чому схожому з позицією М. Вебера, в основі будь-якої державної влади лежить колективна підтримка населення, що впливає із визнання ним цієї влади (тобто те, що ми називаємо легітимацією). У цьому

¹ Государственное право Германии в 2 т. ; пер. с нем. / издатели: Й. Изензее, П. Кирххоф. – Т. 1. – М. : Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1994. – С. 35.

² Чиркин В. Е. Основы государственной власти : учеб. пособие. – М. : Юристъ, 1996. – С. 9, 12-13, 16-17.

³ Шмитт К. Политическая теология : сб. ; пер. с нем. – М. : “КАНОН-пресс-Ц”, 2000. – С. 38.

⁴ Там само. – С. 39.

⁵ Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / Нац. общ.-науч. фонд. – М. : Мысль, 1999. – Т. 3: Европа. Америка: XVII-XX в.в. – С. 647-649; Шмитт К. Политическая теология : сб. ; пер. с нем. – М. : “КАНОН-пресс-Ц”, 2000. – С. 231-236.

суспільному визнанні, що складає фактичну і юридичну підстави державної влади, переплітаються два психологічних елементи: стихійне, інстинктивне підпорядкування, засноване на почуттях і звичках; свідоме, розумове покора, що впливає із раціональних мотивів. Політичний прогрес в історії людства за такого підходу зводиться до поступового розширення другого елемента (раціоналізації влади) шляхом залучення широких мас населення в процес свідомої політичної діяльності і подолання ірраціональних елементів соціального розвитку¹.

З поняттям легітимації державної влади органічно пов'язане поняття легітимації її приписів (щодо судової влади – її рішень). Ми підтримуємо позицію А. Зайця щодо того, що “влада, яка не одержала підтримки своїх повноважень визначеним у суспільстві шляхом, не може претендувати на правовий характер своїх приписів, нехай і виданих з добрими намірами. Навіть найкраще правило поведінки не стане правом, якщо не виходитиме від легітимної суспільної влади, тобто щодо якої не відбулася процедура суспільного визнання і виправдання... Державна влада, яка не отримала легітимації у суспільстві, не лише не спроможна створити нове право, але й руйнує те, яке існувало раніше”².

Легітимованість норм права – це визнання суспільством цих норм такими, яких треба додержуватися неодмінно, які є необхідними та мають визначати спосіб життєдіяльності суспільства. Ознака легітимації перетворює ідеї належного, необхідного, що існують у суспільстві та претендують стати правовими нормами чи формальними приписами держави, її органів та посадових осіб, на іманентний імперативний для суспільства регулятор, який шляхом схвалення суспільством стає необхідним нормативом, власне правом. Таке схвалення надає цим нормам обов'язковості щодо кожного члена суспільства, тобто загальнообов'язковості. Легітимація перетворює право на те, чим воно має бути, надає сили, освячує суспільним авторитетом³.

Легітимність виключно важлива для сучасної судової влади. “Найважливішою якістю судді є суспільна довіра до нього, тобто

¹ Кокошкин Ф. Ф. Лекции по общему государственному праву. – 2-е изд. – М. : Изд. Башмаковых, 1912. – С. 79.

² Засць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – С. 39-40.

³ Там само. – С. 57.

+

усвідомлення громадськістю того факту, що цей суддя здійснює правосуддя відповідно до права... Це та цінна якість, яку суддя повинен старанно охороняти... Необхідною умовою існування незалежної судової влади є впевненість суспільства в тому, що судова влада прагне до справедливості на основі права; впевненість у тому, що судочинство здійснюється чесно, нейтрально, при рівному ставленні до кожної із сторін і без будь-якого натяку на особисту зацікавленість у результаті процесу; впевненість у високому моральному рівні судочинства. Без цієї суспільної довіри судова влада не буде здатна функціонувати”¹.

Потреба в довірі до судової влади з боку суспільства означає потребу не в популярності, а в підтримці суспільного відчуття, що судові рішення приймається чесно, об’єктивно, нейтрально і неупереджено, що результат визначається не особистістю сторін, а обґрунтованістю їх вимог, силою їхніх аргументів. Це породжує усвідомлення, що суддя не є стороною правового конфлікту і бореться не за особисту владу, а за верховенство права².

З усіх гілок державної влади саме для судової влади проблема легітимізації, легітимності є найбільш гострою, оскільки на відміну від парламенту і президента судді не обираються народом, а призначаються (отже, первинна легітимація відсутня); у порівнянні з іншими гілками влади діяльність судової системи є менш публічною і не має можливості підняти рівень своєї легітимності популістськими рішеннями або діями. В Україні історично сформоване негативне сприйняття судової системи значною частиною населення у зв’язку з власним наявним неконструктивним досвідом “співпраці” з нею та відповідним впливом інформаційної сфери: друкованих засобів масової інформації, радіо, телебачення, Інтернет-видань. Водночас на гостроту легітимації державної влади суттєво впливає належність правової системи України до романо-германської правової сім’ї, бо “здійснення правосуддя повинне включати оцінки і, зокрема, розуміння справедливості”, що не можна чітко вивести з державних законів³.

Важливим чинником низької легітимності судової влади в Україні є невиконання судових рішень, причому таке невиконання характерне для рішень судів усіх рівнів. Таке небезпечне явище

¹ Барак А. Судейское усмотрение ; пер. с англ. – М. : Изд-во НОРМА, 1999. – С. 287.

² Там же. – С. 287.

³ Цитпеліус Р. Філософія права : підручник ; пер з нім. – К. : Тандем, 2000. – С. 77.

суперечить владній природі судової системи, дестабілізує її, знижує рівень довіри громадян до судових органів. На нашу думку, з метою викорінення подібної практики необхідно вивчати досвід країн Європи, а саме впровадження загального фундаментального принципу “правової впевненості”, що знайшов відображення в судовій практиці Європейського Суду з прав людини. Так, в окремій думці судді Європейського Суду К. Розакіса у справі “Брумареску проти Румунії” зазначено, що “право на судовий розгляд є не лише теоретичним правом на розгляд справи національним суддею, а й включає законне сподівання, що остаточне судове рішення має поважатися національними органами влади і, отже, виконуватиметься”¹. У рішенні в справах “Ді Педе проти Італії” та “Заппа проти Італії” від 26 вересня 1996 р. Європейський Суд відзначив, що право на ефективний судовий розгляд “було б ілюзорним, якби національна правова система договірної держави допускала, щоб остаточне судове рішення, яке має обов’язкову силу, не виконувалося на шкоду одній із сторін”².

Виходячи з вищенаведеного вважаємо, що принцип “правової впевненості” стосовно судової влади треба розуміти так: громадянин, звертаючись до суду, повинен бути заздалегідь упевнений як у справедливості судового розгляду, так і у виконанні судового рішення, поваги до нього з боку органів влади. Цей принцип знайшов часткове відображення у ст. 382 “Невиконання судового рішення” Кримінального кодексу України, де вперше передбачена кримінальна відповідальність службових осіб за умисне невиконання рішення Європейського Суду з прав людини³.

Тільки повага до рішення суду будь-якого рівня з боку всіх без винятку органів державної влади та посадових осіб у змозі зробити принцип “правової впевненості” реальним чинником легітимності судової системи, довіри до судових органів з боку суспільства. Водночас, на нашу думку, необхідно встановити кримінальну відповідальність за умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню не тільки для службових осіб

¹ Практика Європейського Суду з прав людини: Рішення. Коментарі: Українська правнича фундація. – 2000. – № 4. – С. 46.

² Там само. – С. 48.

³ Кримінальний кодекс України 05.04.2001 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

(спеціальний суб'єкт злочину), але й для усіх фізичних осіб (загальний суб'єкт злочину) – громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, які є осудними і досягли віку кримінальної відповідальності, що стане запорукою більш ефективного виконання судових рішень.

4.3. ЕЛЕМЕНТИ І СТРУКТУРА ВИКОНАВЧОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ

Оскільки управління як специфічна підсистема культури людства формувалося і змінювалося в ході його історії, безумовною була і динаміка структури виконавчої гілки влади. Звернемося спочатку саме до *історичного зрізу* цього питання, адже без знання історичного розвитку явища неможливе формування адекватного уявлення його сучасного стану і специфіки.

Для первіснообщинної формації характерними були самокеровані соціально-виробничі спільноти, що отримали назву общин, а головною їх функцією було збереження власної цілісності. Як зазначає Г. Щокін, первісна община була самостійним соціальним організмом і ґрунтувалася на началах егалітарності (докласової рівності)¹. Загалом цю епоху характеризує відсутність управлінського поділу праці і максимально децентралізована система саморегуляції, а потреба в спеціальних органах управління виникала лише в екстремальних випадках. Проте, в процесі розпаду первіснообщинного ладу з початком класоутворення поступово виникає влада в її безпосередньому розумінні, формуються елітні прошарки. Механізм цієї трансформації має подвійне джерело: з одного боку – ускладнення потреб спільноти, задоволення яких вже потребує виокремлення спеціальної організаційно-управлінської підсистеми, з другого – це процес розшарування за майновими та соціально-статусними ознаками.

Первісні спільноти характеризувались додержавною (так званою потестарною) організацією управління, яка і визначає специфіку утворення виконавчої влади в цю епоху. Виокремлення керівників одночасно відбувалося у військовій, господарчій і

¹ Щекін Г. В. Теория социального управления : монография. – К. : МАУП, 1996. – С. 63-64.

релігійній сферах. Але чіткого виділення виконавчої функції влади ще не існувало, найвищим керівним органом було зібрання всіх дорослих членів спільноти, яке відігравало як дорадчо-нормативну, так і судову і наказову ролі. Хоча поступово все більшого значення набували ради старійшин – зібрання найбільш авторитетних, старших за віком членів формації.

З розвитком первісного ладу виникають й інші носії влади, зокрема вожді та бігмени¹. А вже у період розпаду первісного суспільства вожді поступово отримують реальну владу, а у старійшин залишаються лише дорадчі функції. У соціальному відношенні роль вождів визначалась організацією суспільних робіт і контролем за суспільними ресурсами, тобто безпосередньо виконавчою владою. На відміну від вождів, влада яких будувалася на принципі спадковості, влада бігменів ґрунтувалася на неординарних харизматичних особистісних якостях, що надавали можливість їм бути ефективними робітниками і організаторами виробництва, військовими начальниками і ораторами. Слід також підкреслити, що на відміну від вождів бігмени не тільки керували, а й працювали самі.

Загалом за інституту старійшин спільноту характеризує двоступенева ієрархія влади, бігменів – триступенева, вождів – чотириступенева. Зрештою перехід до чотириступеневої ієрархії означав розведення функції стратегічного управління, планування, організації виконання та контролю² і супроводжував перехід до класового суспільства. Поштовхом до останнього було зростання продуктивності праці, що обумовлювало і майнове збагачення общини. На тлі цього послаблювалося соціально-економічне значення общини і збільшувалася роль окремої сім'ї та родинних зв'язків. Так, общинний лад поступово відмирав, поступаючись місцем рабовласницькому. Джерелом явища рабоволодіння загалом стали війни між родинами, в ході яких переможцям діставались полонені³.

Спочатку всі члени родини брали участь у виробництві, але поступово рабовласник (глава сім'ї) і його родичі відійшли від виконання цієї функції, сконцентрувавшись на стратегії та плануванні, а між ними і рабами-виконавцями виділилась

¹ Народы мира: историко-этнографический справочник / гл. ред. Ю. В. Бромлей. – М. : Советская энциклопедия, 1988. – 624 с.

² Щекин Г. В. Теория социального управления : монография. – К. : МАУП, 1996. – С. 89-92.

³ Красников Б. И. Пути развития общества / АН Украины Институт стратегических исследований. – К. : Хрещатик, 1994. – 32 с.

—+—

додаткова ланка контролю в особі наглядачів. Подальше ускладнення управління виробництвом виражалось у виділенні функції планування в особі керуючих рабовласницькими господарствами, що означало формування чотириланкової системи управління. За рабовласником залишилась тільки функція стратега, що у порівнянні із сучасним поділом управління означало законодавчу і судову гілку влади, виконавча ж влада зосереджувалася на нижчих ланках.

Слід зазначити, що на території сучасної України рабовласницька епоха не отримала значного розвитку. Про скіфський рабовласницький лад можна говорити лише як про початковий етап, який істотно не відрізнявся від патріархального рабства. Рабська праця у виробництві цього суспільства не відігравала значної ролі, тому і практики купівлі рабів у скіфів не було. Взагалі, незважаючи на практично необмежену владу царя, на те, що його особа вважалася священною і такою, якій мав служити кожен скіф, Скіфське “царство” не було державою в класичному її розумінні. Ця форма була ближчою до вождизму (тобто такої потестарної структури, функцією якої була адміністративно-економічна) і знаходилась на межі перетворення у державу. Племена, які входили до складу цього протополітичного утворення, зберігали демократичний лад, оскільки цар або вождь із військовою дружиною ще не протистояли озброєному народу – тобто були ще вільні від легалізованого примусу і насильства¹.

Наступна зміна соціально-економічних формацій – від рабовласницької до феодальної – була зумовлена високою централізацією управління і поглибленням суспільного поділу праці: ці процеси спричинили кризу рабовласницького ладу і наростання процесів децентралізації. Вони знайшли своє вираження в зникненні проміжних ланок управління: функція виконавчої влади перейшла безпосередньо до виконавців (ними були колишні раби – селяни), а за феодалами (колишніми рабовласниками) лишились функції встановлення норм співжиття і вирішення неузгодженостей.

Відсутність постійного контролю над селянами викликало їх масову втечу від феодалів і сприяло формуванню постфеодальних общин, в яких безпосередній виробник ставав і

¹ Горєлов М. С., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2005. – С. 100-102.

господарем засобів виробництва (прикладом чого було козацтво)¹. Це означало максимальну децентралізацію управління.

Майнова диференціація в постфеодальних общинах зумовлювала їх поступову дегенерацію й деструкцію, оскільки знову призводила до поділу спільноти на безпосередніх виробників і багатих ремісників – господарів влади і засобів виробництва. Ці процеси фіксують початок формування капіталістичного виробництва із виокремленням верхньої стратегічної ланки та зосередженням безпосередньо виконавчої влади в нижній. Із розвитком мануфактурного виробництва відбувається трансформація системи: нижня ланка концентрується на функції безпосередньо виробництва, а всі релулятивно-організаційні функції виконуються капіталістами.

Зрештою, зміни, які відбулися в управлінні в докапіталістичний період, можна охарактеризувати в термінах трьох управлінських революцій². Змістом першої з них була трансформація вищої касти священників у жерців, які, по суті, виступали релігійними менеджерами, адже жерці, крім виконання релігійних ритуалів, управляли державною казною і збором податків, регулювали державний бюджет, а також для виконання цих майнових функцій вели ділову документацію, бухгалтерські розрахунки, юридичні записи, виконували контрольні, планові, ресурсні та інші функції, які в сучасному розумінні належать до повноважень виконавчої гілки влади.

Друга управлінська революція відбулася приблизно за тисячу років після першої і пов'язана з діяльністю вавилонського правителя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н. е.). Створення ним відомого зведення законів знаменувало виникнення першої формальної системи організації і регулювання відносин між людьми. Крім створення цих законів, які для того часу унікально регулювали всю багатоманітність суспільних відносин і давали настанови всім адміністраторам імперії, Хаммурапі виробив оригінальний лідерський стиль: на відміну від традиційних для тієї епохи методів управління, він виступав опікуном і захисником підданих.

Третя управлінська революція стосувалась безпосередньо управління виробництвом і полягала в створенні системи

¹ Шекін Г. В. Теория социального управления : монография. – К. : МАУП, 1996. – С. 94.

² Кравченко А. Управленческие революции // Социальный труд. – 1991. – № 1. – С. 49-54.

виробничого контролю, що вперше було зроблено царем Вавилону Навуходоносором II (605-562 рр. до н. е.).

Нарешті, перехід до капіталістичної формації, з одного боку, відомий як індустріальна революція XVII-XVIII ст., з другого – він став змістом четвертої управлінської революції. Залежно від того, як виробництво переростало межі мануфактур і визрівала система акціонерного капіталу, його власники все більш віддалялися від виробництва, поступаючи місцем найманим управлінцям. Появу на цій основі професійних менеджерів вважають п'ятою управлінською революцією.

Відповідні зміни не могли не відбуватись і в системі державного управління. Наслідком зародження акціонерного капіталу, появ великих корпорацій, централізації банків і транспортних мереж стала поява державних чиновників – бюрократів, які поступово перетворилися на самостійну соціальну касту або страту бюрократів з власною ідеологією і системою цінностей.

Фактично вся історія розвитку людської цивілізації є історією розвитку і зміни форм і методів управління суспільними відносинами як на рівні сім'ї, родів, племен, так і на рівні держави загалом. Це визначало і відповідну зміну якісної специфіки соціальних організмів. Поступові трансформації відбувалися і з виконавчою підсистемою влади. Сьогодення також вносить свої корективи у характер державного управління, які здебільшого пов'язані з формуванням постіндустріальної цивілізації, прискоренням інформаційного обміну, скороченням розриву між виробництвом і споживанням так само, як і між владою та громадянами, подоланням крайнощів централізації і концентрації тощо.

Зрештою, у процесі історичного розвитку владних відносин у структурі виконавчої ладі відбувались процеси диференціації на центральні та місцеві органи та на органи управління окремими галузями. Онтологічні засади такого "поділу праці в урядових справах" лаконічно показані Г. Гегелем: "Формальне, але складне завдання організації відомств полягає в тому, щоб внизу, де громадянське життя конкретне, управління ним велось б конкретним чином, але щоб ця діяльність була поділена на свої абстрактні розгалуження, якими відають особливі заклади як розділені центри; їх діяльність як внизу, так і в галузі вищої урядової влади повинна знову поєднуватись і ставати доступною

конкретному аналізу”¹.

Отже, у **структурі виконавчої гілки влади в сучасних країнах** виділяють центральні та місцеві органи. Центральними органами виконавчої влади є міністерства, які забезпечують виконання законів на загальнодержавному рівні. Кількість міністерств залежить від внутрішніх управлінських потреб кожної держави, хоча в деяких країнах, наприклад в Латинській Америці та США, ця кількість обмежена на законодавчому рівні.

Призначенням місцевих органів виконавчої влади є забезпечення реалізації загальнодержавних програм на місцях, нагляд за законністю рішень органів місцевого та регіонального самоврядування та вирішення нагальних проблем життя місцевих спільнот. Для виконання цього призначення місцеві органи створюються на регіональному та місцевому рівнях.

Структура центральних органів виконавчої влади не є однорідною через багатоманіття виконуваних ними функцій – у ній слід виділяти урядовий кабінет і безпосередньо виконавчий апарат. Уряд (кабінет міністрів) виконує завдання розробки державної політики, а тому його роль здебільшого стратегічна: йому підпорядковується виконавчий, у вузькому сенсі слова, апарат. Безпосередньо оперативне управління державним життям здійснює адміністративний апарат, який повинен неухильно і беззаперечно реалізовувати загальнодержавні програми в межах законів за посередництвом конкретної розробки окремих заходів, спрямованих на досягнення поставлених стратегічних і тактичних цілей. Однак це не означає повної відокремленості цих двох складових центральної виконавчої влади. Їх взаємозв'язок двобічний: з одного боку постанови уряду детермінують діяльність адміністративного апарату, з другого – накопичення в адміністративному апараті релевантної експертної інформації і досвіду в опрацьованому питанні може зумовлювати ініціацію, опрацювання та ухвалення того чи іншого рішення в політичному управлінні.

Загалом значну роль у реалізації виконавчої влади в усіх країнах має уряд, певний внесок у функціонування механізму реалізації законів роблять глава держави і парламент. Водночас структура і особливості функціонування виконавчої влади в різних країнах набувають різних форм. Так, конституційна теорія і

¹ Гегель Г. В. Ф. Философия права ; пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – С. 331.

+

практика сучасних країн знає *дві основні моделі структури урядів*. У багатьох країнах до складу урядів входять всі політичні керівники міністерств і відомств із загальнонаціональною компетенцією. У сукупності вони і становлять урядову колегію. Це зумовлює досить велику кількість членів уряду, що іноді може призводити до зниження ефективності його роботи. Тому в деяких країнах, де запроваджено таку модель, у структурі уряду утворюється більш вузька колегія. До неї, як правило, входять глава уряду, його заступники та інші авторитетні міністри. Прикладом може бути Італія, де конституція допускає утворення уряду в межах його президії.

В англomовних та багатьох інших країнах до складу уряду (кабінету) входять не всі політичні керівники міністерств та відомств, а лише ті, які очолюють найважливіші з них. Уряду як колегії всіх цих керівників просто не існує. Тому поняття уряду і кабінету збігаються. Члени кабінету нічим не відрізняються від інших міністрів, котрі не мають такого статусу, проте їхні реальні повноваження у вирішенні питань урядової політики суттєво різняться. У США до складу кабінету входять усі, хто очолює міністерства. Але це не означає, що кабінет є осередком усієї відповідальної діяльності. Значна частина функцій у сфері виконавчої влади реалізується іншими органами, керівники яких не входять до складу кабінету. Між кабінетом і такими органами зазвичай не існує формальних зв'язків, і всі вони діють на основі повноважень, делегованих президентом.

Характеризуючи структуру і організацію урядів, необхідно зупинитися на питанні їхнього складу. Основною діючою складовою уряду, формальним і неформальним центром є його глава. Найчастіше його посаду називають прем'єр-міністром, хоча у деяких країнах функціонують інші назви: канцлер, президент або голова. У президентських республіках систему органів виконавчої влади очолює президент, а посада прем'єр-міністра відсутня. У багатьох країнах зі змішаною республіканською формою правління внаслідок дуалізму виконавчої влади роль центру урядової організації діяльності розподіляється між главою уряду і президентом. Характер цього розподілу визначається конституційними нормами і державно-політичною практикою кожної країни. При цьому основні повноваження можуть бути сконцентровані або в руках президента, або в руках прем'єр-міністра.

Структура і особливості функціонування виконавчої влади в різних країнах залежать від міри централізації державного управління, а також від форми державного правління. Так, у президентській республіці главою виконавчої влади є президент. Навпаки, за умов конституційної монархії чи парламентської республіки він виконує здебільшого репрезентативно-символічну функцію. У зв'язку з актуальністю вибору між парламентською та президентською формами правління на сучасному етапі цивілізаційного розвитку зупинимось докладніше саме на них.

За *парламентської* (кабінетно-парламентської) форми правління головну роль у керівництві виконавчою гілкою влади виконує глава уряду (прем'єр-міністр), тому він є ключовою політичною фігурою в країні. Формально керівника уряду призначає президент чи монарх, але реально ця кандидатура не залежить від побажання глави держави: ним стає лідер партії, яка отримала більшість у законодавчо-представницькому органі. Оскільки за такої форми правління більшість міністрів водночас є депутатами парламенту, то порівняно з іншими формами правління легше досягти згоди виконавчої і законодавчої гілок влади. За існування такого механізму виборці можуть одночасно голосувати за бажаних представників і в законодавчій, і у виконавчій гілках влади, тому це можна вважати позитивом цієї форми організації державного управління. З другого боку, ця позитивна риса обертається негативом, адже можливості збалансування дій різних гілок влади за парламентської форми правління менші, тому і уряд, і представницький орган рухаються в одному напрямі.

Вказаний недолік нівелюється за *президентської форми правління*, оскільки існує можливість суміщення посад в органах законодавчої і виконавчої влади. На противагу суто номінальному, репрезентативно-символічному значенню глави держави (президента чи монарха), у парламентських державах за президентської форми правління він також виступає керівником органів виконавчої влади. Зокрема, він одноособово призначає та звільняє найвищих посадових осіб виконавчої влади. Главу держави обирають на загальних виборах на чітко визначений термін громадяни, перед якими він і несе особисту відповідальність. Проте ця модель створює загрозу зловживання владою главою держави. Наприклад, у Бразилії та Перу президент має право в обхід законодавчого органу видавати

+

укази, які мають силу закону. Звісно, це може бути корисним для швидкого оперативного реагування на проблему, однак створює загрозу авторитаризму, корупції і необмеженим повноваженням президента. У США для запобігання цьому Конгрес може відмовити в підтримці того чи іншого законопроекту, поцього президентом.

Зазначені недоліки нівелюються в країнах *зі змішаною формою правління*, яку нам у цьому контексті варто розглянути відносно організації виконавчої гілки влади, адже вона має виражену специфіку і забезпечує як стабільність президентської посади, так і відповідальність уряду перед парламентом. Останнім часом цю модель форми державного правління обирають більшість молодих демократичних держав, зокрема Намібія, Шрі-Ланка, Польща, Португалія, Румунія, Хорватія тощо¹.

Найбільш перевіреною часом є модель організації державної влади у Франції. Президент цієї країни одночасно виконує деякі функції глави виконавчої гілки влади, зокрема він пропонує до затвердження парламентом кандидатуру прем'єр-міністра і формує кабінет міністрів. Проте, основним недоліком цієї моделі є складність розподілу повноважень між президентом та прем'єр-міністром, що часто стає джерелом конфліктів у посткомуністичних країнах. Якщо президент і парламентська більшість належать до однієї партії, то глава держави реально керує виконавчою владою. Якщо ж ні – президент виконує лише функцію формального затвердження рішень законодавчого органу.

Змішана форма державного правління виникла як спроба поєднати позитивні риси президентської і кабінетно-парламентської моделей, але це далеко не завжди вдається на практиці. Зокрема у пострадянських суспільствах така форма державного правління здебільшого стає поєднанням недоліків цих двох моделей державного правління. Наразі в Україні спостерігаємо лише перехід до змішаної форми державного правління, що зумовлює певну невизначеність у структурі і діяльності органів виконавчої влади.

Згідно законодавства² вищим центральним органом у **системі виконавчої влади в Україні** є Кабінет Міністрів України

¹ Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук [та ін.]; за заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во “Ай Бі”, 2002. – С. 260.

² Закон України “Про Кабінет Міністрів України” № 514 V // Голос України. – 02.02.2007. – № 0202.

(КМУ). КМУ реалізує виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду Міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

В Україні функціонують наступні *міністерства*: Міністерство аграрної політики, Міністерство будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство вугільної промисловості, Міністерство економіки, Міністерство закордонних справ, Міністерство культури і туризму, Міністерство оборони, Міністерство освіти і науки, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство охорони навколишнього природного середовища, Міністерство палива та енергетики, Міністерство праці та соціальної політики, Міністерство промислової політики, Міністерство транспорту та зв'язку, Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерство фінансів, Міністерство юстиції.

Для міжгалузевого управління відповідними сферами у структурі центральних органів виконавчої влади створені *державні комітети* та державні органи влади, статус яких прирівнюється до державного комітету України, а саме: Державна податкова адміністрація, Вища атестаційна комісія, Головне контрольно-ревізійне управління, Державна служба автомобільних доріг, Державіаслужба, Державний комітет архівів, Державний комітет лісового господарства, Державний комітет телебачення і радіомовлення, Державний комітет з державного матеріального резерву, Державний комітет по водному господарству, Державний комітет по земельних ресурсах, Державний комітет у справах національностей та міграції, Пенсійний фонд. Призначення урядових комітетів полягає в забезпеченні ефективної реалізації повноважень КМУ, координації дій органів виконавчої влади, попереднього розгляду проектів нормативно-правових актів, проектів концепцій, інших документів, що подаються на розгляд до Кабінету Міністрів України.

+

До речі, створення різноманітних міністерських органів і органів при главі уряду відносять до загальних рис організації виконавчої влади, притаманних усім країнам з парламентською та змішаною формами державного правління. Так, у Великій Британії до органів виконавчої влади мають бути, передусім, віднесені комітети кабінету. Існує два різновиди таких комітетів: постійні і створювані у зв'язку з виникненням гострої політичної ситуації для розробки необхідних урядових рішень. Історія свідчить, що іноді такі комітети відігравали роль головних урядових центрів на період політичної кризи. Всі комітети утворюються та ліквідуються за рішенням прем'єр-міністра. Він же є головою найважливіших з них. Однак, незважаючи на те, що прем'єр-міністр у Великій Британії займає ключове положення в системі виконавчої влади, при ньому формально немає спеціального органу, який би здійснював функцію координації в межах самого уряду. Подібною до британської є організація урядів у більшості країн з парламентарними формами правління.

У Німеччині комітети формуються на основі рішень федерального уряду. Головою кожного такого комітету є канцлер. До їх складу входять міністри за профілем проблем, які розглядаються в конкретних комітетах. Формою відповідної урядової діяльності у Німеччині є й міжміністерські комітети. Вони створюються за рішенням уряду або за домовленістю зацікавлених міністерств. Керівництво такими комітетами здійснюється міністрами. Головною їх функцією є координація діяльності міністерств. Урядові і міжміністерські комітети виносять за "межі" уряду значну частину його роботи.

У США існує багато різноманітних федеральних органів, які не входять до названих вище структур, самі не утворюють єдину структуру і діють самостійно під загальним керівництвом президента. Це адміністративні, регулюючі агентства тощо. Частина з них утворюється на основі актів Конгресу, а їхні керівники відіграють не менш важливу роль, ніж міністри. Про це свідчить той факт, що керівники цих структур запрошуються на засідання кабінету. Важливе місце у системі виконавчої влади займають і президентські комісії, які, як правило, утворюються актом глави держави. У багатьох випадках керівники таких комісій призначаються за "порадою" і "згодою" Сенату. Ці органи виконують різноманітні функції за дорученням президента.

В Україні, крім державних комітетів, існують також

центральні органи виконавчої влади за спеціальним статусом, які здійснюють виконавчі, дозвільні, контрольні, координаційні, наглядові функції. До центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом належать: Державна прикордонна служба, Антимонопольний комітет, Головне управління державної служби, Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Державна митна служба, Державна служба експортного контролю, Державна судова адміністрація, Державний департамент з питань виконання покарань, Державний комітет статистики, Державний комітет з питань регуляторної політики та підприємництва, Державний комітет з питань технічного регулювання та споживчої політики, Державний комітет фінансового моніторингу, Державний комітет ядерного регулювання, Національна комісія з питань регулювання зв'язку, Національна комісія регулювання електроенергетики, Національне космічне агентство, Служба безпеки, Фонд державного майна.

Перераховані відомства є основними, але крім них виділяють *інші центральні органи виконавчої влади*: інспекції, ради, комісії, бюро, департаменти тощо, наприклад: Рада з питань зовнішньоекономічної діяльності при КМУ, Укрморрічфлот, Інформаційний центр Міністерства юстиції, Національний інститут стратегічних досліджень, Департамент спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації, Український державний центр радіочастот, Департамент ДАІ, Державна служба охорони, Центр медичної статистики, Національний олімпійський комітет, Рахункова палата, Державний департамент продовольства, Національний Депозитарій, Експоцентр, Національний банк України, Рада підприємців при КМУ, Державний департамент інтелектуальної власності, Вища рада юстиції, Державна служба лікарських засобів і виробів медичного призначення.

На місцевому рівні виконавчу владу в Україні здійснюють обласні і районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, які утворюються і звітують за територіальним принципом. При цьому КМУ відносно до місцевих органів виконавчої влади виконує спрямовуючу, координуючу, контролюючу функції. Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні Кабінету Міністрів України в межах його

повноважень і виконують такі головні завдання:

- виконання законів України, актів Президента, КМУ та інших органів виконавчої влади;
- забезпечення законності та правопорядку, дотримання прав і свобод громадян;
- реалізація державних і регіональних програм соціально-економічного й культурного розвитку, програм охорони довкілля;
- підготовка й виконання відповідних місцевих бюджетів;
- звітування про виконання відповідних бюджетів і програм;
- взаємодія з органами місцевого самоврядування¹.

Загалом елементи і структура органів виконавчої влади в Україні відповідає загальноприйнятій світовій практиці і функціям, які вони повинні виконувати. Адже діяльність виконавчої гілки влади найбільш тісно пов'язана з повсякденним життям громадян, її органи виступають безпосередньою зв'язуючою ланкою між управлінською підсистемою суспільства і його громадянським простором. Тому виділення центральних і місцевих органів виконавчої влади повністю відповідає її призначенню, яке полягає у втіленні в життя державних рішень, а також в ініціації їх прийняття та ухвалення. Однак, у зв'язку з молодістю української держави, а також із тим, що в системі виконавчої влади на сучасному етапі триває структурна і функціональна трансформація, у вказаній складовій державної влади існує чимало проблем і суперечностей, на яких ми детально зупинимось у шостому розділі.

4.4. ЕЛЕМЕНТИ І СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ

Морфологічний аналіз системи саморегуляції соціального організму країни, проведений у площині дослідження трьох гілок влади – законодавчої, судової та виконавчої – необхідно доповнити ще однією складовою, а саме громадянською гілкою влади, що пов'язано з роботами останніх років, зокрема М. Бойчука² та М. Калініченка¹, які доводять, що громадянське

¹ Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук [та ін.]; за заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во “Ай Бі”, 2002. – С. 271.

² Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. – К.: ТОВ “Атлант ЮЕМСі”. – 2007. – 207 с.

суспільство, як і держава, також має свою владну основу. Так, у монографії М. Бойчука “Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії”² можна знайти обґрунтування сутності, змісту, форм, видів та функцій влади громадянського суспільства.

На нашу думку, соціальний інститут влади є соціальним явищем, функціонування та розвиток якого не залежить ні від держави, ні від громадянського суспільства. Більш за те, його самостійне існування у просторі соціального світу зумовлює онтологію і морфологію як першого, так і другого соціального утворення, спрямовує їх взаємодію, функціонування і подальший розвиток. Виходячи з того, що влада є соціальним інститутом, можна проаналізувати специфіку її прояву у структурі держави і громадянського суспільства, можна розкрити діалектику їхньої взаємодії, довести, що управління соціальними системами можливо здійснювати шляхом перерозподілу влади на користь одного з цих двох суб’єктів політичної дії тощо.

Аналіз елементів і структури громадянської гілки влади варто розпочати з визначення влади як філософської категорії. Першою складовою цього поняття є аналіз її природи. Ключовим терміном у цьому випадку виступає поняття “громадянського суспільства”, основою якого є “широке” і “вузьке” тлумачення поняття суспільства³. У “широкому” розумінні, суспільство розглядається як частина матеріального світу, яка відокремилася від природи і є формою життєдіяльності людей, яка історично розвивається. У “вузькому” розумінні, суспільство – це певний етап людської історії.

Нас, передусім, цікавить широке тлумачення цього поняття, оскільки саме воно забезпечує застосування системного підходу до визначення суспільства, який дає можливість осмислити основні особливості влади як глобального соціального явища і її фундаментальну роль в найскладнішій соціальній системі, якою є все людське співтовариство загалом.

Використовуючи системний підхід до аналізу суспільства, згідно з яким зв’язок елементів, що його утворюють, сильніший за

¹ *Калініченко М. М.* *Влада громадянського суспільства : монографія.* – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 175 с.

² *Бойчук М. А.* *Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії.* – К. : ТОВ “Атлант ЮЕМСі”. – 2007. – 207 с.

³ *Бойченко І. В.* *Суспільство // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / заг. ред. і уклад. : В. П. Андрущенко, М. І. Горлач.* – Київ-Харків : ВМП “Рубікон”, 1997. – С. 351-352.; *Воловик В. І.* *Вступ до філософії : навчальний посібник.* – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – 160 с. ; *Парсонс Т.* *Система современных обществ ; пер. с англ.* – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

зв'язок останніх з елементами, що не входять в це утворення¹, можна виділити елементи та компоненти суспільства.

Невід'ємним первинним компонентом суспільства виступають **суспільні відносини**, носієм яких є *індивід*, а також *соціальні групи*, до яких входить індивід. Через суспільні відносини і здійснює свою діяльність спеціальна підсистема управління у людському суспільстві.

Потрібно зазначити, що практична і духовна діяльність людей базується на праці – головній передумові людського існування, загальній для всіх форм суспільного життя і такій, що забезпечує задоволення різноманітних людських потреб. Під працею зазвичай розуміють доцільну діяльність людини, спрямовану на створення матеріальних і духовних благ, необхідних для існування індивіда і суспільства як соціальної системи². Соціальний розподіл праці, необхідність існування певних соціальних інститутів, що забезпечують процес управління в суспільній системі, і об'єктивна потреба цієї системи у здійсненні функцій щодо свого збереження і своєї оптимізації детермінують виникнення в людському суспільстві особливого роду суспільних відносин – відносин панування і підпорядкування.

Т. Парсонс проводить у своїй роботі “Социальная система” (1951)³ чітку межу між структурними і функціональними категоріями, що відображають відповідно статичний і динамічний аспекти суспільства. Для нас важливо також те, що до усіх цих рівнів можуть бути застосовні, на думку Т. Парсонса, інваріантні на кожному з них функціональні вимоги системи, що виражаються також у чотирьох категоріях: *адаптація*, що пов'язана з проблемами раціональної організації, розподілу ресурсів і пристосування до впливу зовнішнього середовища; *досягнення цілей*, що вимагає вибору цільових пріоритетів, мобілізації ресурсів для їх досягнення і підтримки власне процесу цілереалізації; *інтеграція*, що детермінує проблему солідарності, координації і взаємодії елементів системи; *латентність*, що охоплює збереження форми або підтримку мотивації діючих осіб, їхніх потреб та рольової майстерності, і зняття напруги у цих

¹ Антипов Г. А., Кочергин А. Н. Проблемы методологии исследования общества как целостной системы. – Новосибирск : Наука, 1988. – 258 с. ; Афанасьев В. Г. Системность и общество. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с. ; Устич С. І. Системне дослідження суспільства. – Львів : Світ, 1992. – 136 с. ; Цикин В. А. Философия самоорганизации сложных систем. – Сумы : СГПУ, 2001. – 196 с.

² Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.

³ Parsons T. The Social System. – Glencoe, 1951.

“акторів”.

Тут важливо зробити акцент на тому, що цінності є компонентами, що наближені до культурологічної системи суспільства, а ролі, які виконують люди або їхні колективи, тяжіють у бік особистісних систем, але природа їхньої взаємодії – культура або, глибше, духовність, що живить соціальний організм країни. Тому, якщо узагальнити глибше, **природа влади** ідеологемами, цінностями, нормами, статусом, ролями, очікуваннями, санкціями не може бути ніякою іншою, як духовною. Владні відносини за природою зумовлені передачею смислів від суб'єкта до об'єкта у вертикальному вимірі або обміном ними між суб'єктами у горизонтальній площині. Безкомпромісним у цьому випадку є виконання всіма діючими особами укладених угод, які набувають статусу імперативів.

Отже, влада є явищем духовним. Онтологічно вона ґрунтується на сукупності смислів, що спрямовують соціальний розвиток, оскільки сам соціальний світ (суспільство) має квантово-хвильове походження, чому існує досить потужне теоретичне обґрунтування.¹

Наступним кроком у філософському визначенні влади є аналіз сутності вказаного явища. Якщо виходити із загальнофілософського визначення категорії сутності, то під сутністю влади треба розуміти регуляцію і саморегуляцію у ході процесів творення і відтворення громадянського суспільства, тобто необхідно розуміти вираження самоупорядкування, його внутрішнього змісту, що виявляє себе в єдності всіх багатоманітних і суперечливих форм його буття та цільового втручання у цей процес держави. Проте, слід зазначити, що громадянське суспільство виступає при цьому димерною системою, поділеною на дві підсистеми: та, яка управляє (керуюча), і та, якою управляють (керована), що визначає їх взаємодію не тільки на рівні відносин кооперації та координації, але й субординації².

Отже, громадянське суспільство як сукупність керуючої та керованої систем за допомогою соціального розподілу праці забезпечує, як вже зазначалося вище, особливого роду суспільні відносини – відносини панування і підпорядкування, що дає

¹ Бех В. П. Генезис соціального організму країни : монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.

² Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 364 с.

підставу говорити про **сутність влади** як підкорення одного суб'єкта іншому або одних суб'єктів іншим суб'єктам, тобто командування є універсальним і всезагальним організаційним принципом влади.

Третьою складовою аналізу влади як філософської категорії є визначення змісту влади. При цьому **зміст влади**, формою прояву якої є регуляція та саморегуляція родового життя людей, у цьому дослідженні розглядається не як сам по собі субстрат влади як соціального явища, а як його внутрішній стан, сукупність процесів, що характеризують взаємодію елементів, що її утворюють, між собою і з середовищем та зумовлюють їхнє існування, розвиток і зміну; в цьому сенсі сам зміст влади виступає як процес локалізації соціальної взаємодії людей у просторі та циклізації у часі.

Зміст влади варто розглядати як специфічну комунікацію. Інструментом підкорення об'єкта управління суб'єкту управління виступає управлінська інформація, управлінська дія та управлінська мова.

Специфічна діяльність (управління або регуляція і саморегуляція) людини у суспільному виробництві створює окрему галузь у загальному розподілі суспільної праці, яка є спеціалізованою за змістом, засобами та результатами праці, тому потребує специфічних знань для самовідтворення, має свою специфічну мову, оригінальні організаційні форми, які покликані обслуговувати сам процес регуляції і саморегуляції та багато іншого з того, що притаманне, скажімо, сфері матеріального виробництва. Звідси можна визначити, що влада має власний внутрішній розподіл праці (наприклад, аналітичний, законодавчий, директивний, судочинство, виконавчий та контролюючий), власну історію саморозгортання та свої специфічні вади (наприклад, бюрократизацію, корупцію, хабарництво тощо).

Розуміння регуляції і саморегуляції як специфічної діяльності людини є важливим моментом в аналізі влади, оскільки цей факт підводить нас до розуміння співвідношення стихійності та планомірності у цьому процесі. Це дає можливість принципово по-іншому розглядати зміст влади, що розкривається як сукупність процесів упорядкування.

Аналізуючи зміст влади як процес (суть його полягає в тому, що будь-який процес не може бути нескінченим, а продуктивність

повинна перейти у продукт), слід зауважити, що владні процеси обмежуються смислом, тобто енергетичним потенціалом інформаційного повідомлення. Поглиблюючи аналіз змісту владних відносин, слід зосередити увагу на наступних двох аспектах: по-перше, виявити основні атрибутивні властивості змісту влади (вияв змісту влади “виходить” через специфічну виробничу діяльність людини. “Дія... є атрибутивним поняттям; вона узагальнює, – на думку П. Штомпки, – певні властивості соціальної фабрики, цю “справді дійсну” дійсність соціального світу”¹); по-друге, охарактеризувати види влади, оскільки з наукової літератури і практики відомо, що існують відносно самостійні згустки владних відносин.

До атрибутивних властивостей соціального у владі ми відносимо, по-перше, *волю*, що на засадах підстави детермінує поведінку суб’єкта влади, по-друге, *мету влади* або прояв цільового призначення влади, по-третє, *підпорядковуючу силу*, вплив якої на людину здійснюється завдяки існуванню різноманітних засобів реалізації влади, по-четверте, *соціальну відповідальність* за зміст, форму існування і наслідки функціонування влади у суспільстві. Тут ми згодні з ознаками, які подає у своїх дослідженнях О. Краснокутський, але акценти розставляємо дещо по-іншому².

Отже, суб’єкт владних відносин (*суб’єкт влади*) – це різноманітні соціальні групи та люди, які до них входять і, з огляду на свій суспільний стан, володіють ресурсами влади, мають загально визнане право здійснювати підпорядкування інших соціальних груп і людей, які до них входять; об’єкт владних відносин (*об’єкт влади*) – різноманітні соціальні групи та люди, які до них входять і, відповідно до суспільних норм, зобов’язані

¹ Штомпка П. Социология социальных изменений ; пер. с англ. / под ред. В. А. Ядова. – М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 1996. – 416 с.

² Краснокутський О. В. Соціально-філософський аналіз феномену влади: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Запоріжжя : ЗДУ, 2004. – 32 с. ; Рябов С. Г. Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 33 с. ; Столяров А. А. Воля // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. Фонд ; научно-ред. совет : предс. В. С. Степин, заместители предс. : А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. – С. 432-434; Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 840 с. ; Халипов В. Ф. Власть : кратологический словарь. – М. : Республика, 1997. – 431 с. ; Байрачная Л. К. Власть: содержание, структура, функции (социально-философский анализ) : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. – Харьков, 1992. – 179 с. ; Ледяева О. М. Власть как предмет социально-философского анализа : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / Иван. госуд. ун-т. – Иваново, 1989. – 19 с. ; Ледяева О. М. Понятие власти // Власть многолика : сб. научн. трудов / Рос. филос. об-во ; ред. кол. : В. Н. Абрамов, В. А. Гусев, И. Г. Львов, А. И. Уваров ; отв. ред. А. И. Уваров. – М. : Российское философское общество, 1992. – С. 4-29.

підпорядковуватися вимогам суб'єкта влади.

Таким чином, загальні потреби суспільства як соціальної системи зумовлюють виникнення і формування сутнісної характеристики влади – підпорядковуючої сили. Влада – це, передусім, суспільні відносини у формі переважання однієї сторони (суб'єкта) і залежності, підпорядкування іншої сторони (об'єкта).

Поняття влади, яке має три сутнісних атрибутивних властивості (волю суб'єкта, мету влади і підпорядковуючу силу), що досліджуються нами, може бути визначено в такому вигляді: влада – це суспільні відносини, що виражаються в здатності сторони, яка переважає, – суб'єкта – підпорядкувати іншу сторону – об'єкт для забезпечення досягнення певних цілей. Сучасний етап соціального розвитку, особливо у зв'язку з вибуховою динамікою засобів владного впливу на громадянське суспільство, виводить на перший план принципово іншу атрибутивну властивість, яка має бути притаманною владі, а саме – соціальну відповідальність. Тут ми поділяємо думку деяких вітчизняних дослідників, зокрема Л. Байрачної, А. Плахотного, О. Черниша, О. Краснокутського¹, відповідно до якої влада як соціальні відносини повинна здійснюватися на основі соціальної відповідальності, яку необхідно розглянути детальніше.

Передусім, варто зазначити, що суспільство існує як сукупність суспільних зв'язків і відносин на основі певного способу виробництва у вигляді активної взаємодії людей, які мають волю і свідомість. Відносини і зв'язки, що виникають внаслідок суспільного розподілу праці і розвиваються разом з нею, створюють на об'єктивній основі умови взаємної залежності людей, внаслідок чого дії кожної людини набувають суспільнозначущого характеру. Загалом під соціальною відповідальністю мають на увазі міру відповідності дій соціальних суб'єктів (особистості, соціальної групи, держави) взаємним вимогам, ідеалам, діючим нормам, спільним інтересам².

¹ *Байрачная Л. К.* Власть: содержание, структура, функции (социально-философский анализ): дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. – Харьков, 1992. – 179 с.; *Плахотный А. Ф.* Проблема социальной ответственности. – Харьков : Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1981. – 192 с.; *Черныш А. М.* Политическая ответственность в системе социалистического народовластия. – Харьков : Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1987. – 193 с.; *Черныш А. М.* Социально-политический механизм обеспечения ответственности институтов власти в социалистическом обществе : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.02 / Моск. Высш. парт. школа. – М., 1990. – 32 с.; *Краснокутський О. В.* Соціально-філософський аналіз феномену влади : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Запоріжжя.– ЗДУ, 2004. – 32 с.

² *Антоненко В. Г.* Відповідальність соціальна // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / заг. ред. і уклад. : В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. – Київ-Харків : ВМПІ “Рубікон”, 1997. – С. 81-82.

Отже, влада – це суспільні відносини, що виражаються в здатності сторони, яка переважає, – суб'єкта – підпорядкувати іншу сторону – об'єкт – для забезпечення досягнення певних цілей на основі соціальної відповідальності. Цілком очевидно, що приведенне вище формулювання поняття влади громіздке і потребує певного корегування. На наш погляд, у понятті влади доцільно прямо не вказувати на те, що влада – це суспільні відносини: цілком достатньою буде вказівка на здатність суб'єкта (однієї сторони суспільних відносин) підпорядкувати об'єкт (іншу сторону суспільних відносин), що й буде свідчити про владу як соціальні відносини.

Починаючи формулювання поняття влади з вказівки на здатність суб'єкта підпорядкувати об'єкт, ми тим самим відносимо це поняття до класу диспозиційних, що визначаються в термінах здатності, можливості. Це, по-перше, відповідає тенденціям в осмисленні владного буття, а, по-друге, узгоджується з семантичною сферою “влади”, тобто з її значенням як “здатності, права і можливості розпоряджатися будь-ким”¹ або як “права та можливості розпоряджатися, керувати ким-небудь”². Крім цього, вважаємо, що у формулюванні поняття влади не потрібно особливо акцентувати увагу на суб'єкті як на стороні соціальних відносин, яка переважає, оскільки сам термін “суб'єкт” має на увазі активно діючу сторону відносин, що переважає, і, відповідно, термін “об'єкт” передбачає сторону відносин, на яку спрямована активність суб'єкта. У горизонті громадянського суспільства формуються, наприклад, “суб'єкт-суб'єктні” відносини між приватними особами, оскільки ніхто з них не володіє правами на владу.

З урахуванням вищесказаного ми пропонуємо визначити поняття влади у такому вигляді: **влада** – це філософська і політологічна категорія, що означає здатність суб'єкта підпорядкувати у вертикальному вимірі об'єкт або суб'єкт-суб'єктні відносини у горизонтальному вимірі для забезпечення досягнення певних цілей на основі соціальної відповідальності. Явища влади – це різноманітні події, випадки, факти і все те, що має місце у суспільно-політичному житті, в реальності, у чому

¹ Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. – М.: Республика, 1997. – 431 с.

² Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Ви-во “Аконіт”, 1998. – Т. 1. – 910 с.; Словник української мови: у 11 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.

виявляється, позначається сутність та зміст влади. При цьому потрібно мати на увазі, що в конкретний історичний період розкривається не вся сутність влади. З плином часу відкриваються все нові і нові грані і ракурси сутності влади, породжуючи багатство виявів і форм як у соціальному світі, так і в його теоретичних моделях.

Визначивши сутність, зміст та атрибутивні властивості влади, необхідно визначити і її види. Вивчати їх можна завдяки евристичному потенціалу категорії “особливого”, яка “є загальним стосовно одиничного й одиничним стосовно загального”¹.

У кратологічній літературі зустрічається безліч варіантів класифікації видів влади. За визначенням В. Халіпова, перелік влади за типами, видами, родами, формами, різновидами становить більш ніж 150 найменувань. Основою такої класифікації найчастіше є:

сфера здійснення влади (влада економічна, соціальна, політична, духовно-ідеологічна тощо);

– формаційний тип суспільних відносин (влада рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична тощо);

– специфіка суб’єкта і об’єкта влади (влада індивідуальна і колективна, державна, міждержавна і недержавна тощо);

– мотиви і джерела підпорядкування об’єкта влади її суб’єкту (примушення, спонукання, переконання тощо).

Радянські дослідники в своїх роботах найбільшу увагу приділяли класифікаціям першого і другого типів, оскільки осмислювали владу в широкому суспільно-політичному масштабі². Закордонні дослідники у своїх роботах навпаки віддавали перевагу класифікаціям третього і четвертого типів, оскільки розглядали владні відносини переважно на

¹ Воловик В. І. Вступ до філософії : навчальний посібник. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – 160 с.

² Кейзеров Н. М. Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий. – М. : Юрид. лит., 1973. – 264 с. ; Ким А. И. Общественная власть как разновидность социальной власти // Проблемы советского государства и права. – Иркутск, 1975. – Вып. 8. – С. 3-11; Кравченко И. И. Средний (“мезо”) уровень политической и неполитической власти // Власть: философско-политические аспекты / АН СССР. Ин-т философии ; отв. ред. В. В. Мшвениерадзе. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1989. – С. 6-25; Ледяева О. М. Власть как предмет социально-философского анализа : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / Иван. госуд. ун-т. – Иваново, 1989. – 19 с. ; Макаров Б. М. Понятие общественной власти и её системы // Вестник МГУ. Серия 12. Право. – 1971. – № 1. – С. 43-52.; Усачёв В. Л. Социальная власть (понятие и разновидности) // Вестник Московского ун-та. Серия 12. Право. – 1976. – № 6. – С. 67-74.

індивідуальному рівні¹. Ми вважаємо, що відмінності між класифікаціями видів влади зумовлюються, з одного боку, розходженнями в концептуальному баченні проблеми влади, наявністю різноманітних концепцій цього явища, а з другого – вибором основ класифікації. Так, деякі дослідники (Х. Лассуелл, В. Халіпов та ін.) прагнуть максимально повно відобразити весь нюанс владних відносин; і їх класифікації характеризуються значним числом позицій². Інші (М. Кейзеров, Д. Ронг та ін.) цілком правомірно фіксують тільки найбільш загальні відмінності цих відносин і виділяють у своїх класифікаціях відносно небагато видів влади³.

Пропонуючи свій варіант класифікації видів влади, ми врахували два принципових моменти.

По-перше, класифікація повинна ґрунтуватися на поданій тут концепції влади, а по-друге, відобразити найбільш істотні відмінності між основними видами владних відносин у вимірі взаємодії держави і громадянського суспільства завдяки опосередковуючій функції інституту влади. У своїй роботі ми виділяємо владу у вимірі її приналежності, а це означає, що надалі будемо оперувати щонайменше чотирма класифікаціями видів влади. По-перше, класифікацією, що розроблена на основі критерію **приналежності влади до носія влади**. На цій підставі існує три види влади: *недержавна* (оскільки громадянське суспільство – це, передусім, те, що знаходиться поза державою), *державна* і *наддержавна (міждержавна)*. При цьому вплив негромадянського суспільства, а також кримінального світу і тіньової економіки на формування громадянського суспільства ми свідомо обмежуємо.

По-друге, нас будуть цікавити ті види влади, що утворюють простір соціального організму країни, оскільки громадянське суспільство і держава діють у межах цілого. Зрозуміло, що йдеться про класифікацію влади **за головними сферами**

¹ De Crespigny A. Power and Its Forms // Political Studies. – 1968. – Vol. 16. – № 2. – P. 192-205; French J. R. P. Jr., Raven B. The Bases of Social Power // Studies in Social Power / ed. by D. Cartwright. – Ann Arbor: University of Michigan, Institute for Social Research, 1959. – P. 150-167; Goldman A.I. Toward a Theory of Social Power // Philosophical Studies. – 1972. – Vol. 23, № 4. – P. 221-268; Lasswell H. D., Kaplan A. K. Power and Society. – New Haven : Yale University Press, 1950. – 120 p.; Wrong D. H. Power: Its Forms, Bases, and Uses. With a New Preface. – Oxford : Basil Blackwell, 1988. – 237 p.

² Халіпов В. Ф. Кратология как система наук о власти. – М. : Республика, 1999. – 303 с. ; Lasswell H. D., Kaplan A. K. Power and Society. – New Haven : Yale University Press, 1950. – 120 p.

³ Кейзеров Н. М. Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий. – М. : Юрид. лит., 1973. – 264 с. ; Ледяев В. Г. Формы власти: типологический анализ // Политические исследования. – 2000. – № 2. – С. 6-18; Wrong D. H. Power: Its Forms, Bases, and Uses. With a New Preface. – Oxford : Basil Blackwell, 1988. – 237 p.

+

суспільства – економічна, соціальна, політична (державна, міждержавна) та *ідеологічна* (духовна) – оскільки родове життя людей відбувається поза державою і топологічно розташоване саме у цій площині¹.

По-третє, доцільним є класифікація влади за ознакою її **носія**, а саме особистості, оскільки громадянське суспільство – це царина *приватного інтересу* і *колективного*, що простягається аж до *корпоративного*, з одного боку, і суспільного – з другого. Останнє теж важливо, оскільки соціальний організм країни визначається як суперечність між суспільством і особистістю.

По-четверте, оскільки громадянське суспільство і держава розташовані на різних рівнях територіально-адміністративного устрою країни, то позитивною буде й її **класифікація за масштабом функціонування і впливу** в соціальній системі (*мікровлада, мезовлада, макровлада і мегавлада*).

Доцільно зазначити, що з еволюцією суспільства відбувається становлення та розвиток й інших неосновних видів влади, зокрема тих, які характеризуються, передусім, **впливом на особистість людини**, її внутрішній світ, духовність окремих людей та їх груп. Так, з виникненням такого осередку (мікросоціальної системи) суспільства, як сім'я, відбувається становлення *сімейної (батьківської)* влади. У різні часи і у різних народів цей вид влади мав свою специфіку, свої неповторні риси, але майже завжди його роль зводилася здебільшого до становлення, формування особистості людини, її внутрішнього світу. При цьому особливість сімейної влади полягає в тому, що вона виконує свою роль переважно на буденному, життєвому рівні, спираючись переважно на матеріальні засоби впливу (примусення, безпосередня фізична сила тощо) на становлення і формування особистості кожного члена сім'ї, його внутрішнього світу. Крім цього, у соціально неоднорідному суспільстві поступово формується і такий вид влади, як *духовна (релігійна)* влада, роль якої загалом зводиться до становлення, розвитку особистості людини, її внутрішнього світу і духовності малих і великих соціальних груп. При цьому духовна влада здійснює свою функціональну роль шляхом застосування релігійної форми світогляду, специфічної сторони людської ментальності,

¹ Дементьев В. В. Власть: экономический анализ. Основы экономической теории власти: монография. – Донецк: Каштан, 2003. – 200 с.

пов'язаної з духовною сутністю людини, спираючись здебільшого на духовні засоби впливу (релігійні норми, ідеї тощо) на становлення, розвиток особистості людини, її внутрішнього світу, духовності малих і великих груп людей.

Якщо сімейна влада здійснюється в суспільстві на мікрорівні і впливає, передусім, на особистість члена сім'ї, його внутрішній світ, то духовна влада реалізується, як правило, на всіх чотирьох основних рівнях суспільної системи (мікрорівні, мезорівні, макрорівні, мегарівні) і впливає як на особистість людини, її внутрішній світ, так і на духовність малих і великих соціальних груп загалом. У своєму розвитку духовна влада проходить ряд стадій, еволюціонуючи від найпростіших форм, пов'язаних з тими або іншими релігійними течіями, до глобальних форм, вписаних у духовний світ усього людства.

Таким чином, влада як явище соціальне, яке породжене в надрах людської цивілізації і змінюється, розвивається разом з останньою, утворює різні види владних відносин. При цьому спостерігається закономірність, суть якої полягає у тому, що розширення діапазону життя супроводжується значним збільшенням різновидів влади.

Охарактеризувавши види влади, що нерозривно пов'язані з її сутністю та змістом, перейдемо до аналізу форм існування влади.

Серед найбільш важливих форм існування влади, можна виділити автократію, демократію, технократію, ноократію, охлократію, бюрократизм.

Згідно із сучасними словниками термін *автократія* (від грец. *autokrateia* – самодержавство, самовладдя) – форма влади, система правління, за якою одній особі належить необмежена верховна влада, що часто призводить до зловживань нею, тому ця форма влади практично не сумісна з демократичним устроєм держави¹. Близьким за змістом до цієї форми влади є *авторитаризм* (від лат. *autoritas* – влада, вплив) – політична концепція і політична практика, в основу яких покладено зосередження монопольної або необмеженої влади в руках однієї особи або групи осіб, а також його виправдання; політичний режим, встановлений або нав'язаний такою формою влади, що занижує або виключає роль представницьких органів влади. У політології поняття “авторитаризм” розглядається як явище, протилежне демократії².

¹ Власть : кратологический словарь. – М. : Республика, 1997. – С. 14.

² Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.] ; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2002. – С. 13.

+

Для аналізу ролі і місця влади у саморозгортанні громадянського суспільства особливе значення має така форма влади, як демократія. За визначенням *демократія* (від грец. *demos* – народ і *kratos* – влада) – форма держави і державного правління, що базується на визнанні народу як джерела влади, його права брати участь у державних справах, на забезпеченні громадянських прав і свобод. Демократична влада – це механізм реальної здатності більшості соціуму (народу) здійснювати свою волю за допомогою держави або безпосередньо (через референдуми, опитування та ін.) впливати на політичне, економічне і духовне життя суспільства¹.

При аналізі алгоритму саморозгортання громадянського суспільства іншою крайністю у порівнянні з авторитаризмом є *охлократія*, яка означає “тимчасове або більш-менш тривале домінування у політичному житті суспільства натовпу, юрби, маси; один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими”².

Аналізуючи стан українського суспільства та інших країн кінця ХХ – початку ХХІ ст., неможливо обійтися без визначення змісту поняття “*технократія*”, оскільки воно суттєво присутнє у суспільному житті, а відтак накладає свою специфіку на родові життя людей. Цей термін означає владу технічних фахівців (технократів), а також ідейно-теоретичне обґрунтування цієї влади, тип політичного режиму, в якому технократи посідають домінуюче становище³. Ще однією формою влади є *олігархія*, що знаменує собою політичне і економічне панування, правління невеликої групи людей, а також саму правлячу еліту⁴. Помаранчева революція в Україні була спрямована саме на обмеження влади олігархії.

Однією із спотворених форм влади є *бюрократія*. Цей термін походить від франц. *bureau* – бюро, канцелярія та від грец. *kratos* – сила, влада і означає деформований стиль управління, що характеризується такими рисами: 1) відрив управлінських органів від інтересів керованих, перетворення людей, зайнятих управлінням, у привілейований прошарок суспільства, який

¹ Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.] ; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2002. – С. 180.

² Там само. – С. 406.

³ Філософія політики : короткий енциклопедичний словник / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.] ; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2002. – С. 560.

⁴ Там само. – С. 401.

вивищується над людьми; 2) перетворення управлінського органу із засобу у самоціль, коли об'єкт, яким управляють, стає засобом для здійснення мети того, хто управляє; 3) заміна основної мети управлінської діяльності другорядними; 4) переважання формальної сторони управлінської діяльності над змістовною, творчою та ін.¹ При цьому варто звернути увагу на те, що бюрократизм завжди асоціюється з негативним, а бюрократію розуміють як специфічну організацію суспільства і завжди аналізують з позицій наявності в ній позитивних властивостей.

Під час аналізу саморозгортання громадянського суспільства не можна обійтися без вживання терміна “ноократія”. Це перспективна форма існування влади, що часується з майбутнього, оскільки людство швидко втягується у ноосферу – сферу розуму, вирішальне місце і роль у якій належить духовній творчості людини. Інакше кажучи, це форма майбутнього існування у влади розуму і потужної раціональності в органічному поєднанні з надчутливістю людини розумної.

На завершення аналізу феномену влади слід охарактеризувати його загальні функції, а також безпосередньо визначити їх особливе й одиничне у процесі взаємодії феномену влади з громадянським суспільством і державою.

З огляду на існуючу на сьогодні літературу можна зазначити, що загальними функціями влади є, за визначеннями кратологічного словника, організація, управління, контроль, забезпечення сталої двосторонньої інформації, проектування, прогнозування, виховання та ін.² Цей словник також містить висновки західних політологів про те, що влада “подає” себе завдяки наступним ознакам і функціям: 1) опосередкований примус (прямий); 2) приманювання (підкуп, обіцянки); 3) блокування наслідків (штучне створення перешкод конкурентам у боротьбі за владу); 4) “створення вимог” (штучне формування потреб, які може задовольнити лише агент влади, свого роду політичний маркетинг); 5) “розтягання мережі влади” (створення додаткових джерел залежності від влади); 6) шантаж (погрози або обіцянки зазнати лиха від непідкорення у майбутньому); 7) підказка (ненав'язливе впровадження у масову свідомість установок або забобонів); 8) інформаційний прямий

¹ Філософія політики : короткий енциклопедичний словник / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.] ; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2002. – С. 90.

² Власть : кратологический словарь. – М. : Республика, 1997. – С. 387.

або опосередкований контроль (за допомогою застережень, рекомендацій)¹.

На думку В. Халіпова, основними науковими функціями влади є пізнавальна, управлінська, прогностична, виховна. Н. Луманом також були визначені функції влади. По-перше, він визнає за владою *комунікативну функцію*, оскільки Н. Луман розглядає владу як скеровану “кодом” комунікацію². По-друге, він визначає наявність *каузальності влади*, тобто “нейтралізації волі підлеглого”³, а не обов’язкового її знищення. По-третє, “функція влади полягає якраз у тому, що влада *встановлює можливу інтеграцію подій* абсолютно незалежно від волі підлеглого цієї влади людини, що здійснює ті чи інші дії, бажає вона цього чи ні”⁴. По-четверте, “функція влади полягає у *регулюванні контенгенції*. Як будь-який медійний код, код влади також має відношення до можливих, а не обов’язково дійсних, розбіжностей між результатами селекцій Альтера і результатами селекції Его, а саме – він їх “еголізує”⁵.

Владу, на думку Н. Лумана, можна порівняти з комплексною функцією каталізатора. Каталізатори, як відомо, прискорюють або уповільнюють хід тих чи інших подій. Вони змінюють час настання або вірогідність настання подій, що очікуються, у межах випадкових відносин між системою і зовнішнім світом, самі при цьому не змінюються. Таким чином вони виграють у часі, а фактор часу має для структури функціональних систем критичне значення. Інакше дія влади є шансом підвищити вірогідність виникнення до цього не можливих селективних зв’язків. На основі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що *каталітична* функція влади базується на сталих комплексних каузальних зв’язках. Саме тому владу можна сприймати як символічно генералізований комунікативний засіб⁶.

Цікаво, що інструментом підкорення виступає управлінська інформація, управлінська дія та управлінська мова. Про особливість інформаційного забезпечення регуляції та саморегуляції соціального процесу свідчить той факт, що на практиці виникла спеціальна мова, якою послуговується

¹ Власть : кратологический словарь. – М. : Республика, 1997. – С. 387.

² Луман Н. Власть // пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М. : Практис, 2001. – С. 29.

³ Там же. – С. 23.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же. – С. 23.

регуляція соціальної взаємодії людей. Продемонструвати цю закономірність легко на прикладі КПРС, яка виконувала в соціальному організмі СРСР функцію системи управління. Й. Сталін, наприклад, виступаючи від імені політичної партії, вдавався до висловів як антропоморфного (“партія говорить своєю мовою”), так і техніцистичного, навіть військово-техніцистичного (преса – “найсильніша зброя”, “гостра зброя”) характеру¹.

Отже, визнавши наявність у влади каталітичної функції, можна зазначити, що владу слід розглядати як параметр управління у саморозгортанні громадянського суспільства. При цьому теоретичне обґрунтування правомірності існування державної і недержавної форм влади свідчить про її присутність як у структурі держави, так і у структурі громадянського суспільства, у яких влада має відігравати різні функції. Тож для нас важливим є саме таке розуміння функцій влади, завдяки яким вона може стимулювати саморозгортання громадянського суспільства. При цьому громадянське суспільство здатне використати функції влади у горизонтальній площині, інтегруючи в єдиний соціальний процес учасників родового життя – це, з одного боку, а з другого – воно може взаємодіяти через “ідентифікаційний код влади”, носієм якого є держава, не знищуючи при цьому комунікативні схеми, що покладені в основу творення та відтворення родового життя людей.

Отже, проаналізувавши елементи і структуру громадянської гілки влади, слід наголосити на тому, що в її основі лежить влада, яка має нормативно-ціннісну основу, існує у вигляді специфічного смислового поля незалежно від суб’єктивного фактору, оскільки він виникає у структурі суспільства як його атрибутивна властивість і орган творення і відтворення загальної життєспроможності соціального організму країни. Духовна (семантична) природа влади, онтологічно відтворена у смислах, які ми сприймаємо у своїй свідомості, переробляємо у самосвідомості і посилюємо існування шляхом застосування механізму смислоутворення. Влада дійсно є соціальним інститутом, оскільки вона у своїй структурі не має людей, а ґрунтується на нормативно-ціннісній основі, має оригінальну

¹ Бурлачук В., Токарева В. "Вождь" и "масса" в посттоталитарном обществе // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Вид-во Українсько-фінського у менеджменту і бізнесу, 1999. – С. 196-203.

онтологію, морфологію і функціональне визначення. Вона насправді належить до специфічної групи елементів суспільства поряд з релігією та освітою, що не мають тіла, оскільки це тіло – духовне. Цей елемент безтілесий і його життєспроможність підтримується смислогенезом, але за силою впливу на поведінку людини він не поступається силі, яка базується на біологічній основі. За таких умов влада може використовуватися будь-якою силою і з будь-якою метою, як і знання, що можуть бути використано на благо, а можуть – на зло, але субстрат знання від цього не змінюється. Воно начебто існує сам собою. Так і влада. Вона існує сама по собі, а люди та їх угруповання можуть її використовувати з різною метою.

Література до розділу

1. *Алексеев С. С.* Правовое государство – судьба социализма. Научно-публицистический очерк. – М. : Юридическая литература, 1988. – 176 с.
2. *Антипов Г. А., Кочергин А. Н.* Проблемы методологии исследования общества как целостной системы. – Новосибирск : Наука, 1988. – 258 с.
3. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / Нац. общ.-науч. фонд. – М. : Мысль, 1999. – Т. 3 : Европа. Америка: XVII-XX в.в. – 829 с.
4. *Аристотель.* Сочинения: в 4 т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1975. – 550 с.
5. *Аристотель.* Сочинения: в 4 т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1978. – 687 с.
6. *Аристотель.* Сочинения: в 4 т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1981. – 613 с.
7. *Аристотель.* Сочинения: в 4 т. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
8. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
9. *Байрачная Л. К.* Власть: содержание, структура, функции (социально-философский анализ) : дис ... канд. филос. наук : 09.00.11. – Харьков, 1992. – 179 с.
10. *Бандурка О. М., Греченко В. А.* Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть : монографія. – Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – 304 с.
11. *Бандурка О., Древаль Ю.* Розвиток парламентаризму – безповоротний // Голос України. – 1999. – 14 грудня.
12. *Барак А.* Судейское усмотрение / пер. с англ. – М. : Изд-во НОРМА, 1999. – 364 с.
13. *Бачило И. Л.* Государство и право в условиях глобализации // Государство и право на рубеже веков (материалы всероссийской конференции). Проблемы истории и теории / отв. ред. В. С. Нерсесянц. – М. : Ин-т гос. и права РАН, 2001. – С. 32-38.
14. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права / пер. с фр. – М. : Изд. дом NOTA BENE, 2000. – 576 с.
15. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни : монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.

16. *Боброва Н. А.* Конституционный строй и конституционализм в России : монография. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 264 с.
17. *Бойчук М. А.* Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. – К. : ТОВ “Атлант ЮЕМСі”, 2007. – 207 с.
18. *Браун Т., Рижова Н., Вайз Чарльз.* Структура та діяльність парламентських комітетів // Комітети – основа діяльності законодавчих органів влади. – К. : Основи, 1997. – 124 с.
19. *Бурлачук В., Токарева В.* “Вождь” и “масса” в посттоталитарном обществе // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Вид-во Українсько-фінського у менеджменту і бізнесу, 1999. – С. 196-203.
20. *Власть : кратологический словарь.* – М. : Республика, 1997. – 304 с.
21. *Власть многоликая : сб. научн. трудов / Рос. филос. об-во ; ред. кол. : В. Н. Абрамов, В. А. Гусев, И. Г. Львов, А. И. Уваров ; отв. ред. А. И. Уваров.* – М. : Российское философское общество, 1992. – С. 4-29.
22. *Воловик В. І.* Вступ до філософії. Навчальний посібник. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – 160 с.
23. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права ; пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
24. *Гель А. П., Цвігун Д. П.* Судова система України. – К. : МАУП, 1999. – 52 с.
25. *Гетьман В. П., Килимник Ю. В.* Влада. Бесіди про Конституцію. – К. : Основи, 1997. – 32 с.
26. *Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.* Цивілізаційна історія України. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2005. – 632 с.
27. *Государственное право Германии : в 2 т. ; пер. с нем. / издатели: Й. Изензее, П. Кирххоф.* – Т. 1. – М. : Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1994. – 312 с.
28. *Грошевий Ю. М., Марочкін І. Є.* Органи судової влади в Україні. – К. : ІнЮре, 1997. – 20 с.
29. *Дворкін Р.* Серйозний погляд на права. – К. : Основи, 2000. – 520 с.
30. *Дегтярёв А. А.* Политическая власть как регулятивный механизм социального общения // Полис: политические исследования. – 1996. – № 3. – С. 21-24.
31. *Дементьев В. В.* Власть: экономический анализ. Основы экономической теории власти : монография. – Донецк : Каштан, 2003. – 200 с.
32. *Эсмен А.* Основные начала государственного права. – М. : Юридическая литература, 1989. – 214 с.
33. *Иванов В. Д., Иванов П. В., Макушенко В. Г.* Правоохранительные органы и судебная система Российской Федерации. – М. : Приор, 1999. – 164 с.
34. *Иванчишин П. А.* Общество. Государство. Власть. – М. : Граница, 1994. – 383 с.
35. *Ильин И. А.* О сущности правосознания. – М. : Рарогъ, 1993. – 236 с.
36. *Исаев И. А.* История государства и права России. – М. : Изд-во БЕК, 1993. – 234 с.
37. *Задерако В. Г., Волошкина Н. Н.* Правоохранительные органы Российской Федерации. – Ростов-на-Дону : РВШ МВД РФ, 1994. – 190 с.
38. *Засць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 309 с.

39. Закон України № 2862-ХІІ від 15.12.1992 р. “Про статус суддів” (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
40. Закон України “Про Кабінет Міністрів України” № 514 V // Голос України. – 02.02.2007. – № 0202.
41. *Зинченко Н. И.* Правоохранительные органы. – М.: Моск. гос. ун-т коммерции, 1999. – 96 с.
42. *Калініченко М. М.* Влада громадянського суспільства : монографія. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 175 с.
43. *Киров В.* Парадоксы государственной власти в гражданском обществе (конституционно-правовые аспекты) : пер. с болгар. – М. : Независимое изд-во “Манускрипт”, 1992. – 230 с.
44. *Кейзеров Н. М.* Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий. – М. : Юридическая литература, 1973. – 264 с.
45. *Ким А. И.* Общественная власть как разновидность социальной власти // Проблемы советского государства и права. – Иркутск, 1975. – Вып. 8. – С. 3-11.
46. *Кистяковский Б. А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. – 688 с.
47. *Козлова Е. И., Кутафин О. Е.* Конституционное право Российской Федерации. – М. : Юристъ, 1995. – 480 с.
48. *Козюбра М. І.* Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 24-32.
49. *Кокошкин Ф. Ф.* Лекции по общему государственному праву. – 2-е изд. – М. : Изд. Башмаковых, 1912. – 289 с.
50. *Колосович С. А., Кузнецов И. А.* Соотношение уголовно-процессуального и уголовно-права (в свете современной концепции судебной реформы) // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 72-77.
51. Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Изд-во политической литературы Украины, 1984. – 364 с.
52. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
53. *Кравченко А.* Управленческие революции // Социальный труд. – 1991. – № 1. – С. 49-54.
54. *Кравченко И. И.* Средний (“мезо”) уровень политической и неполитической власти // Власть: философско-политические аспекты / АН СССР. Ин-т философии ; отв. ред. В. В. Мшвениерадзе. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1989. – С. 6-25.
55. *Красников Б. И.* Пути развития общества / АН Украины Институт стратегических исследований. – К. : Хрещатик, 1994. – 32 с.
56. *Краснов Б. И.* Власть как общественное явление // Социально-политический журнал. – 1994. – № 7-8. – С. 43-45.
57. *Краснокутський О. В.* Соціально-філософський аналіз феномену влади : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2004. – 32 с.

58. *Кривенко Л.* Український парламент: двопалатність чи однопалатність? // Віче. – 1999. – № 9. – С. 3-19.
59. Кримінальний кодекс України 05.04.2001 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
60. *Ледяева О. М.* Власть как предмет социально-философского анализа : автореф. дис ... канд. филос. наук : 09.00.01 / Иван. госуд. ун-т. – Иваново, 1989. – 19 с.
61. *Ледяев В. Г.* Власть: концептуальный анализ. – М. : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2001. – 384 с.
62. *Ледяев В. Г.* Формы власти: типологический анализ // Политические исследования. – 2000. – № 2. – С. 6-18.
63. *Лепский В. Е.* Информационно-психологическая безопасность субъектов дипломатической деятельности / Дипломатический ежегодник – 2002. Сборник статей. кол. авторов. – М. : Научная книга. – 2003. – С. 233-248.
64. *Лившиц Р. З.* О легитимности закона // Теория права: новые идеи : сб. статей. – Вып. 4. – М. : Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1995. – С. 18-30.
65. *Локк Дж.* Избранные философские произведения. – М. : Мысль, 1962. – Т. 2. – 265 с.
66. *Луман Н.* Власть ; пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.
67. *Макаров Б. М.* Понятие общественной власти и её системы // Вестник МГУ. Серия 12. Право. – 1971. – № 1. – С. 43-52.
68. *Мамут Л. С.* Народ в правовом государстве. – М. : Изд-во НОРМА, 1999. – 160 с.
69. *Маритен Ж.* Человек и государство : пер. с англ. – М. : Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
70. Международно-правовая защита прав и свобод человека : сб. документов. – М. : Политиздат, 1990. – 379 с.
71. *Мельник М. І., Хавронюк М. І.* Суд та інші правоохоронні органи. – К. : Атіка, 2000. – 512 с.
72. *Монтескье Ш.* Избранные произведения. – М. : Мысль, – 1955. – 236 с.
73. *Мурашин Г. О.* До питання реформування судової влади // Правова держава. – К., 1997. – Вип. 7. – С. 67-70.
74. На пути к правовому государству / под ред. И. Н. Ионина. – Л. : Лениздат, 1989. – 142 с.
75. Народы мира: историко-этнографический справочник / гл. ред. Ю. В. Бромлей. – М. : Советская энциклопедия, 1988. – 624 с.
76. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд ; научно-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс. : А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, А. П. Огурцов уч. секр. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. – 580 с.
77. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / укладачі : В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Вид-во “Аконіт”, 1998. – Т. 1. – 910 с.
78. *Нозік Р.* Розподільна справедливість // Сучасна політична філософія : антологія ; пер. с англ. / упоряд. Я. Кіш. – К. : Основи, 1998. – С. 239-276.

79. *Оборотов Ю. М.* Современное государство: основы теории : учебный курс. – Одесса : Астропринт, 1998. – 132 с.
80. *Общая теория права и государства* / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 1994. – 360 с.
81. *Основи демократії : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів* / авт. колектив : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук [та ін.]; за заг. ред. А. Колодій. – К. : Вид-во “Ай Бі”, 2002. – 684 с.
82. *Парсонс Т.* Система современных обществ ; пер. с англ. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
83. *Плахотный А. Ф.* Проблема социальной ответственности. – Харьков : Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1981. – 192 с.
84. *Политико-правовые ценности: история и современность* / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Эдиториал УССР, 2000. – 256 с.
85. *Политическая наука: новые направления* : пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – 816 с.
86. *Правоохранительные органы в СССР.* – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 288 с.
87. *Правоохранительные органы России* / под ред. В. П. Мосиенко. – Ростов-на-Дону : Рост. гос. экон. акад., 1998. – 215 с.
88. *Правоохранительные органы Российской Федерации* / под ред. В. П. Божьева. – М. : Спарк, 1996. – 286 с.
89. *Практика Європейського Суду з прав людини: Рішення. Коментарі: Українська правнича фундація.* – 2000. – № 4.
90. *Прохоров А. М.* Советский энциклопедический словарь / научно-редакционный совет : М. С. Гиляров, Е. М. Жуков [и др.]. – М. : Советская Энциклопедия, 1980. – 1600 с.
91. *Пугачев В. П., Соловьев А. И.* Введение в политологию. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 352 с.
92. *Решетников Ф. М.* Правовые системы стран мира : справочник. – М. : Юридическая литература, 1993. – 340 с.
93. *Рябов С. Г.* Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 33 с.
94. *Савицкий В. М.* Организация судебной власти в Российской Федерации. – М. : БЕК, 1996. – 298 с.
95. *Сатаров Г. А.* Анализ политической структуры законодательных органов по результатам поименных голосований // *Российский монитор: архив современной политики.* – 1992. – Вып. 1. – С. 57-71.
96. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права. – Харків : Консум, 2000. – 704 с.
97. *Скиба В., Горбатенко В., Туренко В.* Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К. : Основи, 1998. – 638 с.
98. *Скитович В. В.* Судебная власть как системное образование // *Изд. вузов. Правоведение.* – СПб., 1997. – № 1. – С. 147-155.
99. *Словарь синонимов русского языка : ок. 9000 синонимических рядов* / под ред. Л. А. Чешко. – 5-е изд., стереотип. – М. : Русс. яз., 1986.
100. *Словник української мови : у 11 т.* – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.

101. Современные зарубежные конституции. – М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 116 с.
102. Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад. : В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. – Київ-Харків : Рубікон, 1997. – 400 с.
103. *Stim P.* Верховенство закону чи верховенство суддів: на захист правового плюралізму ; пер. з англ. // Політична думка. – 1997. – № 3. – С. 31-59.
104. Суд и правосудие в СССР / под ред. Р. Г. Биктанова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. – 400 с.
105. Теория государства и права : учебник для вузов / под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 640 с.
106. *Тихомиров Ю. А.* Публичное право. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 496 с.
107. *Тихомиров Ю. А.* Теория компетенции. – М. : Изд. г-на Тихомирова М. Ю., 2001. – 355 с.
108. *Усачёв В. Л.* Социальная власть (понятие и разновидности) // Вестник Московского ун-та. Серия 12. Право. – 1976. – № 6. – С. 67-74.
109. *Устич С. І.* Системне дослідження суспільства. – Львів : Світ, 1992. – 136 с.
110. *Филиппов П. М.* Судебная защита и правосудие в СССР. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 182 с.
111. Філософія політики : короткий енциклопедичний словник / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.]; авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (керівник) та ін. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.
112. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 590 с.
113. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
114. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
115. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
116. *Фуллер Л. Л.* Анатомія права : пер. з англ. – К. : Сфера, 1999. – 144 с.
117. *Халипов В. Ф.* Власть : кратологический словарь. – М. : Республика, 1997. – 431 с.
118. *Халипов В. Ф.* Власть (Основы кратологии). – М. : Луч, 1995. – 304 с.
119. *Халипов В. Ф.* Кратология как система наук о власти. – М. : Республика, 1999. – 303 с.
120. *Халипов В. Ф., Халипова Е. В., Шишкын А. Н.* Выборы и власть : словарь-справочник избирателя. – М. : Совершенство, 1999. – 380 с.
121. *Цикин В. А.* Философия самоорганизации сложных систем. – Суммы : СГПУ, 2001. – 196 с.
122. *Циппеліус Р.* Філософія права : підручник ; пер з нім. – К. : ТанDEM, 2000. – 300 с.
123. *Черныш А. М.* Политическая ответственность в системе социалистического народовластия. – Харьковский университет / – Харьков : Вища школа., 1987. – 193 с.

124. *Черныш А. М.* Социально-политический механизм обеспечения ответственности институтов власти в социалистическом обществе : автореф. дис... д-ра филос. наук : 09.00.02 / Моск. высш. парт. школа. – М., 1990. – 32 с.
125. *Чиркин В. Е.* Основы государственной власти. – М. : Юрист, 1996. – 112 с.
126. *Шаповал В.* Парламент як орган народного представництва // Віче. – 1999. – № 5. – С. 3-11.
127. *Шляхтун П.* За що боролися... або чи вдасться “червоному” парламентові “повернути кермо на 180 градусів”? // Голос України. – 1998. – 28 березня.
128. *Шмитт К.* Политическая теология : сборник ; пер. с нем. – М. : КАНОН-пресс-Ц, 2000. – 336 с.
129. *Штомпка П.* Социология социальных изменений : пер. с англ. / под ред. В. А. Ядова. – М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 1996. – 416 с.
130. *Щекин Г. В.* Теория социального управления : монография. – К. : МАУП, 1996. – 408 с.
131. Юридический энциклопедический словарь / под ред. А. Я. Сухарева. – М. : Сов. Энциклопедия, 1984. – 415 с.
132. De Crespigny A. Power and Its Forms // Political Studies. – 1968. – Vol. 16. – № 2. – P. 192-205.
133. *French J. R. P. Jr., Raven B.* The Bases of Social Power // Studies in Social Power / ed. by D. Cartwright. – Ann Arbor : University of Michigan, Institute for Social Research, 1959. – P. 150-167.
134. *Goldman A. I.* Toward a Theory of Social Power // Philosophical Studies. – 1972. – Vol. 23, № 4. – P. 221-268.
135. *Lasswell H. D., Kaplan A. K.* Power and Society. – New Haven : Yale University Press, 1950. – 120 p.
136. *Parsons T.* The Social System. – Glencoe, 1951.
137. *Wrong D. H.* Power: Its Forms, Bases, and Uses. With a New Preface. – Oxford : Basil Blackwell, 1988. – 237 p.

РОЗДІЛ 5

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

5.1. ЕВРИСТИЧНА МОДЕЛЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

На практиці виявляється, що саморегуляція є найбільш складним видом вертикальної взаємодії суб'єктів або структур між собою. Під загальним визначенням поняття “регуляція” (регулятивний процес) ми розуміємо упорядкування соціальних процесів. При цьому під упорядкуванням процесу мається на увазі збільшення нерівнозначності ймовірностей можливих змін параметрів штучно створеної людиною реальності, тобто такий вторинний процес, який, використовуючи поняття ентропії, найчастіше характеризують як антиентропійний або як процес зменшення ентропії¹.

Регуляція, будучи процесом вторинним, завжди здійснюється відносно певних первинних процесів і значною мірою залежить від природи цих первинних процесів, а також від специфічної різноманітності видів упорядковуваних взаємодій, характерних для певного рівня організації універсуму, в цьому випадку для його соціальної (розумної) форми саморуху. На всіх цих рівнях саморегулятивні системи можуть існувати в специфічних структурних формах, але цей момент доцільно розглянути

¹ Афанасьев В. Г. Системность и общество. – М. : Политиздат, 1980. – С. 207-208.

спеціально.

Сутність регуляції у загальному вигляді зводиться до локалізації соціальних процесів, що впорядковуються відносно один одного в просторі й циклізуються в часі. Також до цього слід ще додати оцінку і переоцінку цінності соціальних явищ. У такому випадку регуляція виявляється процесом формування відносин не тільки між процесами, але і між тими предметами, змінами, чиїми ці процеси будуть. Завдяки цьому, коли об'єкти, що впорядковуються, знаходяться в стані руху, його регуляція постає одночасно і як процес породження й самоорганізації розуму, і як процес організації продуктів останнього.

Інакше кажучи, процес організації активних об'єктів є процес регуляції їхньої активності, і регуляція, таким чином, є невід'ємною складовою процесу організації. Упорядкування предметів, їх властивостей і відносин без упорядкування відповідних процесів неможливе. Разом з тим організація не зводиться до регуляції. Вони збігаються тільки тоді, коли об'єкти організації вже перебувають в активному стані. А взагалі процес організації – це не тільки регуляція процесів, що вже протікають, але і збудження деяких нових, які раніше ще не відбувалися. Говорячи стисло, *процес організації – це єдність процесів активації і регуляції*. Під активацією мають на увазі “збудження або підсилення активності; переведення у діяльний стан; перехід від стану спокою до руху” (у певній системі відліку)¹.

Отже, організаційні відносини відіграють таку ж якісно нову роль в саморусі соціального організму, яку відіграє розум або діяльність при саморозгортанні людиною суб'єктивного образу універсуму. На поверхню нашого життя виступає управлінська інформація, виникають нові процеси саморегуляції і їх продукти.

Зміна станів соціального процесу створює певний тип суспільства, що історично склався і має саме лише йому притаманний термін буття у просторі і часі. Чим більша узгодженість його елементів, більша їх диференційованість, тим більш високоорганізованим є суспільство і, вірогідніше, довшим стає просторово-часовий інтервал його існування. Узгодженість же, гармонійність організації соціальної системи, якою є суспільство, обумовлюється дією властивості відображення. На його основі створюється структурна відповідність елементів

¹ Сетров Н. М. Основы функциональной теории организации. Философский очерк. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1972. – С. 23.

суспільства, яка для свого оптимального функціонування, а також подальшого розвитку формує та розгортає механізми саморегуляції, засновані, передусім, на інформаційних впливах. Вони регулюють відносини не тільки між елементами системи, але й створюють функціональні відносини з навколишнім середовищем. Це проявляється у характері взаємодії відносин системи із середовищем. Якщо змінюється один із факторів середовища, то в результаті відображення виникає відповідність між структурою взаємодії, що змінилася певним чином, і структурою системи. Особливості фактора зовнішнього середовища, що впливають на систему, опосередковано відтворюються в певних змінах способу взаємодії елементів системи, що відображає (у нашому випадку, суспільства). Характер цієї відповідності елементів один одному усередині системи відрізняється від відповідності, що складається у процесі взаємодії суспільства із середовищем, з іншими цілісностями, з якими воно являє собою вже лише частину більш загальної у порівнянні з ними системи. Специфічна, суто індивідуальна узгодженість між елементами системи утворює з нього щось органічне з навколишнім середовищем, що відповідає йому, але не тотожне.

Зі становленням суспільства з'являються процеси, спрямовані на його стабілізацію й розвиток до більш високого рівня. Тому воно починає відображати в оточуюче його середовище інформацію у вигляді сигналів про свій стан. Вступає в дію процес рефлексії. Завдяки властивості відображення і пов'язаним з нею процесам перетворення інформації структури системи в ході розвитку матерії стають все більш упорядкованими, більш диференційованими і відповідними структурі зовнішнього середовища. Чим складніша система саморегуляції, що відображає вплив, тим більше інформації має система, тим вищий рівень у ній негентропійних процесів (зменшення невпорядкованості), що обумовлюють прогресивний розвиток системи і тим, власне, сама система є складнішою. При цьому здатність системи накопичувати інформацію є відображенням рівня її організованості.

Оскільки кожна саморегулятивна система, у тому числі й суспільство, розвивається не ізольовано, а в системі кругообігу і диференціації руху матерії від простих до складних її форм, в її структурі чи в поступовому ряді структур повинен відповідно

—+—

відобразитися процес диференціації руху, як у деталях, так і цілому. Спочатку відображаються більш загальні риси, а потім, у процесі тривалої й неодноразової взаємодії з одними і тими самими факторами середовища, і більш специфічні, які можна назвати “слідами”.

Суспільство як саморегулятивна система на основі “слідів” може самовдосконалювати свою структуру у відповідності із змінами характеру взаємодії із середовищем та зі своїми внутрішніми змінами.

В силу того, що структура суспільства є цілим і всі її частини й елементи взаємопов’язані, взаємодіють і взаємовідображають один одного, “слід”, локалізований у певній ланці такої структури, відтворюється у відповідних змінах усіх інших її ланок, і тому вся структура загалом виявляється перебудованою у зв’язку з характером взаємодії суспільства, що змінюється, з навколишнім середовищем. Це є визначальною умовою самозбереження і подальшого розвитку його як саморегулятивної системи.

Кожен елемент суспільства, випробовуючи на собі (безпосередньо або опосередковано) вплив факторів навколишнього середовища або зміни всередині нього, відповідає на них своєрідною дією (протидією). Ця протидія елементів у системі зв’язків цієї системи є дією по відношенню до інших елементів, є функцією цих елементів. Сукупність усіх протидій, синтез їх у єдиний процес взаємодії є структурою системи. Оскільки основною, визначальною частиною функції (протидії) є процес відображення, то тут відображення відіграє визначальну роль при формуванні функцій системи.

Для кожного стану суспільства за відносно однорідних умов середовища характерна відносно постійна форма відображення впливів. Вона обумовлює певний і постійний характер його функціонування в цій конкретній системі зв’язку. Постійний характер функцій елементів системи сприяє стійкості структури системи.

Функція як протидія елементу в рамках системи є частиною її структури як специфічної взаємодії всіх її елементів між собою. Формування й специфіка функцій кожного з елементів системи обумовлює формування й характер структурної цілісності системи.

Функція – специфічний орган у структурі цілого. Функції, визначаючись природою частин, змінюються під впливом

структури соціальної системи, набуваючи нових характеристик. Структура такої системи складається під впливом певних факторів навколишнього середовища. Зміни характеру взаємодії системи із середовищем, вплив цього середовища “записуються” в особливих змінах структури системи (за що відповідає саморегуляція), що означає виникнення характерної структурної відповідності між структурою впливів середовища й структурою системи. Зміна структури системи призводить до зміни функцій, що викликає специфічні зміни у структурі частин – виникають відповідні відносини між структурою системи, що змінилася особливим чином, і структурою частин цієї системи. Остання, передусім, визначає нову функцію частин, що змінились. Завдяки цьому суспільство може виникнути й зберігатися, а властивості його елементів відповідають умовам його збереження.

Але не тільки зміни функцій викликають зміни у структурі соціальної системи. Такі самі зміни може викликати і дисфункція, яка означає порушення, що відбуваються в системі, що ведуть до знищення цієї системи.

Сутність організації соціальних систем (суспільства), на думку М. Сетрова¹, яку підтримуємо і ми, розкривається через п'ять принципів: сумісництва функцій, актуалізації функцій, зосередженості функцій, лабілізації функцій, нейтралізації дисфункцій. Ступінь організованості суспільства, відповідно, залежить від того, наскільки повно актуалізовані й зосереджені функції елементів системи. Оскільки ступінь функціональності всіх властивостей елементів відображає ступінь організованості системи, то при встановленні співвідношення між актуальними (діючими) функціями однорідних елементів і їх властивостями, що не функціонують, ступінь актуалізації функцій може бути формалізованим математично.

У цьому випадку будь-яка система у плані її організованості може бути чисельно визначена. Тому принцип актуалізації функцій, який слугує збереженню цієї системи й виконанню її основної функції, відображає кількісну сторону організації, необхідність різноманітності властивостей і їх функціоналізації для збереження системи у складних (завжди відносно складних) умовах існування.

Отже, принцип актуалізації функцій суспільства можна

¹ Сетров Н. М. Основы функциональной теории организации. Философский очерк. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1972. – 164 с.

+

розглядати як безперервний процес становлення функцій його елементів і структури. При цьому актуалізація відображає процесуальний характер організації, а функція означає певне співвідношення частини з цілим, елемента до системи, виражає направленість і стійкість цього процесу (збереження системи і її функції). Цей принцип тим самим відображає динамічну сторону організації, необхідність її змін в інтересах збереження цілісності, тобто існування системи.

Але кожна нова функція суспільства, що відповідає структурі нового рівня, завжди залишається частиною функції, що вже наявна і є більш загальною. Це означає, що у прогресивному розвитку кожна функція, що знову виникає, слугує іншій, більш загальній, більш істотній функції; та, в свою чергу, відповідає ще більш значимій і так далі, до первинної функції всього живого – функції збереження життя. Така закономірність у розвитку функцій немовби слугує зосередженості зусиль окремих функцій на здійсненні основної, первинної – підтримання життя, тому це явище названо принципом зосередження функцій.

Цей принцип відображає необхідність узгодження самих функцій, вказуючи при цьому, у чому сутність цього узгодження: вони всі повинні бути спрямовані на підтримання основної функції більш загального характеру, тобто функції окремих елементів або підсистем системи повинні бути зосереджені на виконанні (підтриманні) основної функції суспільства. Звідси випливає, що принцип зосередження функцій відображає необхідність регуляційної сторони організації систем.

Принцип актуалізації й принцип зосередження функцій відтворюють ступінь організованості системи незалежно від її складності, тому вони необхідні для вивчення властивостей суспільства.

Але сам ступінь організованості залежить від того, наскільки повно актуалізовані й зосереджені функції елементів системи. Самі ж принципи актуалізації й зосередження функцій нічого не говорять про те, які умови визначають перетворення властивостей елементів у функції. Здається, що з погляду цих принципів найбільший шанс бути більш організованою може мати найменш складна система (менша кількість властивостей краще узгоджує і “зосереджує”). Але в середовищі, що ускладнюється, шансів вижити (або виконати основну функцію) буде більше у тієї системи, у якої більша кількість “приватних” функцій, а отже,

більше елементів, що володіють цими функціями, тобто у більш складної системи.

Оскільки таке ускладнення суперечить принципів актуалізації і зосередженості функцій, то система (така тенденція у розвитку живого) робить “стрибок” і переходить на новий рівень складності через збільшення кількості самих систем, що входять у систему більш високого порядку. Цим досягається різноманітність “підфункцій”.

Підняття на кожен новий рівень ускладнює систему не тільки в “горизонтальному”, але й у “вертикальному” розрізі. Це робить структуру менш рухливою, більш стійкою, а рухливість (лабільність) функцій, можливість їх заміни при незмінності структури збільшується. Тому відповідність стійкості структури й рухливості, лабільності функцій найбільш повно відображає дійсну висоту організації, що і є основним змістом принципу лабілізації функцій. Співвідношення стійкості структури, що виражається через її загальну складність (кількість “горизонтальних” зв’язків і “вертикальних” залежностей) до рухливості (лабільності) її функцій саме і буде математичною формулою принципу лабілізації функцій і висоти організації системи.

Тому якщо принципи актуалізації і зосередження функцій відображають можливість і необхідність функціоналізації властивостей і регуляції функцій, що виникли для розвитку й збереження організації, то зміни відповідності стійкості структури і рухливості (лабільності) її функцій відображають спрямованість процесів організації на її підвищення, підняття на новий рівень.

Стійкість структури як результат інтегрованості її елементів, об’єднаних корелятивними зв’язками, створює умови для лабілізації її функцій, їх поліфункціональності, що відображає підвищення її організованості.

Наступний принцип – це принцип сумісності функцій, який відображає необхідність виникнення однорідних (завжди відносно однорідних) елементів навіть у найпростішій системі і їх взаємодій як сам факт їх сумісництва, тобто як структурний аспект організації, що проявляється в організації живого як процес полімеризації, зростання кількості пов’язаних один з одним однорідних компонентів. Тут функціональний момент виражений ще слабо, хоча вже й констатує незаперечність того, що для виникнення організації необхідна наявність здатних до

взаємодії елементів.

Застосування принципу сумісності дає змогу формувати суспільство з таких елементів (підсистем), які, з одного боку, сумісні між собою як однопорядкові елементи; а з другого – кожен з цих елементів повинен бути сумісним із самою системою загалом, що призводить до відбору саме тих елементів, які зберігають стабільність системи і не дають можливості їй самознищитися. Це, по суті, і є основна умова виникнення та існування організації. Принцип сумісництва використовується як критерій загальної придатності тієї чи іншої групи об'єктів (елементів) для організації з них системи.

Отже, критерієм наявності процесу організації, що дає можливість відрізнити реальну систему від формальної, організацію від агрегату і разом з тим відображає ступінь загальної організованості через кількісні співвідношення наявних властивостей об'єкта і актуалізованих функцій його компонентів, є принцип актуалізації функцій. А принцип зосередженості функцій відображає мету будь-якої регуляції і є критерієм зарегульованості системи (через співвідношення загальної кількості функцій до кількості центрів їх зосередженості); найбільша зарегульованість системи при даній кількості функцій буде в тому випадку, коли кількість центрів зосередженості, тобто функцій системи як цілого, дорівнюватиме одиниці.

Шляхом актуалізації функцій система набуває організованості і в ній розгортаються процеси, спрямовані на збереження рівноваги, яка може змінюватися при будь-якому впливі. З функціонального погляду це означає, що при внутрішньому або зовнішньому впливах на соціальну систему деякі її елементи чи підсистеми набувають дисфункціональних властивостей, і з метою самозбереження система прагне нейтралізувати ці дисфункції. Щоб нейтралізувати ці дисфункції, використовують загальний механізм регуляції, а це означає, що регуляція має організаційний характер. Такий спосіб підтримання організації було названо принципом нейтралізації дисфункцій.

Будь-яка саморегулятивна система характеризується структурою – специфічною взаємодією її частин, які особливим чином функціонують. Процес взаємодії системи з навколишнім середовищем також характеризується певною структурою, причому функція цієї системи, що являє собою її протидію певному впливу факторів середовища, є частиною структури

більш складної й загальної, і виникнення структур більш високих порядків обумовлене функціонуванням менш організованих структур. Тому структура менш організованої системи здійснює певний вплив на характер структури більш загальної й складної, що включає її, бо зміна функції, що супроводжує зміни структури, яка їй підпорядкована, є зміною частини цієї більш складної структури. Здійснюється цей вплив за допомогою функції підпорядкованої структури, за допомогою процесу відображення.

Позначенням змісту процесу відображення є інформація, тобто все, що проходить у матеріальній системі, що відображає, йде через інформацію.

Інформація, що відповідає менш складній системі, буде відрізнятися від інформації, що відповідає складнішій системі, тим, що вона несе в собі менше змісту і відрізняється меншою цінністю для системи, що отримує інформацію, тому і викликає у системи відносно невеликі власні коливання. Форма передачі такої інформації також виявляється простішою. З розвитком системи з'являється більше можливостей для взаємодії із системами навколишнього середовища. Процеси відображення, що проходять у них, набувають нових рис, й інформація, що посиляється цими системами у процесах відображення, стає за своїм змістом багатшою, різноманітнішою.

Процес відображення системи – результат великої кількості процесів відображення, що взаємодіють, здійснюються в її частинах і елементах. Й інформація, яку видає система, є результатом синтезу всієї інформації, що потрапляє від різних ланок різних рівнів організації системи.

Інформація, що посиляється системою, яка відображає, до системи, яка відображається, передається за допомогою всіх тих матеріальних утворень, які є проміжними ланками цього ланцюга спричинення. Відповідна дія системи, що відображає, на систему, що відображається, також є завжди лише опосередкованою, бо система, що відображає, безпосередньо відповідає на вплив ланки причинного ланцюга, що примикає до неї, в якому вона є кінцевим наслідком.

Система, що відображає, реагує у відповідь на отриману інформацію характерним для неї чином, в напрямку, “заданому” за допомогою інформації системи, що відображається. Ця специфічність відповідної реакції при відображенні дає змогу говорити про систему, яка відображається, як про регульовану систему.

—+—

Будь-яка ланка системи передачі інформації функціонує лише тому, що для всіх об'єктів матеріального світу характерна властивість відображення. Система, що відображає, посиляє інформацію про процес відображення, що відбувається в ній, за допомогою певних сигналів. Процес при цьому тільки в тому випадку може бути сигналом, якщо він у своїй структурі відображає особливості структури, що його послала. Водночас між системами, тією, що відображає, і тією, яка відображається, інформація передається за допомогою багатьох сигналів, і якщо б між ними не було відображення, тобто якщо б між ними не проходив процес послідовного формування відповідних структур, не могла б відбутися і сама взаємодія системи.

Сигнал як матеріальний носій інформації виконує свою функцію сигналу лише в певним чином організованій системі, бо відповідність, що існує між їх структурами, є умовою, за якої сигнал лише і може взаємодіяти з іншими елементами цієї системи і тим самим передавати системі, що відображає, інформацію, яка в ній зберігається.

Існування у природі спільності структур пов'язане також із тією обставиною, що сигнали, які несуть інформацію від однієї системи до іншої у процесі відображення, є безпосереднім фактором управління останньою. Кожен сигнал, що являє собою той чи інший матеріальний об'єкт або процес, закарбовує у своїй структурі (безпосередньо або опосередковано) особливості системи, що його послала. Між структурою цієї системи і структурою сигналу виникає специфічна відповідність. Потім сигнал, досягнувши системи, яка підлягає впливові, вступає з нею у взаємодію. Між ними також формуються відносини структурної відповідності. Структура системи, що відображає, стає подібною до структури сигналу, а через неї і до структури системи, що впливає. Зміни структури цієї системи змінюють певною мірою і в певному напрямку її природу, характер взаємодії з навколишнім середовищем.

Рівень організації сигналу визначається рівнем організації системи, в якій він виникає. Водночас, щоб сигнал, який виник у системі, що відображає, міг бути сприйнятий і використаний системою, що відображається, організація останньої повинна бути пристосована до його сприйняття. Здатність системи сприймати той чи інший сигнал виробляється у процесі взаємодії із середовищем, в результаті встановлення структурної

відповідності між нею та середовищем. Властивості такої системи дають можливість реалізувати певні властивості сигналу, що надійшов.

Таким чином, відображення відіграє особливу роль у процесі формування суспільства як певного стану соціального процесу. Паралельно оформленню суспільства як саморегулятивної системи проходить і вибір її форми, яка б адекватно оцінювала та регулювала всі зміни, що відбуваються в ній. Тому чим складнішою стає структура суспільства, тим складніші процеси саморегуляції будуть відбуватися в ній для підтримання гомеостазису, що спонукає створення відповідного механізму саморегуляції і на його основі створення системи саморегуляції, що відповідає сформованому стану суспільства.

У суспільстві, як вже зазначалося, діють дві з трьох форм саморегулятивних систем – димерна та тримерна. Система ж саморегуляції, що склалася у суспільстві на основі цих форм, включає в себе такі компоненти: по-перше, певний стан суспільства (зокрема соціальний організм країни), що є результатом змін соціального процесу з відповідними елементами, сферами, системою соціального контролю; по-друге, саморегулятивний комплекс, що складається з регулятора (морфологічного органа, “Абсолюту”), що включає в себе соціальні норми і соціальні інститути і відповідає за збір, переробку, зберігання і, головне, осмислення отриманої інформації, а також містить у собі критерій відбору інформації, яка надходить до саморегулятивного комплексу. Крім цього, до складу системи саморегуляції входять два взаємопов’язані процеси – рефлексія, яка є результатом життєдіяльності суспільства і виражається у формуванні та актуалізації певних потреб людей, за допомогою якої відбувається передача інформації про ці потреби від регульованої до регулюючої системи; і управління, що є “процесом-відповіддю” на рефлексію суспільства, за допомогою якого йде зворотний процес, котрий забезпечує задоволення актуалізованих потреб людей від регулюючої до регульованої системи.

Суспільство як компонент системи саморегуляції відбиває стан соціального процесу на певному етапі його розвитку. Суспільство не монолітне і включає через себе до системи саморегуляції такі складові: соціальні спільноти і систему соціального контролю.

—+—

Соціальні спільноти є носіями колективної пам'яті. Вони визначаються як сукупність індивідів, що взаємодіють між собою певним чином на основі очікувань, які поділяються кожним членом групи по відношенню до інших¹. Вони створюють соціальні норми та дотримуються їх.

Люди, соціальні групи, спільноти, з яких складається суспільство, виробляють потреби, які задовольняються через діяльність. Саме функцію реалізації та досягнення поставлених цілей і виконує суспільство в системі саморегуляції.

Соціальний контроль як складова суспільства – це спосіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує впорядковану взаємодію її компонентів (індивідів, груп, спільнот) на основі нормативного регулювання², і є сукупністю засобів, за допомогою яких суспільство гарантує конформну поведінку її членів по відношенню до рольових вимог та очікувань. Саме соціальний контроль здійснює функцію перевірки правильності прийняття лінії поведінки саморегулятивної системи, що виробляється як реакція на процеси зовнішніх або внутрішніх змін і включає в себе сукупність норм та цінностей, що мають по відношенню до індивіда примусову силу, а також санкції, які застосовуються з метою здійснення цих норм та цінностей.

Спрямованість і зміст соціального контролю, способи і форми його існування залежать від сукупності особливостей суспільства на певному етапі розвитку.

Соціальний контроль в процесі свого функціонування в певній системі сам виступає як складно організована, ієрархізована система, що має ряд компонентів. На думку Є. Бабосова³, до них відносяться:

- 1) індивідуальна дія (вчинок), що проявляється в процесі активної взаємодії індивіда з соціальним середовищем;
- 2) певна (підтримка, осудження тощо) реакція соціального оточення на індивідуальну дію у відповідності з об'єктивно існуючою (в культурі, моралі, праві тощо) соціальною шкалою оцінок;
- 3) система ідеалів, цінностей, норм та зразків поведінки;
- 4) категоризація (тобто віднесення до певного виду)

¹ Фролов С. С. Социология : учебник. – 3-е изд., доп. – М. : Гардарики, 1999. – 344 с.

² Социология : учебное пособие / А. Н. Елсуков, Е. М. Бабосов, А. Н. Данилов [и др.]; под ред. А. Н. Елсукова. – Минск : НТООО “ТетраСистем”, 1998. – С. 162.

³ Там же. – С. 164-166.

індивідуального вчинку і відповідна його оцінка оточуючим середовищем;

5) суспільна свідомість та громадська думка;

6) соціальні санкції, що застосовуються суспільством або групою;

7) власна, індивідуальна шкала оцінок, притаманна окремій особистості і автономна по відношенню до соціальної шкали оцінок;

8) індивідуальна самокатегоризація індивіда, що складається з соціальної ідентифікації особистості, тобто притаманного їй почуття спільності з певними соціальними групами, та процесу прийняття (виконання) соціальної ролі;

9) індивідуальна самооцінка та самовизначення, що обумовлюють індивідуальну поведінку особистості.

Соціальний контроль виконує функцію коригування поведінки окремих індивідів і соціальних груп у суспільстві за допомогою притаманних лише йому форм: через соціалізацію, груповий тиск та примус, які на різних рівнях функціонування системи саморегуляції забезпечують виконання “наказів” саморегулятивного комплексу.

Уся інформація, яка є в суспільстві, у вигляді сигналів надсилається до саморегулятивного комплексу, який через соціальні норми та соціальні інститути відповідає за збір, зберігання, переробку й осмислення отриманої інформації про суспільство та його навколишнє оточення. Вчені називають його по-різному: регулятором¹, “Абсолютом”², морфологічним органом³. На нашу думку, коректним буде вживати все ж таки назву “саморегулятивний комплекс”, оскільки це поняття адекватно відображає сутність зазначеного явища.

Соціальні норми, будучи складовою саморегулятивного комплексу, розуміються як зразок, правило, принцип діяльності, що визнані саморегулятивною системою і задані для виконання її складовими. Вони відображають умови існування суспільства і виражають його потреби.

Соціальні норми формуються двояко: перший шлях формування – це шлях стихійного виникнення норм у процесі

¹ Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 364 с.

² Самоорганизация: психо- и социогенез / под ред. д. ф. н. В. Н. Келасьева. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 197 с.

³ Бех В. П. Генезис соціального організму країни : монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.

будь-якої діяльності; другий шлях – це свідомо розробка та формулювання тих чи інших нормативних установок.

Функціонування соціальних норм включає в себе рівні раціонального та емоційного відображення і ставлення з боку суб'єкта їх реалізації, коли вони виступають як мотиви соціальної поведінки людей. У ході формування та відображення соціальних норм виділяють два механізми їх функціонування: перший потребує обов'язкової попередньої оцінки фактів, що визначають вибір поведінки; другий характеризує ситуації, коли на емоційному рівні спостерігається відсутність пошуку варіанта поведінки і ним виступає звична, стереотипна форма поведінки, що сформувалася в свідомості людей.

При цьому стереотипність поведінки – це не просто механічний автоматизм, а складна форма поведінки людини, в змісті якої проявляються її ціннісні орієнтації й установки як соціального, так і особистого ставлення до дійсності, тим самим закріплюються своєрідні навички діяти певним чином в певних ситуаціях.

Функціонування соціальних норм спрямоване на самозбереження та самовідтворення соціального процесу, причому механізм норм працює виключно через свідомість людей. Тому їх можна представити як засоби збереження системи, відтворення системності в суспільних відносинах, що вироблені власне системою в ході еволюції для захисту від самознищення, саморозпаду, викликаних не тільки зовнішніми, а й внутрішніми факторами.

За механізмами формування та функціонування виділяють два класи соціальних норм.

Перший – клас директивних норм, що включає норми, поява, функціонування та розвиток яких повністю пов'язані зі свідомістю та волею людей. Ці норми за часом функціонування бувають довгостроковими (наприклад, конституційні положення), середньостроковими й короткостроковими (наприклад, інструкції, директиви тощо).

Окремим класом директивних норм є норми, дія яких забезпечується спеціальними апаратами управління й організації. Це клас інституціональних норм, до якого належать юридичні кодекси, державні закони, видані відповідними установами циркуляри тощо.

Другий – клас соціальних норм, котрі формуються і

функціонують спонтанно (традиційно) і виникають без спеціального втручання влади, служб. За часом функціонування вони поділяються на довготривалі (наприклад, традиції, звичаї), середньотривалі та короткотривалі.

Отже, з наведеної вище класифікації видно, що соціальні норми не тільки відображають дійсність, а й впливають на неї. При цьому особливість цього впливу полягає в тому, що соціальна норма не тільки відображає потреби суспільства в своїх вимогах, а й створює уявну модель дій людей і містить в собі засоби соціальної оцінки та соціального контролю за реалізацією цих вимог.

Говорячи про функції соціальних норм в системі саморегуляції, слід зазначити, що вони тісно пов'язані з соціальною структурою суспільства. Передусім, соціальні норми використовуються суспільством і групами як засоби регламентації, підтримки, забезпечення, оцінки, контролю, регулювання зв'язків та відносин соціальних груп, спільнот, як засоби включення людини в соціальну структуру суспільства.

Для підтримання та забезпечення соціальної структури суспільства соціальні норми включаються в систему соціального контролю, його нормативно-ціннісну структуру, в інституціональні нормативні системи всіх інститутів суспільства.

Особливою функцією соціальних норм є функція відображення та захисту ідеалу, що забезпечує здатність людини чи суспільства загалом протистояти руйнівним тенденціям та виробити, зберегти й реалізувати на практиці вищі моральні та суспільні ідеали.

Шляхами закріплення соціальних норм є процеси соціалізації особистості, а також інституціалізація через соціальні інститути та відповідні форми соціального контролю.

Для досягнення мети дослідження доцільним є вірне визначення категорії "соціальний інститут".

Соціальні інститути (від лат. *institutus* – встановлення, заснування, звичай) є елементами соціальної структури, історичної форми організації і регулювання суспільного життя. Під соціальним інститутом мають на увазі певну сукупність закладів, що відповідають соціальній структурі суспільства; сукупність соціальних норм і культурних зразків, що визначають певні стійкі форми соціальної поведінки і дії; систему поведінки у

відповідності з цими нормами¹.

Соціальний інститут у загальному вигляді складається з соціальних установок, тобто комплексу певних соціальних (правових, моральних тощо) норм, що обумовлюють і регулюють діяльність людини в різних сферах життя суспільства і визначають види інститутів (економічних, політичних, інститутів шлюбу та сім'ї, виховних, у сфері культури), з соціальних утворень, закладів, тобто певним чином організованих об'єднань людей, тієї чи іншої структури, що існує у суспільстві, зі стійкого типу соціальної поведінки, що виражається в певній системі соціальних дій, процедури, механізми.

Як зазначає В. Биченков, існують різні уявлення про соціальні інститути². Соціальний інститут має, з погляду людини, безособистісний характер соціальної сили, з другого боку, його можна розглядати як акумуляцію минулої діяльності людей значного ступеня, або ж він виступає як здатність діяти у суспільстві та через людей. Ще одним проявом соціального інституту є спосіб санкціонування влади, тобто наділення владними повноваженнями посадових осіб у сучасних соціальних системах.

У суспільстві формується певний образ сприйняття соціальних інститутів через три логічно послідовні стадії – об'єктивацію, одухотворення й обоготворення, на яких вони наділяються, відповідно, якостями речі, життєвості та надприродності. Причому перехід від однієї стадії до іншої супроводжується поступовим розривом між реальними соціальними фактами та їх образним віддзеркаленням. Так, у мовних структурах формуються і функціонують норми, у відповідності з якими терміни, що визначають соціальні інститути, мають найчастіше абстрактний зміст, співвідносяться з поняттями, що, навпаки, фіксують вельми конкретні людські дії. Ці норми та утворені на їх основі вирази сприймаються природно і не викликають у людей дискомфорту та внутрішнього протесту³.

Однак, на думку С. Войтовича, не кожна норма та цінність в процесі інституціоналізації перетвориться на соціальний інститут.

Так, “будь-які дії людини, здійснювані з певною метою,

¹ Социальные институты // Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева [и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – С. 215.

² Биченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы в социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – С. 305.

³ Там же. – С. 275-276.

стають, на думку П. Бергера і Т. Лукмана, зразком поведінки, звичкою. Цей процес і є підґрунтям або передумовою процесу інституціоналізації”¹.

Для формування ж соціального інституту в процесі інституціоналізації потрібно кілька умов (або рис). По-перше, це історичність, що вирізняє його з-поміж інших суспільних утворень.

По-друге, це “форма поведінки індивідів, організованих у систему взаємодії кожного окремого індивіда з усіма іншими”², тому для наступних поколінь суспільні інститути виступають вже як чинники регуляції поведінки, створені попередніми поколіннями.

По-третє, соціальний інститут є “сукупність матеріальних засобів, соціально закріплених і легітимних санкцій, конституйований порядок виконання тих чи інших дій, вчинків”³.

По-четверте, соціальний інститут забезпечує спільну, асоційовану діяльність організованої групи людей з чітко визначеними статусами і ролями.

Характер соціального інституту визначається суспільними відносинами та способом виробництва. На ранніх стадіях розвитку людства (до появи держави) соціальні інститути проявляються у суспільстві через звичаї, традиції, форми спорідненості, а з появою держави – через право.

За характером організації соціальні інститути поділяються на формальні та неформальні. Формальні інститути (наприклад, держава, суд, армія, школа та інші) засновані на суворо встановлених розпорядженнях (право, статут, посадові інструкції та інше) та здійснюють управлінські й контрольні функції на основі суворо встановлених санкцій.

Неформальні соціальні інститути (наприклад, певні соціальні групи тощо) не мають строго встановлених та фіксованих в законодавчих актах та нормативних документах цілей, методів, засобів діяльності у певних ситуаціях, але також виконують управлінські й контрольні функції. Соціальний контроль тут здійснюється за допомогою норм, зафіксованих у суспільній свідомості, традиціях, звичаях, тобто на основі неформальних санкцій.

¹ *Войтович С.* Проблема соціальних інститутів у соціології // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 1999. – № 2. – С. 153.

² Там само. – С. 155.

³ *Социальный институт* // *Современная западная социология : словарь / сост. Ю. Н. Давыдов [и др.].* – М. : Политиздат, 1990. – С. 118.

—+—

Функції соціальних інститутів залежать від сфери їх діяльності. Так, соціальні інститути виконують функцію стимуляції дій суб'єктів, що повинна узгоджуватися зі стандартами поведінки, тобто контролюють поведінку індивідів. Також певні соціальні інститути виконують визначені для них функції: так, інститути сім'ї виконують функцію відтворення членів суспільства; політичні інститути (держава, партії, профспілки, громадські організації) – функції відтворення і збереження моральних, правових, ідеологічних цінностей, підтримання соціально-класової структури суспільства; соціально-культурні та виховні – функції соціалізації індивідів через засвоєння закріплених у свідомості, в нормах права стійких соціокультурних стандартів поведінки тощо¹.

Оскільки розвиток саморегулятивної системи завжди проходить на основі накопиченого досвіду, то речовинні, енергетичні й інформаційні впливи і є саме тими видами пам'яті, які зберігають і передають досвід послідовникам системи. Особлива увага в аналізі при цьому приділяється інформації.

Вважається, що інформаційні процеси за своєю суттю є енергетичними процесами, хоча й мають специфічний характер. Ця специфіка пов'язана з властивостями об'єктів відображати зовнішні впливи, і в силу цього вони потребують особливого позначення, яким є поняття інформації.

Інформація – це відомості, певні дані про особливості саморегулятивної системи, її зміни, що виникають у відповідь на вплив інших систем або навколишнього оточення. Вона завжди виступає у вигляді сигналів тих чи інших матеріальних предметів або процесів, складаючи їх зміст. Але будь-який інформаційний вплив є організаційно ефективним тільки в певному діапазоні його інтенсивності (природно, для кожного якісно певного виду систем і впливів). Тут проявляються загальні закони діалектики – перехід кількості в якість і заперечення заперечення.

Досить інтенсивності впливу перевищити певні граничні значення (що визначаються інтенсивністю “фонового шуму” у середовищі чи межею сприйняття системи, що випробовує на собі цей вплив), і структурний результат досягається практично незалежно від збільшення інтенсивності впливу – він стає власне інформаційним. Інформація є мірою активності відображення,

¹ Соціологія : учебник для вузов / В. Н. Лавриненко, Н. А. Нартов, О. А. Шабанова, Г. С. Лукашова ; под ред. проф. В. Н. Лавриненко. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – С. 185-186.

точніше вона є змістом процесу відображення; мірилом же його якості є не просто інформація, а кількість інформації або її цінність.

У процесі відображення між структурою сигналу і структурою системи, що відображає (суспільством), виникають специфічні відносини: структура сигналу під дією різних впливів змінюється. Сигнал при цьому стає матеріальним носієм інформації, енергетичним впливом, здатним переводити систему, що сприймає, в якісно новий стан стрибком. Інформація у цьому випадку є співвідношенням якісної і кількісної відповідності між енергією впливів і енергією відображення, що визначають сигнальний характер енергетичного впливу.

В міру свого розвитку системи отримують більше можливостей для взаємодії із системами навколишнього середовища. Процеси відображення, що проходять у них, набувають нових рис, і інформація, що посилається цими системами у процесах відображення, стає за своїм змістом більш різноманітною, якісною, змістовною.

А. Колмогоров виявив зв'язок між послідовністю рівнів будови матерії й кількістю інформації, яку передає їх математичний опис¹. Підтримуючи висновок про наявність такої залежності, І. Акчурін² пише, що зростання інформаційної ємності об'єктів, пов'язаної з властивостями простору, йде стрибкоподібно при переході на більш глибокі рівні матерії. Останній факт, на думку І. Акчуріна, пов'язаний з тим, що рух на рівні мікросвіту здійснюється за участю таких елементарних об'єктів, які можуть акумулювати більшу кількість інформації, ніж макроскопічні тіла.

Для живих систем сигнальний характер відображення впливів зовнішнього середовища є фундаментальним проявом активності живого, внаслідок чого жива природа набуває здатності домінувати над неорганічними об'єктами. Там, де нежива система з неминучістю руйнується силами інших об'єктів, що протистоять їй, жива здатна уникати цього завдяки отриманим сигналам (наприклад, ухиляючись від взаємодії з небезпечними для її існування явищами).

Яке б явище взаємодії ми не вивчали, всюди спостерігається, що дія однієї системи на іншу передається за допомогою

¹ Бутаков А. А. Основные формы движения материи и их взаимосвязь в свете современной науки. – М. : Высшая школа, 1974. – С. 59.

² Акчурин И. А. Единство естественнонаучного знания. – М. : Наука, 1974. – 207 с.

проміжних структур, котрі є сигналами, які несуть цю інформацію.

Але передача впливу – інформації від регулюючої до регульованої системи – не була б можливою, якби матерія у всіх формах свого прояву не відрізнялася б властивістю структурності. Саме завдяки тому, що будь-який, як завгодно дискретний, матеріальний об'єкт має специфічну структуру, матерія – загальну властивість до відображення.

Цікавим є і генетичний механізм передачі інформації, який уже зіграв свою роль – він сформував організм (елемент), який може функціонувати як “база даних”, тобто орган, у якому зберігається та переосмислюється інформація. Таким органом і став саморегулятивний комплекс з регулятором. Після свого утворення він уже сам починає далі забезпечувати власний гомеостазис за допомогою закладеної у нього системи управління зовнішніми й внутрішніми подразниками (сигналами) і формуючи свої реакції поведінки. В цих умовах ми вже маємо право говорити про властивість інформації, яка отримується, або точніше, яка сприймається, про її значення для підтримання гомеостазису і, зокрема, оцінити по-іншому здатність системи виділяти корисний сигнал на фоні перешкод.

Система саморегуляції формує і власні механізми дії, що функціонують на основі речовинно-енергетичних, а головне, інформаційних впливів.

На перших етапах функціонування та розвитку – це потреби, що задовольняються через діяльність на основі речовинно-енергетичних впливів, а з ускладненням структури системи речовинно-енергетичні впливи відходять на допоміжні позиції, а основне місце займають інформаційні впливи, в основі яких лежить певний смисл, що і задовольняє потреби.

Потреби лежать в основі механізмів саморегуляції соціального процесу. Вони визначаються як “нужда або нестача чогось необхідного для підтримання життєдіяльності й розвитку організму людини, людської особистості, соціальної групи, суспільства загалом; внутрішній збудник активності”¹ та залежать від рівня розвитку суспільства, від умов його існування. Можна виділити вітальні, зумовлені обміном речовин, та соціальні потреби, притаманні суб'єкту як необхідність у певних умовах його життєдіяльності, що виражаються в потребах суспільства,

¹ Потребности // Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – С. 499.

соціальної групи чи індивіда. Ці соціальні потреби усвідомлюються людиною у формі бажань, цілей, мотивів дії, оцінки нею свого суспільного становища і т.ін. та виражають ставлення суспільства, групи чи людської особистості до середовища свого існування, але фіксують не будь-яке ставлення до нього, а тільки необхідність. З цього приводу В. Тугарінов пише: “Поняття необхідності має два смисли: смисл неминучості та смисл потреби”¹. Тому потреби суспільства – це форма вираження законів суспільства, суспільної необхідності.

Соціальні потреби, залежно від системи відносин, в яку вони включаються для вивчення, мають різну класифікацію: за сферами діяльності (праці, пізнання, спілкування, реакції, організаційні); за об’єктом потреб (матеріальні, духовні)²; за їх функціональною роллю (самозбереження та забезпечення розвитку, первинні та вторинні, центральні та периферійні, стійкі та ситуативні); за суб’єктом потреб (індивідуальні, групові, колективні, суспільні)³.

Як продукт історико-культурного розвитку суб’єкта, потреби виражають залежність цього суб’єкта від світу, демонструють той чи інший ступінь свободи у ньому, завжди детермінований факторами соціального порядку.

Склад, структура та ієрархія потреб змінюються залежно від рівня розвитку людини та суспільства, ступеня задоволення тих чи інших потреб, вирішення завдань, які ставить перед собою суспільство в різні історичні епохи. Залишаючись такими ж, як і раніше, по важливості (функціональною структурою людської діяльності), вони зміщуються в ієрархії актуальних цілей і завдань практичної діяльності, поступаючись місцем невирішеним завданням практичної діяльності, незадоволеним потребам, недосягнутим рівням розвитку (актуальна структура людської діяльності).

Усвідомлені суспільством потреби виступають як інтереси. У взаємозв’язку необхідності потреб та інтересів проявляється послідовний ланцюг дії об’єктивних закономірностей: необхідність притаманна всім явищам матеріального світу, потреби – усім живим системам, інтереси – тільки соціальним системам.

¹ Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма. – К. : Наукова думка, 1972. – С. 20.

² Там же. – С. 151.

³ Там же. – С. 21.

—+—

Змістом інтересів як складової системи саморегуляції є залежність між необхідністю задоволення потреб та можливістю їх задоволення через цілеспрямовану діяльність. Ця сутність, на думку В. Сіренко, визначається тим, що “цей феномен притаманний тільки людині й формам її організації (соціумам), де обов’язковим атрибутом є свідомість як властивість людини, що визначає варіантність її поведінки”¹.

Спільним між потребою та інтересом є те, що вони є вузловими елементами механізму дії законів суспільства, є компонентами й об’єктивною основою соціального завдання, визначають його природу, структуру, головні характеристики. І потреба, й інтерес є вираженням зв’язку суб’єкта з оточуючим середовищем (природою, суспільством, іншими суб’єктами).

Але на відміну від потреби, що є компонентом біологічної та соціальної систем і виступає як фактор діяльності організму взагалі, інтерес є компонентом лише соціальних систем і розглядається як фактор життєдіяльності соціального організму, вихідним пунктом якої є трудова діяльність.

Інтерес не є безпосереднім регулятором діяльності людини, але він є більш безпосереднім рушієм процесів і як усвідомлена потреба виявляється безпосередньою причиною людської діяльності. Тому інтереси різних суспільних груп визначають певною мірою напрямок розвитку саморегуляції.

Актуалізація потреб призводить до формування цілей і завдань як засобу створення програми з їх задоволення та отримання результату, що забезпечує система саморегуляції.

Ступінь задоволення основних потреб є однією зі складових “змінної”, котра дає актуальну форму і структуру діяльності. Ця категорія є “специфічно людською формою активного ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни й перетворення в інтересах людей”². Вона містить у собі мету, засіб, результат та сам процес діяльності, в основі якої лежать дві протилежності – виробництво та життєва активність. Саме через діяльність проходить процес саморегуляції.

У ході діяльності із задоволення певних потреб формуються нові або беруть участь вже створені соціальні інститути, що координують напрям діяльності та власне процес діяльності.

¹ Сиренко В. Ф. *Интересы – власть – управление*. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 4-5.

² Деятельность // *Философский энциклопедический словарь* / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – С. 160.

Отже, в основі задоволення вітальних потреб лежать речовинно-енергетичні впливи, а соціальні потреби задовольняються на основі інформаційних впливів, що мають дещо іншу будову.

Інформація про актуалізовані потреби надходить до саморегулятивного комплексу, у якому проходять процеси зіставлення отриманої через сигнали від суспільства інформації, з наявною інформацією, яка допомагає визначити ступінь загрози системі від навколишнього середовища чи внутрішніх змін. Основною властивістю цього комплексу є своєрідна, нелогічна оцінна розумність, що зберігає систему. Він починає своїм змістом визначати те, що відбувається в системі.

На нашу думку, саморегулятивний комплекс (що за своєю сутністю подібний до “Абсолюту”, який описує Келасьєв¹) може бути двох типів – “добре” або “погано”. “Абсолют” “добре” потребує необхідності самозмін і передбачає своїм змістом його направленість – уводиться у склад системи все, що веде до підтримання її гомеостазу. Це через перетворення, рух, дії вноситься в систему для підтримання її як зацього. В цій формі система усвідомлює свої потреби.

Зміст “Абсолюту” “погано” буде прагнути вивести за межі системи те, що руйнує її. Цей “Абсолют” передбачає зниження тих змін, які неприйнятні для існування системи, і прагне вивести з неї все, що знищує її. Через таке виведення і досягається функція підтримання й збереження системи.

Поєднання цих двох типів дає принципово нову властивість саморегулятивному комплексу – оцінне самовідображення. Завдяки йому система починає не тільки відображати, “усвідомлювати” факт свого існування, але й трактувати його з позицій “добре” і “погано”. Це свідчить про те, що система стає рефлексуючою.

Саморегулятивний комплекс складається з кількох прошарків. Рівень нижнього прошарку – це елементи, зв'язки, певна динаміка, що утворює систему. Те, що тут проходить, відображається як типи (“добре” чи “погано”), які відображають стан, коли системі щось потрібно. Ці типи формують потребу в самозміні. Вони вимагають приєднання до себе можливостей системи. Типи “добре” і “погано” виражають саму необхідність,

¹ Самоорганизация: психо- и социогенез / под ред. д. ф. н. В. Н. Келасьева. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 197 с.

потребу самозмін (але засобів досягнення цієї потреби в них ще немає).

Рівень другий – це можливості, що виступають конкретним засобом досягнення цієї потреби. Тип саморегулятивного комплексу повинен поєднуватися з можливостями (він – чисте спонукання). Зв'язок типів саморегулятивного комплексу й можливостей системи віднаходиться автоматично: він є простою реалізацією об'єктивних відносин передбаченості між цими типами і цими можливостями. Саморегулятивний комплекс, таким чином, в силу свого змісту володіє правом впливу на всі можливості системи.

Об'єднання властивостей потреби, необхідності самозмін, що проходять в результаті зворотного впливу смислу породжених системних ефектів на можливості системи і подані у двох указаних типах з можливостями системи, породжує саморегулятивний комплекс (у цьому розумінні представлена як спонукаюча, так і власне виконавча ланка активності).

За рахунок свого змісту саморегулятивний комплекс виходить на роль ланки управління можливостями системи. Сформувавшись, він здійснює вплив на всі можливості, що має система, стверджуючи примат цілісності над усім, що відбувається в ній.

Він визначає поведінку системи, тобто перехід смислу його типів в можливості системи, що приводить до змін, які відбуваються всередині неї (перетворення властивостей, відображених об'єктів, узагальнення інформації, що має система у своєму розпорядженні, виявлення чого-небудь в пам'яті, руху, контакти із середовищем тощо).

Зміна з моменту появи впливу саморегулятивного комплексу стає системі потрібною, оскільки ним “усвідомлюється” потреба в самозмінах. Усвідомлена необхідність самозмін починає “гнати” процеси у зворотному напрямку – від властивості необхідності до прояву можливостей, властивостей системи.

Але саморегулятивним комплексом “вихоплюються” тільки ті з можливостей, що є в системі, і ті, які відповідають його смислу і загальній ситуації в самій системі.

Властивості самовідображення, поєднані зі смислом його типів, призводять до того, що система може здійснювати будь-які акти довільної поведінки, призупинки, затримки власного розвитку, осмислення власного існування, дії з комфортизації

середовища, “замислюватися” над проблемою власного існування, для чого їй потрібно буде реалізувати всі функції, які вона має у своєму розпорядженні.

Саморегулятивний комплекс, який оцінює всю динаміку зв'язків системи з позицій “добре” або “погано”, з погляду підтримання заданості розвитку системи надбудовується над нею. Він починає здійснювати зворотний вплив на систему, використовуючи при цьому будь-яку можливість. Він формує комплекси, функціонування яких спрямоване на самозбереження системи. Їх функціонування, викликане необхідністю збереження системи, здатне її розвивати.

Усі ці зміни відбуваються через перетворення інформації в саморегулятивному комплексі для власного використання. Цей процес відбувається поступово і полягає в наступному. Сигналу, який отримує саморегулятивний комплекс, надається власне “ім'я”, тобто з об'єктивної реальності він переводиться в суб'єктивну. Далі йде перетворення початкової (“пойменованої”) інформації про середовище в засіб збереження системи через її трансформацію в більш повний образ, який би орієнтував систему в навколишньому середовищі. З його появою з початкової, тільки “пойменованої”, і тому ще “смутної” інформації про оточуюче середовище або зміни всередині суспільства в системі починає формуватися більш-менш “зрозумілий” для неї самої образ середовища. З'являються виражені мовою її можливостей (рух, дії) уявлення про те, що щось “далеко”, а щось “близько”, світ предметів, дистанцій, образів середовища, котрі відображаються. Цей умовний образ середовища неминуче буде формуватися саме рухами, діями, які відновлюються. В результаті такі умовні образи і можуть виконувати функцію орієнтування системи в середовищі і тим самим сприяти збереженню, підтриманню стабільності¹.

Умовні образи середовища, які формуються в саморегулятивному комплексі, змінюються за необхідності з часом, що призводить до появи нових образів системи. Це може відбуватися і при якісних змінах в горизонтальних структурах системи, і при змінах в її вертикальних структурах.

Крім зазначених компонентів, до системи саморегуляції

¹ Коммунистическая партия и научное управление. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 364 с.; Самоорганизация: психо- и социогенез / под ред. д. ф. н. В. Н. Келасьева. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 197 с.

—+—

входять процеси рефлексії та управління, що є актами відображення, в яких імпульс, який посилає суспільство у вигляді сигналу про свій стан, проходить подвійний шлях – від суспільства як системи, що відображає, у вигляді рефлексу як процесу відображення процесів, що відбуваються в суспільстві, до саморегулятивного комплексу, в якому відбувається осмислення одержаної інформації, проходить її відбір, в результаті якого виокремлюється та інформація, яка необхідна для узгодження подальших дій системи щодо свого розвитку, і на її основі ґрунтується вибір відповіді у вигляді команд, що застосовуються через процес управління, який несе у зворотному напрямку інформацію про подальші дії.

Інформація, яка не була використана в результаті відбору відповіді, залишається в “базі даних” саморегулятивного комплексу і може бути використана за необхідності.

Так починається дія механізму саморегуляції, спрямованого на вдосконалення процесу пристосування системи до умов середовища, які змінюються. Основним способом такого пристосування, як уже було наголошено раніше, є спосіб зворотного зв'язку.

Нагадаємо, що негативний зворотний зв'язок розуміється як зв'язок, за якого “здійснення на систему певного впливу викликає протидію, що відновлює первісний стан усієї системи або її частини”¹. Негативний зворотний зв'язок немовби застерігає систему, її цілісність від впливу середовища або внутрішніх змін, зберігаючи між елементами системи “дане ціле – зовнішнє середовище” специфічну гармонію.

Зворотний зв'язок може бути і позитивним. При цьому здійснений вплив підтримується, і система прагне відійти від свого первісного стану. Позитивний зворотний зв'язок направляє протидію системи, що відображає, відповідно до змін у зовнішньому середовищі або в самій системі. Чим складніша система, чим більш вона диференційована, тим більш адекватно вона відображає вплив середовища або зміни в собі.

Зворотний процес рефлексії, який несе в собі відповідь на сигнал, отриманий саморегулятивним комплексом, називають процесом управління.

Управління можна інтерпретувати як вираження у зовнішнє

¹ Хеммонд П. Теория обратной связи и ее применения ; пер. с англ. М. А. Берманта ; под ред. Я. З. Цыпкина. – М. : Физматгиз, 1961. – С. 15.

соціальне середовище суб'єкта, що управляє, прообразу такого його майбутнього стану, який уявляється цьому суб'єктові, оптимального у цих умовах. Послідовно втілюючи цей прообраз в середовище, суб'єкт управління прагне привести його в максимальну відповідність із прообразом: якщо це вдається, мету управлінської акції можна вважати досягнутою¹. Саме у цьому і полягає сутність процесу управління як відповіді на процес рефлексії.

Для управління характерне те, що суб'єкт прагне оволодіти об'єктивними процесами тією мірою, якою йому вдається справитися з цим завданням і здійснити поставлені цілі, він на основі пізнання об'єктом закономірностей змінює об'єктивну дійсність і створює якісно нову ситуацію. Передумовою формування подібних відносин між суб'єктом і об'єктом управління є здатність людини свідомо формувати своє ставлення до світу, суспільства, а також до самої себе, усвідомлювати специфіку свого "я" і цілеспрямовано розвивати свої відносини з навколишнім середовищем. При цьому вона не задовольняється досягнутим станом, а орієнтується на майбутнє. Ця характерна риса проявляється вже на стадії розробки мети².

Тому управління можна вважати способом свідомого регулювання відносин між людьми, що характеризується сукупністю їх потреб і прагнень і пошуком забезпечення життєдіяльності даної природи. Якщо в основі цього пошуку лежать свідомі фактори, засновані на пізнанні закономірностей суспільних процесів, людського досвіду, типізації відносин, здійснюється свідоме соціальне управління. Якщо цей пошук ведеться на основі соціально-психологічного пристосування до конкретної соціальної ситуації, то здійснюються процеси саморегуляції. Хоча назвати ці процеси саморегуляцією не зовсім коректно, і це не відповідає дійсності, оскільки процеси соціально-психологічного пристосування теж відносяться до управління, але до його нижчої форми – стихійного управління.

Управління в саморегулятивній системі означає таку, більш вищу форму направленої саморегуляції, в якій здійснюються – при збереженні субстратної структури даної системи – адаптивні

¹ *Быченков В. М.* Институты: сверхколлективные образования и безличные формы в социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – С. 757.

² *Питтнер М.* Управление как социальное явление (некоторые аспекты марксистско-ленинского анализа управления) // Вопросы философии. – 1981. – № 12. – С. 88-89.

—+—

зміни у структурі процесів її відтворення, функціонування. Тому регулювання можна охарактеризувати як направлену регуляцію першого порядку, первинне направлення впорядкування будь-яких процесів (наприклад, відтворюючих), а управління як уже вторинне, опосередковано направлення впорядкування (регуляція другого порядку).

А безпосередньо воно є направленою регуляцією процесів регулювання, тобто, умовно кажучи, “регулювання регулювання”¹. Умовність цього виразу пов’язана, передусім, з тим, що регулювання здійснюється тільки через субстанціональний (речовинно-енергетичний) вплив, а управління – безпосередньо через впливи інформаційні і лише опосередковано – через впливи субстанціональні, регулюючі.

Визначальна підсистема саморегульованої системи, щоб бути підсистемою, що управляє, повинна бути здатною хоча б до одного виду випереджаючого, зондуючого впливу на певну підсистему і мати “орган”, що реагує на зворотний випереджаючий вплив – залежно від його параметрів – хоча б двома різними варіантами інформаційних регулятивних впливів (за принципом “якщо..., то...”). Механізм направленої саморегуляції, що володіє цими властивостями, вже є елементарним механізмом управління.

Будь-який складніший механізм управління включає в себе як найпростіші неподільні далі одиниці – елементарні осередки підсистеми, яка управляє.

Спираючись на класифікацію, запропоновану В. Мазуром, В. Королько та іншими вченими², можна виділити три основні різновиди управлінських впливів.

Першим видом управлінських впливів є прогресивне управління (організація) – процес такої зміни взаємозв’язку елементів системи, за якого посилюється функціональний характер властивостей цих елементів. При цьому збільшується ступінь організації елементів системи.

Другим видом управлінських впливів є регуляція – процес такої зміни взаємозв’язку елементів системи, за якого підтримується функціональний характер якостей цих елементів (процес змін спрямовується на збереження системи в первісному стані).

¹ Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 364 с.

² Там же.

До третього типу відносять регресивне управління – процес такої зміни взаємозв'язку елементів системи, за якого послаблюється функціональний характер цих елементів.

Для тих випадків, коли управлінський вплив, спрямований на послаблення, підтримання чи посилення функціонального характеру властивостей елементів, виходить із самої системи і не є зовнішнім по відношенню до неї, можна запропонувати наступні визначення цього впливу¹.

Самоуправління – це процес такої зміни взаємозв'язку елементів системи, за якого зменшується, підтримується чи посилюється функціональний характер властивостей цих елементів.

Прогресивне самоуправління (самоорганізація) – це процес такої зміни взаємозв'язку елементів системи, за якого посилюється функціональний характер цих елементів.

Саморегуляція – це процес такої довільної зміни взаємозв'язку елементів системи, за якого підтримується функціональний характер властивостей цих елементів.

Регресивне самоуправління – це процес такої довільної зміни взаємозв'язку елементів системи, за якого послаблюється функціональний характер цих елементів.

З цих визначень можна зробити висновок про те, що роль управління полягає в упорядкуванні зв'язків в системі, які за своїм характером можуть бути трьох типів – речовинні, енергетичні, інформаційні. Завдяки їм управління є процесами, що відбуваються на основі відображення.

Процеси відображення й управління пов'язані між собою як зміст і форма одного й того самого явища. Без відображення не будуть існувати процеси управління як явища впорядкування й удосконалення структури системи, що відображає, під впливом системи, що відображається.

Система, що відображає, по відношенню до системи, яка відображається, є системою, що управляє, оскільки вона посиляє їй інформацію і є фактором управління. Система, що відображає, у відповідь реагує на отриману інформацію характерним для неї чином, в напрямку, який “задано” завдяки інформації системи, що відображається. Ця специфічність відповідної реакції при відображенні дає змогу говорити про систему, що

¹ Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 364 с.

відображається, як про систему, що управляється.

Оскільки система, що управляє, є фактором управління, то в ній інформація про стан системи й стан навколишнього середовища переробляється й оцінюється. На основі аналізу, що проводиться, приймається певне рішення. Тому головною метою системи, що управляє, є забезпечення цілеспрямованої діяльності системи, її збереження й розвиток для задоволення потреб, що зростають. Потік управлінської інформації, що створює ця система, організує спільну роботу всіх підсистем, забезпечує їх управлінською інформацією, виконуючи завдання зосередження функцій.

У суспільстві повинен існувати кодекс управління і повинні виконуватися закони управління суспільством (закони самоорганізації в тому числі). Наприклад, закон сумісництва: для забезпечення нормального існування суспільства в рамках окремого організму енергія регулювання повинна бути сильнішою від енергії наростання загрозованої інформації.

Сумісництво при цьому розуміється як взаємодія, яка забезпечує збереження як самої системи, так і її елементів. Вищою формою сумісництва є відповідність. Під відповідністю розуміється такий стан елементів системи, який забезпечує розвиток як суспільства загалом, так і його елементів.

У суспільстві за певних умов принцип відповідності отримує статус закону. Прикладом закону відповідності є закони відповідності продуктивних сил та виробничих відносин, базису та надбудови, об'єктивного та суб'єктивного, суспільного буття та суспільної свідомості тощо. Існують і види відповідності: функціональний, що забезпечує відповідність між окремими елементами системи, та додатковий, який означає відповідність між елементами і системою загалом і між окремими стадіями розвитку системи.

Насправді будь-які зовнішні впливи, будь-яка інформація в нашому суспільстві обов'язково регулюються, але регулюються, виходячи із суб'єктивних інтересів.

Отже, система саморегуляції, що існує в саморегулятивних системах, має свої елементи та структуру. До системи саморегуляції входить суспільство (соціальний процес) із соціальними спільнотами, сферами життя та соціальним контролем, саморегулятивний комплекс, що складається з соціальних норм, соціальних інститутів та регулятора і контролює

переробку інформації, створює образ для більш чіткого й повного розуміння відповідної дії, процес рефлексії, що базується на процесі відображення і за допомогою якого система надсилає інформацію про свій стан до саморегулятивного комплексу, а відповідна дія проходить через процес управління (в основі якого також лежить загальна властивість матерії – відображення), який несе в собі інформацію про рішення системи, що управляє, для системи, яка управляється, тобто для суспільства.

Звертаючись до функціонального аналізу системи саморегуляції, передусім, слід виокремити два види її діяльності, а саме: внутрішню та зовнішню. При цьому зауважимо, що внутрішня діяльність такої системи спрямована на себе або на суб'єкти організаційних відносин, а зовнішня, навпаки, – на об'єкти, що знаходяться на боці об'єкта. Перші ми можемо класифікувати як життєдіяльність системи саморегуляції, а другі – як функції, що вона має забезпечити у структуру цілого – соціального організму країни, наприклад.

Для нас важливо дослідити зовнішню діяльність системи саморегуляції соціального процесу, оскільки саме завдяки їй ми можемо встановити форми саморегуляції у ході культурно-історичної еволюції суспільства.

Відомо, що зовнішня діяльність у теорії самоорганізації розглядається як система функцій.

Зовнішня діяльність системи саморегуляції, що виступає функціями цієї системи, постачає у зовнішнє середовище директивну інформацію про стан та заходи системи, пов'язані зі змінами у суспільстві. Функції системи саморегуляції носять подвійний характер: з одного боку, вони завдяки саморегуляції ведуть через цілепокладання до регуляції (управління) суспільства, а з другого – навпаки, від регуляції через стихійність та відсутність цілепокладання ведуть знову до саморегуляції.

Серед функцій системи саморегуляції, по-перше, треба назвати гносеологічну (аналітичну), тобто функцію аналізу середовища як внутрішнього, так і зовнішнього. Зміни, що відбуваються у суспільстві, постійно аналізуються системою саморегуляції. Наприклад, будь-яка зміна у країні (дія саморегуляції) спонукає державні органи влади до реагування на неї (регуляція) через прийняття рішень стосовно ситуації, що склалася (через цілепокладання). З другого боку, відсутність адекватної реакції державних органів влади стосовно відповідної

+

ситуації (регуляції) призводить до формування стихійної реакції суспільства на неї (саморегуляції).

Нерозривно з аналітичною функцією системи саморегуляції пов'язана аксиологічна функція, що виявляється у формуванні пріоритетів функціонування та розвитку суспільства з урахуванням його ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтири для системи саморегуляції є однією зі складових, що формують “базу даних” цієї системи, тобто при реагуванні суспільства на будь-які зміни у представників різних соціальних спільнот відбуваються оцінювання змін і формування відповідної реакції на них, що передається як груповий досвід.

Безпосередньо за “діяльність” системи саморегуляції відповідає праксиологічна функція, що забезпечує її активність при реагуванні на зміни. Ця діяльність на основі аналізу середовища характеризується пошуком та підбором варіантів відповідної реакції на зміни, підбором відповідних технологій та їх використання. Фактично ця функція відповідає за втілення в життя моделі поведінки суспільства, створеної на основі проаналізованої інформації.

При створенні моделі поведінки системи вступає в дію прогностична функція, за допомогою якої передбачаються можливі наслідки та результати реагування як безпосередні, так і ті, що виявляться згодом.

Тож діяльність людини з регулювання соціального життя чиниться за допомогою семантичного інструментарію, що вкладається у специфічний інструментарій саморегуляції – носіїв інформації, наприклад, законів, постанов, команд, наказів, семантичний тиск на особистість або населення країни загалом, на який справедливо вказує П. Штомпка. І робить людина це шляхом створення постійного інтелектуального напруження та спрямованого обмеження завдяки обмеженням у використанні інформації.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що, по-перше, морфологічний аналіз підтвердив наше бачення семантичної природи системи саморегуляції соціального організму країни, повною мірою використав ідею інформаційної форми існування цього явища.

По-друге, у процесі функціонального аналізу встановлено два види діяльності системи саморегуляції соціального процесу, а саме внутрішній (життєдіяльність системи саморегуляції), що

спрямований на себе або на суб'єктів організаційних відносин, і зовнішній (функції системи саморегуляції), що направлений на об'єкти, котрі знаходяться на боці об'єкта.

По-третє, структурно-функціональний аналіз виявляє два варіанти формалізації та класифікації систем саморегуляції соціального процесу. Більш глибоким має стати онтологічний аналіз, здатний розкрити історичні форми систем саморегуляції соціального організму країни, оскільки він знімає у філософському сенсі попередні класифікації.

Аналіз історичних форм передбачає системний підхід до явища самореалізації соціального організму країни, у ході якого повинні бути зафіксовані та типологізовані морфологічні та функціональні властивості.

При цьому є ще одна специфіка аналізу цього явища. Його сутність полягає у тому, що треба досягти сумісництва того, що вносить у історичний портрет саморегуляції соціального прогресу підстава, тобто смислогенез, а з другого – розібратися у різноманітні рис та відтінків форм, які з'являються під впливом середовища, в якому він протікає.

Це видно з історії розвитку суспільства, коли у процесах антропосоціогенезу, етно- та расогенезу було закладено основну його функцію – збереження життя людства, що стало наповненням категорії змісту соціального життя. Вираження ця основа знайшла у найрізноманітніших формах історичного розвитку соціального процесу: від первісних спільнот людей, де у синкретичній формі зародилися різні сфери життя суспільства, поступово сформувалася суспільна свідомість, через створення держави та зміни її форм як основного виразника інтересів різних верст населення до поступового об'єднання людей у наддержавні утворення, що на якісно новому рівні підтримують збереження життя людства. Цей поступальний рух відбувався як на рівні окремої людини, соціальних спільнот, окремих держав, так і усього суспільства загалом.

Морфологічний аналіз чітко доводить, що смислогенез охоплює мікро-, макро- та мегарівні руху універсуму, тому починати тут треба з висвітлення організаційних рівнів у системі саморегуляції соціального процесу. Визрівання системи саморегуляції соціального процесу в історичному розвитку поступово “піднімається” від мікрорівня до макрорівня, а далі невпинно рухається у бік мегарівня.

+

Система саморегуляції у суспільстві діє, передусім, на основі інформаційних впливів. Суспільство як об'єкт, в якому діє саморегуляція, переходить від розвитку шляхом природного добору до розвитку шляхом соціальних перетворень. З появою спільнот людиноподібних мавп починають формуватися сфери суспільства, соціальні інститути і зароджується протиріччя між духовною та матеріальною сторонами буття. Вимальовуються два напрямки розвитку – матеріальний та духовний, які розвиваються за своїми критеріями і мають свої особливості.

Критерієм матеріального розвитку суспільства можна вважати суспільний поділ праці. Одразу треба зазначити, що перший поділ праці відбувся ще на рівні біологічної форми розвитку – це статево-віковий поділ. В еволюції суспільства можна виділити чотири етапи розвитку матеріального напрямку за вказаним критерієм. Перший етап пов'язаний з “неолітичною революцією”, тобто з переходом від привласнюючого до відтворюючого господарства, з появою землеробства та скотарства. Другий етап починається з виділенням ремесла із сільського господарства. Виділення ремесла і його поширення призводить до створення умов, що сприяють розвитку виробничих відносин. Третій – це поява мануфактурного виробництва, що веде до створення широкої основи для швидкого розвитку матеріального виробництва. Четвертий починається з появою електронно-обчислювальних машин і останніми десятиліттями набирає дуже швидких темпів розвитку, що видно на прикладі швидких змін у створенні комп'ютерних технологій, їх розповсюдженні.

Критерієм духовного напрямку можна вважати спосіб збереження інформації і на основі цього виділяється теж чотири етапи в розвитку суспільства. Перший можна пов'язати з появою мови, як одного з основних чинників остаточного переходу від біологічної до соціальної еволюції, коли в усній формі передавалася інформація від покоління до покоління. Про другий етап можна говорити вже після появи писемності, що давало можливість охоплювати, зберігати більше інформації. Третій етап розпочинається з появою друкарства, коли книги стають доступними для широких прошарків населення. Четвертий – це створення глобальних комп'ютерних мереж, за допомогою яких стало можливим спілкування на якісно новому рівні.

Система саморегуляції “надбудовується” над суспільством,

тому із змінами в суспільстві відбуваються і зміни в системі саморегуляції. Її елементи реагують на зміни, які тільки зароджуються в суспільстві, і відразу ж відбувається його перебудова. Оскільки у суспільстві виділено чотири якісно відмінні етапи розвитку як у матеріальній, так і в духовній сфері, то і система саморегуляції змінювала також свою структурність. Механізм переходу суспільства від однієї до іншої форми розвитку було описано вище. Зараз же зазначимо, що зміни вертикальності структури суспільства проявились у виділенні трьох великих рівнів розвитку, що характеризують процеси смислогенезу, а точніше створення форм закріплення та передачі смислу. Перший рівень формується із зародженням людства і триває до появи перших держав, що фактично є періодом первіснообщинного ладу в історії людства, коли в основі смислогенезу лежав здоровий глузд. Його прояви знаходимо в звичаях, традиціях, ритуалах, архетипах тощо, які стали виявами формування у первісних людей соціальних норм, насамперед, архаїчних “першонорм” (мононорм) – заборони інцесту, табу, таліону до зародження релігійних, моральних, ідеологічних норм та норм моральності. Таким чином, у першому періоді розвитку людства закріплення та передача смислу відбуваються в усній формі за допомогою усної мови. Це архетипний рівень системи саморегуляції.

Поступово з переходом до періоду створення та розвитку держав (формування соціального організму країни) здоровий глузд закріплюється в нормативних актах, якими, передусім, стали юридичні закони, що є нормами права. Поряд з ними у державі остаточно сформувалися та виділилися окремо релігійні, моральні норми та норми моральності. Ідеологічні норми нерозривно пов’язані з нормами права і державним управлінням. Отже, з появою держав відбувається перехід до письмового закріплення та передачі смислу у поєднанні з їх усною формалізацією (мовою). Це нормативний рівень системи саморегуляції.

З початком ХХ ст. історичний розвиток суспільства знову привів до поодиноких, а поступово на середину століття і до глобальних змін у смислогенезі. Форми закріплення та передача смислу тут переходять на якісно новий рівень: смисл стає не частиною мови, а частиною так званих “концептуальних систем носіїв мови” (Р. Павільоніс), притаманних окремим суб’єктам

пізнання, і є системами інформації, що включають знання і думки про дійсність і можливий стан світу¹. Це семантичний рівень системи саморегуляції.

Треба зазначити, що становлення структурних рівнів системи саморегуляції соціального процесу збігається з рухом світової спільноти щаблями цивілізаційного оформлення свого існування. Інакше кажучи, рівні у структурі системи саморегуляції формуються відповідно до типу цивілізаційного розвитку. Одночасно можна зробити висновок, що з настанням інформаційної цивілізації система саморегуляції вступає в нову фазу.

Соціальний організм країни склався на основі архетипного, тобто давнього, рівня системи саморегуляції, що має два підрівні: перший – підрівень привласнюючого господарства та другий – підрівень відтворюючого господарства.

Об'єктом цього рівня, який зазнавав ще істотні впливи речовинно-енергетичних механізмів саморегуляції, а також інформаційних впливів, були соціальні утворення предків *Homo sapiens*, які почали формувати суспільство як таке.

Архетипний рівень системи саморегуляції формується на основі кількох процесів. Передусім, це процес антропосоціогенезу, тобто процес еволюції людини, що відбувався паралельно з процесом становлення людського суспільства. Процес антропосоціогенезу можна вважати вихідною точкою для формування суспільства та системи саморегуляції в ньому. Саме завдяки йому і під його впливом з'явилися перші історичні форми системи саморегуляції.

Еволюція форм людини до її сучасного вигляду у різних частинах світу під дією географічних та природних умов спричинила появу інших процесів, які вже можна вважати факторами, що безпосередньо вплинули на формування різноманіття історичних форм архетипного рівня. Це – расогенез, тобто процес утворення рас, етногенез (процес утворення етносів) та процес формування мовних сімей. Завдяки дії цих процесів у суспільстві сформувалися різні культурно-господарські типи, за якими можна поділити історичні форми архетипного рівня. Наразі дія цих процесів не має вже такого впливу, як колись, хоч і нині процеси расо- та етногенезу відіграють значну

¹ Павленко Р. И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. – М.: Мысль, 1983. – 286 с.

роль. Ця роль полягає вже не в утворенні нових рас та етносів, а в “асиміляції” різних рас та етносів, їх злитті, що приводить до появи нащадків, нових расо-етнічних груп. На перший погляд, це не має великого значення для формування нових історичних форм, але змішання різних культур, менталітетів тощо приводить до формування у суспільстві нових соціальних норм, які відображають сучасний стан функціонування та розвитку суспільства.

Отже, формування архетипного рівня системи саморегуляції починається з процесу антропосоціогенезу, який у поєднанні з процесами расо- та етногенезу, а також процесом формування мовних сімей спричинив появу історичних форм, які, з одного боку, були на всій території ойкумени однаковими, а з другого, мали значні відмінності залежно від географічних, кліматичних умов, що вплинули на їх утворення.

Для архетипного рівня характерне виникнення перших соціальних утворень – родів, племен, общин та формування соціальних інститутів – вождів племен, рад старійшин, які займали в цей час провідні позиції у спільнотах. Саме вони замінюють водночас власне політичні утворення, що дає можливість стверджувати наявність певного етнополітичного синкретизму. Їх можна визначити як суб’єкт архетипного рівня системи саморегуляції.

В економічній сфері відбувся перший значний поділ праці (“неолітична революція”), що призводить до переходу від привласнюючого до відтворюючого господарства. З цим пов’язаний також перехід від егалітарного суспільства, в якому не існує соціального та майнового розшарування, через зародження соціальних прошарків, що проявилось у створенні інституту вождів, шаманів тощо до формування ранжованого, а потім – і до ієрархічного суспільства. У духовній сфері йде зародження культури, поява первісних форм релігії – магії, нагуалізму, тотемізму, фетишизму, шаманізму. Проявом цих явищ можна вважати “свободу волі”, що ототожнювалася в цей час із “свободою волі” всієї спільноти, а не окремого індивіда.

З початком становлення людської спільноти стихійно починають формуватись і різні варіанти спільного життя людей. Паралельно з ними формуються їх словесно-знакові відображення, частина яких згодом зникає, не витримавши перевірки часом у результаті практики. Залишалися тільки ті

форми спільної діяльності та їх словесно-знакові відображення, які забезпечували ефективне функціонування спільноти та її стабільність і подальший розвиток. Ці форми стали нормами спільнот, які вижили. Вони фіксувалися у словесній формі, яка передавалася від покоління до покоління як заповіді предків, що базувалися на їх авторитеті. Авторитетом же у первісному суспільстві користувалися старійшини, тобто ті люди, які доживали до похилого віку, і тому ставали хранителями звичаїв і традицій – носіями інформації, особливо нормативної, що вироблялася спільнотою.

Оскільки старійшини виконували функцію інформаційного забезпечення спільноти, то можна сказати, що вони виступали і як носії регулятивної функції. Вони задовольняли через цю функцію потреби всіх членів спільноти в нормативній інформації, яка вказувала на цілі, засоби, форми дій, а діяльність при цьому здійснювалась окремо кожним членом спільноти самостійно й добровільно в силу внутрішньої потреби. На основі цього механізму починає формуватися саморегулятивний комплекс.

Як уже було зазначено вище, соціальна сфера архетипного рівня саморегуляції характеризується зародженням соціальних прошарків, що проявилось у створенні інституту вождів, шаманів тощо. Вожді як “лідери” соціальних спільнот спиралися у своїй владі або на генеалогічну спорідненість (спадкові вожді), або на звичаї (виборні правителі племен). В їх завдання входили раціональний поділ ресурсів життєзабезпечення (вода, пасовища, місця для ловлі риби тощо), координація перекочувань, охорона стійбищ, вирішення внутрішніх конфліктів між клановими групами чи окремими індивідами. Вони також могли виконувати функцію зв'язку між людьми та силами природи, що обоготворялися. І вождям, і жерцям приписувалися надприродні здібності (харизма), які, як вважалося, надавали їм можливість виводити спільноти з кризових ситуацій.

Система саморегуляції на архетипному рівні має димерну основу: соціальні спільноти виступають у вигляді регульованої системи, а інститут старійшин, вождів, шаманів виступає регулюючою системою відносин в даному суспільстві.

Історично можна виділити кілька форм саморегуляції архетипного рівня. Їх утворення залежить від наявності або відсутності цілепокладання та спонтанності або свідомого створення форми. Тому історичні форми системи саморегуляції

можуть з'являтися в різних сферах життя суспільства.

Історичним формам архетипного рівня притаманний синкретизм, що виявилось у поєднанні окремими формами економічного, соціального, політичного та духовного напрямків розвитку суспільства. Для цього рівня можна виділити сім'ю (парну або первісноегалітарну, патріархальну та моногамну), рід (материнський та батьківський (патріархальний), фратрію, плем'я, об'єднання (союз) племен, які у своїй більшості характеризувалися регулюванням соціальних відносин на основі кровно-споріднених зв'язків, та общину (праобщину, ранньородову, пізньородову, сусідсько-територіальну), що характеризує, перш за все, економічні відносини в суспільстві. Особливістю виникнення цих історичних форм є те, що всі вони не є окремими утвореннями, а постійно переплітаються між собою і проявляються одна в одній, що спричиняє труднощі при окремих їх характеристиках.

Відмирання первіснообщинного ладу призвело до формування держави (соціального організму країни) і переходу до другого – нормативного рівня системи саморегуляції, про що йшлося вище. Цей рівень формувався у суспільстві з III тис. до н.е. й існує сьогодні. Але вже з середини XX ст. у суспільстві формується третій рівень системи саморегуляції – семантичний (смиловий), що має кардинально інші основи для подальшого розвитку соціального організму країни.

Таким чином, система саморегуляції формує у процесі свого розвитку три рівні – архетипний, нормативний, семантичний, критерієм поділу яких є форма закріплення та передачі смислу в нормах: неформальні смисли, збагатившись формальним змістом (легітимним) в повній відповідності із законом заперечення заперечення, знову перетворюються на неформальні смисли, що проявляються в загальнолюдських нормах, релігійних принципах. Для цих типів характерне утворення історичних форм на основі певних норм, що зникають з переходом до нового типу системи саморегуляції або поступово трансформуються, змінюючи свою форму, але залишаючи свій зміст.

Отже, можна зробити узагальнюючий висновок про те, що, по-перше, онтологічний аналіз дійсно вивів нас на найбільш доступну нам глибину теоретичного аналізу і дав можливість запропонувати класифікацію історичних форм саморегуляції на рівні смислогенезу. При цьому нами закономірно виділені три

рівні системи саморегуляції, а саме: архетипний, нормативний та семантичний.

По-друге, відповідно до рівнів існування смислів система саморегуляції здійснює специфічний алгоритм організаційного впорядкування відносин у громадянському суспільстві, а саме: на архетипному рівні – регулювання; на нормативному рівні – управління; на семантичному рівні – керівництво.

По-третє, кожен з трьох поданих рівнів має загальною властивістю те, що він по-своєму впливає на зменшення ентропії соціального процесу, а різняться вони тим, що засоби при цьому використовують різні: архетипний – символіку, міфи; нормативний – норми моралі та права, а семантичний – ідеали як смислові одиниці, що втілюють ідеї у конкретному образі.

По-четверте, історичні форми саморегуляції соціального процесу подано як інтеграцію морфологічних та функціональних властивостей даної системи, що часуються з майбутнього, діють у сьогоденні і відходять у минуле. При цьому стало ясно, що є сенс звернути більшу увагу на ідеї синархії, які розробляються езотеричною філософією, що посилається на початкове існування певної ієрархії організаційних рівнів та форм.

По-п'яте, у ході аналізу з'ясувалося, що існують суперечності між рівнями системи саморегуляції та організаційними утвореннями, які формуються та діють як суб'єкт процесу саморегуляції, відсутній збіг у цих рівнях. Перші є сенс називати соціальними інститутами, тобто такими утвореннями, що регулюють нашу поведінку у ході культурно-історичного процесу за рахунок смислів, а другі – організаційними утвореннями, носіями яких є люди, що виступають агентами саморегулятивних впливів. Історичні форми саморегуляції соціального процесу якраз і є поєднанням тих й інших у суб'єкт регулятивних відносин.

По-шосте, історичні форми саморегуляції соціального організму країни проходить у онтогенезі кожен соціальний організм. Соціальний організм країни фактично змушений на кожному новому етапі розвитку відбирати елементи та форму системи саморегуляції з того, що світова спільнота вже пережила і свого часу викинула у зовнішнє середовище.

5.2. ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ФУНКЦІОНУВАННІ СИСТЕМ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОКРЕМИХ КРАЇН: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС

Функціонування евристичної моделі системи саморегуляції соціального організму країни можна проаналізувати на прикладі історичного розвитку різних країн світу, виокремивши на їх основі спільні історичні форми, притаманні соціальному організму країни.

Найпоширенішою історичною формою соціального організму країни стала держава, типи і види якої можна класифікувати за різними ознаками. Нас цікавить її історичний аналіз. На його основі можна виділити типи *держав стародавнього світу*:

– номи (Єгипет, Месопотамія, ранній період Стародавньої Греції), територіальні (Єгипет, Староавілонське царство), поліси (Стародавні Греція та Рим), імперії (Асирія, Римська імперія);

– *феодальні (середньовічні)* – міста-держави (Італія, майя), централізованого типу (територіальні) – уніфіковані бюрократичні (Франція), федеративні (Швейцарія, Нідерланди), локальної централізації (Німеччина, Північна Італія), імперії (Османська імперія, спроба створення Священної Римської імперії, пізніше Російська та Австрійська), що в ході свого остаточного становлення поступово набувають форми станової монархії зі станово-представницькими зборами, а пізніше набувають своєї останньої найбільш централізованої форми – абсолютної монархії;

– *буржуазні (капіталістичні)*, які поділяються за формами державного правління (монархії – необмежені (абсолютні, наприклад, Саудівська Аравія, Марокко) і обмежені: дуалістичні (Бахрейн, Кувейт), парламентські (Велика Британія, Данія, Швеція, Японія); республіки – аристократичні (при рабовласницькому та феодальному ладах) і демократичні, які поділяються на парламентські (Австрія, Італія, ФРН), президентські (США, Аргентина, Мексика, Росія) та змішані (напівпрезидентські або президентсько-парламентські (Фінляндія, Франція, Україна), формами державного устрою (прості – унітарні (Україна, Білорусь); складні – федеративні (Росія), конфедеративні (Швейцарія)), політичними режимами (демократичним і недемократичним – авторитарним, тоталітарним);

- соціалістичні;
- держави соціальної демократії;
- держави соціально-демократичної орієнтації.

Утворення держави як форми системи саморегуляції соціального організму країни проходило неоднорідно у різних частинах світу. Раніше всього перехід до держави відбувся на початку III тис. до н. е. у Межиріччі та Єгипті; у середині III тис. до н.е. – в Індії (державні утворення Хараппа та Мохенджо-Даро); а вже наприкінці III тис. до н. е. (2100 р. до н. е.) шумерський правитель Ур-Намму видає перший збірник законів.

У II–I тис. до н.е. державні утворення з'являються в Європі: спочатку у Греції, згодом у Римі, а в I тис. н.е. і в Західній Європі – після Великого переселення народів відбувається утворення варварських королівств та з'являються держави у слов'янських племен.

Такий тривалий період формування держави в різних частинах світу визначив два основних шляхи її виникнення:

- східний, азіатський (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія та ін.);
- європейський (Афіни, Рим, давньогерманські держави).

Східний, азіатський шлях виникнення держави (давній Схід, Азія та Африка) був пов'язаний з проведенням великих громадських робіт із будівництва каналів та інших іригаційних споруд, що вимагало збереження сільськогосподарської общини і суспільної форми власності на землю. Поступово суспільна власність перетворилася на державну. Приватна власність не набула у цьому типі істотного значення.

Потреба в спорудженні та експлуатації іригаційних систем, необхідність у надійному їх захисті створювали природне підґрунтя для самостійної публічної влади. Основою її стало родоплемінні старійшини і вожді – общинне “чиновництво”, яке виступало організатором виробництва і виконувало адміністративні функції. Ця особлива група посадових осіб створила апарат державної влади, що складався.

Східні держави – деспотичні монархії – не мали ясно вираженої класової диференціації. Тут держава стала й організатором виробництва, й правителем над членами общини, їх експлуататором. Родоплемінні старійшини і вожді привласнювали не самі засоби виробництва, а управління ними. Маючи у власному розпорядженні якісь матеріальні блага, вони втрачали їх разом з утратою посади. Значення приватної

власності, яка посідала певне місце в країнах Давнього Сходу, було невеликим. Раби, як правило, були власністю держави або церкви, але не приватних осіб. Особлива роль відводилася божественному освяченню влади. Родова верхівка прагнула зберегти своє становище і владу як дані Богом. Правитель проголошувався носієм Божої волі, посередником між Богом і людьми. Так відбувався процес сакралізації влади – проголошення її священною, непорушною, недоторканою.

Європейський шлях виникнення держави передбачає головним чинником утворення держави класове розшарування суспільства в зв'язку із формуванням приватної власності на землю, худобу, рабів. У південній Європі не були потрібні такі громадські роботи, як на Сході. У результаті розкладання общин виникала або приватна власність на землю (Афіни, Рим), або приватне землекористування зі збереженням державної власності (Спарта). При цьому у давніх Греції та Римі утворилася рабовласницька держава, а у східних слов'ян результатом переходу від архетипного до нормативного рівня системи саморегуляції стало утворення феодальної держави.

Отже, історично першим типом держави стала рабовласницька держава, в якій можна виділити кілька форм: номи, міста-держави і поліси, територіальні держави, імперії. Ці форми характеризуються поступовим переходом від локальної централізації (окремі міста-держави, поліси, номи, які були спочатку окремою територією або містом-державою під владою місцевого правителя) до утворення великих територіальних держав, зокрема рабовласницьких імперій, з розгалуженою інфраструктурою, централізованим управлінням та вертикальним апаратом державної влади на чолі з правителем країни.

Місто-держава як вид держави було, насамперед, центром ремесла і торгівлі, або ж релігійним центром, як й інші міста світу. Але, на відміну від звичайних міст, в яких більшість його мешканців не брала участі у безпосередньому виробництві продуктів харчування, тобто не займалася землеробством та скотарством, у містах-державах мешканці самі обробляли поля та випасали худобу.

Структура міста-держави базувалася на територіальних общинах, які входили до общини-держави або групувалися навколо центральної общини-міста. Остання мала такий самий адміністративний устрій, що й звичайна община (народні збори,

рада старійшин, правитель міста). Наприклад, у майя група територіальних общин або центральна община разом з периферією, що від неї залежала, складала основне адміністративне утворення, що за своїми розмахами території відповідало “ному” (Кортес, Діас, Юкатан та інші).

Яскравим прикладом міст-держав є їх перші протидержавні утворення на території Межиріччя. Приблизно з середини IV тис. до н.е. в Південному Двуріччі з'являються перші надобщинні політичні структури у формі міст-держав. Прикладом їх служить Урук¹.

Система адміністрації в Уруці була тісно пов'язана з культом бога неба Ана, що виступав, мабуть, у функції поєднання єдності колективу. Храм на честь Ана був суспільним і господарським центром Урука, а жерці храму виконували функції управителів на чолі з верховним жерцем, главою протодержави. Ранні протодержави Двуріччя були знайомі з досить складним іригаційним господарством, яке підтримувалося в робочому стані зусиллями всього населення на чолі з жерцями. Храм був не тільки найбільшою спорудою і монументальним центром, але одночасно і громадським складом, і коморою, де розміщувалися всі запаси, все громадське надбання колективу, в який вже включалася і деяка кількість полонених іноземців, що використалися для обслуговування поточних потреб храму. Храм був також центром ремісничого виробництва, включаючи і металургію бронзи.

Протодержави стародавнього Двуріччя розвивалися швидко і енергійно. Росла кількість населення і вдосконалювалися трудові навички, збагачувалася культура праці, наслідком чого було збільшення кількості освоєних і забезпечених іригаційними пристроями полів. Різко зростали запаси отриманого з цих полів зерна, причому його надлишок після задоволення поточних потреб відірваних від виробництва їжі працівників все частіше використовувався як своєрідна валюта: спеціальні служителі храмів – тамкари – відправлялися на завантажених зерном судах у далекі експедиції, включаючи і морські, з метою виміняти зерно на такі необхідні в районах Південного Двуріччя корисні копалини, як метали, камінь, будівельний ліс тощо.

Із зростанням протодержав ускладнювалася і їх внутрішня

¹ Васильев Л. С. История Востока : в 2-х томах. – Т. 1. – М. : Высшая школа, 1998. – 495 с.

структура. Якщо спочатку храм був центром господарства і общини, що розрослася, або групи сусідніх общин, кожна з яких в особі своїх представників брала участь в обробці землі храму, продукт з якої йшов на сакральні (сумісні всеобщинні ритуали з рясним жертвопринесенням) і страхові потреби колективу і на утримання нечисленної ще групи відірваних від виробництва їжі людей, то тепер ситуація змінилася. Мабуть, вже з другої третини III тис. до н.е. в більшості протодержав (Урук, Киш, Ур, Лагаш і ін.) населення обчислювалося десятками тисяч, а кількість громадських сіл – багатьма десятками. Практично це означало, що надмірна праця і продукт общинників – навіть за умови значного зростання храмових земель і храмового господарства – вже не міг бути реалізований з достатньою повнотою і ефективністю поза самими громадськими полями і поселеннями, які могли розташовуватись від храму на десятки кілометрів. Тому відбувалося відділення громадських полів від полів храму. Общинники обробляли свої землі і виплачували ренту-податок, тоді як в обробці храмової землі вони переставали брати участь, що, втім, не виключало їх участі в суспільних роботах, на будівництві каналів, гребель, храмових або палацових споруд, шляхів і таке інше із забезпеченням їх живленням і видачею необхідних знарядь праці з храмових комор і складів.

Поступове розширення оброблюваних земель призводить до формування територіальних держав.

Серед рабовласницьких міст-держав можна виділити в окремі групи номи раннього періоду та поліси.

Номи (з грец. *νομός* – область, округ), що сформувалися на основі родів, являють собою полісний устрій країни, тобто співіснування десятків незалежних міст-держав. Очолювалися вони номархами, колишніми родовими старійшинами. З появою держави номархи перетворюються на місцевих царків, які були головними адміністраторами, очолювали номове військо, виступали у ролі верховного жерця номового культу, а також керували іригаційним будівництвом. Поступово об'єднання країни в єдину державу призвело до перетворення номархів на місцевих чиновників, які виконували фактично ті самі функції, що і раніше, але підпорядковувалися вже правителю.

Прикладом розвитку номів є Давній Єгипет, де перші держави виникли в межах невеликих областей (номів), що охоплювали кілька поселень, об'єднаних навколо міського центру, де

—+—

знаходилися резиденція вождя і святилище головного божества, яке в ньому шанувалося. Кожен ном мав військо, своє символічне зображення (герб). Адміністративний апарат нома (адм. округа Давнього Єгипта) підпорядковувався номарху. Кількість номів і їх площа не були постійними. В списках номів (адм. округа Давнього Єгипта) Давнього царства (XXVIII – XXIII ст. до н. е.) у храмах фараонів Снофру і Неусерра (IV і V династій) перераховуються 37 номів (адм. округа Давнього Єгипта) (22 у Верхньому і 15 в Нижньому Єгипті). 42 бога, присутні на суді Осіріса (в 125 главі давньоєгипетського збірника заклинань і гімнів – “Книги мертвих”), відповідають 42 номам (адм. округа Давнього Єгипта) Нового царства (близько 1580 – близько 1070 до н. е.). Канонічне число 42 номи (адм. округа Давнього Єгипта) (інколи 44) у списках греко-римського Єгипта не відображало реального адміністративного поділу країни на нові адміністративні одиниці – міські округи¹.

На території Верхнього Єгипту в період Нового царства нараховувалося 22 таких нома, в Нижньому Єгипті – 20 номів². Залежно від особливостей природних умов номи – найдавніші самостійні державні утворення, розташовані в долині або Дельті Ніла, – тяжіли до об'єднання, що призвело до створення більших царств. Скоріше за все, об'єднання номів Верхнього Єгипта в одне царство і номів Нижнього Єгипта в інше велике царство відбулося в кінці IV тис. до н. е. Столицею першого було місто Енхав (Нехен), а північного царства – Буто. Два давньоєгипетських великих царства деякий час існували поряд одне з одним, вели між собою війни. Але тенденція до об'єднання продовжувала діяти і призвела до об'єднання нижньоєгипетського і верхньоєгипетського царств в єдину давньоєгипетську державу, що охоплювала всю долину Ніла від першого порога до Середземноморського узбережжя³.

Поліс як історичний тип держави визначають як громадянську общину, тим самим підкреслюючи два елементи: общинний характер цього соціального організму і своєрідність цієї общини, що відрізняється від інших типів общин (родової, сімейно-

¹ Ном // Большая Советская Энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article082471.html>.

² История Древнего Востока : учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. И 90 “История” / А. А. Вигасин, М. А. Дандамаев, М. В. Крюков и др. ; под ред. В. И. Кузицина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2003. – 462 с.

³ Там же.

територіальної тощо). Рисами такої історичної форми є, перш за все, збіг в принципі політичного колективу (колектив повноправних громадян) і колективу земельних власників, взаємообумовленість громадянського статусу і права власності на землю. Тому, з одного боку, всі групи населення, що не мали громадянських прав, відсторонялися від права власності на землю, з другого – у багатьох полісах втрата землі означала і втрату політичних прав.

У полісі діяли різні органи управління (рада, магістратури), але верховним органом завжди залишалися народні збори, яким належало право остаточного вирішення всіх важливих питань. Ще однією важливою рисою полісу був збіг політичної та військової організацій. Військові сили громадянської общини – ополчення громадян, тобто громадянин-власник одночасно є і воїном. Основним економічним принципом полісу є ідея автаркії, тобто самозабезпеченості, у відповідності з якою вироблялась і полісна система цінностей, найважливішим елементом якої є тверда впевненість у тому, що поліс – це вище благо, і благополуччя його членів залежать від нього.

З укріпленням державної влади в деяких містах-державах (наприклад, давній Єгипет) місцеві правителі почали захоплювати сусідні території, що призвело до утворення *територіальних держав*, які об'єднували вже кілька міст-держав під владою одного правителя. У результаті в таких державах починається формування вертикальної системи управління: правитель (найвищий орган влади в державі) – середній рівень (місцеве чиновництво, утворене з місцевих правителів) – нижчий рівень (“керівники” окремих общин). Поступово в державі починається уніфікація законів, мірил (літочислення, ваги, довжини тощо). На початковому етапі формування територіальної держави центральна влада розповсюджується по країні, але не завжди може втриматися на місцях, що призводить до розпаду держави. Лише з часом з'являються племена, міста-держави, або правителі, які будують міцну централізовану державу.

Наприклад, в Китаї було створено кілька територіальних держав, які змінювали одна одну, але фактично більше лише номінально вважалися територіальними державами: XIV–XI ст. до н. е. – держава Шан-Інь; XII–VIII ст. до н. е. – держава Чжоу, правителі яких не змогли втримати владу на місцях, що привело до розпаду цих країн. VIII–III ст. до н. е. в Китаї відомі як період

+

розпаду єдиної держави, що характеризувався боротьбою різних держав на території сучасного Китаю за панування над іншими. І лише в IV ст. до н. е. в державі Цинь почалися реформи, що дали можливість у III ст. до н. е. правителям цієї країни об'єднати кілька держав під своєю владою. Царство, а потім і імперія Цинь (256–206 рр. до н. е.) вважаються в історії Китаю першими централізованими державами, в яких імператорська влада мала значний авторитет. Саме в імперії Цинь було побудовано ряд шляхів між усіма районами імперії, встановлено єдині системи мір, ваги і довжини, а також була проведена реформа писемності. Введення єдиної системи мір і ваги було необхідне для встановлення оподаткування населення. Цій меті слугувала і грошова реформа Цинь Шихуана, в результаті якої із обороту були вилучені всі монети нециньських зразків. Ці заходи Цинь Шихуана остаточно зламали перешкоди, що перешкоджали налагодженню постійних економічних зв'язків між окремими районами країни. Саме ця централізована деспотична держава стала прообразом подальших китайських імперій старовини і середньовіччя.

Імперія як вид територіальної держави формується у стародавньому світі й існує фактично до XX ст. Хоча перші імперії були створені на Сході (Асирія, Китай), все ж в історії різних континентів знаходимо її подальший прояв: Римська, Османська, Російська та Австро-Угорська імперії у Європі та Азії, імперії інків у Америці тощо. Основною характерною рисою імперії є її завойовницький характер, тобто створення цієї історичної форми супроводжується ідеями зверхності по відношенню до “сусідів” та її винятковості.

Наприклад, імперія Цинь, що утворилася у III ст. до н. е. на території Китаю, була яскравим прикладом рабовласницької імперії. Так, територія країни була поділена на 36 великих адміністративних округів. Їхні межі були проведені таким чином, що вони не збігалися з природно-географічними кордонами і межами колишніх царств. Кожен округ складався з повітів, які ділилися на волості, включаючи декілька общин.

На чолі округів стояли начальники, що призначалися безпосередньо імператором. При начальнику округу існували окружні управління, куди входили чиновники, підлеглі центральним відомствам. Другою особою в окрузі був командувач військами, розквартированими на території округу. Він отримував

таку саму платню, що і начальник округу, що свідчить про його високе положення. Начальник округу призначав начальників повітів і їхніх заступників.

Адміністративна влада в низових одиницях територіального ділення країни належала виборним старійшинам. Таким чином, на цьому рівні адміністративної системи в імперії Цинь продовжувало існувати общинне самоврядування.

Іншим прикладом є Ассірійська імперія. Формування в VIII – VII ст. до н.е. великої військової держави Ассірії поставило питання про організацію її управління. На більшій частині завойованих земель були утворені провінції як органічні частини держави Ассірії (міста і області Сирії, Малої Азії, ряд халдейських і арамейських князівств Примор'я та ін.). Вони управлялися намісниками Ассірії, штатом чиновників, там стояли гарнізони Ассірії. На деяких територіях зберігалися залежні царства, що платили дань Ассірії. У такому положенні знаходилися міста Фінікії, Іудея, Моав, Едом, Табал, Манна. Ряд держав, найбільш сильних і віддалених від Ассірії, зберігали свою самостійність, але номінально визнавали її пріоритет і час від часу направляли дари цареві Ассірії. Подібними відносинами були пов'язані з Ассірією Лідія, Урарту, Мідія, Елам, князівства Північної Аравії. На особливому положенні знаходився завойований Єгипет. Він був розділений на 20 невеликих князівств, на чолі яких стояли місцеві правителі: царі, номархи, жерці. Разом з цим в скореній країні був залишений великий штат чиновницької і військової адміністрації Ассірії. Предметом особливої турботи було управління Вавилоном, якому царі Ассірії залишали видимість самостійності, проводячи в ньому церемонію коронації як вавілонські царі і приймаючи вавілонські імена¹.

Формування феодального типу держав розпочинається в Європі у V–VI ст. З історичного погляду, формування феодальної держави було пов'язане з виникненням відповідного типу відносин – феодальних, в основі яких лежали відносини сюзеренітету – васалітету, та феодал – залежний селянин. Цікавим в історії суспільства є те, що рабовласницькі держави Сходу, в основі яких лежали аграрні відносини (так звана аграрна цивілізація), так і не зробили переходу до феодальних відносин.

¹ История Древнего Востока : учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. И 90 “История” / А. А. Вигасин, М. А. Дандамаев, М. В. Крюков и др. ; под ред. В. И. Кузищина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2003. – 462 с.

—+—

Фактично їх лад залишався таким до їх підкорення або ж переходу під контроль європейських країн. Поява феодальних держав у Європі істориками пояснюється тим, що для рабовласницьких держав Сходу з великими ірригаційними роботами “підходили” саме рабовласницькі відносини, оскільки раби не мали права голосу, майна і були основною робочою силою. Для Європи необхідності в ірригаційних роботах, на яких була б зайнята одночасно велика кількість людей, не мало сенсу, що сприяло перетворенню домашніх рабів у залежних селян, які були економічно залежні від феодалів.

Перші феодальні держави утворилися на руїнах Римської імперії.

Феодальна держава, як і рабовласницька, має кілька підвидів: типи середньовічні – міста-держави (Італія, майя), централізованого типу (територіальні) – уніфіковані бюрократичні (Франція), федеративні (Швейцарія, Нідерланди), локальної централізації (Німеччина, Північна Італія), імперії (Османська імперія, спроба створення Священної Римської імперії, пізніше Російська та Австрійська), що в ході свого остаточного становлення поступово перетворюються з ранньофеодальних монархій в станові монархії зі станово-представницькими зборами, а пізніше набувають своєї останньої найбільш централізованої форми – абсолютної монархії (царська Росія, правління Людовика XIV у Франції). Крім того існують і феодальні міські республіки (міста-держави Італії). Розглянемо їх більш докладно з позиції розвитку саморегуляції соціального організму країни.

Апарат управління суспільством, що формується у феодальній державі, має вертикальну структуру відносин сюзеренітету – васалітету, яка пронизує всю феодальну систему.

З появою феодальних держав у V – VI ст. в Європі можна говорити про утвердження держави як форми саморегуляції суспільства, оскільки існування рабовласницьких та феодальних держав територіально починає займати значну територію земної кулі. Свідченням цього є те, що якщо розглянути історію Північної і Південної Америк чи Африки, то можна знайти багато фактів того, що на цих територіях на початку I тисячоліття нашої ери існували протидержавні утворення або рабовласницького, або ранньофеодального типу. Таким чином, держава стає основною формою об'єднання людей, хоча поряд з нею співіснують, за

визначенням Н. Крохмаль, й інші форми саморегуляції – корпоративні та конфесійні¹. Проте, ці форми хоча й існували як самостійні об'єднання, все ж таки були включені одночасно в систему держави та державного управління.

Отже, форма феодального типу держави набуває широкого поширення на території земної кулі, у результаті чого закладається підґрунтя для розвитку інших форм держави.

Прикладом *імперії феодального типу* можна назвати, перш за все, Османську імперію (офіційно – Висока Османська Держава) – багатонаціональну державу під управлінням султанів Османа, що існувала з 1299 по 1923 роки. У Європі імперію Османа часто називали Оттоманською імперією, Високою (блискучою) Портой або просто Портой. У період розквіту в XVI–XVII ст. держава включала Анатолію (Малу Азію), Близький Схід, Північну Африку, Балканський півострів і прилеглі до нього з півночі землі Європи.

Анатолія, в якій розташована основна частина сучасної Туреччини, до приходу турок-сельджуков в XI ст., була територією Візантії. Імперія Османа завершила завоювання Візантії взяттям в 1453 р. Константинополя. На вершині своєї могутності, в правління Сулеймана “Прекрасного” (1520 –1555), імперія тягнулася від воріт Відня до Перської затоки, від Криму до Марокко².

Після закінчення Першої світової війни імперія Османа розпадається: Франція отримує Сірію, Великобританія – Ірак і Палестину; турецькі землі входять в сучасну Турецьку республіку.

Формування імперії відбувалося шляхом захоплення спочатку прилеглих територій, а пізніше і розширення за рахунок завоювання інших країн, зокрема в Європі.

Держава, що виникла, виступала, перш за все, як політична спільність, єдність якої підтримувалася, головним чином, завдяки військовій силі, активній діяльності адміністративного апарату, що складався переважно з “государевих рабів”, і широкому використанню на державній службі мусульманського духовництва. Правителям Османа вдалося створити всередині пануючого класу певний баланс сил: “государеві раби” врівноважували

¹ Крохмаль Н. В. Историчні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – С. 114-115.

² Османская империя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/ Османская_империя](http://ru.wikipedia.org/wiki/Османская_империя)

+

відцентрові тенденції провінційних сипахів (отримувачі тимарів – умовних земельних пожалувань), а улеми (вчені-богослови), що здійснювали нагляд за дотриманням норм шаріату і султанських законів, обмежували свавілля капікулу (системи “государевих рабів”). Існування подібного балансу було необхідною умовою ефективної роботи державного механізму і сприяло затвердженню автократичних початків політичного режиму Османа.

Ранньофеодальні монархії в Європі перетворюються в *станові монархії* зі станово-представницькими зборами. “Станова монархія, станово-представницька монархія, феодальна монархія із становим представництвом, форма феодальної держави, за якої влада короля або великих територіальних князів (у Німеччині, Нідерландах) поєднувалася з наявністю станово-представницьких установ. Складалася в більшості країн Європи в XIII-XIV ст. (у Кастилії в XII ст., у Угорщині і Польщі в XV ст.) в процесі формування загальнодержавних станів (у масштабі цілих країн) і органів станового представництва – центральних (парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії, сейм в Польщі, Чехії, риксдаг в Швеції та ін.) і місцевих (наприклад, провінційні штати у Франції і Нідерландах, воєводські сеймики в Польщі і ін.). Станове представництво у вигляді земських соборів існувало також в Росії в XVI – XVII ст. Складання цієї централізованої форми феодальної держави було пов'язано із зростанням міст, товарного виробництва і обміну, із змінами внаслідок цього форм експлуатації селянства, із загостренням на цьому ґрунті класової боротьби в селі, а також боротьби всередині класу феодалів і суперечностей останніх з міським станом. Основною опорою станової монархії були в більшості країн нижчі і середні шари класу феодалів, що потребували сильного державного апарату для ефективнішої експлуатації селян і захисту від утисків великих феодалів. Активно підтримували станову монархії і городяни, що прагнули до ліквідації феодальної роздробленості, а в деяких країнах – також верхівка вільного селянства. Спираючись на ці шари в політичній боротьбі з великими феодалами-сепаратистами або лавіруючи між станами, король (або територіальний князь) концентрував у своїх руках судову, військову і фінансову владу, створював відносно сильний державний апарат у центрі і на місцях, вводив загальнодержавне законодавство і оподаткування.

Необхідність створення станово-представницьких зборів диктувалася, насамперед, тим, що королівська влада в умовах станового для феодала ладу ще не могла обійтися без згоди станів на збір податків, необхідних для утримання армії і державного апарату, а також на найважливіші внутрішньо- і зовнішньополітичні заходи. Загальним для станово-представницьких установ було: вирішальний вплив у них станів феодалів – духівництва і дворянства, підлегла (особливо спочатку) роль міського стану, відсутність представників залежного для феодала селянства (лише у станових зборах Кастилії і Швеції брали участь депутати вільного селянства). Ці збори, як правило, були ворожі селянству: виступали проти звільнення від особистої залежності (у країнах Західної Європи), активно сприяли його подальшому закріпаченню (у країнах Центральної і Східної Європи), санкціонували збільшення оподаткування селян. Там, де представники різних станів (особливо дрібні феодали і городяни) діяли згуртовано, ці збори домагалися відомої політичної самостійності і накладали деякі обмеження на королівську владу в питаннях оподаткування, рідше – законодавства. Частіше ж станові збори володіли лише дорадчими функціями. Загалом, за винятком Польщі, вони, не дивлячись на окремі конфлікти з королівською (княжою) владою, швидше укріплювали її, санкціонуючи її централізаторские зусилля. Формою феодалної держави, що змінила станову монархію в більшості країн Європи, була абсолютна монархія”¹.

Якщо станова монархія в Англії привела до формування конституційної монархії, то в Російській імперії, Франції станово-представницькі збори були дорадчими органами, що призвело до формування *абсолютної монархії*, за якої влада монарха була необмежена. Класичним прикладом абсолютизму є правління Людовіка XIV у Франції.

Іншою формою територіальних держав середньовіччя та нового часу є *уніфіковані бюрократичні* (Прусія, Франція) держави, в яких відладжена державна машина управління, яка працює відповідно до предписаних інструкцій, з’являється поступово з розвитком економічних відносин. “Перша повноцінна бюрократична машина була створена в XVIII ст. у Пруссії. Почалося все за короля Фрідріха Вільгельма I, який зайняв

¹ Гутнова Е. В. Сословная монархия // Большая Советская Энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article104687.html>.

+

престол в 1713 р. ... Фрідріх Вільгельм I створив в своїй країні адміністрацію, яка по-солдатському беззаперечно виконувала всі накази. Але справжньої довершеності нова система набула за його сина Фрідріха II, якого прозвали згодом Великим. Фрідріх сформував Генеральну директорію – центральний уряд, що спочатку складався з чотирьох департаментів, а потім з восьми. На чолі кожного департаменту стояв статс-міністр, у якого в підпорядкуванні знаходився штат таємних радників. Генеральній директорії підкорялися “канцелярії війни і володінь”, що управляли провінціями. Канцелярії теж мали строгу структуру. Кожну очолював президент, у нього були два заступники в посаді директора, а також встановлений штат радників. Осібно стояла королівська канцелярія, яка займалася тим, що доводила розпорядження короля до статс-міністрів і інших службовців державного апарату. Співробітники королівської канцелярії жили в Потсдамі – королівській резиденції, що знаходилася у віддаленні від Берліна, так що чиновники, що відповідали за виконання королівських наказів, знаходилися поза столичними інтригами”¹.

У середньовіччі з’являються і *федеративні* (Швейцарія, Нідерланди) держави, в яких держави, що входять до складу федеральної держави, передають частину своєї державної влади союзній державі. Одночасно громадяни держав, що входять до складу союзної держави, стають підданими федерації. Федераціями є, зокрема, США (з 1887 р.), Швейцарія (з 1848 р.), Федеральна Республіка Німеччина (з 1949 р.) і ряд інших держав.

Також в середньовічній Європі формуються *держави локальної централізації* (Німеччина, Північна Італія), на території яких утворюються кілька незалежних країни (князівств тощо) зі своїми політичними, економічними, релігійними, культурними відносинами. Так, в історії Німеччини виділяють періоди укріплення і формування станово-представницьких монархій у князівствах і встановлення монархій курфюрстів (XIV–XVI ст.), ствердження князівського абсолютизму в германських державах (XVII – початок XIX ст.).

У середньовічній Європі продовжують існувати і *міста-держави* з феодальними міськими республіками (міста-держави Італії). Так, морські республіки – Генуя, Піза, Амальфі, а більш за всіх Венеція – розбагатіли на зовнішній торгівлі. Розквіт таких

¹ Новиков К. Бюрократический централизм // Деньги. – 2008. – № 8 (663). – 03 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc-rss.aspx?DocsID=858089>.

міст, як Флоренція і Сієна, ґрунтувався на ткацьких ремеслах і банківській справі. Інші міста – Мілан, Болонья і Верона – піднялися завдяки важливим торговим шляхам, що проходять через них. З часом на півночі країни утворилося близько 400 міст-держав. Спочатку правління в містах було демократичним; в органи влади обиралися купці і представники дрібної знаті. Проте з часом міста почали роздирати внутрішні суперечності і конфлікти з містами-суперниками. На цьому фоні часто виникала яка-небудь значна особа або спроможна сім'я, єдині, кому вдавалося утримувати владу в смутні часи. Сім'ї Медічі у Флоренції, Віськонті в Мілані, Монтефельтро в Урбіно, Есте у Феррарі, Гонзага в Мантуе, Ськаліджері у Вероні – лише деякі з багатьох.

Сьогодні нечисельними прикладами міст-держав є незалежні держави Сінгапур, Монако, Ватикан.

Наступним кроком у розвитку історичних типів держави стала поява буржуазних держав. Більшість учених датують появу таких держав з XVII – XVIII ст., коли в результаті буржуазних революцій в Англії та Франції формуються нові – капіталістичні – відносини виробництва. Проте, поява капіталістичних відносин на території Європи відбулася спорадично ще раніше: вже у XV – XVI ст. в італійських містах-державах, завдяки розвитку як морської, так і сухопутної торгівлі, з'являються перші мануфактури, а у другій половині XVII ст. у Нідерландах відбулася перша буржуазна революція, в результаті якої в Європі почалося формування буржуазного ладу.

Характеристиками буржуазної держави є поступове пристосування старого державного механізму до нових – капіталістичних – умов, зростання ролі права, апарату управління, розширення сфери впливу та функцій держави.

Серед підвидів буржуазної держави можна назвати такі: форми держави – конституційна монархія (Великобританія), парламентська (Франція) та президентська (Сполучені Штати Америки) республіки; основна форма держави – буржуазно-демократична республіка, в якій проголошувалася формальна рівність громадян перед законом, декларувалися права і свободи особи. Ми не будемо детально характеризувати їх, оскільки це є прерогативою історії політичної науки.

Зазначимо лише, що апарат управління суспільством у цей час стає розгалуженим і бюрократизується.

+

Тут необхідно зробити наголос також на поняття громадянського суспільства, яке при буржуазній формі держави актуалізується. Саме в період існування буржуазної держави починає, на думку політологів і правознавців, формуватися громадянське суспільство. Починаючи з XVI – XVII ст., виникають соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови появи власне громадянського суспільства, а з кінця XVII і до кінця XIX ст. у найбільш розвинених країнах світу воно вже сформувалось у вигляді держав з початковим капіталізмом, заснованим на приватній власності. З кінця XIX ст. починається третій етап розвитку громадянського суспільства – воно сформоване й існує у більшості розвинутих країн світу.

XX ст. принесло з собою появу нової форми держави – соціалістичної, в основі якої лежав соціалістичний (комуністичний) спосіб виробництва. У такій формі держави, як декларувалося, всі засоби виробництва та влада належали народу. Фактично держава була однією із сторін, яка формувала відносини “держава – особистість”. У цьому випадку державу можна назвати “експлуататором”, а народ – тією масою, яка “працювала на державу”. Формування соціалістичних держав розпочалося у 1917 р. у результаті Жовтневого перевороту в Росії, перемога якого привела до появи соціалістичної держави – СРСР. У 1918 р. на теренах Європи відбулося ще кілька подібних соціалістичних революцій (наприклад, у Німеччині), проте вони існували недовго – від кількох днів до кількох місяців – і не змогли за цей час сформувати нові соціалістичні порядки.

Але одним з результатів Другої світової війни стало формування системи соціалістичного табору, до якого увійшли частина країн Східної Європи. Ця система соціалізму була знищена у результаті революцій у 80-90 рр. XX ст.

Характерним для цих держав було те, що всі вони існували у вигляді соціалістичних республік, що формувалися “за подобою” Радянського Союзу. Апарат управління суспільством фактично не відрізнявся від аналогів капіталістичних країн, але мав у своїй основі право кожної людини бути обраним у систему управління державою.

У теорії держави і права сьогодні виділяють ще кілька типів держав, зокрема державу соціальної демократії – як “організацію політичної влади трудівників-власників (які становлять більшість суспільства), що реально забезпечує максимальне здійснення і

захист основних прав людини, прав нації і народу на загальнолюдських засадах свободи, справедливості й солідарності”¹. Такої організації на сьогодні в світі ще не існувало.

Ще одним історичним типом є держава соціально-демократичної орієнтації – перехідний тип суспільства, який існує в період переходу від буржуазного типу до соціальної демократії. При цьому типі держави політична влада забезпечує певний консенсус усіх його частин та перехід до утворення умов, потрібних для повного і безперешкодного здійснення основних прав людини і прав нації (народу) та прогресу суспільства на засадах соціальної демократії.

Наразі виділяють два різновиди такого типу держав: “а) держави, які існують в економічно розвинених країнах соціально орієнтованого капіталізму (Німеччина, Франція, Італія, США, Японія, Швейцарія); б) держави, які існують у країнах, що переходять від авторитарно-бюрократичного ладу до громадянського суспільства і перетворюються з організацій тоталітарної влади партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (колишні республіки СРСР та ін.)”².

У світі є чимало народів і націй, що створили свої держави лише у ХХ столітті. Це, зокрема, деякі країни Північної та Південної Америки, Африки, південніше Сахари, та Австралії, в яких перехід до нормативного рівня відбувся набагато пізніше, оскільки держава як історична форма нормативного рівня з'являється у цих регіонах лише у період їх колонізації європейцями. Хоча це не означає, що спроб створення державних утворень до європейської колонізації на цих континентах не було: вони виявилися невдалими, існували нетривалий час.

На еволюцію держави як історичної форми нормативного рівня значний вплив справили кілька факторів. По-перше, це історичні форми, що існували до появи держави певного типу на різних територіях, що спричинили розвиток певних форм держави. По-друге, це соціальне оточення, яке складалося як із “сусідів”, так і з світового співтовариства, що сформувалося на нормативному рівні. Соціальне оточення могло навіть визначати

¹ Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навчальний посібник. – 3-є вид., змін. й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – С. 53.

² Там же. – С. 53-54.

або “нав'язати” розвиток обраної форми держави.

Крім цієї форми, на нормативному рівні виникають і розвиваються й інші форми саморегуляції, що історично склалися і базуються на механізмі звичаїв та традицій і певною мірою носять перехідний характер від архетипного до нормативного рівня. По-перше, це історичні форми, що виникли на основі релігійних норм, конфесійні форми – релігії (мусульманство, буддизм, християнство тощо), релігійні секти та чернецькі ордени, по-друге, це історичні форми в економічній сфері життя суспільства – корпоративні форми – рицарські ордени, міста, комуни, цехи, гільдії в містах.

Релігія (насамперед світові) як конфесійна історична форма остаточно сформувалася на нормативному рівні. Хоча більшість релігій, на перший погляд, не дуже схожі між собою, все ж можна виділити кілька загальних характеристик цієї історичної форми. Всі світові релігії мають священні книги, які визначають основні канони цієї історичної форми: Біблія – у християнстві, Коран – у мусульманстві, Талмуд – в іудействі, Тіпітака – в буддизмі. Саме в них записані основні положення функціонування зазначеної форми. Ці канони виконуються за допомогою церкви, яка є носієм соціальних норм і системою, яка контролює їх дотримання. Крім того, всі світові релігії є за своєю сутністю монотеїстичні, мають своїх власних засновників та, пройшовши тривалий історичний шлях розвитку, кожна з них поділилася на кілька напрямків.

Релігійні секти (наприклад, мормони, розкольники, меноніти і т. п.) здебільшого створювались як протидія офіційній церкві. Це позначилося не тільки на їх релігійних переконаннях, а і на відокремленні їх від усіх на певній території, в межах якої вони живуть за своїми власними правилами і підкоряються дії власних звичаїв та традицій. Така ізоляція, з одного боку, дає можливість зберегти культурну спадщину цих соціальних груп у тій формі, якої вона набула при своєму створенні. Але, з другого боку, представники цих сект проживають на території різних держав і є їх громадянами, у зв'язку з чим виникає питання про визнання загальнодержавних регулятивних норм. Кожна окрема секта має свій підхід до вирішення цих суперечностей.

Ще однією історичною формою саморегуляції є *чернецькі ордени*, існування яких регламентувалося статутом. Найбільшого поширення ця історична форма отримала за середньовіччя. В організаційно-адміністративному відношенні чернецькі ордени

будувалися за принципом церковної ієрархії, що очолювалася, наприклад, в католицькій церкві – абатом (пріором), у православній – ігуменом. Наприклад, у католицизмі першим чернецьким орденом став орден бенедиктіанців, заснований у VI ст. В XI–XII ст. у зв'язку з хрестовими походами виник ряд духовно-рицарських орденів, наприклад, “Орден тевтонських рицарів госпіталю св. Марії в Єрусалимі”, орден цистеріанців. До XII–XIII ст. відноситься виникнення жебрацьких орденів, що повинні були послабити вплив на масу віруючих народно-єретичних вчень і закріпити вплив католицької церкви. Для боротьби з ідеями Реформації в XVI ст. було створено орден єзуїтів. Створений у 1540 р. в Парижі, він був централізованим об'єднанням в католицизмі. Життя єзуїтів регламентувалось особливим статутом, що затверджувався римськими папами. Вони займалися не стільки релігією, скільки політикою, що призвело до створення в 1610–1768 рр. в Парагваї власної держави.

Корпоративною історичною формою системи саморегуляції є *міста*, що виникли ще в період держав стародавнього світу. Поступово вони занепали, і новий сплеск формування міст почався в Європі в IX–X ст. Формування таких міст йшло кількома шляхами: по-перше, це міста, що виникали на місці давньоримських поселень (наприклад, Флоренція, Мілан, Венеція); по-друге, це міста, що формувалися на “чистому місці” – коло замку феодала, монастиря, що слугували схованкою для населення під час війн та міжусобиць, або створювалися як торговельні центри, бо мали вигоди ринкового обміну, або створювалися як ремісничі центри для обробки сільськогосподарської продукції, або ж створювалися як центри з видобування корисних копалин та обробки металів тощо.

Наприклад, середньовічні міста Європи навіть у забудові відтворювали багаторівневу організаційну структуру: на чільному місці знаходився замок феодала, монастир, навколо яких і складалося місто, або ж у деяких містах існувало кілька різних центрів, що відтворювали певні етапи розвитку історії міста.

Деякі міста мали свої власні органи самоуправління, що розташовувалися навколо кафедрального собору, центральної ринкової площі та ратуші, де засідали міські збори. Разом ці споруди утворювали діловий, торговий, юридичний, релігійний центр міста, тоді як центрами кварталів були приходські церкви

та зали цехових зборів. Міста виявлялися складною асоціацією цехів та гільдій, члени яких, як правило, селилися поряд, що було викликане потребами безпеки, оскільки йшла постійна боротьба між різними цехами.

Цех також можна назвати корпоративною історичною формою системи саморегуляції, що мав свій статут, прапор, підтримував удів та сиріт своїх робітників, виставляв загін військового ополчення, відповідав за оборону певної ділянки стіни або башти, за підтримання їх в порядку, регулярно скликав збори своїх членів у спеціальній будівлі, на святах виступав як єдине ціле. Наприклад, в Сієні до сьогодні зберігся щорічний карнавал, в якому беруть участь 17 історичних кварталів міста зі своїми прапорами, в своїх костюмах, виставляють свої команди вершників та стрільців з арбалета.

Таким чином, пристосування тих чи інших механізмів саморегуляції до історичних умов породило різноманіття її історичних форм. Але останнім часом помітні тенденції, що спрямовані на духовне відродження суспільства.

Поступово соціальний інститут держави втрачатиме свої основні позиції і відійде на допоміжні або ж зовсім зникне.

Вже сьогодні активно складаються нові історичні форми, притаманні перехідному етапу, а можливо, і семантичному рівню системи саморегуляції. Це – *“світ-система”*, термін, який увів А. І. Фурсов, макрорегіони. На думку А. І. Фурсова, *“світ-система”* покликана замінити поняття *“держава”* при вивченні сучасного стану суспільства. Сучасна світ-система існувала не завжди, вона також має історичне походження і виникає або починає виникати тоді ж, коли і держава – на рубежі XV–XVI ст., коли *“нові монархи”* мечем, а потім з розгортанням військової революції XVI–XVII ст., вогнем почали повертати назад співвідношення сил, *“угодницькі позиції”* між верхами й низами суспільства...”¹.

Держава як інститут підривається як *“зверху”* (розвиток та зміцнення таких наднаціональних структур, як ЄС, та інші), так і *“знизу”* – на рівні провінцій та регіонів. Наприклад, якщо існує єдина Європа, то який сенс входити до її складу з втратами будь-якій державі (Італія, Великобританія, Іспанія), якщо можна

¹ Фурсов А. И. Макрорегионы на спиралях истории // Афро-азиатский мир: региональные исторические системы и капитализм: проблемно-тематический сборник / РАН ИНИОН, Центр научно-информационных исследований глобальных и региональных проблем. Отдел Азии и Африки; сост. Фурсов А. И. – М., 1999. – С. 7.

включити в неї лише певний регіон (Ломбардія, Уельс, Каталонія).

Проти держави виступають і “сірі зони”. Цей термін запропонував А. Менк, і він означає території, що не контролюються або погано контролюються державою. На думку А. І. Фурсова, такими зонами можуть бути, по-перше, зони на “межі” або на території кількох держав (“золотий трикутник” в Південно-Східній Азії, “золотий півмісяць” на Близькому Сході); по-друге, частина території держави (наприклад, Чечня в Росії); по-третє, цілі райони великих мегаполісів (Південний Бронкс в Нью-Йорці).

Макрорегіони, що оформлюються в останній третині ХХ ст., діляться на дві групи: “Регіони-держави” та “регіони-провінції”. Інколи вони відтворюють контури докапіталістичних регіонів, інколи ж виникають зовсім нові конфігурації, наприклад, об’єднання, що одночасно виконують функції політичної, економічної, культурної та інших видів координації спільних дій (ООН, ЄС); територіальні об’єднання держав для економічного співробітництва (СНД, США – Канада); військові блоки (НАТО), конфесійні форми – світ ділиться на мусульманський, християнський та буддизм; інформаційні глобальні мережі (INTERNET).

Як уже було зазначено, трансформацію громадянського суспільства можна віднести до процесів перехідного періоду та напрямків формування семантичного рівня системи саморегуляції. Це можна назвати політичним управлінням, що вже на новій основі організує державне управління та нові форми влади. Показником цього процесу є формування нових політичних утворень у світі, що об’єднують кілька держав. Перша спроба створення такої організації відбулася відразу після Першої світової війни. Це була Ліга Націй. Уже із середини 40-х рр. ХХ ст. діє Організація Об’єднаних Націй як орган управління та вирішення питань не окремої держави, а всього людства.

Із середини ХХ ст. бере початок і таке утворення, як Європейський Союз, який з розвитком набуває рис великого соціального утворення, що відіграє важливу роль у розвитку сучасної Європи, зокрема, як у політичному, так і в економічному плані. На ЄС лежать функції координації дій щодо вирішення різних економічних, політичних питань. Саме у ньому

проявляється сила органу влади.

Крім Європейського Союзу як загальноєвропейського органу управління, можна назвати й організації, що відповідають за окремі сфери діяльності суспільства, насамперед, військові (Рада Безпеки ООН), економічні (Міжнародний валютний фонд, Фонд реконструкції та розвитку та інші), культурні (ЮНЕСКО).

Не слід забувати і про військові утворення типу НАТО та Організації Варшавського Договору, що теж почали свою діяльність ще із середини ХХ ст. і зазнали трансформації вже в 90-х рр., коли загальний організаційний процес суспільства видозмінився для збереження свого гомеостазу.

Особливу увагу слід звернути на процеси саморегуляції окремих країн світу, взаємопов'язаних з міжнародними організаціями. Так, формування нових напрямків у розвитку країн (перехід до громадянського суспільства, боротьба за свободу особистості, глобальні проблеми, які потребують вирішення) призводить до пошуку нових шляхів збереження стабільності соціального процесу. Одним із прикладів цього є війна в Югославії, де яскраво проявилися тенденції у формуванні семантичного рівня саморегуляції. Тут ООН як інститут влади, який здійснює управління в межах суспільства, виявив свою неспроможність у здійсненні регулятивних функцій. На відміну від цього політичного інституту, окремо взятий соціальний організм у вигляді НАТО, що переживає перехід на новий якісний рівень, прагне шляхом війни знайти більш ефективні засоби саморегуляції своєї системи.

Соціальні норми, які існують у суспільстві на сьогодні, стануть основою формування нових норм. Однак, найбільш вагомими серед всіх видів соціальних норм "нормативної піраміди" на семантичному рівні стають ідеологічні норми, що починають займати провідне місце у розвитку суспільства. Це проявляється в активному формуванні різних угруповань, які мають політичне, соціальне і культурне забарвлення. Велику роль при цьому відіграють засоби масової інформації, які опосередковано впливають на саморегуляцію соціального процесу. Оскільки саморегуляція відбувається на основі інформаційних впливів, тобто на основі інформації, яку отримує регулююча система, то можна зробити висновок, що в сучасному суспільстві навантаження, яке несе в собі інформація, котру отримує регулююча система, а також регульована система від засобів

масової інформації, має певний вплив на систему саморегуляції соціального процесу.

Помітне місце у формуванні семантичного рівня системи саморегуляції посідає і моральне управління, що формує моральні норми та ідеали суспільства. Старі соціальні інститути, які функціонують сьогодні, теж не втратили свого значення. Так, релігія з її нормами, догматами займає значне місце в саморегулятивних процесах. Становлення та розвиток цього соціального інституту відбувалися завжди з урахуванням якісних змін у соціальному процесі, тому нове спрямування суспільства знайшло своє відображення і в цій формі. Можна виділити тенденцію в розвитку релігії – вона має багато різних форм прояву, якими є нові релігійні течії, секти. В теології теж помітні зміни, що виявляється у спробі на науковій основі пояснити трактування релігійних догм, таких, як поява світу, існування бога.

Але на першому місці у формуванні нового рівня системи саморегуляції стоїть формування нового типу людини, що проявляється у формуванні “свободи волі” як “свободи” індивідів у складі “свободи” світового співтовариства. Цей напрямок характеризується спрямованістю аксіології на антропологічні цінності, смислове навантаження. Тобто можна простежити становлення “впевненого у собі” індивіда й підпорядкування цьому процесові всіх інших напрямків семантичного рівня саморегуляції.

5.3. МЕХАНІЗМ ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНІВ

Змінювались епохи, на зміну одним державам приходили інші, але незмінною залишалася мета: забезпечення порядку, розвиток різних процесів в суспільстві в рамках правових норм. Стабільність суспільства – гарантія його процвітання, відповідно, забезпечення цієї стабільності – головна мета держави. Як відзначав Томас Гоббс: “Тільки в державі існує загальний масштаб для вимірювання чеснот і вад, таким масштабом можуть слугувати лише закони кожної держави”¹.

¹ Гоббс Т. Левиафан // Мир философии : книга для чтения. – Ч. 2 : Человек. Общество. Культура. – М. : Политиздат, 1991. – 346 с.

—+—

Правові системи за своєю природою малорухливі, вони змінюються "стрибками", деколи випереджаючи події, але переважно відстаючи від повсякденного життя. Такі періоди "правового безладдя" вкрай хворобливі для суспільства і держави. Наочним прикладом є ситуація, що склалася на правовій арені і в нашій країні. Створилася вкрай парадоксальна ситуація: проголосивши побудову правової держави, ми не створили умови для стабільного розвитку суспільних процесів, встановлення режиму законності. Адже, правова держава – це такий тип держави, в якій функціонує наявність реального поділу властей з їх ефективною взаємодією і взаємним контролем, з розвинутим соціальним контролем політики і влади.

Наслідком цього стало інтенсивне створення законодавчих актів різного вигляду – таких, як конституція, закони, декрети і окремі рішення. Досить часто має місце той факт, що частина правових актів не завжди досягала передбачуваної мети, багато законодавчих текстів і зараз нерідко знаходяться в суперечності з самими собою або іншими правовими актами і не дають практичних результатів. Подібний розвиток не позбавлений небезпеки, оскільки він може призвести до порушення віри населення в новий порядок, тоді як старий ґрунтовно зруйнований. Виникаюча в результаті дезорієнтація може створити загрозу стабільності, яка так необхідна для забезпечення довгострокового позитивного розвитку держави. Тому основним завданням науковців, політиків та експертів у цій сфері є удосконалення механізму процесу законотворення та аналіз якості функціонування механізму прийняття законів. Адже "право створюється державою, яка разом з тим повинна бути ним пов'язана"¹.

Одне із завдань нашої роботи полягає в тому, щоб не просто описати процес проходження закону через всі стадії його створення, а показати механізм наукового планування законодавчої роботи і прогнозування наслідків ухвалення закону, питання наукової експертизи проектів законів і їх модальної збалансованості, а також питання мови законодавства і т.д., що "вносить порядок і стійкість в суспільні відносини"². Наступне завдання полягає в аналізі якості механізму забезпечення реалізації закону, тому що, на думку В. Н. Кудрявцева, "в законі

¹ Кудрявцев В. Н. О правопонимании и законности // Государство и право. – 1994. – № 3. – С. 4.

² Сабо Имре. Основы теории права. – М. : Прогресс, 1974. – С. 97.

часто закріплюється те, що вже виправдало себе на практиці, сформувавшись як оптимальна форма поведінки”¹.

Тема аналізу якості функціонування механізму прийняття законів, як ніколи, актуальна саме сьогодні, коли перед державою стоїть завдання зміцнення його правової основи. Некомпетентність, поспіх законодавця, недотримання наукових основ законопроектної роботи можуть негативно позначитися на всій правовій системі.

Перш ніж перейти до поняття законотворчості доцільно буде зупинитися на складових, які включені в цей процес, а саме: законодавство, закон, законодавча діяльність і т. д. Звертаючись до енциклопедичної літератури, зазначимо, що законодавство – це сукупність діючих законів держави, загалом чи з будь-якої галузі права (громадянське, сімейне тощо). У федеративних державах поряд з федеральним законодавством існує і законодавство союзних республік, штатів, земель. Тут же, законодавство – це діяльність вищих органів державної влади з видання законів (чи їхньої відміни, зміни)².

В іншому джерелі читаємо: законодавство – 1) діяльність уповноважених органів держави з видання законів; 2) сукупність всіх правових норм, що діють в даній державі; 3) сукупність правових норм, що регулюють окрему сферу суспільного життя та суспільних відносин.

Термін "закон" у спеціальній і популярній літературі, в побутовій мові часто позначає загальнообов'язкове правило, забезпечене примусовою силою держави. В такому розумінні закон ототожнюється, по суті, з правом. Але в юридичному значенні закон – це правовий акт, що володіє специфічними, тільки йому властивими ознаками. В юридичній літературі виділяються три основні характерні особливості закону.

По-перше, закон – акт найвищих представницьких органів. Закони, що приймаються представниками всього населення, є актами первинного характеру, формулюючи і закріплюючи основи системи законодавства.

По-друге, закони регулюють найважливіші суспільні відносини. В державі, що прагне бути правовою, разом із загальнодержавними найзначущими проблемами, законом

¹ Кудрявцев В. Н. О правопонимании и законности // Государство и право. – 1994. – № 3. – С. 4.

² Краткий политический словарь / Абаренков В. П., Аверкин А. Г., Агешин Ю. А. [и др.]; сост и общ. ред. Л. А. Оникова, Н. В. Шишлина. – 4-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1987. – С. 144.

повинні регулюватися всі питання, що зачіпають свободу і обов'язки громадянина.

По-третє, закони – це акти, прийняті в особливому порядку, що мають вищу юридичну владу.

Законодавча діяльність – важлива ділянка діяльності державної влади в особі парламентів держави, що реалізують своє право видавати закони¹.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що сам законотворчий процес – це не тільки особлива форма державної діяльності з розробки і встановлення правових норм, але і творчий процес, що будується на основоположних принципах, створюючи його логічні основи.

Законодавча влада, як впливає з її природи, створює механізм нормоутворення, який відомий нам як механізм прийняття законів країни. Для цього вона має цілу низку соціальних інститутів та експертів з різних сфер соціального життя.

Більшість вчених виділяють наступні стадії законотворчого процесу: обговорення законопроекту, його ухвалення і публікація. Інші, наприклад, А. Г. Братко і В. В. Лазарєв, виділяють і такі стадії, як: "рішення компетентного органу про необхідність вивчення акту, вироблення його проекту, включення в план законопроектних робіт і т.п.; розробка проекту нормативного акту і його попереднє обговорення; розгляд проекту нормативного акту в тому органі, який уповноважений його прийняти; ухвалення нормативного акту; доведення змісту прийнятого акту до його адресата"².

Саму процедуру ухвалення законів регулюють правила, закріплені конституційно. Слід розглянути кожну стадію законотворчого процесу більш детально.

Отже, першим етапом законотворчого процесу є підготовка проекту закону. Це, як представляється, найскладніший та найвідповідальніший момент створення правового акту. Як вже було сказано вище, потреба в регулюванні суспільних відносин може виникнути з появою нових або істотною зміною старих суспільних відносин, що може бути пов'язано зі зміною соціально-

¹ Краткий политический словарь / Абаренков В. П., Аверкин А. Г., Агешин Ю. А. [и др.] ; сост и общ. ред. Л. А. О니кова, Н. В. Шишлина. – 4-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1987. – С. 145.

² Братко А. Г., Лазарев В. В. Источники права: общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юрид. лит., 1994. – С. 123.

економічної ситуації в державі.

Як відомо, воля законодавця, як би широко не трактувалося це поняття, формується під впливом об'єктивних закономірностей. Тому усвідомлення об'єктивної необхідності того або іншого явища або процесу, його оцінка в суб'єктивній свідомості, співвідношення з віддаленою і близькою метою, виявлення можливості дії права на прояв об'єктивних законів, застосування відповідних – правових – форм для реалізації ухваленого рішення – все це основні етапи ухвалення рішення", як вважають автори книги "Наукові основи правотворчості"¹.

Ухвалення рішення про підготовку законопроекту знаменує собою початок законотворчого процесу. З ухваленням такого рішення визначається тема майбутнього акту, його загальна спрямованість. Дуже багато залежить від того, який законопроект спочатку, як подана його основна ідея і наскільки він відповідає реальним суспільним потребам.

По запропонованому до розробки законопроекту заздалегідь складається його концепція. У зміст концепції законопроекту включаються такі параметри, як його загальне значення, основні ідеї, характеристика і загальний план. Залежно від наукової обґрунтованості концепції визначаються терміни ухвалення акту, перевіряється його якість і ефективність. В концепції нормативного акту також вказується і віднесення його до певного ієрархічного рівня правової системи, що представляється особливо важливим на етапі його формування.

Природно, важливим є питання про те, хто готує законопроект. Юридична практика, що склалася, йде "відомчим шляхом", тобто правопідготовча діяльність здійснюється міністерствами і відомствами. Проект закону виробляється, як правило, в поспіху через велику завантаженість фахівців апарату, часто досить низький їх професійний рівень. Окрім того, вони, так чи інакше, перебувають в полоні у певного стереотипу правового мислення.

Іншою негативною межею, на наш погляд, є деперсоніфікованість проекту, коли офіційним автором є відомство, а конкретні творці просто невідомі і не несуть за своє "дітище" ніякої відповідальності. "Закон як винахід як всяке досягнення людського розуму повинен створюватися

¹ Научные основы правотворчества / отв. ред. Р. О. Халорина. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 37.

—+—

талановитими особами. Справжні закони не можна створювати великими колективами. Необхідно повернути до вироблення законів людей з конструктивним мисленням"¹.

Сам процес підготовки проекту законодавчого акту складається з ряду стадій, серед яких можна виділити:

1. Створення концепції майбутнього закону;
2. Аналіз існуючих норм, що регулюють дані відносини і вивчення відповідного світового досвіду;
3. Безпосередня робота над текстом проекту;
4. Експертиза готового законопроекту.

Обговорення, доробка і узгодження проекту – ця стадія завершає підготовчий етап. Суть процедури – обговорення проекту робочою групою із залученням фахівців-експертів. Пропозиції і зауваження, виказані при обговоренні, узагальнюються і відповідно до них проект остаточно відпрацьовується і редагується.

Потім він надходить на розгляд того органу або комісії, якій доручена підготовка проекту і внесення його на затвердження.

Ряд проектів проходить особливі, додаткові стадії підготовки, що обумовлено їх винятковою важливістю і значущістю для регулювання суспільних відносин. У практиці підготовки законопроекту нерідко використовується його всенародне обговорення.

Основним інструментом виразу думки громадськості є преса, яка все активніше включається в процес законотворчості. Таку тенденцію відзначають і юристи, підкреслюючи, що "потік" пропозицій у пресі і особливо в листах громадян про необхідність ухвалення того або іншого закону, збільшується"².

Таким чином, ми маємо справу з феноменом ініціації законодавчих пропозицій у пресі не тільки на стадії обговорення висунутих законопроектів, але і виявлення та аналізу законодавчих проблем. Завдання суспільної дискусії у пресі полягає в тому, щоб з'ясувати різноманіття альтернативних думок, вибрати оптимальні пропозиції, які послужили б базою для ефективного вирішення. На жаль, для ряду сучасних видань характерна низька культура дискусій з найважливіших державно-правових питань, нетерпимість до інших позицій.

¹ Алексеев С. С. Как готовить закон? // Известия. – 1992. – 14 декабря.

² Советское законодательство: пути перестройки / под ред. А. В. Мицкевича, А. С. Приголкина. – М. : Юрид. лит, 1989. – С. 5.

Існує також багато негативних моментів. Деколи громадська думка буквально обвиває всі фази підготовки ухвалення законів. Вихор думок, інтересів, позицій часом настільки сильний, що законодавці діють як би в "безальтернативному режимі". Зміщуються їх власні оцінки, і осторонь залишаються інші джерела інформації, необхідні депутатам.

Стихийно вибухаюча громадська думка нерідко заважає підготувати проект на добротній науковій основі, зважити всі варіанти і прорахувати наслідки.

Вагомість громадської думки посилюється від поєднання з іншими видами інформації. На кожному етапі законодавчого процесу доцільно користуватись "інформаційною комбінацією", тобто уміло поєднувати всі види і джерела інформації.

Для майбутнього закону важливо, якщо преса, науковці, а також соціологічні дослідження і публічні дискусії спокійно та компетентно оголюють проблеми, що вимагають законодавчого рішення.

У підготовці законопроекту провідна роль, поза сумнівом, належить фахівцям і депутатам. Громадська думка може краще виразити себе в альтернативних проектах. Підготовка проекту закінчується рішенням органу, що його готував, про напрям законопроекту на розгляд законотворчого органу. Таким органом прийняття законів в нашій державі є Верховна Рада України, що зазначено в статті 85 Конституції України¹.

Факт внесення виробленого проекту до законотворчого органу має офіційне юридичне значення. З цієї миті припиняється перший етап процесу законотворчості – попереднє формування державної волі – і починається новий етап – закріплення цієї волі в нормах права. Правовідносини з вироблення первинного тексту закону на цьому етапі вичерпуються, але виникають нові, пов'язані з розглядом проекту в офіційному порядку і винесенням рішення.

Затвердження законопроекту є центральною стадією законотворчого процесу, оскільки саме на цьому етапі відбувається приєднання юридичного значення правил, що знаходяться в тексті законопроекту.

Можна виділити чотири основні стадії офіційного проходження закону: внесення проекту на обговорення

¹ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червн. 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – Ст. 85.

законотворчого органу, безпосереднє обговорення проекту, ухвалення закону, його обнародування /публікація/.

Стадія офіційного внесення законопроекту до законотворчого органу зводиться до направлення повністю готового проекту до законотворчого органу.

В юридичній літературі прийнято виділяти два види офіційного винесення проекту на розгляд. Перший – кооперативне внесення, коли законотворчий орган зобов'язаний розглянути поставлене питання, оскільки зв'язаний волевиявленням ініціатора проекту. Другий – факультативне внесення, коли від керівництва законотворчого органу залежить, чи поставити до порядку денного внесений проект або залишити його без розгляду, чи направити для доопрацювання або редагування.

Така градація необхідна для характеристики права законодавчої ініціативи. В зміст права законодавчої ініціативи входять наступні елементи: можливість суб'єктами скоювати певну дію та аналіз наслідків реалізації цих дій.

Щодо першого елемента права законодавчої ініціативи в спеціальній літературі висловлюються два погляди: згідно з першим, під "правом законодавчої ініціативи слід розуміти можливість вносити проект на розгляд представницького органу влади"¹.

Представники другого погляду пропонують більш широке тлумачення. Вони включають сюди "право вносити готові законопроекти і пропозиції про розробку та ухвалення нових законів, відміну і зміну діючих"².

Визначальним елементом змісту права законодавчої ініціативи є суб'єктний склад. Встановити носія права законодавчої ініціативи нескладно. Такою може бути будь-яка особа, орган або організація, що наділена правом вносити законопроекти у вищий представницький орган влади та реалізувати це право. Право законодавчої ініціативи виникає тільки з моменту внесення законопроекту. Цьому праву відповідає обов'язок законотворчого органу прийняти внесений проект і включити його розгляд до порядку денного найближчого засідання, розглянути його і ухвалити рішення.

¹ Ковачев Д. А. Механизм социалистического правотворчества. – М. : Юрид. л., 1977. – С. 58.

² Кривовенко Л. Т. Право законодательной инициативы // Советское государство и право. – 1997. – № 8. – С. 3-11.

Необхідно враховувати, що законодавча ініціатива не припускає обов'язку законотворчого органу прийняти запропонований проект, тим більше в тому вигляді, в якому він відрекомендований. Наявність такого обов'язку була б посяганням на верховенство представницької влади. Але при використанні права законодавчої ініціативи законотворчий орган зв'язаний волевиявленням суб'єкта, що має таке право, отже, повинен розглянути проект і ухвалити щодо нього рішення. Цим законодавча ініціатива відрізняється від інших видів законотворчих пропозицій.

Разом з обов'язковими, але все-таки додатковими компонентами – отримання законопроекту, його реєстрація та інформація про нього на сесії – основним є обов'язковий розгляд внесеного законопроекту або законодавчої пропозиції в результаті здійснення права законодавчої ініціативи. Проекти законів і законодавчих пропозицій представляються до розгляду разом з обґрунтуванням необхідності їхньої розробки, розгорненою характеристикою мети, завдання і основних положень майбутніх законів та їх місцем в системі законодавства, а також очікуваних соціально-економічних наслідків їх застосування. При цьому вказуються колективи і особи, що брали участь у підготовці законопроекту, реалізація якого вимагає додаткових та інших витрат, додається його фінансово-економічне обґрунтування.

Безпосередньому розгляду проекту законотворчим органом передуює його розробка комісіями і комітетами, пов'язана з підготовкою висновку щодо законопроекта.

До складу підготовчих комісій і робочих груп можуть включатися депутати, що не входять до складу комісій і комітетів. А також в їх роботі можуть брати участь ініціатори законопроекту з правом дорадчого голосу.

Наступна стадія – це внесення законопроекту до порядку денного засідання законотворчого органу. Затвердження порядку денного – прерогатива самого законотворчого органу, який вирішує, які питання і в якій послідовності повинні бути розглянуті на засіданні.

Обговорення проекту закону на засіданні законотворчого органу дає можливість повно і всебічно ознайомитися з проектом, внести всі необхідні зміни і поліпшення та в результаті сформулювати найдоцільніший і оптимальний варіант

законодавчого акту.

Обговорення будь-якого проекту починається з доповіді по ньому. Доповідачем, як правило, виступає ініціатор законопроекту. Розгляд проектів законів і законодавчих пропозицій, запропонованих Президентом, починається з виступу офіційного представника Президента з обґрунтуванням необхідності їх ухвалення.

Залежно від змісту проект за спеціальним рішенням законотворчого органу обговорюється або загалом, або по частинах, главах, розділах, або навіть постатейно. Найважливіші і найскладніші проекти можуть обговорюватися спочатку загалом, а потім по частинах або по окремих статтях.

Ухвалення офіційного рішення за проектом законодавчого акту – це вирішальна стадія офіційного проходження проекту в законодавчому органі. В результаті її здійснення проект перетворюється на правовий акт. Відповідно попередні стадії цього етапу лише створюють передумови і умови для ухвалення остаточного правотворчого рішення.

Процес створення закону завершується його публікацією. Щоб стати загальнообов'язковим положенням держави, закон потрібно обґрунтувати в загальнодоступних друкарських виданнях. Публікація законів – головна передумова їх вступу в силу і юридична підстава презумпції знання законів. Не можна вважати, що громадяни можуть знати неопублікований закон, і накладати на них відповідальність за порушення невідомих їм правил. Оскільки публікація має особливе юридичне значення для вступу в силу і подальшого застосування законодавчого акту, вона є найважливішим політичним актом і відбувається в певному порядку.

На стадії публікації завершується процес створення закону.

Слід зазначити, що законотворчий процес – це не просто механізм створення нормативного акту, це творчий процес, творча діяльність, а, отже – креативна, що підлягає певним логічним правилам і принципам.

Необхідно перекласти законодавчу діяльність на жорстко наукову основу. Представляється, що рішення проблеми професійної наукової обґрунтованості в діях законодавця є на сьогодні найважливішим. Потрібно прагнути того, щоб кожен, хто має відношення до прийняття законів, відчував себе цілком компетентним при законодавчому рішенні того або іншого

питання, мав свій професійний погляд, аргументовано провадив його в життя.

Воля законодавця, як регулююча сторона його свідомості, повинна бути оптимально мотивована. А. Кененов і Г. Чернобель виділяють мотивацію як "особливу логічну стадію законотворчого процесу". Завдання полягає в тому, щоб створити надійний організаційно-правовий захист невмотивованим /або недостатньо мотивованим/ законодавчим актам¹.

Вільна від мотиву воля законодавця здатна породити лише силовий закон, який не сумісний з правовою державністю. Для вирішення цієї проблеми необхідно, на наш погляд, законодавчо вирішити питання про участь юристів /учених і практиків/ в законопроектній роботі, щоб це не було залежно від волі випадку або рішення законодавчого органу, яке в цьому випадку буде, безперечно, суб'єктивним².

В. Н. Синюков вважає, що, можливо, "буде потрібно мораторій на деякі закони, акти для того, що збалансувати їх розпорядження з реальними економічними і політичними можливостями суспільства"³.

Планування законопроектної роботи пов'язано з певними труднощами. Тут можна виділити чотири основні групи проблем.

По-перше, це слабкість або часто проста відсутність наукових концепцій законопроектів.

По-друге, це наукове забезпечення планування. Для вирішення цих проблем перспективним було б розширення наукових розробок питань, які складатимуть ядро майбутнього законопроекту, налагодити наукові обговорення цих проблем за участю депутатів.

По-третє, важливим представляється збагачення інформаційної бази законодавчого процесу. Актуальним є введення наукою експертизи проектів законів. Не дивлячись на правовий нігілізм, що росте, населення все ще пов'язує з новими законами великі надії.

І четверта – це, нарешті, проблема організаційна. Вона припускає чітку організацію робіт на всіх стадіях підготовки

¹ Кененов А. А., Чернобель Г. Т. Логические основы законотворческого процесса // Правоведение. – 1991 – № 6. – С. 74.

² Тихомиров В., Приголкин А., Казьмин И. Законотворчество и план // Народный депутат. – 1990. – № 9. – С. 95.

³ Исполнение законов / Круглый стол журнала "Советское государство и право" // Советское государство и право. – 1991. – № 6. – С. 4.

—+—

законопроекту. Тут і виявлення суспільної потреби в законодавчому регулюванні, і вибір форми законодавчого акту, й інформаційне забезпечення та розрахунок наслідків дії закону, а також етапи розробки і обговорення тощо.

Слід зазначити, що план законодавчих робіт, що приймається законотворчим органом, природно, не є догмою. Законодавча діяльність, як вже наголошувалося, є, перш за все, творчою і соціально обумовленою діяльністю, а отже, живо реагує на будь-які соціальні, політичні та інші зміни в суспільстві. План законодавчих робіт є лише орієнтиром, який корегується залежно від змін соціальної обстановки. Законодавцю необхідно мати певну інтуїцію, щоб вчасно реагувати на ці зміни і корегувати свою діяльність, створюючи своєчасні і відповідні об'єктивній реальності закони.

"Дійсно, – це, перш за все, те, що – за виразом С. Алексєєва, – "говорить про права", і саме це є найважливішою, визначаючою стороною юридичного регулювання"¹.

Реформуючи законодавство, очевидно, доводиться замислюватися про критерії і особливий порядок встановлення юридичних заборон. Існує певне коло заборон, що зачіпають інтереси всього суспільства, пропускаючи через "санкцію" народного референдуму. Усунення системи анонімних заборон, встановлення юридичної відповідальності за ухвалення антиконституційних заборон дало б, безумовно, позитивний результат. Доцільно б визначити такі сфери суспільних відносин, які через свою специфіку не можуть регулюватися за допомогою заборон.

В процесі нинішнього широкого реформування нашого законодавства підхід до права з позицій "право для суспільства і людини" починає помітно витіснити традиційний підхід "право для політичної влади", що підпорядковував суспільство державним інтересам. Головне, що відрізняє нинішній процес оновлення законодавства, – це поява в ньому якраз таких джерел права, які "говорять про права".

Загальним конституційним принципом повинне стати те, що всяка правова норма видового значення конструюється на основі відповідного правового нормативу родового значення. Закон – геніальний регулятор правових відносин.

¹ Алексєєв С. С. Правовое государство – судьба социализма. – М. : Юрид. литература, 1988. – С. 96.

Як нормативно-правовий акт очолюючого значення, закон повинен містити в собі основоположні регулятивні принципи, досить чітко сформульовані в постатейній послідовності, щоб не виникало ніяких колізій, як при їх подальшому розвитку, в підзаконних нормативних актах, так і в правовій діяльності. Важливий момент при збалансованості загальнонародного і загальновидового в правовому регулюванні – узгодження внутрішньодержавних правових нормативів з нормами міжнародного права. Принцип пріоритету міжнародного права в цивілізованому суспільстві отримав визнання, має конституційне значення й отримав практичне застосування.

Саме загальнолюдські правові цінності і створюють передумови для певного узгодження внутрішньодержавного та міжнародного права для встановлення універсального правового регулятора суспільного буття.

Ретрибутивна забезпеченість, що в перекладі з латини означає подяку, відшкодування, оплату, є функціональною специфікою права, умовою його ефективної дії. В старовину це забезпечення здійснювалося через релігійні постулати, моральні звичаї, етична сила яких була здатна корегувати поведінку людини відповідно до суспільних потреб. Подальший розвиток суспільних відносин з неминучістю породив абсолютно інший регулятор, що забезпечує дієвість правових норм – юридичні санкції. Їх основна функція зводиться до "силової охорони" правових норм, тобто превентивна гарантія певного правопорядку, правової безпеки суспільно-особового буття. Закон без санкцій втрачає своє практичне значення. Позбавлення права санкцій з необхідністю спричиняє за собою втрату його ціннісно-регулятивної значущості, оскільки імперативи, що містяться в ньому, стають залежними від довільного розсуду того, кому вони адресовані. Отже, в цьому випадку, не можна говорити про правоприйнятну гарантованість дії законодавства. Утворюючи механізм юридичного захисту на випадок виникнення правопорушної ситуації, санкції визначають зміст і реальну функціональну силу принципу невідворотності юридичної ретрибуції, ігнорування якого або непослідовне проведення можуть привести до деградації, або навіть до загибелі самої державності, як такої. В цей час спостерігається парадоксальна ситуація, коли в ході реформування правової системи з'являється безліч нових нормативних актів, але багато законоположень

—+—

практично не діють. З'явилося поняття недіючого закону. У цілому ряді випадків закон відкрито саботується. Про правопорядність, що заснована на законності, говорити поки не доводиться. Юридичні механізми, здатні реально втілити в життя принцип ретребутивної забезпеченості діючих норм права, достатньо не відпрацьовані. Сказане не означає, що проблема ретребутивної забезпеченості права упирається в одні лише правовиконавчі чинники. Вдосконалення правовиконавчої діяльності – актуальне питання.

Однією з важливих умов вдосконалення законодавства є оволодіння системою певних вимог, що пред'являються до процесу створення законів і підзаконних актів. Ці вимоги, вироблені протягом століть різними державами, формулюються у галузі знання, іменованого законодавчою технікою, що являє собою систему теоретично осмислених і обґрунтованих правил – способів, методів і прийомів розробки зроблених по своїй формі і структурі проектів законів та інших нормативних актів, які характеризують правотворчу діяльність, що забезпечує точну і повну відповідність викладу положень, вичерпне охоплення регульованої сфери в нормативному акті, ясність і доступність правового матеріалу.

Особливої уваги заслуговує питання про етичний рейтинг чинного законодавства. Зокрема, закон несправедливий, що невірно відображає потреби суспільного буття, не може служити підставою встановлення юридичної провини і відповідної ретрибуції.

В достовірно правовій державі домінує справедливий закон. Ідея справедливості лежить в основі демократичної системи права і визначає культуру взаємостосунків держави та його громадян, міру правової свободи або ж ретрибуції. Соціально несправедливе не повинне мати юридичної сили. Необхідно ввести в юридичний обіг такі поняття, як "антиконституційний закон" і "неправомірні санкції". Слід зазначити, що в правовій державі акти суспільного протесту, що не порушують громадський порядок, юридичним ретрибуціям не підлягають.

Політична реформа, процес демократизації суспільства і формування правової держави висунули на перший план проблему виконання законів. Від її рішення багато в чому залежить не тільки ефективність нового законодавства, але сама доля демократичних інститутів, економічної і правової реформ.

Ще однією особливістю законотворчості є внесення змін в закони, що повинне робитися з більшою стриманістю, ніж це робиться в суспільствах з перехідною економікою. В цих суспільствах часті зміни законодавства робляться часом і з тієї причини, що не існує достатньої віри в розвиток права за допомогою суддівського тлумачення.

Якщо необхідне оновлення вже існуючих законів, то абсолютно необхідно надати в розпорядження правовиробників і правоадресатів змінений повний текст закону. Джерелом постійних помилок і тому неприйнятним є те, що і після введення змін в закон в суспільстві все ще циркулює старий текст з деякими змінами, які вводяться більш менш вдало самими правовиробниками. В кожному випадку необхідне видання нових текстів. Воно може здійснюватись як шляхом видання окремих аркушів для швидкозшивачів, так і в комп'ютерних версіях.

При внесенні змін або ухваленні нових законів навкруги ідентичної тематики, в кінці кожного закону слід приводити точний перелік норм або законів, які втрачають силу із введенням цього закону.

У зв'язку з цим, було б доцільним доручити парламентському або навіть приватному видавництву досліджувати зводи законів, що вийшли з дії і, відповідно, очищати їх. При великих реформених проектах рекомендується створювати комісії з правової реформи як постійний орган. В цій комісії повинні бути зібрані представники різних державних гілок влади, і, можливо, представники громадських організацій.

В сучасному суспільстві люди і різного роду їх об'єднання постійно стикаються з правилами (нормами), зафіксованими в законах і підзаконних актах – з їх вимогами, заборонами і дозволами, з необхідністю їх дотримання, виконання і застосування, з тими наслідками, які відбуваються при їх порушенні. Кожна держава встановлює у суспільних відносинах певний порядок, який за допомогою законодавства і законності формулює їх в правових нормах, забезпечує, охороняє і захищає. Законодавство охоплює більшість сфер людської життєдіяльності, розширює межі своєї регулюючої дії на суспільні відносини по мірі ускладнення соціального буття, безпосередньо супроводжуючи людей в їх спілкуванні один з одним.

Така значна роль законодавства в житті особи і суспільства припускає знання, передусім, того, яким чином воно створюється,

формується і розвивається, в чому суть законотворчості. Р. Лукич визначає “правотворчість як комплексну діяльність, що складається з операцій, які є різновидом розумової діяльності і кожна з яких виконується різними способами і методами”¹. Без такого знання виключається будь-яка успішна діяльність із створення законів і підзаконних актів, покликаних слугувати завданням забезпечення свободи особи і прогресу суспільства.

Законотворчість, як і всяка творчість, припускає у законодавців не тільки загальну культуру, але вимагає від них спеціальних знань, певних навичок оволодіння мистецтвом формування і формулювання законодавчих актів. Ці знання в світовій юридичній теорії і практиці іменуються законодавчою технікою, що є певною системою вимог при створенні нормативно-правових правил, законів і підзаконних актів, їх систематизації.

Порушенням законодавчої техніки пояснюється та сумна обставина, що наше законодавство страждає безліччю недоліків технічного порядку. І цілком виправдано припущення про те, що ця обставина (як і інші) стала однією з причин недосконалості чинного законодавства, що склалося в масовій свідомості, враження про необов'язковість виконання закону, про можливість безкарного його порушення, про припустимість “боротьби законів” і використання “телефонного права”.

Недоліком чинного законодавства є, зокрема, те, що не всі його ланки достатньою мірою ретрибутивні, тобто відсутні однозначні визначення юридичної відповідальності за ті або інші порушення. Часто ретрибутивні норми права здійснюються абстрактно, непослідовно. Наприклад: законодавство, що стосується сфери освіти, охорони здоров'я, культури.

Успішна діяльність із створення законів (інших правових нормативних актів) залежить також від правової культури законодавця, його достовірно творчого відношення до своєї місії, від володіння юридичною наукою і прийомами законодавчої техніки. Суть правової культури законодавця, як складової частини загальної культури, в образі мислення і відповідної дії, заснованої на визнанні і пізнанні загальнолюдських цінностей права, вимог законності і режиму правопорядку, відповідно до яких здійснюються законотворча діяльність і правореалізуюча практика.

¹ Лукич Р. Методология права. – М. : Прогресс, 1981. – С. 215.

Правова культура законодавця тисячами ниток пов'язана із загальною культурою. Її могутній благодійний вплив на правову свідомість, мислення, світогляд творять закони, на їх ціннісні правові установки безпосередньо (або опосередкований) визначають характер законодавства, що відповідає історичному і національному духу народу, його сподіванням, потребам і інтересам.

Разом з тим правова культура законодавця впливає на загальну культуру, захищає і створює умови її вільного розвитку шляхом вироблення прогресивних законів, встановлення режиму правової стабільності, послідовного проведення в життя вимог законності та встановлення режиму правопорядку.

В культурі законотворчості акумулюються: різносторонні знання дійсності, її історії і перспектив розвитку; спеціальні знання про право, закон і законодавчу техніку, уміле їх використання в практичній діяльності із створення законів та їх реалізації. Оволодіння цими знаннями і їх використання в процесі законотворчості надають можливість створювати науково обґрунтовані та технічно досконалі законодавчі акти, повною мірою відповідають потребам суспільного прогресу.

Отже, законодавець повинен володіти всебічними і глибокими знаннями, постійно поповнювати їх у повсякденному спілкуванні з народом, збагатити його мудрістю. І для того, щоб перекласти всі ці знання, народну мудрість і свій власний життєвий досвід на мову закону, йому слід оволодіти майстерністю законотворчості, професійно використовувати прийоми законодавчої техніки.

Динамізм економічних, політичних і соціально-культурних потреб сучасного суспільства висуває все нові і нові завдання правового опосередкування відповідних суспільних відносин. Багатогранність і глибока соціальна обумовленість цих завдань наочно виявляється вже простим переліком проблем, що постають перед законотворчістю, а саме необхідністю:

- дослідження різних соціальних чинників, що обумовлюють потребу в нормативно-правовому регулюванні відповідних суспільних відносин;

- виявлення і ретельного обліку при формуванні законів різноманітних інтересів соціальних і національних утворень, суспільних груп і суспільства загалом, їх особливостей, звичаїв, традицій;

- використання в процесі створення закону відповідних

досягнень науки, техніки і культури;

– проведення порівняльного аналізу проєктованого закону не тільки з аналогічними встановленнями минулих і нині діючих законодавчих систем інших держав, але й з іншими регуляторами суспільної життєдіяльності;

– постановка в доцільності та можливих випадках спеціальних експериментів для визначення оптимального варіанту правового регулювання відповідних груп суспільних відносин і відпрацювання найбільш ефективної форми правової дії на ці відносини, визначення зв'язку, відповідності і взаємодії проєктуючого закону з даною правовою системою загалом і, перш за все, з Конституцією;

– удосконалення організаційних форм, процедури створення закону тощо.

Таким чином, як впливає з вищесказаного, законотворчість характеризується органічною єдністю трьох його основних компонентів: пізнання, діяльності і результату, які в своїх діалектичних взаємопереходах складають відносно закінчений цикл законотворчості, за яким по висхідній лінії слідує в тій самій послідовності аналогічні цикли, створюючи в своїй цілісності систему цього процесу. Насправді, для того, щоб в законах адекватно відображалися процеси, що відбуваються в суспільстві, потрібно постійно знаходити, вивчати і уміло використовувати об'єктивні закономірності, спрямовуючи ці процеси. Саме тому передумовою створення закону є пізнання тих складних умов, чинників і обставин, тих суспільних відносин, що розвиваються, правове регулювання яких диктується потребами соціального прогресу. Проте обмеження законотворчості рамками “чистого пізнання” таїть в собі небезпеку обмеження його пасивною умоглядністю. За пізнанням слідує діяльність. Цей перехід не є прямолінійним і одноразовим. Він є трудомістким, багатоступінчатим розгортанням і конкретизацією знання в творчості необхідних суспільству законів. Лише після того, як усвідомлені потреби і мета правового регулювання тих або інших відносин, законодавець ухвалює рішення про перехід від пізнання до діяльності. Настає період створення самого закону, розділений на ряд стадій, регульованих звичайно законом і регламентом, встановленими процедурами.

Якщо пізнання в законотворчості є процесом перетворення об'єктивної дійсності у факт законодавчої свідомості і ухвалення

відповідного рішення, то реалізація рішення із створення закону є зворотним процесом перетворення законодавчої свідомості в об'єктивно існуючий закон. Отже, підсумком законотворчості, його продуктом, виступає результат – закон.

Але цей підсумок – лише проміжний, первинний результат, за яким настає дія самого закону, що полягає в практичному регулюванні відповідних суспільних відносин. Вивчення дії закону дає змогу визначити його ефективність, доцільність, наукову обґрунтованість тощо, що, насамперед, впливає в порядку зворотного зв'язку на законотворчий процес, надає можливість уточнити, відкорегувати, доповнити існуюче законодавство, підвищити його рівень, збагатити його практичним досвідом.

Аналіз якості механізму прийняття законів. Якого-небудь механізму аналізу якості прийняття законів в цей час немає. Воно розвивається методом спроб і помилок, а також за рахунок механічного копіювання західних зразків. Ясно, що рух цим шляхом має свої межі і рано чи пізно постане питання: яку правову систему ми хочемо у себе мати?

У правовій державі законодавча влада приймає тільки такі закони, які не суперечать основному закону – конституції даної держави. Тому законодавча влада зобов'язана керуватися при виробленні й прийнятті законів щонайменше трьома основними принципами.

Перший принцип – відповідність закону праву. Сутність його полягає в тому, що будь-який закон, прийнятий законодавчою владою, мусить бути правовим, конституційним. Право ж містить у собі сенс правильного, справедливого. Коли справедливість закріплюється нормами права, вона стає законом.

Другий принцип – пріоритетність і верховенство права: право є невід'ємною властивістю людини, нації, народу; воно ніким не надається й ніким не може бути відчуженим.

Третій принцип – формальна рівність. Цей принцип вимагає визначення права, як рівного для всіх виміру свободи. Принцип формальної рівності припускає для законодавчої влади лише одне – закріплення в законі однакових стартових можливостей для кожного громадянина.

Таким чином, законодавча влада приймає такі закони і рішення, які відповідають змісту прав, закріплених в основному законі – конституції держави. Практично цим і вимірюється ефективність діяльності законодавчої влади в будь-якій державі.

+

Якщо в розробці нових законів братиме участь головне державно-правове управління президента, то главі держави складніше відмовитися від підписання закону. Ситуація значно б покращала, якщо:

1. Парламент не був би критикою і гальмом законодавчого процесу, а концентрував свою увагу на якісній підготовці законопроектів;

2. Відсоток технічного браку був істотно скорочений за рахунок більш якісної роботи комітетів, комісій і служб парламенту і т. д. У законодавців часто не вистачає часу і сил, щоб поцікавитись, яка матеріальна база для реалізації закону, чи прийнятий пакет підзаконних актів, чи відмінені нормативні акти, що йому суперечать, а без відповіді на них неможливо оцінити реальне значення прийнятого закону, його соціально-правовий ефект;

3. На фоні численних втрат, деградує і наша українська мова. А, отже, мова українського законодавства відрізняється особливим функціональним стилем, надзвичайною чистотою мови, найвищими лінгвістичними стандартами.

Типовою підставою відхилення законів є їх суперечність Конституції України, системі чинного законодавства. Нерідко прийняті закони порушують права і свободи громадян, обмежують права суб'єктів України. Реалізація багатьох законів не можлива через відсутність фінансових гарантій. Як і раніше, чимале число законів відображає вузькогалузеві або корпоративні інтереси. Таким чином, в наявності зниження рівня законотворчої діяльності, що гальмує проведення економічної і соціальної реформ, рішення проблем державного будівництва, реалізацію основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики.

Представляється, що найвдалішим є широке розуміння правотворчості, тобто включення в цей процес діяльності з підготовки і обговорення проектів нормативних актів, в якій беруть участь інші державні органи, громадські організації, широкі кола громадськості”¹.

Але чому ж знов прийняті закони не виконуються? Причин цьому множина. Назвемо лише головні з них. Перш за все, це нестабільна політична ситуація. Конфліктні відносини законодавчої і виконавчої гілок влади привели до розвалу всієї

¹ Дюрягин И. Л., Приголкин А. С. Правотворчество в советском государстве. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 157.

системи державного управління, дестабілізації суспільного життя. Але поєднання законодавчих і виконавчих повноважень в одних руках не дає позитивних результатів.

Чіткий поділ влади в поєднанні з їх конструктивною взаємодією – єдиний, на наш погляд, шлях до правової держави.

Знов створений законодавчий орган не має досвіду законотворчої діяльності, не здатний поки повною мірою регулювати процес виконання законів. Представляється, що глибинні причини правової анархії, на наш погляд, – не в юридичній, а, перш за все, в соціально-економічній сфері.

Ще однією з важливих причин невиконання закону є деформація правового мислення і правової свідомості не тільки переважної більшості громадян, але і посадовців у вищому ешелоні влади. Зневага влади до вимог закону породжує загальний правовий нігілізм у суспільстві.

Якщо сам законодавець не поважає ним прийнятий закон, він позбавляється можливості вимагати цього від інших, тим більше чекати його добровільного виконання.

Хоча не можна не погодитися з тим, що найбільша кількість проблем виникає саме у сфері практики. Здається, що недоліки законодавства не були б такі руйнівні, якби в суспільстві існувала ефективна структура юридичної діяльності і захисту прав. В країні не створено системи юридичної адаптації законодавства. Відсутність наскрізного для всіх правових актів правозабезпечення зводить до мінімуму ефект самих прогресивних законів. Немає також практики відстежування недоліків актів і оперативного внесення поправок, що знов приймаються.

В контексті нашого питання доцільним буде дати визначення, безпосередньо, механізму забезпечення реалізації закону.

Такий механізм є “комплексом взаємозв'язаних заходів матеріально-технічного, організаційно-управлінського і спеціально-юридичного характеру, здійснюваних державою, його органами і посадовцями, і має своїм призначенням забезпечити реальну дію закону, а також безперешкодно і ефективно створити умови, при яких громадяни, їх об'єднання і організації погоджують свої дії з вимогами закону”¹.

Не останню роль як механізму прийняття законів відіграє

¹ Гайман В. Механизм обеспечения реализации закона в современных условиях // Советское государство и право. – 1991. – № 12. – С. 12.

забезпечення неправового характеру, до яких прийнято відносити матеріально-технічне, організаційне та ідеологічне.

1. Матеріально-технічне забезпечення – це багатоманітна практична діяльність державних органів і посадовців із створення матеріальної бази для дії закону. Як, показує практика, матеріальні передумови дії закону відсутні в 2-х випадках:

а) коли закон не містить вказівки на джерело матеріальної оснащеності дії адресату закону. Це говорить про те, що в суспільстві немає необхідних ресурсів для затвердження законодавчих новацій;

б) коли державні структури явно або приховано чинять опір реалізації цього закону.

2. Організаційне забезпечення – це виконання закону, що є багатоманітною організаційно-виконавчою і розпорядною діяльністю державних структур, що включає інформаційне забезпечення адресата законом і спеціальне навчання кадрів. Якість закону, як і його ефективність, залежать від рівня професійної підготовки законодавця.

Відчуття пошани до закону прямо залежить від авторитету органу, що видав його. Існуюча законотворча практика призвела до появи законів, активність дії яких близька до нульової відмітки, що викликає відчуття необов'язковості виконання законів. Крім того, закони нерідко “підправляються” нормативними актами органів управління, що не додає авторитету ні самому закону, ні законодавчим органам.

3. Істотне значення серед заходів неправового характеру має ідеологічне забезпечення реалізації закону.

Це наукове обґрунтування необхідності правового регулювання цих відносин, своєчасності такого регулювання, прогнозування соціальних наслідків дії прийнятого закону, дослідження середовища його дії та ін. Кажучи про призначення заходів неправового характеру, не можна нехтувати юридичними механізмами забезпечення реалізації закону.

Основним недоліком існуючої правової практики є те, що часто конкретизуючі нормативні акти “запізнюються”, даючи змогу тим самим не діяти закону або даючи ґрунт для його невірної тлумачення.

Думається, що є способи вирішення цієї проблеми.

По-перше, необхідно відмовитися від практики введення законів в дію одразу ж після його ухвалення, що, на наш погляд,

абсолютно неприпустимо для законів не прямої дії. Вони повинні набувати чинності в одному пакеті з конкретизуючими їх авторами.

По-друге, рішення цієї проблеми сприяє “впровадженню в правову систему вимоги безпосередньої дії розпоряджень закону. Неприпустимість відмови в здійсненні розпоряджень посиленням на відсутність конкретизуючих положень”¹.

Хотілося б зупинитися ще на одному юридичному засобі забезпечення виконання законів. Це засоби індивідуальної правової регуляції, які включають акти розпорядного і правозастосовницького характеру.

До актів розпорядчого характеру можна віднести ненормативні розпорядження найвищих органів державної влади і управління. Це так звана директива держорганам і їх посадовцям про те, як організувати здійснення закону громадянами і організаціями.

Особливу увагу серед розпорядчих актів займають президентські укази, юридична вагомість яких визначається правовим положенням Президента країни. Але слід сказати, що укази відрізняються надмірною спільністю і вимагають подальшої конкретизації.

Таким чином, процес законотворчості – це складний соціальний процес, що поєднує в собі дію законів об'єктивної дійсності і суб'єктивну волю законодавця. Тільки ухвалення об'єктивно обумовлених, виражаючих суспільні потреби законів може слугувати основою ефективної законотворчості, основним показником якого є реальна дія закону. Життєздатність законів забезпечується безліччю компонентів.

Їх необхідно піддати глибокому аналізу, щоб визначити найвразливіші місця в процесі підготовки і реалізації законів. Для забезпечення якості механізму прийняття законів виділяємо ряд особливостей, що слугують цьому процесу.

По-перше, необхідно змінити існуючу практику законотворчості на стадії підготовки проекту закону. Тут представляється можливим розробка проекту групою учених-фахівців, яка замінила б відомчий порядок підготовки законопроектів. Доцільно виносити найважливіші законопроекти на всенародне обговорення, заздалегідь розробивши механізм

¹ Гайман В. Механизм обеспечения реализации закона в современных условиях // Советское государство и право. – 1991. – № 12. – С.12.

—+—

підведення підсумків обговорення і їх обліку в законопроекті. Багато законів змінюються і доповнюються вже через декілька місяців або навіть тижнів після їх ухвалення. Причина, очевидно, – зовсім не в мінливій соціальній практиці, як стверджують деякі, а в початково занижених вимогах до законопроектів, що приймаються. В результаті їх застосування виявляється безліч “дірок”, які доводиться негайно “штопати”.

Другий блок проблем пов'язаний з питаннями якості самого закону, що представляє адекватне віддзеркалення законодавцем нормативно-правових потреб, що можливе лише при суворо науковій основі законотворчого процесу. Основне завдання полягає в тому, щоб створити надійний організаційно-правовий заслін невмотивованим законодавчим актам. Тільки науково обґрунтований норматив може “вдягнутися” в офіційно-правові форми, і це слід закріпити конституційно. Дуже важливою є проблема понятійної визначеності законодавства.

Для досягнення стислості і точності юридичної мови велике значення має правильне використання правової термінології. Необхідно створити єдиний термінологічний словник законодавства.

Інша проблема – це модельна збалансованість заборонних і дозвільних норм в нашому законодавстві, а також законів і підзаконних нормативних актів. Необхідно конституційно встановити коло питань загальноправового характеру, яке повинно регулюватися виключно на законодавчому рівні, уточнити систему державних органів, що мають право законотворчості. Серед усіх проблем законотворчості найбільш гостро постає проблема виконання законів.

Багато законів, які створюються з величезними інтелектуальними і психологічними витратами, не працюють, паралізуючи всю правову систему. Всі три влади – законодавча, виконавча і судова – повинні зосередитися саме на реалізації ухвалених рішень.

Природно, перерахований перелік труднощів законотворчого процесу не є вичерпним. Необхідне глибоке наукове дослідження цих питань, розробка на його основі практичних заходів із вдосконалення законотворчого процесу.

Майбутнє українського суспільства повинне базуватися на цивільному, а не тільки адміністративному, праві, як це було в Україні в радянські часи. Найважливішим важелем входження

України в світову спільноту є вдосконалення її законодавства, адаптація юридичної інфраструктури до основоположних європейських і міжнародних норм, що виправдали себе на практиці.

5.4. МЕХАНІЗМ ДІЇ ЗАКОНІВ

Реальна, а не декларативна дія закону найкраще прослідковується у діяльності судової гілки влади, адже здійснюючи правосуддя, суди реалізують одну з найважливіших функцій держави.

Методологічна настанова захисту прав людини в демократичному суспільстві і правовій державі передбачає наявність механізмів гарантування цих прав (наприклад, право на звернення до суду не можливо реалізувати, якщо не встановлено відповідної юридичної процедури), одним з яких є судова влада, котрій належить одна з найважливіших ролей в процесі захисту прав і свобод людини і громадянина. Водночас судовий порядок захисту прав громадян, як відзначає Х. Ярмак¹, відрізняється найвищими правовими гарантіями. Здійснення цієї функції є однією з основних складових сутнісного визначення самої судової влади, тому, підтримуючи позицію дослідників В. Комарова, В. Тертишника та А. Марченко, можна окреслити судову владу як найбільш близьку до права з усіх влад² і як найбільш дієвий механізм захисту прав і свобод людини³. Тобто в загальній структурі юридичного механізму захисту прав людини судовій владі безумовно належить центральне місце. При цьому, судовий захист і охорона прав людини разом із загальною системою національного законодавства та юридичними процедурами реалізації прав людини, як пише О. Святоцький⁴, становлять єдиний механізм забезпечення прав людини.

Аналіз механізму дії закону передбачає аналіз дії закону у

¹ Ярмак Х. П. До питання про звернення громадян // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 1. – С. 45.

² Захист цивільних прав у суді / за ред. В. В. Комарова. – Харків : Основа, 1995. – С. 3.

³ Тертишник В. М., Марченко А. В., Тертишник І. І. Защита прав и свобод человека. – Харків : Арсис, 2000. – 288 с.

⁴ Святоцький О. Адвокатура в юридичному механізмі захисту прав громадян (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. – К., 1994. – С. 12-14.

трьох “вимірах”: дія закону в часі, просторі і за колом осіб.

Дія законів у часі розкривається через початковий і кінцевий моменти дії закону, якими є вступ закону в дію і припинення дії закону.

Як відзначає О. Ф. Скакун, слід відрізнити момент (день) вступу закону в дію від моменту (дня) набуття ним юридичної сили, оскільки закон набуває юридичної сили у день його ухвалення (підписання)¹.

Момент початку дії закону передбачає таку багатоваріантність:

- 1) з моменту ухвалення (Конституція України);
- 2) з моменту опублікування (з цього моменту діють більшість законів в Україні);
- 3) з часу, визначеному у самому законі (визначається, як правило, в прикінцевих чи перехідних положеннях закону; з цього моменту діють більшість кодексів);
- 4) з часу, який визначено в постанові Верховної Ради України про порядок введення закону в дію (із дня опублікування або ж з моменту настання застереженої в постанові певної умови, зокрема, ухвалення парламентом іншого закону тощо);
- 5) після закінчення 10-денного строку з дня офіційного опублікування (так починають діяти закони, у яких не вказаний час набрання чинності і щодо яких не було постанови про порядок введення в дію);
- 6) закони, ухвалені в результаті референдуму, вводяться в дію з моменту їх опублікування, якщо в них самих не визначений інший строк. При цьому датою ухвалення закону є день проведення референдуму.

За будь-якого варіанту моменту початку дії закону діє загальне правило: закон вступає в дію не раніше дати опублікування, оскільки, відповідно до ст. 57 Основного Закону, закони, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, є нечинними.

Вступ закону в дію характеризується трьома принципами:

- а) негайна дія закону (коли закон з дня вступу в дію поширюється на усі випадки лише “вперед” і все, що передувало дню вступу закону в дію, не підпадає під його дію);

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. – Харків : Консум, 2006. – С. 329.

б) зворотня дія (сила) закону.

За загальним правилом, закон не має зворотньої сили. Закріплення названого принципу на конституційному рівні є гарантією стабільності суспільних відносин, у тому числі відносин між державою і громадянами, породжуючи у громадян упевненість у тому, що їхнє існуюче становище не буде погіршене прийняттям більш пізнього закону чи іншого нормативно-правового акта. Принцип незворотності дії в часі поширюється також на Конституцію, яка є Основним Законом держави (Преамбула Конституції України).

Однак з цього правила є винятки:

- за наявності вказівки в законі про надання йому (окремим статтям, частинам) зворотньої сили;
- кримінальний закон, який скасовує чи пом'якшує кримінальну відповідальність, має зворотню дію в часі.

Таким чином, зворотня дія закону передбачає поширення дії закону на всі випадки не тільки “вперед”, але й “назад”, тобто на випадки, що мали місце в минулому, до набрання цим законом сили.

Так, відповідно до ст.58 Конституції України, закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотньої дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Закріплення такого правила у вітчизняному законодавстві (Конституції та Кримінальному кодексі України) є відображенням міжнародних постулатів, а саме положення, зафіксованого в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, ухваленому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., згідно з яким “... не може призначатися більш тяжке покарання, ніж те, яке підлягало застосуванню на момент вчинення кримінального злочину. Якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш легке покарання, дія цього закону поширюється на цього злочинця” (ч.1 ст. 15)¹.

Конституційний Суд України дійшов висновку, що положення частини першої статті 58 Конституції України про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи,

¹ Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

стосується фізичних осіб і не поширюється на юридичних. Але це не означає, що цей конституційний принцип не може поширюватись на закони та інші нормативно-правові акти, які пом'якшують або скасовують відповідальність юридичних осіб, проте надання зворотної дії в часі таким нормативно-правовим актам може бути передбачено шляхом прямої вказівки про це в законі або іншому нормативно-правовому акті.

в) “переживання” закону (коли закон, що втратив чинність, за спеціальною вказівкою нового закону повинен продовжувати дію з окремих питань, наприклад, ст. 4 Закону України “Про підприємництво” тощо) .

Втрата законом дії пов'язується з :

1) прямим скасуванням закону іншим законом або спеціальним актом (наприклад, рішенням Конституційного Суду України у разі визнання його таким, що не відповідає Конституції України);

2) фактичним скасуванням закону внаслідок прийняття нового закону з того самого питання, якщо попередній формально не скасований;

3) закінченням строку, на який було прийнято закон;

4) зміною обставин, на які був розрахований закон;

5) призупиненням дії закону (така практика в Україні існує, однак, на переконання більшості дослідників, вона перебуває поза правовим полем).

Дія законів у просторі може бути:

а) територіальною, тобто такою, що окреслена територією держави (її державним кордоном) або територією окремого регіону і визначається державним суверенітетом.

Відповідно до ст. 1 Закону України “Про державний кордон України”, державний кордон України є лінією і вертикальною поверхнею, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору¹. Таким чином, територія держави включає:

– судодольний простір – земну територію;

– водний простір – внутрішні води всередині державних кордонів і територіальні води в межах 12 морських миль;

– повітряний простір над державними кордонами – на висоті до 35 км;

¹ Про державний кордон України: закон України від 04 листопада 1991 р. № 1777-ХІІ [Електронний ресурс] // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

- надра;
- військові і торговельні судна у відкритому морі;
- повітряні кораблі, що знаходяться в польоті за межами України;
- космічні об'єкти під прапором і гербом держави;
- трубопроводи;
- підводні кораблі і нафтові морські вишки;
- території дипломатичних представництв і консульств за кордоном.

б) *екстериторіальною*, що регулюється договорами і передбачає поширення законодавства даної держави за межами її території.

Право екстериторіальності держав – це порядок, відповідно до якого установи або фізичні особи, що розташовані або перебувають на території іншої держави, розглядаються як такі, що розташовані або перебувають на власній національній території і підвладні законам і юрисдикції власної держави. Правом екстериторіальності користуються військові кораблі та літаки, які з дозволу держави перебування знаходяться на її території, але розглядаються як частина території держави прапора або пізнавальних знаків.

Дія закону за колом осіб передбачає загальне правило: закон діє стосовно всіх осіб, які перебувають на території його дії і є суб'єктами відносин, на які він розрахований. Тобто, закон діє на усіх фізичних осіб (громадян держави, іноземних громадян, осіб без громадянства (апатридів), осіб з подвійним громадянством (біпатридів), а також на усіх юридичних осіб (вітчизняних, іноземних, міжнародних, спільних тощо), якщо тільки вони не користуються правом екстериторіальності.

За колом осіб, на яких поширюється їх дія, закони поділяються на:

- *загальні*, що розраховані на усе населення та на усіх юридичних осіб;
- *спеціальні*, що розраховані на певне коло осіб (наприклад, інвалідів, пенсіонерів, військовослужбовців тощо).
- *виняткові*, що роблять винятки з загальних та спеціальних законів.

Зокрема, особи, що користуються дипломатичним, консульським імунітетом звільняються від юрисдикції держави перебування у питаннях, пов'язаних з їх службовою діяльністю.

—+—

Зокрема, відповідно до ст.31 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.¹, дипломатичний агент користується імунітетом від кримінальної юрисдикції держави перебування. Він також користується імунітетом від цивільної та адміністративної юрисдикції, крім таких випадків:

– речових позовів, що стосуються приватного нерухомого майна, яке знаходиться на території держави перебування, якщо тільки він не володіє ним від імені акредитуючої держави для цілей представництва;

– позовів, що стосуються спадкування, стосовно яких дипломатичний агент виступає як виконавець заповіту, опікун над спадковим майном, спадкоємець чи відказоодержувач як приватна особа, а не від імені акредитуючої держави;

– позовів, що стосуються будь-якої професійної чи комерційної діяльності, що здійснюється дипломатичним агентом в державі перебування поза офіційними функціями.

Дипломатичний агент не зобов'язаний давати показання як свідок. Однак імунітет дипломатичного агента від юрисдикції держави перебування не звільняє його від юрисдикції акредитуючої держави.

5.5. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОНІВ

Виділення механізму реалізації законів у цілісній системі саморегуляції соціального організму країни є необхідним кроком на шляху створення комплексної картини управлінської складової цієї системи, а отже і важливою передумовою розробки теоретичного підґрунтя оптимізації її функціонування.

Саме поняття механізму, як відомо, прийшло у сферу вивчення соціальних явищ із галузей техніки та біології, де воно досить давно і надійно працює (наприклад, механізми відбору, спадковості тощо). Але наразі вже можна стверджувати, що і в соціальному середовищі правомірно застосовувати цей термін, причому для різних сфер суспільного життя, зокрема для економічної (ринковий механізм, механізм ціноутворення),

¹ Віденська конвенція про дипломатичні зносини: міжнародний документ від 18 квіт. 1961 р. [Електронний ресурс] // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

політичної (механізм державного регулювання), духовної (механізм духовного відродження) та ін.

У першому наближенні смисл терміна “механізм” можна визначити за М. Моїсеєвим, який писав: “Вимовляючи слово “механізм”, ми маємо на увазі деяку *сукупність логічних зв’язків, процедуру змін, визначальних для виникнення в тій або іншій еволюціонуючій (такій, що розвивається) системі*”¹.

Сьогодні категорія “механізм” часто використовується науковцями та філософами, що працюють у галузі суспільствознавства, в значенні *внутрішнього пристрою системи, дія якого забезпечує її специфічне функціонування та розвиток*. Зокрема, механізми саморегуляції соціальних систем можна визначити як зв’язки між різними виявами соціальних процесів, які забезпечують збереження цілісності та відносної стабільності соціуму в сукупності зі змінами для його адаптації до оновлених зовнішніх умов і внутрішніх потреб. Чим більш ефективними є ці механізми, тим повніше реалізуються переваги конкретної соціальної системи, що обумовлює актуальність їх теоретичного дослідження і практичного удосконалення.

Отже, виокремити механізм реалізації законів в сукупності всіх механізмів саморегуляції означає з’ясувати відповідну послідовність процесів, які забезпечують функціонування виконавчої гілки влади, та окреслити їх перебіг. Якою ж є ця послідовність?

Первісною в ній виступають потреби – вони одвічно притаманні людям і почергово актуалізуються під впливом різних зовнішніх обставин. Передаючись у формі інформаційних сигналів до управлінської підсистеми, актуалізовані потреби спонукають до продукування матеріалізованих норм і правил суспільного співжиття – законів. Реалізація цих законів на практиці результується в конкретних діях, спрямованих на задоволення актуалізованих на даному етапі потреб у прийнятих нормативних рамках.

Особливо яскраво дія цього механізму простежується за демократичної форми правління, на чому важливо наголосити в нашій роботі, адже саме цей режим визначено пріоритетним для розбудови в Україні.

Демократична форма правління виступає також прикладом

¹ Моїсеєв Н. Н. Человек и ноосфера. – М. : Молодая гвардия, 1990. – С. 43.

+

того, як діє механізм самоорганізації, який зовні виглядає організацією. Влучним поясненням останнього твердження може послужити цитата з лекцій Ю. Хабермаса про те, як за демократичного режиму суспільство завдяки власному законодавству впливає саме на себе: “Народ програмує закони; закони, у свою чергу, програмують їх же (законів) розробку і застосування. І завдяки цьому члени суспільства (через колективно зобов’язуючі рішення органів управління і юстиції) отримують ті результати і регулятивні правила, які вони ж, у своїй ролі громадян держави, і запрограмували. Ця ідея програмуючого впливу на самих себе за посередництвом закону набуває смислу винятково завдяки тому припущенню, згідно з яким суспільство загалом може бути представлене як одна велика асоціація, що визначає себе саму через посередництво права і політичної влади”¹.

За великим рахунком, закони є правовим чином легітимізованими потребами й інтересами громадян – що дає змогу розглядати механізми прийняття та реалізації законів як циклічний спосіб задоволення їх потреб і інтересів. У такій схемі нерозривний зв’язок процесів самоорганізації та управління очевидний; більш за те: вона показує, що управлінський процес реалізації законів насправді є не що інше, як самоорганізація приватних потреб та інтересів. Державна влада постає таким чином не як головна, домінуюча і все визначаюча сила, а як одна з багатьох соціальних сил, покликана сприяти іншим, виконуючи функцію впорядкування і регулювання їх взаємодії на законодавчій основі.

У цьому контексті варто зазначити, що механізм “самоорганізації за змістом у формі організації” побудований на тій закономірності, що потенціал досягнення поставленої мети значною мірою закладений у змісті самої соціальної системи – тому секрет геніального управління лише в тому, щоб поставити адекватну внутрішнім тенденціям системи мету.

Проте, звісно, організуючі елементи соціальної системи, які мають владу впливати на перебіг суспільних процесів “зверху”, характеризуються безумовною специфікою, що полягає в наявності більших можливостей результативного впливу на життєдіяльність суспільства, аніж їх мають самоорганізаційні за

¹ Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность : московские лекции и интервью. – М. : АО “КАМІ”; Изд. центр “ACADEMIA”, 1995. – С. 48.

формою існування компоненти системи. Аналогічні, “більш впливові”, елементи є і в біологічних організмах – нервова система, яка за посередництвом головного й спинного мозку та вегетативних нервів, здійснює управлінський вплив на самоорганізаційні процеси їх життєдіяльності.

Таким чином, загальна картина функціонування механізму реалізації законів у загальній системі саморегуляції така: людські **потреби** у формі інформаційних сигналів передаються від громадянського суспільства до управлінської підсистеми, де втілюються у відповідні **закони**. Останні ж, завдяки упередженню інформації в матеріальних продуктах і процесах, у формі конкретних **дій** повертаються до громадянського суспільства.

Але це, вочевидь, лише зовнішній бік справи і для повного відтворення потрібного механізму нам слід зазирнути глибше до перебігу зазначених процесів.

Нагадаймо, що кожному системі характеризують її власні змінні, які визначають межі і специфіку процесів самоорганізації та її специфічної складової – саморегуляції, яка найбільше нас власне цікавить. Ці змінні – *параметри порядку*. Вони первісно визначають поведінку системи, і саме їх динаміка на глибинному рівні детермінує весь процес саморегуляції соціального організму країни і зокрема процес реалізації законів. На нашу думку, описаний механізм реалізації законів на глибинному рівні визначається дією параметрів порядку та динамікою їх розвитку.

До речі, зміни параметрів порядку визначають якісні зміни в розвитку соціальної системи. Але зміна параметрів порядку відбувається не повністю, це скоріше актуалізація одних параметрів і послаблення чи нівеляція дії інших.

Треба розрізняти довготривалі і короткотривалі параметри порядку: на відміну від перших, *дія других обмежена одним поколінням*. Визначення повного переліку тих і інших досить проблематичне, але важливим є розуміння їх відмінностей. До *довготривалих* параметрів порядку ми відносимо, зокрема, архетипи як вираження колективного несвідомого, побудовані на їх основі соціальні міфи, норми моралі, керуючі суспільним життям абсолютні ідеали на кшталт ідеї Бога (незалежно від конкретної релігії) та інші феномени, *зміст яких залишається незмінним (або майже незмінним) в різні епохи і в різних суспільствах*. При концентрації на дослідженні соціального

—+—

організму окремої країни до них можна віднести і компоненти ментальності відповідних етносів, представники яких складають населення цієї країни. *Короткотривалими* ж постають такі параметри порядку соціальної системи, як закони держави, ідеологія її керівництва, панівні на даному етапі наукові школи, авторитет тієї чи іншої церкви, домінуюча освітня парадигма тощо.

Серед іншого довготривалі та короткотривалі параметри порядку різняться за їх значенням у відносно стабільні та хаотичні періоди суспільного розвитку. Так, під час кризи актуалізується значення довготривалих параметрів порядку: звернення саме до них зазвичай допомагає визначити подальший шлях у ситуаціях, коли більшості членів соціуму здається, що цього шляху взагалі немає. Після подолання кризової позначки, коли постає потреба в стабілізації соціальної системи, на передній план виходять інші параметри порядку, призначені для утвердження встановленого під час кризи якісно нового стану, – короткотривалі, тому що вони є дієвими тільки в конкретний, дуже обмежений в історичному масштабі, інтервал часу.

Хоча параметри порядку за будь-яких обставин формуються самоорганізаційним чином, часто люди не можуть дочекатися їх виокремлення або не вважають природні параметри порядку оптимальними і тому намагаються штучно створити їх аналогові замітники. Це може мати позитивне значення тільки дуже нетривалий проміжок часу, оскільки штучно створені і свідомо підтримувані параметри порядку (це однозначно може стосуватися тільки короткотривалого їх типу) спроможні надмірно стабілізувати систему і перевести її до стану надлишкової закритості.

Конструктивним є виділення російським дослідником В. Романовим таких основних довготривалих параметрів порядку для соціуму окремої країни:

– вірування (що об'єднують людей в широкому діапазоні засад – від релігійної віри, віри в любов і братерство до вірності Батьківщині, рідним тощо);

– переконання (стійкі комбінації поглядів, що утворюються на основі впорядкованих знань про природу, людину і суспільство, про о. смисл процесів, що відбувається в них і між ними) – вони виступають основою суспільної свідомості;

– соціальні норми (загальноприйняті орієнтири поведінки, які

виявляються в цінностях, традиціях, еталонах тощо)¹.

На нашу думку, цей перелік необхідно доповнити ще одним – причому першим – параметром порядку, яким є колективне несвідоме. Це зробить наведений перелік максимально повним, надасть йому фундаменту і добудує в ньому логічну послідовність.

Відповідно короткотривалі параметри порядку є регуляторами життя одного покоління і включають часткові норми, цінності, установки тощо. При цьому динаміка соціальної самоорганізації визначається якістю міжрівневого узгодження параметрів порядку: згідно принципу динамічної ієрархічності, довготривалі параметри порядку підкоряють собі короткотривалі, і останні (наприклад, закони) повинні створюватись виходячи зі змісту довготривалих параметрів порядку. Це, наприклад, проявляється в об'єктивному впливі законів природи на формування державних норм, внутрішньонаціональних традицій. Водночас короткотривалі параметри порядку впливають на процес оновлення довготривалих параметрів, хоча й не так швидко в історичному часі, як навпаки. Їхня взаємна відкритість характеризує стан динамічної впорядкованості системи загалом.

Закони виступають одними з найбільш дієвих короткотривалих параметрів порядку на рівні нації, а законотворчість і їх реалізація є ключовим напрямом державного регулювання ентропійних характеристик суспільства. Це особливо важливо підкреслити у зв'язку з тим, що – як переконала постнекласична наука – рівень ентропії в будь-якій соціальній системі має тенденцію до неухильного зростання. Законодавство як система встановлених державою стандартизованих норм регулює поведінку соціальних суб'єктів за посередництвом соціального контролю і з метою утримання ентропії у припустимих рамках. В ідеальному варіанті, джерелом формування законів у демократичній державі виступають параметри порядку, які виокремлюються в процесі самоорганізації національної спільноти і виділяються серед інших тим, що проявляють себе в соціально конструктивній якості. Закон фіксує такі параметри порядку, наділяючи їх властивістю загальнообов'язковості для всього населення країни, підкріплюючи це встановленням юридичної відповідальності за

¹ Романов В. Л. Социальная самоорганизация и государственность. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во РАГС, 2003. – С. 49-50.

+

порушення дозволених меж поведінки. Щоправда, ступінь ефективності законів може бути різним, і не секрет, що сучасна українська нація керується незадовільними для більшості населення законами. Першопричина цього – в недотриманні параметрів порядку. Для формування ефективно діючого законодавства важливе врахування наступного зауваження: найбільш ефективно закони діють тоді, коли їх творчість була побудована на вірній фіксації короткотривалих параметрів порядку *при їх обов'язковому узгодженні* з довготривалими параметрами порядку населення конкретної країни. За такого підходу зменшується силовий тиск законів, оскільки їх зміст максимально наближується до власних факторів і тенденцій самоорганізації системи.

Окреслений принцип ефективності реалізації законів тісно пов'язаний з ідеєю про спектр потенційних структур, що активно розробляється в рамках синергетики. Йдеться про те, що соціальна система будь-якого рівня розвитку вибудовує у своїй структурі тільки те, що відповідає внутрішнім тенденціям її самоорганізації (вірніше, можливе формування і не відповідних їм компонентів і зв'язків, але вони існуватимуть недовго). Спектр потенційних структур, які можуть утворитися, закладений у внутрішньому середовищі, але обмежений характеристиками оточення. Ідея про спектр потенційних структур (яка іноді в синергетичних розбудовах модифікується в ідею про спектр можливих шляхів еволюції системи) глибше розкривається такими тезами:

– навіть у *відносно* простій нелінійній системі (порівняно із соціальними) потенційно закладена чисельність можливих для системи структур або векторів розвитку (метафоричним аналогом сучасного розуміння нелінійного середовища є первородний Хаос, який є безформною першоосновою усіх можливих світових структур порядку);

– однак кількість закладених шляхів еволюції *не нескінченна*, адже в системі можуть виникати тільки ті структури, які відповідають внутрішнім тенденціям процесів самоорганізації в нелінійному середовищі – тобто існує своєрідна заборона на штучне конструювання всього не відповідного їм, а можливими є тільки онтологічно допустимі варіанти;

– більш за те: не всі закладені потенції мають рівну ймовірність реалізації – остання обмежена зовнішніми умовами,

які виступають в ролі керівних параметрів;

– здійснення вибору одного з варіантів означає відмову від інших і незворотнім чином вирішує долю системи (яскравим символічним відображенням цієї закономірності в народних казках є камені на роздоріжжі із зазначеними на них варіантами “направо підеш – коня втратиш”, “наліво підеш – загинеш” тощо);

– момент вибору зі спектру можливих структур означає деяку визначеність майбутнього: коли система вже потрапила в поле дії певного атрактора (чинника), формується жорстка установка на цей майбутній стан.

Окреслення механізму реалізації законів було б неповним без визначення основних **функцій виконавчої влади**, адже саме їх виконання в сукупності забезпечує дію механізму реалізації законів.

Провідною функцією виконавчої гілки влади слід вважати **загальноорганізаційну**, сутність якої полягає в організуючому впливі на весь соціальний організм країни з метою забезпечення його життєдіяльності. Зміст цієї функції складається з таких аспектів:

– забезпечення цілісності соціального організму;

– практичне виконання втілених у законах настанов і правил суспільного співжиття та забезпечення їх дотримання всіма членами суспільства;

– забезпечення відносної стабільності і безпеки соціального організму;

– управління всіма галузями народного господарства;

– визначення оптимального вектора розвитку соціуму і відповідне спрямування суспільної життєдіяльності;

– управління як внутрішніми, так і зовнішніми взаєминами держави та країни, розв’язання відповідних проблем;

– видання указів та розпоряджень.

Зрештою, в такому багатоманітті завдань можна виділити два основні напрями, або підфункції: соціальне управління та політичне адміністрування – вони відповідають ієрархічно взаємопов’язаним урядовому кабінету та адміністративному, на які ми вказали при аналізі структури виконавчої гілки влади.

Для забезпечення загальноорганізаційної функції в структурі виконавчої влади виконується низка допоміжних функцій.

Серед них, насамперед, слід назвати **функцію взаємозв’язку з іншими учасниками процесу державного**

—+—

управління, а саме з президентом, парламентом, органами судової влади і громадянським суспільством. Ефективний взаємозв'язок між окремими гілками і органами влади є необхідною передумовою цілісності державно-управлінської підсистеми і соціального організму загалом, адже, за Г. Гегелем, “природа організму така, що якщо не всі його частини переходять в тотожність, якщо одна з них вважає себе самостійною, то загинути мають усі”¹. Він вказував, що держава є організм, тобто розвиток ідеї в її різниці – таким чином утворюються різні влади, породжуючи політичний устрій, але якщо ці різні сторони стають вільними, єдність між ними втрачається². Власне, і сутність внутрішньої суверенності державного організму полягає, за Гегелем, не в абстрактній відокремленості гілок влади, а в їх органічній взаємозалежності і підпорядкованості державній єдності.

Взаємозв'язок виконавчої влади з президентом особливо тісно проявляється в таких аспектах:

– питаннях забезпечення безпеки та оборони країни, організації зовнішніх взаємин та визначенні провідних напрямів внутрішньої політики;

– повноваженні глави держави робити кадрові призначення в центральні органи виконавчої влади.

Це у країнах зі змішаною чи парламентською формами правління. За президентської ж моделі глава уряду здійснює і фактичне керівництво виконавчою гілкою влади.

В Україні відносини між президентськими структурами та урядом досить складні, тому що перерозподіл повноважень між ними, хоча і визначено теоретично Законом про Кабінет Міністрів України, на практиці лише триває.

Взаємозв'язок виконавчої влади із законодавчою гілкою відрізняється залежно від форми державного правління.

Так, у президентських (президентсько-парламентських) країнах керівник виконавчої влади (президент чи монарх) має право законодавчої ініціативи, але сам не підзвітний парламенту і сам не може його розпустити (навіть передбачена конституціями багатьох країн процедура імпічменту означає відсторонення особи від влади не за неефективне управління, а лише за

¹ Гегель Г. В. Ф. Философия права; пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – С. 293.

² Там же.

скоєння злочину). Однак, засобом певної збалансованості гілок влади є доопрацювання законопроектів у комітетах парламенту та дія механізму депутатських звернень і запитів, створення слідчих комісій парламенту з конкретних питань.

За кабінетно-парламентської форми правління взаємозв'язок між законодавчою і виконавчою гілками влади тісніший. Зокрема, парламент:

- ухвалює державно-управлінські рішення;
- контролює діяльність уряду шляхом усних і письмових запитів депутатів;
- затверджує програму діяльності уряду в різних сферах суспільного життя.

У Канаді та Великій Британії глава держави після висловлення парламентом недовіри уряду може навіть відправити кабінет у відставку або призначити нові парламентські вибори.

З другого боку, уряд, відіграючи провідну роль у здійсненні виконавчої влади, є суб'єктом законодавчої ініціативи.

Уряд має можливість впливу на формування парламенту і навпаки: парламент у будь-який час може оголосити уряду недовіру, так само і уряд може оголосити дострокові парламентські вибори. Однак, слід підкреслити, що в країнах із парламентською формою державного правління це мало імовірно, оскільки більшість міністрів як представники правлячої партії зазвичай є й депутатами парламенту.

За змішаної форми правління склад уряду і програма його діяльності мають затверджуватися в парламенті (хоч уряд формально і призначається президентом). Як уже зазначалось у попередньому розділі, якщо президент і парламентська більшість належать до однієї партії, механізм реалізації законів наближується до президентської моделі, у протилежному ж випадку – до кабінетно-парламентської.

Не менш важливим є й *взаємозв'язок органів виконавчої влади із судовою гілкою*. В Україні він полягає в тому, що Кабінет Міністрів України повинен:

- здійснювати заходи щодо забезпечення виконання судових рішень органами виконавчої влади та їх керівниками;
- забезпечувати фінансування видатків на утримання судів у межах, визначених Законом про Державний бюджет України, та створювати належні умови для функціонування судів та

діяльності суддів;

– призначати постійного представника у конституційному Суді України.

Також Кабінет Міністрів України має:

– створювати умови для вільного розвитку і функціонування системи юридичних послуг та правової допомоги населенню;

– організовувати фінансове і матеріально-технічне забезпечення діяльності правоохоронних органів, соціальний захист їх працівників та членів сімей останніх;

– вживати заходи щодо захисту прав і свобод, гідності, життя і здоров'я людини та громадянина від протиправних посягань, охорони власності та громадського порядку, забезпечення пожежної безпеки, боротьби із злочинністю, протидії корупції тощо¹.

Уряд може виконувати деякі так звані квазі-судові функції, прикладом чому є Міжвідомча комісія з антидемпінгу в Україні².

Кабінет Міністрів України може бути позивачем і відповідачем у судах загальної юрисдикції (при цьому інтереси КМУ представляє Міністерство юстиції України), а також звертається до Конституційного Суду України для надання висновків про відповідність Конституції України міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, які вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість, а також для офіційного тлумачення законів України.

Взаємозв'язок виконавчої влади з громадянським суспільством в Україні полягає в тому, що Кабінет Міністрів України:

– розробляє державний бюджет, від якого залежить розподіл фінансування між окремими ділянками громадянського суспільства;

– залучає громадян до процесу прийняття рішень, що мають важливе суспільне значення;

– безпосередньо або через місцеві органи виконавчої влади забезпечує реалізацію передбачених законом прав об'єднань громадян;

– розглядає пропозиції об'єднань громадян з питань, що

¹ Закон України “Про Кабінет Міністрів України” № 514 V //Голос України. – 02.02.2007. – № 0202.

² Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук [та ін.]; за заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во “Ай Бі”, 2002. – С. 255.

належать до його компетенції;

– спрямовує діяльність органів виконавчої влади на сприяння ефективному функціонуванню та розвитку місцевого самоврядування;

– забезпечує взаємодію центральних і місцевих органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування у вирішенні питань місцевого значення;

– забезпечує здійснення контролю за виконанням органами місцевого самоврядування наданих їм повноважень виконавчої влади.

Значну роль у взаємозв'язку виконавчої влади з громадськими організаціями відіграють засоби масової інформації, які теоретично мають статус “четвертої влади”, що досить рідко, щоправда, виправдовується на практиці. Так, згідно українського законодавства, Кабінет Міністрів України регулярно інформує громадськість через засоби масової інформації про свою діяльність.

Отже, функція взаємозв'язку органів виконавчої влади включає їх взаємозв'язок і взаємодію з президентськими структурами, органами законодавчої та судової гілки, з елементами громадянського суспільства.

Функціонування будь-якої соціальної системи неможливе без забезпечення її відносної стійкості, на що зокрема спрямована **бюрократична функція** виконавчої гілки влади, яка стосовно загальноорганізаційної також виступає допоміжною. Традиційно на рівні побутової суспільної свідомості термін “бюрократія” несе негативний заряд, однак у науці для розведення її позитивного й негативного аспектів є два терміни – “бюрократія” і “бюрократизм”. Детальніше на їх відмінностях ми зупинимося при аналізі можливих недоліків виконавчої гілки влади. Наразі лише зазначимо, що бюрократизмом називають стан і явище надмірної формалізованості, абсолютизації ролі усталеності і постійності – натомість “бюрократія” означає конструктивну відносність прояву цих характеристик. Так, за М. Вебером, бюрократією називають раціональну форму та ієрархічну систему колективної діяльності людей та управління нею, яка характеризується чітким визначенням меж компетенції на кожному з рівнів та прийняттям рішень у чіткій відповідності до законів та нормативів. Завдяки цьому функція бюрократії означає забезпечення певної стійкості, домірної впорядкованості та відносної формалізованості системи

державного управління для того, щоб можливими були прогнозування та планування, розробка концепцій управління та діяльності, створення методологічної бази реалізації тієї чи іншої програми. Однак, коли ці риси максимізуються і порушується баланс між ними та рухливістю, гнучкістю, поліваріантністю громадянського суспільства, настає процес бюрократизації, що призводить до неоптимального управління, помилок у прийнятті рішень у нестандартних ситуаціях, зрештою, до зниження авторитету суб'єкта управління і втрати контролю над керованою підсистемою.

Для забезпечення виконання загальноорганізаційної функції як свого основного призначення виконавча гілка влади виконує ще й допоміжну **функцію власного самовідтворення**. Як уже зазначалося, вся управлінська підсистема (і зокрема її виконавча складова) своїм виникненням завдячує існуванню онтологічної потреби спільноти у самовпорядкуванні – потреби, яка загострюється з ускладненням суспільного життя. Ця потреба є перманентною, вона ніколи не може бути абсолютно задоволеною, і тому з необхідністю зумовлює самовідтворення управлінської піраміди – а останнє забезпечує аутопоезис всього соціального організму країни.

Загалом, виділивши загальноорганізаційну функцію як основну для виконавчої підсистеми, функції самовідтворення, взаємозв'язку з іншими органами державного управління та бюрократичну функцію як допоміжні, варто підкреслити, що всі ці функції в сукупності забезпечують повноцінний внесок виконавчої влади у функціонування системи саморегуляції соціального організму країни.

У світлі всіх виділених функцій, безумовно, кидається у вічі те, що виконавча влада найтіснішим способом пов'язана з життєдіяльністю громадянського суспільства і постає найбільш видимим компонентом державно-управлінської підсистеми.

У першому наближенні громадянське суспільство можна розуміти як сферу соціальної самоорганізації, що відбиває розгортання недержавних приватних відносин і взаємодії індивідуальних і колективних інтересів, що детермінується реалізацією свободи особистості і в умовах демократії чинить вирішальний вплив на формування соціальних цінностей. Поряд із функцією самоорганізації, самовираження та самореалізації особистостей і таким чином формуванням соціального капіталу,

громадянське суспільство покликано виконувати ще й такі (основні), як забезпечення прав і свобод людини і громадянина; систематизація й регулювання вимог громадян і процесів їх задоволення.

Однак, наразі – і не в останню чергу завдяки синергетичному підходу – змінюється традиційне уявлення про громадянське суспільство як сукупність створених на добровільній основі організацій, які виражають інтереси певних соціальних груп і організують своїх членів незалежно від державної влади. У сучасному світі стає зрозумілим, що громадянське суспільство є полем взаємодій приватних інтересів і способів діяльності суспільних суб'єктів, а також процесом спонтанного виникнення і розвитку різних соціальних структур. Тому кризь призму теорії самоорганізації яскраво видно, що громадянське суспільство не може бути повністю вільним від інституту держави: в процесі самоорганізації, який активно розгортається в громадянському суспільстві, утворюються параметри порядку, але надалі вони фіксуються державною владою і відтоді регулюють громадянські взаємини. Так, за висловом Дж. Кіна, категорія громадянського суспільства описує складний і рухливий комплекс захищених законом недержавних інституцій, які здебільшого є ненасильницькими, самоорганізованими, саморегульованими, перебувають у постійному зв'язку одна з одною та з державними інституціями, які є для них “рамкою”, що звужують чи водночас уможливають їхню діяльність¹.

З другого боку, і державне управління тісно пов'язане з громадянським суспільством, навіть можна зауважити, що вони не мають чітких меж одне стосовно одного. Причому, з позицій синергетики, саме вплив громадянського суспільства на державу (шляхом породження параметрів порядку) є прямим, а виробництво державною владою законів, їх реалізація та контроль за виконанням – це вже зворотній зв'язок. Адже у сфері громадянського суспільства містяться більш природні власні внутрішні тенденції розвитку соціального організму країни, до того ж, у ній згорнений цілісний спектр можливих варіантів подальшого розвитку соціуму. Керівна підсистема не може “зверху” нав'язувати суспільству цілі та напрями його розвитку, бо розгортання процесів, що не відповідають закладеним всередині

¹ Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / пер. з англ. О. Гриценко ; літ. ред. О. Гриценко. – К. : “ К. І. С. ”; “ АНОД ”, 2000. – С. 15.

об'єктивним передумовам розвитку системи, не будуть тривалими та результативними.

Завершивши таким чином аналіз функціонування виконавчої гілки влади в системі соціального організму країни, ми логічно переходимо до висвітлення механізму соціального контролю за державним управлінням, дія якого розгортається в середовищі громадянського суспільства.

5.6. МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ АБО ЗВОРОТНИЙ ЗВ'ЯЗОК

В основі механізму соціального контролю в системі саморегуляції соціального організму країни лежить влада громадянського суспільства у структурі саморегуляції соціального організму країни, де вона взаємодіє з державною владою.

Така постановка питання закономірна, оскільки “кінцева мета громадянського суспільства – досягнення щасливого життя, чому сприяють як державні, так і особисті відносини (членів громадянського суспільства – авт.). І так само його кінцева мета означає життя, а всяке життя, яке ми розглядаємо, становить певне природне поняття, і воно охоплюється й підтримується завдяки об'єднанню”¹ – додамо від себе – зусиль громадянського суспільства і держави.

Вона, така постановка питання, валідна ще й з того боку, що громадянське суспільство не можна уявляти собі як дещо таке, що залишається за вирахуванням держави, як таке, що існує поза нею. Радше, їх треба розглядати як два органи одного цілого, оскільки розвиток інститутів громадянського суспільства і політичних інститутів держави розвивались одночасно і у тісній взаємодії. Примітно, що кожен елемент у громадянському суспільстві має свій аналог у сфері політичного. Наприклад, правам людини відповідають політичні права громадянина, соціальному, економічному, національно-культурному, релігійному і т.п. плюралізму – плюралізм політичних партій.

Для поглиблення аналізу атрибутивних властивостей влади

¹ Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.] ; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – Т. 1. – С. 137.

громадянського суспільства наголосимо, що громадянська і політична/державна різновиди влади стикаються між собою шляхом доповнення одна одної у морфологічному і функціональному вимірах, а поле їх інтегрованого розвитку забезпечує демократична, правова і соціальна держава.

Це означає, що алгоритм подальшого аналізу визначається технологією сумісного функціонування соціального інституту влади у межах соціального організму країни, де громадянська і політична влади відіграють роль інгредієнтів.

Почнемо з обґрунтування для взаємодії соціальної і політичної різновидів влади необхідності існування **єдиного правового поля**. У сфері владних відносин розвиненому громадянському суспільству відповідає правова держава. Як відмічав Б. М. Чичерін: "джерело будь-якого права є свобода". Право є саме визначена законом свобода або можливість діяти. Тому виборне право співзвучне з політичною свободою або зі свободою громадян як членів держави"¹.

При цьому правова держава асоціюється з такою організацією державного і суспільного життя, яка характеризується пануванням права і верховенством закону, що покликані забезпечувати визнання й гарантію прав і свобод усіх громадян в усіх сферах, а з боку громадян – повагу до законів і інститутів існуючої системи, що стала складовим елементом правосвідомості більшості населення країни. З цього погляду основні постулати теорії правової держави, що сформульовані ще її засновником І. Кантом, зберігають свою силу і в наші дні².

У правовій державі, що утримується на суверенитеті як основоположному принципі його життєздатності, тільки законно обраний уряд уповноважений застосовувати силу як інструмент примусу. Дієздатна урядова монополія на застосування сили є найважливішим критерієм інтеграції високодиференційованого суспільства. Але це не означає єдиноособистості і неподільності верховної влади у державі. Ще Ш. Монтеск'є у своїй праці "О духе законів" (1748 р.) писав: "Політична свобода може бути виявлена тільки там, де немає зловживання владою. Однак, багаторічний досвід показує нам, що кожна людина, що наділена владою, схильна зловживати нею і утримувати у своїх руках владу до останньої можливості... Для

¹ Чичерин Б. Н. О народном представительстве. – М. : Типография Грачева и Комп, 1866. – С. 10-11.

² Кант І. Сочинения : в 4 т. – Ч. 2. – М., 1965. – С. 234-235.

—+—

того, щоб попередити подібне зловживання владою, необхідно, як це впливає з самої природи речей, щоб одна влада стримувала іншу... Коли законодавча і виконавча влади поєднуються в одному і тому самому органі ...не може бути свободи... З другого боку, не може бути свободи, якщо судова влада не відділена від законодавчої і виконавчої... І наступить кінець усьому, якщо одна і та сама особа або орган, дворянський або народний за своїм характером, почне здійснювати усі три види влади”¹.

Інакше кажучи, правова держава, на відміну від деспотичної або поліцейської, сама себе обмежує певним комплексом постійних норм і правил, центральне місце серед яких займає поділ державної влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову, які, реалізуючи свої суворо визначені функції, стримують та врівноважують одна одну, тим самим створюють гарантії проти порушення демократичних норм і зловживань владою.

До того ж, через виборчу систему та виборчий процес члени громадянського суспільства мають можливість контролювати влади і у випадку необхідності корегувати їх дії. Законодавець також підзвітний закону, як окремий громадянин. Підзаконність державної влади доповнюється визнанням за окремою особою невід’ємних і недоторканих прав, що передують самій державі. Принцип недоторканості особистості доповнюється недоторканністю житла і листування.

Загалом правова держава покликана за допомогою закону забезпечити умови для існування і функціонування громадянського суспільства, основних його інститутів, у тому числі й владного, принципів та цінностей. Тому очевидно, що правова держава має низку загальних і об’єднуючих усіх членів громадянського суспільства правових основ, що мають за своєю сутністю надкласовий і загальнолюдський характер, утримує у собі начало, що об’єднує всіх у органічне ціле – соціальний організм країни. При цьому громадянське суспільство являє собою комплекс приватних інтересів, що суперечать один одному, правова держава, як виразник загальної волі, має їх примирити і узгодити між собою.

Отже, для того, щоб забезпечити узгодження багатоманіття приватних інтересів громадянського суспільства і не виставити свої на перший план, тобто не бюрократизуватись, держава

¹ *Монтескьє Ш. Л. О духе законов // Монтескьє Ш. Избранные произведения / общ. ред. и вступ. ст. М. Н. Баскина. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 20.*

повинна бути правовою, для розуміння громадянського суспільства – соціальною, а здатною до взаємодії – демократичною. Оксамитові революції кінця 80-х років минулого століття у Центральній та Східній Європі породили “радикальний інтелектуальний поворот у бік категорії громадянського суспільства”¹, а трояндова, помаранчева і тюльпанова – на початку XXI століття на території СНД – значно його посилили.

Для обґрунтування наявності **функціональних** зв'язків і взаємодії між соціальною і політичною владою використаємо диференціацію влади громадянського суспільства на економічну, соціальну, політичну і ідеологічну і знайдемо відповідні їм форми взаємодії на практиці.

Тут треба зробити одне зауваження, оскільки не усі вони однаково розвинені і не усі однаково інтенсивно застосовуються. Однак, це не знімає з порядку денного вивчення наявності взаємозв'язку між ними і алгоритму їх взаємодії.

Почнемо аналіз з **економічної сфери**. Не для кого не секрет, що будь-яка держава має спеціально розроблену економічну стратегію і веде цілеспрямовану політику, яка має узгоджуватися з поведінкою носіїв економічної влади від громадянського суспільства. Топологічний аналіз доводить, що найпотужніше це відбувається на корпоративному і некорпоративному рівнях. Тому корпоративізм, як правило, визначається як інституціональна система, в якій публічна політика напрацьовується шляхом взаємодії між державним апаратом і обмеженим колом впливових в могутніх корпоративних організацій, головним чином бізнесу, з одного боку, і профспілками, з другого. У такому випадку корпоративним організаціям надається монополія представництва у відповідних сферах їх інтересів у обмін на їх підкорення певним обмеженням, що накладає держава.

Інакше кажучи, **політичне представництво доповнюється функціональним**, або представництвом інтересів, що, природно, вносить істотні зміни у систему функціонування традиційних парламентських механізмів, а також у способи і процедури вирішення конфліктів між працею і капіталом.

Тож, корпорація – це інституалізована замкнена група, що монополює розпоряджається своїми ресурсами, виконує певні

¹ Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / пер. з англ. О. Гриценко; літ. ред. О. Гриценко. – К.: “К. І. С.”; “АНОД”, 2000. – С. 78

господарські, адміністративні, воєнні та політичні функції, а водночас відстоює і захищає специфічні колективні інтереси своїх членів. Корпорація – досить ієрархізована структура, у якій реальна влада належить вузькому колу елітних груп, а внутрішні корпоративні відносини будуються на засадах лояльності та особистої відданості рядових членів верхівці корпорації.

До специфічних рис корпоративізму політологи відносять: участь організацій, що є виразником певних групових інтересів, у політичному житті; зростання впливу фахових представників групових інтересів на шкоду ролі пересічних членів; привілейоване становище деяких асоціацій та їх широкі можливості впливу на прийняття рішень; заміна конкуренції інтересів їх монополією в певних сферах, на які поширюються корпоративні відносини¹.

Неокорпоративізм має дещо інші можливості у цьому процесі. Він притаманний країнам з сильними соціал-демократичними традиціями, культурною та мовною гомогенністю, наприклад, Австрії, Данії, Швейцарії, Німеччині, Фінляндії, Бельгії, Ірландії та ін. Зміст його полягає у тому, що це “демократична система представництва й узгодження інтересів різноманітних фірм, асоціацій і організацій; система узгодження інтересів трьох партнерів – держави, підприємців і профспілок; тактика певного примусу з боку держави щодо інших учасників переговорів, у процесі яких визначаються цінності та пріоритети, пов’язані із загальнонаціональними інтересами; система міжкорпоративної взаємодії, члени якої несуть один перед одним обов’язки щодо виконання взаємних угод”².

Головними перевагами корпоративістської моделі групової політики або соціального партнерства є: запобігання виникнення соціальних конфліктів між працею і капіталом; високий рівень поінформованості сторін щодо своїх потреб; створення ефективних механізмів прийняття рішень, що враховують інтереси всіх учасників відносин, поглиблення взаємопорозуміння й співробітництва між ними; підвищення передбачуваності державної політики та зниження вірогідності помилок у прийнятті рішень.

Корпоративізму притаманні й певні вади, головними серед

¹ Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во “Ай Бі”, 2002. – С. 433.

² Там само.

яких є: монополізація функції представництва інтересів у певних сферах найбільшими та найвпливовішими організаціями; стримування конкуренції у цих сферах та консерватизм у їх розвитку; деяке зниження самостійності в діяльності уряду; обмеження можливості прийняття альтернативних рішень; певна олігархізація державного апарату; зниження активності рядових членів організацій щодо захисту своїх групових інтересів.

На думку Ф. Шміттєра, під впливом неокорпоративістської практики відбувається трансформація сучасних демократій. З'являються нові явища й тенденції в їх розвитку. Зокрема, поряд з індивідами, громадянські функції починають виконувати організації, кожна з яких виступає як окрема дійова особа політичного процесу. Як наслідок, "демократія стає усе більш пов'язаною з "інтересами", усе більше "організованою" й усе більше "непрямою"¹.

Отже, у ході формування функціонального портрету взаємодії громадянського суспільства і держави ми знайшли носіїв економічного різновиду влад і можемо надати тут масу прикладів лобювання, корупції, що виникає на цьому ґрунті, навести поширені і відпрацьовані форми захисту держави від лобістських й інших посягань економічного походження з боку громадянського суспільства. Тут і далі такі зв'язки і взаємодію, мається на увазі різновидів влади, можна аналізувати як взаємовідносини базису і надбудови.

У **соціальній сфері** суспільства функціональна залежність має розглядатися, на нашу думку, на основі соціальної політики держави і процесу творення і відтворення родового життя, що знайшло правове закріплення у правах і свободах людини. Отже, права і свободи людини – це її соціальні можливості, у тому числі й кратологічні, які визначаються економічними й культурними умовами життя суспільства і законодавчо закріплюються державою. В них виражена та міра свободи, яка об'єктивно можлива для індивіда на конкретному етапі розвитку суспільства.

Складні зв'язки, що виникають між державою і особою, а також взаємовідносини між людьми держава фіксує юридично – у вигляді прав, свобод і обов'язків. Саме вони створюють правовий статус індивіда як одну із найважливіших політико-юридичних категорій, що нерозривно пов'язана з соціальною структурою –

¹ Шміттєр Ф. Неокорпоративизм // Полис. – 1977. – № 2. – С. 18.

—+—

остовом громадянського суспільства, рівнем демократії, станом законності. У правах, свободах та обов'язках не тільки фіксуються зразки, стандарти поведінки, які люди вважають корисними і доцільними для життєдіяльності соціальної системи, а й розкриваються основні принципи взаємовідносин держави та особи. Інакше кажучи, це вузол усіх проблем і найчутливіша форма зв'язку, що гостро реагує на порушення принципу соціальної справедливості у будь-якій формі і у будь-якій ланці взаємозв'язку особистості і держави.

Іншим прикладом тут може бути сім'я та її місце і роль у державі. “Як на сфері приватного права і приватного блага сім'ї та громадянського суспільства, держава – це, з одного боку, зовнішня і їхня вища влада, природі якої підпорядковані й від якої залежать їхні закони та їхні інтереси; проте, з другого боку, вона їхня іманентна мета, і її сила – в єдності її кінцевої мети й особливого інтересу індивідів, у тому, що вони так само мають обов'язки стосовно неї, як і наділені правами”¹ – писав Г. Гегель. Усе тут спирається на єдність загального й особливого в державі. У давніх державах особлива мета цілком збігалася з волінням держави, у новітній час ми вимагаємо, навпаки, власного погляду, власного воління й власної совісті. У давніх народів усього цього в такому розумінні не було, воля держави була для них останньою.

Зовсім інакше виглядає зв'язок та **взаємодія політичної** сфери суспільства і громадянського суспільства. Ми тут зупинимось на трьох видах такої взаємодії. Перша з них стосується способів взаємодії місцевого самоврядування і державних інституцій. Загальне розуміння необхідності самоврядування стало надбанням ХХ століття. Проте й у минулому ця ідея мала своїх прихильників і захисників. Серед найяскравіших сторінок, написаними класиками політичної думки про роль та механізми самоврядування, – книга А. де Токвіля “Про демократію в Америці”.

Для європейських країн велике значення має прийнята Радою Європи “Європейська Хартія місцевого самоврядування” (1985). Вона визначає ті стандарти самоврядування, на які мають орієнтуватись усі демократичні країни.

Історично склалися дві моделі місцевого самоврядування:

¹ Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) та ін. ; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – Т. 2. – С. 106.

англосаксонська та континентальна (європейська). Вони пов'язані з пануванням однойменних правових систем і відрізняються принципами, на яких вибудовується система стосунків між органами місцевої влади та центральним урядом. Провідним принципом самоврядування є організаційне й функціональне відокремлення його органів від органів державної влади; взаємовідносини між ними регулюються лише законом. Передача повноважень з центру на місця передається шляхом децентралізації й деконцентрації влади, що дає змогу будувати демократію знизу догори¹.

По-друге, стиківка може відбуватись завдяки наявності систем багатопартійності, які забезпечують альтернативні шляхи захисту суспільних, громадських інтересів. Їх виникнення пов'язують з потребою встановлення стійких каналів зв'язку між багатоманітними структурованими групами інтересів і владними інститутами. Громадянське суспільство розглядається як підстава і опора демократії, а демократія з її складовою – багатопартійною системою – як перенесення властивого громадянському суспільству соціального плюралізму на політичний рівень. Однак, не будь-яка багатопартійна система є наслідком утвердження громадянського суспільства².

Це досить дискусійне питання і тому однозначної відповіді на нього немає, оскільки політичні партії належать, на думку багатьох дослідників, як громадянському суспільству, так і політичній сфері суспільства. З таким розумінням ролі політичних партій, насамперед опозиційних, можна погодитись тільки з певними зауваженнями. Головна функція політичних партій у тому, щоб розмежувати сфери громадянського суспільства і політичної влади, головним втіленням і суб'єктом реалізації якої є держава.

Політичні партії, що сформувались і стверджувались як реальні суб'єкти політичного процесу у своїй більшості утвердилися лише у другій половині XIX ст., були покликані узаконити вихід громадянського суспільства з важких лабет держави. Головне завдання політичних партій полягало в тому, щоб перетворити багатоманіття приватних інтересів окремих громадян, соціальних прошарків, зацікавлених груп до єдиного знаменника.

¹ Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во "Ай Бі", 2002. – С. 281-321.

² Там само. – С. 458-459.

—+—

Оскільки кожен окремий громадянин не в змозі безпосередньо брати участь в управлінні державою, то ліберально-демократична форма правління передбачала принцип представництва різних соціальних страт у системі влади. При цьому у кожній країні цей принцип складався й існував по-іншому, оскільки за логікою речей поставало питання про інструменти і засоби його реалізації.

Як такі інструменти поступово у всіх капіталістичних країнах виникли і ствердились політичні партії. У політичній структурі суспільства вони виступають як носії конкуруючих один з одним політичних курсів, не ставлячи під сумнів законність існуючого конституційного ладу.

Головна мета партій полягає в тому, щоб забезпечити представництво у політичній системі тих прошарків населення, інтереси яких вони віддзеркалюють. Вони виконують важливу функцію щодо формалізації і інституалізації політичної участі громадян, заміні спонтанних, а часом й “незаконних” форм політичних дії “узаконеними”, інституалізованими формами участі через партії та виборчу систему.

Вони виконують цілу низку функцій з забезпечення зв'язків між різними рівнями і гілками державної влади, напрацьовують компромісні політичні рішення, виконують посередницькі функції між різними соціальними групами, що утворюють їх виборчу базу, проводять мобілізацію громадської думки на підтримку вимог, що вони висувають, ідейно й організаційно забезпечують виборчі кампанії і висувають кандидатів на виборні посади на всіх рівнях влади.

Усе це дає основу для висновку про те, що політичні партії, будучи вкоріненими у громадянському суспільстві, все таки більшою мірою є важливими провідними конструкціями політичної системи, ніж самого громадянського суспільства. Однак, вони складаються з членів громадянського суспільства, які вирішують через партійні механізми і механізм багатопартійності свої політичні проблеми.

Другий приклад функціональної “стиківки” громадянського суспільства і держави на владному полі ми наведемо із галузі судової практики. Участь членів громадянського суспільства у судових процесах як громадських обвинувачів, або, навпаки, публічних захисників, особливо як присяжних, напряду стикують їх з державою у сфері політичного протистояння.

На підтвердження цієї тези можна навести захист приватної або корпоративної власності у суді. Як писав Г. Гегель: “Принцип цієї системи потреб має як власна особливість знання й водіння суцї в собі й для себе загальність, загальність свободи тільки абстрактно, отже, як право власності в собі, яке, однак, тут не виступає більше тільки в собі, а й у своїй дійсності, як захист власності через здійснення правосуддя”¹.

Особливо потужною “працює” механізм взаємодії влади і держави у залі правосуддя, коли справи розглядаються за участю присяжних. “Право самосвідомості, момент суб’єктивної свободи, може розглядатись як суттєвий погляд з питання про необхідність публічного здійснення правосуддя і так званих судів присяжних”² – писав Гегель.

До цього треба додати факт законодавчої ініціативи з боку особистості, корпорацій чи їх угруповань, нарешті, пропозиції з боку системи місцевого самоврядування – це теж момент функціональної стиковки громадянського суспільства і держави.

Отже, у політичній сфері ми знаходимо механізми співпраці політичної влади громадянського суспільства і влади державної. Ясно, що їх треба досліджувати окремо, оскільки це складна й розгалужена функціональна система.

Специфічним об’єктом є дослідження співпраці між **ідеологічною владою** громадянського суспільства і системою державного управління. Пов’язуючи ідеологічну владу у громадянському суспільстві з діяльністю церкви, інститутів культури і освіти, слід наголосити, що співпраця тут багатогранна і вона віддзеркалена в освітянській і культурній політиці будь-якої держави.

Проблемним питанням є взаємодія церкви і держави. Церква намагається посилити свій вплив на державу, нав’язати їй свої ідеали і цінності. На практиці сформувалася навіть течія клерикалізму, що ставить за мету посилення впливу церкви та духовенства на політичне і культурне життя. Однак у багатьох країнах церква законодавчо відокремлена від держави. Необхідність цього кроку пояснював Г. Гегель таким чином: “Насамперед, видається підозрілим, що релігію рекомендують і

¹ Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.] ; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – Т. 2. – С. 76.

² Там само. – С. 89.

—+—

шукають у часи суспільних негараздів, руїни й гніту, що люди переконують шукати в ній втіху проти неправа й у надії відшкодувати втрати. Якщо ж далі вважається, що релігія наставляє до байдужості стосовно мирських інтересів, течії й справ дійсного життя, тоді як держава – це дух, що перебуває у світі, то звернення до релігії виявиться або непасуючим для того, щоб звести інтереси та справи держави до суттєвої серйозної мети, або призведе до того, що все, що стосується управління державою, постане як справа байдужої сваволі...”¹

Таким чином, ми знайшли повну “стиківку” різних видів громадянської влади і діяльності державної влади. Специфікою такої взаємодії, що сформована за сферами суспільства, є те, що вона відбувається за принципом “суб’єкт – об’єктних” відносин, тобто держава керує, а громадянське суспільство підкоряється. У цій взаємодії ми спостерігаємо “спокій приватного права й безпеку задоволення потреб” громадянського суспільства, що є консервативним об’єктом управління і неспокій держави, що намагається організувати й активізувати цей процес, як суб’єкт управління.

Зовсім в іншому світлі постає, на нашу думку, їх взаємодія у структурі соціального організму країни. Тут ми маємо ефект системи, що обов’язково набуває функціональної прибавки, оскільки ціле завжди більше суми складових частин. Це означає, що вказані підсистеми здатні вступати у взаємодію між собою за іншим принципом і складати систему саморегуляції соціального організму країни. У цій взаємодії вони вже обидві втрачають попередні характеристики: держава – суб’єкта управління, а громадянське суспільство – об’єкта управління і перетворюються на два рівноправні учасника саморегуляційного процесу. Тепер вони, радше, діють за принципом прямого і зворотного зв’язку.

Це означає, що далі ми повинні аналізувати підсистему влади громадянського суспільства як цілісність, тобто досліджувати її інтегровану функцію, що вона постачає у соціальний організм країни. Така підсистема має декілька відмінностей від попередніх розрізнених за сферами видів взаємодій. По-перше, взаємодія у системному виконанні охопила всі рівні родового життя, тобто

¹ Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.] ; авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – Т. 2. – С. 112.

активізована підсвідомість, свідомість і зверхсвідомість особистості. По-друге, взаємодія охопила усі три рівні саморегуляції соціального життя: архетипічний, нормативний і інформаційно-знаковий. По-третє, у якості регуляторів задіяні усі чинники впливу на людину та її угруповання.

Література до розділу

1. *Акчурин И. А.* Единство естественнонаучного знания. – М. : Наука, 1974. – 207 с.
2. *Алексеев С. С.* Государство и право. Начальный курс. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юридическая литература, 1994. – 192 с.
3. *Алексеев С. С.* Как готовить закон? // Известия. – 1992. – 14 декабря.
4. *Алексеев С. С.* Правовое государство – судьба социализма. Научно-публицистический очерк. – М. : Юридическая литература, 1988. – 176 с.
5. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / Нац. общ.-науч. фонд. – М. : Мысль, 1999. – Т. 3 : Европа. Америка: XVII-XX в.в. – 829 с.
6. *Аристотель.* Сочинения : в 4 т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1975. – 550 с.
7. *Аристотель.* Сочинения : в 4 т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1978. – 687 с.
8. *Аристотель.* Сочинения : в 4 т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1981. – 613 с.
9. *Аристотель.* Сочинения : в 4 т. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
10. *Бандурка О. М., Греченко В. А.* Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть : монографія. – Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – 304 с.
11. *Бандурка О., Древаль Ю.* Розвиток парламентаризму – безповоротний // Голос України. – 1999. – 14 грудня.
12. *Барак А.* Судейское усмотрение / пер. с англ. – М. : Изд-во НОРМА, 1999. – 364 с.
13. *Бачило И. Л.* Государство и право в условиях глобализации // Государство и право на рубеже веков (материалы всероссийской конференции). Проблемы истории и теории / отв. ред. В. С. Нерсисянц. – М. : Ин-т гос. и права РАН, 2001. – С. 32-38.
14. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права ; пер. с фр. – М. : Изд. дом NOTA BENE, 2000. – 576 с.
15. *Боброва Н. А.* Конституционный строй и конституционализм в России : монография. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право. – 2003. – 264 с.
16. *Братко А. Г., Лазарев В. В.* Источники права: общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юридическая литература, 1994. – 366 с.
17. *Браун Т., Рижова Н., Вайз Чарльз.* Структура та діяльність парламентських комітетів // Комітети – основа діяльності законодавчих органів влади. – К. : Основи, 1997. – 124 с.
18. *Бутаков А. А.* Основные формы движения материи и их взаимосвязь в свете современной науки. – М. : Высшая школа, 1974. – 264 с.

19. *Быченков В. М.* Институты: сверхколлективные образования и безличные формы в социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – 965 с.
20. *Васильев Л. С.* История Востока : в 2 т. – Т. 1. – М. : Высшая школа, 1998. – 495 с.
21. Віденська конвенція про дипломатичні зносини: міжнародний документ від 18 квіт. 1961 р. [Електронний ресурс] // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
22. *Войтович С.* Проблема соціальних інститутів у соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 151-165.
23. *Гайман В.* Механизм обеспечения реализации закона в современных условиях // Советское государство и право. – 1991. – № 12.
24. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права ; пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
25. *Гель А. П., Цвігун Д. П.* Судова система України. – К. : МАУП, 1999. – 52 с.
26. *Гетьман В. П., Килимник Ю. В.* Влада. Бесіди про Конституцію. – К. : Вентурі, 1997. – 32 с.
27. *Гоббс Т.* Левиафан // Мир философии : книга для чтения. – Ч. 2. Человек. Общество. Культура. – М. : Политиздат, 1991. – 346 с.
28. *Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.* Цивілізаційна історія України. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2005. – 632 с.
29. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
30. Государственное право Германии : в 2 т. ; пер. с нем. / издатели : Й. Изензее, П. Кирххоф. – Т. 1. – М. : Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1994. – 312 с.
31. *Грошевий Ю. М., Марочкін І. Є.* Органи судової влади в Україні. – К. : ІнЮре, 1997. – 20 с.
32. *Дворкін Р.* Серйозний погляд на права. – К. : Основи, 2000. – 520 с.
33. *Дегтярєв А. А.* Политическая власть как регулятивный механизм социального общения // Полис: политические исследования. – 1996. – № 3. – С. 108-120.
34. *Дюрягин И. Л., Приголкин А. С.* Правотворчество в советском государстве. – М. : Юридическая литература, 1974. – 157 с.
35. *Иванов В. Д., Иванов П. В., Макушенко В. Г.* Правоохранительные органы и судебная система Российской Федерации. – М. : “Изд-во Приор”, 1999. – 164 с.
36. *Иванчишин П. А.* Общество. Государство. Власть. – М. : Граница, 1994. – 383 с.
37. *Ильин И. А.* О сущности правосознания. – М. : Рарогъ, 1993. – 236 с.
38. *Исаев И. А.* История государства и права России. – М. : Юрист, 1993. – 198 с.
39. Исполнение законов / Круглый стол журнала “Советское государство и право” // Советское государство и право. – 1991. – № 6.
40. Истина... И только истина! Пять бесед о судебной-правовой реформе. – М. : Юридическая литература, 1990. – 432 с.

41. История Древнего Востока : учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. И 90 “История” / А. А. Вигасин, М. А. Дандамаев, М. В. Крюков и др. ; под ред. В. И. Кузищина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2003. – 462 с.
42. *Задерако В. Г., Волошкина Н. Н.* Правоохранительные органы Российской Федерации. – Ростов-на-Дону : РВШ МВД РФ, 1994. – 190 с.
43. *Заєць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 309 с.
44. Закон України № 2862-ХІІ від 15.12.1992 р. “Про статус суддів” (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
45. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій України” № 2531-ІІІ від 21.06.2001 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
46. Закон України “Про господарські суди” № 1142-ХІІ від 04.06.1991 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
47. Закон України “Про Кабінет Міністрів України” № 514 V // Голос України. – 02.02.2007. – № 0202.
48. Закон України № 2862-ХІІ від 15.12.1992 р. “Про статус суддів” (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
49. Закон України “Про судоустрій України” № 3018-ІІІ від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
50. *Захист цивільних прав у суді / за ред. В. В. Комарова.* – Харків : Основа, 1995. – 256 с.
51. *Зинченко Н. И.* Правоохранительные органы. – М. : Моск. гос. ун-т коммерции, 1999. – 96 с.
52. *Казанский А. Б.* Аутопоззис: системно-теоретическая модель биологических и социальных процессов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.soc.pu.ru/news/semtes1.shtml>.
53. *Кененов А. А., Чернобель Г. Т.* Логические основы законотворческого процесса // Правоведение. – 1991 – № 6. – С. 71-76.
54. *Керимов Д. А.* Законодательная техника : научно-методическое и практическое пособие – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1998. – 280 с.
55. *Кін Дж.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / пер. з англ. О. Гриценко ; літ. ред. О. Гриценко. – К. : “ К. І. С. ”; “ АНОД ”, 2000. – 191 с.
56. *Киров В.* Парадоксы государственной власти в гражданском обществе (конституционно-правовые аспекты) : пер. с болгар. – М. : Независимое изд-во “Манускрипт”, 1992. – 230 с.
57. *Кистяковский Б. А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. – 688 с.

58. *Ковачев Д. А.* Механизм социалистического правотворчества. – М. : Юридическая литература, 1977. – 189 с.
59. *Козлова Е. И., Кутафин О. Е.* Конституционное право Российской Федерации. – М. : Юристъ, 1995. – 480 с.
60. *Козюбра М. І.* Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 24-32.
61. Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
62. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
63. *Кокошкин Ф. Ф.* Лекции по общему государственному праву. – 2-е изд. – М. : Изд. Башмаковых, 1912. – 289 с.
64. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
65. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст.141.
66. *Кравченко А.* Управленческие революции // Социальный труд. – 1991. – № 1. – С. 49-54.
67. *Кравчук М. В.* Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навчальний посібник. – 3-тє вид., змін, й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – 247 с.
68. *Красников Б. И.* Пути развития общества / АН Украины Институт стратегических исследований. – К. : Хрещатик, 1994. – 32 с.
69. *Краснов Б. И.* Власть как общественное явление // Социально-политический журнал. – 1994. – № 7-8. – С. 43-45.
70. Краткий политический словарь / *Абаренков В. П., Аверкин А. Г., Агешин Ю. А.* и др.; сост. и общ. ред. *Л. А. Оникова, Н. В. Шишлина.* – 4-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1987. – 509 с. – С. 144.
71. *Кривовенко Л. Т.* Право законодательной инициативы // Советское государство и право. – 1997. – № 8. – С.3-11.
72. *Кривенко Л.* Український парламент: двопалатність чи однопалатність? // Віче. – 1999. – № 9. – С. 3-19.
73. Кримінальний кодекс України 05.04.2001 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
74. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
75. *Кудрявцев В. Н.* О правопонимании и законности // Государство и право. – 1994. – № 3. – С. 3-8.
76. *Кудрявцев В. Н.* Правомерное поведение: норма и патология. – М. : Наука, 1982. – С. 287.
77. *Куценко В. И.* Социальная задача как категория исторического материализма. – К. : Наукова думка, 1972. – 371 с.

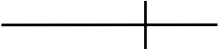
78. *Ледяев В. Г.* Власть: концептуальный анализ. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2001. – 384 с.
79. *Лепский В. Е.* Информационно-психологическая безопасность субъектов дипломатической деятельности // Дипломатический ежегодник – 2002: сборник статей. колл. авторов. – М.: Научная книга, 2003. – С. 233-248.
80. *Ливиниц Р. З.* О легитимности закона // Теория права: новые идеи: сб. статей. – Вып. 4. – М.: Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1995. – С. 18-30.
81. *Локк Дж.* Избранные произведения. – М.: Согласие, 1962. – Т. 2. – 860 с.
82. *Лукич Р.* Методология права. – М.: Прогресс, 1981. – 215 с.
83. *Мамут Л. С.* Народ в правовом государстве. – М.: Изд-во НОРМА, 1999. – 160 с.
84. *Маритен Ж.* Человек и государство: пер. с англ. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
85. Международно-правовая защита прав и свобод человека: сб. документов. – М.: Политиздат, 1990. – 379 с.
86. *Мельник М. І., Хавронюк М. І.* Суд та інші правоохоронні органи. – К.: Атіка, 2000. – 512 с.
87. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
88. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
89. *Монтескье Ш.* О духе законов // Монтескье Ш. Избранные произведения / Общ. ред. и вступ. ст. М. Н. Баскина. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 159-734.
90. *Мурашин Г. О.* До питання реформування судової влади // Правова держава. – К., 1997. – Вип. 7. – С. 67-70.
91. На пути к правовому государству / под ред. И. Н. Ионина. – Л.: Лениздат, 1989. – 142 с.
92. Народы мира: историко-этнографический справочник / гл. ред. Ю. В. Бромлей. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – 624 с.
93. Научные основы правотворчества / отв. ред. Р. О. Халорина. – М.: Юридическая литература, 1981. – 119 с.
94. *Наишиц А.* Правотворчество: теория и законодательная техника. – М.: Прогресс, 1974. – С. 256.
95. *Новиков К.* Бюрократический централизм // Деньги. – 2008. – № 8 (663). – 03 марта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc-rss.aspx?DocsID=858089>.
96. *Нозік Р.* Розподільна справедливість // Сучасна політична філософія: антологія; пер. с англ. / упоряд. Я. Кіш. – К.: Основи, 1998. – С. 239-276.
97. *Оборотов Ю. М.* Современное государство: основы теории: учебный курс. – Одесса: Астропринт, 1998. – 132 с.
98. Общая теория права и государства / под ред. В. В. Лазарева. – М.: Юристъ, 1994. – 360 с.
99. Общая теория права. Курс лекций / под ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – 544 с.
100. *Осетинський А. Й.* Організація та функціональні засади діяльності касаційної інстанції (на прикладі судової палати Вищого господарського суду України):

- автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Академія адвокатури України. – К., 2005. – 20 с.
101. Основи демократії : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій. – К. : Вид-во “Ай Бі”, 2002. – 684 с.
 102. *Павиленис Р. И.* Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. – М. : Мысль, 1983. – 286 с.
 103. *Питтнер М.* Управление как социальное явление (некоторые аспекты марксистско-ленинского анализа управления) // Вопросы философии. – 1981. – № 12. – С. 88-89.
 104. Политико-правовые ценности: история и современность / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 256 с.
 105. Политическая наука: новые направления ; пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – 816 с.
 106. Постанова Верховної Ради України № 2296-ХІІ від 28.04.1992 р. “Про Концепцію судово-правової реформи в Україні // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30.
 107. Правоохранительные органы в СССР. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 288 с.
 108. Правоохранительные органы России / под ред. В. П. Мосиенко. – Ростов-на-Дону : Рост. гос. экон. акад., 1998. – 215 с.
 109. Правоохранительные органы Российской Федерации / под ред. В. П. Божьева. – М. : Спарк, 1996. – 286 с.
 110. Практика Європейського Суду з прав людини: Рішення. Коментарі. – 2000. – № 4.
 111. *Приголжин А. С.* Процессуальные формы правотворчества / под ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева. – М. : Юридическая литература, 1976. – 254 с.
 112. Про державний кордон України: закон України від 04 листопада 1991 р. № 1777-ХІІ [Електронний ресурс] // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
 113. *Пугачев В. П., Соловьев А. И.* Введение в политологию. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 352 с.
 114. Рекомендація № R (2000) 2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини від 19 січня 2000 року // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 1.
 115. *Решетников Ф. М.* Правовые системы стран мира: Справочник. – М. : Юридическая литература, 1993. – 340 с.
 116. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII “Прикінцеві та перехідні положення” Закону України “Про судоустрій України” (справа про Касаційний суд України) від 11 грудня 2003 року // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

117. *Ржевский В. А., Чепурнова И. М.* Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности. – М. : Юристъ, 1998. – 215 с.
118. *Романов В. Л.* Социальная самоорганизация и государственность. – изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – 236 с.
119. *Сабо Имре.* Основы теории права / под ред. и с вступ. статьей В. А. Туманова ; пер. с венгер. – М. : Прогресс, 1974. – 270 с.
120. *Савицкий В. М.* Организация судебной власти в Российской Федерации. – М. : БЕК, 1996. – 298 с.
121. *Сатаров Г. А.* Анализ политической структуры законодательных органов по результатам поименных голосований // Российский монитор: архив современной политики. – 1992. – Вып. 1.
122. *Святоцький О.* Адвокатура в юридичному механізмі захисту прав громадян (історико-правове дослідження): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1994. – 281 с.
123. *Синюков В. Н.* Исполнение законов // Советское государство и право. – 1991. – № 6.
124. *Сириенко В. Ф.* Интересы – власть – управление. – К. : Наукова думка, 1991. – 149 с.
125. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. – Харків : Консум, 2006. – 696 с.
126. *Скиба В.Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В.* Вступ до політології: екскурс в історію правничо-політичної думки. – К. : Основи, 1996. – 718 с.
127. *Скитович В. В.* Судебная власть как системное образование // Изв. вузов. Правоведение. – СПб., 1997. – № 1. – С. 147-155.
128. Словарь синонимов русского языка: ок. 9000 синонимических рядов / под ред. Л. А. Чешко. – 5-е изд., стереотип. – М. : Русс. яз., – 1986.
129. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – 1600 с.
130. Советское законодательство: пути перестройки / под ред. А. В. Мицкевича, А. С. Приголкина. – М. : Юридическая литература, 1989. – 488 с.
131. Современная западная социология : словарь / сост. Ю. Н. Давыдов и др. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
132. Современные зарубежные конституции : учебное пособие : сборник документов по конституционному праву зарубежных стран / сост. В. В. Маклаков ; ред. Б. А. Страшун. – М. : Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1996. – 284 с.
133. Социология : учебник для вузов / В. Н. Лавриненко, Н. А. Нартов, О. А. Шабанова, Г. С. Лукашова ; под ред. проф. В. Н. Лавриненко. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 349 с.
134. Социология : учебное пособие / А. Н. Елсуков, Е. М. Бабосов, А. Н. Данилов и др. / под ред. А. Н. Елсукова. – Мн. : НТООО “ТетраСистемс”, 1998. – 560 с.
135. *Спасов Б. П.* Закон и его толкование. – М. : Юридическая литература, 1986. – 143 с.
136. *Stim P.* Верховенство закону чи верховенство суддів: на захист правового плюралізму ; пер. з англ. // Політична думка. – 1997. – № 3. – С. 31-57.

137. Суд и правосудие в СССР / под ред. Р. Г. Биктанова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. – 400 с.
138. Теория государства и права : учебник для вузов / под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 640 с.
139. Теория права и государства / под ред. В. В. Лазарева – М. : Юрид. л., 1994. – С. 123.
140. *Тертышник В. М., Марченко А. В., Тертышник И. И.* Защита прав и свобод человека. – Харьков : Арсис, 2000. – 288 с.
141. *Тихомиров Ю. А.* Публичное право. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 496 с.
142. *Тихомиров В., Приголкин А., Казьмин И.* Законотворчество и план // Народный депутат. – 1990. – № 9. – С. 95-98.
143. *Тихомиров Ю. А.* Теория компетенции. – М. : Изд. г-на Тихомирова М. Ю., 2001. – 355 с.
144. Указ Президента України “Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України” № 889/2002 від 01.10.2002 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
145. Указ Президента України “Про кількість суддів Апеляційного суду України, Касаційного суду України та Вищого адміністративного суду України” № 995/2002 від 07.11.2002 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
146. Указ Президента України “Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні” № 810/98 від 22.07.1998 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
147. Указ Президента України “Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів” № 1417/2004 від 16.11.2004 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
148. *Филиппов П. М.* Судебная защита и правосудие в СССР. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 182 с.
149. Філософія політики : короткий енциклопедичний словник / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) та ін.; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.
150. Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.]; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. 1. – 364 с.
151. Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.]; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. 2. – 370 с.
152. Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.]; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. 3. – 407 с.
153. Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.]; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) та ін. – К. : Знання України, 2003. – Т. 4. – 429 с.

154. *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
155. *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
156. *Философский энциклопедический словарь* / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева [и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
157. *Фролов С. С. Социология : учебник.* – 3-е изд., доп. – М. : Гардарики, 1999. – 344 с.
158. *Фуллер Л. Л. Анатомія права ; пер. з англ.* – К. : Сфера, 1999. – 144 с.
159. *Фурсов А. И. Макрорегионы на спиралях истории // Афро-азиатский мир: региональные исторические системы и капитализм: проблемно-тематический сборник / РАН ИНИОН. Центр научно-информационных исследований глобальных и региональных проблем. Отдел Азии и Африки / сост. Фурсов А. И. – М., 1999. – С. 5-13.*
160. *Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991-2001 рр.* – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 228 с.
161. *Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность : московские лекции и интервью.* – М. : АО “КАМІ”; Изд. центр “ACADEMIA”, 1995. – 250 с.
162. *Халипов В. Ф. Власть (Основы кратологии).* – М. : Луч, 1995. – 304 с.
163. *Халипов В. Ф., Халипова Е. В., Шишкын А. Н. Выборы и власть : словарь-справочник избирателя.* – М. : Совершенство, 1999. – 380 с.
164. *Хэммонд П. Теория обратной связи и ее применения / пер. с англ. М. А. Берманта ; под ред. Я. З. Цыпкина.* – М. : Физматгиз, 1961. – 424 с.
165. *Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.*
166. *Циппеліус Р. Філософія права : підручник ; пер з нім.* – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
167. *Чиркин В. Е. Основы государственной власти.* – М. : Юрист, 1996. – 112 с.
168. *Чичерин Б. Н. О народном представительстве.* – М. : Типография Грачева и Комп, 1866. – 552 с.
169. *Шатовал В. Парламент як орган народного представництва // Віче. – 1999. – № 5. – С. 3-11.*
170. *Шишкін В. І. Судові системи країн світу : навч. посібник : у 3 кн. / КНУ ім. Тараса Шевченка. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 2. – 335 с.*
171. *Шляхтун П. За що боролися... або чи вдасться “червоному” парламентові “повернути кермо на 180 градусів”? // Голос України. – 1998. – 28 березня.*
172. *Шмиттер Ф. Неокорпоративизм // Полис. – 1977. – № 2. – С. 14-22.*
173. *Шмитт К. Политическая теология : сб. ; пер. с нем.* – М. : “КАНОН-пресс-Ц”, 2000. – 336 с.
174. *Щекин Г. В. Теория социального управления : монография.* – К. : МАУП, 1996. – 408 с.
175. *Эсмен А. Основные начала государственного права. – Том 1 : Новейшая свобода, принципы и учреждения / под ред. и с предисл. М. М. Ковалевского ; пер. с фр. Н. К. Кончевской.* – М. : Типо-литография В. Рихтер, 1898. – 450 с.

-
176. Эсмен А. Основные начала государственного права. – Т. 2 : Государственное право Французской республики / А. Эсмен ; пер. с фр. Н. Кончевской ; под ред. и с предисл. М. М. Ковалевского. – М. : Изд. К. Т. Солдатенкова, 1899 (Тип.-литогр. В. Рихтер). – 399 с.
177. Юридический энциклопедический словарь / ред. кол. : А. Я. Сухарев (гл. ред.) и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1984. – 415 с.
178. Ярмакі Х. П. До питання про звернення громадян // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 1. – С. 44-49.
179. Judgment of The European Court of Human Rights: BRUMARESCU v. ROMANIA, 28 October 1999, Published in Reports of Judgments and Decisions, 1999-VII.

РОЗДІЛ 6

СПЕЦИФІКА САМОРОЗГОРТАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ УКРАЇНИ

6.1. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ УКРАЇНИ

Історично склалося так, що на території сучасної України паралельно існувало декілька історико-культурних традицій, найбільш вагомими серед яких є традиції запорізького козацтва, що поширювалися на Південній Україні, Магдебурзького права – на Правобережній Україні, заповіді Корана – в Криму, церковні братства – у Львові, Острозі та інші.

Такий історико-культурний поділ призвів до розвитку великої кількості історичних форм саморегуляції соціального процесу України.

Ще в мезоліті на території України зароджується архетипний рівень системи саморегуляції, коли починається формування родів та племен, а вже в період від неоліту до енеоліту та епохи бронзи на території України існують різноманітні культури як прийшлих племен, так і автохтонного походження, в яких можна простежити формування інституту старійшин, вождів та жерців, що пізніше став основою системи, яка регулювала відносини всередині родових і племінних утворень.

Племена киммерійців, скіфів, сарматів, що кочували по території України, є представниками оформленого архетипного

рівня системи саморегуляції, оскільки саме в їх структурах було закріплено інститут старійшин та вождів, які мали владу в урегулюванні питань як внутрішнього життя, так і взаємодії із зовнішнім середовищем. Пізніше така система саморегуляції знайшла своє вираження в життєдіяльності племен половців, печенегів та інших кочівників.

У східних слов'ян архетипний рівень виявився у формуванні та розвитку об'єднання 15 племен – Київської Русі, які на основі військової демократії регулювали відносини як усередині окремих племен, так і в усьому об'єднанні, що базувалися на звичаях та традиціях. Така форма саморегуляції існувала до правління Ярослава Мудрого (1019–1054), за якого в Київській Русі було введено вперше “Правду і устав Ярослава” (1015), який започаткував створення законодавчої бази в Київській Русі.

Створення законодавчої бази поклало початок другому рівню саморегуляції – нормативному. Історичною формою його існування стало політичне утворення – держава Київська Русь, в якому відносини між соціальними групами, а також із зовнішнім середовищем регулювалися на основі різних законів, що були оформлені в “Руську правду”.

Наприкінці IX – до кінця X ст. у Київській Русі продовжується процес вдосконалення апарату управління, що засновувався на принципі сюзеренітету-вассалітету. Носіями влади тут були князь, боярська дума та народні збори (віче).

Князь був постійно функціонуючим верховним органом влади, що отримував її у спадок або після обрання (за припинення князівського роду). При отриманні влади у спадок додатковим фактором вибору немов би підтверджувалася згода народу на передачу влади князю. Оскільки спочатку існувала певна обмеженість князівської влади, що було закономірним продовженням попередніх родових відносин. Після введення християнства вважається, що влада князя обмежена тільки богом. Наприкінці X – у першій половині XI ст., в період розквіту Київської Русі одним з найважливіших критеріїв, яким повинен був відповідати князь, був критерій дотримання законності.

Боярська дума була другим постійно діючим органом верховної влади. До її складу входили бояри (найвищі служилі люди), старці й старійшини (земські бояри), духовні сановники (при цьому не тільки вищої ієрархії – єпископи та ігумени головних монастирів). Спочатку це була рада “найкращих людей”

землі, що разом з князем постійно вирішують найважливіші питання верховного управління, пізніше функції боярської думи змінюються.

Народні збори (віче) виникають з племінних сходок стародавніх слов'ян і перетворюються в збори повноправних громадян головного міста землі. Вони не були постійно діючим органом влади.

Історично склалося так, що Україна мала свою державність лише фрагментарно, в певні проміжки історичного часу. Тому, крім держави Київської Русі, можна назвати ще кілька державних утворень на території сучасної України.

Витоки нормативного рівня саморегуляції слід шукати ще у започаткованих у VI – IV ст. до н.е. античних містах-державах Північного Причорномор'я, в яких збережені основи давньогрецького права поєдналися з місцевими звичаями й традиціями.

З розпадом Київської Русі можна говорити про феодальну роздробленість як ще одну історичну форму саморегуляції нормативного рівня, яка базувалася на законах і представляла собою встановлений аристократичний устрій із замково-вотчинною системою управління залежно від політичних орієнтацій феодальних князівств. Такими князівствами були Галицько-Волинське, Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, що мали князя та дорадчий орган, який спрямовував політику землі.

Після періоду феодальної роздробленості Україна тривалий час намагалася створити свою державу, але всі її спроби закінчувалися невдачею, і лише на початку ХХ ст. з'явилося самостійне державне утворення – Українська Народна Республіка доби Центральної Ради (1917-1918), яка знайшла своє продовження в Гетьманаті П. Скоропадського (1918), Директорії (1918-1919) та в злитті із Західноукраїнською Народною Республікою. До цього часу всі елементи держави теж трансформувалися і пристосовувалися до нових змін, що виявилось в якісно іншому оформленні держави. В цей час вже остаточно сформувалися юридичні норми права, які через дію законів регулюють взаємодію всіх елементів системи.

Свою державність Україна остаточно сформувала на початку 90-х рр. ХХ ст., коли відбулося становлення самостійних державних структур, відповідних їм інститутів влади, відродження

+

старих звичаїв, що формувалися віками, і на їх основі створювалися нові духовні цінності суспільства. Швидкими темпами формуються елементи системи управління – підсистема, що управляє, та підсистема, якою управляють. Всі ці процеси є складовими частинами нормативного рівня системи саморегуляції соціального процесу України, який тільки починає складатися.

В інші ж історичні періоди нормативний рівень системи саморегуляції в Україні розвивався як складова частина процесу саморегуляції соціальних організмів таких держав, як Річ Посполита, Австро-Угорська, Османська та Російська імперії, СРСР.

Особливістю процесу саморегуляції на Україні є те, що і перший, і другий рівні системи саморегуляції існували не тільки послідовно, але й паралельно один одному. Яскравим прикладом цього може бути одночасне існування запорізького козацтва, братств, цехів зі своїми звичаями на території України, що входила в той час до складу Російської, Османської імперій.

Серед вищезазначених традицій найбільше практичне значення для розбудови нової України має, на наш погляд, саме запорізьке козацтво. Воно завжди привертало до себе увагу вчених – істориків, археологів, етнографів, політиків, державних діячів та інших, які вивчали виникнення та розвиток козацтва, формування інститутів влади, військову організацію, міжнародні відносини козаків, персоналії гетьманів та кошових отаманів. Козаків порівнювали з фронтесменами Заходу, з напівчернецькими орденами, з рицарським орденом хрестоносців.

З цих досліджень виникали ідеї про козацьку республіку, про окремий козацький субетнос як “державу в державі”, тобто як самостійний організм, життєдіяльність якого регулюється за допомогою традицій. Останній розвивається паралельно з іншим соціальним організмом (державою), процеси в якому регулюються за допомогою закону.

Як відомо, запорізьке козацтво починає формуватися на території Південної України наприкінці XV ст. В цей час вона є вільною, малозаселеною територією, що фактично не входить до складу державних утворень. Тому сюди почали переселятися люди, не задоволені своїм життям, які тікають від переслідування або ж йдуть сюди на промисли – рибальство, мисливство та інші. Вони починають зливатися з місцевим населенням та створювати

військові загони для захисту від татар та розбійників. Спочатку такі групи діяли незалежно одна від одної і взаємодіяли між собою лише в разі потреби. Але це були більш-менш постійні утворення. Крім людей, що сюди тікали, “козакувало” і місцеве населення – феодали зі старостами, але вони не стали основою козацтва.

На цьому етапі починають формуватися саме козацькі звичаї та традиції на основі принесених сюди старих звичаїв під впливом навколишнього оточення.

Але з подальшим розвитком та розширенням військових загонів, зміцненням військової бази, розселенням на більшій території козацтво починає привертати до себе увагу сусідів – Російської та Османської імперій та Речі Посполитої, особливо останньої.

Деякі магнати (Остап Дашкевич, Предслав Лянцкоронський, староста Хмельницький, Бернард Претвич, староста Барський, Семен Полозович, староста Черкаський та інші) почали розглядати територію степу як плацдарм для протистояння татарам та укріплення своїх кордонів. Тому вони звертають увагу на загони козаків, що розташовувалися на цій території, і вже в XVI ст. починають створювати з них єдину військову організацію. Князь Байда Вишневецький у 1540-х рр. об'єднав розрізнені групи козаків і зробив спробу збудувати укріплення на о. Мала Хортиця. Це укріплення існувало недовго і було одним з перших прикладів будівництва Січі. Тому напівлегендарна Січ на о. Хортиця була вже збудована з урахуванням стратегічного та географічного факторів, а Запорізьку Січ можна розглядати як військове укріплення та козацьку республіку.

На Запорізькій Січі це виявилось у формуванні інститутів влади, таких як гетьман, кошові отамани, а також старшина (бунчужний, обозний, писар та ін.), що утворили суб'єкт управління. Прості козаки, а також місцеве населення склали своєрідну спільноту. Але треба зазначити, що регулювання відносин між цими системами йшло на основі звичаїв та традицій. Всі державні справи вирішувалися на великому (загальному) колі або малому козацькому колі.

Гетьман же сам приймав рішення лише внутрішнього порядку, але якщо вирішення питань стосувалося міжнародної або військової сфери, то збиралася рада козаків, яка й приймала рішення простою більшістю голосів.

+

Ця димерна система розвивалася протягом усього існування як Запорізької Січі, так і всієї України доби Гетьманщини. Але вона дещо видозмінювалася протягом цього часу. По-перше, змінювалася підсистема, що управляла. До її складу входили вже не тільки гетьман, старшина та інші, а й почали проникати державні чиновники російської імперії (Малоросійські колегії, призначені гетьмани). По-друге, змінювався склад і підсистеми, якою управляли: спочатку це були козаки (реєстрові та низові), населення прилеглих до Січі хуторів, а згодом це стало населення всієї території України.

В різний період існування козацтва гетьмани по-різному сприймали політичні обставини, що склалися на той час, і залежно від цього приймали рішення бути на стороні тієї чи іншої держави, підтримати у військовому плані ту чи іншу сторону. Яскравим прикладом цього є гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1616–1622), за якого козацтво здобуло найбільших успіхів та слави. Саме при ньому козаки виступають не лише захисниками селянства, але й протекторами Православної церкви. Своєю діяльністю Сагайдачний повернув Києву значення культурного, релігійного осередку України.

З другого боку, історії відомі випадки ситуативності рішень політичної верхівки козацтва (орієнтація на мусульманську Туреччину, розлад у політиці гетьманів Лівобережної та Правобережної України щодо Польщі та Московії).

Але навіть в часи Гетьманщини запорізьке козацтво зберігало свою автономність, постійно відтворюючи власну субсистему саморегуляції. Свідченням стійкості соціальної організації козацтва є паралельне існування владних структур Гетьманщини і Війська Низового (Петро Конашевич-Сагайдачний у Києві – Яцько Неродич-Бородавка на Січі, Іван Виговський та Петро Дорошенко – Іван Сірко, Іван Мазепа – Кость Гордієнко та інші).

Регулювання відносин на основі звичаїв та традицій тісно переплітається з особливою мораллю та етикою козацтва. Але крім специфічної моралі, козаки мали й особливе ставлення до церкви. З одного боку, козаки були православними, вірили в бога, робили пожертви церквам, на старості йшли до монастирів. При гетьмані Сагайдачному було поновлено ієрархію Православної церкви. Але, з другого боку, існували залишки язичницьких вірувань; у козаків, які постійно перебували під загрозою смерті, ходили у походи проти татар, врешті-решт сформувався

особливий тип менталітету – не боятися ні чорта, ні бога. Крім цього, козаки жили на межі християнського та мусульманського світів, що також проявлялося у культурі (одяг, зброя тощо).

Зі всього вищесказаного можна зробити висновок про функціонування козацтва як однієї з історичних форм саморегулювання на основі звичаїв та традицій, тому спроби підмінити традиції писаними законами (“Конституція прав і свобод Запорізького Війська” Пилипа Орлика 1710 р.) були приречені на провал.

Іншою історичною формою саморегуляції, що існувала паралельно державі, були міста, які мали статuti на основі Магдебурзького права. Серед них можна назвати Львів, Перемишль, Дрогобич та інші міста, що мали міське самоврядування. Статuti Магдебурзького права регулювали зміни в місті, відносини між його населенням. На чолі міського самоврядування стояли війти та бургомістри, що складали систему, яка регулювала всі структури міста.

Міста, що отримали повну або часткову незалежність від князя, герцога чи єпископа, мали наступну структуру, що відбивала відносини в місті: по-перше, це десятинець – кремль з головним собором та вічевою площею; по-друге, “кінці”, з яких складалося місто і на які воно продовжувало традиційно ділитися; по-третє, вулиці. Вулиці вибирали “улічанського старосту”, “кінці” – “кончанського старосту”, що й відали місцевими справами та представляли свої “округи” на зборах міста¹. На протидію таким містам міста, що мали господаря, вирізнялися укріпленою резиденцією владики, яка височіла над містом і протистояла йому.

Всередині самого міста існували ще менші історичні форми саморегуляції – цехи та церковні братства.

Цехи були громадами, що самоуправлялися, з власними статutom, судом і виборним “цехмістром” на чолі, які власне і складали систему, що регулювала відносини у вирішенні поточних справ в інтересах майстрів, контролювала якість продукції, яку виробляв цех та об’єднувала ремісників певного фаху, що давало можливість при необхідності відстоювати свої позиції.

Завданням церковних братств (Львівське, Київське) спочатку

¹ Гутнов А. Е., Глазычев В. Л. Мир архитектуры: лицо города. – М. : Молодая гвардия, 1990. – С. 125.

—+—

була турбота про зовнішній порядок у церквах, піклування про хворих, але з розширенням складу братств, до яких входили вже міщани, шляхта, духовенство, розширився і спектр завдань, які вони виконували. Вони отримали право контролю за діями єпископів та митрополита, виступали проти національних та релігійних обмежень. Тому братства можна назвати специфічною історичною формою, що здійснювала функцію контролю над системою, що управляє.

Як вже було зазначено вище, ці форми існували паралельно з іншими історичними формами на нормативному рівні саморегуляції.

Наразі формування самостійної держави правового типу на Україні пов'язане з одночасним формуванням громадянського суспільства. На думку М. Рябчука, корені громадянського суспільства в Україні набагато глибші, ніж в Росії, оскільки сягають часів Речі Посполитої та Магдебурзького права і сьогодні лише відроджуються, особливо в західній Україні¹.

Оскільки перехід до громадянського суспільства знаменує перехід до семантичного рівня системи саморегуляції, то можна говорити про те, що Україна одночасно формує два рівні системи саморегуляції – нормативний і семантичний. Тому Україні вже нині потрібно переосмислити своє місце в світовому співтоваристві, щоб скорегувати свої цілі щодо створення в країні другого – нормативного рівня системи саморегуляції з визначенням стратегічних напрямків розвитку найближчим часом третього рівня саморегуляції – семантичного. Перш за все, це повинна бути орієнтація на загальнолюдські цінності, гуманістичну спрямованість суспільства, вибір подальших шляхів розвитку – інтеграція в Європейський Союз і орієнтація на Схід.

Отже, суспільна наука дає можливість розглянути саморозгортання рівнів системи саморегуляції соціального процесу як одного з типів організації життєдіяльності живих систем у контексті України. Ці рівні розвитку системи можна простежити на різних прикладах з історії України. Слід відзначити, що сам розвиток саморегуляції та її рівнів в Україні має деякі відмінності від загальних. Вони полягають в наступному: по-перше, потужність архетипного рівня системи саморегуляції як основного для соціального організму України, на підґрунті якого

¹ *Рябчук Н. Ю.* Гражданское общество и национальная эмансипация // *Философская и социологическая мысль.* – 1991. – № 12. – С. 14-20.

надбудовуються і паралельно існують історичні форми нормативного та семантичного рівнів системи саморегуляції; по-друге, бурхливий розвиток історичних форм архетипного рівня на фоні наполегливого прагнення українського етносу створити свою самостійну незалежну державу як історичну форму нормативного рівня; по-третє, виникнення і розвиток історичних форм в Україні на основі територіального принципу, оскільки у її різних регіонах існувало велике розмаїття цих форм.

6.2. ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ МОРФОЛОГІЇ СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ УКРАЇНИ

Оцінку сучасного стану морфології системи саморегуляції соціального організму України почнемо із законотворчої діяльності, що є багатоплановим правовим явищем, яке має своїм результатом спрямування розвитку правової системи держави. Характерним компонентом цієї сфери суспільних відносин є участь і взаємодія різних уповноважених органів (що становлять апарат держави), організацій, зацікавлених осіб з метою забезпечення суспільства належним рівнем законодавчого регулювання¹.

В свою чергу, апарат держави – це система всіх державних органів, що організують здійснення завдань, виконання відповідних їм функцій у межах своєї компетенції. Апарат демократичної правової держави повинен відповідати деяким загальним рисам і принципам, зокрема:

- організація практичного здійснення принципу народовладдя;
- суверенність державної влади;
- неухильне дотримання принципу законності;
- орієнтація всієї діяльності на інтереси людини, особистості, охорона прав людини і громадянина, реалізація принципу гуманізму;
- забезпечення балансу інтересів різних соціальних прошарків, націй, етнічних груп, захист злагоди і консенсусу в суспільстві (принцип соціальної справедливості);

¹ Богачова О. В., Зайчук О. В., Копиленко О. Л. Законотворчий процес в Україні. – К. : Реферат, 2006. – С. 50.

— організація здійснення державної влади згідно принципу поділу влад, тобто її диференціювання на законодавчу, виконавчу, судову гілки влади;

— систематичне залучення до виконання державних функцій різноманітних громадських об'єднань, співпрацювання з ними;

— забезпечення пріоритету в механізмі реалізації влади методів переконання та виховання¹.

Державний апарат є системою державних органів. Орган держави – це структурований і організований державою чи безпосередньо народом колектив державних службовців (або депутатів Рад), який (орган) наділений державними владними повноваженнями, здійснює державно-організаторські, розпорядчі, судові та інші функції відповідно до свого призначення.

Інше визначення до органів державної влади, як суб'єкту законотворчого процесу, посадової особи або іншої фізичної чи юридичної особи, що має певні права та/або обов'язки в сфері прогнозування, планування законотворчої діяльності, розробки, розгляду, прийняття та набуття законами чинності через їх підписання та оприлюднення, а також оцінки їх ефективності².

До суб'єктів законотворчої діяльності належать: народ України при прийнятті законів всеукраїнським референдумом, Верховна Рада України, суб'єкти права законодавчої ініціативи та інші учасники, що беруть участь у законотворчій діяльності на різних її етапах.

У науковій літературі існують різні погляди на склад суб'єктів законотворчості. Так, до них відносять лише суб'єктів права законодавчої ініціативи, Верховну Раду України (яка має виключне право приймати закони) та окремо Президента України (який наділений правом вето щодо прийнятих законів)³. Розглянемо це більш детально.

Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади.

За Конституцією України 1996 р., державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Єдиним органом законодавчої влади визначено Верховну Раду України – парламент, як загальнонаціональний представницький орган державної влади, що діє постійно і

¹ Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. ; за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Хрінком Інтер, 2000. – С. 88.

² Богачова О. В., Зайчук О. В., Копиленко О. Л. Законотворчий процес в Україні. – К. : Реферат, 2006. – С. 50.

³ Ришелюк А. М. Законотворчий процес в Україні : навч. посіб. – К. : Вид-во НАДУ 2004. – 83 с.

головним призначенням якого є здійснення законотворчості¹.

Верховна Рада України за прийнятою в теорії держави і права класифікацією органів державної влади характеризується такими рисами: є первинним органом – за місцем в апараті державного управління, оскільки формується безпосередньо в результаті народного волевиявлення; за способом утворення – є виборним; за поділом державної влади на гілки – органом законодавчої влади; постійно діючим – за часом дії; за складом – колегіальним органом; за територією, на яку поширюється юрисдикція, – загальнодержавним органом; за характером повноважень – органом загальної компетенції; основною функцією Верховної Ради України є законодавча діяльність, в результаті якої створюється ядро національної правової системи – законодавство (як система законодавчих актів) держави. Реалізація цієї функції обумовлює визначне місце Верховної Ради України в системі органів державної влади.

Визначальним, базовим документом, який закріплює статус Верховної Ради України, є Конституція України. До інших нормативно-правових актів з даних питань регулювання належать Регламент Верховної Ради України, прийнятий Постановою Верховної Ради України від 16 березня 2006 р. № 3547-ІУ, закони України “Про комітети Верховної Ради України” від 4 квітня 1995 р. № 116/95-ВР, “Про статус народного депутата України” від 17 листопада 1992 р. № 2790-ХІ та інші.

Конституційний склад Верховної Ради України – 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування².

В процесі своєї діяльності Верховна Рада України реалізує покладені на неї функції, головними з яких є:

– законодавча функція, яка є основною в діяльності парламенту;

– установча функція реалізується Верховною Радою України шляхом прийняття Основного Закону – Конституції України – та внесення до неї змін. Це означає, що в порядку реалізації цієї функції парламент визначає основні засади державного ладу держави, функціонування політичної системи в суспільстві,

¹ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : “Укр. енцикл.”, 2002. Т. 4 : Н–П. – 434 с.

² У редакції Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-ІУ.

—+—

закріплює принципи демократичної правової держави, визнає людину, її невід'ємні права і свободи найвищою соціальною цінністю, порядок формування, організації та діяльності державного апарату, територіальний устрій країни, систему місцевого самоврядування, ключові етапи процедури внесення змін до Конституції та інші вихідні аспекти державного та суспільного життя;

– бюджетна функція полягає у реалізації процедури розгляду, затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього;

– контрольна функція реалізується у здійсненні безпосередньо Верховною Радою України або через її органи контролю за забезпеченням конституційних прав, свобод і обов'язків громадян України, додержанням законів та інших актів, які вона приймає, за виконанням загальнодержавних програм і бюджету, діяльністю органів, а також посадових осіб, яких вона обирає, призначає або затверджує;

– деякі автори виділяють окремим напрямком діяльності номінаційну функцію, що полягає у призначенні чи обранні на певні посади, звільненні з посад, наданні згоди на призначення і звільнення з посад¹.

До повноважень Верховної Ради України у сфері реалізації законодавчої функції належить:

– внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції;

– призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених ст. 73 Конституції;

– прийняття законів;

– затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього;

– визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;

– прийняття Регламенту Верховної Ради України;

– надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

– затвердження законом Конституції Автономної Республіки

¹ Журавльова Г. С. Конституційні засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 1999. – С. 9.

Крим, змін до неї¹.

Голова Верховної Ради України, його Перший заступник і заступник Голови Верховної Ради України, на яких покладено здійснення організаційних повноважень, обираються Верховною Радою України зі складу народних депутатів України.

Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій відповідно до Конституції України створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників, заступників голів та секретарів цих комітетів².

Проблема реорганізації апарату Верховної Ради України і відповідні пропозиції щодо цього висловлюються у спеціально присвячених цій проблемі публікаціях, тому тут немає потреби детально зупинятися на цьому³.

Роботу Верховної Ради України організовано у формі сесій та засідань.

Рішеннями Верховної Ради є акти Верховної Ради, які приймаються у формі закону, постанови, резолюції, декларації, звернення, заяви, а також процедурні та інші рішення, які заносяться до протоколу пленарних засідань Верховної Ради. Рішення Верховної Ради приймаються відкритим або таємним голосуванням, яке проводиться на пленарному засіданні безпосередньо після обговорення питання.

Таким чином, Верховній Раді України належить особлива, пріоритетна роль серед державних органів у сфері законотворчості.

Відповідно до ст. 93 Конституції України право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України

Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Структурно він не входить до жодної з гілок влади, але має значний обсяг

¹ У редакції Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV.

² Там само.

³ Ющук О. І. До раціоналізації законодавчого процесу (методичні питання) // Правове регулювання економіки : зб. наук. пр. – К. : КНЕУ, 2003. – Вип. 4. – С. 95-103.

повноважень у сфері виконавчої влади.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

У сфері законотворчої діяльності серед передбачених Конституцією України повноважень Президент України:

- має право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України;
- визначає невідкладними законопроектами, які розглядаються Верховною Радою позачергово;
- призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до ст. 156 Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- підписує закони, прийняті Верховною Радою України, протягом п'ятнадцяти днів після отримання, беручи їх до виконання, та офіційно оприлюднює;
- має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України)¹;
- із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями;
- зобов'язаний підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів закон, прийнятий під час повторного розгляду Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу;
- звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- представляє державу в міжнародних відносинах, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Відповідно до Регламенту Верховної Ради України, законопроект, внесений Президентом, вважається відкликаним, якщо до його прийняття в першому читанні за основу

¹ У редакції Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV.

повноваження Президента України були припинені.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Народний депутат є обраний відповідно до Закону України “Про вибори народних депутатів України” (2004 р.) представник українського народу у Верховній Раді України і уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією України та законами України, зокрема Законом України “Про статус народного депутата України” (1992 р.). Останній визначає статус (права, обов'язки і відповідальність) народного депутата України у Верховній Раді України та за її межами, встановлює правові і соціальні гарантії здійснення народним депутатом України своїх депутатських повноважень. У зв'язку з цим серед теоретиків і практиків точиться дискусія щодо визначення обсягу поняття статусу депутата. Проблемними є питання щодо віднесення до статусу депутата гарантій його діяльності, оскільки у преамбулі закону вони винесені за його межі. На наш погляд, слід приєднатися до думки тих авторів, які вважають, що правовий статус депутата все ж таки включає як права, обов'язки, відповідальність, так і гарантії здійснення його повноважень¹.

Народний депутат бере участь у засіданнях Верховної Ради України; у роботі депутатських фракцій, комітетів, тимчасових спеціальних комісій, тимчасових слідчих комісій, утворених Верховною Радою України; у роботі над законопроектами, іншими актами Верховної Ради України; у парламентських слуханнях; виконує доручення Верховної Ради України та її органів. Народний депутат постійно підтримує зв'язки з виборцями.

Народний депутат має право ухвального голосу щодо всіх питань, що розглядаються на засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано. Кожний народний депутат у Верховній Раді України та її органах, до складу яких його обрано, має один голос. Народний депутат може брати участь у роботі будь-якого органу Верховної Ради України з правом дорадчого голосу, якщо інше не передбачено законом.

¹ Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). – К. : Парламентське вид-во, 2002. – С. 266-267.

—+—

Народний депутат бере особисту участь у засіданнях Верховної Ради України чи її органів, до складу яких його обрано.

Крім права законодавчої ініціативи, повноваження народних депутатів у сфері законотворчої діяльності включають:

– участь у роботі над законопроектами у комітетах парламенту;

– участь в обговоренні та голосуванні законопроектів на пленарному засіданні парламенту;

– розробку законопроектів (останнє також належить і іншим учасникам законотворчої діяльності).

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією.

Уряд є своєрідним штабом з організації виконавчо-розпорядчої діяльності всіх органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України. В межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри¹, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України². Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України³. Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або відставку якого прийнято Верховною Радою України, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.

¹ У редакції Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-ІУ.

² Там само.

³ Там само.

Організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України визначаються Конституцією і законами України.

У сфері законотворчості Кабінет Міністрів України, відповідно до Конституції та законів України:

- має право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України;
- розробляє загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
- розробляє проект закону про Державний бюджет України, що є одночасно його правом і обов'язком, має виключне право на внесення проекту закону про Державний бюджет України на розгляд Верховної Ради України;
- вносить до Верховної Ради України проект закону про надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів України.

Крім того, Кабінет Міністрів України забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, вживає заходів до забезпечення прав і свобод людини та громадянина, до забезпечення обороноздатності і національної безпеки; спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснює інші повноваження (ст. 116 Конституції України).

Урядовим комітетом (робочим органом Кабінету Міністрів, основні завдання якого полягають у формуванні та проведенні державної політики у відповідній сфері згідно із стратегією, визначеною Кабінетом Міністрів) розглядаються проекти законів України, що подані з розбіжностями, не врегульованими після проведення головним розробником в установленому порядку узгоджувальної процедури, приймається рішення про схвалення проектів шляхом досягнення консенсусу та вносяться Кабінетові Міністрів пропозиції щодо їх прийняття. У разі, якщо за результатами розгляду проекту акта законодавства чи його концепції консенсусу не досягнуто, голова комітету може прийняти рішення про внесення цього проекту (концепції) з розбіжностями для розгляду на засіданні Кабінету Міністрів. Проект акта законодавства представляє на засіданні Урядового комітету керівник відповідного органу виконавчої влади, який його подав. Для розгляду, врегулювання розбіжностей і схвалення проектів комплексних нормативно-правових актів можуть проводитися спільні засідання урядових комітетів.

Кабінет Міністрів, реалізуючи право законодавчої ініціативи,

+

розглядає і вносить до Верховної Ради України проекти законів України, бере в установленому порядку участь у законодавчій діяльності Верховної Ради, а також у реалізації Президентом України права законодавчої ініціативи. Розроблення законопроектів здійснюється відповідно до орієнтовних планів законопроектних робіт, на виконання актів Президента України та Кабінету Міністрів і з власної ініціативи центральних органів виконавчої влади. Головним розробником законопроектів, що вносяться Президентом України та Кабінетом Міністрів на розгляд Верховної Ради (крім проектів, щодо яких законами та актами Президента України встановлено інший порядок розроблення), відповідно до Указу Президента України від 26 листопада 2003 р. № 1348 “Про поліпшення організації законопроектної діяльності”, є Мін'юст.

Участь громадян у законотворчій діяльності. Реалізація принципу народовладдя в Україні.

Правова держава і громадянське суспільство, що формуються, передбачають утвердження правових взаємовідносин між владою та громадянами, які є, зрештою, основними законотворцями і водночас суб'єктами права. За своєю сутністю законотворчий процес потребує прозорості, відкритості, доступності та участі у ньому громадян та громадських організацій, що є ключовим елементом для реалізації демократії в країні. Більш за те, така участь є вельми важливою для розробки якісних законопроектів.

Так, ст. 21 Загальної декларації прав людини проголошено: “Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників”. Конституція України також закріплює у ст. 5 положення, згідно з яким “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування”.

В Україні зроблено певні кроки на шляху нормативного забезпечення питань залучення громадян до законотворчого процесу. По-перше, як було зазначено, це конституційне закріплення статусу народу як єдиного джерела влади (ст. 5 Конституції України), наділення громадян правом на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод (ст. 36 Конституції України); визначення в Конституції України і Законі України “Про

всеукраїнський та місцеві референдуми” (1991 р.) права і порядку прийняття громадянами законів шляхом всеукраїнського референдуму; закріплені у Законі України “Про об’єднання громадян” (1992 р.) право громадян на свободу об’єднання та сприяння держави розвитку їх політичної та громадської активності, творчої ініціативи, створення рівних умов для діяльності політичних партій та громадських організацій; забезпечення громадянам України можливості участі в управлінні державними і громадськими справами Законом України “Про звернення громадян” (1996 р.) та інші.

Реалізація закріплених прав на основі запровадження ефективних механізмів залучення громадян до участі у законотворчій діяльності слугуватиме розвитку політичної культури, політичної та правової освіти громадян, сприятиме утвердженню демократичних цінностей і формуванню дієвих правових засад громадянського суспільства в Україні.

Формою участі громадян у законотворчій діяльності є прийняття законів шляхом референдуму. В цьому випадку громадяни виступають у своїй сукупності як єдине ціле – народ держави, що є найголовнішим суб’єктом законотворчої діяльності.

Референдум – це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення¹.

Однією з форм участі громадян у законотворчості є можливість ініціювання проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою.

Таким чином, українське суспільство повинно формувати нові соціальні відносини, що засновані на принципах моралі, плюралістичної демократії та поваги до прав людини. Перед Україною постали завдання реформувати суспільні відносини, зміцнити державні інститути, сформувати високоморальну владу, головною метою якої є служіння народу України.

Морфологія судової влади в Україні

Оцінюючи сучасний стан морфології судової влади в Україні, можемо констатувати, що незалежність України і проголошена та частково реалізована судова реформа призвели загалом до позитивних зрушень у цій складній саморегульованій системі.

В умовах новітнього українського державотворення з

¹ Закон України “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” від 3 липня 1991 року № 1286-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1286-12>.

+

проголошенням незалежності було зроблено спробу виправити успадковане радянське “периферійно-підлегле” становище судової влади. Так, під час своєї промови на III (позачерговому) з’їзді суддів Президент України Л. Кучма зазначив: “В умовах закріпленого Конституцією поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, роль і значення останньої значно зростає. Адже вона покликана забезпечити належне функціонування права, розв’язувати ті спори, які виникають при його застосуванні, відновлювати справедливість у суспільних відносинах. Кажу про це тому, що тривалий час суди розглядалися, передусім, як карально-репресивний орган. Не заперечуючи цієї функції судової влади щодо осіб, які вчинили злочини, сьогодні... основна її роль має полягати у розв’язанні спорів про право... функція правозабезпечення набирає першочергового значення”¹.

Організація системи судів у кожній країні обумовлена історично (див. табл. 5.4.1). На певних етапах розвитку суспільства з’являються потреби, які система судів неспроможна забезпечити без проведення організаційних змін. Виникає необхідність пристосувати систему судів до нових потреб. Таку адаптацію можуть проводити через перерозподіл юрисдикції між різними ланками системи судів, проведення їх внутрішньої реорганізації або навіть через утворення нових судів чи відмови від існуючих.

Організацію системи судів в Україні характеризує розподіл юрисдикції. **Юрисдикцію судової влади** слід розуміти як компетенцію судів щодо розгляду справ і прийняття у них обов’язкових рішень, що є кінцевими в рамках національної правової системи і не можуть бути переглянуті у позасудовому порядку. Поняття “юрисдикції” певною мірою тотожне поняттю “підвідомчість”, яке традиційно вживали, коли йшлося про розмежування повноважень між судами та іншими державними органами, або між загальними і арбітражними (господарськими) судами. Однак, етимологічно “підвідомчість” походить від слів “відання”, “відомство”, що найчастіше вживають стосовно органів виконавчої влади. Водночас термін “юрисдикція” точніше характеризує природу судової діяльності, а для позначення розподілу справ між судами в межах одного виду юрисдикції правильно використовувати термін “підсудність”.

¹ *Поleshko A.* Конституційні положення правосуддя – втілювати в життя [Текст]: (з третього (позачергового) з’їзду суддів України) // *Право України.* – 1996. – № 11. – С. 6.

Таблиця 5.4.1

**Судові системи держав Східної Європи та Азії
(відповідно до Конституцій)**

<i>Держава</i>	<i>Судова система за Конституцією</i>	<i>Норма Конституції, яка закріплює таку систему</i>
Болгарія	Верховний касаційний суд, Верховний адміністративний суд, апеляційні, окружні, військові, районні суди	Стаття 119
Угорщина	Верховний Суд, столичний суд, національні та місцеві суди	Стаття 45
Польща	Верховний Суд, загальні та спеціальні суди	Стаття 56
Румунія	Верховний Суд, інші судові інстанції встановлені законом	Стаття 102
Словаччина	Верховний Суд та інші суди	Стаття 143
Чехія	Верховний Суд, Верховний адміністративний суд	Стаття 91
Узбекистан	Конституційний Суд Республіки Узбекистан, Верховний Суд Республіки Узбекистан, Вищий господарський суд Республіки Узбекистан, Верховний Суд Республіки Каракалпакстан, Господарський суд Республіки Каракалпакстан, обласні, Ташкентський міський, районні, міські та господарські суди	Стаття 107
Молдова	Вища судова палата, Апеляційна палата, трибунали, суди	Стаття 115

Відповідно до ст. 124 Конституції України¹, юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судочинство здійснюють Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції. Отже, юрисдикцію судів згідно з Основним Законом України поділено на конституційну і загальну. Загальну юрисдикцію, у свою чергу, складають окремі спеціалізовані юрисдикції.

Визначаючи співвідношення між конституційною і загальною юрисдикціями, необхідно звернути увагу на підпорядкованість загальної юрисдикції конституційній. Ця підпорядкованість обумовлена не лише верховенством конституційного права над іншими галузями права, а й різною роллю Конституційного Суду

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

України і судів загальної юрисдикції. Специфіка юрисдикції Конституційного Суду України у тому, що предмет його розгляду є правові акти у відірваності від реальної життєвої ситуації, а предметом розгляду судів загальної юрисдикції завжди є конкретні правовідносини між конкретними особами.

Рішення Конституційного Суду України щодо конституційності правових актів чи тлумачення Конституції та законів України є обов'язковими для правозастосовної практики судів загальної юрисдикції. Конституційний Суд України у своїй діяльності не зв'язаний судовою практикою судів загальної юрисдикції. Проте, це не означає, що Конституційний Суд України є вищою інстанцією щодо рішень судів загальної юрисдикції. Судові рішення судів загальної юрисдикції не можуть бути оскаржені до Конституційного Суду України і переглянуті ним.

Конституційний Суд України був і залишається автономною ланкою у судовій системі України, причому така відокремленість не послаблює судову владу. Перед Конституційним Судом стоять дещо інші завдання, ніж перед судами загальної юрисдикції. Відповідно до ст. 147 Конституції України¹, він є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Специфіка цього судового органу у тому, що він не розглядає питання факту, свої повноваження він здійснює шляхом абстрактного нормоконтролю. Питання конституційності, які розглядає Конституційний Суд України, мають особливу правову природу і виняткове значення для правозастосування. Особливість правової природи питань конституційності у тому, що вони перебувають на межі з політикою. Завдання Конституційного Суду України – абстрагуватися від усього політичного і забезпечити верховенство права та Конституції України у правотворчій діяльності. У зв'язку з цим передбачено особливий порядок формування персонального складу Конституційного Суду України, який відмінний від порядку призначення та обрання суддів судів загальної юрисдикції.

Особливості юрисдикції і організації Конституційного Суду України виправдовують його відокремлення від системи судів загальної юрисдикції, що відповідає традиціям країн романо-германської (континентальної) правової системи (Німеччини, Франції, Австрії, Італії, Іспанії, Португалії).

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

За Законом України “Про судоустрій України” судами загальної юрисдикції є загальні, адміністративні та господарські суди, але можуть бути утворені також інші спеціалізовані суди.

Необхідність **спеціалізації судів** з поступовим її поглибленням була визнана ще в 1992 р. Концепцією судово-правової реформи в Україні¹. Потреба у спеціалізації викликана ускладненням та урізноманітненням суспільних відносин, а, отже, і правового регулювання. Не лише судді, а й інші правники не можуть бути компетентними в усіх сферах правовідносин, вони об’єктивно неспроможні охопити весь нормативний масив, який застосовують в Україні. Поділ загальної юрисдикції на окремі види спеціалізованих юрисдикцій має на меті покращити якість і оперативність вирішення судових справ.

Досвід цивілізованих країн показує, що спеціалізація може відбуватися за галуззю права чи інститутом, що регулює ті чи інші суспільні відносини (галузева спеціалізація), або за суб’єктами цих відносин (суб’єктна спеціалізація). Галузеву спеціалізацію у Європі найчастіше реалізують через утворення окремих, а інколи й ієрархічно вибудованих судових органів (Німеччина, Франція, Австрія, Іспанія), а суб’єктну – через організацію всередині судових органів певних підрозділів (колегій, палат, відділень) з розгляду справ за участю спеціального суб’єкта – неповнолітніх, військовослужбовців, водокористувачів, орендарів, подружжя тощо (Англія, Франція, Німеччина, Італія, Канада тощо).

Принцип спеціалізації в Україні трактують по-різному, однак усі погляди зводяться до двох основних підходів:

1) у системі судів загальної юрисдикції поряд із загальними судами виділяють спеціалізовані суди (ними можуть бути, наприклад, адміністративні, господарські суди, ювенальні – суди у справах неповнолітніх тощо). На вершині цих судів знаходяться вищі спеціалізовані суди. Найвищою (останньою) інстанцією для загальних і спеціалізованих судів є Верховний Суд України;

2) систему судів загальної юрисдикції повинні складати чіткі спеціалізовані вертикалі: суди кримінальної, цивільної, адміністративної юрисдикцій тощо (перелік не є вичерпним). На вершині кожної вертикалі – відповідний вищий спеціалізований суд, а завершує структуру спеціалізованих судів Верховний Суд України.

¹ Постанова Верховної Ради України № 2296-ХІІ від 28.04.1992 р. “Про Концепцію судово-правової реформи в Україні // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30.

+

Ідея розгалуження системи судів загальної юрисдикції на спеціалізовані гілки є більш привабливою як з огляду на дотримання Конституції України, так і з огляду на зрозумілість судової системи. Сучасна система судів загальної юрисдикції в Україні побудована без належного урахування принципу спеціалізації. Загальні суди здійснюють усі спеціалізовані юрисдикції – цивільну, кримінальну та адміністративну, та ще й розглядають справи про адміністративні правопорушення. Військові суди, які також є загальними, здійснюють кримінальну юрисдикцію щодо військовослужбовців (суб'єктна спеціалізація). Господарські суди здійснюють цивільну юрисдикцію щодо суб'єктів господарювання (суб'єктна спеціалізація). Адміністративні суди здійснюють адміністративну юрисдикцію (галузева спеціалізація). Таким чином, деякі суди (загальні суди, крім військових) взагалі не визнаються спеціалізованими, деякі хоч і не визнаються спеціалізованими, але фактично діють за принципом суб'єктної спеціалізації (військові суди), а інші хоча і визнані спеціалізованими, але утворені як за принципом суб'єктної спеціалізації (господарські суди), так і за принципом галузевої спеціалізації (адміністративні суди). Більш логічне втілення спеціалізації у системі судів загальної юрисдикції вимагає утворення судів за видами судової юрисдикції, які відповідають основним галузям матеріального права та видам судового процесу. Виходячи з цих міркувань, у системі судів загальної юрисдикції пропонується виділяти цивільні, кримінальні та адміністративні суди. Для забезпечення збалансованості системи судів загальної юрисдикції усі її вертикалі повинні мати однакову структуру: місцеві суди, апеляційні суди, вищі суди та Верховний Суд України на вершині усіх вертикалей.

У вужчому значенні спеціалізація судів постає як внутрішня спеціалізація у судах – спеціалізація суддів, колегій суддів, палат з розгляду окремих категорій справ. Вважаємо, що подібна спеціалізація є сьогодні особливо актуальною, зважаючи на велику кількість суддів у місцевих судах, судах вищих рівнів, велике навантаження на одного суддю. Запровадження розподілу справ за критерієм спеціалізації суддів позитивно впливає на оперативність і якість вирішення справ, а також сприяє однаковому застосуванню закону в межах одного суду. Поняття спеціалізації у значенні конституційного принципу побудови

системи судів загальної юрисдикції не охоплює спеціалізацію суддів у судах, але й не заперечує її, адже при спеціалізації суддів йдеться про питання організації роботи окремого суду, а не цілої системи судів.

На момент здобуття Україною незалежності всю систему судів в Україні становили лише загальні суди та військові трибунали. У 1993 р. військові трибунали було перейменовано на суди. Сьогодні загальні суди розглядають основний масив справ – вони реалізують цивільну, адміністративну і кримінальну юрисдикції, а також юрисдикцію у справах про адміністративні правопорушення. Процесуальну основу їх діяльності становлять Цивільний процесуальний кодекс (ЦПК) України¹, Кодекс адміністративного судочинства (КАС) України², Кримінально-процесуальний кодекс (КПК) України³ і Кодекс України про адміністративні правопорушення (КпАП)⁴. Ці суди можна назвати судами змішаної юрисдикції.

Система загальних судів з 2001 р. є триланковою (місцеві суди – апеляційні суди – Верховний Суд України), на відміну від систем спеціалізованих судів, які є чотириланковими (місцеві суди – апеляційні суди – вищі спеціалізовані суди – Верховний Суд України). При цьому одна ланка загальних судів може виконувати функції різних інстанцій. Наприклад, у кримінальних справах апеляційні загальні суди діють як суди апеляційної та першої інстанцій. А Верховний Суд України у цивільних та кримінальних справах є судом касаційної інстанції і одночасно може переглядати свої рішення за винятковими обставинами.

Ще однією проблемою є збереження у системі судів загальної юрисдикції військових судів, які Україна успадкувала від загальносоюзної системи. У зв'язку з реалізацією вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод⁵, у Європі давно намітилася тенденція до обмеження юрисдикції військових судів і відмови від них. Військові суди зберігаються в менше ніж третині держав-членів Ради Європи. Юрисдикція військових судів,

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

² Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

³ Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

⁴ Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

⁵ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

як правило, поширюється на кримінальні справи про злочини військовослужбовців, здебільшого – лише про військові злочини. Лише в Польщі, Туреччині й окремих республіках колишнього Радянського Союзу – учасницях Ради Європи – ці суди, крім кримінальних справ, вирішують і окремі цивільні й адміністративні справи, де стороною є військовослужбовці.

Штатна чисельність військових судів в Україні складає 77 суддів. Значна частина з них – вакантні посади, які поки не заповнюються – до визначення місця і ролі військових судів у судовій системі.

Ці проблеми свідчать про незбалансованість судової системи України і пов'язані з невідповідністю побудови системи загальних судів загальним стадіям судочинства, які визначають організацію інстанцій.

Стосовно господарських судів (їх спочатку назвали арбітражними), вони були створені у 1991 р. на основі системи державного арбітражу Української РСР, яка становила систему адміністративних, а не судових органів. Державний арбітраж вирішував спори між підприємствами. За часів СРСР більшість підприємств були державними, а тому спори між ними розглядалися в адміністративному порядку. Рішення про створення арбітражних судів було прийняте напередодні здобуття нею незалежності для того, щоб відділити їх від загальносоюзної системи державного арбітражу. З кожним роком арбітражні (з 2001 р. – господарські) суди в організаційному та процесуальному аспектах втрачали риси адміністративних органів і все більше наближалися до загальних судів.

Наразі це окрема спеціалізована гілка у системі судів загальної юрисдикції. Її складають 27 місцевих судів, 11 апеляційних судів і Вищий господарський суд України. Господарські суди є судами цивільної (комерційної) юрисдикції. За правилами господарського судочинства вони вирішують такі самі справи, що розглядають загальні суди у порядку цивільного судочинства, але за участі юридичних осіб та фізичних осіб-суб'єктів підприємницької діяльності. Через це наявність у судовій системі України господарських судів часто викликає незрозуміння у західних фахівців.

Доцільність збереження господарських судів, на нашу думку, під сумнівом. З одного боку, господарські суди більш оперативно вирішують судові справи у порівнянні із загальними судами, а

також мають краще матеріально-технічне забезпечення. Звідси парадокс: у матеріальних правовідносинах фізичні і юридичні особи займають рівне становище, а от судовий захист своїх інтересів вони шукають у різних судах. При цьому справи між юридичними особами вирішуються значно швидше, хоча нерідко вони є складнішими. З другого боку, господарські суди викликають багато нарікань через різне застосування законів у порівнянні із загальними судами. Крім того, немає суттєвих відмінностей між правилами цивільного і господарського судочинства, а більшість відмінностей необґрунтована і зумовлена тим, що кодекси розроблялися різними робочими групами й у різний час. Яскравими прикладами цьому є відсутність в учасників господарського судочинства права посилатися для підтвердження своїх вимог на свідчення свідків, можливість подати скаргу до суду касаційної інстанції, минаючи апеляційну інстанцію тощо.

Дискусія про доцільність господарських судів і самостійного господарського процесу має і теоретичні передумови. Її коріння сягає проблеми виділення господарського права як самостійної галузі у системі права України. Прихильники концепції господарського права (“господарники”) стверджують, що поєднання елементів цивільно-правових і адміністративно-правових методів регулювання суспільних відносин у галузі господарювання створює нову галузь права – господарське право. Противники цієї концепції (“цивілісти”) вважають, що економічні правовідносини (як і багато інших) регулюються нормами і цивільного, і адміністративного права, але це не дає підстави об’єднувати ці норми в єдину галузь права. Особливого загострення ця проблема набула під час кодифікаційних робіт у галузі матеріального права, коли обговорювалося питання про співвідношення Цивільного і Господарського кодексів України.

Аналіз сучасної юрисдикції господарських судів дає підстави висловити великий сумнів у наявності самостійної “господарської” юрисдикції. За своєю природою справи, які нині вирішують господарські суди, є цивільними (приватно-правовими) й адміністративними (публічно-правовими). Основним критерієм для визначення юрисдикції господарських судів стало те, що у підсудних їм справах як сторони беруть участь юридичні особи, а з 1997 р. – і фізичні особи-суб’єкти підприємницької діяльності. Тобто підставою для виділення господарської спеціалізації став,

передусім, суб'єктний склад сторін.

Тенденція до повної або часткової відмови від господарських (арбітражних) судів та судочинства спостерігається і в окремих державах – колишніх республіках СРСР (Грузія, Вірменія, Азербайджан), у яких вони були запроваджені після розпаду Радянського Союзу.

У штучності “господарської” юрисдикції переконує і досвід зарубіжних країн. Судові системи європейських держав (за винятком окремих країн СНД) не знають спеціалізованих судів з таким обсягом повноважень, як у господарських судів в Україні. Переважна більшість країн Європи взагалі не мають окремих судів для вирішення справ з участю юридичних осіб, оскільки такі справи вирішуються звичайними судами. У деяких державах у структурі таких судів можуть утворюватися судові палати з торгових (комерційних) спорів. Є країни, де для вирішення справ у сфері комерційної діяльності діють торгові або комерційні суди, але вони вирішують виключно справи приватно-правового характеру. Особливість цих судів полягає у тому, що суддями у них є підприємці (Франція), або до розгляду справ поряд з професійним суддею залучаються судді-непрофесіонали з числа підприємців (Бельгія). Торгові (комерційні) суди найчастіше утворюють систему тільки на місцевому рівні, а вищими інстанціями щодо рішень цих судів є звичайні апеляційні та верховний (касаційний) суди. А в деяких країнах вони діють тільки у містах з активним економічним життям, на іншій території комерційні справи розглядаються звичайними судами (Австрія, Данія). Але ніколи справи публічно-правового характеру не підсудні комерційним (торговим) судам.

Доцільність створення системи *адміністративних судів* визнана в Україні на офіційному рівні вже давно. Концепція судово-правової реформи 1992 р.¹ передбачила поступове запровадження адміністративної юстиції: починаючи від спеціалізації суддів та утворення спеціалізованих судових колегій і закінчуючи створенням вертикалі адміністративних судів.

Створення системи адміністративних судів з метою повноцінного судового захисту прав і свобод громадян у сфері виконавчої влади передбачено Концепцією адміністративної реформи в Україні, що затверджена Указом Президента України

¹ Постанова Верховної Ради України № 2296-ХІІ від 28.04.1992 р. “Про Концепцію судово-правової реформи в Україні // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30.

“Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні” від 22 липня 1998 р.¹.

Завданням адміністративної юстиції є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень. До адміністративних судів можуть бути оскаржені будь-які рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, крім випадків, коли щодо таких рішень, дій чи бездіяльності Конституцією чи законами України встановлено інший порядок судового провадження.

Ще в ХІХ ст. у Франції, щоб уберегти централізовану адміністративну систему від контролю загальних судів, які не розуміли специфіки цієї системи, створили в структурах виконавчої влади так звані адміністративні трибунали для розгляду скарг громадян на незаконні дії адміністративних органів та їхніх посадових осіб. Протягом двох століть система адміністративної юстиції у Франції вдосконалювалася і стала ефективним засобом захисту прав громадян від адміністративного свавілля. Сьогодні інститут адміністративної юстиції утвердився в багатьох країнах Західної Європи. В Україні адміністративна юстиція тільки починає свої перші кроки.

Перший крок до запровадження адміністративних судів в Україні було зроблено ще під час малої судової реформи. Перехідними положеннями Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій України”² було передбачено утворення Вищого адміністративного суду України, який мав би започаткувати створення вертикалі адміністративних судів у системі судів загальної юрисдикції.

Прийнятий через півроку новий Закон України “Про судоустрій України”³ передбачив створення протягом 2002-2005 рр. цілої системи спеціалізованих адміністративних судів

¹ Указ Президента України “Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні” № 810/98 від 22.07.1998 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

² Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій України” № 2531-III від 21.06.2001 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

³ Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

для вирішення справ, що пов'язані з правовідносинами у сфері державного управління та місцевого самоврядування. Насамперед, адміністративні суди розглядають справи “особа проти влади”. Громадяни і юридичні особи можуть оскаржувати в адміністративному суді рішення, дії чи бездіяльність органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб. Прихильники запровадження адміністративної юстиції в Україні вважали принциповим те, щоб адміністративні суди не притягали громадян до адміністративної відповідальності, а навіть навпаки – захищали людину від свавілля держави.

Систему спеціалізованих адміністративних судів відповідно до Закону України “Про судоустрій України”¹ становлять місцеві (окружні) адміністративні суди, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України, апеляційні адміністративні суди і Вищий адміністративний суд України.

На виконання положень Закону України “Про судоустрій України” 1 жовтня і 7 листопада 2002 р. Президент України підписав укази², якими у місті Києві утворено Вищий адміністративний суд України та затверджено його кількісний склад – 65 суддів. 16 листопада 2004 р. Президент видав указ³ про утворення з 1 січня 2005 р. 27 місцевих (окружних) та 7 апеляційних адміністративних судів, за якими окружні адміністративні суди буде утворено за зразком господарських судів – у кожній області, містах Києві та Севастополі, в Автономній Республіці Крим, а апеляційні адміністративні суди – у Дніпропетровську, Донецьку, Києві, Львові, Одесі, Севастополі, Харкові. Указом також визначена кількість суддів у цих судах: 215 суддів у місцевих адміністративних судах та 66 суддів в апеляційних адміністративних судах.

Вищий адміністративний суд України з 1 вересня 2005 р. почав функціонувати як суд касаційної інстанції для адміністративних справ.

¹ Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

² Указ Президента України “Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України” № 889/2002 від 01.10.2002 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.; Указ Президента України “Про кількість суддів Апеляційного суду України, Касаційного суду України та Вищого адміністративного суду України” № 995/2002 від 07.11.2002 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

³ Указ Президента України “Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів” № 1417/2004 від 16.11.2004 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

Місцеві та апеляційні адміністративні суди перебувають на етапі становлення. Свою діяльність почали ще не усі суди, оскільки ще не обрано (призначено) достатньої кількості суддів і не всі вони забезпечені належними приміщеннями.

Принципом побудови системи судів загальної юрисдикції Конституцією України разом зі спеціалізацією визнано **територіальність**, сутність якої полягає в тому, що кожен місцевий чи апеляційний суд мають свою територіальну юрисдикцію (підсудність) – поширення компетенції суду на правовідносини, що виникли чи існують на певній території. Організація судів за принципом територіальності покликана забезпечити наближеність місцевих та апеляційних судів до людей, що є важливою гарантією для вирішення судових спорів у розумні строки в умовах ускладнення правових відносин та збільшення кількості правових конфліктів. Якби уся судова система була централізована і зосереджена лише в одному місці, то для такої великої держави як Україна правосуддя стало б об'єктивно недоступним для більшості населення.

Проблемним сьогодні є питання про те, за яким критерієм визначати територіальну юрисдикцію судів при їх утворенні – за адміністративно-територіальним устроєм чи за іншим критерієм. Технічно найпростішим варіантом територіальної організації судів є їх утворення з розрахунку на певну адміністративно-територіальну одиницю. Цей підхід утілено в Україні і він властивий багатьом іншим країнам. Однак є країни (США, Німеччина, Франція тощо), у яких судові округи відірвані від адміністративно-територіальних утворень, що дає можливість зменшити вплив адміністрації (виконавчої влади, місцевого самоврядування) на суди і стати однією з гарантій незалежності суддів від місцевої влади.

У деяких законопроектах щодо судоустрою 1998-2001 рр. (наприклад, у проектах Закону України “Про судовий устрій” № 1211 і № 5185, проекті Судового кодексу України № 7255-1) було запропоновано визначати територіальну юрисдикцію місцевих та апеляційних судів з урахуванням більш об'єктивних критеріїв – кількості населення та зручності транспортних зв'язків, а не адміністративно-територіального поділу. У найменуванні місцевих та апеляційних судів мали б використовувати назву населеного пункту за місцем їхнього знаходження. Однак, при підготовці нового закону про судоустрій у 1998-2002 рр.

+

пропозиції щодо утворення судів не за адміністративною, а за географічною ознакою були відкинуті, оскільки багатьом народним депутатам, представникам Верховного Суду України і практикам вони здавалися руйнівними, такими, що несуть небезпеку для існуючої системи судів загальної юрисдикції. Проте, ця ідея частково знайшла втілення під час “малої судової реформи”, коли оновлений Закон України “Про судоустрій України” 1981 р. перестав використовувати у назвах судів прив’язку до адміністративно-територіальних одиниць, а закріпив зазначену формулу щодо найменування судів. Закон України “Про судоустрій України”¹ допускав також утворення судів без урахування адміністративно-територіального устрою у випадках, встановлених іншими законами (на той час таким законом був Закон України “Про господарські суди”², згідно з яким апеляційні господарські суди утворювали в округах, визначених Президентом України). Однак такі зміни проіснували недовго – до ухвалення нового Закону України “Про судоустрій України”³. Найменування місцевих та апеляційних судів за такого підходу стали б менш інформативними, оскільки чітко не вказували б на їхню територіальну юрисдикцію. Однак цей недолік не важко усунути через вжиття організаційних заходів для доведення інформації про територіальну юрисдикцію кожного суду до відома населення.

Проаналізуємо ситуацію з втіленням принципу територіальності у судовій системі України. Сучасна система судів загальної юрисдикції побудована без належного урахування принципу територіальності, який зводиться до адміністративно-територіального устрою. Виняток складають лише військові суди, які утворені відповідно до військових організаційних одиниць.

Існуючий підхід до територіальної юрисдикції місцевих та апеляційних судів не завжди враховує більш об’єктивні критерії для розміщення судів: кількість населення, транспортне сполучення тощо, а також не сприяє забезпеченню незалежності суддів від місцевої влади. Крім того, організація місцевих судів у містах з районним поділом залежить від рішень органів місцевого

¹ Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

² Закон України “Про господарські суди” № 1142-XII від 04.06.1991 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

³ Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

самоврядування щодо кількості районів, які час від часу змушують Президента України вносити зміни до мережі таких судів, хоча об'єктивної потреби у цьому немає. Зазначені проблеми переконують у необхідності тлумачити принцип територіальності в організації судів у такий спосіб, щоб його не зводити обов'язково до адміністративно-територіального поділу. Суди можуть мати територіальну юрисдикцію, яка не збігається з межами адміністративно-територіальної одиниці. Це особливо важливо у великих містах з районним поділом.

Ще одним принципом побудови системи судів загальної юрисдикції, поряд з принципами спеціалізації і територіальності, можна назвати **інстанційність** як організацію судів, виходячи з необхідності забезпечити право на перегляд судового рішення судом вищого рівня. Інстанційна система має особливе значення, оскільки вона є гарантією високої якості правосуддя, дозволяючи суддям вищої інстанції з більшим досвідом, авторитетом і компетентністю виправляти можливі помилки суддів нижчої інстанції¹.

Принцип інстанційності, на відміну від попередніх, як принципу, прямо не згадується ні в Конституції України, ні в жодному законі. Водночас, його існування обумовлено необхідністю забезпечити передбачене ст. 129 Основного Закону конституційне право на апеляційне та касаційне оскарження судових рішень.

Судовий порядок вирішення спорів є найбільш складним і тривалим. Формалізованість судового процесу є виправданою настільки, наскільки це необхідно для створення гарантій ухвалення правосудного судового рішення. В умовах ускладнення суспільних відносин, а, отже, їхнього правового регулювання, навіть при досягненні реальної незалежності суду, говорити про непогрішність судових рішень не доводиться. Саме тому інстанційна побудова судової системи дає можливість невдоволеній судовим рішенням стороні звернутися до вищої судової інстанції з вимогою про його перегляд.

У літературі зустрічаємо й іншу точку зору, відповідно до якої авторитетність судової системи обернено пропорційно залежить від кількості судових інстанцій. Інакше кажучи, проходження справи через усі судові інстанції асоціюється з судовою

¹ Бержель Ж. Л. Общая теория права ; пер. с фр. / под общ. ред. В. И. Даниленко. – М. : Издательский дом NOTA BENE, 2000. – С. 553.

тяганиною. До того ж, ухвалення різними інстанціями протилежних рішень в одній і тій самій справі викликає недовіру у людей до судової влади, пояснюється суддівським свавіллям. З точки зору психології людини, така думка виглядає виправданою. Однак інстанційна побудова судової системи вигадана аж ніяк не для пониження авторитету судових органів та ускладнення процедури вирішення правових спорів.

Інстанційність судової системи розкривається через основні способи оскарження (перегляду) судових рішень. Вирішення справи по суті здійснюється судом першої інстанції, як правило, судовою ланкою найнижчого рівня, котрий внаслідок недостатньої кваліфікації, неухважності чи навіть свідомо і умисно може допустити помилку. Очевидно, що оскарження цього рішення не може здійснюватися до суду, який його ухвалив, оскільки оскарження за своєю природою є спором невдоволеної судовим рішенням сторони з судом, що його ухвалив, тому для перегляду судових рішень діють суди вищих інстанцій.

Цілком зрозуміло, що принцип обов'язковості судових рішень був би знівельований, якби судові рішення могло переглядатися безмежну кількість разів, доки не буде знайдено бажаний для сторін (чи однієї сторони) варіант вирішення справи. За такого підходу про стабільність правовідносин говорити не доводиться, що підтверджується і практикою Європейського суду з прав людини, відповідно до якої процедура, яка передбачає можливість багаторазового скасування остаточного судового рішення, несумісна з принципом визначеності правовідносин, виведеним з принципу верховенства права Судом у справі "Брумареску проти Румунії"¹. Принцип визначеності правовідносин означає, зокрема, що коли суди остаточно вирішили спір, їхнє рішення не може піддаватися сумніву.

У кожній країні існує свій варіант інстанційної побудови судів і перегляду судових рішень, який обумовлений необхідністю досягти оптимального співвідношення між вимогами правосудності судового рішення (система судових інстанцій у кінцевому результаті повинна забезпечити законність і справедливість судового рішення у справі) та доступністю і своєчасністю судового рішення (система судових інстанцій не повинна бути надто великою, оскільки їх проходження було б

¹ Judgment of The European Court of Human Rights: BRUMARESCU v. ROMANIA, 28 October 1999, Published in Reports of Judgments and Decisions, 1999-VII.

дорогим, а тому недоступним для сторін; остаточне судове рішення у справі має бути ухвалене якомога швидше, щоб вчасно була досягнута визначеність у спірних правовідносинах, оскільки невизначеність має негативний моральний та економічний вплив на учасників правовідносин.

Обидві вимоги мають колізійний вплив на систему судових інстанцій. Правосудність судового рішення може вимагати більшої кількості інстанцій, а доступність і своєчасність рішення – меншої. Система інстанцій у кожній країні залежить від того, де законодавець побачить золоту середину між цими двома вимогами.

На наше переконання, кількість судових інстанцій в Україні повинна обумовлюватися основними способами оскарження (перегляду) судових рішень. Таким чином, інстанційність безпосередньо пов'язана з доктриною і правилами судового процесу.

При визначенні необхідних способів оскарження і перегляду судових рішень в Україні уже враховано, що помилки у цих рішеннях можуть стосуватися питань факту і питань права. Для вирішення питань факту, тобто для встановлення фактів (обставин) у справі далеко не завжди є потреба у юридичних знаннях, оскільки йдеться про переконання судді у наявності чи відсутності фактів, яке сформоване під впливом поданих сторонами доказів. Наприклад, у суді присяжних англійського зразка вирішенням цих питань опікуються присяжні, які не мають юридичної освіти. Тому для виправлення можливих помилок у встановленні фактів у справі на підставі досліджених доказів (суддівських помилок у питаннях факту) достатнім можна вважати перегляд справи лише однією інстанцією вищого рівня. Ця інстанція зветься апеляційною. Вона наділена повноваженням дослідити нові докази або дослідити повторно докази, розглянуті у першій інстанції, і правильно встановити на їхній основі фактичну сторону справи. Рішення апеляційної інстанції у питаннях факту є остаточним.

Складнішими є питання правової оцінки (кваліфікації) встановлених обставин і застосування відповідних правових наслідків. Правильне застосування правових норм вимагає юридичної освіти і високої кваліфікації судді, тому законність судових рішень має гарантуватися не однією – апеляційною інстанцією, а й вищою інстанцією – касаційною. Можливість

—+—

послідовного подвійного перегляду судового рішення на предмет законності забезпечує виправлення помилок у питаннях права кваліфікованими суддями спочатку апеляційної, а згодом, у разі необхідності, – більш кваліфікованими і досвідченими суддями касаційної інстанції. Саме тому до суддів судів вищого рівня висувають підвищені вимоги щодо суддівського стажу, віку тощо. Рішення касаційної інстанції у питаннях права за загальним правилом є остаточним. Касаційна інстанція має своїм завданням досягнути однакового застосування законів у межах судів відповідної спеціалізованої юрисдикції на всій території країни, саме тому суд касаційної інстанції повинен бути лише один для кожної спеціалізованої юрисдикції. І лише в питаннях, які виникають на межі різних юрисдикцій, правосудність судових рішень має гарантувати найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції – Верховний Суд України. Тут йдеться про перегляд судових рішень за винятковими обставинами, які мають значення для усіх судів загальної юрисдикції (виняткова касація). Перелік цих обставин має бути універсальним для всіх видів судочинства.

Така побудова системи судів загальної юрисдикції з урахуванням принципу інстанційності видається оптимальною, оскільки, з одного боку, правосудність судових рішень гарантуватиметься можливістю їхнього оскарження, а з другого боку, – це оскарження не буде відбуватися безкінечно. Судова система, в якій існує можливість неодноразового скасування остаточного судового рішення, не відповідає як така принципу юридичної визначеності, який становить один з основних елементів верховенства права в сенсі пункту 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹.

Принципово важливо не допустити ситуацій, за яких один і той самий суд виконував у справі функції двох чи більше інстанцій. Б. Футей принцип недопущення охоплення одним судом декількох різнорідних функцій ставить в один ряд з конституційними принципами спеціалізації і територіальності².

При підготовці чинного Закону України “Про судоустрій України”³ чималу увагу розробників було приділено вирішенню

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

² Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991-2001 рр. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 117.

³ Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

практичних проблем, породжених малою судовою реформою. Однак, варіанти вирішення, реалізовані у Законі, за відсутності бачення нової концепції судочинства, виявилися фрагментарними, а подекуди стали кроком назад у порівнянні зі змінами, проведеними під час малої судової реформи. Основним недоопрацюванням, яке зумовило значну частину нових проблем, стало недотримання принципів організації системи судів загальної юрисдикції або неправильна їх інтерпретація. Так, за основу було взяте розуміння принципу спеціалізації як поділу системи судів загальної юрисдикції на загальні та спеціалізовані суди, від якого певною мірою вдалося відійти під час малої судової реформи. Таке розуміння призвело до того, що спроба створити окрему судову ланку як суд касаційної інстанції для цивільних та кримінальних справ (Касаційний суд) зазнала невдачі. Крім того, внаслідок використання у назвах судів прив'язки до адміністративно-територіальних одиниць принцип територіальності знову став ототожнюватися із адміністративно-територіальним поділом. Принцип інстанційності також реалізовано лише частково, оскільки практично за кожною ланкою загальних судів серед інших повноважень закріплено функції суду першої інстанції (щоправда, для випадків, передбачених іншими законами). Втілення такого підходу у процесуальному законодавстві призвело б до невиправцього обмеження конституційного права на оскарження судових рішень і не сприяло б доступності правосуддя. Таким чином, зміни судоустрою були відірвані як від реформування судового процесу, так і від бачення концепції такого реформування. Це особливо яскраво проявилось при розробці нових процесуальних кодексів, коли стало очевидно, що чимало новел Закону України "Про судоустрій України" є надуманими і непотрібними, а деякі з них потребують суттєвого коригування.

Процесуальне законодавство України встановлює чотирьохінстанційну процедуру проходження судової справи: перша інстанція – апеляційна інстанція – касаційна інстанція – інстанція з перегляду справи за винятковими обставинами.

Перша інстанція забезпечує розгляд судових справ по суті. Більшість судових справ остаточно вирішується у першій інстанції. Функції першої інстанції сьогодні здебільшого зосереджені у місцевих судах. Усі цивільні та господарські справи вирішують відповідно місцеві загальні суди (крім військових) та

місцеві господарські суди. Чинне законодавство передбачає можливість вирішення у першій інстанції іншими судами, ніж місцеві, лише кримінальних та адміністративних справ.

Згідно ст. 34 Кримінально-процесуального кодексу України¹, апеляційні загальні суди (крім військових) розглядають як суди першої інстанції справи про злочини проти основ національної безпеки України, визначені ст.ст. 109-114 Кримінального кодексу України², та справи про злочини, за вчинення яких Кримінальним кодексом України передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі. У випадках особливої складності або важливості кримінальної справи, підсудної місцевому загальному суду, апеляційні загальні суди мають право взяти її до свого провадження. Відповідно до частини п'ятої ст. 13 Закону України "Про статус суддів"³ кримінальну справу щодо судді Конституційного Суду України чи суду загальної юрисдикції розглядає у першій інстанції апеляційний суд. Апеляційним військовим судам у першій інстанції підсудні справи про злочини осіб, які мають військове звання полковника, капітана 1 рангу і вище; справи про злочини осіб, які займають посаду від командира полку, командира корабля 1 рангу і вище, а також осіб, рівних їм за службовим становищем; справи про всі злочини, за які в умовах мирного часу законом передбачена можливість призначення покарання у вигляді довічного позбавлення волі (ст. 36 Кримінально-процесуального кодексу України⁴).

Лише дві категорії адміністративних справ у першій інстанції розглядаються не місцевими адміністративними судами. Це справи щодо встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів або всеукраїнського референдуму, а також справи щодо скасування реєстрації на пост Президента України. Їх, згідно частини четвертої ст. 18 Кодексу адміністративного судочинства України⁵, вирішує у першій (і останній) інстанції Вищий адміністративний суд України.

До запровадження нових Цивільного процесуального кодексу

¹ Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України "Право. Версія Проф".

² Кримінальний кодекс України 05.04.2001 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України "Право. Версія Проф".

³ Закон України № 2862-ХІІ від 15.12.1992 р. "Про статус суддів" (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України "Право. Версія Проф".

⁴ Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України "Право. Версія Проф".

⁵ Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України "Право. Версія Проф".

України¹ та Кодексу адміністративного судочинства України² деякі категорії цивільних (у тому числі адміністративних справ) у першій інстанції, крім місцевих судів, розглядали не лише апеляційні суди, а й Верховний Суд України.

До “малої судової реформи” переглянути справу по суті міг лише суд першої інстанції, рішення якого скасоване у касаційній чи наглядовій інстанції. Права на перегляд справи судом вищого рівня як такого не існувало (у касаційній та наглядовій інстанціях відбувався перегляд судових рішень лише з огляду на дотримання закону; якщо ж була допущена помилка у встановленні обставин справи, то справа поверталася на новий судовий розгляд). Після “малої судової реформи” у зв’язку із запровадженням інституту апеляції у судочинстві загальні суди обласного рівня набули статусу апеляційних й одержали повноваження щодо перегляду справи із правом дослідити докази і встановити нові обставини справи.

Апеляційна інстанція відповідальна за перегляд судових рішень першої інстанції, які оскаржені з мотивів порушення норм права і (або) неправильного встановлення обставин у справі. Функції апеляційної інстанції у цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справах здійснюють відповідно апеляційні загальні, господарські та адміністративні суди. Лише в адміністративних справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності Центральної виборчої комісії (крім тих, що стосуються встановлення нею результатів виборів чи всеукраїнського референдуму), члена цієї комісії апеляційною (і останньою) інстанцією, як виняток, є Вищий адміністративний суд України.

У зв’язку з тим, що апеляційні загальні суди продовжують здійснювати функції першої інстанції в окремих категоріях кримінальних справ, Верховний Суд України, хоч і переглядає такі справи у касаційному порядку, але фактично змушений діяти як суд апеляційної інстанції, оскільки має право досліджувати нові докази і скасовувати або змінювати вирок апеляційного суду, постановлений ним як судом першої інстанції, через односторонність, неповноту дізнання, досудового чи судового слідства або

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

² Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

+

невідповідність висновків суду, викладених у вироку, обставинам у справі (ст.ст. 393, 395, частина друга ст. 398 Кримінально-процесуального кодексу України¹).

Для забезпечення права на апеляційне оскарження у справах, розглянутих у першій інстанції апеляційними загальними судами, Законом України “Про судоустрій України”² передбачено створення єдиного для всієї України Апеляційного суду України, який став би другою інстанцією щодо судових рішень, прийнятих у першій інстанції іншими загальними апеляційними судами. У внутрішній структурі цього суду Законом визначено три судові палати: з цивільних справ, з кримінальних справ, військову.

Під час обговорення проекту цього Закону у парламенті розглядалася й інша пропозиція, яка була відкинута і полягала у тому, щоб вирішення усіх справ у першій інстанції віднести до компетенції місцевих судів. Ця ідея була успішно реалізована у системі господарських судів у ході “малої судової реформи”: усі справи, які раніше вирішував Вищий арбітражний суд України, було передано місцевим господарським судам. Новостворені апеляційні господарські суди були передбачені виключно як суди апеляційної інстанції. Таким чином, у системі господарських судів принцип “судова ланка дорівнює судовій інстанції” зберігся.

Заперечення проти втілення такого підходу у системі загальних судів зводилися до таких аргументів. По-перше, кваліфікації суддів місцевих судів може виявитися недостатньо, щоб вирішувати справи високої складності. По-друге, велика завантаженість місцевих судів не давала б змогу належним чином розібратися у багатотомних кримінальних справах, на вивчення матеріалів яких необхідно чимало часу, і правильно вирішити їх.

Як варіант пропонувалося створити окружні кримінальні суди (на рівні областей чи їхніх частин) зі статусом місцевих судів для вирішення найскладніших справ, а також здійснення правосуддя судом присяжних. До суддів цих судів могли бути встановлені підвищені кваліфікаційні вимоги. Під час обговорення проекту нового Закону України “Про судоустрій України” думка про створення окружних судів не знайшла підтримки через

¹ Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

² Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

необхідність значних матеріальних затрат на її реалізацію.

Під час опрацювання у парламенті проектів нових процесуальних кодексів постало питання: чи потрібен Апеляційний суд України; якщо так, то якою юрисдикцією у цивільному та кримінальному судочинстві потрібно його наділити?

Апеляційні суди обласного рівня майже не вирішували цивільних справ у першій інстанції, військові апеляційні суди також рідко вирішували такі справи у першій інстанції. А цивільні справи, що розглядалися цими судами, за своїм характером майже на 100% були публічно-правовими (тобто справи, що виникають з адміністративних правовідносин). У цивільному судочинстві обґрунтованої потреби в Апеляційному суді України немає, оскільки після вилучення з цивільної юрисдикції виборчих спорів, апеляційні суди перестали розглядати цивільні справи у першій інстанції. Тому у новому Цивільному процесуальному кодексі України¹ про нього не згадано жодним словом. Лише Прикінцевими та перехідними положеннями Кодексу внесено зміни до Закону України “Про судоустрій України”², якими вилучено згадку про судову палату у цивільних справах у складі Апеляційного суду України. Таким чином, дві з трьох судових палат Апеляційного суду України (у цивільних справах і військова) не розглядали б справ. Більш-менш завантаженою могла б бути лише судова палата у кримінальних справах.

У проекті нового Кримінально-процесуального кодексу України, який свого часу перебував на розгляді парламенту, Апеляційний суд України все-таки було передбачено. Однак, щоб створити для цього суду достатнє навантаження, до підсудності апеляційних судів як судів першої інстанції “за вуха” притягнуто значно більше категорій кримінальних справ, ніж до цього.

Суттєвим недоліком Апеляційного суду України можна назвати і те, що його діяльність як “всеукраїнської” апеляційної інстанції у кримінальних справах дорого обходитиметься як для учасників процесу, які змушені будуть їхати аж до столиці, так і для держави, що повинна буде забезпечувати конвоювання через всю країну підсудних, які утримуються під вартою.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

² Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

—+—

Інститут касаційного перегляду у тому вигляді, у якому він існує тепер, впроваджено в Україні у результаті малої судової реформи 2001 р. Цей інститут спрямовано на забезпечення правильного та однакового застосування норм права місцевими та апеляційними судами. Після малої судової реформи касаційні функції щодо рішень місцевих та апеляційних загальних судів став виконувати Верховний Суд України, а щодо рішень спеціалізованих судів – відповідний вищий суд (на той час спеціалізованими були лише господарські суди). Раніше зазначені функції виконували переважно загальні суди обласного рівня, у господарському процесі касаційного перегляду судових рішень не було взагалі.

Внаслідок надання права на касаційне оскарження судових рішень у цивільних справах, що були ухвалені раніше (до проведення малої судової реформи), Верховний Суд України виявився перевантаженим касаційними скаргами. На початок 2006 р. у ньому нерозглянутими лежали понад 30 000 справ.

З метою розвантаження Верховного Суду України та недопущення одночасного здійснення одними й тими самими судами функцій двох інстанцій, Закон України “Про судоустрій України”¹ передбачив утворення Касаційного суду України. Однак, Рішенням Конституційного Суду України у справі про Касаційний суд України² утворення Касаційного суду визнано таким, що не відповідає Конституції України³. Основним мотивом стало те, що Касаційний суд жодним словом не згацей у Конституції, тоді як інші ланки чітко визначені. Так, ст. 125 Конституції України⁴ передбачає струнку систему судів загальної юрисдикції: найвищим судовим органом у цій системі є Верховний Суд України, вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди, на нижчому рівні відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди. Таким чином, у системі судів загальної юрисдикції Касаційному суду України Конституція України місця не відводить.

¹ Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII “Прикінцеві та перехідні положення” Закону України “Про судоустрій України” (справа про Касаційний суд України) від 11 грудня 2003 року // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

³ Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

⁴ Там само.

До того ж, ст. 131 Конституції України¹ передбачає серед повноважень Вищої ради юстиції здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів. Про суддів Касаційного суду жодного слова. Хто мав би право притягнути їх до дисциплінарної відповідальності, куди суддя Касаційного суду міг би оскаржити рішення про притягнення його до дисциплінарної відповідальності? За Законом України “Про судоустрій України”² суддів Касаційного суду України має притягати до дисциплінарної відповідальності Вища кваліфікаційна комісія суддів, а скарги на її рішення повинна розглядати Вища рада юстиції, чим безпідставно розширено конституційні повноваження останньої.

Після рішення Конституційного Суду України у справі про Касаційний суд доля касаційної інстанції у цивільних та кримінальних справах залишилася невизначеною. Це питання процесуальними кодексами без відповідних змін до судоустрою України не може бути вирішене. Саме виходячи з цих міркувань, під час доопрацювання нового Цивільного процесуального кодексу України не знайшла підтримки ідея визначити у Кодексі касаційною інстанцією у цивільних справах Вищий цивільний суд України. Тому у новому Цивільному процесуальному кодексі України³ закріплено бланкетну норму, згідно з якою касаційною інстанцією у цивільних справах є суд, визначений Законом України “Про судоустрій України”⁴ як суд касаційної інстанції у цих справах. Одночасно, Прикінцевими та перехідними положеннями ЦПК встановлено, що до законодавчого визначення суду, який буде здійснювати повноваження касаційної інстанції у цивільних справах, його утворення і початку діяльності перегляд цих справ у касаційному порядку здійснює Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України.

Було декілька спроб вирішити проблему касаційної інстанції у цивільних та кримінальних справах, однак усі вони були безрезультатними. Першою став урядовий проект Закону України

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

³ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

⁴ Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

+

“Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій України” (щодо Касаційного суду України)” № 4588, внесений до парламенту в останній день 2003 р. Замість утворення окремого суду касаційної інстанції проектом запропоновано передати функції касаційної інстанції апеляційним судам, у складі яких утворити судові колегії для касаційного розгляду справ. Верховному Суду України пропонується залишити лише функцію виняткової касації.

Правильність подібного варіанту викликала серйозні сумніви, адже за такого підходу не було б досягнуто однієї з головних цілей касації – забезпечити однакове застосування судами законодавства. Кожна область мала б свою автономну судову практику застосування законодавства. Переважна більшість спорів остаточно вирішувалася б на обласному рівні. За таких умов одні й ті самі закони у різних регіонах реалізувалися б по-різному. Місцева влада змогла б впливати на ухвалення остаточних судових рішень. Перегляд Верховним Судом України у зв’язку з винятковими обставинами не дозволив би вирішити цю проблему, оскільки він обмежений винятковими підставами. З другого боку, апеляційні суди стали б одночасно судами апеляційної і касаційної інстанцій, що суперечить Конституції і самій назві цих судів. Крім того, перегляд рішення суддями того ж судового органу, що його ухвалив, порушує вимогу про неупередженість суду і є процесуальною підставою для відводу (самовідводу). Очевидно, що результат вирішення судової справи у касаційній інстанції нерідко залежав би від особистих стосунків суддів касаційної інстанції з суддями апеляційної інстанції, які одночасно працюють в одному апеляційному суді. Неправильно передбачати подвійну перевірку законності одних і тих самих рішень суддями, до кваліфікації яких ставляться однакові вимоги.

Потрібно звернути увагу на ту обставину, що після прийняття парламентом нового Цивільного процесуального кодексу України¹ із одночасним внесенням змін до Закону України “Про судоустрій України”², урядовий проект перестав відповідати вимогам Закону. Адже Прикінцеві та перехідні положення Закону України “Про судоустрій України” у новій редакції вимагають утворення і

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

² Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

початку діяльності нового суду, який буде здійснювати повноваження касаційної інстанції (друге речення абзацу першого підпункту 9 пункту 3 розділу VII “Прикінцеві та перехідні положення”).

Два інші законопроекти, спрямовані на вирішення цієї проблеми: проект Закону України “Про судоустрій України” (нова редакція) № 4541, внесений народними депутатами України Ю. Кармазіним і М. Потебеньком 19 грудня 2003 р., і проект Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій України” (щодо утворення Вищого цивільного суду України та Вищого кримінального суду України)” № 4588-1, внесений народними депутатами України В. Онопенком, М. Оніщуком, В. Мусіякою, О. Пеклушенком 20 січня 2004 р. Проектами для забезпечення касаційного розгляду справ цивільної та кримінальної юрисдикції передбачалося утворення відповідно Вищого цивільного суду України та Вищого кримінального суду України. Поряд з цим обговорювалася альтернативна пропозиція створити замість двох – один суд касаційної інстанції і для цивільних, і для кримінальних справ (Вищий загальний суд України, або Вищий цивільний і кримінальний суд України). Водночас утворення вищих судів вимагає повного втілення принципу спеціалізації. Адже Конституцією України¹ вищі суди передбачено лише для спеціалізованих судів. А якщо загальні суди такими не вважати, то й про створення вищих судів у системі загальних судів мова йти не може.

Ще одним законопроектом (проект Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення касаційного оскарження рішення суду” № 8497 від 25 листопада 2005 р., внесеним народним депутатом України В. Онопенком) було запропоновано, щоб до законодавчого визначення суду, який буде здійснювати повноваження касаційної інстанції у цивільних справах, його утворення і початку діяльності, перегляд цивільних справ у касаційному порядку здійснювали утворені президіями апеляційних судів відповідні колегії суддів у складі судових палат у цивільних справах у кількості не менше п’яти суддів. При цьому касаційний перегляд рішень апеляційних загальних судів мали здійснювати інші чітко визначені апеляційні

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

загальні суди. Під час обговорення зазначеного законопроекту у Верховній Раді України його автор запропонував, щоб такий механізм було запроваджено лише на один рік для розвантаження Верховного Суду України. Згодом цей варіант було втілено у процесуальній практиці.

Проблема касаційної інстанції у цивільних справах вирішувалася і через зміни у процесуальному законодавстві. По-перше, необхідна кількість суддів для перегляду справи у суді касаційної інстанції поступово зменшувалася (від двох третин Судової палати Верховного Суду України в цивільних справах до колегії з трьох суддів). По-друге, новий ЦПК України¹ запровадив так званий інститут попереднього розгляду справи у касаційному провадженні, що дав можливість в окремих випадках постановити ухвалу по суті касаційної скарги не викликаючи осіб, які беруть участь у справі. По-третє, згодом були внесені зміни, за якими особи, які беруть участь у справі, втратили право на участь і в касаційному розгляді, за винятком тих випадків, коли суд касаційної інстанції визнає за необхідне заслухати їхні пояснення, а також зміни за якими суддя касаційної інстанції може відмовити у відкритті касаційного провадження, якщо касаційна скарга є необґрунтованою.

Інстанція з перегляду справи за винятковими обставинами. Крім касаційних повноважень, з липня 2001 р. Верховний Суд України також було наділено повноваженням переглядати свої рішення у цивільних та кримінальних справах, а також рішення вищих спеціалізованих судів у зв'язку з винятковими обставинами (по суті, друга касація з обмеженими підставами для оскарження). Свого часу у Законі України “Про судоустрій України”² для позначення цього виду перегляду вживався термін “повторна касація” (частина друга ст. 47 у первинній редакції). Тепер його замінено на “перегляд справ у зв'язку з винятковими обставинами”, оскільки цей вид провадження не повинен повністю дублювати касаційний перегляд³. У чинних процесуальних кодексах цьому виду провадження відповідають: “провадження у зв'язку з винятковими обставинами” (ЦПК

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

² Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

³ *Осетинський А. Й.* Організація та функціональні засади діяльності касаційної інстанції (на прикладі судової палати Вищого господарського суду України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Академія адвокатури України. – К., 2005. – С. 4.

України¹), “провадження за винятковими обставинами” (КАС України²), “перегляд судових рішень Вищого господарського суду України Верховним Судом України” (ГПК України³), “перегляд судових рішень в порядку виключного провадження” (КПК України⁴). Щоправда, останній із названих видів перегляду охоплює і перегляд за нововиявленими обставинами.

За суттю перегляд справи за винятковими обставинами є різновидом касаційного провадження, який, на відміну від звичайної касації, обмежений чітко визначеними законом підставами виняткового характеру. У ЦПК і КАС України таких підстав лише дві:

1) неоднакове застосування судом (судами) касаційної інстанції одного і того самого положення закону;

2) визнання судового рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, таким, що порушує міжнародні зобов'язання України.

Оскарження на підставі неоднакового застосування положення закону лише судових рішень касаційної інстанції, а не рішень будь-яких інших судів загальної юрисдикції, пояснюється тим, що було б дивно, якби оскаржувалося судове рішення касаційної інстанції на тій підставі, що суд касаційної інстанції застосував закон інакше, ніж місцевий суд в аналогічній справі, рішення у якій взагалі не оскаржувалося, чи апеляційний суд, адже ситуація, коли законність судового рішення суду вищої інстанції ставиться під сумнів через те, що воно “суперечить” рішенню суду нижчої інстанції, є неприпустимою.

Визнання судових рішень міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, такими, що порушують міжнародні зобов'язання України може бути підставою для перегляду у зв'язку з винятковими обставинами судових рішень будь-якого суду загальної юрисдикції України. У контексті цієї підстави такою міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, є лише Європейський суд з прав людини. Перегляд на цій підставі хоч, переважно, має формальний

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

² Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

³ Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

⁴ Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

—+—

характер, оскільки рішення Європейського суду підлягають безпосередньому виконанню без “імплементації”, є важливим для відновлення справедливості і авторитету національної судової системи. Національна судова система повинна бути здатною визнавати свої помилки, а рішення Верховного Суду України за наслідками перегляду може мати велике значення для подальшої правозастосовчої практики в Україні. Ця підстава для перегляду зумовлена Рекомендацією № R(2000)2 щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини, прийнятою Комітетом міністрів Ради Європи 19 січня 2000 р.¹.

У господарському судочинстві перелік виняткових підстав для перегляду ширший (ст.ст. 111-115 ГПК України):

1) застосування Вищим господарським судом України закону чи іншого нормативно-правового акта, що суперечить Конституції України;

2) невідповідність постанов чи ухвал рішенням Верховного Суду України чи вищого суду іншої спеціалізації з питань застосування норм матеріального права;

3) виявлення різного застосування Вищим господарським судом України одного й того ж положення закону чи іншого нормативно-правового акта в аналогічних справах;

4) невідповідність постанов чи ухвал міжнародним договорам, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України;

5) визнання постанов чи ухвал міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, такими, що порушують міжнародні зобов’язання України.

Кримінальне судочинство винятковою підставою для перегляду називає неправильне застосування кримінального закону та істотне порушення вимог кримінально-процесуального закону, які істотно вплинули на правильність судового рішення (пункт 2 частини першої ст. 400-4 КПК України²). За змістом сформульовані у кримінально-процесуальному законодавстві підстави найширші порівняно з іншими видами судочинства і майже збігаються з підставами для “звичайного” касаційного

¹ Рекомендація № R(2000)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини від 19 січня 2000 року // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі: Українська правнича фундація. – 2000. – № 1.

² Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

перегляду, тому тут найбільш доцільно використовувати термін “повторна касація”.

Такі розбіжності у визначенні підстав для перегляду за винятковими обставинами у різних видах судочинства не обумовлені якоюсь об’єктивною потребою, обумовленою специфікою розгляду певних категорій справ. Те, що у ЦПК України і КАС України ці підстави визначені однаково, може засвідчити тенденцію до уніфікації цього інституту у різних видах судочинства.

За своїм змістом інстанція з перегляду справи за винятковими обставинами є касаційною інстанцією, оскільки предметом дослідження у ній можуть бути лише питання права, однак у дуже вузькій сфері. На відміну від “звичайної” касаційної інстанції, яка переглядає судові рішення першої та апеляційної інстанцій, суд, що переглядає справу за винятковими обставинами, аналізує рішення суду касаційної інстанції. У цивільних та кримінальних справах функції “звичайної” касаційної інстанції та інстанції з перегляду справи за винятковими обставинами поєднані в одному суді – Верховному Суді України. Процесуальне законодавство не перешкоджає участі суддів відповідних палат Верховного Суду України у перегляді справи за винятковими обставинами судових рішень, ухвалених ними у касаційній інстанції. Тому перегляд суддею свого ж рішення на предмет дотримання норм права суперечить принципу безсторонності, оскільки існують об’єктивні сумніви у неупередженості такого судді. Цього немає в адміністративних і господарських справах, оскільки функції касаційної інстанції та інстанції з перегляду справи за винятковими обставинами здійснюють різні суди – відповідні вищі спеціалізовані суди і Верховний Суд України відповідно.

Було б неправильно вважати, що перелік наведених принципів організації системи судів є закритим і вичерпним. Можна зустріти визначення й інших принципів – єдність, моноцентризм системи судів тощо (див., наприклад, Окрему думку судді Конституційного Суду України В. Скоморохи стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про Касаційний суд України¹).

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII “Прикінцеві та перехідні положення” Закону України “Про судоустрій України” (справа про Касаційний суд України) від 11 грудня 2003 року // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

+

Єдність і моноцентризм системи судів інколи ототожнюються. Так, Б. Футей під єдністю розуміє таку організацію системи судів, яка нагадує піраміду з єдиною вершиною. З огляду на це, ще під час обговорення проекту Конституції України він висловлював думку, що закріплена у проекті Конституції України, який згодом був схвалений Верховною Радою України, модель судоустрою дещо розпорошує судову владу. Так, Конституційний Суд України і суди загальної юрисдикції на чолі з Верховним Судом України становлять дві незалежні системи, що не свідчить про єдність судової влади. Мало того, питання організації та діяльності Конституційного Суду України виділені в Конституції України в окремий розділ. На думку, Б. Футея більш вдалою є єдина система судів, очолювана Верховним Судом України, який може складатися з окремих судових палат, у тому числі з конституційних питань¹.

Якщо принцип єдності поширювати лише на систему судів загальної юрисдикції, то можна зробити висновок, що після утворення арбітражних судів у 1991 р. і до 2001 р. Україна не мала єдиної системи судів. Система арбітражних судів до малої судової реформи у 2001 р. залишалася автономною як у функціональному, так і в організаційному аспектах. Верховний Суд України, незважаючи на визнання його у Конституції України найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції, не мав повноважень щодо перегляду судових рішень арбітражних судів. Організаційне забезпечення своєї діяльності арбітражні суди здійснювали самостійно. Тому в Україні паралельно діяли незалежні одна від одної системи судів: система загальних судів на чолі з Верховним Судом України і система арбітражних судів на чолі Вищим арбітражним судом України. Організаційне забезпечення загальних судів здійснювало Міністерство юстиції України, а арбітражних судів – Вищий арбітражний суд України. Лише під час малої судової реформи у 2001 р. арбітражні суди, які були перейменовані на господарські, були введені до системи загальної юрисдикції. Верховний Суд України одержав повноваження переглядати у виняткових випадках судові рішення господарських судів, а Закон України “Про судоустрій України” 2002 р.² організаційне забезпечення усіх судів загальної

¹ Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991-2001 рр. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 32-33.

² Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

юрисдикції, крім Верховного Суду України і вищих спеціалізованих судів, відніс до повноважень державної судової адміністрації. Таким чином, система судів загальної юрисдикції стала моноцентричною.

Існує й думка, відповідно до якої єдність не пов'язується з наявністю піраміди судів із єдиною вершиною. Єдність полягає у виконанні судами спільних завдань (здійснення правосуддя) на основі розмежування юрисдикції між кожною гілкою судової влади. З позиції такого підходу, єдність судів забезпечується не концентрацією судової юрисдикції в одному центрі, а принципом "всеосяжності судового захисту" на основі чіткого розподілу юрисдикції між гілками судової влади¹. Всеосяжність судового захисту означає, що жодні правовідносини не можуть бути вилучені з судової юрисдикції. У цьому підході підкреслюється функціональний, а не організаційний аспект єдності судової влади.

Ще одним принципом організації системи судів в Україні, який виводимо зі ст. 125 Конституції України, є **недопустимість існування надзвичайних та особливих судів**. Закріплення такої заборони зумовлене діяльністю у 30-х рр. ХХ ст. так званих "трійок", інших надзвичайних судів, які використовувалися як інструмент для репресій. У цьому ідеологічне значення цього принципу. Рішуче засудження практики створення квазісудових органів для розправи над людьми, а також прагнення запобігти повторенню подібного у майбутньому спонукало до заборони на конституційному рівні надзвичайних та особливих судів. Наполягання на необхідності конституційної заборони надзвичайних та особливих судів з огляду на осуд будь-яких форм позасудового переслідування можна зустріти навіть у літературі радянського періоду².

Водночас не можна стверджувати, що ця заборона має лише ідеологічне забарвлення. Правове значення згацього положення полягає у тому, що суди, які керуються особливими процесуальними нормами, що не забезпечують права на справедливий судовий розгляд, або діяльність яких взагалі процесуально не регламентована, або до складу яких входять

¹ Ржевский В. А., Чепурнова И. М. Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности. – М. : Юрист, 1998. – С. 86-87.

² Истина... И только истина! Пять бесед о судебной-правовой реформе. – М. : Юрид. литература, 1990. – С. 124.

—+—

судді, незалежність котрих на законодавчому рівні не гарантована, повинні визнаватися надзвичайними. Потрібно вважати надзвичайними і тимчасові суди, утворені державою ad hoc для розгляду конкретної справи чи групи справ. Під особливими судами необхідно розуміти суди, створені для вирішення справ щодо окремих категорій (груп) населення – за становою, професійною ознаками тощо. При цьому ці групи населення займають у цих судах особливе положення – привілейоване або ж, навпаки, дискримінаційне. Такі особливі суди інакше можна назвати становими, або корпоративними. Як особливі суди розглядаються також суди, утворені для вирішення окремих категорій судових справ в обхід встановленої законом підсудності.

У судовій системі правової демократичної держави надзвичайним і особливим судам не місце, тому заборону їх створення і функціонування необхідно закріплювати на конституційному рівні (що і зроблено в Україні). Діяльність подібних судів порушувала б право на справедливий судовий розгляд, рівність усіх перед законом і судом, гарантії незалежності та неупередженості суддів.

6.3. ОЦІНКА ДІЄЗДАТНОСТІ МЕХАНІЗМІВ ПРИЙНЯТТЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОНІВ, СУДОВОГО СУПРОВОДУ ТА СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ УКРАЇНИ

Найбільш багатовимірною небезпекою, яка сьогодні загрожує цілісності й заважає ефективності функціонування системи саморегуляції соціального організму України, є періодичне зростання рівня соціальної ентропії.

Взагалі, збільшення ентропії є необоротним процесом, так само як і хід часу. Але управлінська підсистема соціуму призначена стримувати її в припустимих рамках, вчасно вживаючи необхідних заходів. Натомість у соціальному організмі України зростання рівня ентропії сьогодні відбувається саме в системі державного управління, що особливо небезпечно, адже тягне за собою посилення ступеня невпорядкованості і в

громадянському суспільстві.

Щоправда, на даному етапі становлення української державності високий рівень ентропії є досить закономірним, адже соціальний організм ще перебуває в стані трансформації. Біфуркаційний стан соціальної системи не тільки характеризується надмірною нестійкістю, але й супроводжується феноменом, що в синергетиці отримав назву “закритичного уповільнення”. У точці закритичного уповільнення соціальна система є практично беззахисною, вся її внутрішня структура максимально напружена, але разом із тим і безініціативна – оскільки детермінованість майбутнім як бажаним станом більше не діє, і минуле як причина передбіфуркаційного стану вже не впливає на розвиток. Здається, українська нація нині переживає цей феномен вже подвійної сили – закритичне уповільнення після здобуття незалежності 1991 р., на яке накладається уповільнення після пережитих подій Майдану 2004-2005 рр. Закритичне уповільнення в післябіфуркаційний період може виражатися в продовженні і затягненні етапу посиленої хаотичності, що, зокрема, можна і досі спостерігати в Україні.

Це спостерігається, насамперед, в законодавчій владі в Україні. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – *Верховна Рада України*¹. Проте, одним з суттєвих питань, пов'язаних з реформуванням законодавчої влади в Україні, є питання про кількісний склад Верховної Ради.

Відповідно до ст. 76 Основного Закону України, конституційний склад Верховної Ради – 450 народних депутатів. Проте, в період підготовки і прийняття Конституції України 1996 р. висловлювалися й інші пропозиції щодо кількості народних депутатів у Верховній Раді, причому здебільшого пропонувалося зменшити їх загальну кількість. У 2000 р. знову повертаються до цього питання і для референдуму, який проводиться за народною ініціативою, пропонується вже цифра у 300 народних депутатів.

Якщо звернутись до політичної практики країн світу, то можна відзначити, що число депутатів у них є дуже різноманітним. Найбільш численним парламентом є Всекитайські збори народних представників (майже 3000 членів), а наймалочисельнішим – парламент Ліхтенштейну – 15 депутатів. Така відмінність цілком зрозуміла: Китай має найбільшу кількість

¹ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червн. 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.

+

населення в світі, а Ліхтенштейн є “карликовою” державою. Більш цікавими є дані щодо кількості депутатів у двопалатних парламентах. Італійський парламент – Палата депутатів – 630, а Сенат – 327 (у відсотковому відношенні – 65,8 до 34,2); парламент Франції – 577 і 322 (64,1% до 35,9%); парламент Німеччини – 662 і 68 (90,7% до 93%); Конгрес США – 435 і 100 (81,3% до 18,7%); парламент Росії – 450 і Рада Федерації – по два представники під кожного суб'єкта РФ: 89 суб'єктів – 178 членів (71,65% і 28,35%); парламент Польщі – 460 і 100 (82,1% до 27,9%).

Теоретики парламентаризму розробили ряд принципових положень і узагальнень, урахування яких є важливим при визначенні кількісного складу парламенту. Кількість складу парламенту: по-перше, має відбивати і враховувати інтереси всіх верств населення; по-друге, гарантувати можливості професійного і раціонального здійснення парламентської компетенції; по-третє, забезпечувати дієвість, ефективність, конструктивність парламенту, що унеможлиблюється, коли депутатський склад перевищує межі доцільності та оптимальності, внаслідок чого законодавчий орган перетворюється на охлократичне віче, нездатне виконувати свої безпосередні функції. Тим самим численний парламент стає органом, який не відповідає своєму соціальному призначенню. Проте, це зовсім не означає, що малочисельний вищий представницький орган завжди має переваги перед багаточисельним. Такий підхід ігнорує решту вимог, необхідних для належного вирішення депутатським корпусом питань, віднесених до повноважень парламенту.

Верховна Рада як парламент України відіграє важливу роль у реалізації принципу розподілу влади. Цей принцип є важливим як з теоретичного, так і практичного поглядів. Суть його не стільки в розмежуванні, скільки у взаємодії гілок влади. Разом з тим розподіл влади без належних зусиль щодо реалізації наданих прав не забезпечує ефективного функціонування механізму управління державою. Реалізація ж принципу пов'язана з багатьма непростими проблемами. Досить складним є питання щодо участі Верховної Ради в подальшій долі вже прийнятого закону. У зв'язку з цим виникає необхідність підвищення контрольних повноважень парламенту, тим більше, що реалізація законів у нашій державі поки що знаходиться не на достатньому

рівні. А це прямо пов'язане із втіленням у життя принципу верховенства закону.

Необхідно враховувати і ту обставину, що у стосунках між гілками влади не може бути безконфліктних відносин. Скоріше, навпаки, конфлікт може відігравати каталізуючу роль у процесах нормотворення. Головною проблемою для Верховної Ради тут має стати створення належних правових умов для недопущення того, щоб конфлікт перетворився у кризову ситуацію¹.

Подальшого вдосконалення потребує структура Верховної Ради. Не є оптимальною система її комітетів, які виконують найважливішу роль у здійсненні законотворчого процесу. Вудро Вільсон, відомий фахівець з теоретико-політичних проблем, практики діяльності Конгресу США, зазначав, що комітети – це “майстерні законодавчого органу”. Ця характеристика не втратила актуальності і до сьогодні. У більшості сучасних демократичних країн комітети є основною організаційною структурою законодавчого органу, відповідальною за розробку законопроектів, внесення до них поправок. Це пояснюється двома основними причинами. По-перше, оскільки число проблем, з якими стикаються демократичні уряди, дедалі зростає, законодавчі органи повинні опікуватися ширшим колом питань, а отже, продукувати більше законів і законодавчих актів. Законодавчим органам, які ухвалюють закони переважно на своїх пленарних засіданнях, часто важко продукувати належну кількість законодавчих актів, потрібних для ефективного вирішення широкого розмаїття політичних проблем, що постають перед державою. По-друге, окрім зростання кількості політичних проблем, що постають перед законодавчими органами, спостерігаються зростання складності цих проблем. Це вимагає від законодавчого органу вдосконалення роботи з законопроектами².

На зламі другого і третього тисячоліть перед Україною стоять важливі і складні завдання. Значна роль в їх вирішенні належить Верховній Раді України. Ця роль може бути творчою і плідною при удосконаленні її роботи, конструктивній співпраці з іншими гілками влади. Отже якість законодавчого процесу потребує поліпшення.

¹ Бандурка О., Древаль Ю. Розвиток парламентаризму – безповоротний // Голос України. – 1999. – 14 грудня.

² Браун Т., Рижова Н., Вайз Чарльз. Структура та діяльність парламентських комітетів // Комітети – основа діяльності законодавчих органів влади. – К. : Основи, 1997. – С. 33.

—+—

Законодавча влада контролюється через систему судів. Так, за допомогою Конституційного суду в країні забезпечується конституційність не тільки підзаконних актів, але і самих законів¹.

Таким чином, конституція є основою правової держави, що регулює відносини влади і особи. Влада в ній обмежена законом, а сама держава є правовою, оскільки охороняє права громадян. В державному регулюванні суспільних відносин діє принцип “дозволено все те, що не заборонене законом”. Свобода і права інших людей виступають як єдиний обмежувач свободи особистості, тобто свобода кожного закінчується там, де вона порушує свободу інших.

Функціонування Верховної Ради України як законодавчого органу, що входить до політичної системи, очевидно, буде пов'язане з детатистськими тенденціями (від франц. слова – держава). Це означає, що в політичній системі України, зокрема на законодавчому рівні, буде поступово здійснюватися звільнення суспільного і особистого життя від контролю з боку держави. З другого боку, почне зростати роль і значення таких елементів політичної системи, як партії, профспілки, засоби масової інформації, різні суспільні рухи. І, нарешті, відбудеться формування громадянського суспільства на основі регульованої, соціально-орієнтованої ринкової економіки і різноманіття форм власності, що є венозним шляхом розвитку всіх країн і народів, що досягли необхідного рівня економічної, політичної і духовної зрілості².

Отже, механізм реалізації повноважень законодавчої влади сьогодні повинен бути тісно пов'язаний з механізмами реалізацій повноважень судовою та виконавчою гілками влади, повинен сприяти розв'язанню ряду проблем, пов'язаних з точним визначенням кола повноважень основних політичних інститутів, а також між владними структурами різних рівнів.

Одним із наслідків посилення ентропійності, який зумовлює недоліки у функціонуванні всіх гілок влади, є низька ефективність реалізації законів. Тому і для виваженої оцінки дієздатності механізму реалізації законів, перш за все, необхідно звернутися до емпіричних даних, адже без визнання дієвості законів держави

¹ Советский энциклопедический словарь / научно-редакционный совет : А. М. Прохоров (пред.). – М. : Советская энциклопедия, 1981. – С. 43-45.

² Лепский В. Е. Информационно-психологическая безопасность субъектов дипломатической деятельности / Дипломатический ежегодник – 2002 : сборник статей. колл. авторов. – М. : Научная книга, 2003. – С. 233-248.

самими громадянами не можна говорити про високу якість функціонування органів виконавчої влади. У цьому контексті маємо невтішну динаміку. Так, за даними опитування Інституту соціальної та політичної психології АПН України (проведеного 3-5-серпня 2006 р.), частка громадян, які вважають, що конституційні норми в Україні виконуються, зменшилася за один лише рік з 18,1% в 2005 р. до 6,8% в 2006 р. І це на тлі того, що попередня динаміка була позитивною (10,3% в 2001 р. – 18,1% в 2005 р.). Ще більш вражаючими є зміни частки тих, хто вважає, що норми Конституції в країні не виконуються (див. табл.).

Нещодавно Україна відзначила 10-ту річницю ухвалення своєї Конституції. Як Ви вважаєте, чи виконуються в нашій державі конституційні норми? (у %)

Таблиця 6.3.1

	<i>5-та річниця ухвалення Конституції</i>		<i>9-та річниця ухвалення Конституції</i>		<i>10-та річниця ухвалення Конституції</i>	
Цілковито виконуються	1,4	10,3	2,5	18,1	0,6	6,8
Скоріше виконуються, ніж не виконуються	8,9		15,6		6,2	
Скоріше не виконуються, ніж виконуються	49,7	81,1	43,3	68,5	57,1	83,9
Зовсім не виконуються	31,4		25,2		26,8	
Важко відповісти	8,6		13,5		9,2	

Серед основних форм зростання управлінської ентропії, які виступають перешкодами ефективному функціонуванню механізму реалізації законів, такі:

- “конфлікт цілей”, коли досягнення поставленої мети однією зі сторін виключає досягнення її іншою;
- зростання інформаційної надлишковості і шуму, перш за все, документопотоків і норм управління, а також надмірне ускладнення організаційної структури;
- невиправдане зростання чисельності управлінського апарату та витрат на його утримання;
- посилення бюрократизації на тлі послаблення виконавчої дисципліни і відповідальності;
- порушення принципу субординації і зміщення функцій;
- постановка завдань, які не мають ресурсів для виконання чи механізм їх реалізації невідомий – і як наслідок – спроби

отримати фізично, соціально, політично, економічно тощо неможливий результат;

– збільшення бар'єрів між посадами і підрозділами як результат інформаційних розривів у системі, невідповідності функціонування її компонентів;

– зростання некомпетентності окремих робітників навіть високого рангу, поява ситуацій, коли жодна посадова особа не може вирішити проблему остаточно;

– збільшення рутинної частки управлінської роботи та зменшення ступеня її креативності.

Якщо накласти цей перелік на державно-управлінську піраміду в сучасній Україні, то не важко помітити, що перераховані форми зростання ступеня соціальної ентропії найбільш яскраво виявляються у виконавчій гілці. Найбільш небезпечний сценарій розвитку цього процесу – поступове зростання ступеня ентропії – може спричинити хаотичний¹ стан елементів і структури соціального організму.

Внаслідок цих форм зростання рівня ентропії на сучасному етапі становлення соціального організму України функціонування органів виконавчої влади, які відповідно також перебувають на початковому етапі свого морфогенезу, характеризується низкою недоліків. Серед основних негативних рис, які знижують дієздатність механізму реалізації законів, слід назвати такі.

1. Процес перерозподілу функцій в рамках виконавчої влади відповідно до конституційної реформи залишається незавершеним, що обумовлює нечіткість меж відповідальності.

2. Чіткий поділ політичних і адміністративних функцій у самій системі органів виконавчої влади також відсутній.

3. Незадоволеною є й потреба в правовому регулюванні питань надання публічних адміністративних послуг органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

4. Принцип стримувань і противаг, вирішальний для демократичного державного управління, не має в Україні достатньої реалізації.

5. Спостерігається надмірна централізація функцій

¹ Іноді в літературі зустрічається занадто однозначне ототожнення ентропії з хаосом, але це різні за змістом поняття. Хаотичний стан системи настає через надмірно високий рівень її ентропії і неминуче призводить до її якісних змін. Ентропію можна розуміти як найбільш визначальну динамічну характеристику системи, її не можна ототожнити з хаосом, оскільки вона характеризує певне співвідношення порядку та хаосу. А хаосом у повному смислі цього слова слід називати стан, коли система вийшла за межі ентропійного коридору, тобто стан абсолютної неупорядкованості системи.

державного управління (натомість потрібна передача повноважень та відповідних ресурсів від центральних до місцевих органів влади з метою сприяння формуванню економічно самодостатніх територіальних громад, а також вдосконалення механізмів залучення громадськості до децентралізованого розвитку й ухвалення рішень (на регіональному і місцевому рівнях)).

6. Процедури прийняття політичних і адміністративних рішень залишаються закритими, що сприяє надмірній бюрократизації українського політикуму та розвитку корупції.

Демократизація процесів прийняття рішень повинна відбуватись не лише за рахунок відкритості процесів їх розробки, а і за посередництвом розширення спектру використовуваних при цьому методів і технологій. На місце директивних методів повинно прийти активне використання “пропозицій знизу”, а поруч із детермінованими методами, корисними у визначених умовах, мають застосовуватись і методи евристичні (на кшталт мозкового штурму) – винятково конструктивні для ситуацій невизначеності.

7. Матеріальне забезпечення державних службовців не сприяє якійсь реалізації прийнятих рішень.

8. Не сприяє цьому і низька політична й управлінська культура представників державної влади та органів місцевого самоврядування та недостатній рівень дотримання законності.

9. Слабкою ланкою механізму реалізації законів є й низька якість діяльності апарату центральних та місцевих органів виконавчої влади – на часі запровадження в їх діяльності, а також у діяльності органів місцевого самоврядування комплексної системи управління якістю на основі міжнародних стандартів (ДСТУ ISO9001-2001).

10. Зрештою, невід’ємною рисою демократичного ладу правління є підконтрольність уряду, що має забезпечуватись методами відомчого, бюджетного, парламентського, судового, громадського контролю. В Україні функціональне управління відомчим контролем покладене на Головне управління державної служби при КМУ. Однак, його структура та кількість працівників не дають можливості ефективно виконувати роль внутрішнього контролера, через що питання відомчого контролю залишаються прерогативою конкретних керівників, які не схильні виставляти

свої відомства в непривабливому світлі¹.

11. Механізм судового контролю також далекий від довершеності, адже судову систему поки що не можна охарактеризувати як зрілу, об'єктивну, неупереджену. З цим пов'язана і низька ефективність громадського контролю, особливо це стосується звернень громадян. Крім того, ефективне використання механізмів контролю часто ускладнюється нечіткістю і недосконалістю законодавчих формулювань.

Отже, неефективність існуючих механізмів відповідальності посадових осіб і органів державного управління та місцевого самоврядування наголошує на нагальній необхідності забезпечення їх відкритості, прозорості, підзвітності, а також прогнозованості результатів їх діяльності.

Дієздатність механізмів реалізації законів, судового контролю значною мірою залежить від дієздатності самої судової влади. Слід відзначити, що з року в рік зростає кількість звернень громадян до суду. У 2008 році по першій інстанції суди загальної юрисдикції розглянули 8,9 млн. справ. Це на 3,5 млн. більше, ніж у 2004 році. Зростання кількості звернень до суду свідчить, з одного боку, про поглиблення суспільних проблем, з другого – про зростання довіри до суду як правового арбітра. Про рівень довіри людей до суду свідчить і незначний відсоток оскаржених судових рішень судів першої інстанції. Так, у минулому році до апеляційного суду було оскаржено лише 3% судових рішень, постановлених місцевими судами у цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення, а в касаційному порядку – лише 1%. Це є певним свідченням визнання учасниками правового конфлікту судового рішення законним і обґрунтованим, а, отже, дієздатності судової гілки влади. Однак, проблеми все-таки залишаються, і шляхи їх вирішення можна визначити через ретельний аналіз провідних тенденцій та суперечностей морфогенезу та функціонування системи саморегуляції судової гілки влади зокрема і соціального організму країни загалом.

¹ Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій. – К.: Ай Бі, 2002. – С. 275.

6.4. ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА СУПЕРЕЧНОСТІ У МОРФОГЕНЕЗІ ТА ФУНКЦІОНУВАННІ СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ УКРАЇНИ

У загальному вигляді функціонування законодавчого процесу уявляється як цілеспрямований вплив верховної державної влади на законодавчу діяльність суб'єктів на етапах розроблення, розгляду, прийняття законів і введення їх у дію. Основні складові становлять: суб'єкт – раціонально організований парламент та інші владні структури, що координовано здійснюють процес законотворення; об'єкт – визначена Конституцією і законами оптимальна законодавча процедура і законодавча діяльність; цільове спрямування законодавчого процесу, тобто засади і напрями політики, які зводяться у закон; засоби і технології законодавчого процесу (наукове, інформаційне, кадрове, фінансове, правове тощо забезпечення, а також загальні елементи – планування, координація і контроль у процесі здійснення законодавчої діяльності); нарешті, продукт законодавчого процесу, тобто власне законодавчий акт – закон, вимоги до якого визначаються також законом. Лише одночасне врахування всіх названих складових дає змогу говорити про наявність комплексного, системного підходу до функціонування законодавчого процесу¹.

Вартою уваги є, зокрема, трансформація кола суб'єктів законодавчого процесу. Це питання трактується по-різному. Так, перший проект Закону України “Про закони і законодавчу діяльність” відносив до них лише, визначених Конституцією України, суб'єктів права законодавчої ініціативи та Верховну Раду України. Останній варіант проекту, крім зазначених, закріплював як суб'єктів комітети Верховної Ради України та громадян України.

Інших осіб, причетних до процесу законотворення (розробників законопроектів, експертів тощо), як правило, не відносять безпосередньо до суб'єктів законотворчої діяльності, оскільки вони не мають у сфері законотворчості встановлених Конституцією або законами прав та обов'язків, які могли б вплинути на зміст та характер законотворчості. Хоча ця думка є

¹ Ющук О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу : монографія. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – С. 405.

—+—

спірною виходячи з декількох міркувань. По-перше, жодним чином не згадується такий суб'єкт законотворчості, як народ України, який також може приймати закони всеукраїнським референдумом. По-друге, наврядчи є доцільним виокремлення суб'єктів законотворчості за формальною ознакою регулювання їх законотворчих повноважень Конституцією або законами України, оскільки будь-які нормативно-правові акти є лише формою закріплення суспільних відносин у державі. Саме останні є матеріальною базою формування нормативно-правового поля і мають бути покладені в основу формулювання необхідних понять і теоретичних категорій.

Іншою класифікацією суб'єктів законотворчості є виокремлення суб'єктів законодавчих повноважень та суб'єктів законодавчого процесу¹.

Якщо коротко характеризувати функціонування об'єкту законодавчого процесу, слід, насамперед, відзначити недостатню конституційну основу для формування оптимальної законодавчої процедури, оскільки деякі положення Конституції є нераціональними і мають бути змінені або уточнені. Значним кроком у розв'язанні багатьох проблем процедури законотворення мало б стати прийняття спеціального закону "Про закони і законодавчу діяльність", а також передбаченого Конституцією закону про регламент Верховної Ради України. Виключно важливими складовими здійснення функціонування законодавчої діяльності є її планування, координація та контроль, а також продукт цієї діяльності, тобто закон. Маючи на увазі продукт законодавчого процесу, ми виходимо з того, що законодавчий процес повинен спрямовуватися на випуск практики подолання вето глави держави на закони, що зробить вкрай ускладненою регламентацію законодавчого процесу"².

Це вимагає повороту законотворення до систематизації існуючого законодавства, побудови раціональної, внутрішньо узгодженої національної системи законодавства, яке, водночас, має узгоджуватись із законодавством країн СНД та європейських держав.

Адже, законодавство на сучасному етапі, незважаючи на

¹ Законотворча діяльність : словник термінів і понять / за ред. акад. НАН України В. М. Литвина. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 315 с.

² Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу : монографія. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – С. 405.

збільшення кількості законів, багато в чому “не встигає” за розвитком суспільних відносин, а інколи суперечить раніше прийнятим правовим актам. В результаті чого воно містить акти і норми, що практично не діють, зустрічаються прогалини і неузгоджені положення. Законодавчі акти повторюються, мають не досить ясні формулювання, терміни. Вирішення цієї проблеми здійснюється в процесі систематизації. Систематизація має на меті стабілізацію правопорядку, приведення нормативно-правового регулювання в інструмент, який забезпечує нормальне функціонування суспільного життя. Систематизація долає суперечності між правовими нормами, відмінняє чи змінює застарілі норми і створює нові. Вони групуються за певними системними ознаками, зводяться в кодекси, зібрання, систематизовані акти¹.

У зв'язку з цим однією з суттєвих проблем, пов'язаних з удосконаленням законодавчого процесу, є проблема реалізації конституційного принципу верховенства права в Україні. На жаль, у Конституції реалізація названого принципу чітко не пов'язана із забезпеченням верховенства закону, на що вказується у вітчизняній літературі².

Зокрема, Є. Назаренко зазначає, що здійснення правової реформи передбачає вирішення багатьох теоретичних і практичних проблем, серед яких найважливішою є проблема визначення ролі та значення верховенства права, верховенства Конституції і верховенства закону в діяльності органів та посадових осіб державної влади і місцевого самоврядування. Визнаючи верховенство права головним принципом дії органів і посадових осіб держави, Конституція, однак, не протиставляє верховенство права верховенству закону. Верховенство права реалізується в житті саме через Конституцію і закони, пред'являючи до них основну вимогу – закріплювати тільки ті норми і правила поведінки, які визнають людину вищою цінністю суспільства, тобто узаконюють принципи гуманізму і справедливості у відносинах між людьми, а також між людиною і державою. Тільки закони, які реалізують верховенство права, є правовими законами. При цьому поза законами та, передусім,

¹ Законодавство: проблеми ефективності / редакційна колегія В. Б. Авер'янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 3.

² Ющук О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу : монографія. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – С. 407.

—+—

поза Конституцією – Основним Законом країни – реалізація верховенства права просто неможлива в силу формального не визначення його вимог. Тобто у правовій державі необхідно верховенство Конституції і верховенство законів у системі усіх нормативних актів. Закріплення режиму конституційності і законності у правотворчій діяльності є одним із головних завдань держави¹.

Правом Президента України скасовувати лише деякі з перерахованих актів проблема не знімається. Навпаки, така невизначеність у механізмі правового регулювання неодмінно веде до численних юридичних колізій і конфліктних ситуацій між органами влади².

Говорячи про цільове спрямування законодавчого процесу, тобто засади і напрями політики, що зводяться в закон, як функціонування цього процесу, слід зазначити, що дана складова є, без перебільшення, однією з головних. Сам по собі законодавчий процес є лише абстрактною формою, якщо не визначити зміст вказаного процесу, його суспільну орієнтацію. Цим змістом обумовлені інтенсивність законодавчого процесу, його складність і т. д., тобто його особливий кожного разу характер, кількісні та якісні параметри цього процесу. Зважаючи на сказане, пріоритетне здійснення в Україні парламентської реформи залишається нагальною потребою. Адже, як відзначає італійський професор Карло Фузаро, “за логікою парламентської форми правління повинно існувати постійне співробітництво між виконавчою та законодавчою владами. Це стосується й інших форм правління, відмінних від парламентської: за наявності президентського правління основні напрями політичного курсу (“політичний вибір”) також проголошуються парламентом, з дотриманням відповідного законодавства. Але завжди залишається незаперечним факт, що парламентські форми правління створюються для координації влад, а не для їх розділення”³.

Звичайно, названі вище заходи є лише незначною часткою усього комплексу питань, що потребують вирішення. До них

¹ Назаренко С. В. Запровадження в життя Конституції – головна мета сучасного етапу правової реформи державної влади // Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства : зб. наук. праць.– К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1997. – Вип. 2. – С. 37-38.

² Державно-правова реформа в Україні : матеріали науково-практичної конференції. – К. : Наукова думка, 1997. – 156 с.

³ Державно-правова реформа в Україні : матеріали науково-практичної конференції. – К. : Наукова думка, 1997. – 156 с.

можна додати значну кількість інших конкретних пропозицій, спрямованих на оптимізацію вітчизняного законодавчого процесу. Проте, справа не в кількості заходів, і тут немає потреби формувати коло заходів щодо вдосконалення законодавчого процесу. Важливо усвідомити, що законодавчий процес, як складна, надзвичайно динамічна система, вимагає системного, комплексного підходу до розв'язання його проблем, свідомого управління ним на наукових засадах. При цьому необхідно розуміти, що і найкраща модель функціонування законодавчим процесом, і найбільш прогресивна правова реформа – це тільки форми державотворчої і правотворчої практики, які мало чого варті поза їх реальним змістовним наповненням. А останнє залежить від тієї політики, яку здійснює державна влада.

Враховуючи це, Україна потребує не безвладного, безплідного державного утворення, яким супроводжується формальне законотворення, а парламентаризму, що слугує вираженням і, разом з тим, підтримкою свободи людини, суспільства і демократичного розвитку держави. Стратегічний розвиток нашого суспільства вимагає у сфері державного будівництва на цьому етапі всебічного розвитку парламентаризму, як необхідної передумови переходу до вищої демократії. Відтак правова реформа стає абсолютною необхідністю¹; а пріоритетним напрямом її реалізації виступає парламентська реформа, ключовою ланкою якої є удосконалення законодавчої функції держави.

Отже, розглядаючи проблему вдосконалення законодавчого процесу в Україні, ми виходимо з того, що останнє має відбуватися в умовах здійснення широкомасштабної правової реформи, тобто реорганізації інститутів держави шляхом зміни правової форми її діяльності. Вихідним моментом правової реформи є зацікавленість верховної державної влади в новому режимі законності, та чи інша необхідність якого виникає залежно від конкретно-історичних умов існування держави. При цьому загальне спрямування, характер перетворень інститутів публічної влади, які здійснювалися правлячою верхівкою в Україні впродовж першої половини 90-х рр. ХХ ст., свідчать про її стійке прагнення шляхом політичного маневрування зміцнити своє панівне становище. Цей підхід не змінився фактично й після

¹ Державно-правова реформа в Україні : матеріали науково-практичної конференції. – К. : Наукова думка, 1997. – 156 с.

—+—

прийняття нової Конституції України, яка стала продуктом політичного компромісу різних політичних сил у боротьбі за владу.

По суті, в Україні існує об'єктивна необхідність правової реформи, однак її реалізація не набула досі значення дійсної правової реформи через відсутність справжньої зацікавленості в ній правлячої верхівки. Відтак в існуючих суспільно-політичних умовах необхідним способом здійснення правової реформи залишається компроміс різних політичних сил навколо деякого інтегрального варіанту державно-правових перетворень.

Як основні види (напрями) правової реформи нами розглядаються парламентська, адміністративна, судово-правова та муніципальна реформи, загальний зміст яких визначається єдиною Концепцією державно-правової реформи в Україні. При цьому необхідність реалізації широкомасштабної правової реформи вимагає узгодженості у проведенні вказаних видів реформ, що забезпечується, насамперед, у законодавчій сфері; відтак, пріоритетного значення набуває здійснення парламентської реформи, з якою пов'язується законодавча функція держави.

У ході здійснення парламентської реформи, найперше, потребує оптимального визначення організація парламенту, як єдиного законодавчого органу держави. Центральний напрям парламентської реформи – розширення та упорядкування конституційних основ реалізації законодавчої функції Верховної Ради України, демократизація законодавчого процесу, підвищення якості й ефективності законодавчої діяльності, побудова раціональної правової системи. Ключовим завданням правової реформи у зв'язку з цим стає удосконалення управління законодавчим процесом в усіх його складових, а саме: суб'єкта, об'єкта, цільового спрямування, засобів і технологій. Особливої ваги в сучасних умовах набуває наукове забезпечення законодавчого процесу.

Разом з тим, сам по собі законодавчий процес є лише абстрактною формою, якщо не визначені його зміст, суспільна орієнтація. Останнім зумовлюється характер законодавчого процесу, його кількісні та якісні параметри. Як складна, динамічна система, законодавчий процес вимагає системного, комплексного підходу до розв'язання його проблем, потребує свідомого управління ним на наукових засадах, зокрема, вироблення

сучасної моделі функціонування. Визначальним фактором при цьому стає реальна правова політика, яку проводить держава. Зважаючи на це, стратегічний розвиток нашого суспільства вимагає на даному етапі у сфері державного будівництва удосконалення законотворення та перехід до свідомого функціонування законодавчого процесу.

Іншою суперечністю, що знижує ефективність функціонування системи саморегуляції соціального організму країни, залишаються *суперечки навколо конструктивності конституційної реформи*. Однак, напевно, слід погодитися з М. Розумним, що скасування конституційної реформи, радше, набуде форми затяжного позиційного конфлікту, до якого будуть залучені Конституційний Суд, Верховна Рада, Міністерство юстиції, імовірно, Рада Європи, але який не матиме розв'язання в практичній площині¹. Ясно, що втілення в життя конституційної реформи не може бути швидким і безболісним, воно вимагає виважених, прорахованих кроків у процесі перерозподілу повноважень, толерантності, керування національними інтересами. Однак, зворотній рух малоімовірний, тим більше, що досвід інших країн вже засвідчив ефективність парламентсько-президентської форми правління.

На жаль, у справі реалізації політичної реформи опозиція виступає, радше, противником, аніж союзником.

До розірваності політичного простору між правлячою та опозиційною складовими додається ще й *формування двох центрів тяжіння в самій опозиції*. Один із цих центрів тяжіння концентрується навколо постаті Юлії Тимошенко, що приваблює для громадян, з одного боку, через ореол легендарності Майдану, з другого – через перспективи майбутнього кандидата в президенти. Другий центр тяжіння активно концентрується в 2007 році навколо “Народної самооборони” Ю. Луценка.

Необхідно детальніше зупинитися на поточному стані *реалізації конституційної реформи*, адже саме цей процес наразі породжує чи не найбільше суперечностей в управлінській підсистемі соціального організму України взагалі і зокрема в її виконавчій гілці. Адже, ознаменувавши теоретичний перехід до більш демократичної парламентсько-президентської форми правління, конституційна реформа на практиці поки що не

¹ Розумний М. 2007: рік позиційної боротьби // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news_print/2006/12/18/52459.html.

забезпечила достатнього рівня політичної стабільності. Сформовані в минулі роки взаємозв'язки між політичними інститутами були зруйновані, а нові конституційні норми провокують конфлікти між органами державної влади.

По-перше, виникла системна суперечність, коли рівень легітимності Президента виявився вищим за рівень його легальних повноважень за новими конституційними нормами. Тобто рівень політичних зобов'язань Президента є вищим, ніж обсяг владних повноважень, необхідних для реалізації цих зобов'язань. У 2004 р. суспільство віддало Президенту мандат довіри з обсягом повноважень президентсько-парламентської моделі, а у 2006 р., внаслідок конституційних змін, отримало Президента з обмеженими повноваженнями у форматі парламентсько-президентської республіки.

По-друге, слід відзначити недосконалість процедур формування парламентської коаліції та засад функціонування депутатських фракцій, наявність можливостей для викривлення волевиявлення громадян. Адже Конституція містить лише загальні положення щодо формування коаліції у Верховній Раді України. Процедури створення і припинення діяльності коаліції містяться в Регламенті Верховної Ради України, який затверджується Постановою Верховної Ради. Це дає можливість діючій у Парламенті коаліції переглядати умови своєї діяльності простою більшістю голосів.

По-третє, Конституція України не передбачає закріплення зв'язку між програмою діяльності парламентської коаліції та програмою дій сформованого нею Кабінету Міністрів, а також корекції останньої у зв'язку з розширенням чи зменшенням складу коаліції. Ця обставина не відповідає логіці формування Уряду коаліцією і може стати потенційним джерелом конфліктів. Недосконаліми залишаються і процедури формування персонального складу Кабінету Міністрів України.

По-четверте, між представленими у парламенті політичними силами досі немає критичної маси політичного компромісу щодо майбутнього конституційної реформи. Представники парламентської більшості підтримують конституційні зміни, опозиція вимагає їх скасування чи перегляду. Така ситуація ускладнюється "війною інтерпретацій" чинних конституційних норм, яка розгорнулася між владними інститутами як відображення спроб окремих політичних сил закріпити за собою

панівні позиції у системі влади.

По-п'яте, нові конституційні положення не забезпечують необхідного балансу і ефективної взаємодії між різними владними і політичними інститутами. Адже за новою конституційною моделлю залишається незавершеним або конфліктним розподіл повноважень і визначення функцій між головними політичними інститутами: Президентом, парламентською більшістю, парламентською опозицією та Кабінетом Міністрів.

Також конституційні зміни створили проблему розподілу впливу та контролю за вертикаллю влади між Президентом та Урядом, що призводить до збільшення конфліктів між центральною та місцевими владами, представницькою та виконавчою владою на місцях. Адже оновлена Конституція України не дає відповіді на питання, яким чином мають узгоджувати політичні позиції Президент України, з одного боку, і коаліція депутатських фракцій та Уряд – з другого.

Вдосконалення потребує і *функціонування місцевих органів виконавчої влади*. Адже, як свідчить світовий досвід, реформування системи державного управління треба розпочинати з регіонального та місцевого рівнів. Пов'язаний із цим негативний фактор – *недосконалість системи місцевого самоврядування*. Слабкість цього сектора визнається політиками, проте вони не поспішають долати цей недолік. Загострення потреби в реформуванні системи місцевого самоврядування (починаючи з законодавчого рівня) є більш ніж очевидною і нагальною.

Зміни мають відбуватися відповідно до європейського принципу субсидіарності, а також сприяти розширенню сфери компетенції органів місцевого самоврядування, надання їм ширших повноважень. Це, зокрема, підкреслювалося у Рекомендаціях Ради Європи щодо місцевої та регіональної демократії в Україні ще у 2001 р. Також у цьому документі було рекомендовано вирішити питання зміцнення місцевого та регіонального управління і самоврядування в Україні шляхом прийняття пакета законів, так званого “Муніципального Кодексу”. Україна цього не зробила й досі.

Сучасний стан справ такий, що в чинних Законах “Про місцеве самоврядування в Україні” та “Про місцеві державні адміністрації” містяться істотні суперечності. Проект Закону

—+—

України “Про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування” (реєстраційний № 3207-1) передбачає внесення конституційних змін, що стосуються місцевого самоврядування. Цей законопроект є продовженням, другою частиною політичної реформи. У ньому визначено зміни щодо адміністративно-територіального устрою країни, порядку призначення і звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій, подано тлумачення нового поняття “грумада” як адміністративно-територіальній одиниці, яка має чітко визначені межі і до якої можуть входити жителі одного або декількох населених пунктів. Однак і у цьому законопроекті не вирішеними залишаються такі істотні аспекти реформування:

- відсутній чіткий розподіл функцій та повноважень між органами місцевого самоврядування та органами місцевої виконавчої влади;

- недостатні можливості самостійного вирішення органами місцевого самоврядування питань, що належать до їх компетенції;

- нечіткі механізми реалізації самостійності органами місцевого самоврядування, невизначеність питань “місцевого значення”¹.

Значне місце у фундаменті сучасних провідних суперечностей функціонування соціального організму країни посідають *економічні негаразди*. Адже в умовах матеріального добробуту, в багатій країні зі стабільно зростаючою економікою, забезпеченням основних прав і свобод, соціально благополучним населенням легше і вирішувати проблеми політичної системи, і долати труднощі загальносистемної саморегуляції. Натомість, наприклад, за даними опитування Інституту соціальної та політичної психології АПН України (проведеного 3-5 серпня 2006 р.), результати соціально-економічного розвитку України у 2006 р. негативно оцінили 57,7% громадян (для порівняння: в 2004 р. – 37,7%), а позитивно – 11,2% (в 2004 р. – 18,4%).

Оскільки економічний добробут виступає одним із визначальних чинників оптимізації функціонування системи державного управління, необхідним є зміцнення національної

¹ Експертна доповідь “Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку” (Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України). – К. : ТОВ “Славутич-Дельфін”, 2007. – 256 с.

економіки з обов'язковим урахуванням таких аспектів:

- сприяння розвитку малого і середнього бізнесу;
- ліквідація диспропорцій у соціально-економічному становищі регіонів;
- посилення взаємовигідних міжрегіональних економічних зв'язків.

На додачу до цього, сучасна влада активно *бореться не з причинами економічних проблем* (як, власне, і політичних), а з *їх симптомами*, прикладом чого виступає боротьба з “чорною бухгалтерією” та тіньовими зарплатами (замість більш конструктивного і правомірного зменшення податкового тиску, подолання корупції і законодавчого хаосу).

Значною перешкодою ефективного функціонування системи саморегуляції країни є *нестача норм і цінностей, які об'єднують людей у суспільстві*. Так, за даними Інституту соціології НАН України, у 2006 р. 36,9% респондентів заявили, що їм не вистачає таких об'єднуючих норм і цінностей, і лише 15,2% – що вистачає. Щоправда, порівняно з 2005 р., ці показники покращилися: тоді відповідь “не вистачає” обрали 39,2%, а “вистачає” – 14,4%. Але збільшилась частка тих, кому не вистачає політичних ідеалів, які заслуговують на підтримку: з 38,2% в 2005 р. до 45,2% в 2006 р.¹.

Певні суперечності, що заважають визріванню соціального організму молодої незалежної країни, лежать у *внутрішньоособистісній площині* і пов'язані з проблематичністю формування національної ідентичності українців. Зокрема, процеси самоідентифікації в Україні ускладнені характерною для перехідного періоду *амбівалентністю суспільної та індивідуальної свідомості*. Заміна зруйнованих у процесі суспільної трансформації соціальних ролей та ієрархії ідентичностей новими наврядчи могла б здійснитися швидко, такі процеси потребують тривалого природного перебігу. Тому немає нічого дивного в тому, що така невизначеність на особистісному рівні ускладнює національну самоідентифікацію. Іншою причиною недостатньої ефективності національної самоідентифікації є *ентропійність політичної свідомості і культури*.

Також для ефективною національної самоідентифікації і консолідації населення необхідне забезпечення *психологічної несуперечливості різних рівнів ідентичності*. Треба розрізняти,

¹ Паніна Н. Українське суспільство 1992-2006 : соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 45.

—+—

принаймні, два рівні ідентичності – етнічний і національний (а в Україні впливовою виступає і регіональна самоідентифікація) – і домогтися того, щоб на особистісному рівні вони не вступали в суперечність один із одним; вирішальна роль у цьому належить системі освіти. Гордість за свою етнічну належність зазвичай дається ще вихованням у родині, а для того, щоб зростити гордість особистості за свою націю, очевидно, необхідний прогресивний розвиток держави та гідна презентація її на світовому рівні.

Водночас нинішня політична криза загострила руйнівні процеси у сфері правосуддя. Правовий нігілізм владних та політичних суб'єктів призвів до системного і безпрецедентного втручання у діяльність судів та суддів. Відбувається неправомірне використання представниками влади наданих їм повноважень для посилення залежності судових органів, тиску на суддів, втягування їх у політичну боротьбу, нав'язування неправових підходів до вирішення спорів та конфліктів.

По суті, сьогодні очевидними є спроби руйнації судової системи, політизації судів, намагання перетворити їх з органів правосуддя у знаряддя для виконання політичних та особистих замовлень, зробити додатком тієї чи іншої політичної сили, засобом задоволення політичних, корпоративних та приватних інтересів.

Суддів відверто ставлять перед вибором: або піддатися тиску та шантажу чи спокусливим пропозиціям, або бути безпідставно скомпрометованими та усунутими від здійснення правосуддя.

Незважаючи на це, значна кількість суддів України, ухвалюючи судові рішення, суворо дотримується вимог закону, присяги та етики судді.

На превеликий жаль, не всі судді обирають саме такий варіант поведінки. Мають місце непоодинокі факти зловживання судьями своїм статусом та повноваженнями, постановлення ними завідомо неправосудних рішень.

Усвідомлюючи те, що вітчизняна судова система опинилася перед реальною загрозою знищення її засад, а Україна та українське суспільство – перед загрозою втрати своєї правової основи, делегати VIII з'їзду суддів України звернулися до всіх суддів держави із закликом не бути спостерігачами, а тим більше учасниками руйнації судової системи України, а зробити усе для забезпечення доступного і справедливого правосуддя як однієї з

основних гарантій конституційних прав і свобод людини та їх рівності перед законом.

Законами України передбачено достатній правовий імунітет суддів від неправомірного впливу на них у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя. Судді повинні повною мірою використовувати передбачені законом механізми та засоби забезпечення самостійності судів і незалежності та недоторканості суддів, у тому числі адекватно реагувати на будь-які спроби впливу на них з метою змусити прийняти певне рішення.

Повага до суду і суддів визначальною мірою залежить від самих суддів. Лише прийняття ними справедливих та правових рішень, неухильне дотримання вимог закону може забезпечити повагу до суду як державної інституції і до судді як носія державної влади.

Кожний суддя має усвідомити, що прийняття ним неправосудного рішення, навіть під незаконним впливом чи тиском сторонніх осіб, незалежно від їхнього соціального статусу та посадового становища, має тягти передбачену законом відповідальність, у тому числі кримінальну. Неправосудне рішення не тільки заподіює шкоду правам та інтересам учасників процесу, підриває авторитет суду та довіру до нього суспільства, а й може бути використане для дискредитації суддів і судової влади загалом.

Суддя зобов'язаний не допускати вчинків і будь-яких дій, що порочать звання судді та можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості і незалежності, неухильно дотримуватися вимог закону щодо заборони належати до політичних партій та брати участь у політичній діяльності.

Гарантії незалежності і недоторканності суддів як носіїв судової влади та самостійності судів як судових органів визначено Конституцією та законами України, зокрема Законами України від 7 лютого 2002 року № 3018-III "Про судоустрій України" та від 15 грудня 1992 року № 2862-XII "Про статус суддів". Такими гарантіями, зокрема, є: здійснення правосуддя виключно судами; особливий порядок призначення, обрання, притягнення до відповідальності та звільнення суддів; здійснення правосуддя відповідно до встановленої законом процедури; таємниця прийняття судового рішення і заборона її розголошення; обов'язковість судового рішення; неприпустимість

+

втручання у здійснення правосуддя, впливу на суд або суддів у будь-який спосіб, неповаги до суду та встановлення відповідальності за такі діяння; особливий порядок фінансування та організаційного забезпечення судів; належне матеріальне та соціальне забезпечення суддів, а також визначені законом засоби забезпечення особистої безпеки суддів, їх сімей, майна та інші засоби їх правового захисту; функціонування органів суддівського самоврядування.

Незалежність судової влади, її рівність із законодавчою та виконавчою владою є невід'ємними ознаками правової держави, в якій кожен має право на судовий захист своїх прав і свобод. Незалежність судів встановлена в Україні як конституційний принцип організації та функціонування судів з метою забезпечення права осіб на такий захист. Недоторканність суддів не є особистим привілеєм, а як один з елементів статусу суддів має публічно-правове призначення – забезпечити здійснення правосуддя незалежним, неупередженим і справедливим судом.

Таким чином, реалізація зазначених правових гарантій здійснення правосуддя є необхідною передумовою належного виконання судом своїх конституційних функцій із забезпечення дії принципу верховенства права, захисту прав і свобод людини та громадянина, утвердження і забезпечення яких є головним обов'язком держави (статті 3, 8, 55 Конституції України).

Водночас гарантії самостійності судів та незалежності суддів в Україні належним чином не забезпечені. На практиці законодавчим органом, органами виконавчої влади, їх посадовими особами ігнорується конституційний принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Мають місце спроби втручання в організацію діяльності судів, вирішення конкретних судових справ, перешкоджання здійсненню судами правосуддя на визначених законом засадах, тиск на суддів шляхом погроз, шантажу та іншого протиправного впливу, в тому числі у формі прийняття незаконних нормативно-правових актів та правових актів індивідуальної дії, неправомірного використання суб'єктами влади наданих їм повноважень, а також незаконного наділення деяких державних органів відповідними повноваженнями, що посилює залежність від них судів та суддів.

Останнім часом факти тиску на суддів і втручання в діяльність судів набули системного та відвертого характеру, зокрема при розгляді судами справ, формуванні суддівського

корпусу, призначенні суддів на адміністративні посади, вирішенні питань про відповідальність суддів. Грубо порушується визначений законом порядок притягнення суддів до відповідальності в частині встановлення її підстав, строків притягнення до неї, забезпечення суддям, стосовно яких вирішується питання про відповідальність, можливості вжити передбачених законом заходів щодо свого захисту. У діяльності суб'єктів, до компетенції яких належить вирішення питань про відповідальність суддів, у деяких випадках вбачається упереджений підхід та намагання вчинити розправу над суддями за їх професійну діяльність. Проведення такими суб'єктами перевірок супроводжується виходом за межі компетенції та перешкоджанням виконанню суддями професійних обов'язків (це виявляється, зокрема, у незаконному вилученні судових справ, пред'явленні вимоги надати відомості, які становлять таємницю нарадчої кімнати).

Вказані негативні явища набули значного поширення і становлять загрозу утвердженню в державі принципу верховенства права, здійсненню правосуддя на засадах, визначених Конституцією та законами України. У свою чергу, суди та судді у своїй діяльності не завжди керуються виключно Конституцією та законами України, піддаються протиправному впливу посадових осіб органів державної влади, суб'єктів політичної діяльності, допускають безкарне втручання у вирішення судових справ, що завдає істотної шкоди демократичному конституційному ладу, правам і свободам громадян, інтересам суспільства та держави. Не здійснюючи належного правового реагування на протиправні тиск та втручання, судді тим самим сприяють поширенню суспільно небезпечних посягань на правосуддя, не забезпечують в межах своїх повноважень дотримання принципів самостійності судів і незалежності суддів, конституційних засад судочинства. Крім того, суди не завжди враховують у своїй діяльності положення постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9 “Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя”, в якій надано рекомендації щодо правильного застосування норм Конституції України при здійсненні правосуддя.

Держава зобов'язана гарантувати, забезпечувати та оберігати незалежність судової влади. Її зміцненню має сприяти

правильне застосування закону самими суддями.

Виходячи з того, що незалежність суддів є основною передумовою їх об'єктивності та неупередженості, суддя при здійсненні правосуддя підкоряється лише закону і нікому не підзвітний. Суддям забезпечується свобода неупередженого вирішення судових справ відповідно до їх внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону. Рішення в судовій справі має ґрунтуватися на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи, під час якого не може надаватися перевага правовій позиції будь-якого учасника судового процесу, в тому числі прокурорів, захисників, представників юридичних чи фізичних осіб.

Незалежність суддів при розгляді конкретних судових справ має забезпечуватись і в самому суді. У зв'язку з цим неприпустимими є:

- непроцесуальний вплив на суддю з боку інших суддів, у тому числі тих, що обіймають адміністративні посади в судах;

- встановлення контролю за здійсненням судочинства суддею, виклик його до вищестоящих судів та вимагання звітів чи пояснень про розгляд конкретних справ;

- витребування від судді будь-якої інформації чи довідок про хід та перспективи розгляду справи, іншої інформації, яка може надаватися лише сторонам у справі та іншим особам, визначеним процесуальним законодавством, а також відомостей, які становлять таємницю нарадчої кімнати;

- прийняття суддею від будь-яких осіб та розгляд ним заяв, скарг, інших документів поза встановленим законом процесуальним порядком.

Положення частини другої статті 126 Конституції України про те, що вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється, означає заборону будь-яких дій стосовно суддів незалежно від форми їх прояву з боку державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, установ, організацій, громадян та їх об'єднань, юридичних осіб з метою перешкодити виконанню суддями професійних обов'язків чи схилити їх до винесення неправосудного рішення. Заборона впливу на суддів у будь-який спосіб поширюється на весь час обіймання ними посади судді.

Виходячи з того, що вплив на суддів тягне юридичну відповідальність, суди у всіх випадках втручання в їх діяльність і

прояву неповаги до суду або судді повинні виносити окремі ухвали чи постанови, а якщо в таких діях вбачаються ознаки відповідного злочину – реагувати згідно вимог кримінально-процесуального законодавства України.

Суди повинні належним чином реагувати на порушення учасниками процесу та іншими присутніми в залі судового засідання особами встановленого законом і судом порядку розгляду справ та за наявності підстав вирішувати питання про притягнення винних у вчиненні таких порушень до відповідальності.

Суддя не зобов'язаний давати будь-які пояснення щодо розглянутих справ або справ, які знаходяться в його провадженні, а також надавати їх будь-кому для ознайомлення, крім випадків і порядку, передбачених законом.

Порушенням принципів самостійності судів та незалежності суддів слід визнавати, зокрема, витребування від судді пояснень з питань, які підлягають чи були предметом обговорення у нарадчій кімнаті або спроби розкриття таємниці постановлення рішення в інший спосіб, витребування чи вилучення судових справ, розгляд яких не завершено, а також отримання матеріалів судових справ (копій документів, які містяться у справі, виписок з неї тощо) з порушенням встановленого законом порядку (неповноважним суб'єктом, без належного документального оформлення тощо).

Одним із найбільш сильних факторів дезорганізації соціального організму країни треба вважати так зване *панування структури над функцією*, зокрема в підсистемі виконавчої влади. Адже запорукою гармонійного існування й розвитку будь-якої соціальної системи є відповідність морфології компоненту виконуваний ним функції, причому функція має бути визначальною. Панування структури над функцією є деструктивним фактором самоорганізації національної спільноти, оскільки при цьому створена для виконання конкретної функції підсистема прагне самодостатньої поведінки, перетворюючи мету на засоби, а засоби – на мету. Це суперечить визначальному прагненню системи до збільшення стійкості: у нормативному відношенні функція є первісною і структура керівної підсистеми має підлагоджуватися під неї, а не навпаки. Тому відповідні системні відхилення обов'язково виникають, коли керівна підсистема формує власні цілі такими чином, що підкоряє ним

роботу керованої підсистеми, або ж продукує псевдофункцію, що дає змогу імітувати корисну діяльність і підвищувати авторитет.

Нагадаймо, що репрезентативна управлінська підсистема соціального організму країни повинна в стисненому вигляді відбивати основні закономірності всієї системи і не суперечити своїм функціонуванням потребам керованої підсистеми (громадянського суспільства). Але ж керуюча підсистема має більше можливостей впливати на сумісну життєдіяльність, і коли в ній актуалізуються власні цілі, відмінні від спільних цілей системи (зазвичай це відбувається за умов недостатнього соціального контролю), розгортаються псевдофункції, або соціальні патології, що можуть спричинити імовірний розпад системи з часом.

Специфічними псевдофункціями сучасності постають бюрократизм, кар'єризм і корупція, і саме на них у цьому контексті слід зупинитися докладніше, оскільки – згідно більшості і наукових, і публіцистичних робіт – ці механізми активно діють і в тілі сучасної української нації, перешкоджаючи підвищенню рівня її демократії. Вони також постають специфічними механізмами самоорганізації суспільства, забезпечуючи дисбалансований взаємозв'язок керівної та керованої підсистем соціального організму країни. Ці патології самоорганізовуваним чином виникають, розвиваються і креативно відтворюються при спробах їх позбавитися.

Для соціального організму сучасної України напевно, найбільш відчутною є дія корупційного механізму. Він є ще й одним із найбільш небезпечних, оскільки реалізується у сфері дії надактивних факторів мотивації людської поведінки – багатства і влади. Висока готовність обох сторін до корупції та зустрічна ініціатива в реалізації цієї готовності перетворюють корупцію на механізм, із яким вкрай важко боротися. У корупційному процесі відбувається саморегульований обмін матеріальними ресурсами та управлінським рішенням чи інформацією, і це наділяє її здатністю до стійкого самозбереження¹. При цьому сила впливу корупції може бути різною: одна справа, коли корупційні відносини формуються локально, зовсім же інша – тотальне ураження корупцією національної спільноти. Небезпечно для нашої країни, що явище корупції обов'язково супроводжує слабку

¹ Романов В. Л. Социальная самоорганизация и государственность. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – С. 142-143.

владу із недостатнім соціальним контролем – небезпечно, тому що цей недолік важко виправити.

Сприятливим середовищем для корупції є бюрократизм, який формується внаслідок депрофесіоналізації апарату управління і перетворює бюрократію як об'єктивне явище в її крайню форму. У домірному стані бюрократія є невід'ємним стримуючим і нормуючим фактором держави і суспільства. Механізм виникнення бюрократизму як системної патології полягає в тому, що – найчастіше під впливом повсюдного принципу приватної власності – структура системи поступово з певних причин набуває домінуючого значення порівняно з функцією: домінуюче значення структури надмірно посилює об'єктивно притаманні їй і необхідні для нормального існування системи властивості, перетворюючи тим самим бюрократію на закриту від населення і від влади форму. Структурі, як відомо, належить особлива роль у життєдіяльності системи: вона виступає не тільки системотворчим, але й системозберігаючим фактором. І відносна самостійність структури має велике значення, адже без її стійких зв'язків, які втримують постійні флуктуації в припустимих межах, система припинила б існувати як конкретна цілісність. Однак надмірна стійкість структури виступає несприятливим чинником і викликає соціальні патології.

Панування структури над функцією, врешті-решт, виступає причиною появи й інших патологічних форм – і корупції, і кар'єризму. В основі спільного механізму їх ґенези лежить закритість і відчуження держави від громадянського суспільства, зміщення її цілей в бік самозабезпечення. Структури влади в таких умовах формуються не як засіб вирішення соціальних проблем, що виникають, а як опорні утворення, які визначають функції, необхідні для самозбереження політичної еліти. Таким чином, панування структури над функцією, коли створені для виконання одних завдань підсистеми переймаються іншими і прагнуть домінування, неминуче перетворюють цілі системи на засоби і навпаки.

Кар'єризм часто виникає як наслідок надмірної бюрократизації державного управління і суспільних відносин. Коли бюрократичні рамки стандартів державної діяльності стають завузькими, ця сфера втрачає свою атрактивність для креативних людей, які прагнуть самореалізовуватися в процесі роботи. За таких умов на владу націлюються люди, які сприймають її як

самоціль, і саме це пристрасне прагнення таких людей влади, яке реалізується будь-якими засобами, складає зміст такої суспільної патології, як кар'єризм.

Отже, внаслідок своєї самоорганізованості це найбільш стійкі і небезпечні для цілісності національного організму аномалії. Силовим способом – посиленням соціального контролю та відповідного законодавства – можна тільки послабити їх негативні прояви. Найпростіший же спосіб руйнації таких самоорганізовуваних цілісностей – спонтанний, природний, пов'язаний зі зростанням внутрішніх суперечностей, а також стимулювання впливу на таку цілісність іншої самоорганізованої системи протилежної цільової спрямованості.

Сучасне державне управління повинно спиратися на розуміння того, що соціальні системи не терплять примусу, оскільки мають власні внутрішні досить стійкі центри самоорганізації та самоуправління. За таких умов ефективність управління найбільш адекватно може бути досягнута лише шляхом виявлення цих центрів та врахування пов'язаних із ними внутрішніх тенденцій розвитку самої системи (тобто атракторних точок росту, які, з одного боку, інтегрують окремі компоненти, і з другого – задають спрямованість розвитку цілісності).

Одним із найбільш значущих серед іманентно властивих тенденцій самоорганізації соціального організму країни постає утворення опозиції. З другого боку, наявність офіційної опозиції, яка конкурує зі своїми політичними суперниками і тим самим сприяє розв'язанню соціально-економічних проблем, є однією з головних ознак демократичної соціальної системи. Наявність політичної опозиції є не тільки невід'ємним елементом демократичної форми існування нації, але й *структурним компонентом системи взаємодії державної влади й громадянського суспільства*, за допомогою якого підвищується ефективність політичної діяльності та досягається більш високий рівень легітимності влади. І саме за таких умов формується динамічний тип стійкості системи, притаманний відкритим суспільствам, що опанували самоорганізаційний механізм соціально-політичних змін.

Але в Україні опозиція як важливий структурний елемент соціального організму характеризується слабкістю, незрілістю, навіть зародковістю. Про це свідчать і нечіткість законодавчо-нормативного регулювання її статусу й діяльності, нестійкість її

рядів, відсутність цілісності всередині самої опозиції та механізму її ефективної взаємодії з органами державної влади. Отже, *слабкість опозиції* також слід віднести до проблем морфологічного стану соціального організму країни.

Звертаючись безпосередньо до спроби оцінки якості морфології виконавчої гілки влади в сучасній Україні, необхідно визнати, що політична реформа, яка знаменувала офіційний перехід до парламентсько-президентської форми правління, начебто намітила позитивні зрушення в морфології виконавчої гілки влади. Однак, це відбулося здебільшого теоретично, бо прикладна реалізація засвідчила невраховані “підводні камені”, які все голосніше наголошують на необхідності продовження трансформації, і зокрема на проведенні адміністративної реформи. Крім того, конституційна реформа (яка торкнулась лише реформування центральних органів виконавчої влади) так і не зняла істотні недоліки системи державного управління, основними з яких є надмірна централізація влади та відсутність реальної самостійності територіальних громад у вирішенні проблем місцевого значення. Тому при подальшому проведенні адміністративної реформи повинні бути досягнуті такі цілі:

- приведення державних інституцій у відповідність до нової політичної системи та європейських стандартів публічного адміністрування;

- законодавче розмежування повноважень управління різних гілок влади на найвищому політичному рівні;

- перебудова системи центральних органів виконавчої влади за функціональним принципом з метою уникнення дублювання повноважень і функцій, оптимізації їх структури;

- зміна статусу місцевих державних адміністрацій і перетворення їх з органів, що виконують програми соціально-економічного розвитку самоврядних територій, на органи виконавчої влади, що здійснюють контроль-наглядові функції;

- зміцнення системи місцевого самоврядування;

- удосконалення надання послуг та функціонування державної служби, що повинно вирішити такі проблеми: 1) подолання авторитаризму, закритості і бюрократичності системи державної служби; 2) запровадження ефективних механізмів боротьби з корупцією; 3) забезпечення професіоналізму, об'єктивності і політичної нейтральності держслужбовців.

+

Зрештою, оцінюючи морфологічні аспекти окремих гілок влади: законодавчої, виконавчої, судової і влади громадянського суспільства – ми однозначно маємо на меті визначити засади забезпечення оптимальної цілісності всього соціального організму України. Конструктивні правила стосовно оптимізації об'єднання елементів у цілісність можна почерпнути із системних і синергетичних розбудов.

Адже не будь-які об'єкти і не за будь-яких умов, не за будь-якої сили взаємозв'язку і не на будь-яких стадіях розвитку можуть інтегруватися в цілісну систему. Існує дуже обмежений набір способів об'єднання і побудови складної еволюційної цілісності. З другого боку, завжди потенційно існує кілька способів утворення цілого з частин. Можна виділити такі основні вимоги, без дотримання яких неможливий перебіг цього процесу і які визначають спосіб зборки:

– напрям перебігу соціальних процесів підпорядковується принципу максимізації інформації. Там, де зростає кількість інформації, зменшується рівень ентропії – а оскільки визначальним принципом самоорганізації складних систем є прагнення до максимальної стійкості, кожна система намагатиметься уникнути безпорядку;

– нова цілісність збирається не з окремих елементів, а з великих блоків – із проміжних об'єднань цих елементів, які вибудовуються в певну ієрархію. Тому відстеживши поступове формування блоків елементів, можна прогнозувати якість системи, що з них утвориться. Керуючись цим правилом стосовно України, неважко зрозуміти, що відсутність єдності всередині кожної окремої гілки влади і поганий взаємозв'язок між ними можуть породити тільки таку само слабку цілісність;

– об'єднатися можуть тільки ті об'єкти, які в наявному середовищі мають єдину топологічну орієнтацію. Це означає, що повинна бути дотримана правильна “топологічна архітектура” перекриття компонентів: якщо площа накладення їх один на одного недостатня, то об'єкти не будуть “відчувати один одного”, існуватимуть автономно, якщо ж перекриття занадто сильне, то об'єкти швидко “зіллються” в один простий. Стосовно соціального організму країни це перекриття означає не співпадіння особистих інтересів окремих представників влади, а єдиноспрямованість об'єктивних загальнодержавних цілей і ефективну взаємодію між органами законодавчої, виконавчої, судової влади і організаціями громадянського суспільства;

– тільки ті компоненти можуть об'єднатися в нову цілісність, які взаємодіють за принципом взаємодоповнювальності – серед іншого, тоді стає зрозумілим, що однотипні складові не здатні утворити самодостатню систему, тим більше соціальну; а без чіткого розведення повноважень між тими чи іншими органами влади не варто і сподіватись на визрівання цілісного соціального організму.

Література до розділу

1. *Бандурка О., Древаль Ю.* Розвиток парламентаризму – безповоротний // *Голос України.* – 1999. – 14 грудня.
2. *Бержель Ж. Л.* Общая теория права; пер. с фр. / под общ. ред. В. И. Даниленко. – М. : Издательский дом NOTA BENE, 2000. – 576 с.
3. *Богачова О. В., Зайчук О. В., Копиленко О. Л.* Законотворчий процес в Україні. – К. : Реферат, 2006. – 424 с.
4. *Браун Т., Рижова Н., Вайз Чарльз.* Структура та діяльність парламентських комітетів // *Комітети – основа діяльності законодавчих органів влади.* – К. : Основи, 1997. – 124 с.
5. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. (із змінами) // *Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.*
6. *Гутнов А. Е., Глазычев В. Л.* Мир архитектуры: лицо города. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 320с., илл.
7. Державно-правова реформа в Україні: матеріали науково-практичної конференції. – К. : Наукова думка, 1997. – 156 с.
8. Експертна доповідь “Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку” (Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України). – К. : ТОВ “Славутич-Дельфін”, 2007. – 256 с.
9. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков [та ін.]; за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Хрінком Інтер, 2000. – 320 с.
10. Законодавство: проблеми ефективності / редакційна колегія : В. Б. Авер’янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1995. – 230 с.
11. Законотворча діяльність : словник термінів і понять / за ред. акад. НАН України В. М. Литвина. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 315 с.
12. Закон України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-ІУ.
13. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій України” № 2531-ІІІ від 21.06.2001 р. // *Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.*
14. Закон України “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” від 3 липня 1991 року № 1286-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1286-12>.

15. Закон України “Про господарські суди” № 1142-ХІІ від 04.06.1991 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
16. Закон України № 2862-ХІІ від 15.12.1992 р. “Про статус суддів” (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
17. Закон України “Про судоустрій України” № 3018-ІІІ від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
18. Журавльова Г. С. Конституційні засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 1999. – 19 с.
19. Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 267 с.
20. *Истина... И только истина! Пять бесед о судебной реформе.* – М. : Юридическая литература, 1990. – 432 с.
21. Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
22. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
23. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
24. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
25. Кримінальний кодекс України 05.04.2001 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
26. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
27. *Лепский В. Е.* Информационно-психологическая безопасность субъектов дипломатической деятельности / Дипломатический ежегодник – 2002. Сборник статей. колл. авторов. – М. : Научная книга. – 2003. – 346 с.
28. *Назаренко С. В.* Запровадження в життя Конституції – головна мета сучасного етапу правової реформи державної влади // Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства : зб. наук. праць.– К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1997. – Вип. 2.
29. *Осетинський А. Й.* Організація та функціональні засади діяльності касаційної інстанції (на прикладі судової палати Вищого господарського суду України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Академія адвокатури України. – К., 2005. – 20 с.

30. Основи демократії : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук [та ін.] ; за заг. ред. А. Колодій. – К. : Вид-во “Ай Бі”, 2002. – 684 с.
31. *Паніна Н.* Українське суспільство 1992-2006 : соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – 94 с.
32. *Полешко А.* Конституційні положення правосуддя – втілювати в життя [Текст]: (З третього (позачергового) з'їзду суддів України) // Право України. – 1996. – № 11. – С. 5-10.
33. Постанова Верховної Ради України № 2296-ХІІ від 28.04.1992 р. “Про Концепцію судово-правової реформи в Україні // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30.
34. Рекомендація № R (2000) 2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини від 19 січня 2000 року // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі: Українська правнича фундація. – 2000. – № 1.
35. *Ржевский В. А., Чепурнова И. М.* Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности. – М. : Юристъ, 1998. – 215 с.
36. *Ришелюк А. М.* Законотворчий процес в Україні : навч. посіб. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 83 с.
37. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII “Прикінцеві та перехідні положення” Закону України “Про судоустрій України” (справа про Касаційний суд України) від 11 грудня 2003 року // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
38. *Розумний М.* 2007: рік позиційної боротьби // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news_print/2006/12/18/52459.html.
39. *Романов В. Л.* Социальная самоорганизация и государственность. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – 236 с.
40. *Рябчук Н. Ю.* Гражданское общество и национальная эмансипация // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 12. – С. 14-20.
41. Советский энциклопедический словарь / научно-редакционный совет: А. М. Прохоров (пред.). – М. : Советская энциклопедия, 1981. – 1600 с.
42. Указ Президента України “Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України” № 889/2002 від 01.10.2002 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
43. Указ Президента України “Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні” № 810/98 від 22.07.1998 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

- +—
44. Указ Президента України “Про кількість суддів Апеляційного суду України, Касаційного суду України та Вищого адміністративного суду України” № 995/2002 від 07.11.2002 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
 45. Указ Президента України “Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів” № 1417/2004 від 16.11.2004 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
 46. *Футей Б.* Становлення правової держави: Україна 1991-2001 рр. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 228 с.
 47. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
 48. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : “Укр. енцикл.”, 2002. – Т. 4 : Н-П. – 434 с.
 49. *Ющик О. І.* До раціоналізації законодавчого процесу (методичні питання) // Правове регулювання економіки : зб. наук. пр. – К. : КНЕУ, 2003. – Вип. 4. – С. 95-103.
 50. *Ющик О. І.* Теоретичні основи законодавчого процесу : монографія. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 519 с.
 51. *Judgment of The European Court of Human Rights: BRUMARESCU v. ROMANIA*, 28 October 1999, Published in Reports of Judgments and Decisions, 1999-VII.

РОЗДІЛ 7

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ

7.1. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОМУ

Історія становлення Загальноєвропейського дому має глибоке коріння, оскільки початок процесу створення європейської єдності сягає сивої давнини. Загалом ґрунтуючись, насамперед, на подоланні перманентної агресивності й ворожнечі між європейськими народами, що періодично спричиняли міжусобні війни, окремі прояви інтеграційних явищ накопичувалися віками і лише в другій половині ХХ ст. переросли у цілісний процес. Як вияв закономірності світового розвитку і як один з процесів соціальних закономірностей процес європейської інтеграції цілком справедливо сьогодні можна вважати ще й одним із складників глобалізації. Тому підвищений інтерес західних вчених і практиків та вітчизняних науковців до різного роду питань, так чи інакше пов'язаних зі становленням і розвитком Загальноєвропейського дому, є не лише виправданим, але й перспективним.

Досліджуючи історію європейської інтеграції, український вчений В. Посельський зауважує, що з часу занепаду Римської імперії Європа почала формуватися як історична, культурна, політична та соціальна спільнота, яка попри війни, релігійні розмежування, виокремлення національних держав стала місцем інтенсивного обміну освіченими елітами, знаннями, ідеями,

+

культурою, товарами і капіталами. Протягом століть європейська ідея була мрією про гармонію та єдність, тим недосяжним ідеалом, до якого прагнули кращі європейці, у той час, коли політичні реалії зводилися до гри європейських намагань за домінування чи рівновагу сил, а світогляд переважної більшості населення континенту залишався обмежений регіональними, а з часом і національними горизонтами¹.

На думку ірландського вченого Д. Дайнена², інтелектуальний родовід європейського руху можна було б простежити з античних часів, та його безпосередні корені сягають міжвоєнних років.

Ще в 1923 році австро-угорський аристократ граф Р. Куденгофе-Калергі у стані піднесення після величезного успіху своєї книги “Пан-Європа” започаткував однойменну громадську організацію. Ідея “Пан-Європи”, появі якої однаковою мірою сприяли як спустошення від Першої світової війни, так і вихід на світову арену під час цієї війни могутніх Сполучених Штатів Америки і молодого Союзу Радянських Соціалістичних Республік, швидко здобула палких прихильників в західному світі, зокрема й серед впливових політиків.

Апогеєм пан’європейського руху стала натхненна промова французького урядовця А. Бріана у 1929 році в Лізі Націй. Однак благородні ідеали європейської єдності швидко зникли в 1930-х рр. під нищівним впливом фашизму. Знадобився гіркий досвід поразки й окупації 1939-1943 років, щоб пан’європейські ідеї відродилися та заволоділи свідомістю європейців.

Ідеї щодо європейської єдності, як зазначають американські вчені, були чітко сформульовані перед початком ХХ ст. включно з сигналом, поданим ще в 1693 році відомим англійським квакером *Вільямом Пенном* для Європейського парламенту і закінченням формування мозаїки держав у Європі³.

Сучасні уявлення про європейську інтеграцію починаються з оцінки наслідків Першої та Другої Світових війн та з бажання забезпечити мир між європейськими народами. Після руйнувань і катастроф, спричинених спустошливими війнами, багато хто сподівався на створення нової моделі політичної співпраці в Європі. Автором першого проекту Європейського союзу був

¹ *Посельський В.* Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 25.

² *Десмонд Дайнен.* Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції ; пер. з англ. – К. : “К. І. С.”, 2006. – С. 23.

³ EU LAW. Text, cases, and materials. Third Edition. Paul Craig and Grainne de Burca. – Oxford, 2003. – P. 7.

французький політик і державний діяч, про якого вже згадувалося вище, А. Бріан. Він входив до складу різних урядових кабінетів, один з яких очолив особисто у 1929 році. Як зазначає французький вчений Ж. Б. Дюрозель¹, А. Бріан з симпатією стежив за різними рухами, які ставили за мету створення “Сполучених Штатів Європи”, зокрема за такими, як: “Пан-Європа” графа Р. Куденгофе-Калергі, “Федеральний комітет європейської співпраці” на чолі з Емілем Борелем, “Європейський митний союз” на чолі з сенатором Івом Ле Троке.

5 вересня 1929 року на десятій Асамблеї Ліги Націй А. Бріан виступив з промовою, в якій досить розмито виклав ідею європейської федерації: *“Я гадаю, що між народами, об’єднаними географічно, як народи Європи, має існувати якийсь федеральний зв’язок; ці народи повинні мати можливість у будь-який момент спілкуватися між собою, обговорювати свої інтереси, приймати спільні ухвали, встановлювати між собою узи солідарності, які дозволили б їм, коли доведеться, протистояти скрутним обставинам, якщо вони виникнуть. Саме ці узи я намагаюся створити”*². У промові також було наголошено, що починати треба з економічних зв’язків, зважаючи на загрозу економічної кризи, але потім можна встановити й політичні зв’язки, не зачіпаючи суверенітету жодної з держав. Промовець пропонував створити незалежні органи типу інституцій Ліги Націй: європейську конференцію представників усіх європейських держав – членів Ліги Націй, виконавчий орган – постійний політичний комітет та службу секретаріату. Проте, не маючи чіткого плану щодо економічної структури майбутнього союзу, А. Бріан пропонував збереження політичного суверенітету кожної держави, що суперечило принципам, проголошеним ним раніше. З 26 урядів європейських країн, які надіслали свою відповідь на меморандум про Європейський союз (червень – серпень 1930 р.), тільки уряди Югославії й Болгарії сприйняли запропонований проект в повному обсязі.

Упродовж 1931 року проект про створення Європейського союзу вивчала спеціальна комісія на чолі з А. Бріаном. Розглядаючи переважно економічні питання, комісія так і не досягла згоди, що спричинило блокування подальшого вивчення

¹ Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів ; пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського. – К. : Основи, 1995. – С. 122-123.

² Там само. – С. 123.

+

зазначеного проекту. Новий французький уряд відмовився в 1932 році не лише від ідеї Європейського союзу, але й від “послуг” її автора. На “бріанівський” проект Європейського союзу негативно впливали також і об’єктивні процеси, які супроводжувалися в цей час економічною кризою, що охопила європейські держави, зокрема Австрію, Німеччину, Італію, Великобританію тощо. Економічна криза 30-х рр. ХХ ст. не могла не здійснити негативного впливу загалом на розвиток міжнародних відносин, а тому цілком закономірно зумовила різке зростання невдоволення населення майже усіх країн світу, яке переростало в окремих державах у соціальне й політичне протистояння. Німеччину та деякі регіони Європи у цей час охопив нацизм, який згодом переріс у фашизм, що й спричинило Другу світову війну.

Не дивлячись на жахливі процеси в Європі в 30-х-40-х рр. ХХ ст., які були породжені фашизмом, європейські прогресивні державні діячі не припиняли думати про практичну реалізацію об’єднавчих ідей. Зокрема ще на початку Другої світової війни Ж. Моне¹ дійшов висновку, що економічна інтеграція є єдиним засобом, який дасть змогу уникнути конфліктів у Європі. У серпні 1943 року в записці, адресованій Французькому комітету національного визволення в Алжирі, він стверджував, що в Європі не буде миру, доки державне відновлення базуватиметься на національному суверенітеті з усім, що з цього випливає з позиції політичного престижу та економічного протекціонізму. Натомість М. Моне вважав, що держави Європи мають сформувати федерацію або “Європейський організм”, що призведе їх до перетворення на єдине економічне ціле².

Рух за європейську єдність у Західній Європі, в основу якого був покладений історичний ідеал європейської інтеграції, активізувався досить швидко, одразу ж після розгрому гітлерівської Німеччини. Його мета полягала в усуненні першопричини минулих міжнародних конфліктів, зокрема стихії ультранаціоналістичних поглядів, та запровадження в практику співпраці європейських народів ідеї сучасної національної самобутності і спільного минулого. Тому перегляд і переоцінка

¹ Жан Моне – керівник Програми модернізації Франції після Другої світової війни. Упродовж двох світових воєн займався економічним плануванням у приватному й державному секторах у Франції та за її кордоном.

² Десмонд Дайнен. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції ; пер. з англ. – К. : “К. І. С.”, 2006. – С. 23.

історії були цілком закономірним. Цей процес здійснювався з метою очищення від історичної дезінформації, що породжувала непорозуміння, та з метою подолання стереотипів, які міцно вкоренилися в суспільній свідомості європейських народів, а також задля досягнення згоди щодо справжнього змісту нової європейської історії.

У перші роки після Другої світової війни європейські політики й урядовці не наважувалися розглядати питання про ті чи інші форми міждержавних утворень типу федерації чи конфедерації народів Західної Європи. Основною причиною такої обережної позиції були побоювання викликати занепокоєння з боку СРСР та зашкодити колективній безпеці на світовому рівні. Уособленням європейської єдності на той час став найвідоміший і найповажніший державний діяч *В. Черчілль*, який прославився у важкі дні 1940-1941 рр. завдяки своїм яскравим промовам, що піднімали патріотичний дух британців. Він воскресив ідеали європейської єдності і закликав до створення Сполучених Штатів Європи у своїй промові в м. Цюріху, яку виголосив у вересні 1946 року. В. Черчілль обстоював значно обмеженішу та обережнішу форму європейської інтеграції, ніж багато хто з його колег. Однак, вже після 1947 року виникло багато громадських рухів, які висловлювали відверту прихильність до ідеї створення нової західноєвропейської моделі міждержавних стосунків, схожої на федерацію. До таких моделей, зокрема, можна віднести "Тимчасовий комітет Об'єднаної Європи", заснований В. Черчіллем у січні 1947 року, з якого виник "Європейський рух", заснований у жовтні 1948 року, "Європейський парламентський союз", "Європейський союз федералістів" тощо.

Рух за об'єднану Європу ґрунтувався на так званих "уніоністських" ідеях, які суттєво відрізнялися від радикальніших "федералістських" ідей Е. Спінеллі, який очолював Союз європейських федералістів. Відмінності між уніоністами та федералістами, що ґрунтувалися на політичних, географічних і культурних міркуваннях, виявилися у травні 1948 року на з'їзді в Гаазі, де зібралося понад 600 впливових європейців з шістнадцяти країн. Спільним, що об'єднувало обидві сторони, були заклики до створення Європейського союзу, які базувалися на прагненні до європейської єдності та її інституціоналізації через створення міжнародної організації з парламентським органом. Уніоністи уявляли цей орган як такий, що мав бути лише

—+—

консультативною асамблеєю з обмеженими повноваженнями, підпорядкованою комітетові урядових міністрів. Для федералістів, навпаки, це мав бути представницький орган, тобто установчі збори, уповноважені підготувати проект конституції Сполучених Штатів Європи.

Розкол у таборі союзників і початок холодної війни на фоні безпрецедентного розміру матеріальних втрат у Другій світовій війні відіграли свою роль у повоєнному піднесенні руху за європейську інтеграцію, ставши стримуючим фактором євроінтеграційних процесів. Неоднозначно сприймалася у Європі і допомога з боку США, яка спочатку ґрунтувалася на проголошеній 12 березня 1947 року *Доктрині Трумена*. На основі цієї доктрини, якою було закладено принцип підтримки європейських країн і прокладено шлях до надання програми американської допомоги післявоєнній Європі, державним секретарем США *Джорджем Маршаллом* був розроблений план, який отримав офіційну назву “Програма відбудови Європи”. У період з 1946 до 1952 років американською допомогою у вигляді кредитів скористалося 18 європейських держав на загальну суму близько 14 мільярдів американських доларів. Уже на початку 1950 року у багатьох країнах було зупинено інфляцію, а обсяги європейської внутрішньої та зовнішньої торгівлі значно перевищили показники, яких очікували на початку реалізації “плану Маршалла”.

“План Маршалла” мав значний вплив на відбудову європейської економіки, особливо на відбудову ФРН. Він посідає особливе місце в історіографії холодної війни, оскільки “план Маршалла” став доповненням політики стримування комунізму, яку проводили на той час США, проте деякі історики-ревізіоністи оцінюють його неоднозначно: одні вбачають у ньому зусилля США, спрямовані на завоювання панівної позиції в Європі, інші вважають, що діяти у такий спосіб американців спонукала слабкість європейської економіки. Багато європейців, чітко усвідомлюючи небезпеку, яку приховувала у собі економічна щедрість та військовий захист США, сприймали європейську інтеграцію як спосіб збереження незалежності континенту.

Наукові дискусії щодо значення “плану Маршалла” у відбудові повоєнної Європи тісно пов’язані з питанням про те, наскільки “план Маршалла” сприяв європейській інтеграції. Найпоширенішою є думка, що він не зміг зламати

міжнародних бар'єрів. Справді, ані суворі умови "плану Маршалла", що зобов'язували країн-реципієнтів допомоги діяти разом і розробити спільну програму відновлення, ані величезний вплив і багатство США так і не змогли подолати небажання національних урядів європейських країн співпрацювати тісніше, а тим більше поступитися суверенітетом. Досягнутий рівень інтеграції, на думку багатьох європейських вчених, не виправдав планів і сподівань американців. Причиною цього була певна поведінка національних урядів у межах Європейської Організації Економічної Співпраці¹, яка була надто великою та неоднорідною (складалася з 18 членів, різних за кількістю населення та економічним добробутом), щоб слугувати інституційним інструментом інтеграції, а тому не змогла виконати покладені на неї завдання.

Висловлена у вересні 1946 року прем'єр-міністром Великої Британії В.Черчиллем у Цюріху ідея створення Сполучених Штатів Європи зумовила створення 5 травня 1949 року Ради Європи – першої європейської організації співпраці. Країнами-засновниками Ради Європи були Бельгія, Великобританія, Голландія, Італія, Люксембург, Франція та скандинавські країни. Головне завдання Ради Європи полягало в зміцненні демократії, охороні прав людини та підтримці європейської культурної ідентичності. Ця міжнародна організація була ніби компромісом між вищезгаданими уніоністами й федералістами, хоча насправді це була поразка федералістів. Новостворена Рада Європи фактично не переймалася тим, чого спочатку хотіли федералісти. Прагнучи досягти тіснішого союзу між своїми членами, щоб захищати й поширювати ідеали та принципи, які становили їхнє спільне надбання, та сприяти їх економічному й соціальному поступу, Рада Європи насправді обмежувалася обміном ідеями та інформацією з соціальних, культурних, законодавчих та інших питань. Починаючи з 1950 року її роль в євроінтеграційних процесах почала зменшуватися з огляду на інтереси країн-членів, які часто не співпадали.

Початок "холодної війни" та слабкість Ради Європи спричинили появу пропозицій щодо звуження економічної та політичної співпраці між європейськими країнами, насамперед

¹ В 1958 р., коли почала функціонувати Європейська економічна спільнота, ОЕСС було перетворено на Організацію економічної співпраці та розвитку, яка почала займатися міжнародними економічними дослідженнями та аналізом.

між Францією та Німеччиною, що гарантувало б мир і безпеку у Європі. Ці основні причини започаткували процеси, в яких зусилля, спрямовані на створення єдиної Європи без Великобританії, почали здійснюватися на іншому підґрунті, зокрема відповідно до планів *Р. Шумана та Р. Плевена*, про що йтиметься нижче. З часом Рада Європи знайшла свою “нішу” – сферу прав людини, в якій завдяки Суду з прав людини (часто плутають з Судом Європейського Союзу) вона стала оплотом захисту громадянських прав та свобод в усій Європі. Інтеграція набирала швидкості, але над Європою нависла тінь “холодної війни”. За таких умов зрозумілою стала необхідність вжити заходів, аби уникнути помилок минулого і створити запоруку тривалого миру між недавніми ворогами.

Одночасно зі створенням європейськими країнами Ради Європи в Німеччині відбувались складні події за участю Радянського Союзу, який провадив політику блокади Берліна. У західній і східній частинах Німеччини проходили процеси, пов’язані з конституюванням системи влади, територіально-адміністративного устрою, політичної системи тощо. З прийняттям конституції та утворенням уряду в Західній Німеччині ця держава знову повернулася в політичне життя Європи як самостійний суб’єкт міжнародного права. З цього часу проблемні “німецькі питання” більше не турбували західноєвропейські держави, політика яких, спрямована на відродження Західної Німеччини, була досить послідовною й ефективною. Натомість мова йшла про появу нового самостійного повноцінного партнера, який прагнув, у порівнянні зі Східною Німеччиною, відігравати все більшу роль у вирішенні своєї власної долі. У свою чергу, уряд Східної Німеччини був обмежений у власних діях і задовольнявся тим, що вірно служив Радянському Союзу, використовуючи традиційно німецькі авторитарні методи управління для досягнення цілей, які ставив СРСР.

9 травня 1950 року французький міністр закордонних справ *Робер Шуман* оприлюднив Декларацію, яка офіційно започаткувала процес європейської інтеграції. Р. Шуман закликав Францію, Німеччину та інші європейські країни передати управління виробництвом вугілля та сталі єдиному національному органу. Внаслідок такого об’єднання ключові ділянки військової промисловості мали перейти під спільний контроль, що унеможливило підготовку окремої країни до

—+—
нової війни. План Р. Шумана був зумовлений зростанням напруженості між Францією та Німеччиною, причиною якої залишався проблемний регіон Саару, та зменшенням ролі Ради Європи у євроінтеграційному процесі.

Під впливом ідей Ж. Монне Р. Шуман запропонував новий підхід до вирішення європейських проблем. В опублікованому ним 9 травня 1950 року меморандумі було запропоновано здійснювати *“конкретні заходи, які передбачали спочатку досягнення фактичної солідарності”* і у решті решт призвели б до ліквідації вікових суперечок між Францією та Німеччиною. Ця пропозиція принципово відрізнялася від багатьох попередніх, суть яких зводилася до так званої інституційної інтеграції Європи шляхом запровадження комплексної політики. План Р. Шумана, як зазначає Ж.-Б. Дюрозель¹, полягав у тому, щоб віддати спільному найвищому органу управління, відкритому для участі в ньому інших країн Європи, все виробництво сталі та видобуток вугілля у Франції та Німеччині. Солідарність, яка виникне в процесі спільного виробництва, і зробить війну між Францією та Німеччиною не можливою фізично. Щоб цього досягти, за планом Р. Шумана необхідно створити найвищий наднаціональний орган управління, покликаний модернізувати виробництво, створити однакові умови для реалізації вугілля і сталі на спільному ринку, розвивати спільний експорт, зрівняти в процесі розвитку умови життя робітників. За таких умов, на думку Р. Шумана, на статус Німеччини не буде вчинено жодного замаху.

Переслідуючи, насамперед, політичну мету, суть якої полягала в політичній інтеграції шляхом злиття суттєвих економічних інтересів європейських держав, поетапного створення Європейської федерації, план Р. Шумана піднімав цілий комплекс економічних проблем. Проте, цієї мети можна було досягти поступово через конкретні здобутки, які базувалися б на проведенні спільної політики. Це підтверджується змістом історичного меморандуму Р. Шумана, в якому він, як зауважує Н. Мусис², наголосив, що *“Європу неможливо побудувати враз або за певним планом, її будуватимуть поступово через конкретні досягнення, що закладуть підвалини солідарності де-факто”*.

¹ Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського. – К. : Основи, 1995. – С. 431-432.

² Ніколас Мусис. Усе про спільні політики Європейського Союзу ; пер. з англ. – К. : “К. І. С.”, 2005. – XIV с. – С. 15.

+

Така позиція Р. Шумана засвідчує, що він запропонував *функціональний підхід* (принцип) щодо вироблення й реалізації політики європейської інтеграції, відмовившись від конституційного підходу, який передбачав би прийняття передусім конституції федерації. Практична реалізація такої пропозиції означала, що європейські держави, які після Другої світової війни відновили свій національний суверенітет, мали поступово відмовитися від догми його неподільності. В обмін на готовність поділитися в майбутньому певною частиною національного суверенітету в окремих чітко визначених сферах на користь об'єднаного європейського міждержавного утворення держави здобули б право перевіряти ті справи своїх партнерів, на які поширюється спільне управління, що свідчило б про розширення їх власного суверенітету. Таким чином, було запропоновано хоч і нетрадиційний, проте цілком ефективний спосіб розв'язання довготривалої проблеми шляхом поступового зменшення суперечностей між ідеями європейської інтеграції та національної незалежності.

Варто зауважити, що вибір Р. Шуманом саме вугільної та металургійної галузей економіки, на основі яких він запропонував створити спільний ринок, був не випадковим. Адже, на цих двох галузях базувалася військова промисловість, оскільки вугілля було в той час основним енергоносієм, а сталь – головним компонентом у виробництві військової техніки. Крім економічних переваг, які планували здобути, спільна діяльність Франції і Німеччини щодо освоєння ресурсів вугілля і сталі мала ознаменувати французько-німецьке примирення й забезпечити мир і стабільність у Європі. Вугільна й металургійна галузі економіки стали, таким чином, своєрідним матеріальним підґрунтям європейської інтеграції з економічних та політичних міркувань.

Галузевий підхід до організації спільного ринку пропонувався юридично оформити створенням Європейської Спільноти з вугілля та сталі (ЄСВС). Йшлося про економічне й політичне інтегрування Німеччини і Франції та інших європейських держав, які цього бажали. При цьому передбачалося утворення незалежного вищого органу з повноваженнями, які раніше мали держави у вказаних галузях економіки. Такому новоствореному органу держави-члени спільноти мали передати частину свого суверенітету у

визначених сферах, а його рішення повинні були бути обов'язковими для усіх держав-членів. Саме ці умови вирізняли ЄСВС від традиційних міжнародних організацій.

Пропозиція Р. Шумана відкрити ЄСВС для участі інших країн Європи насправді була не настільки щирою й прозорою. Через "холодну війну" з цього процесу автоматично "випадали" країни Східної Європи. Скандинавські країни під час Конгресу Європи, а потім і у Раді Європи продемонстрували своє скептичне ставлення до ідеї наддержавних утворень. Для Р. Шумана і Ж. Моне європейська інтеграція означала передусім довгоочікувану франко-німецьку інтеграцію, завдяки якій було б покладено кінець традиційній ворожнечі з Німеччиною, яка була економічним генератором Європи та країною, що становила для Франції найбільшу загрозу. Франко-німецьке примирення через європейську інтеграцію дозволяло уникнути проявів повторних жорстоких конфліктів, якими ознаменувалися перші п'ять десятиліть двадцятого століття. Під "іншими країнами Європи" Р. Шуман насправді розумів сусідні Бельгію, Нідерланди і Люксембург та Італію. Крім Європейської Спільноти вугілля і сталі, Р. Шуман вважав за потрібне створити спільний ринок для інших товарів (як у США), на якому завдяки досконалішому розподілові праці та активному використанню нових технологій у виробництві будуть створені умови для швидкого й постійного економічного зростання.

Конкретні пропозиції Р. Шумана щодо врегулювання давніх проблем між двома з найбільших європейських держав були сприйняті по-різному. США, наприклад, відреагували на них надзвичайно позитивно, в той час як СРСР різко розкритикував їх. Великобританія відмовилася від участі у підготовчій роботі з тієї причини, що Р. Шуман наполягав на прийнятті проекту "загалом", ще до його обговорення (при цьому французький міністр не бажав, щоб його проект внаслідок всіляких доопрацювань було знівельовано). Крім того, лейбористська партія Великобританії видала у червні 1950 року брошуру "Європейська єдність", в якій вона категорично відмовлялась поступитися хоча б найменшою частиною національного суверенітету. Ж. Моне одним з найпотужніших аргументів на користь європейського об'єднання вважав тезу про те, що у разі, коли принцип наддержавності брати під сумнів, то запропонована організація з вугілля і сталі швидко піде тим же шляхом, що й аморфна Організація

європейської економічної співпраці, про яку йшлося вище.

У французькому баченні “нової” Європи цілком очевидно була відсутність у ній Великобританії, не зважаючи на те, що, як традиційний союзник Франції, Велика Британія вважалася першою країною, до якої Франція могла б звернутися за підтримкою у вигляді міжнародної ініціативи щодо примирення з Німеччиною. Про це свідчить той факт, що перший план європейської інтеграції Ж. Моне, а саме пропозиція про англо-французьке об'єднання з метою протистояння нацистам (червень 1940 року), був орієнтований саме на Великобританію. Інші європейські та американські політичні й державні діячі також висловлювали глибоке переконання, що ключ до політико-економічної реорганізації континентальної Європи варто шукати не лише у франко-німецьких, але й у франко-британських відносинах.

Вищезгадана позиція французів була зумовлена явним небажанням британців долучитися до європейської інтеграції. Надто обережне ставлення Великобританії, яка понад усе цінувала національну незалежність і не сприймала різного роду наддержавні утворення, переконало США і Францію в тому, що в цьому процесі доведеться рухатися до об'єднаної Європи без її участі й допомоги. Певний внесок в таку тактику поведінки Великобританії зробили довга історія її відносин з континентальною Європою, які не позначалися особливою активністю, та унікальний досвід часів війни, коли країні пощастило уникнути гітлерівського вторгнення. Крім того, Британія бачила себе в ролі посередника між США та континентальною Європою, і, попри втішні запевнення Вашингтона, боялася поставити під загрозу цей аспект традиційно тісних англо-американських стосунків. Британські політики й урядовці також вважали, що надто активна участь в процесі європейської інтеграції може зашкодити неухильному політичному й економічному курсу Великобританії на трансформацію колишньої імперії у співдружність. Не дивлячись на всю складність поведінки Великобританії, за нею зберігалася можливість участі у переговорах стосовно приєднання до спільноти вугілля й сталі. Однак, для набуття повноцінного членства в спільноті всі претенденти мусили визнати принцип обмеження державного суверенітету, незалежно від того, що саме це означатиме на практиці.

Паралельно з інтеграцією окремих галузей економіки країни-засновниці ЄСВС виявили бажання підтримати ідею Франції, висловлену ще в 1950 році, про об'єднання армій. Був розроблений "план Плевена", а у травні 1952 року шість країн-членів ЄСВС підписали в Парижі угоду про створення Європейської оборонної спільноти (ЄОС). За цією угодою передбачалося створити єдину наднаціональну армію, загалом підпорядковану вищому командуванню НАТО, окрім випадків, коли країни-засновниці одностайно проти. Членами нової Спільноти мали стати держави-члени ЄСВС, а її структура мала бути схожою на структуру організації-попередниці. Згідно Договору, солдати ЄОС мали повинні були мати єдину військову форму, а військові частини були б змішаними з огляду на національність. Передбачено було також одноосібне керівництво над 40 військовими частинами Спільноти. Проте, після підписання Договору про ЄОС парламент Франції його не ратифікував, аргументуючи відмову побоюваннями щодо обмеження національного суверенітету.

Через два роки зі схожою ініціативою виступив міністр закордонних справ Великобританії *Ентоні Еден*, результатом якої було підписання 23 жовтня 1954 року Договору про утворення Західноєвропейського Союзу (ЗЄС). Планувалося, що ця міжнародна організація займатиметься військовими справами, водночас не будучи пов'язаною з ЄСВС та з утвореним згодом Європейським Економічним Союзом.

Підсумовуючи деякі розглянуті вище історичні аспекти становлення Загальноєвропейського дому, можна зробити наступні висновки:

– сучасний Європейський Союз є результатом майже столітніх інтеграційних процесів у Європі. Його основою виступають Європейські Спільноти, створені ще в 50-тих роках минулого сторіччя. У свою чергу, появі Спільнот у Європі сприяли історичні, культурні, соціальні, економічні та політичні чинники, які були тісно пов'язані з Першою і Другою світовими війнами та ситуаціями, що склалися після їх закінчення;

– до передумов виникнення євроінтеграційних процесів, що спричинили утворення в другій половині ХХ ст. Європейських Спільнот і Європейського Союзу, можна віднести тенденції до зміцнення миру та безпеки, потреби взаєморозуміння між

європейськими країнами, передусім між Німеччиною та Францією, сподівання на економічний розвиток та добробут, прагнення реанімувати провідну економічну й політичну роль на міжнародній арені.

7.2. СУЧАСНИЙ СТАН МОРФОЛОГІЇ СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ

Після безпрецедентного збільшення кількості держав-членів Європейського Союзу у травні 2004 року до 25, а в січні 2007 року до 27 Євросоюз продовжує процес глибокої і всеохоплюючої трансформації. За словами Голови Європейської Комісії, в Об'єднаній Європі відбувається “започаткування періоду європейського відновлення”. Звертаючись 26 січня 2005 року до Європейського Парламенту, він розкрив своє бачення стратегічних завдань Європейського Союзу на період до 2010 року, мета яких полягає у забезпеченні процвітання, солідарності та безпеки всіх європейців. Європейська Комісія вперше пропонує спільну програму стратегічних цілей у партнерстві з Європейським Парламентом і Радою Європейського Союзу, вважаючи важливим, щоб європейські інституції мали спільні пріоритети та з самого початку співпрацювали у напрямку виконання основних завдань Союзу¹.

Зміст звернення Голови Європейської Комісії містить кілька ключових тез, які стосуються не лише цілей та завдань Євросоюзу для забезпечення процвітання, солідарності та безпеки всіх європейців, але й спільної програми дій інституційного трикутника ЄС “Парламент – Рада – Комісія”, який, як відомо, є своєрідним “двигуном” європейської інтеграції. Питанням визначення цілей – стратегічних, головних, допоміжних тощо – творці Європейського Союзу завжди надавали особливої ваги. Про це свідчать цілі, закріплені в засновницьких договорах спочатку Європейських Спільнот, а потім і Європейського Союзу. Тому їх вивчення є важливою передумовою розуміння складних і тривалих євроінтеграційних процесів та пов'язаних з ними більш конкретних явищ як в минулому, так і у сучасний період.

¹ Consilium (Рада Європейського Співтовариства) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ue.eu.int>.

Не менш важливого значення європейські політики й законодавці надають такому конституційно-правовому інституту, як повноваження чи компетенції, за допомогою яких, після консенсусного розподілу за відповідною процедурою, визначаються і закріплюються на національному й наднаціональному рівнях сфери застосування тих чи інших прав та обов'язків держав-членів Європейського Союзу, їх інституцій, правові механізми реалізації конкретних галузевих політик тощо. Численні компетенції Європейського Союзу щодо найрізноманітніших питань економічної, соціальної, внутрішньої та зовнішньобезпекової й інших сфер складають як у попередніх засновницьких договорах, так і в проекті Договору про запровадження Конституції для Європи¹ (далі – Договір про КЄ) певні види (або групи, категорії), класифікація на які полегшує їх сприйняття і практичне застосування. Тому вивчення цілей та компетенцій у їх взаємозв'язку та взаємодії є важливим як для розуміння суті європейської інтеграції, так і виявлення її особливостей.

У положеннях засновницьких договорів спочатку Європейських Спільнот, а потім і Європейського Союзу знайшли своє втілення головні чинники, що надають поступального руху процесові європейської інтеграції з кінця Другої світової війни. Одним із таких ключових чинників або головною рушійною силою було переконання, що лише об'єднання Європи може зупинити постійні війни на європейському континенті. Таке ж доленосне значення надається збереженню миру і теперішніми європейськими творцями, які в останньому акті конституційного характеру – проекті Договору про КЄ (частина 1 ст. 1-3) – також визначили основною метою Європейського Союзу поряд з іншими, не менш важливими цілями, підтримання миру, збереження своїх цінностей та підвищення добробуту народів Євросоюзу².

Якщо згадати відому концепцію “дерева цілей” у державному управлінні³, то можна виявити, що своєрідне “дерево цілей” закладено і в Договорі про КЄ. Таке “дерево цілей” у Договорі про КЄ має власну специфіку, яка полягає в тому, що воно

¹ Проект Договору про КЄ перебуває зараз на ратифікації державами – членами ЄС.

² Treaty establishing a Constitution for Europe. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2005. – P. 17.

³ Атаманчук Г. В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы) : учебн. пособ. – М. : ОАО НПО “Экономика”, 2000. – С. 46-54. – (Энциклопедия управленческих знаний).

відображає не лише державне (чи європейське) управління, а всю палітру явищ і процесів у Європейському Союзі.

У попередніх засновницьких договорах (положення яких на сьогодні ще є чинними аж до набуття Договором про КЄ юридичної сили після його ратифікації) також містяться стратегічні цілі, якими цілком можна вважати положення преамбул, де замальовується історико-політичне значення, цільові настанови та спонукальні мотиви відповідного договору. Наприклад, до основних цільових настанов, закріплених у преамбулі Договору про ЄС, в узагальненому вигляді належать: подолання ліній поділів на європейському континенті, сповідування демократії, прав людини та принципів правової держави; захист фундаментальних соціальних прав; зміцнення солідарності між народами; утвердження демократії та підвищення дієвості в роботі органів влади; посилення процесів конвергенції національних економік країн-членів ЄС, створення стабільної єдиної грошової одиниці; побудова спільного внутрішнього ринку; посилення згуртованості та охорона довкілля; сприяння економічному й соціальному прогресу з урахуванням тенденцій розвитку на далеку перспективу; запровадження спільного громадянства ЄС для мешканців країн-членів; здійснення СЗБП; поетапна розробка спільної оборонної політики; сприяння свободі пересування з одночасними гарантіями безпеки для громадян завдяки створенню простору, в якому панують свобода, безпека і право; створення, з огляду на тривалість та поступальність процесу європейської інтеграції, дедалі тіснішого союзу європейських народів, у якому рішення приймаються на основі принципу субсидіарності та за своїм характером максимально наближені до громадян¹.

Ці досить загальні (або “преамбульні”) за своїм змістом цілі Європейського Союзу конкретизуються в ст. 2 Договору про ЄС. Щодо них доцільно застосувати вищезгадану класифікацію, згідно з якою, крім стратегічної мети, можна визначити ще оперативні й тактичні цілі. Щоб зрозуміти їхню суть, варто уточнити, що стратегічні цілі “розгортаються” в оперативні, які фіксують великі блоки дій, спрямованих на досягнення перших, а оперативні – у тактичні, що визначають повсякденні та конкретні дії, спрямовані на досягнення перших і других цілей. Деколи стратегічні цілі

¹ Європейський Союз: консолідовані договори / пер. Ю. Петруся; наук. ред. В. Муравйов. – К.: Вид-во “Port-Royal”, 1999. – С. 139-137.

називають головними, а цілі, що дозволяють їх досягати, – забезпечуючими¹. Закріплені більш конкретні за змістом цілі Євросоюзу у ст. 2 Договору про ЄС (після “преамбульних” або стратегічних цілей) можна поділити на оперативні й тактичні. Зокрема, такі цілі, як сприяння економічному та соціальному прогресу, високому рівню зайнятості, а також забезпечення збалансованого та тривалого розвитку, що фіксують великі блоки дій, спрямованих на досягнення перших (стратегічних) цілей, слід віднести до оперативних цілей.

У вказаній вище статті закріплені й інші оперативні цілі: утвердження європейської ідентичності на міжнародному рівні шляхом провадження спільної політики з питань безпеки і зовнішніх справ та поетапної розробки спільної оборонної політики (тактичні цілі); посилення захисту прав та інтересів мешканців країн-членів через запровадження громадянства ЄС; збереження і подальший розвиток Союзу як простору, де панує свобода, безпека і право та гарантована свобода пересування громадян; збереження спільних надбань та їх примноження (тактичні цілі). Досягнення перерахованих цілей характеризується такими двома особливостями: по-перше, воно здійснюється з дотриманням передбаченої послідовності їх реалізації та принципу субсидіарності; по-друге, цілі Європейського Союзу, названі в ст. 2 Договору про ЄС, не конкурують із цілями, визначеними в Договорі про Європейську спільноту вугілля і сталі, Договорі про Європейську економічну спільноту та в Договорі про Євроатом. Ще однією особливістю є те, що із цільових настанов Договору про ЄС не випливає жодних правових наслідків, оскільки Європейський Союз поки що не має правосуб’єктності. Тому цільові настанови Договору про ЄС мають швидше політичний та декларативний характер і не зобов’язують до певних дій. На противагу цьому навіть досить загальні за своїм характером цілі Європейської Спільноти, закріплені в трьох вищезгаданих засновницьких договорах у межах першої колони структурної побудови Європейського Союзу, мають обов’язкову юридичну силу. Те саме стосується й визначень цілей та завдань, які виписані в окремих частинах, розділах, главах та параграфах цих договорів.

Перелік цілей Спільноти постійно доповнювався під час

¹ *Атаманчук Г. В.* Государственное управление (организационно-функциональные вопросы) : учебн. пособ. – М. : ОАО НПО “Экономика”, 2000. – С. 50. – (Энциклопедия управленческих знаний).

інтеграційного процесу. Це відбувалося у межах послідовного процесу ревізії засновницьких договорів, що розпочався з середини 80-х рр. (Загальний Європейський акт, Маастрихтський, Амстердамський, Ніццький договори). Так, наприклад, у межах Амстердамського договору до Договору про Європейську Спільноту (далі – Договір про ЄСпт) було включено таку нову цільову настанову, як утвердження принципу рівності між чоловіками та жінками.

У ст. 2 Договору про ЄСпт вміщено перелік першочергових (стратегічних) цілей Спільноти: гармонійний, збалансований і стабільний розвиток економіки в межах Спільноти; високий рівень зайнятості; високий ступінь соціальної захищеності; рівноправність чоловіка та жінки; постійне економічне зростання, що не веде до інфляції; високий рівень конкурентоспроможності та конвергенція економічного потенціалу; високий рівень охорони навколишнього середовища і якісне поліпшення екологічних параметрів довкілля; збільшення тривалості та покращення якості життя; сприяння економічній і соціальній згуртованості та солідарності між країнами-членами. У ст. 4 Договору про ЄСпт закріплені подальші (оперативні) цілі Спільноти, що є дійсними для всіх держав-членів ЄС: цінова стабільність; підтримка економічної політики, яка ґрунтується на принципі відкритої ринкової економіки та вільної конкуренції.

Слід зазначити, що після ратифікації Договору про КЄ та зі вступом його в дію цілі Європейського Союзу втратять свій декларативний характер і матимуть обов'язкову юридичну силу, оскільки Союз стане суб'єктом права (ст. 1-7 Договору про КЄ)¹. Якщо детальніше проаналізувати положення ст. 1-3 Договору про КЄ, то можна крім стратегічної мети виявити закріплені оперативні й тактичні цілі.

До оперативних цілей належать такі, згідно з якими Євросоюз надає своїм громадянам простір свободи, безпеки й правосуддя без внутрішніх кордонів та єдиний ринок із вільною й неспотвореною конкуренцією (частина 2 ст. 1-3 Договору про КЄ); працює заради стабільного розвитку Європи на ґрунті збалансованого економічного зростання, конкурентоспроможної соціальної ринкової економіки, спрямованої на цілковиту зайнятість та соціальний поступ, з високим рівнем захисту та

¹ Treaty establishing a Constitution for Europe. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2005. – P. 19.

дедалі кращим станом довкілля; сприяє науковому та технічному прогресові (пункт 1 частини 3 ст. 1-3 Договору про КЄ); у відносинах з іншим світом Союз підтримує та поширює свої цінності та інтереси; підтримує мир, безпеку та стабільний розвиток планети, солідарність та взаємне шанування народів, вільну справедливу торгівлю, викорінення злиденності та захист прав людини, зокрема прав дитини, а також суворе дотримання й розвиток міжнародного права, зокрема шанування принципів Статуту ООН (частина 4 ст. 1-3 Договору про КЄ).

До тактичних цілей можна зарахувати такі цілі, згідно з якими Євросоюз бореться проти соціального вилучення та дискримінації, підтримує соціальну справедливість та захист, рівноправність жінок і чоловіків, солідарність поколінь, захист прав дитини; підтримує економічне, соціальне й територіальне гуртування та солідарність держав-членів; шанує своє багате культурне та мовне розмаїття й забезпечує захист та подальше збагачення культурної спадщини Європи. Для досягнення зазначених цілей Європейський Союз залучає належні засоби залежно від обсягу компетенцій, що їх надає Конституція¹.

З огляду на численність, складність і важливість завдань, що впливають із цілей Європейського Союзу, виникає цілком доречне запитання про те, яким обсягом повноважень та завдяки якому механізму досягається виконання цих спільно визначених завдань. Щоб знайти відповідь на це питання, варто спочатку з'ясувати, як виглядає розподіл повноважень між наднаціональним та національним (який ще називають субрегіональним) рівнями з огляду на означений перелік завдань. Інакше кажучи, розглядаючи спочатку повноваження Європейської Спільноти, а потім і повноваження Європейського Союзу, необхідно звернути увагу, передусім, на той перелік завдань, який надає Спільнотам і Євросоюзові характер квазі-держави й охоплює відповідні сфери їх діяльності.

Аналіз положень Договору про ЄСпт показує, що в ньому відсутні загальні положення щодо виняткових повноважень Спільноти/Союзу та його конкуруючих повноважень, які на практиці все-таки розподіляються між двома вищезазначеними рівнями. Така недосконалість у правовому регулюванні внутрішньосоюзних відносин, що спричиняла до постійних

¹ Treaty establishing a Constitution for Europe. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2005. – P. 17-18.

+

практичних питань типу “які повноваження – виняткові, конкурентні чи паралельні – мають здійснюватись Спільнотою/Союзом в кожному окремому випадку”, також зумовлювала чимало правових суперечностей. У багатьох випадках ці суперечки вдавалось залагоджувати через різні методи досягнення консенсусу, а в деяких ситуаціях – і після втручання Суду ЄС. Таким чином, відсутність чіткого розмежування повноважень між ЄСПТ, ЄС та державами-членами показує, що Європейський Союз суттєво відрізняється від традиційних федеративних систем, у яких існує чітке розмежування компетенцій між рівнями федерації та її суб’єктів.

Тим не менше, європейські вчені, аналізуючи положення засновницьких договорів, виділяють у них декілька видів (або груп) повноважень: ексклюзивні (виняткові) повноваження Спільноти, які поширюються на ті сфери діяльності, де правові акти можуть ухвалюватись лише Спільнотою; конкурентні повноваження Спільноти, які є найтипівішим різновидом компетенцій у межах Європейської Спільноти і зустрічаються, наприклад, у положеннях про спільну сільськогосподарську політику або правову гармонізацію і підлягають дії принципу субсидіарності; паралельні повноваження, які поширюються на такі сфери діяльності, де правові акти можуть прийматись і Європейською Спільнотою, і державами-членами. Галузями дії паралельних повноважень є, зокрема, антимонопольне право, політика в галузі наукових досліджень і технологій або регіональна політика. Правове врегулювання певного питання, яке входить до сфери паралельних повноважень, перевіряється на його відповідність як національному законодавству, так і праву ЄС. У разі суперечностей пріоритет належить відповідній нормі права ЄС¹.

Щоб не допустити постійних компетенційно-правових колізій у розширеному й оновленому Євросоюзі, автори Договору про КЄ приділили компетенціям ЄС особливу увагу, про що свідчить наявність у цьому документі цілого розділу (Розділ III). Аналізуючи положення цього розділу, можна говорити про розробку й конституційне закріплення в найближчому майбутньому компетенційного механізму Європейського Союзу,

¹ Європейський Союз: основи політики, інституційного устрою та права: навч. посіб. / кер. проекту Г. Шиманськи-Гайер; наук. ред. В. П’ятницький; т-во Карла Дуйсберга; м-во екон. України; Ін-т європейської політики, м. Берлін. – К.: Кельн: Заповіт, Б.р., 1987. – С. 53-54.

“запуск” якого стане важливою умовою саморегуляції Об’єднаної Європи.

З теорії держави і права відомо, що компетенція є неодмінною ознакою і найважливішим елементом правового статусу певного органу, організації тощо, у тому числі міжнародної, державної чи міждержавної, якою і є Євросоюз. В юридичній літературі до розуміння компетенції ще за радянських часів існувало кілька підходів: одні автори вважали, що це лише права й обов’язки, інші – що це єдність предметів відання, прав і обов’язків, деякі науковці додають до переліку цих “складових” компетенції ще й статутне призначення¹. У будь-якому разі компетенція є категорією складною, комплексною і, як наукове поняття, може вживатися у двох значеннях: соціально-політичному та юридичному. У соціально-політичному значенні компетенцію Європейського Союзу можна розуміти як певний обсяг здійснення європейського управління в межах Конституції, європейських законів та власної фінансово-економічної бази. Оскільки відносини, що існують в ЄС і найтісніше пов’язані з компетенцією, урегульовані правом, є підстави говорити про неї в юридичному значенні.

Саме в цих двох значеннях (соціально-політичному та юридичному) проаналізуємо відповідні положення Договору про КЄ, які не лише досить детально врегульовують компетенційні відносини в ЄС, але й, як вже зазначалося, містять своєрідний компетенційний механізм, складові якого закріплені в розділі III частини I Договору про КЄ. Зокрема йдеться про окремі статті проекту договору, присвячені винятковій компетенції, спільній компетенції Союзу і держав-членів, компетенції у сфері економічної політики та політики зайнятості, компетенції в сфері зовнішньої та безпекової політики, компетенції в сфері підтримуючих, координуючих чи доповнюючих заходів.

Як бачимо, назви статей ніби зумовлюють відповідну класифікацію компетенцій Союзу на виняткову, спільну і т.д. Проте, аналіз положень цих статей показує, що такий дещо спрощений підхід може не врахувати інших компетенційних положень, які містяться у багатьох статтях Договору про КЄ, а не лише в розділі III частини I. Тому більш прийнятною видається класифікація компетенцій ЄС, в основу якої покладена

¹ Бутко И. Ф., Пухтинский Н. А. Концепция законодательства союзной республики о местных советах // Советское государство и право. – 1991. – № 1. – С. 16.

+

рекомендація Європейського Парламенту (травень 2002 р.) Європейському Союзові розрізнити такі типи компетенцій: принципову компетенцію держав-членів, виключну компетенцію Союзу, спільну компетенцію Союзу і держав-членів, негативну компетенцію – певні дії, які є юридично забороненими і для держав-членів, і для Союзу. Ці рекомендації, як зазначає П. Мартиненко, знайшли своє відображення в Договорі про КЄ, хоча і в обмеженому вигляді, тобто лише визначенням компетенції Союзу та його спільної компетенції з державами-членами¹. Справді, згідно частини 2 ст. 1-12 Договору про КЄ “Союз діє в межах компетенцій, що їх за Конституцією надають йому держави-члени заради досягнення сформульованих у Конституції цілей. Компетенції, не надані Союзові за Конституцією, залишаються за державами-членами”². Тобто, виходячи зі змісту цієї конституційно-правової норми, компетенції держав-членів цілком можна вважати принциповою компетенцією держав-членів. Ще одним аргументом на користь класифікації компетенцій на принципову, виняткову, сумісну й негативну може бути абсолютне сприйняття того факту, що саме європейським законодавцям, як нікому, зрозуміло, якими мають бути типи (групи, категорії) компетенцій ЄС.

Виняткова компетенція Союзу в певній сфері визначається в Договорі про КЄ (частина 1 ст. 1-13) як така, що дає можливість лише Союзу здійснювати законодавчу функцію (діяльність) і ухвалювати юридично обов’язкові акти; держави-члени мають право діяти в цій сфері самостійно тільки за умови отримання від Союзу належних повноважень чи з метою виконання правових актів, які ухвалив Союз. Конституційно-правові норми (частина 1 ст. 1-13 Договору про КЄ) досить чітко визначають сфери, щодо яких Союз наділяється винятковою компетенцією. Це наступні сфери діяльності: митний союз, якому надається пріоритетне значення; конкуренція, у якій Союз встановлює відповідні правила, необхідні для функціонування внутрішнього ринку; монетарна політика для держав-членів, що запровадили євро. Важливого значення набуває в ЄС збереження морських біологічних ресурсів у межах спільної політики в сфері

¹ *Мартиненко П.* Проект Конституції для Європи: реформаторський потенціал. Інституційні реформи в ЄС // аналітичний щоквартальник. – 2003. – № 4. – С. 11.

² *Treaty establishing a Constitution for Europe.* – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2005. – P. 20.

рибальства, що також отримало статус сфери його виняткової компетенції. Об'єктами виняткової компетенції Євросоюзу є також сфера спільної торгівельної політики (частина 1 ст. 1-13) та укладання міжнародних угод, якщо укладання таких угод зумовлене законодавчим актом Союзу чи потрібне для здійснення Союзом своєї внутрішньої компетенції, або його висновок може впливати на спільні правила чи на зміну їх обсягу (частина 2 ст. 1-13).

Спільна компетенція Союзу і держав-членів у певній сфері, згідно частини 2 ст. 1-12 Договору про КЄ, передбачає, що і Союз, і держави-члени мають право здійснювати законодавчу діяльність та ухвалювати юридично обов'язкові акти в цій сфері. Держави-члени застосовують свої компетенції в обсязі, у якому Союз не застосував чи вирішив припинити застосування своїх компетенцій. Визначаючи сфери спільної компетенції, Договір про КЄ фактично включає до неї, окрім чітко окреслених статтею 1-14, ще й сфери економічної політики та політики зайнятості (ст. 1-15) і сферу зовнішньої та безпекової політик (ст. 1-16). Такий висновок ґрунтується на положенні частини 1 ст. 1-14, згідно з яким Союз поділяє компетенцію з державами-членами, коли Конституція надає йому компетенцію, що не стосується сфер, зазначених у ст. 1-13 та 1-16.

Отже, згідно Договору КЄ спільна компетенція охоплює такі головні сфери, як внутрішній ринок; соціальна політика в аспектах, визначених у Частині III; економічна, соціальна й територіальна згуртованість; сільське господарство та рибальство, за винятком збереження морських біологічних ресурсів; довкілля; захист прав споживачів; транспорт; транс'європейські мережі; енергетика; простір свободи, безпеки та справедливості; спільні проблеми безпеки у сфері охорони здоров'я, визначені в частині III. У сферах досліджень, технічного розвитку та космічної діяльності Союзові належить компетенція вживати заходів, зокрема окреслювати та реалізовувати програми, проте здійснення цієї компетенції не повинно перешкоджати державам-членам здійснювати їхні компетенції. У сферах співпраці з питань розвитку та гуманітарної допомоги Союзові належить компетенція вживати заходів та провадити спільну політику.

Як було зазначено вище, до спільної компетенції належить також сфера економічної політики, у якій Союз ухвалює заходи,

—+—

що забезпечують координацію економічних політик держав-членів, зокрема ухвалює загальні настанови щодо цих політик. При цьому держави-члени наділені повноваженням координувати свої економічні політики в межах Союзу. Окремі положення, як наголошується в пункті 2 частини 2 ст. 1-15 Договору КЄ, належить застосовувати до держав-членів, що запровадили євро.

У сфері політики зайнятості, яка також зарахована до спільної компетенції, Союз ухвалює заходи, що забезпечують координацію політик зайнятості держав-членів, зокрема ухвалює настанови щодо цих політик. Союз може висувати ініціативи, щоб забезпечити координацію соціальних політик держав-членів (частини 2, 3 ст. 1-15).

Компетенція Союзу в сфері спільної зовнішньої та безпекової політики (ст. 1-16 Договору про КЄ) охоплює всі сфери зовнішньої політики та всі питання безпеки Союзу, включаючи поступове формування спільної оборонної політики, що, можливо, приведе до спільної оборони. На держави-члени покладено обов'язок активно й беззастережно підтримувати спільну зовнішню та безпекову політику Союзу в дусі лояльності та взаємної солідарності й дотримуватися актів, що їх ухвалив Союз у цій сфері. Вони мають утримуватися від дій, що суперечать інтересам Союзу чи можуть зашкодити його ефективності.

Отже, аналіз компетенцій ЄС, закріплених у розділі III частини I Договору про КЄ, показує, що за змістом вони поділяються на принципову компетенцію, виключну компетенцію, спільну компетенцію між Союзом і державами-членами та негативну компетенцію. Проте, під жодну з цих видів компетенцій не підпадає компетенція Союзу, передбачена пунктом 1 частини 5 ст. 1-12 Договору, відповідно до якого в певних сферах і згідно умов, закладених у Конституції, Союзові належить компетенція вживати заходів, що підтримують, координують та доповнюють дії держав-членів, не перебираючи їхні компетенції в цих сферах на себе. Підтверджуючи можливість Союзу користуватися цією компетенцією, ст. 1-17 Договору про КЄ визначає сфери, у яких він може вживати підтримувальних, координаційних чи доповнюючих заходів на європейському рівні. До них належать охорона та зміцнення здоров'я людини, промисловість, культура, туризм, освіта, молодь, спорт та професійне навчання, цивільний захист, управлінська співпраця.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити такі висновки:

– у чинних засновницьких договорах (а також у Договорі про КЄ, що ратифікується) закріплено стратегічні, оперативні й тактичні цілі, досягнення яких характеризується двома особливостями: по-перше, воно здійснюється з дотриманням передбаченої послідовності їх реалізації та принципу субсидіарності; по-друге, цілі Євросоюзу не конкурують із цілями, визначеними в засновницьких договорах;

– положення засновницьких договорів містять кілька видів (груп) повноважень: ексклюзивні (виняткові) повноваження Спільноти, конкурентні повноваження Спільноти, паралельні повноваження. У Європейському Союзі діє принципова компетенція держав-членів, виключна компетенція Союзу, сумісна (спільна) компетенція Союзу і держав-членів, негативна компетенція (певні дії, які є юридично забороненими і для держав-членів, і для Союзу). Ці типи компетенцій складають компетенційний механізм, який є однією з важливих умов саморегуляції Об'єднаної Європи.

7.3. ОЦІНКА ДІЄЗДАТНОСТІ МЕХАНІЗМІВ ПРИЙНЯТТЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОНІВ, СУДОВОГО СУПРОВОДУ ТА СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ В ОБ'ЄДНАНІЙ ЄВРОПІ

Цілі, компетенції та повноваження Європейського Союзу, про які йшлося вище, досягаються й реалізуються за допомогою цілісної системи європейського управління, основною ланкою якої є відповідні механізми прийняття і реалізації законів, судового супроводу та соціального контролю в Об'єднаній Європі, що діють передусім на наднаціональному рівні. Тому важливим є дослідження ступеня розвитку інституцій цього рівня та процедур, за якими вони функціонують.

Важливу роль у дієздатності цілісної системи європейського управління, покликаної забезпечити прийняття й реалізацію законів, здійснення судового супроводу та соціального контролю в Об'єднаній Європі, відіграють системи державного управління країн-членів ЄС, що функціонують на національному рівні. Проте вивчення цього рівня ускладнене такими особливостями: великою кількістю цих систем, яка досягає 27; проблемністю і

—+—

складністю питання про рівновагу “управлінських сил” в межах ЄС між суб’єктами наднаціонального і національного рівнів¹.

Питання рівноваги “управлінських сил” в ЄС набули ще більшої практичної гостроти в умовах нинішньої конституційної кризи. З другого боку, незважаючи на цю кризу, зумовлену нератифікацією Францією і Нідерландами Договору про запровадження Конституції для Європи, це міждержавне утворення залишається життєздатним і доволі ефективним, про що свідчить прийняття в січні 2007 року ще двох нових держав-членів ЄС – Болгарії й Румунії. Якщо однією з причин кризи є, на думку експертів, “збій” бюджетної системи ЄС, то інституційна система ЄС продовжує демонструвати певну злагодженість, ефективність і здатність до вдосконалення на засадах Ніццького договору, Лаакенської декларації та самого Договору про запровадження Конституції для Європи.

Оцінити дієздатність механізмів прийняття і реалізації законів, судового супроводу та соціального контролю в Об’єднаній Європі сьогодні можна, насамперед, через аналіз феномену багаторівневої системи європейського управління, елементами якої є наднаціональний, національний, регіональний та місцевий рівні. Актуальність і необхідність подібних досліджень зумовлюється не лише так званими зовнішніми “подразниками” стосовно України, але й посилюється внутрішніми, до яких можна зарахувати нинішні неоднозначні явища, що мають місце в процесах політичного (конституційного) реформування в нашій державі. Хибний методологічний підхід до розробки спочатку концепції політичної реформи, за якого не було враховано всіх чинників впливу й ризиків, спричинив у подальшому цілу низку суперечностей і протиріч, що яскраво виявляються в процесі її практичного здійснення, свідками яких ми є сьогодні. Тому для нас має бути важливим європейський досвід вирішення проблем, пов’язаних з саморегуляцією соціального організму.

Система управління ЄС розвивалася останнім часом різними способами. Як зазначають європейські вчені, вона стала більш “багатоакторною” як у значенні зростання, так і в значенні розширення різних політик ЄС, що виражається у збільшенні кількості урядових і неурядових учасників у процесі здійснення цих політик. Система управління ЄС стала більш багаторівневою,

¹ Грисяк І. А. Європейське управління: теоретико-методологічні засади: монографія. – К.: К. І. С., 2006. – С. 213-214.

оскільки субнаціональні (під національні) рівні управління розширили свої повноваження в деяких державах-членах, тому що прямі зв'язки були встановлені між наднаціональним рівнем, зокрема через Комісію, і національним рівнем. Вона стала більш процесуальною, оскільки розмаїття процедур ухвалення рішень і правил було встановлено в межах усіх трьох опор Союзу, а прийняття принципу гнучкості набуло практичного значення. Система управління ЄС стала більш ефективною у деяких сферах політики в результаті розширення умов для кваліфікованої більшості, що голосує в Раді. І, нарешті, вона стала більш демократичною внаслідок розширення повноважень Європейського Парламенту¹.

Сьогодні Європейський Союз є унікальним міждержавним утворенням з двадцяти семи європейських держав, які працюють над створенням тісного політичного й економічного конгломерату. При цьому Союз діє як єдина інституційна структура, що законодавчо закріплено у ст. 3 Договору про ЄС. Ст. 5 передбачає, що ця структура складається з основних інституцій, тобто Європейського Парламенту, Ради, Комісії, Суду й Суду Аудиторів. Поповнюється єдина інституційна структура Європейського Союзу згідно ст. 4 Договору про ЄС Європейською Радою².

Водночас інституційна система ЄС, як зазначає Б. Топорнін, явно не "дотягує" до класичних зразків державної організації. Це особливо помітно при підході до цієї теми з позицій принципу поділу влади. Хоча функції законодавчої, виконавчої і судової влади в інституційній системі активно виявляються, їх інституціоналізація відбувалася іншим шляхом, ніж у межах національної державної організації³.

Справді, зазначені управлінські функції з самого початку здійснюються в ЄС не одним, а кількома органами на своєрідних спільних засадах. Інакше кажучи, ці органи ніби поділяють законодавчу, виконавчу й судову функції між собою, реалізуючи їх частинами. Таке змішане функціонування органів ЄС призводить на практиці до ситуацій, коли функції вимушено реалізуються кількома інституціями, що негативно позначається на термінах,

¹ Developments in the European Union /edited by Laura Cram, Desmond Dinan and Neil Nugent. – St. Martin Press, New York, 1999. – P. 353.

² Європейський Союз: консолідовані договори / пер. Ю. Петруся ; наук. ред. В. Муравйов. – К. : Port-Royal, 1999. – С. 17-18.

³ Топорнін Б. Н. Европейское право : учебник. – М. : Юристь, 2001. – С. 316.

+

синхронності та повноті їхнього здійснення. З другого боку, за такої процедури результатом є вироблення і прийняття досить виважених управлінських рішень та взаємодоповнюючі практичні дії суб'єктів управління.

Важливо також врахувати, що коли в традиційних міжнародних організаціях відсутність чіткого поділу влад, змішування різних функцій в одних і тих же інституціях та інші відступи від моделей конституційного права є продуктом суто міжнародно-правового підходу, то в Спільнотах і у всьому Європейському Союзі враховуються також інші критерії, у тому числі й такі, що характерні для сфери державної організації¹. Тому цілком виправданим є аналіз статусу органів ЄС як суб'єктів управління та їх основних функцій крізь призму наявних наукових напрацювань у сфері власне державного управління.

Поєднання основних функцій між органами ЄС, хоч і видається особливим явищем у практиці класичного застосування принципу розподілу влад, повинно сприйматися абсолютно нормально, якщо виходити з того, що державне управління, як зазначає В. Авер'янов, виступаючи окремим видом діяльності держави, усе ж таки не є виключною прерогативою якогось одного виду державних органів. Натомість державне управління в тому чи іншому обсязі виявляється у діяльності різних державних органів, які належать до різних гілок державної влади².

Крім того, як відомо, державна влада здійснюється, насамперед, органами, котрі визначено як органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Проте, це зовсім не заперечує можливості, як справедливо зауважує В. Шаповал, наукового формулювання інших функцій державної влади поряд з названими трьома головними. Адже зміст державної влади не обмежується змістом повноважень органів законодавчої, виконавчої та судової влади, хоча саме ці повноваження становлять її основу. Визначальним є не відповідне місце, а зміст повноважень конкретних державних органів та посадових осіб, особливості компетенційних зв'язків з іншими державними органами³.

¹ *Топорнин Б. Н.* Европейское право : учебник. – М. : Юристь, 2001. – С. 318.

² *Авер'янов В.* Ще раз про зміст і співвідношення понять “державне управління” і “виконавча влада”: полемічні нотатки // *Право України.* – 2004. – № 5. – С. 114.

³ *Шаповал В. М.* Конституція і виконавча влада. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 6.

Щось подібне спостерігається й у функціонуванні як органів ЄС зокрема, так і всієї інституційної системи загалом. Така ситуація певною мірою може сприяти вибору нами відповідних підходів для оцінки дієздатності механізмів прийняття і реалізації законів, судового супроводу та соціального контролю в Об'єднаній Європі. З урахуванням зазначеного доцільно почати короткий оціночний аналіз діяльності Європейської Ради, яка здійснює політичну функцію.

Європейська Рада в межах концепції Європейського Союзу взяла на себе провідну роль як його унікальна інституція, в основі та поступовому розвитку якої лежать правові положення засновницьких договорів. До статусу інституції Європейської Спільноти вона була “піднята” ст. 2 Єдиного європейського акта (1987 р.), а до рівня інституції Союзу – ст. 4 Маастрихтського договору (1992 р.). Провідна роль Європейської Ради як органу, який має забезпечити необхідний імпульс до розвитку Євросоюзу й визначити загальнополітичні керівні принципи цього, закріплена в частині 1 ст. 4 Договору про ЄС. У результаті Європейська Рада стала своєрідним гібридом: хоч формально вона більше не підпорядкована Договору про ЄСпт, проте практично залишається пов'язаною з процесом європейської інтеграції, яка є підґрунтям Європейської Спільноти. Рішення або резолюції ЄР, які за своєю природою є політичними й загальними за суттю, не мають сили закону і не можуть бути реалізованими та не є предметом судового контролю. Щоб бути ефективними, у певних випадках вони повинні бути перетворені в обов'язкове законодавство відповідно до процедур, визначених у Договорі про ЄСпт¹.

Європейський Парламент, поряд з такими інституціями як Європейська Комісія та Рада ЄС, є одним із ключових органів влади Європейського Союзу, що представляє сьогодні близько 500 мільйонів громадян. Нинішній Європарламент був обраний у червні 2004 року і налічує 732 депутати від всіх 27 держав-членів ЄС. Майже одна третина з них (222) – жінки. Будучи багатонаціональним постійно діючим органом, якому немає аналогів у світі, Європарламент виконує чотири основні функції: законодавчу, бюджетну, контрольну та зовнішньо-політичну. Європарламент є наднаціональним органом, який представляє

¹ Європейський Союз: консолідовані договори / пер. Ю. Петруся ; наук. ред. В. Муравйов. – К. : Port-Royal, 1999. – 206 с.

інтереси громадян з 27 держав-членів ЄС: Австрія (18), Бельгія (24), Болгарії (17), Великобританія (78), Греція (24), Данія (14), Ірландія (13), Іспанія (54), Італія (78), Люксембург (6), Нідерланди (27), Німеччина (99), Португалія (24), Румунія (33), Фінляндія (14), Франція (78), Швеція (19), Естонія (6), Кіпр (6), Латвія (9), Литва (13), Мальта (5), Словаччина (14), Словенія (7), Угорщина (24), Чехія (24). Європейський Парламент не є точною копією національних законодавчих органів. Насправді він був задуманий як такий, однак його дорадчі й контрольні функції тільки згодом були додані в законодавчий процес Спільноти і до бюджетної процедури, де вони діють разом з іншими інституціями. Нові повноваження передбачають участь у законодавчому процесі, бюджетних процедурах, участь у виборах Комісії і у процесі ухвалення рішень, включно з наданням згоди на асоціацію чи приєднання нових держав.

Раду Європейського Союзу, утворену в 1957 році, ще називають просто Радою або Радою Міністрів. Аналогів Ради немає у світі, вона є головним законодавчим органом, що характеризується двома основними рисами: її засідання відбуваються не на постійній основі; склад Ради змінюється залежно від порядку денного її роботи із залученням різних представників урядів держав-членів (на рівні міністрів) до участі в засіданнях. У політико-адміністративній системі ЄС Рада виконує подвійну роль: як міжурядова організація вона виконує роль найважливішого органу в процесі ухвалення рішень; як наднаціональна організація вона є своєрідним форумом, на якому держави-члени мають можливість оприлюднити свої національні інтереси¹.

Після підписання Маастрихтського договору до складу Ради, крім представників кожної держави-члена на міністерському рівні, які від імені свого уряду уповноважені брати зобов'язання, можуть делегуватися і представники міністерського рівня від територіальних утворень, що діють у межах публічного права (Австрія, Бельгія, Німеччина). Залежно від порядку денного на засідання збираються міністри закордонних справ (Рада із загальних справ), фінансів, сільського господарства,

¹ Європейський Союз: основи політики, інституційного устрою та права: навч. посіб. / кер. проекту Г. Шиманськи-Гайер; наук. ред. В. П'ятницький; т-во Карла Дуйсберга; М-во екон. України; Ін-т європейської політики, м. Берлін. – К.: Кельн: Заповіт, Б.р., 1987. – С. 114.

промисловості, транспорту, освіти, зв'язку тощо. З огляду на таку кількість спеціалізованих складів Ради постає питання координації цих засідань. З самого початку цей “уряд рад” функціонує з певною перевагою Ради із загальних питань, на яку покладається здійснення координуючої ролі, враховуючи частоту її засідань. Відповіддю на недостатню координацію стала поява Європейської Ради, про що йшлося вище.

Підготовчою роботою із забезпечення діяльності Ради займається Комітет постійних представників (КОРЕПЕР), який не є інституцією ЄС, не має власних повноважень і не наділений правом приймати рішення.

Характерною особливістю діяльності Ради є її здатність до компромісів і консенсусу в процесі ухвалення рішень. Таке гнучке функціонування Ради забезпечується, насамперед, існуючим механізмом голосування, в основу якого покладено принципи простої більшості, кваліфікованої та одностайності. Правила голосування в Раді закріплені в ст. 205 Договору про ЄСпт та більш детально розкриваються в її Регламенті.

Роль “двигуна” європейської інтеграції, сили, яка пильнує за дотриманням Договорів та оберігає інтереси Спільноти, відведена *Європейській Комісії*. Договірними положеннями визначені конкретні завдання Комісії: забезпечення функціонування спільного європейського ринку; захист інтересів Спільноти; представництво ЄС у закордонних відносинах. Комісія для досягнення своїх завдань наділена такими функціями: законодавча ініціатива; нагляд за дотриманням положень засновницьких договорів; втілення в життя політики ЄС і міжнародних торговельних відносин¹. Комісія має і відповідний механізм реалізації своїх функцій, до елементів якого слід віднести власні повноваження на законодавчу діяльність, повноваження на участь у підготовці та імплементації права ЄС, контроль за дотриманням права ЄС, повноваження на реалізацію правових актів, на здійснення переговорів з метою укладання міжнародних угод та на представництво з третіми країнами і міжнародними організаціями.

До складу Комісії входить 25 комісарів, вісім з яких – жінки. Вони обираються за принципом загальної компетентності, а їхня незалежність і неупередженість не підлягає сумніву. При цьому

¹ Європейський Союз: консолідовані договори / пер. Ю. Петруся ; наук. ред. В. Муравйов. – К. : Вид-во “Port-Royal”, 1999. – С. 156-159.

кожна країна має свої власні критерії відбору претендентів. Тому Комісія відображає розмаїття талантів і покликань: політичні діячі, державні службовці, вчені тощо. Комісію, що має п'ятирічний термін дії, очолює Голова, якого висувають для призначення уряду країн-членів. Призначення Голови Комісії затверджується Європейським Парламентом. Інших осіб для призначення членами Комісії також висувають уряди держав-членів, але вже за спільною згодою з кандидатом на посаду Голови. Призначені у такий спосіб Голова та інші члени Комісії затверджуються як колективний орган Парламентом, після чого призначаються на посади за спільною згодою урядів держав-членів.

Як орган ЄС Комісія є найчисельнішою, кожен п'ятий зі співробітників цього органу зайнятий перекладацькою діяльністю. При виконанні своїх обов'язків комісари спираються на так звані кабінети, склад яких вони формують особисто. Комісія організована на кшталт уряду. Кожен комісар має сферу відповідальності, у межах якої він повинен готувати справи Комісії і забезпечувати їх вирішення. Розподіл портфелів не є статичним і може змінюватися Комісією. За напрямками діяльності Комісії закріплені такі спеціальні служби, як Генеральний секретаріат, чимало структурних підрозділів на зразок юридичної служби та генеральні директорати, які відіграють вирішальну роль у забезпеченні ефективного й результативного функціонування Комісії. Саме на їхньому рівні приймаються важливі рішення з урахуванням змін і майбутніх тенденцій розвитку на окремих напрямках діяльності Євросоюзу. Здебільшого генеральні директорати, як і члени Комісії, займаються кількома напрямками діяльності, що зумовлює необхідність залучення інших директоратів.

Комісія виконує численні представницькі, фінансові й адміністративні функції. Вона представляє Спільноту як юридичну особу, відповідає за управління фондами Спільноти, що складають частину бюджету Співтовариства.

Функцію судової влади в ЄС засновницькими договорами покладено на *Суд і Суд першої інстанції (СПІ)*. Створений у 1952 році Суд розташований у Люксембурзі і є органом, який забезпечує дотримання законності шляхом тлумачення та застосування Договору про ЄС¹ [8, 160]. У зв'язку з надзвичайно

¹ Європейський Союз: консолідовані договори / пер. Ю. Петруся ; наук. ред. В. Муравйов. – К. : Вид-во “Port-Royal”, 1999. – С. 160.

великим обсягом обов'язків Суду Єдиний європейський акт передбачив створення СПІ, тобто додаткового судового органу, який покликаний "розвантажити" Суд і максимально допомогти йому у виконанні його основної функції судової влади. Основна мета Суду полягає в забезпеченні застосування права Спільноти при однаковому тлумаченні й застосуванні Договору про ЄС. Суд виконує це завдання під час судових засідань, які охоплюють як безпосередньо процеси, де позивач порушує справу в суді на підставах, зазначених у Договорі про ЄС, так і у випадках непрямого звернення, в яких національний суд просить Суд роз'яснити окремі питання права Спільноти.

Суд складається із суддів та генеральних адвокатів, яких уряди держав-членів призначають строком на шість років за спільною згодою. Склад Суду поновлюється кожні три роки. Судді складають присягу виконувати свої повноваження абсолютно неупереджено та не розголошувати таємницю обговорень. Генеральні адвокати надають у відкритому судовому засіданні цілком неупереджений, незалежний та вмотивований висновок щодо справ, які розглядаються Судом з метою допомоги Суду у виконанні своїх завдань. Генеральні адвокати являють собою феномен, властивий системам континентального права, який полягає в тому, що у суді під час слухання справи, коли цього вимагають державні інтереси, має бути присутній представник уряду. Висновки генеральних адвокатів завжди виносяться до прийняття Судом рішення. У багатьох випадках Суд приймає рішення, виходячи з цих висновків, хоча в деяких випадках йому не вдавалося дотриматися цієї практики.

Процедура судочинства в ЄС також має всі ознаки систем континентального права: робиться наголос на письмовій частині судової справи, справа може включати попереднє розслідування. Статут Суду ЄС та Правила судової процедури передбачають процедуру судового розгляду справ, яка містить чотири стадії: письмову, попереднє розслідування, усний розгляд та винесення рішення. У судочинстві ЄС передбачена також процедура спеціального перегляду, запровадження якої зумовлене тим, що рішення Суду не обов'язково є останнім словом у справі. Суд виносить рішення як колегіальний орган. Це означає, що рішення відображає спільну думку суддів, які брали участь у його підготовці. Рішення виносяться Судом або палатою після наради суддів. Воно приймається консенсусом або шляхом голосування.

+

З 1989 року Суду допомагає СПІ, який на сьогодні також складається з 25 суддів. У СПІ немає генеральних адвокатів, але його члени можуть запрошуватися для виконання функцій генерального адвоката стосовно справ, які розглядаються пленумом СПІ. СПІ розглядає спори між інституціями Спільноти та їхнім персоналом, справи з питань конкуренції, справи з визнання недійсними рішень і про неправомірні дії осіб, а також справи про недотримання антидемпінгового законодавства і прав на інтелектуальну власність, які порушуються фізичними особами, тобто такі види позовів: позови фізичних та юридичних осіб про скасування, бездіяльність або відшкодування збитків; позови проти Комісії з боку підприємств у межах спорів у сфері конкуренції; спори, пов'язані з функціонуванням європейської цивільної служби; спори щодо захисних заходів у сфері торгівлі (антидемпінг)¹.

Усі справи, розгляд яких входить до компетенції Суду, можуть бути передані до СПІ за винятком справ преюдиційного характеру. Рішення СПІ можуть бути оскаржені в Суді, якщо порушенні норми права. Касаційна скарга не призупиняє виконання рішення.

До єдиної інституційної структури ЄС входять, крім основних інституцій, і допоміжні інституції, без яких інституційна система ЄС не могла б успішно функціонувати. Допоміжними інституціями є: Економічний і соціальний комітет та Комітет регіонів (ст. 7, 257-265 Договору про ЄСпт), Європейський інвестиційний банк (ст. 266-267 Договору про ЄСпт), Європейський центральний банк та Європейська система центральних банків (ст. 8, 105-111 Договору про ЄСпт), Європейський банк реконструкції та розвитку, Суд аудиторів (ст. 246-248 Договору про ЄСпт), Омбудсмен (ст. 195 Договору про ЄСпт), Європейське поліцейське відомство (Європол) (ст. 29-30 Договору про ЄС)².

В Європейському Союзі, крім його власних інституцій та багатьох інших, тут не зазначених, функціонують інституції вже згаданого національного рівня, які є своєюрідною "власністю" держав-членів. Як важливі елементи інституційної системи ЄС та суб'єкти його управлінської діяльності у реальному та матеріальному розумінні вони утворюють основну частину

¹ Європейський Союз: консолідовані договори / пер. Ю. Петруся ; наук. ред. В. Муравйов. – К. : Port-Royal, 1999. – С. 161-162.

² Там само. – 206 с.

“кровоносної системи” Європейського Союзу¹ [4, 84]. Наявність на національному рівні управління в ЄС двадцяти семи національних систем державного управління зумовлює появу величезної кількості національних інституцій, залучених до управління. Вирішуючи одне з найважливіших завдань, суть якого полягає у визначенні методів управління в Об’єднаній Європі, національні уряди керуються передусім особливостями своїх країн. Тим не менше, практика європейського управління виробила такі методи європейського управління на національному рівні, як спеціальний, регулятивний методи, метод багаторівневої системи державного управління, метод координації національної політики, відкритий (або прямий) метод координації та метод співробітництва на національному рівні².

Отже, навіть побіжна оцінка дієздатності механізмів прийняття і реалізації законів, судового супроводу та соціального контролю в Об’єднаній Європі вказує не лише на їхню складність і комплексність, але й на ефективність функціонування. Сутність та особливості дієздатності цих механізмів зумовлені, насамперед, суспільно-політичною природою Європейського Союзу, який є більшою мірою державою, ніж не державою і має два рівні: рівень держав-членів (національний рівень) та рівень союзу держав-членів (наднаціональний рівень).

7.4. ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА СУПЕРЕЧНОСТІ У МОРФОГЕНЕЗІ ТА ФУНКЦІОНУВАННІ СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОБ’ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ

З часу заснування в 1950-х рр. Європейських Спільнот і до утворення на їхній основі в 1992 році Європейського Союзу, а також до фактичного його розширення вже в наш час у Західній Європі тривали дискусії про напрями й шляхи, якими має рухатися європейська інтеграція. Багато з основних проблем у цих дискусіях, залишаючись у центрі уваги, отримували форми оновлених версій раніше обговорюваних питань. Наприклад, чи

¹ *Волес В., Волес Г.* Творення політики в Європейському Союзі / пер. з англ. Р. Ткачук. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 871 с.

² *Грицяк І. А.* Європейське управління: теоретико-методологічні засади: монографія. – К.: Вид-во “К. І. С.”, 2006. – С. 241-258.

+

має Євросоюз залишатися, насамперед, ареною для економічного й технічного співробітництва, чи повинен стати основою політичного й безпекового співробітництва? Чи повинен Євросоюз продовжити своє розширення, збільшуючи кількість держав-членів, чи має зосередитися на поглибленні відносин через зміцнення своїх інституцій і охоплення більшої кількості сфер політики? Якщо має відбутися зміцнення інституційної системи як організаційної основи європейського управління, то який обсяг повноважень (компетенцій) варто передати інституціям ЄС і яку ступінь автономії їм потрібно дозволити? Як залучатимуться громадяни ЄС до прийняття рішень на рівні ЄС?

Подібні “макропитання” зазвичай вирішуються на практиці через процеси компромісу, які є складними процедурами, що ніби виступають посередниками між державами-членами, інституціями ЄС і різними інтересами на рівні ЄС. Ця внутрішня компромісність надає можливість Євросоюзу, хоч інколи й повільно, але все ж цілеспрямовано рухатись вперед.

У вивченні найрізноманітніших питань, пов'язаних спочатку з європейською інтеграцією, ідея якої почала практично втілюватися в 50-х рр. минулого століття, а потім і з Європейським Союзом як результатом цього втілення, існує багато вимірів. Проте, виникають цілком закономірні питання: як ці виміри мають бути досліджені, у чому полягає суть провідних тенденцій та суперечностей у морфогенезі та функціонуванні системи саморегуляції Об'єднаної Європи? Відповідь на ці та подібні питання можна знайти при з'ясуванні суті уявлень стосовно деяких ключових концептуальних підходів, що вже вироблені вченими й постійно розвиваються подальшими дослідженнями процесу європейської інтеграції та природи й функціонування ЄС у різноманітних сферах.

Такі питання, як і багато інших, що адекватно відображають процеси європейської інтеграції та реалії функціонування Європейського Союзу, постійно перебувають у центрі уваги передусім таких закордонних вчених, як К. Армстронг, А. Бекке, І. Берггрін-Меркель, Т. Бовард, Д. Боссарт, С. Булмер, А. Бурлей, Дж. Вайлер, А. Валей С. Вебб, Д. Вінкотт, Х. Вінсенті, В. Волес, Г. Волес, С. Гайкс, Ж. Гаррет, П. Гелл, М. Гердеген, К. Гоетц, Г. Граббе, Дж. Гріско, К. Деммке, Д. Дінан, К. Дойч, Х. Енгель, К. Ердман, А. Зброджіа, Ж. Зіллер, Г. Кассім, Р. Кехан, В. Кернз, Дж. Койман, Л. Крам, Т. Крістіансен, К. Ласок, Т. Ларссон,

Л. Ліндберг, Г. Маркс, Дж. Матларі, В. Маттлі, Л. Меткалф, А. Мілворд, Д. Мітрані, Е. Моравчік, Н. Нугент, Є. Ноель, Ж. Най, Д. Олову, М. О'Нейл, П. Піерсон, Д. Пучала, Р. Родес, Б. Розамонд, К. Селен, С. Штейнмо, У. Сендолц, П. Тейлор, Дж. Трангольм-Міккельсен, М. Турнер, А. Фаразманд, А. Форстер, Е. Хаас, А. Хайхлінгер, С. Хоффман, С. Шайнгольд, Ф. Шміттер, В. Шнайдер, Дж. Шварце, Е. Штейн.

Концептуалізація, що по суті означає думати про явища в абстрактних термінах, і теоретизація, що означає встановлювати загальні пояснення явищ, як зауважує Н. Нугент, склали основу величезної кількості наукових досліджень про європейську інтеграцію та її особливості¹.

Аналіз іноземної та вітчизняної літератури про Європейський Союз показує, що існує досить багато концептуальних і теоретичних підходів до вивчення процесу європейської інтеграції та питань, пов'язаних з нею, а тому вони можуть бути представлені в різний спосіб. Наприклад, їх поділяють на категорії на основі того, що за їхньою допомогою намагаються аналізувати й пояснювати. Одна з таких класифікацій розрізняє: *велику теорію*, яка намагається пояснювати процес інтеграції загалом; *мезотеорію* (або середній ряд), яка намагається пояснювати аспекти функціонування ЄС (більшість теорій середнього ряду зосереджується, зокрема, на процесах політики); *концептуалізацію*, яка намагається охопити сутність ЄС у концептуальних термінах².

Серед різноманітних проблем з європейської інтеграції, що постійно досліджувалися багатьма вченими, особливе місце займали питання про шляхи (способи, методи), за якими могла б бути узагальнена й досліджена природа процесу інтеграції. За мету таких досліджень учені ставили потребу розвинути широке розуміння факторів, які лежать в основі європейської інтеграції, і подати їх у такому вигляді, щоб полегшити прогнозування перспектив розвитку інтеграції.

Цей науковий пошук, у якому провідні позиції займали американські вчені, і який згадується загалом як "велика" теорія, тобто теорія, що пояснює головні особливості процесу інтеграції

¹ Nugent N. The Government and Politics of the European Union: Fourth edition. – Durham, North Carolina, 1999. – P. 491.

² Developments in the European Union /edited by Laura Cram, Desmond Dinan and Neil Nugent. – St. Martin Press, New York, 1999. – P. 8.

—+—

загалом, розпочався невдовзі після того, як у 1950-х рр. були засновані Європейські Спільноти. Проте приблизно після п'ятнадцяти років активної дослідницької діяльності й багатьох публікацій інтерес до великої теорії європейської інтеграції зменшився (з середини 1970-их рр.) внаслідок розчарувань від практичних здійснень цієї теорії. Крім того, власне Європейські Спільноти стали менш цікавими через їхню політику замкнутості й надмірного скорочення витрат із багатьох питань внутрішньої й зовнішньої політики. Настало тимчасове десятирічне затишшя. У цей період було досить мало публікацій щодо великої теорії європейської інтеграції. Таке затишшя закінчилося в середині 1980-х рр., коли новий спалах інтересу був спричинений “перезапуском” процесу інтеграції за допомогою створення Єдиного європейського ринку (1985 р.) і ухвалення Єдиного європейського акта (1986 р.). На науковому обрії з'явилася нова когорта вчених, які були переконані в передчасних обмеженнях і “забутті” великої теорії, а тому її суть видавалася їм надзвичайно важливою для подальшого розуміння основних ознак європейської інтеграції. Велика теорія європейської інтеграції знову стала актуальною.

Повторно викликаний інтерес до великої теорії процесу європейської інтеграції в ці роки був настільки потужним, що спричинив дискусії про нові якості інтеграції та її розвиток у складніших форматах (версіях). Суть цієї наукової полеміки фактично зводилася до двох концепцій, які домінували в теорії європейської інтеграції ранніх років: неофункціоналізму й міжурядовості.

Ще однією помітною особливістю цього періоду стало широке використання того, що було досягнуто в межах теорії взаємозалежності, яка хоч і не особливо зосереджена на європейській інтеграції, проте розцінюється як досить корисна в спробі пояснити причини й хід процесу європейської інтеграції.

Одним із найпоширеніших підходів у дослідженні динаміки розвитку європейської інтеграції є *функціоналізм*, основні положення якого були розвинені, як зазначалося вище, у працях

Д. Мітрані¹. Ці теоретичні доробки стали основою для розвитку неофункціоналістської концепції інтеграції, яка зосереджує увагу дослідників на рушійних мотивах і силах функціонального й просторового поширення європейської інтеграції. Основні положення неофункціоналізму були закладені наприкінці 1950-их і протягом 1960-их рр. багатьма американськими вченими, найвідомішими з яких були Е. Хаас² і Л. Ліндберг³.

Подальший розвиток неофункціоналізму, удосконалення його методів та ревізіонізм деяких положень знайшов своє відображення в пізніших працях Е. Хааса та його послідовників. Зокрема Ф. Шміттер⁴, Л. Ліндберг⁵, С. Шайнгольд⁶ та П. Тейлор⁷ у своїх дослідженнях більш критично оцінювали можливості неофункціоналістської теорії прогнозувати розвиток регіональної інтеграції. У першу чергу це стосувалося концепції “переливу”, яка хоч і зберегла свою центральну роль у функціональній моделі, зазнала значної еволюції в напрямі обмеження свого глобального характеру.

Ранній неофункціоналізм пропонував прогресивний розвиток європейської інтеграції, хоч зазвичай і не розцінював його як неминучий. При цьому саме досвід становлення й розвитку Європейської спільноти вугілля й сталі, яка відіграла надзвичайно важливу роль в “прокладанні шляху” до Європейської економічної спільноти, розглядався як унікальне сприяння подальшому процесу європейської інтеграції. Певним поштовхом для прихильників неофункціоналізму стало

¹ *Mitrany D. The Functional Approach to World Organization // International Affairs. – 1948. – Vol. 24. – № 3. – P. 350-363; Mitrany D. The Functional Approach to World Organization // International Affairs. – 1948. – Vol. 26. – № 4. – P. 243-254; Haas E. B. Technocracy, pluralism and the new Europe. – In: International Regionalism / Ed. Y. S. Nye. – Boston, 1968. – 406 p.; Mitrany D. A Working Peace System. – Chicago : Quadrangle, 1943. Repr. 1966. – 234 p.; Mitrany D. The Functional Theory of Politics. – London : Martin Robertson, 1975. – 294 p.; Mitrany D. A Working Peace System. An Argument for the Functional Development of International Organization. – London, 1995. – 362 p.*

² *Haas E.B., Mitrani D. Limits and problems of European integration. The Conference of May 30-June 2, 1961, The Hague: Nijhoff, 1963. – 144 p.; Haas E. B. The Uniting of Europe: Political, Social and Economical Forces, 1950-195. – Stanford : Stanford University Press, 1958. – 286 p.; Haas E. B. The Uniting of Europe. – Stanford : Stanford University Press, (2nd ed.), 1968. – 328 p.; Haas E. B. The obsolescence of regional integration theory. – Berkeley, CA : University of California, Institute of International Studies, 1975. – 126 p.*

³ *Lindberg L. N., Scheingold S. A. Europe's would-be polity. Patterns of change in the European Community, Englewood Cliffs. – N. J. : Prentice-Hall, 1970. – 314 p.; Lindberg L. The Political Dynamics of European Economic Integration. – Oxford : Oxford University Press, 1963. – 367 p.*

⁴ *Schmitter P. C. A Revised Theory of Regional Integration // International Organization. – 1970. – Vol. 24. – № 4. – P. 809-816.*

⁵ *Lindberg L. N., Scheingold S. A. Europe's would-be polity. Patterns of change in the European Community, Englewood Cliffs. – N.J. : Prentice-Hall, 1970. – 314 p.; Lindberg L. The Political Dynamics of European Economic Integration. – Oxford : Oxford University Press, 1963. – 367 p.*

⁶ *Scheingold S. A. Law and Politics in Western European Integration, Ann Arbor. – MI : University Microfilms, 1963. – 428 p.*

⁷ *Taylor P. The Limits of European Integration. – London : Croom Helm, 1983. – 284 p.; Taylor P. International Organization in the Modern World: The Regional and the Global Process. – London : Pinter, 1993. – 262 p.*

—+—

уповільнення процесу інтеграції після кризи в ЄСпт (1965-66 рр.) і світового економічного спаду початку 1970-их рр. Далека від швидко оновлюваної політики інтеграції, політичного поводження й ухвалення рішень, що ставало все більш наднаціональним за характером, інтеграційна політика втрачала динаміку в умовах, за яких політична поведінка й ухвалення рішень за своєю суттю залишалися зумовленими національними факторами й базувалися на національних особливостях. У результаті неофункціоналізм втратив більшу частину свого зовнішнього блиску й привабливості ще й з тієї причини, що його основні представники Е. Хаас і Л. Ліндберг дистанціювалися від нього й висловили судження, що майбутня теорія інтеграції повинна потребувати значно більшого визнання націоналізму й ролі політичного лідерства.

Проте, починаючи з кінця 1980-их рр., коли європейська інтеграція знову набрала швидкості, відбулася переоцінка положень неофункціоналізму й часткове його повернення у наукову сферу. Дж. Трангольм-Міккельсен, наприклад, доводив, що більшу частину “нового динамізму” у Західній Європі, починаючи з середини 1980-их рр., можна пояснити термінами неофункціоналізму. Дж. Трангольм-Міккельсен також підкреслював важливість факторів, які не були частиною первинних положень неофункціоналізму, зокрема таких як вагомі політичні “актори” і зміни в зовнішній безпеці та у сфері навколишнього середовища¹. Дж. Трангольм-Міккельсен критикує тих, хто стверджує, що, хоч первинний неофункціоналізм, можливо, мав свої обмеження й помилки, будучи занадто детермінованим і таким, що не передбачає належного сприйняття постійної важливості інтересів держав-членів і їхніх представників у європейському процесі інтеграції, він усе ще має значну теоретичну цінність, зокрема через відповідне оновлення й зміни². А. Барлей і У.Маттлі стверджували, що “правова інтеграція Спільноти максимально наближується до первинної моделі неофункціоналізму”, хоч Суд ЄС не мав змоги істотно перевіряти її власну повсякденну діяльність, проте часто це робив у спосіб, що сприяє інтеграції³.

Міжурядовість походить з теорії міжнародних відносин,

¹ *Tranholm-Mikkelsen J.* Neo-functionalism: Obstinate or Obsolete? A Reappraisal in the Light of the New Dynamism of the EC // *Millennium: Journal of International Studies*. – 1991. – Vol. 20. – P. 1-22.

² Там же. – P. 10.

³ *Burley A. M., Mattli W.* “Beyond Intergovernmentalism: The Quest for a Comprehensive Framework for the Study of Integration, Cooperation and Conflict”. – 1993. – Vol. 28. – P. 181-208.

точніше з реалістичної традиції в межах цієї теорії. Інакше кажучи, реалізм зосереджений на думці про те, що національні держави є ключовими “акторами” в міжнародних справах і ключові політичні відносини між державами спрямовуються, насамперед, через національні уряди. На відміну від неофункціоналізму, реалізм не надає великого значення впливові наднаціональних або міжнаціональних “акторів” і виділяє лише обмежене значення неурядових “акторів” у межах держав. Отже, міжурядовий підхід, який ще називають реалізмом, зумовлює більш радикальну позицію щодо важливості ролі національної держави в інтеграційному процесі.

Стосовно європейської інтеграції міжурядовість у такий спосіб пояснює напрям і швидкість інтеграційного процесу переважно щодо рішень і дій, які здійснюють уряди європейських держав. Існує визнання того факту, що інші “актори” як у межах держав, так і поза ними можуть мати певний вплив на поліпшення інтеграції, але не критичний, і, звичайно, не владний. Це зосередження на державах, тобто об’єднане усвідомлення держав, що мають свої власні характерні національні інтереси, які вони енергійно захищають, зокрема у сфері вищої політики (зовнішня політика, безпека й оборона), закінчилося міжурядовістю, що має тенденцію підкреслювати, за висловом американського політолога С. Хоффманна, “логіку розмаїтості”, а не “логіку інтеграції”. У працях С. Хоффманна¹ викладені основні положення, що базуються на утвердженні вирішальної ролі національної держави та її прагматичних інтересів у регіональному інтеграційному процесі. Багато років поспіль С. Хоффман був найбільшим прихильником цієї інтерпретації європейської інтеграції, але останніми роками як її провідний представник утвердився Е. Моравчик².

Важливе значення у формуванні національних інтеграційних

¹ *Hoffmann S. Obstinate or Obsolete: The Fate of the Nation State and the Case of Western Europe // Daedalus. – 1966. – Vol. 95. – P. 862-915.; Hoffmann S. Weighing the Balance of Power// Foreign Affairs. – 1972. – Vol. 50. – № 4. – P. 618-643.; Hoffmann S. Reflection on the Nation State in Western Europe Today // Journal of Common Market Studies. – 1982. – Vol. 21. – № 1-2. – P. 21-37.; Hoffmann S. After the cold war: international institutions and state strategies in Europe, 1989-1991. – Cambridge MA. : Harvard University, 1993. – 481 p.*

² *Moravcsik A. Negotiating the Single European Act: National Interests and Conventional Statecraft in the European Community // International Organization. – 1991. – Vol. 45. – № 1. – P. 19-56.; Moravcsik A. Preferences and power in the European Community: A Liberal Intergovernmental Approach // Journal of Common Market Studies. – 1993. – Vol. 31. – № 4. – P. 473-524.; Moravcsik A. Liberal Intergovernmentalism and Integration: A Rejoinder // Journal of Common Market Studies. – 1995. – Vol. 33. – № 4. – P. 611-629.; Moravcsik A. The Choice for Europe: Social Purpose and State Power From Messina to Maastricht (Ithaca, NY: Cornell University Press). – 1998. – 238 p.; Moravcsik A., Milada A. National Interests, State Power, and EU Enlargement // East European politics & Societies. – 2003. – Vol. 17. – Issue 1. – 42 p.*

—+—

інтересів надається внутрішньополітичними силами у працях прихильників ліберального реалізму А. Моравчика. Ґрунтуючись на ранньому неофункціоналізмі, вчені А. Мілворд, Г. Гарретт, Дж. Грієко, Дж. Трангольм-Міккельсен та інші розвинули концепцію міжурядовості, створивши її складнішу теоретичну структуру. На думку англійського політолога, прихильника реалізму 80-х рр. А. Мілварда, європейська інтеграція – це лише адаптована форма співпраці, яка прийшла на зміну відкритій конкуренції. Дж. Грієко розглядає процес європейської інтеграції як зручну стратегію максимізації національних інтересів в умовах глобалізації.

Особливих успіхів досяг А. Моравчик, концепція якого дістала назву ліберальної міжурядовості. Існує три основні компоненти ліберальної міжурядовості. Перший – припущення про раціональне поводження держави, яке означає, що дії держав зводяться до того, щоб базуватися на використанні вигод як найадекватніших засобів досягнення цілей. Другим компонентом є ліберальна теорія національного привілейованого формування. Вона залучає до внутрішньої політики підхід, за яким можна пояснити, як державні цілі можуть бути сформовані під впливом внутрішніх тисків і взаємодій, які часто зумовлюються і обмеженими, і сприятливими можливостями, що походять від економічної взаємозалежності. Третій компонент ліберальної міжурядовості – це інтерпретація міждержавних відносин, що підкреслює провідну роль національних органів влади (національних урядів) у визначенні відносин між державами й дає змогу розглядати результат переговорів між урядами як істотно визначений їхньою взаємною ринковою владою й перевагами, що накопичуються відповідно до досягнутих угод.

Оскільки ліберальна міжурядовість розвивається досить чітко й, у певному розумінні, є майже безкомпромісною структурою, тому розглядається багатьма дослідниками як пристосування до обставин в епоху існування багатьох міжнародних “акторів” і складної взаємозалежності між державами. Ліберальна міжурядовість неминуче стала об’єктом критики. По-перше, науковці зауважують, що А. Моравчик з його емпіричними посиленнями у процесі пошуку демонстрування значущості його структури в контексті ЄС є надто добірним.

По-друге, стверджується, що ліберальна міжурядовість занадто зосереджується на формальних і кінцевих стадіях

ухвалення рішення й недостатньо звертає увагу на неофіційну інтеграцію й обмеження, які така інтеграція накладає на офіційне ухвалення рішень. Наприклад, Д. Вінкотт вважає, що програма ЄСР і ЄСА, про які говорить А. Моравчик, були результатом переговорів між національними “акторами” і їх варто розглядати, певною мірою, як формальність національних урядів стосовно того, що практично трапилося протягом певного часу¹.

По-третє, критики стверджують, що недостатня увага приділена “чорній скриньці” держави, і, зокрема, роз’єднанню різних частин уряду. Згідно міркувань А. Форстера, це означає, що ліберальна міжурядовість забезпечує неадекватне усвідомлення того, як національні органи влади обирають свої варіанти політики: “Формування цілей, гонитва за стратегіями й прийняття кінцевих положень є у всіх відношеннях часткою, настільки ж безладною й непередбаченою, як і внутрішнє вироблення тактики. Політика не завжди є раціональним процесом: ідеологія, віра й символіка можуть відігравати настільки ж важливу роль, як і реальна цінність”².

По-четверте, наголошується (і це, ймовірно, критика ліберальної міжурядовості й будь-якої іншої форми міжурядовості, яка висловлюється найчастіше), що ліберальна міжурядовість істотно применшує вплив таких наднаціональних “акторів”, як Комісія й Суд ЄС, міжнаціональних “акторів” типу європейських фірм і груп інтересів у процесі європейської інтеграції. Наприклад, у збірнику статей за редакцією У. Сандголца й А. Світа декілька науковців обґрунтовують підстави, на яких наднаціональні органи ЄС прагнуть збільшити свою автономію³. А. Форстер зауважував, що через свої певні вади ліберальна міжурядовість, можливо, “розглядається менш як теорія міжурядової торгівлі, ніж як перед-теорія (pre-theory – англ.) або аналітична структура”⁴.

Поки і неофункціоналізм, і міжурядовість визнають, що зовнішні фактори час від часу впливають на швидкість і зумовлюють основні властивості європейської інтеграції, обидві

¹ *Wincott D.* The Court of Justice and the Legal System // L. Cram, D. Dinan and N. Nugent (eds), *Developments in the European Union*. – Basingstoke : Macmillan, 1999. – P. 84-104.

² *Forster A.* Britain and the Negotiation of the Maastricht Treaty. A Critique of Liberal Intergovernmentalism // *Journal of Common Market Studies*. – 1998. – Vol. 36. – № 3. – P. 347.

³ *Sandholtz W., Stone A. Sweet,* (eds) *European Integration and Supranational Governance*. – Oxford : Oxford University Press, 1998. – P. 1-26.

⁴ *Forster A.* Britain and the Negotiation of the Maastricht Treaty. A Critique of Liberal Intergovernmentalism // *Journal of Common Market Studies*. – 1998. – Vol. 36. – № 3. – P. 365.

теорії стосуються, насамперед, внутрішньої динаміки інтеграції. Взаємозалежність, навпаки, використовувалася дослідниками європейської інтеграції, щоб ввести інтеграцію до ширшого контексту зростання міжнародної взаємозалежності.

Теорія взаємозалежності була розвинена в 1970-х рр. прихильниками неофункціоналізму, які розглядали зовнішні фактори як основні складові європейської інтеграції. Найбільш вдало концепцію “активних” та “пасивних” зовнішніх факторів інтеграції розвинули Дж. Най та Р. Кеохайн. Основне положення цієї концепції стосовно європейської інтеграції полягає в тому, що процес інтеграції не повинен розглядатися у надто вузькому контексті. Велика кількість факторів, які впливали на розвиток європейської інтеграції, застосувалися щодо неї окремо, але багато – ні. Це проявляється у методах, якими після Другої світової війни міжнародна модернізація в її різних формах, включаючи зростаючі рівні добробуту, високий рівень світової торгівлі, технологічна революція й трансформація комунікацій розвинули багато різних форм політичної й економічної взаємозалежності. Ці зміни здійснили перетворення в підходах, за допомогою яких різні частини світу встановлюють зв'язок і входять у контакт один з одним.

Наприклад, спостерігалось стійке зростання кількості й різноманітності міжнародних “акторів” вищого й нижчого рівня національної держави і зменшення домінуючого впливу на наднаціональний рівень держав-членів ЄС. Зростаючий перелік методів і каналів, які використовувалися міжнародними “акторами” для досягнення своїх цілей у відносинах між урядами, більше не контролювався національними міністерствами закордонних справ. Діапазон проблем на міжнародному рівні збільшувався, зокрема у поєднанні з традиційно високими політичними результатами (вони стосувалися безпеки й оборони держави), пов'язаними з безліччю невеликих політичних проблем (це стосувалося достатку й добробуту громадян). Зменшення аналогічних змін у сфері міжнародної політики, принаймні в індустріально розвиненому західному світі з використанням фізичної сили як інструмента політики, хоча й перебуває в протиріччі з торговельними невідповідностями й курсом обміну валюти, однак не вирішується збройним конфліктом, а знімаються з порядку денного укладанням угод, пристосовуванням і компромісами.

Теорія взаємозалежності відрізняється від неофункціоналізму й міжурядовості тим, що згідно її положень більша частина процесу європейської інтеграції пояснюється факторами, які є глобальними за своєю природою, а це підкреслює, що більшість системних особливостей ЄС зконцентрована в іншому сегменті міжнародної системи, хоча й менш інтенсивному. Взаємозалежність відрізняється від неофункціоналізму та міжурядовості ще й тим, що вона не так інтенсивно застосовувалася до європейської інтеграції, тому є менш точною й систематичною в поясненні того, що вона пропонує.

Поки більшість з тих, хто брали участь у теоретичних дискусіях про природу процесу інтеграції, усвідомлювали важливість взаємозалежності, ці дискусії мали тенденцію до формування якісно нової основи поведінки, а не її першопричини. Не можливо чітко вказати на когось конкретного з науковців, хто б визначав взаємозалежність як основний пункт пояснення процесу європейської інтеграції. На початку 1980-х рр. К. Вебб писала, що “більшістю вчених концепція взаємозалежності використовувалася для пояснення умов, за яких уряди й інші економічні “актори” повинні розглядати певну форму співробітництва як об’єктивний фактор, але, на відміну від спроби теоретизації інтеграції, вона не обов’язково допомагає чітко визначати результат”¹. Взаємозалежність у такому розумінні в контексті європейської інтеграції найкраще сприймається як підхід або перспектива, а не як теорія.

Якщо говорити про майбутнє теорії європейської інтеграції, то вона, як і інші теорії соціальної науки, зокрема велика теорія інтеграції, не втрачає своєї цінності, адже критики виявляють те, чого немає в кінцевих висновках і поясненнях цієї теорії. Ці теорії можуть мати важливе значення у вивченні процесу інтеграції, пропонуючи різноманітні варіанти розуміння цього процесу, забезпечуючи часткові пояснення його окремих стадій і підтримуючи подальшу дослідницьку роботу над ним. Робитимуть спроби покращити існуючу теорію євроінтеграції доти, доки вона здаватиметься у певному розумінні недосконалою. У цьому контексті особливістю теоретичних дискусій з європейській інтеграції є спроба багатьох теоретиків рухатися поза тим, що тепер розглядають як поєдинок надвзуського й обмежувального

¹ *Webb C. Theoretical Perspectives and Problems // H. Wallace, W. Wallace and C. Webb (eds), Policy Making in the European Community. – London : John Wiley, 1983. – P. 33.*

—+—

характеру між класичною міжурядовістю й класичним неофункціоналізмом.

Одним з аспектів нового теоретизування щодо сутності і змісту інтеграційних процесів є розвиток теоретичних пояснень того, що з появою двох названих вище шкіл виникло значно більше теорій у їх первинних формулюваннях, складніших концепцій і поглядів. Ще однією властивістю нового теоретизування у цій сфері є спроба звести в одне ціле ключові ознаки традиційних теорій і зв'язати їх як придатні до відповідних частин інших теорій.

Найвідомішим з авторів, що займаються цими проблемами є А. Моравчик. У середині 1980-х років Р. Кехан і С. Хоффманн використовують еkleктичний і синтезуючий підхід у своєму аналізі прискореної швидкості інтеграції. Вони стверджують, що неофункціоналізм, взаємозалежність і міжурядовість можуть пояснити, чому спільнота була “повторно запущена”¹. Згідно неофункціоналізму, прорив мав місце “не як функціональне розширення завдань, а швидше як форма створення, як результат розширення, спонукальних мотивів для інституціональної зміни”². За теорією взаємозалежності “програма 1992 року була... суворо порушена подіями у світовій економіці поза Європою, зокрема стосовно міжнародної конкурентоспроможності”³. Відповідно до теорії міжурядовості вважається, що “спалах” інтеграції був зумовлений “не тільки стимулами світової політичної економіки й прориву, але й міжурядовими торговими угодами, укладеними завдяки конвергенції основних європейських держав та їх відповідних переваг”⁴.

Дж. Матларі стверджує, що обмеження традиційних моделей, зокрема обмеження міжурядовості, яку розцінюють як невдалу спробу розпізнати критичну взаємодію між інституціями ЄС і державами-членами, а також між формальними й неформальними процесами європейської інтеграції, змушують наблизитися до основи сполучення частин, що утворюють ціле. Вона звертає увагу на те, що “виникнення погляду, який повинна включити всебічна теорія інтеграції, є не тільки реалістичними

¹ Keohane R. O., Hoffman S. The New European Community. – Oxford : Westview Press, 1991. – P. 22.

² Keohane R. O., Hoffman S. The New European Community. – Oxford : Westview Press, 1991. – P. 22.

³ Keohane R. O., Hoffman S. The New European Community. – Oxford : Westview Press, 1991. – P. 19.

⁴ Keohane R. O., Hoffman S. The New European Community. – Oxford : Westview Press, 1991. – P. 25.

припущеннями про державне поводження, але й аналізом внутрішньої політики й ролі різних інституцій ЄС¹.

С. Джордж менш оптимістичний, ніж Дж.Матларі щодо того, що всебічна теорія інтеграції може бути розвинена, хоча він також переконаний у потребі моделі, яка “поєднує розуміння” міждержавної й неофункціональної шкіл².

Пошук пунктів дотику, можливо навіть для синтезу між інколи складнішими міждержаво й неофункціонально інспірованими моделями, ймовірно буде особливістю майбутньої теорії інтеграції. Інша ймовірна особливість майбутнього курсу теорії інтеграції полягає у визначенні її функціональних можливостей у межах контексту ширшої взаємозалежності й теорії глобалізації. Як зауважив Б. Розамонд, такі теорії мають допомогти встановити, яким чином інтеграція поширюється у багатьох частинах світу на “офіційному” рівні між міжнародними, наднаціональними, національними, регіональними й навіть місцевими урядовими інституціями, а також на “неофіційному” рівні як результат змін у технології, комунікаціях, культурі тощо³.

Враховуючи, що фундаментальна теорія спрямована віддзеркалення природи явища інтеграції загалом, теорія середнього рівня виражає специфічні аспекти цього процесу. Зокрема вона зазвичай зосереджується на аспектах того, як саме функціонує ЄС. Останніми роками увага багатьох учених перемістилася в напрямі теорії середнього діапазону. З кінця 1980-их рр. Багато розмов йшлося про позитивні якості нового інституціоналізму. Новий інституціоналізм має в своїй основі твердження, що у визначенні й досягненні кінцевих результатів ключову роль відіграють інституції. Новий інституціоналізм також є частковою реакцією, спрямованою проти біхевіоризму, що мав істотний вплив у соціальних і політичних наукових колах, особливо в США, у 1970-их і 1980-их рр.

Як відрізнити “новий” інституціоналізм від “старого”? Основна відмінність полягає в тому, що “старий” або традиційний інституціоналізм в ухваленні рішень керується необхідністю аналізу формальних повноважень і інституційних структур, а “новий” інституціоналізм визначає інституції в ширшому розумінні,

¹ *Matlary J. H.* Energy Policy in the European Union. – Basingstoke : Macmillan, 1997. – P. 376.

² *George S.* Supranational Actors and Domestic Politics: Integration Theory Reconsidered in the Light of the Single European Act and Maastricht // Sheffield. – 1994.

³ *Rosamond B.* Understanding European Unity: The Limits of Nation-State-Centric Integration Theory // The European Legacy. – 1995. – Vol. 1. – P. 291-297.

щоб задіяти широкий діапазон формальних і неформальних процедур, методів, відносин, звичаїв і норм.

Новий інституціоналізм розгортається в різних напрямках. П. Гелл і Р. Тейлор зауважили, що існує принаймні три аналітичні підходи в межах нового інституціоналізму: історичний інституціоналізм, раціональний вибір інституціоналізму й соціологічний інституціоналізм¹. Серед основних завдань історичного інституціоналізму – розподіл повноважень, визначених інституційними домовленостями, шляхи, якими досягаються ці домовленості, і відносини між інституціями й іншими факторами, які формують політичні дії й результати типу економічних подій і ідеологічних переконань.

Раціональний вибір інституціоналізму з'ясовує, до якого ступеня й у який спосіб інституції формують і спрямовують раціональні дії та змушують політичних “акторів” до їх здійснення.

Соціологічний інституціоналізм зосереджується на поясненні інституційних форм і методів діяльності. До того ж більшість наукових робіт з нового інституціоналізму було виконано у межах історичного інституціонального підходу.

Підхід *мереж політики* можна вважати застосуванням нового інституціоналізму, оскільки це термінологічне словосполучення зрозуміле в його найширшому розумінні. Цей підхід Дж. Петерсон використовує для відображення й аналізу процесів і результатів політики. Інакше кажучи, мережі політики є “аренами”, де поєднуються інтереси й ухвалення рішень. Вони виконують роль посередника між відмінностями й пошуком рішень. Мережі політики змінюються за основними ознаками відповідно до трьох ключових змінних: відносної стабільності (або нестабільності) мережевих членств; відносної ізолюваності (або прохідності) мереж; відносної сили (або слабкості) ресурсних джерел².

Отже, починаючи з початку 90-х рр. минулого століття, дослідження, зосереджені на процесі політики Європейського Союзу й на Європейському Союзі як системі правління (врядування), значно активізувалися. Водночас деякі вчені ще раз спробували генерувати ширші теорії європейської інтеграції, а інші прагнули поєднувати вивчення “щоденного” процесу політики

¹ Hall P. A., Taylor R. C.R. Political Science and the Three New Institutionalisms // Political Studies. – 1996. – Vol. 44. – № 5. – P. 937.

² Peterson J. Decision-Making in the EU: Towards a Framework for Analysis // Journal of European Public Policy. – 1995. – Vol. 2. – № 1. – P. 77.

з розумінням положень “великих теорій” з метою більш загального розуміння процесу інтеграції. У процесі вивчення політики завжди існує багато конкуруючих інтерпретацій одного й того ж процесу та емпіричної інформації.

Підводячи підсумок аналізу провідних тенденцій та суперечностей у морфогенезі та функціонуванні системи саморегуляції Об'єднаної Європи, можна зробити висновки про багатовимірність, багатогранність, комплексність, складність та динамічну еволюційність методологічної основи дослідження європейських реалій, а також наявність фундаментальних теоретико-прикладних засад євроінтеграційного процесу.

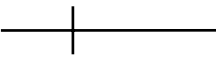
Література до розділу

1. *Авер'янов В.* Ще раз про зміст і співвідношення понять “державне управління” і “виконавча влада”: полемічні нотатки // *Право України.* – 2004. – № 5. – С. 113-116.
2. *Атаманчук Г. В.* Государственное управление (организационно-функциональные вопросы): учебн. пособ. – М.: ОАО НПО “Экономика”, 2000. – 302 с. – (Энциклопедия управленческих знаний).
3. *Бутко И. Ф., Пухтинский Н. А.* Концепция законодательства союзной республики о местных советах // *Советское государство и право.* – 1991. – № 1. – С. 12-19.
4. *Волес В., Волес Г.* Творення політики в Європейському Союзі / пер. з англ. Р. Ткачук. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 871 с.
5. *Грицяк І. А.* Європейське управління: теоретико-методологічні засади: монографія. – К.: Вид-во “К. І. С.”, 2006. – 398 с.
6. *Десмонд Дайнен.* Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції: пер. з англ. – К.: “К. І. С.”, 2006. – 696 с.
7. *Дюррозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського. – К.: Основи, 1995. – 903 с.
8. *Європейський Союз: консолідовані договори* / пер. Ю. Петруся; наук. ред. В. Муравйов. – К.: Port-Royal, 1999. – 206 с.
9. *Європейський Союз: основи політики, інституційного устрою та права: навч. посіб.* / кер. проекту Г. Шиманьски-Гайер; наук. ред. В. П'ятницький; Т-во Карла Дуйсберга; М-во екон. України; Ін-т європейської політики, м. Берлін. – К.: Кельн: Заповіт, Б.р., 1987. – 369 с.
10. *Мартиненко П.* Проект Конституції для Європи: реформаторський потенціал. Інституційні реформи в ЄС // *Аналітичний щоквартальник.* – 2003. – № 4. – С. 1-16.
11. *Ніколас Мусис.* Усе про спільні політики Європейського Союзу; пер. з англ. – К.: “К. І. С.”, 2005. – XIV с., 466 с.
12. *Посельський В.* Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К.: Смолоскип, 2002. – 168 с.

13. *Топорнин Б. Н.* Европейское право : учебник. – М. : Юристъ, 2001. – 456 с.
14. *Шаповал В. М.* Конституція і виконавча влада. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 80 с.
15. Bulletin of the European Union. European Commission. – 1995. – № 12. – 187 p.
16. *Bulmer S.* Domestic Politics and EC Policy-Making // *Journal of Common Market Studies.* – 1983. – Vol. 21. – P. 349-363.
17. *Bulmer, S.* The Governance of the European Union: A New Institutional Approach // *Journal of Public Policy.* – 1994. – Vol. 13. – P. 351-80.
18. *Bulmer, S.* New Institutionalism and the Governance of the Single European Market // *Journal of European Public Policy.* – 1998. – Vol. 5. – № 3. – P. 365-86.
19. *Burley A. M., Mattli W.* “Beyond Intergovernmentalism: The Quest for a Comprehensive Framework for the Study of Integration, Cooperation and Conflict”. – 1993. – Vol. 28. – P. 181-208.
20. Consilium (Рада Європейського Співтовариства) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ue.eu.int>.
21. *Developments in the European Union /edited by Laura Cram, Desmond Dinan and Neil Nugent.* – St. Martin Press, New York, 1999. – 380 p.
22. *EU LAW. Text, cases, and materials. Third Edition.* Paul Craig and Grainne de Burca. 2003, Oxford. – 1242 p.
23. *Forster A.* Britain and the Negotiation of the Maastricht Treaty. A Critique of Liberal Intergovernmentalism // *Journal of Common Market Studies.* – 1998. – Vol. 36. – № 3. – P. 347-368.
24. *Garrett G.* International Cooperation and Institutional Choice: The European Community’s Internal Market // *International Organization.* – 1992. – Vol. 49. – P. 533-560.
25. *Garrett G.* The Politics of Maastricht // *Economics and Politics.* – 1993. – Vol. 5. – № 2. – P. 105-124.
26. *George S.* Supranational Actors and Domestic Politics: Integration Theory Reconsidered in the Light of the Single European Act and Maastricht // *Sheffield.* – 1994.
27. *Grieco J.M.* The Maastricht Treaty, Economic and Monetary Union and the Neo-realist Research Programme // *Review of International Studies.* – 1995. – Vol. 2. – P. 21-40.
28. *Grieco J. M.* Anarchy and the limits of cooperation: a realist critique of the newest liberal institutionalism // *International Organization.* – 1998. – Vol. 42. – P. 485-507.
29. *Haas E. B., Mitrani D.* Limits and problems of European integration. The Conference of May 30-June 2, 1961, The Hague : Nijhoff, 1963. – 144 p.
30. *Haas E. B.* The Uniting of Europe: Political, Social and Economical Forces, 1950-195. – Stanford : Stanford University Press, 1958. – 286 p.
31. *Haas E.B.* The Uniting of Europe. – Stanford : Stanford University Press, (2nd ed.), 1968. – 328 p.
32. *Haas E. B.* The obsolescence of regional integration theory. – Berkeley, CA : University of California, Institute of International Studies, 1975. – 126 p.
33. *Haas E. B.* Technocracy, pluralism and the new Europe. – In: *International Regionalism / Ed. Y. S. Nye.* – Boston, 1968. – 406 p.

34. *Hall P. A., Taylor R. C. R.* Political Science and the Three New Institutionalisms // *Political Studies*. – 1996. – Vol. 44. – № 5. – P. 936-957.
35. *Hoffmann S.* Obstinate or Obsolete: The Fate of the Nation State and the Case of Western Europe // *Daedalus*. – 1966. – Vol. 95. – P. 862-915.
36. *Hoffmann S.* Weighing the Balance of Power // *Foreign Affairs*. – 1972. – Vol. 50. – № 4. – P. 618-643.
37. *Hoffmann S.* Reflection on the Nation State in Western Europe Today // *Journal of Common Market Studies*. – 1982. – Vol. 21. – № 1-2. – P. 21-37.
38. *Hoffmann S.* After the cold war: international institutions and state strategies in Europe, 1989-1991. – Cambridge MA : Harvard University, 1993. – 481 p.
39. *Kassim H.* Policy Networks, Networks and European Union Policy Making: A Sceptical View // *West European Politics*. – 1994. – Vol. 17. – № 4. – P. 15-27.
40. *Keohane R. O., Hoffman S.* The New European Community. – Oxford : Westview Press, 1991. – 208 p.
41. *Keohane R., Nye J.* Transgovernmental Relations and the International Organisations // *World Politics*. – 1974. – Vol. 26. – P. 39-62.
42. *Keohane R., Nye J.* Power and Interdependence: World Politics in Transition. – Boston, MA.: Little Brown, 1977. – 250 p.
43. *Lindberg L. N., Scheingold S.A.* Europe's would-be polity. Patterns of change in the European Community, Englewood Cliffs. – N.J. : Prentice-Hall, 1970. – 314 p.
44. *Lindberg L.* The Political Dynamics of European Economic Integration. – Oxford : Oxford University Press, 1963. – 367 p.
45. *Matlary J. H.* Energy Policy in the European Union. – Basingstoke : Macmillan, 1997. – 224 p.
46. *Milward Alan S., Lynch Frances M. B., Ranieri R.* The frontier of national sovereignty: History and theory 1945-1992. – London : Routledge, 1993. – 234 p.
47. *Milward A. S.* The Reconstruction of Western Europe 1945-51. – London : Methuen, 1984. – 198 p.
48. *Milward A. S.* The European Rescue of the Nation-State. – London : Routledge, 1992. – 322 p.
49. *Mitrany D.* The Functional Approach to World Organization // *International Affairs*. – 1948. – Vol. 24. – № 3. – P. 350-363.
50. *Mitrany D.* The Functional Approach to World Organization // *International Affairs*. – 1948. – Vol. 26. – № 4. – P. 243-254
51. *Mitrany D.* A Working Peace System. – Chicago : Quadrangle, 1943. Repr. 1966. – 234 p.
52. *Mitrany D.* The Functional Theory of Politics. – London : Martin Robertson, 1975. – 294 p.
53. *Mitrany D.* A Working Peace System. An Argument for the Functional Development of International Organization. – London, 1995. – 362 p.
54. *Moravcsik, A.* Negotiating the Single European Act: National Interests and Conventional Statecraft in the European Community // *International Organization*. – 1991. – Vol. 45. – № 1. – P. 19-56.
55. *Moravcsik A.* Preferences and power in the European Community: A Liberal Intergovernmental Approach // *Journal of Common Market Studies*. – 1993. – Vol. 31. – № 4. – P. 473-524.

56. *Moravcsik A.* Liberal Intergovernmentalism and Integration: A. Rejouder // Journal of Common Market Studies. – 1995. – Vol. 33. – № 4. – P. 611-629.
57. *Moravcsik A.* The Choice for Europe: Social Purpose and State Power From Messina to Maastricht (Ithaca, NY: Cornell University Press). – 1998. – 238 p.
58. *Moravcsik A., Milada A.* National Interests, State Power, and EU Enlargement // East European politics & Societies. – 2003. – Vol. 17. – Issue 1. – 42 p.
59. *Nugent N.* The Government and Politics of the European Union: Fourth edition. – Durham, North Carolina, 1999. – 567 p.
60. *Nye J. S.* Companing Common Markets: A Revised Neofunctionalist Model // International Organization. – 1970. – Vol. 4. – P. 38-45.
61. *Nye J. S.* Peace in Parts: Integration and Conflict in Regional Organization. – Boston : Little, Brown, 1971. – 316 p.
62. *O'Neill M.* The Politics of European Integration: A Reader. – London : Routledge, 1996. – 224 p.
63. *Peterson J.* Decision-Making in the EU: Towards a Framework for Analysis // Journal of European Public Policy. – 1995. – Vol. 2. – № 1. – P. 69-93.
64. *Pierson P.* The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis // Comparative Political Studies. – 1996. – Vol. 29. – № 2. – P. 123-63.
65. *Rhodes R. A. W., Bache I., George S.* Policy Networks and Policy-Making in the European Union: A Critical Appraisal // L. Hooghe (ed.), Cohesion Policy and European Integration: Building Multi-Level Governance. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – P. 34-52.
66. *Rosamond B.* Understanding European Unity: The Limits of Nation-State-Centric Integration Theory // The European Legacy. – 1995. – Vol. 1. – P. 291-297.
67. *Sandholtz W., Stone A.* Sweet, (eds) European Integration and Supranational Governance. – Oxford : Oxford University Press, 1998. – P. 1-26.
68. *Scheingold S. A.* Law and Politics in Western European Integration, Ann Arbor. – MI : University Microfilms, 1963. – 428 p.
69. *Schmitter P. C.* A Revised Theory of Regional Integration // International Organization. – 1970. – Vol. 24. – № 4. – P. 809-816.
70. *Schneider V., Dang-Nguyen G., Werle R.* Corporate Actor Networks in European Policy-Making: Harmonizing Telecommunications Policy // Journal of Common Market Studies. – 1994. – Vol. 32. – № 4. – P. 473-498.
71. *Taylor P.* The Limits of European Integration. – London : Croom Helm, 1983. – 284 p.
72. *Taylor P.* International Organization in the Modern World: The Regional and the Global Process. – London : Pinter, 1993. – 262 p.
73. *Tranholm-Mikkelsen J.* Neo-functionalism: Obstinate or Obsolete? A Reappraisal in the Light of the New Dynamism of the EC // Millenium: Journal of International Studies. – 1991. – Vol. 20. – P. 1-22.
74. Treaty establishing a Constitution for Europe. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005. – 482 p.
75. *Turner M., Hulme D.* Governance, Administration and Development: Making the State Work / Published 1997 in the United States of America by Kumarian Press, Inc., 14 Oakwood Avenue, West Hartford, Connecticut 06119-2127 USA. – 272 p.

-
76. *Webb C.* Theoretical Perspectives and Problems // H. Wallace, W. Wallace and C. Webb (eds), *Policy Making in the European Community*. – London : John Wiley, 1983. – P. 1-41.
77. *Wincott D.* The Court of Justice and the Legal System // L. Cram, D. Dinan and N. Nugent (eds), *Developments in the European Union*. – Basingstoke : Macmillan, 1999. – P. 84-104.
78. *Warleigh A.* Better the Devil You Know? Synthetic and Confederal Understandings of European Integration // *West European Politics*. – 1998. – Vol. 21. – № 3. – P. 1-18.

РОЗДІЛ 8

АНАЛІЗ ЯКОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

8.1. ПРОБЛЕМА ВИБОРУ КРИТЕРІЮ ЯКОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ. ОДНОМІРНА І БАГАТОФАКТОРНА ОПТИМІЗАЦІЯ

Система саморегуляції соціального організму будь-якої країни є морфологічним утворенням з певними функціональними характеристиками. За формою ця система може бути різною, але за функціями вона повинна бути прогнозованою і такою, що відповідає потребам розвитку соціального цілого – країни. Закономірно постає питання про критерій якості її функціонування.

Отже, виникає проблема вибору критерію для оцінки якості функціонування системи саморегуляції соціального організму країни. Ми виходимо з того, що зміст терміна “критерій” походить від грецького слова “kriterion” – засіб для судження. За визначенням “Популярного енциклопедического словаря”, критерій – це “ознака, на основі якої здійснюється оцінка, визначення або класифікація чого-небудь; мірило для оцінки”¹.

Г. Гегель визначав якість як визначеність буття. У прикладному аспекті якість треба розуміти як сукупність властивостей об’єкта, які забезпечують його здатність задовольняти певні потреби у відповідності до його призначення.

¹ Популярный энциклопедический словарь / гл. ред. А. П. Горкин. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1999. – С. 661.

Важливо відрізнити це розуміння від вузького значення якості, при якому його ототожнюють з поняттям властивості. Тобто якість функціонування системи саморегуляції соціального організму країни визначається тим, наскільки ця система виконує своє призначення – забезпечувати самозбереження і саморозвиток системи за посередництвом оптимального метаболізму.

Перш ніж визначитись з критеріальною базою для оцінки якості системи саморегуляції соціального організму країни як цілісності або її окремих аспектів, наприклад стану морфологічної основи або функціональної зрілості, ми спочатку наведемо чотири головні методологічні установки щодо процедури такого визначення.

Перша установка стосується того, що критерій завжди треба шукати поза межами того явища, про яке йде мова, тобто за межами соціального організму країни. Його краще за все пов'язувати з функцією, яку явище має поставляти у більш складну систему, наприклад в Об'єднану Європу чи світову систему.

Друга полягає у тому, що критерій вимагає певної системи показників, що утворюють його зміст. Саме на основі цих показників має визначатись кінцева оцінка якості досліджуваного явища.

Третьою установкою є закон економії енергії: механічної, біологічної, соціальної, психологічної, інтелектуальної та ін. Ця установка базується на тому, що соціальний світ є штучним породженням розумної живої речовини, відповідно його саморегуляція має детермінуватись загальними законами і закономірностями, що діють у Космосі. У загальній теорії життя, виходячи з тези про те, що основною інтегративною функцією життя як цілісності в масштабах біосфери є адаптація її до космічного середовища, обґрунтовується погляд про те, що найважливішим моментом є економізація енергії. Г. Югай пише: "Біохімічна адаптація як сутність і тому основний критерій визначення виду, що знаходить своє чітке вираження в економії енергії, головним чином в обміні речовиною"¹.

Четверта установка виходить з того, що критерій якості функціонування системи саморегуляції соціального організму країни має конкретно-історичне наповнення. Підтвердження

¹ Югай Г. А. Общая теория жизни. – М. : Мысль, 1985. – С. 151.

цьому знаходимо у фундаментальних працях класиків філософської і наукової теоретичної думки.

Так, відповідно до концепції К. Маркса, основним критерієм якості функціонування будь-якого суспільства можна вважати відношення до засобів виробництва, до власності. На цьому ґрунтується класовий поділ суспільства: на рабів і рабовласників, селян і феодалів, пролетаріат і буржуазію. Для інших дослідників – це наявність держави як головного регулятора суспільних відносин.

Показовими у цьому зв'язку є соціально-філософські вчення марксизму та анархізму. Невизначеність критеріїв “бездержавних” владних структур призвела до краху соціальних систем, що будувалися на їхніх пріоритетних засадах. Мабуть, саме з цього моменту людство остаточно дійшло висновку про неможливість оптимальної організації влади на “бездержавних” засадах, стало зрозумілим, що лише держава є тією єдиною суспільною інституцією, що дає змогу налагодити соціальне управління, взаємоузгодити волю і дії людей, спрямувати їхню діяльність на розв'язання суспільних завдань.

Повернення в лоно історії в контексті влади означає, передусім, повернення до державно упорядкованого, злагодженого життя на правових засадах, до правової держави, пріоритет в теоретичному обґрунтуванні сутності якої належить Руссо і Канту. “Організоване суспільство” В. Андрущенко¹ слід розглядати як своєрідну форму обмеження (і розкріпачення) індивідуальної свободи особистості з метою забезпечення рівності всіх громадян в соціально справедливому, гарантованому, захищеному і матеріально забезпеченому соціально-історичному просторі за умов ефективного функціонування системи саморегуляції соціального організму країни.

Головною підставою забезпечення якісного функціонування системи саморегуляції соціального організму країни є її морфологічна і функціональна зрілість. Морфологічна зрілість такого утворення має визначатись не поверхневими процесами, а більш глибокими – до такого висновку підштовхує функціональне походження системи саморегуляції соціального

¹ Андрущенко В. П. Організоване суспільство: проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. – К. : ТОВ “Атлант ЮЕмСі”, 2006. – 502 с.

організму країни та інформаційний субстрат її соціального тіла. Критерієм зрілості тут слід вважати ентропію соціального тіла країни або соціальних підсистем, що його утворюють.

Морфологічне тіло може перебувати у найрізноманітніших станах: від вкрай невизначеної хаотичності до цілковитої структурної впорядкованості. Перший стан визначається в термінах термодинаміки та теорії інформації як ентропія, а другий – як негентропія. Нагадаємо, що ентропія в теорії інформації тлумачиться як міра невизначеності стану об'єкта або як міра браку інформації, якщо йдеться про соціальний організм як цілісну систему. Ентропія є функцією імовірності. Її значення наближається до нуля, якщо імовірність наближається до одиниці і стає нескінченною, якщо імовірність дорівнює нулю¹.

Суспільствознавство запозичило ідею соціальної ентропії у виведеному І. Пригожиним в 1945 році так званому четвертому началі термодинаміки, яким вперше було сформульовано закономірності ентропійних процесів у відкритих системах. Кібернетика Вінера і загальна теорія систем Л. фон Берталанфі значною мірою обґрунтовуються названою формулою. Соціологія також бере на озброєння поняття ентропії: виходять праці Дж. Міллера (1953), Ротштейна (1958), Баклі (1967), де аналізується організація соціуму в термінах ентропії і негентропії. Вдало використали вербальні ентропійні моделі щодо теоретичного аналізу суспільства Клапп (1975) і Голтинг (1975). Але найбільш фундаментально до проблеми соціальної ентропії підійшов професор Каліфорнійського університету К. Бейлі, який в 1990 році видав книгу "Теорія соціальної ентропії", а в наступному – розвинув цю ідею в роботі "Нові системні теорії в системі соціології"². Таким чином, йому належить пріоритет у застосуванні ідеї ентропії до соціології та екології.

Всупереч столітньому авторитетові ідеї рівноваги, яка панувала в суспільній свідомості з 1850 по 1950 рік і авторитет якої підтримувався зусиллями Спенсера, Гоббса, Паретто, Ла Шательє і Самуельсона, Кеннона і Парсонса, Хоманса, Стинхкомбе і Міллера, такі відомі вчені, як Подолинський, Лотка, Богданов, Кондратьєв та деякі інші енергійно відстоювали ідею динамічної рівноваги живих та інших самозорганізованих систем.

¹ Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник; АН СССР. Ин-т философии. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Наука, 1975. – С. 690.

² Бейлі К. Д. Нові системні теорії в системі соціології. – Албані, 1994. – 121 с.

—+—

У вітчизняному суспільствознавстві протягом певного часу поширюються розвідки, в яких розглядаються проблеми соціальної ентропії. Серед представників російського та українського простору осмислення цієї проблематики – А. Ахієзер, Л. Бевзенко, В. Василькова, Г. Гольц, Л. Горбунова, І. Добронравова, Ю. Канигін, В. Каплунов, В. Мазур, Л. Мосіонжник, А. Назаретян, Г. Нестеренко, М. Ожеван, Є. Сєдов, Ю. Сурмін та інші.

Здійснений Клаппом вербальний аналіз динамічного стану суспільства з генераторами ентропії (шуми, банальність, дезінформація та ін.) – приклад продуктивного застосування ентропійно-негентропійної моделі для коректного аналізу людських спільнот на організаційному, психологічному та соціологічному рівнях. Галтинг використав поняття ентропії для аналізу конфліктів у суспільстві і між націями. Берталанфі використав цей термін як синонім категорії “порядок”. На відміну від названих авторів, Бейлі застосовує поняття ентропія для визначення стану системи суспільних зв'язків. Як еквівалент ентропії він використовує ступінь присутності життя в певному соціумі. Для заміру рівня ентропії соціуму К. Бейлі вибудував цілий ланцюжок взаємопов'язаних змінних: глобальних (населення, інформація, рівень життя, технологія, організація, середовище проживання), константних мікроперемінних (стать, раса, вік) і змінних мікроперемінних (прибуток, освіта, місце проживання, звички, робота тощо).

На відміну від закордонних авторів, вітчизняні дослідники, наприклад, Канигін і Калітич, тлумачать ентропію як міру віддаленості людської спільноти від оптимального рівня свого функціонування. Черненко і Чернишенко співвідносять поняття соціальної ентропії з мірою економічної та соціальної свободи.

Все викладене вище прямо вказує на те, що епоха рівноваги закінчилась і настала епоха ентропії, яка несе з собою необхідність і навіть неминучість визнання еволюційних змін системи суспільних зв'язків як послідовності біфуркаційних переходів.

Взаємодоповнюючим стосовно поняття соціальної ентропії є поняття негентропії як міри організованості, упорядкованості соціальних об'єктів. Між негентропією і інформацією традиційно проводять аналогію, оскільки інформація нерозривно пов'язана з поняттям процесу і системи управління, характеризує міру

можливості “упорядкування” керованої системи через управлінські впливи на неї.

При цьому слід зауважити, що соціальний організм будь-якої країни для свого розвитку потребує певного рівня свободи. Це означає, що жорстка детермінація соціальних процесів з боку системи саморегуляції неприпустима і навіть згубна для нього. Це помічено дослідниками і описано у теоретичному плані. “Левіафан”, класична праця Томаса Гоббса, є переконливим свідченням того, що може статися з соціальним організмом країни, якщо навіть “договірна держава”, не кажучи вже про тоталітарну, отримає необмежену повноту влади над громадянським суспільством. Стовідсоткова негентропійність є згубною для життєдіяльності соціального організму будь-якої країни. Інша крайність – соціальна аномія, або надмірне поширення анархізму у соціальному житті – теж не сприяє сталому розвитку і якісному функціонуванню соціального організму країни, вони є показниками або свідками його надмірної ентропійності.

Слово “анархія” часто зустрічається в науковій, публіцистичній, художній літературі і вживається в декількох онтологічних і гносеологічно взаємозалежних значеннях. Можна погодитися з французьким дослідником анархізму Даніелем Гереном, що цей термін “настільки старий, як і цивілізація”¹. Наприклад, піфагорійці найгіршим злом вважали анархію (безвладдя)².

Використовував це поняття й Арістотель у “Політиці”, відзначаючи, зокрема, що “у демократіях безладність і анархічність державного ладу викликають презирство до нього з боку заможних людей” і що в деяких місцях “демократи були переможені через недисциплінованість і анархію...”³.

Нагадаймо, що у відомому словнику В. Даля (1860-і рр.) слово “анархія” визначалось як грецьке за походженням, що означало “відсутність у державі або в громаді голови, улаштованого правління, сили, порядку; безвладдя, многобоярщина”. А “анархіст” – як “заступник, аматор безвладдя,

¹ *Guerin D. Anarchismus: Begriff und Praxis.* – 8. Aufl. – Frankfurt/M. : Suhrkamp Verlag, 1967. – P. 13.

² *Нерсесянц В. С. Личность и государство в политико-правовой мысли (Из истории идей).* – М. : Знание, 1980. – 76 с.

³ *Аристотель. Политика // Аристотель. Соч. : в 4 томах.* – Т. 4. – М. : Мысль, 1984. – С. 486-526.

смут, крамол”¹.

У літературі кінця XIX – початку XX ст. в період активного розвитку в Росії анархічного типу політичної свідомості виокремлювали кілька підходів до розуміння анархізму. У них відображалися політичні позиції лібералів, соціал-демократів, анархістів та інших. Ці підходи не були однозначними, мали свої варіації, але містили і деякі спільні моменти. Для представників лібералізму був характерним широкий підхід до феномена анархізму і його розгляд в тісному зв’язку з осмисленням природи революції, внутрішньої логіки історичного розвитку суспільства, його політичних інститутів, політичної свідомості. Негативний зв’язок між анархією і природою держави вбачав професор Б. Кістяковський. Він розглядав державу як засіб подолання анархії: правову державу (юридичний характер держави) – як засіб усунення анархії з правового життя, а соціальну – як здатну ліквідувати анархію в господарській сфері².

Юрист і філософ князь Є. Трубецькой відзначав небезпеку наслідків анархії (в значенні безладдя) для втрати суспільною свідомістю ієрархії цінності державних форм: люди, “изголодавшись по порядку и власти, бросаются в объятия всякой власти, как бы плоха она ни была”³.

Професор П. Новгородцев вважав анархізм утопією, відзначаючи при цьому близькість “кінцевого ідеалу” марксизму “до анархічних ідей”, і не заперечував проти трактування Г. Кельзенем марксизму як “тяготевшего к анархическо-индивидуалистическому воззрению”⁴. Визнаючи, що “відщепенство російської інтелігенції від держави” мало “фатальні наслідки” для державного розвитку, він наївно гадав, що запорукою відродження Росії є переконання, “що відщепенство від держави – цей духовний плід соціалістичних і анархічних впливів – повинен бути викоренений із загальної свідомості ...”⁵.

Проте, анархічні ідеї мають певну об’єктивну основу, оскільки соціальний організм країни повинен мати певний рівень свободи

¹ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. 1 : А-З. – М. : Русский язык, 1989. – С. 16.

² Кістяковський Б. А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 155.

³ Трубецькой Е. Н. Анархия и контрреволюция. – М., 1917. – С. 4.

⁴ Спорные вопросы в истолковании политической теории марксизма // Труды русских ученых за границей. Т. 1. – Берлин, 1922. – С. 129, 131.

⁵ Новгородцев П. О путях и задачах русской интеллигенции // Из глубины : сборник статей о русской революции С. А. Аскольдов, Н. А. Бердяев, С. А. Булгаков и др. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С. 211-212.

або ентропійного запасу для переструктурування соціальних підсистем і інститутів. За відсутності певного відсотку ентропійності такого ефекту не може бути, а це означає, що і будь-який розвиток соціальної системи неможливий.

Отже, якщо критерієм морфологічної зрілості соціального організму країни вважати рівень внутрішньосистемної ентропії, то критерієм його функціональної зрілості може бути дієспроможність країни не тільки забезпечувати власний розвиток, а й очолювати або знаходитись у головній групі соціальних організмів, що визначають сьогодні перехід від індустріальної до інформаційної цивілізації. Прихильником такого погляду можна вважати О. Конта, який, як відомо, розглядає прогрес як розвиток порядку, тобто організації. Згодом цю ж ідею розвивали Стюарт Мілль в “представницькому правлінні”, а також видатні історики Бокль і Грот¹.

За винятком цього органіцистичного погляду на соціальний організм, який намітив ще Арістотель, потім розвивала німецька метафізика, вчення Огюста Конта про безперервний і закономірний прогрес примикає до поглядів Кондорсе і Тюрго, які також вбачали мірило суспільного прогресу в прогресі людських знань. Подібно Канту О. Конт вважає, що цей стан суспільства зумовлений станом людських знань, з яким воно пов'язане, як наслідок з причиною, і цей закон соціальної безперервності додається ним до соціальної динаміки. Цікаві також в системі Конта його сходинки людського прогресу – теорія суб'єктивна, виведена, як і соціологічне його вчення, з помилкової теорії людських здібностей. Тим не менше ці сходинки подають у загальних рисах правильну, хоч і вкрай ще недосконалу, класифікацію суспільного прогресу в матеріальній, фізичній, розумовій і моральній галузях².

Г. Гегель, як відомо, вважав, що “стан суспільства слід визнати тим досконалішим, чим менше індивіду доводиться робити для себе, відповідно до своєї власної думки, у порівнянні з тим, що виконується шляхом загальних заходів”³. Це положення, якщо перевести його на сучасну мову, слід розуміти так, що критерієм соціального прогресу є рівень суспільного поділу праці.

¹ Грееф Г. Общественный прогресс и регресс. – С-Петербург : Типография Ю. Н. Эрлих, 1896. – С. 155.

² Там же. – С. 156.

³ Гегель Г. В. Ф. Философия права ; пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – С. 270.

+

Російський публіцист і мислитель П. Ткачов, наприклад, пише з цього приводу наступне: “Встановлення можливо повної рівності індивідуальностей... І приведення потреб всіх і кожного в повну гармонію із засобами їхнього задоволення – така кінцева, єдино можлива мета людського суспільства, такий верховний критерій історичного соціального процесу. Все, що наближає суспільство до цієї мети, є прогресивним, все, що віддаляє – регресивним. Будь-яка людина, що діє теоретично або практично в інтересах цієї мети, – прогресист; всякий, хто діє у протилежному смислі, або переслідує будь-яку іншу мету, – ворог прогресу”¹.

Класики історичного матеріалізму вбачали критерій функціональної зрілості суспільства в засобі поєднання робітника з засобами виробництва. Вони навіть ввели в обіг суспільної науки спеціальний термін – “формація”.

Оригінальну позицію з цього питання займають сучасні філософи. Так, порівняно нещодавно вони сформулювали “об’єктивний критерій прогресу”, в якому стверджується, що найістотнішим у функціонуванні самокерованих систем є їхня активність відносно до зовнішнього середовища. “Виходячи з цього, можна прийняти за об’єктивний критерій прогресу форм управління ступінь активності самокерованих систем: якщо активність зростає, то має місце прогрес, якщо вона зменшується – регрес”².

Наведене формулювання, на наш погляд, уособлює несистемний стиль мислення. Ми погоджуємося з Р. Абдеєвим у тому, що таке формулювання є не зовсім коректним. “Активність до зовнішнього середовища” як критерій прогресу звучить некоректно, бо має на думці агресивність до зовнішнього середовища. Справді, при такому критерії прогресом можна вважати і хижацьке знищення природи, і злодіяння фашизму. У такому ж плані звучить і відомий вислів: “Ми не можемо чекати милостей від природи, взяти їх – наше завдання”. Все це є ні чим іншим, як активністю до зовнішнього середовища.

Р. Авдеєв пише з цього приводу наступне: “Сучасна наука ідентифікує розвиненість систем з рівнем відображувальної спроможності, пов’язаної з пізнанням як зовнішнього середовища, його параметрів, можливостей, так і самого суб’єкта, його

¹ Ткачев П. Н. Сочинения : в 2-х т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1975. – С. 508.

² Материалистическая диалектика : в 4 т. – Т. 3 : Проблема развития в современных науках / под общ. ред. Л. Ф. Ильичева. – М. : Наука, 1985. – С. 226.

самопізнання, включаючи і оцінку взаємодії суб'єкта з середовищем"¹. Тут, як бачимо, побічно пропонується критерієм розвиненості систем або соціального прогресу вважати прогрес форм управління.

І це далеко не повний перелік наявних в літературі підходів до цього питання. Тому на нас чекає нелегке завдання: або віддати перевагу якомусь з них, або визначити критерієм таку підставу, яка б переважала за евристичними можливостями всі вищенаведені. На нашу думку, логічний аналіз допоможе у вирішенні вказаної проблеми.

Поняття "прогрес" і "регрес" однаковою мірою необхідні для вивчення проблеми соціального організму. Тут ми повинні базуватися на закономірностях, відкритих у взаємозв'язку між названими категоріями, стосовно світу фізичних організмів. Останні, як відомо, ґрунтовно розглянуті А. Северцовим.

При цьому очевидно, що без поняття "регрес" не пояснити мутацію як в онтогенезі, тобто стосовно окремої соціальної особи, так і в сімействі соціальних організмів. Крім того, остання обставина прямо вказує на необхідність застосування в дослідженні такої категорії, як смерть соціального організму, оскільки можна тільки дивуватись, з якою послідовністю і внутрішньою закономірністю руйнуються соціальні організми старого і нового часу.

При цьому суть регресу ми вбачаємо в тому, що функція зникає раніше соціального органу або всього соціального цілого. Тут ми обмежимося розглядом цього аспекту висуненням чергової робочої гіпотези, яку сподіваємось перевірити в ході логічного аналізу. Її сенс в тому, що в соціальному організмі явище регресу спостерігається тоді, коли має місце невідповідність темпу розвитку специфічних функцій одна відносно одної. Так, залишковий принцип виділення коштів на культуру (на розвиток людини) в умовах СРСР призвів до дезорганізації всієї системи. Немовби попереджаючи, О. Богданов писав з цього приводу: "Сила організму полягає в точній координації його частин, в точній відповідності поділених і взаємопов'язаних функцій. Ця відповідність зберігається при зростанні технологічних відмінностей, що проходить постійно, але не безмежно: настає момент, коли вона вже не може цілком

¹ Абдеєв Р. Ф. Философия информационной цивилизации. – М. : ВЛАДОС, 1994. – С. 237.

утримуватися і починає йти на спад”¹.

Регрес іде від найбільш часткових і вищих до найпростіших і нижчих соціальних утворень. Тому далеко не випадково в СРСР першою зруйнувалася КПРС як правляча партія, а вже після цього почався розпад державної і економічної систем. За нормальних умов, якщо можна взагалі назвати саморозпад країни нормальним явищем, вищі органи держави руйнуються швидше структури нижчого рівня. У будь-якому разі, органи державної влади переживають свої функції, але тоді вони представляють тільки “уявні органи”².

Поразка або саморозпад соціального організму починається з системи саморегулювання. Тому не випадково у процесі суспільних катаклізмів першими зникають політичні форми. Історичні аналогії напрошуються тут самі собою. Неспроможність системи саморегуляції виконувати свою основну функцію призводить до формування у певні періоди людської історії потужних тіньових владних контрструктур і прояву так званого “смутного часу”.

Крім того, для прикладу досить звернутися до такого явища як охлократія, що є прямим наслідком неспроможності системи саморегуляції соціального організму країни виконувати свою функцію. Охлократія є зворотним боком Левіафана. Нагадаймо, що охлократія – це тимчасове або більш менш тривале домінування у політичному житті суспільства натовпу, юрби, “маси”; один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Феномен охлократії висвітлюється, як відомо, у працях старогрецького історика Полібія, представлений в теоріях держави Платона й Арістотеля, в концепціях сучасних теоретиків політичного процесу. Згідно Арістотеля, охлократія є крайнім проявом негативних властивостей демократії (народовладдя), її збоченою формою. Вона стає можливою за умови відсутності легітимного державного управління, за ситуації безвладдя, деструкції механізмів регулювання з боку системи саморегуляції суспільного життя.

Спалахи охлократії в історії політичного життя спостерігаються, як правило, за кризових часів, на переломних

¹ Богданов А. А. Всеобщая организационная наука. Тектология : в 2 томах. – М. : Экономика, 1989. – Т. 2. – С. 24.

² Грееф Г. Общественный прогресс и регресс. – С-Петербург : Типография Ю. Н. Эрлих, 1896. – С. 254.

етапах суспільного поступу, за умов загострення соціальних суперечностей. Саме тоді виникають сприятливі обставини для проявів охлократичного стихійного політичного екстремізму, “тиранії натовпу” (Платон).

За своїм характером охлократична поведінка є типовим проявом “негативної свободи”, яка межує з анархією, всездозволеністю, свавіллям. Вона свідчить про соціальні недуги суспільства, є симптомом “хвороби” держави, а точніше системи саморегуляції соціального організму країни, у якому держава виконує обмежену функцію.

Як соціальне явище охлократія не містить у собі творчого потенціалу, вона деструктивна, реалізує себе в антисуспільній поведінці людей, погромах, безглуздому руйнуванню, насильстві. Носієм охлократичних настроїв і поведінки є соціальні аутсайтери, люмпенізовані і маргіналізовані верстви населення або суспільні групи, свідомість яких отруєна шовіністичними, фанатичними та іншими аналогічними до них ідеями та уявленнями.

Особистій психології і моралі в умовах охлократії притаманні зрівняльні мотиви, заздрість, ксенофобія, домінування емоційного начала. Лідери охлократичних рухів – це переважно екстремісти, політичні авантюристи, які використовують безглузду руйнівну енергію натовпу на націоналістичному, релігійному чи побутовому ґрунті для досягнення власних цілей або для задоволення політиканських амбіцій. З цією метою вони вдаються до вульгарно спрощеного тлумачення суспільних проблем, грають на почутті гострого невдоволення багатьох людей своїм суспільним статусом, незадовільним матеріальним становищем, соціальною незабезпеченістю. Історія і сучасне політичне життя наочно демонструють велику загрозу охлократії як чинника поглиблення кризової ситуації, здатного зумовити катастрофічний перебіг подій.

Про те, що в ноосоціогенезі безслідно зникають цілі цивілізації, розчиняються країни і відмирають колись сильні держави, добре відомо з історії. Але цей же процес продовжується і сьогодні, оскільки руйнування первинних соціальних організмів в економічній сфері відбувається безупинно, якщо не спрацює механізм їхньої саморегуляції. І не тільки в Україні, де виробничі організми з’являються на світ вже “мертвонародженими”. Ось як про це пише Кадзума Татеїсі,

+

засновник і глава відомої японської корпорації “Омрон”, в книзі “Вічний дух підприємництва”: “В Японії, наприклад, зникла подібна до мильних бульбашок нескінченна безліч підприємств, які не змогли пристосуватися до змін. Як не дивно, на цей процес ніхто не звернув уваги. На відміну від людини, підприємство, що припинило свою діяльність, не залишає по собі ніякої пам’яті”¹.

Проте, регрес окремого органу і навіть цілого суспільства не передбачає ще загального зворотного руху соціальної еволюції загалом, оскільки при цьому регрес одного органу пов’язаний з прогресом іншого органу, який функціонально його замінює. У результаті виходить так, що жодне з надбань колишньої епохи не гине остаточно. Регресують і зникають старі суспільні органи, але взамін виробляються і виникають нові, які за сприятливих умов можуть досягти вищого, порівняно зі старим, рівня розвитку. Було б корисно в ході спеціального історичного дослідження простежити, як відбувається видозміна функцій компонентів соціального організму з тим, щоб уявити цілісну картину регресу соціального тіла. Але це рух в площині історичного простору і часу. Однак соціальний організм водночас перебуває і в іншому, геологічному або космічному русі.

Для того, щоб розкрити рух соціального організму в іншій площині, а саме в площині космічного переміщення, треба застосувати відому спіраль розвитку. Не ясно тільки, яку: ту, що поширюється, запропоновану класиками історичного матеріалізму, або ту, що звужується, запропоновану Р. Абдєєвим².

Однак, наразі ми маємо зупинитися на визначенні критеріїв оцінки якості функціонування системи саморегуляції соціального організму країни, що з необхідністю виводить нас на прикладну проблему оптимізації цього функціонування. Оптимізація як процес розробки і реалізації шляхів приведення того чи іншого явища до оптимального стану (тобто такого, що найкращим чином відповідає умовам конкретної ситуації) спирається на оцінку цього явища за одним або кількома критеріями. Отже, необхідно визначитись із пріоритетністю однокритеріальної (одновимірної) чи багатокритеріальної (багатофакторної) оптимізації функціонування системи саморегуляції соціального організму країни.

¹ *Кадзума Татеиси*. Вечный дух предпринимательства. – К. : УКРЗАКОРДОНСЕРВИС, 1992. – С. 59.

² *Абдєев Р. Ф.* Философия информационной цивилизации. – М. : “ВЛАДОС”, 1994. – С. 102-114.

У випадку однокритеріальної оптимізації оцінка якості функціонування системи саморегуляції соціального організму країни має робитися за одним домінуючим критерієм, всі інші показники, які могли б виступити критеріями оцінки, використовуються лише як обмеження. Це завдання простіше, хоча теж пов'язане з ускладненнями – проблема тут полягає в забезпеченні надійності вибору домінуючого критерію – адже цей вибір не може бути позбавлений суб'єктивних обґрунтувань. Крім того, складність життя в епоху інформаційної цивілізації яскраво демонструє, що практично всі реальні життєві завдання характеризуються більш ніж одним критерієм. Навіть закон економії енергії передбачає спрямованість на виконання завдань максимально ефективно – досягнення максимального ефекту за найменших витратах. Тут вже виокремлюються два критерії – розмір витрат і величина отриманого ефекту.

З другого боку, відома істина: чим простішою є система управління, тим надійніше вона функціонує. Тому має сенс ідея, що оцінка якості і подальша оптимізація функціонування саме за одним критерієм є більш надійними і менш витратними для реалізації. З урахуванням обох цих методологічних настанов у випадку оцінки якості функціонування системи саморегуляції соціального організму країни доцільно виділяти головний і допоміжні критерії. Якщо головний критерій має стосуватися функціональної зрілості системи, то допоміжні – її морфологічної зрілості і здатності до розвитку.

Загалом є підстави зробити висновок, що визначення критеріальної бази якості функціонування системи саморегуляції соціального організму країни пов'язане з мірою використання або не використання влади для упорядкування соціальної взаємодії. Головними характеристиками цієї критеріальної бази є такі:

- по-перше, вона не збігається з критеріями, що використовувалась у просторі аграрної та індустріальної цивілізації, хоч і має конкретно-історичний характер, оскільки пов'язана з діяльністю людини;

- по-друге, вона тяжіє до загальнонаукових законів і закономірностей, яким підкоряється жива і нежива природа;

- по-третє, основним критерієм якості функціонування соціального організму є економія енергії, що витрачається на соціальний метаболізм та створення оригінального продукту – ноосферу, якого потребує Космос;

— по-четверте, соціальна ентропія/негентропія є критерієм оцінки морфологічного стану структур гомеостату – органу, що здійснює саморегуляцію: надмірна негентропія веде до породження нового Левіафану, а безмежна ентропія породжує безмежний соціальний хаос і охлократію з анархізмом і аномією;

— по-п'яте, критерій якості функціонування гомеостату правомірно визначати темпами розвитку соціального тіла, при розгляді двох взаємовиключних напрямів: прогрес і регрес;

— по-шосте, саморозпад системи саморегуляції, що відбувається, передусім, при неспроможності гомеостату виконувати свої функції, веде до гомеоклазу соціального організму;

— по-сьоме, аномія, анархізм, як і охлократія, мають певний сенс і необхідність для існування у структурі соціального організму країни як специфічний режим функціонування його системи саморегуляції;

— по-восьме, організація, як відомо, не обмежує свободу, а навпаки – створює для її реалізації додаткові можливості. Останнє відоме в соціальній філософії як “парадокс свободи”, вперше проаналізований знаменитим Платоном. Необмежена свобода, писав Платон, веде до своєї протилежності – анархії і свавілля, оскільки без захисту і обмеження з боку закону (держави) з необхідністю призводить до тиранії сильних над слабшими. Аналіз вказаного парадоксу поглибили Ж.-Ж. Руссо і І. Кант: свобода кожної людини має бути обмеженою, але не далі тих кордонів, які необхідні для забезпечення рівної міри свободи для всіх.

8.2. ЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ЗАКОНОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Проблема оптимізації законотворчого процесу та його окремих норм є осью у дослідженні відносин між державою і суспільством. Особливо це стосується державної влади, управління, діяльності суду та правоохоронних органів. Оптимізація законодавства є, по суті, мірилом можливостей державної влади впливати юридичними засобами на розвиток

супільних відносин у вигідному для неї напрямі. Це дає підстави говорити про забезпечення оптимізації законотворчого процесу як про функціональну діяльність держави. Проте, проблема оптимізації законотворчого процесу досі якщо й розглядалася в юридичній літературі, то не настільки принципово й масштабно, щоб можна було говорити про практичне виконання завдання¹.

На думку більшості вчених, законотворчість – це не лише складова частина цілісної соціально-економічної, політичної системи, а й результат відображення суспільного і державного ладу, зв'язків і відносин, які в своїй сукупності її визначають. У процесі законотворчості поєднуються три види свідомості: повсякденна, яка відображає правові відносини людей у життєдіяльності; практична, яка базується на досвіді законодавчого розвитку; наукова, що пов'язана з дослідженням явищ, пізнання яких необхідне для вирішення законодавчих проблем².

Не применшуючи важливого значення наукових досягнень вітчизняних учених радянського періоду, тим не менш, можна зазначити, що сучасний стан наукового опрацювання проблем законотворчого процесу у вітчизняній науці інших пострадянських держав характеризується поступовим відходом від методологічних підходів, які панували за радянських часів і зумовлюється процесами становлення України як правової держави, європейськими правоінтеграційними процесами, у тому числі гармонізацією правової системи України із європейським правом та ін. Тим не менш, хоч і відбувається поступове усвідомлення потреби здійснення змін у сфері законотворчого процесу, однак підходи до цієї проблеми, які мали місце за радянських часів, великою мірою зберігаються і нині³.

Подальший розвиток законотворчого процесу в Україні потребує радикального відходу від абсолютизації його інструментального аспекту, який ґрунтується на розумінні законотворчого процесу поза безпосереднім зв'язком його із сутністю права і держави.

¹ Законодавство: проблеми ефективності / редакційна колегія В. Б. Авер'янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 3.

² Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку: матеріали міжвузівської наукової студентської конференції / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2000. – Випуск 1. – 208 с.

³ Законодательная техника / под ред. Д. А. Керимова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – С. 11.; Юков М. К. Место юридической техники в правотворчестве // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1979. – № 5. – С. 46.

+

Тоталітарна влада забезпечувала ефективність законодавства, як відомо, неправовими засобами. Законність і навіть видимість “перешкоджає” такій владі виконувати тоталітарну функцію, тому ефективність законодавства за тих умов забезпечувалася тільки в тих сферах, де було вигідно номенклатурній бюрократії. Усі, хто “надмірно” вимагав виконання духу чи навіть літери закону, ризикували наразитися на гоніння.

Наука в таких умовах обмежувалася постановкою проблем, розробкою методичних рекомендацій і обґрунтуванням загальних принципів. Розбудова правової держави в Україні вимагає інших підходів. Правова держава розглядає законність як совість демократії. Забезпечення неухильного виконання законів повинно стати основною функцією влади, державних і громадських органів, громадян, політичних партій, церков чи громадських об’єднань. Оптимізація законодавства повинна стати мірилом демократії, сили держави, гарантією прав людини. А щоб цього досягти на рівні повсякденної практики, необхідно теоретично опрацювати проблему оптимізації законодавства, визначити її поняття, передумови, фактори впливу на ефективність, особливості її забезпечення у різних галузях права.

У юридичній літературі є кілька істотно різних підходів до визначення ефективності законотворчого процесу, норм права, права загалом. Найбільш поширене визначення ефективності як співвідношення між фактичним результатом дії законодавства й тими соціальними цілями, для досягнення яких це законодавство було прийняте. При цьому автори вказаного підходу пояснюють, що визначення ефективності як співвідношення між результатом і метою характеризує тільки загальний зміст явища, що розглядається. Це ще не засіб для виміру ефективності, який можна використати для безпосереднього визначення ефективності законодавства. Це тільки методологічна основа для такого виміру. Для виміру необхідне зіставлення результату з тими цілями, які ставив перед собою законодавець при прийнятті закону. Але, насамперед, потрібно говорити не про ефективність законотворчого процесу чи норм права як таких, а про ефективність, пов’язану з реалізацією цього процесу. Тобто досліджувати необхідно не внутрішню якість правових рішень, а їхній вплив на суспільні відносини. Але при цьому не треба забувати, що ефективність законотворчого процесу як певного комплексу правових норм (інституту, галузі чи окремого

нормативного акта) багато в чому залежить і від його внутрішньої структури, від тих елементів, які складають його зміст.

У цьому плані, на наш погляд, можна говорити про “ефективність санкцій”, “ефективність покарання” та ін. Доречно говорити і про структуру окремої правової норми (гіпотезу, диспозицію, санкцію), про визначення ефективності елементів цієї структури, але з врахуванням того, що кожен елемент норми не діє самостійно, а тільки у складі цілого. Тому, змінюючи структуру норми, ми змінюємо і саму норму, а потім досліджуємо її ефективність¹.

Цей підхід не обов’язковий для окремого нормативного акта чи законодавства загалом тому, що чим більший правовий масив, тим менший зв’язок між окремою частиною і загальною структурою. Зміна окремих статей закону хоч і змінює закон, але не може істотно впливати на його ефективність загалом, тому що стаття закону, як і норма права, є автономним чинником. Це блоки законодавства, заміна яких може як істотно, так і не істотно впливати на результат його дії.

У світлі підходу, що нами розглядається, дуже важливою є проблема мети, яку переслідує законодавець при прийнятті закону. Автори цього підходу розглядають цілі правових норм як критерії оцінки їхньої ефективності. Вони підкреслюють, що система правових цілей є складним “деревом цілей”, де правові цілі різних рівнів можна водночас розглядати як обмежені, проміжні й остаточні. Розмежування правових цілей різних рівнів, на думку авторів, має принципове значення для визначення ефективності різних правових систем. При цьому ефективність правових систем вищого рівня не зводиться до простої суми ефективності систем нижчого рівня (норма, акт, інститут, галузь, міжгалузевий правовий комплекс, законодавство загалом).

Важливо, що для дослідження оптимізації законотворчого процесу необхідно враховувати поділ цілей на види, їхню класифікацію. Зокрема, вони підкреслюють важливість поділу цілей на функціональні – ті, що охоплюють результати, які виражаються в поведінці людей, і предметні – ті, що охоплюють матеріальні результати; ступінчасті – ті, що досягаються більшою чи меншою мірою, і неступінчасті – ті, які досягаються або повністю, або не досягаються зовсім; матеріальні – що належать

¹ Законодавство: проблеми ефективності / редакційна колегія В. Б. Авер’янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 4.

—+—

до неправових сфер економіки, політики, ідеології, і юридичні – що стосуються власне права, його виконання і дотримання. При цьому головна юридична мета – виконати вимоги законодавства – забезпечується юридичними гарантіями законності, до яких належать норми, що закріплюють верховенство закону, регулюють оскарження громадянами дій державних органів і посадових осіб, регулюють порядок здійснення державного примусу до виконання вимог законодавства, юридичних санкцій тощо.

До юридичних цілей належать і досягнення високого рівня юридичної техніки при підготовці й реалізації законодавства, узгодженість законодавства, його систематизація¹.

В. Б. Авер'янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченкова та деякі інші автори зазначають, що деякі норми права, а тим більше нормативні акти, законодавство загалом часто спрямовані на досягнення водночас не однієї, а кількох цілей. Тому ефективність таких нормативних актів повинна визначатися щодо всіх цілей з виокремленням головних і другорядних, перспективних і безпосередніх тощо.

Як бачимо, проблема значення і змісту категорії “ціль” у визначенні ефективності законотворчого процесу, норм права, права загалом дуже складна, і це серйозно ускладнює визначення ефективності на практиці. Складність виявлення цілей конкретних правових норм, а тим більше законодавства змушує деяких авторів шукати інших шляхів визначення ефективності правових норм і законодавства.

Складність вияву цілей правових норм є мотивом того, що деякі автори схильні відмовитися від наміру вимірювати ефективність законотворчого процесу, а обмежитися перевіркою виконання вимог законодавства. Під сумнів, на наш погляд, ставляться цілі правових норм як критерій ефективності, а ті, хто вважає, що повна ефективність законотворчого процесу досягається тоді, коли всі його цілі, найближчі, віддалені і остаточні, досягнуті з найменшими втратами для різних соціальних цінностей з якомога меншими економічними затратами у найбільш короткий термін.

Отже, економічні затрати, терміни досягнення цілей також є критеріями ефективності, не менш важливими, ніж самі цілі, адже

¹ Законодавство: проблеми ефективності / редакційна колегія: В. Б. Авер'янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 5-6.

досягнення цілей законодавства з великими затратами засобів і часу може звести нанівець їхню ефективність.

Важливим у визначенні ефективності як поняття, так і реальності є результат дії законотворчого процесу. Вважаємо, що саме у цьому полягає найслабше місце у розумінні ефективності як співвідношення результату й цілі. Справа в тому, що і при реальному дослідженні, і при загальнотеоретичному підході важко визначити, що предметно треба вважати результатом дії тієї чи іншої норми права, нормативного акта, галузевого законодавства тощо. Що тоді є результатом дії цієї конкретної норми права, а що – результатом дії інших норм? Адже, визначаючи ефективність дії законотворчого процесу, необхідно довести, на скільки отриманий результат причинно пов'язаний з дією конкретної вимоги конкретного закону чи позитивних або негативних соціальних факторів. Якщо не визначити цей конкретний причинний зв'язок, то важко дійти висновку, яку статтю закону чи норму права треба корегувати, яку замінити або прийняти нову. Більш за те: це визнається правничою громадою концепції, що наводиться, дія конкретної правової норми в сукупності з діями інших правових норм та інших факторів може призвести до непередбачених побічних результатів (як позитивних, так і негативних), які не планувались і не враховувались законодавцем. Автори слушно зауважують, що сьогодні державні органи і юридична наука ще не мають достатніх відомостей про результативність переважної більшості норм права, адже дуже складно виявити, які якісні процеси і в яких кількісних вираженнях є результатом дії конкретної правової норми¹.

Необхідно зауважити, що викладена вище концепція базується на тому, що дія права загалом є одночасно ефективною, корисною і економічною, а також на тому, що, досліджуючи кінцеві результати правових норм і зіставляючи їх з цілями права, можна визначити сумарну ефективність дії правових норм, враховуючи досконалість цих норм і правозастосовну діяльність виконавчих органів. Викладена концепція найбільш поширена. Але це ще не означає, що вона найбільш близька до істини. Є й інші підходи. Один з них полягає в тому, що в оцінку ефективності правової норми включаються

¹ Законодавство: проблеми ефективності / редакційна колегія: В. Б. Авер'янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 27.

—+—

такі елементи, як соціально корисний характер результату дії правової норми, врахування затрат матеріальних засобів, людської енергії і часу для досягнення цілей та ін.

Є підхід до визначення ефективності правових норм, який робить акцент на якісних властивостях права, законодавства, норм. Згідно цього підходу, ефективністю норм права є їхня здатність приводити суспільні відносини до позитивних результатів. Ця здатність зумовлена внутрішніми властивостями самих норм. З позицій цього підходу подається цікава критика концепції співвідношення результату і цілі. У сучасній правовій науці стало існує думка про те, що ні результати дії правової норми, ні їхнє відношення до цілей не можуть входити до змісту поняття ефективності, тому що ціль і результат об'єктивно є явищами, які не охоплюються безпосередньо самим змістом права. Вони ніколи не стають внутрішніми властивостями правових норм. А тому визначення співвідношення результату і цілі – це не визначення сутності поняття ефективності, а лише шлях до її виміру. Інакше кажучи, сутність, внутрішня властивість предмета змішуються з тими явищами, в яких вони виражаються.

Є позиція, згідно з якою ефективність у самій нормі існує тільки в можливості (потенційна ефективність). Така ефективність опредмечується у процесі реалізації норми права у її взаємодії з реальними суспільними відносинами. Поза правовою практикою не можна говорити про ефективність законодавства.

У літературі ставиться питання також про те, що доцільно розмежовувати поняття ефективності в широкому і вузькому значеннях. У вузькому розумінні ефективність вивчається з формально-логічних позицій. Тут спостерігається певний відхід від сутності, структури, окремих елементів змісту правових норм. Основне – встановити залежність між “входом” і “виходом” правового регулювання, тобто функціонування правової норми залежно від зовнішнього середовища. В широкому значенні ефективність вивчається через сутність, внутрішню будову, властивості, зв'язки і взаємозалежності всіх елементів правового регулювання.

Критики поняття ефективності як залежності між результатом і цілями правових норм звертають увагу й на те, що цілі правової норми не можна вивести з її змісту безпосередньо, бо такий підхід не враховує того конкретного соціального змісту, для досягнення якого норма чи законодавство загалом приймається.

Необхідно враховувати, що самі норми права і суспільні відносини, виразниками яких вони є, треба розглядати лише у взаємозв'язку зі всією системою правових норм і суспільних відносин, в яку ці норми входять. Інакше не можна мати правильного уявлення ні про норми права, ні про самі відносини. Виходячи з цього, мабуть, мають рацію ті вчені, які вимагають при визначенні ефективності дії правових норм не відокремлювати ефективність механізму дії правової норми від ефективності самої правової норми. Тут виходять із філософського підходу до взаємозв'язку між категоріями “ціль”, “засіб”, “результат”, згідно з яким засоби досягнення невід’ємні від самої цілі.

Суб’єктом і засобом здійснення своїх цілей, у тому числі й через право, є саме суспільство, що розвивається за своїми специфічними законами. Норми права в цьому процесі виконують функції міри, знаряддя виміру. А тому навіть якщо розглядати дію закону щодо індивідів, а не соціальних груп, то й тоді результат такої дії буде залежати не тільки від права, а й від значної кількості інших характеристик суб’єкта, що розглядається. До цього висновку приходять не лише представники загальної теорії, а й галузевих правових наук, які працюють безпосередньо з правовим матеріалом і соціальною практикою, що містить великий фактичний матеріал¹.

Звертається увага й на те, що співвідношення цілі і результату як показника ефективності майже не використовується, показник цілі уже присутній у показникові результату. Результат і є досягнутою певним чином ціллю. Інакше його важко кількісно визначити. Справа в тому, що ми завжди маємо вже досягнутий результат, а норма діє далі. Тому результат сьогоднішній може не відповідати результатіві завтрашньому, тому що змінилися соціальні обставини. Це особливо спостерігається у періоди реформування суспільства, коли вчорашні закони, діючи в іншій соціально-політичній обстановці, дають інші результати. Автори роблять висновок, що визначати ефективність за співвідношенням результату і мети проблемно не тільки тому, що в окремої норми права рідко існує особлива мета, а й тому, що повний результат дії цієї норми на момент дослідження ніколи не відомий².

¹ Законодавство: проблеми ефективності / редакційна колегія: В. Б. Авер’янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 30.

² Там само. – С. 32.

—+—

Також ефективність як “чистий” показник, результат без врахування соціальних процесів і дії соціальних суб’єктів, завдяки яким і досягаються соціальні і юридично значущі результати, наврядчи може бути визначена. Суспільство як неоднорідний феномен передбачає існування різних показників ефективності правових норм залежно від сфери їхньої дії і особливостей правового регулювання у цих сферах. Загальним мірилом ефективності є ступінь відповідності реальних відносин тій типовій вимозі, яка міститься у конкретній нормі чи законодавчому акті. Це передбачає визначення ступеня реалізації конкретними соціальними суб’єктами типових вимог закону, показників положення даних конкретних суб’єктів щодо інших суб’єктів і міру їх подібності.

Треба враховувати, що на практиці необхідність у нормі права часто відпадає не тому, що досягнуто цілей, які в ній закладені, а тому, що зникли відносини, які регулює ця норма. Норма стає не потрібною, не досягаючи своєї повної реалізації. Важливе значення для визначення ефективності законотворчого процесу має відмежування цього поняття від таких понять, як оптимальність, економічність, корисність. Оптимальність пов’язують із знаходженням максимального або мінімального значення цільової функції, а також підбором певних умов для досягнення найкращого результату. Але якщо врахувати, що суспільство, як зазначають кібернетики, є відкритою системою, яка постійно розвивається, то стає очевидним, що характер процесів у суспільстві не може бути зведеним ні до максимізації, ні до мінімізації. Це означає, що оптимальність як наближення до найкращого варіанту правового регулювання у визначенні характеру дії правових норм практично не працює і працювати не може, тому що постійно змінюються складові тих соціальних чинників, які характеризують передумови дії правових норм. Не врятовує тут і розуміння того, що оптимальність – це правова норма у статичності, а ефективність – у динаміці. Тобто йдеться про те, щоб вивчити спочатку право в його нормативному (статика), а потім у функціональному аспектах як механізмах дії (динаміка).

Можна погодитися з тим, що перш ніж вивчати механізм дії права, треба знати саме право, але це не наближає нас до кращого варіанту правового регулювання. Справа в тому, що й досі наука ще не в змозі відповісти, як пов’язані між собою соціальні зміни в суспільстві і дієвість правової норми. Тут немає

кількісних показників, а тому категорія оптимальності не стає знаряддям виміру. Краще є ворогом зразкового. Але визначити краще і зразкове важко навіть у тих сферах, де працюють кількісні показники, а право вимагає, передусім, якісних характеристик, тому категорія “оптимальність” у визначенні ефективності, особливо в порівняльному плані, для науки є малопродуктивною.

Оптимізація законотворчого процесу, безперечно, пов’язана з такими категоріями, як економічність і корисність. Економічність у загальноприйнятому розумінні є співвідношенням корисного результату із затратами. Можливо, врахування співвідношення прибутку і затрат є правильним при підрахунках у виробничій сфері, але наврядчи воно придатне для визначення економічності законодавства. Треба мати на увазі, що право діє тоді, коли матеріальне забезпечення його дії створене до права і поза правом. Право діє, використовуючи готові ресурси, тому що конкретно-історичні суб’єкти вимушені вступати у взаємодію один з одним і тим самим викликати до життя правове регулювання. Крім цього, матеріальні витрати не повинні затьмарювати головного: досягнення соціальних цілей правового регулювання. Тут економічність законодавства може суперечити конституційним принципам, моральним вимогам, правосвідомості тощо. Воно може призвести до негативних соціальних наслідків і спричинити неефективність закону. Однак, це не означає, що прийняття закону не повинно супроводжуватися економічними розрахунками. Витрата коштів, потрібних для забезпечення реалізації законів, є необхідною умовою правотворчої діяльності, особливо в сучасний період.

Техніко-економічне обґрунтування законодавства як обов’язковий документ при прийнятті закону дало б змогу законодавчим органам ухвалювати більш обґрунтовані норми, в яких бажання співвідносилися б з реальними можливостями суспільства і держави. При цьому треба підтримати тих авторів, які вважають, що визначення затрат характеризує, передусім, не мету, а засоби її забезпечення. Мета не обов’язково повинна бути економічно вигідною, а для засобів її досягнення ця вимога є обов’язковою. Економічність – це самостійна категорія, яка не збігається з ефективністю у більшості випадків правового регулювання. Хоч у таких галузях права, як господарське, трудове, аграрне й інших можна говорити про збіг економічності і ефективності при оцінці окремих законодавчих актів. Якщо

+

безпосередньо метою правової норми є досягнення економічності діяльності, то тут економічність і ефективність збігаються. Хоч у більшості правових норм це різні показники, що характеризують різні якості правових норм.

Цей підхід характеризує і співвідношення ефективності і корисності законодавства. В широкому розумінні корисність – це співвідношення запланованих результатів і тих результатів, які не передбачалися суб'єктом діяльності. Непередбачені результати можуть бути корисними і не корисними, навіть шкідливими, і тим самим характеризувати правову норму чи законодавство загалом. Треба мати на увазі, що дія конкретної правової норми не відокремлена від дії інших правових норм чи соціальних та організаційних факторів. Тому отримані результати, як позитивні, так і негативні, можуть бути зовсім не передбачені законодавцем. Порівняння цих результатів і визначить корисність чи не корисність законодавства. При цьому необхідно пам'ятати, що законодавство в плані досягнення цілей правових норм може бути ефективним, але через великий обсяг негативних результатів може бути соціально шкідливим, не корисним для суспільства. Тому треба визнати, що ефективність і корисність – це різні, хоч і близькі характеристики законодавства, правових норм, інститутів, галузей і права загалом.

Зазначене дає змогу звернути увагу на ще один аспект проблеми. Визначення ефективності в плані порівняння результату дії правових норм і відповідних цілей стосується, передусім, правозастосовної діяльності органів, що реалізують законодавство, і набагато менше стосується аналізу позитивних і негативних якостей самого законодавства, його соціальної ролі в системі соціального нормативного регулювання. Залишається невизначеним такий напрям досліджень, як правотворчість, що визначає результативність всього процесу дії права.

Якраз в удосконаленні власне законодавства закладаються основи його ефективності. З огляду на це, при визначенні ефективності дуже важливо мати на увазі не цілі законодавства, а інтереси. На досягнення чиїх інтересів спрямований конкретний нормативний акт, хто матиме найбільші вигоди від його реалізації? Ці питання повинні принципово вирішуватись уже при розробці нормативного акту і мати необхідне економіко-правове обґрунтування. Визначивши інтерес як залежність між необхідністю задовольняти потреби тих чи інших соціальних груп,

класів, чи окремих верств населення і можливостями задоволення цих потреб через діяльність цих суб'єктів, ми маємо модель, основні складові якої можна розглядати як найважливіші елементи ефективності. Це, зокрема, такі:

1) соціальні потреби, які намагаються задовольняти за допомогою конкретного нормативного акту;

2) правові засоби, їх кількість і якість;

3) спроможність правових засобів задовольняти соціальні потреби, закріплені у нормативному акті;

4) перспективність напрямів удосконалення законодавства з метою задоволення соціальних потреб за допомогою правових засобів.

Такий підхід дає змогу об'єднати в одному аналізі як кількісні, так і якісні характеристики законодавства. Він може бути універсальним у своїй загальності і конкретним у кожній галузі законодавства чи окремого інституту, або й нормативного акту. Немає такого нормативного акту, який би не стосувався задоволення соціальних потреб людей, не містив правових засобів цього задоволення через правове регулювання конкретної діяльності громадян і кінцевих результатів, які можуть виражатись як у кількісних, так і в якісних показниках. Тому інтерес, поєднуючи мету і завбачуваний результат, може бути використаний для виміру ефективності законодавства як у загальному підході, так і в галузевому.

Тільки проблема полягає у визначенні самого інтересу: який інтерес необхідно формувати чи реалізовувати: загальнонародний, державний, колективний, особистий і т.п. Категорія "інтерес" ще не досліджена як методологічний і методичний підходи до аналізу ефективності – це справа майбутнього. Сучасний стан науки дає змогу зробити висновок, що загальноновизнаного поняття ефективності законодавства, яке можна було б використати в усіх галузях права, ще не вироблено. У кожному конкретному аналізі і дослідженні необхідно виходити з конкретного набору показників, які дали б уявлення про ефективність законодавства конкретної галузі права.

Ефективність законодавства включає, по суті, увесь комплекс питань, починаючи від правотворчості функцій права і закінчуючи реалізацією права та його прогнозування. Аналіз і оцінка соціальної та юридичної ефективності законодавства допомагає зміцнити соціальний механізм дії права, розкрити його

можливості у сфері регулювання господарського і соціально-культурного будівництва, проблем, безпосередньо пов'язаних з чіткістю та юридичною стабільністю законодавства. Тому не сприяє підвищенню, а навпаки, погіршує ефективність права існування в механізмі української держави органів, що передбачені лише законами чи положеннями і правовий статус яких не закріплений Конституцією. Вказане не сприяє підвищенню ролі, насамперед, Конституції як основного системоутворюючого елемента законодавства.

Отже, ефективність законотворчого процесу залежить від органічного поєднання трьох основних компонентів правотворчості, пізнання діяльності і результату. Справді, щоб у законах адекватно відображалися процеси, які відбуваються у суспільстві, необхідно постійно виявляти, вивчати і використовувати об'єктивні закономірності, що викликають ці процеси. Одним з них є зміна сфери правового регулювання.

Придатних методик для вивчення та вимірювання ефективності законодавчих актів так і не запропоновано. Більш-менш глибоко ця проблема осмислена московським ученим В. Леваневським. Проте, результати його дослідження мають швидше пізнавальне суто теоретичне значення, ніж практичне. Адже запропоновані ним математичні моделі, конструкції, алгебраїчні формули можуть викликати інтерес здебільшого у фахівців у галузі точних наук (програмістів, математиків тощо), ніж юристів. Хоча в методологічному плані дослідження В. Леваневського також мають неабияке значення, бо моделювання – це, справді, значний резерв вдосконалення методики вивчення не тільки ефективності законодавства, а й багатьох інших проблем правознавства.

Вплив усіх соціальних факторів на стан правових відносин, правосвідомість і поведінку людей доцільно аналізувати комплексно. Адже, хоча за законодавством і є специфічні форми й методи його реалізації, дія цих форм і методів зумовлена також системою соціальних, політичних, моральних та інших факторів. У цьому зв'язку хибними вважаються погляди, згідно з якими за допомогою досконалого законодавства можна вирішити будь-яку проблему. Звідси – ще один висновок: закон, прийнятий без врахування стану економіки, політичної та правової свідомості, заздалегідь приречений на неефективність. Більш за те, закон, прийнятий на основі поверхової, суб'єктивної оцінки економічної

ситуації чи політичної потреби, може дати результат, протилежний тому, котрий задумано як ціль, і призвести до ще більшого загострення суспільних відносин.

Аналіз прийнятих останнім часом законодавчих актів свідчить про те, що без чіткого уявлення про механізм реалізації закону, обміркування особливостей включення нових актів до вже чинних можливих соціальних перешкод на шляху дії закону марно розраховувати на ефективне юридичне регулювання. Прикладом можуть послужити республіканські кодекси про працю, адміністративні правопорушення, до яких внесено чимало змін і доповнень, а також багато законів України, ефективність яких виявилася мізерною, якщо не нульовою чи негативною.

Основними умовами оптимізації законотворчого процесу мають бути об'єктивна оцінка, яка ґрунтується на науково-соціологічному прогнозуванні, взаємозв'язку ще в передзаконній стадії між майбутнім законом та соціально-економічною ситуацією, між законом і гарантіями прав особи, а також правильна оцінка специфіки закону як засобу вирішення конкретних соціальних проблем. Якщо проблеми вдосконалення законодавчого регулювання будуть спиратися на науковий прогноз, комплексну програму розвитку законодавства, яка б передбачала основні напрями законодавчої політики, науково обґрунтовані підходи до нового етапу модифікації законодавства, принципи розвитку правового регулювання, то сподівання на ефективність законодавства також будуть марними.

Отже, перший етап оцінки ефективності законодавства – аналіз якості законодавчої діяльності і впливу на законотворчість соціальних факторів. Тобто ефективність дії закону – це, передусім, відповідність його змісту і цілям потреб населення і реальним обставинам під час законопроектної роботи. Закон досягне своєї мети, тобто стане ефективним лише тоді, коли ще в передзаконній стадії глибоко і всебічно буде вивчена громадська думка, яка відображає назрілі потреби зовнішнього середовища, коли законодавцем об'єктивно враховані ці потреби і закріплені в законодавстві.

Оцінка ефективності законодавства має здійснюватися не за результатом законотворчої діяльності (хоча, безумовно, якість самого закону має велике значення), а за результатом дії самого закону. Тобто оцінка ефективності закону за результатом його дії є головним, а надалі – вихідним моментом зворотної дії на

—+—

законотворчий процес. Проте, це не означає, що про ефективність закону треба судити лише за відповідністю його громадській думці чи конкретній життєвій потребі. В такому разі відпадала б потреба корегувати законодавчий процес.

Таким чином, ефективність законодавства – це не тільки досягнення кінцевих цілей правового регулювання, а й якість функціонування самого законодавчого органу, з якою пов'язана якість конкретного закону. При оцінці та вивченні ефективності законодавства треба враховувати, чи повно відображена соціальна потреба у певному законі, чи виявлені його цілі, чи намічені механізми забезпечення його дії, чи прогнозувалась ефективність дії закону тощо. Але зафіксований результат – величина не постійна. У майбутньому, скажімо, при інших соціально-економічних умовах отриманий ефект може змінитися (погіршитися чи поліпшитися). Отже, ефективність закону, як і законодавства загалом, – явище динамічне, яке не є абсолютною і сталою величиною.

Щоб виявити зміни у рівнях ефективності, треба, передусім, чітко розмежувати правові цілі різних рівнів. Інтегральний показник ефективності залежно від цілі дослідження може конструюватись як сума експертних оціночних висновків. Найбільша складність вимірювання ефективності якраз і полягає не в конструюванні схеми, а в отриманні об'єктивних оцінок усіх актів застосування закону.

Проте модельний підхід до вирішення проблеми ефективності законодавства має деякі переваги щодо словесних оцінок. За допомогою моделювання, звичайно, не вирішується проблема вимірювання ефективності законодавства. Але це допомагає повніше пояснити і описати ефективність законодавства, чіткіше уявити його рівневість, тенденції розвитку, охарактеризувати зв'язки між практикою застосування закону та досягнутим результатом, розробити емпірично фіксовані індекси ефективності, здійснити “заміри” ефективності на різних етапах дії закону.

Об'єктивно і достовірно оцінити ефективність конкретної норми можна лише за умови, якщо враховуються засоби досягнення її цілей і соціальна корисність самої норми. У іншому випадку норма, яка була спрямована на антисоціальну і навіть антигуманну ціль, може бути визнана позитивно ефективною. Така сама ситуація можлива і у разі досягнення мети

неправовими засобами. Скажімо, в державах з тоталітарним режимом теж існували правові норми і, на перший погляд, вони діяли досить ефективно, бо цілі досягалися швидко, наставляли бажані для законодавця результати. Але якщо врахувати ті репресивні, антиправові за природою заходи досягнення мети, то виявиться, що ефективність закону була ілюзорною, демонстративною, а отже, і негативною. Досягнення мети не може бути виправдане будь-якими засобами. Позитивна ефективність настає лише тоді, коли закон спрямований на соціально корисні цілі та якщо самі засоби досягнення мети є законними. Аналогічний висновок може бути і в разі, коли цілі антисоціального, антинародного закону досягаються ззовні правовими засобами.

Якщо діяти інакше, тобто кожного разу виводити ефективність правової норми як співвідношення її реальних результатів і її цілей, то щоразу мали б ідеалізацію кожної норми без критичного усвідомлення її змісту і цілей. Все ж незалежно від соціальної користі або шкідливості норми відповідність досягнутого результату мети норми інакше, ніж ефективністю дії такої норми, назвати неможна. Досягнення результату, який не є соціально корисним, – це також ефективність, але із знаком “–”, тобто негативна ефективність. Адже протиправна і навіть злочинна діяльність є також ефективною, якщо злочинець досягає мети, бодай і підлим шляхом. У такому разі ефективність буде антисоціальною (шкідливою для суспільства і громадян). Тобто ефективність закону може бути як позитивна (+), так і негативна (-). Незалежно від характеру ефективності методика її вимірювання може застосовуватись одна й та сама, але після вимірювання обов’язково потрібно вивчити засоби, за допомогою яких була досягнута ефективність дії норми, і дати оцінку виявленій ефективності (позитивну чи негативну).

На основі цього підходу В. Леванському вдалося знайти причини недостатньої ефективності або незастосування норм і дати рекомендації щодо усунення цих причин. До найбільш поширених причин таких недоліків автор зарахував: а) відсутність, надлишок чи недосконалість елементів системи правового регулювання; б) відсутність, недосконалість або неправильна спрямованість зв’язків цієї системи; в) недостатність цілісних характеристик системи (наприклад, часу реагування, ритму системи тощо) для досягнення цілей правового

регулювання. Незважаючи на деяку схоластичність, ці висновки все ж можуть мати певне методичне значення для усунення причин неефективності правових норм.

Таким чином, знання цілей законодавчого акту дає змогу на першому етапі прогнозувати дієвість цієї норми, реакцію населення на її появу, підібрати найбільш досконалий механізм правореалізації, а на кінцевому етапі – оцінити ефективність цих заходів і самого законодавчого акту, адже оцінка ефективності закону – це не тільки характеристика якості і змісту, формалізований стандарт, нариси послідовності вимірювання самого закону, а, передусім, аналіз дієвості засобів, за допомогою яких реалізуються його положення і вимоги відповідно до цільового призначення законодавчого акту. Методична цінність цього положення полягає в тому, що з його допомогою можна відпрацювати певну схему або соціометричну ефективність законодавства і врешті дійти наступного висновку: а) аналізові ефективності законодавчого акту має передувати чітке усвідомлення його соціальних цілей; б) мета законодавчого акту є масштабом оцінки ефективності його дії; в) без знання цілей закону не можна підібрати і використати дієві і водночас гуманні засоби правореалізації; г) формалізація різних співвідношень мети та результату полегшує і спрощує аналіз ефективності законодавства; д) періодичний соціально-правовий аналіз досягнення цілей має вирішальне значення для майбутньої діяльності у сфері реалізації закону; є) оптимізацією можна визнати не тільки ту дію закону, котра дала максимально бажаний результат, а й ту, яка будь-як наближає до запланованої мети, якщо результат на момент аналізу ще не наблизився до ідеалу.

8.3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ ЯК ФАКТОР ПОСИЛЕННЯ ЯКОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ДІЇ ПРИЙНЯТИХ ЗАКОНІВ

Необхідність реформування судової влади постала в роки радянської “перебудови”, але до прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 року), яка закріпила принцип поділу влади й формально виділила судову

владу в самостійну гілку, практичного втілення в Україні не мала.

Надзвичайно актуальним таке реформування є сьогодні, коли вітчизняне правосуддя опинилося перед реальною загрозою знищення його засад, а Україна як держава та українське суспільство – перед загрозою втрати своєї правової основи, якою є судова система.

Особливо небезпечним для правосуддя є ігнорування високими посадовими особами держави та органами державної влади, політичними діячами правових принципів, які забезпечують самостійність та неупередженість суду, незалежність суддів. В Україні набуває системного характеру і стає звичною практикою надання оцінки рішенням судів некомпетентними суб'єктами, ігнорування судових рішень, які набрали законної сили. Такі дії стимулюють поширення в суспільстві неповаги до суду та його рішень, підривають правові засади діяльності судових органів, а, отже, і самої державності. Відбувається правова девальвація судових рішень, вони втрачають свою юридичну силу, обов'язковість, суспільне визнання. За таких обставин в очах громадськості суд перестає бути правовою інстанцією встановлення істини, надійним суб'єктом захисту прав і свобод громадян, органом правосуддя. Офіційна вказівка некомпетентного суб'єкта про те, яке саме рішення мав ухвалити суд, є втручанням у здійснення правосуддя і тиском на суддів, зокрема тих, які розглядатимуть цю справу в апеляційному та касаційному порядку.

Головною метою судово-правової реформи і формування незалежної судової влади є необхідність перебудови судової системи, створення нового законодавства та вдосконалення форм судочинства. У ході реформи необхідно здійснити низку дій:

- шляхом ефективного розмежування повноважень гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади;

- реалізувати демократичні ідеї правосуддя, вироблені світовою наукою і практикою;

- створити систему законодавства про судоустрій, яке б забезпечило незалежність судової влади;

- поступово здійснити ефективну і зрозумілу спеціалізацію судів;

- максимально “наблизити” суди до населення;

- збалансувати судову систему України і чітко визначити

компетенцію різних ланок судової системи;

– відмовитися від існуючої практики призначення суддів на адміністративні посади;

– гарантувати право громадянина на розгляд його справи компетентним незалежним і неупередженим судом.

Вказані напрямки реформування судової гілки влади повинні мати під собою фундаментальний базис, міцну основу у вигляді конкретних принципів реформування. Проаналізувавши принципи, проголошені в Концепції судово-правової реформи, вважаємо, що вони потребують певного оновлення, тому пропонуємо їх модифікований варіант:

– створення судочинства, яке максимально гарантувало б право на судовий захист, рівність громадян перед законом, створило б умови для дійсної змагальності і реалізації презумпції невинуватості;

– відповідність нормативних актів з питань діяльності судів і органів юстиції вимогам міжнародних договорів, ратифікованих Україною;

– радикальне реформування матеріального і процесуального законодавства, його деідеологізація і наповнення гуманістичним змістом;

– реформування системи кримінальних покарань;

– диференціювання форм судочинства;

– перевірка законності і обґрунтованості судових рішень в апеляційному і касаційному порядку за винятковими та нововиявленими обставинами.

Результат реформування системи судів повинен максимально задовольняти потреби правосуддя. Україна має унікальну можливість, щоб сповна використати потенціал судової реформи і створити таку систему судів, яка б виступала однією з гарантій ефективного судового захисту.

Актуальним завданням є впровадження принципів спеціалізації, територіальності та інстанційності судової влади. Усі інші принципи переважно вичерпали своє методологічне значення і перейшли у категорію властивостей, рис, які характеризують сучасну систему судів.

Принцип спеціалізації доцільно розглядати як вимогу про розподіл судової юрисдикції між різними судами за єдиним критерієм, який поєднує галузь матеріального права і вид судочинства. Таке розуміння дає можливість виділити наявність

щонайменше конституційної, кримінальної, цивільної та адміністративної юрисдикції.

Принцип територіальності можна інтерпретувати як вимогу, спрямовану на забезпечення наближеності судів до людей. Необхідність посилення гарантій незалежності суддів зумовлює недоцільність ототожнення цього принципу із адміністративно-територіальним устроєм країни, як це зроблено у Законі України “Про судоустрій України”.

Принцип інстанційності є вимогою забезпечити розумні можливості щодо оскарження (перегляду) судових рішень у суді вищого рівня. При цьому суд однієї ланки не повинен виконувати функції більш як однієї інстанції.

Втілення цих принципів у систему судів України вимагає розробки та обґрунтування конкретних заходів, а також реалізації їх на законодавчому рівні, насамперед, у Законі України “Про судоустрій України” та усіх процесуальних кодексах.

Європейською хартією про закон про статус суддів від 10 липня 1998 року¹, забезпечення професіоналізму, незалежності та неупередженості суддів визнано метою законодавства про статус суддів, і на таке забезпечення теж повинна бути спрямована судова реформа.

Професіоналізм вимагає від професійного судді високого рівня фахової підготовки, достатнього для справедливого розгляду і вирішення правових спорів. Жоден інший державний орган не наділений повноваженням остаточно вирішувати питання, які віднесені до юрисдикції судів, тому судді повинні виявляти глибокі фахові знання, які б не похитнули впевненості у їхній здатності правильно застосувати правові норми і вирішувати судові справи.

На забезпечення високого професійного рівня спрямована спеціалізація суддів, яка дає змогу їм акцентувати особливу увагу на окремій сфері правовідносин і поглиблювати свої знання у ній, особливо не відволікаючись на вирішення питань з іншої сфери правовідносин. Водночас спеціалізація не повинна звужувати світогляд судді. Рівень його підготовки повинен давати можливість розв'язати будь-яке правове питання. Однак, однією з переваг спеціалізації є те, що суддя, який спеціалізується у

¹ Європейська хартія про закон про статус суддів від 10 липня 1998 року // Бойко В., Євдокимов В., Юлдашев О. Право людини на правосуддя (Судове право України) : навч. посіб. – К. : “Варта”; МАУП, 2003. – С. 243-246.

відповідній сфері правовідносин, для вирішення відповідного питання витрачає значно менше часу, а відтак, з одного боку, зростає продуктивність його роботи, а з другого – оперативність відновлення та захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав осіб.

Професіоналізм вимагає від судді не лише ґрунтовного рівня фахової підготовки, а й високих моральних якостей і бездоганної поведінки, що заслуговувала б на повагу та викликала довіру учасників процесу. Адже кожен суддя є носієм судової влади, а поведінка суддів створює імідж судової влади у суспільстві. На жаль, будь-який суддя одним негідним вчинком може завдати такої шкоди авторитету судової влади, що цей авторитет не зможуть відновити своєю сумлінною поведінкою багато суддів. Тож діяльність на посаді судді пов'язана з обов'язком дотримуватись особливих етичних правил не лише у суді під час здійснення суддівських повноважень, а й у повсякденному житті. Це питання правосвідомості і системи ціннісних орієнтацій особистості судді.

Вимога професіоналізму реалізується через систему добору і кар'єрного зростання суддів, їх навчання, підвищення кваліфікації, а також забезпечується механізмом професійної, насамперед дисциплінарної, відповідальності.

Незалежність суддів проявляється на двох рівнях – інституційному та індивідуальному. На інституційному рівні її необхідно розглядати як незалежність судової влади, тобто спроможність суддів здійснювати правосуддя, не піддаючись будь-якому втручанню, насамперед, з боку інших гілок влади. Незалежність судової влади від законодавчої і виконавчої гілок влади є проявом дії принципу розподілу влади. Без реальної незалежності наврядчи можна говорити про наявність у державі судової влади як такої. Незалежність суддів на індивідуальному рівні проявляється у тому, що судді вирішують судові справи відповідно до їхньої власної оцінки доказів, права і справедливості без примусу, підкупу, втручання, погроз з боку влади або окремих громадян¹.

При аналізі вимоги *незалежності суддів* можна виділити два її аспекти: зовнішній і внутрішній. Зовнішній аспект полягає у такому становищі судів, яке забезпечує здійснення ними

¹ Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991-2001 рр. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 31-32.

правосуддя незалежно від впливу з боку будь-яких державних органів, недержавних інституцій, посадових осіб чи окремих громадян. Внутрішній аспект незалежності суддів зводиться до свободи від втручання у їхню діяльність інституцій судової влади, інших суддів. Особливістю судової влади має бути відсутність відносин підпорядкування, субординації одних суддів іншим. Суддівське переконання при вирішенні судових справ повинно бути вільним від прохання, наказу чи іншого позапроцесуального впливу, який виходить від інших представників судової влади. Найбільше важелів впливу на суддів, на жаль, залишається у голів судів, від яких і досі часто залежить розподіл судових справ, вирішення питань кар'єри суддів, питань про преміювання суддів, про відпустки, відрядження тощо. І хоча з владних трибун перманентно звучать заклики змінити існуючу ситуацію, далі за гучні декларації справ не іде.

Рівень гарантій незалежності суддів, як і професіоналізм суддів, також залежить від системи добору та кар'єрного зростання суддів, системи відповідальності, передусім дисциплінарної. Особливість полягає у тому, що вразливі місця процедури заняття посади судді, проходження суддівської служби та притягнення суддів до відповідальності, а також зловживання осіб, які можуть впливати на прийняття рішень у цих питаннях, несуть потенційну загрозу для незалежності суддів.

Велике значення для незалежного і неупередженого здійснення правосуддя має законодавче врегулювання оплати праці суддів. Наприклад, у США заборона зменшення заробітку суддів під час перебування на посаді піднесена на рівень конституційної норми як важлива гарантія їхньої незалежності. Згідно Рекомендації № (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам “Незалежність, дієвість та роль суддів” від 13 жовтня 1994 року¹, оплата праці суддів повинна гарантуватися законом. Тобто не уряд чи президент повинні регулювати рівень заробітку суддів, як це практикується в Україні, а парламент через прийняття відповідного закону.

Законодавчі гарантії матеріального забезпечення суддів в Україні не сприяють незалежності суддів. Система оплати праці суддів, за якої заробіток судді залежить від Президента України і

¹ Рекомендація № (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам “Незалежність, дієвість та роль суддів” від 13 жовтня 1994 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r\(94\)12.htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r(94)12.htm).

+

Кабінету Міністрів України у зв'язку з відсутністю відповідного законодавчого регулювання, свідчить про значну залежність суддів від глави держави й уряду. Щоб ця залежність не проявлялася так очевидно, окремі акти, які стосуються заробітку суддів, раніше публікувалися з позначкою “Опублікуванню не підлягає” або “Текст не для друку”. Для прикладу можна навести Укази Президента України № 584/95 “Про додаткові заходи щодо соціального захисту суддів” від 10 липня 1995 року та № 220/02 “Про деякі заходи матеріального забезпечення суддів у зв'язку з додатковим навантаженням” від 5 березня 2002 року щодо встановлення надбавок суддям за виконання особливо важливої роботи, її інтенсивність і складність. Вважаємо, що подібна ситуація неприпустима в державі, яка проголошує паритетність стосунків з усіма елементами громадянського суспільства, відкритість влади для народу. Застосування грифів таємності щодо нормативних актів не може стосуватися заробітної плати суддів, адже судова система функціонує саме за рахунок бюджетних коштів, а бюджет, передусім, формують громадяни і мають бути обізнані про те, куди і на що йдуть їхні гроші. З другого боку, подібна масова практика “приховування” змісту нормативних актів від людей суперечить чинному законодавству, передусім Закону України “Про державну таємницю”, який чітко визначає види державної таємниці і порядок доступу до неї.

Неупередженість означає, що судді повинні бути вільні від особистих прихильностей чи упереджень. Це стандарт їхньої поведінки. Лише конкретні факти у справі, встановлені на підставі доказів, можуть лягти в основу законного та обґрунтованого рішення (вироку, постанови) у справі, а не особисті уподобання чи неприязнь судді до учасників справи. Наявність упередженості завжди тягне за собою порушення рівності сторін перед судом і повинна перешкоджати судді брати участь у розгляді конкретної справи. Європейський суд з прав людини звертає увагу й на інший аспект вимоги неупередженості. Судді повинні бути об'єктивно безсторонніми, тобто мають гарантовано виключатися будь-які обґрунтовані сумніви щодо цього. Цей аспект висуває додаткові обмеження для суддів щодо участі у політичному житті держави та будь-якій іншій діяльності, оскільки це може викликати

підозру в особистій зацікавленості судді при вирішенні справ¹.

Вимоги незалежності і неупередженості суддів діалектично взаємопов'язані. Незалежність суддів є важливою передумовою їхньої неупередженості. Залежні судді не можуть бути неупередженими. Залежність суддів можна розглядати як відносно постійні взаємостосунки суддів з особами, які мають важелі впливу на суддів і можуть використовувати ці важелі для того, щоб домагатися вигідних для них результатів вирішення справ поза процедурою здійснення судочинства. Це явище об'єктивне і, як правило, незалежне від самих суддів, пов'язане з недостатністю гарантій їхньої діяльності. Відносини залежності зберігаються, аж поки не буде вироблено механізмів, які б усували можливості незаконного впливу на суддів або забезпечували їхню стійкість і непіддатливість. Упередженість судді може бути обумовлена тиском на суддю через використання щодо нього важелів впливу і виявляється лише при розгляді і вирішенні конкретних справ. Упередженість переважно полягає в особистій, прямій чи опосередкованій зацікавленості судді у результатах судового розгляду.

Професійний добір і кар'єра суддів. Світова практика знає різні способи заняття суддею посади: починаючи від призначення монархом чи президентом і закінчуючи обранням населенням. Так, наприклад, у Великій Британії судді вищих судів призначаються королем чи королевою, а всі інші – лордом-канцлером, у Австралії судді вищих судів призначаються президентом, у Бельгії, Данії та Норвегії судді призначаються за поданням Міністра юстиції, в Іспанії – за поданням Генеральної ради судової влади, в Італії – за поданням міністра юстиції, у Німеччині – за поданням відповідних міністрів, у Франції – за рекомендацією Вищої ради магістратури або за поданням міністра юстиції з позитивним висновком Вищої ради магістратури, на Мальті – за поданням прем'єр-міністра, в Японії – Кабінетом міністрів на основі списку, складеного Верховним судом. У Швейцарії судді обираються у різний спосіб: або населенням, або радами кантонів, або ж призначаються судами вищого рівня. Обрання суддів населенням в ході виборчих кампаній здійснюється й у деяких штатах США. Ця система надає

¹ Judgment of The European Court of Human Rights: Findlay v. the United Kingdom, 25 February 1997, Published in Reports of Judgments and Decisions, 1997-I [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cirp.org/library/legal/A_v_UK1998.

+

процесу обрання суддів найвищої легітимності, оскільки йде безпосередньо від людей. Однак, система обрання суддів населенням, попри її зовнішню демократичність, є предметом справедливої критики, бо на перший план нерідко виходять інтереси конкуруючих політичних партій, які стоять за кандидатами, а не професійні та особисті якості. Більш за те, суддя може відчувати спокусу прийняти рішення, яке задовольнить його електорат.

В Україні перше призначення на посаду судді (крім судді Конституційного Суду України) здійснюється Президентом на п'ять років, а після закінчення цього строку суддя обирається безстроково парламентом. Відповідальність за добір суддів покладається на систему кваліфікаційних комісій суддів і Вищу раду юстиції. Кваліфікаційні комісії суддів здійснюють первинний відбір на посаду судді шляхом перевірки відповідності претендентів кваліфікаційним вимогам та проведення кваліфікаційної атестації у формі кваліфікаційного іспиту. Вища рада юстиції проводить співбесіду з рекомендованими на посаду судді претендентами і за її результатами вносить подання Президенту України про призначення на посаду судді.

Такий порядок, за умови поваги до незалежності суддів, загалом не створює загрози для незалежності суддів, оскільки безстрокове заняття посади суддею не залежить від волі Президента України, який здійснює перше призначення, тому суддя після призначення чи обрання перестає бути залежним від органу, що його призначив чи обрав. До того ж, у цьому процесі задіяні незалежні колегіальні органи – кваліфікаційні комісії суддів, Вища рада юстиції. На жаль, практика показує, що навіть колегіальність цих органів не завжди може забезпечити їхню незалежність, зокрема від впливу політико-фінансових угруповань.

Фаховий і моральний рівень багатьох суддів останнім часом викликає все більше нарікань. Часто це пов'язують з обранням суддів безстроково, тому кажуть, що цей інститут в українських реаліях себе не виправдав. Під час підготовки конституційної реформи, яка була ініційована Президентом України у 2002 році, законопроекти про внесення змін до Конституції України (№ 4105 від 4 вересня 2003 р., № 4180 від 19 вересня 2003 р., № 3207-1 від 1 липня 2003 р.) передбачили заміну безстрокового обрання суддів на обрання їх на десятирічний строк. У своїх висновках до

законопроектів про внесення змін до Конституції Конституційний Суд України обережно зауважив, що періодичне строкове переобрання суддів може призвести до зниження рівня гарантованої Конституцією України незалежності суддів. Більш категоричними у своїх судженнях були судді Конституційного Суду Віктор Скомороха і Володимир Вознюк, які висловили окремі думки з цього приводу. Так, наприклад, суддя Конституційного Суду України Віктор Скомороха зазначив, що “Передбачене чинною Конституцією України обрання суддів безстроково є однією з конституційних гарантій їх незалежності, якою забезпечуються права людини і громадянина на судовий захист. ... Згідно частини другої статті 64 Конституції України, права на судовий захист не можуть бути обмежені за будь-яких умов. ... Запропоновані зміни ... порушують гарантії незалежності суддів, а отже – обмежують конституційні гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина і не відповідають вимогам статті 157 Конституції України”¹.

Європейська комісія “За Демократію через Право” (Венеціанська комісія) у своїх висновках наполегливо рекомендувала вилучити норму щодо обрання суддів строком на десять років з правом повторного обрання, оскільки вона “може розглядатись як загроза незалежності та неупередженості суддів” і “суперечить принципам вільного та демократичного правління та Європейській конвенції з прав людини”. За таких висновків положення про обрання суддів на визначений термін були вилучені і в Законі України “Про внесення змін до Конституції України”² вони відсутні. Однак, під час виборчої кампанії усі політичні сили, які потрапили до парламенту, задекларували про необхідність переходу до виборності суддів громадою, у тому числі на певний термін³. Ця ідея частково втілена у проекті Закону України “Про внесення змін до Конституції України” (№ 8526 від 1 грудня 2005 р.), у якому було запропоновано після завершення п’ятирічного строку першого призначення судді

¹ Окрема думка судді Конституційного Суду України стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі про внесення змін до статей 76, 78, 81 та інших Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/p0062?lang=0&rej=0&pf5511=33850&pf5921=678>.

² Європейська хартія про закон про статус суддів від 10 липня 1998 року // Бойко В., Євдокимов В., Юлдашев О. Право людини на правосуддя (Судове право України) : навч. посіб. – К. : “Варта”; МАУП, 2003. – С. 243-246.

³ Аналітичне дослідження “Доступ до справедливого суду у програмах партій і блоків та висловлюваннях їхніх представників” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.org.ua/files/Sud/usv_vyb_res.pdf.

надати право громадянам обирати суддів місцевих загальних судів строком на 10 років, всі інші судді обираються Верховною Радою України теж на 10 років. Лише після досягнення суддівського стажу 15 років суддя обирається Верховною Радою України безстроково. Однак обрання суддів громадою політизує процес заняття суддівської посади. Суддя стане заручником тих, хто організує і профінансує виборчу кампанію, а також населення, бо боятиметься ухвалення “непопулярних” рішень. Тому, на наш погляд, така система формування суддівського корпусу лише послабить гарантії незалежності суддів.

Але існуюча система добору суддів також не позбавлена багатьох проблем. Ці проблеми пов’язані не стільки з тим, хто і як призначає на посади суддів, скільки з тим, як добираються претенденти на посаду судді. Проходження шляху від кандидата до судді ще й досі суттєво залежить від окремих посадових осіб, які залучені на певних етапах до процесу добору суддів. Розпливчастість положень законодавства допускає широкі можливості для зловживань. Процедура добору кандидатів на посаду судді є недосконалою та непрозорою¹.

Ще не так давно Міністерство юстиції України та його територіальні управління були наділені повноваженням здійснювати добір суддів та готувати за рекомендаціями кваліфікаційних комісій матеріали щодо призначення чи обрання суддів. Посилаючись на вказане повноваження, чиновники цих органів нерідко проводили додаткові співбесіди з претендентами на посаду судді та не пересилали документи до Вищої ради юстиції для внесення подання про призначення.

Кандидати, які успішно склали кваліфікаційний іспит, але за браком вакантних посад не були призначені, зараховувалися до кадрового резерву. Практика пішла тим шляхом, що у разі появи вакансії вибір претендента на посаду з кадрового резерву здійснювали начальники управлінь юстиції обласного рівня спільно з головами апеляційних судів. Непрозорість такого відбору зумовлювала широкі можливості для зловживань з боку цих посадових осіб. Іноді голови апеляційних судів відмовлялися вносити до кваліфікаційних комісій подання щодо обрання безстроково суддів після закінчення п’яти років, на які останні були призначені вперше. У результаті такі судді не могли

¹ Осетинський А. Утвердження авторитету суду у контексті судової реформи // Право України. – 2006. – № 4. – С. 5.

продовжувати здійснювати свої повноваження.

Ці недоліки не усунуті повною мірою і у новому Законі України “Про судоустрій України” 2002 року¹. Чимало його положень також допускають неоднозначне тлумачення та застосування, що на практиці робить процес добору суддів непрозорим. У процесі добору суддів так чи інакше задіяні, крім кваліфікаційних комісій суддів і Вищої ради юстиції, державна судова адміністрація, голови судів, Секретаріат Президента України. Крім того, Указом Президента України “Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України” від 8 лютого 2005 р.², в обхід встановленої законом процедури добору суддів, секретареві Ради національної безпеки і оборони України надане право відповідно до актів і письмових доручень Президента України або на виконання рішень Ради подавати на розгляд Президентові пропозиції щодо кандидатур на посади суддів. Щоправда, згодом після нищівної критики цей Указ втратив чинність.

Законом України “Про судоустрій України”³ повноваження з підготовки матеріалів про призначення та обрання суддів передано від Міністерства юстиції України державній судовій адміністрації (пункт 4 частини першої ст. 126). Державна судова адміністрація виступає посередником на кожному етапі проходження таких матеріалів. Лише повага до суддівської незалежності з боку державної судової адміністрації може запобігти повторенню практики гальмування проходження матеріалів.

Роль голів судів у процесі добору і кар’єри суддів залишається суттєвою, а подекуди й вирішальною (є навіть пропозиції ще більше підвищити роль голів судів у процесі добору суддів⁴, однак, на наш погляд, реалізація таких пропозицій ставить під загрозу прозорість добору на посаду судді і створює можливості для корупції). З 2002 року частина їхніх функцій передана від голів апеляційних судів до голів судів вищого рівня.

¹ Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3018-14>.

² Указ Президента України “Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України” від 8 лютого 2005 року [Електронний ресурс]. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=208%2F2005>.

³ Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3018-14>.

⁴ Коваль В. М. Апеляційні суди в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2004. – С. 18.

+

Так, Голова Верховного Суду України вносить подання про призначення та обрання суддів, вносить подання до відповідної кваліфікаційної комісії про надання висновку щодо можливості обрання або призначення суддів на посади” (пункт 6 частини першої ст. 50 Закону України “Про судоустрій України”), а голови вищих спеціалізованих судів вносять “подання про призначення та обрання безстроково суддів” (пункт 9 частини першої ст. 41 Закону України “Про судоустрій України”¹) відповідних спеціалізованих судів. Це дає підстави сподіватися, що кількість зловживань при цьому мінімізована, оскільки статус Голови Верховного Суду та голів спеціалізованих судів є дуже високим, щоб допускати дії, які можуть зашкодити їхній репутації.

Прогалини у Законі України “Про судоустрій України” зумовили прийняття у березні 2004 року Закону “Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України”², котрий врегулював низку питань, пов’язаних з участю парламенту у формуванні суддівського корпусу. Зокрема, було встановлено, що рекомендацію щодо обрання судді безстроково вносить лише Вища кваліфікаційна комісія суддів України. Інших принципових новацій у Законі не запроваджено. У ньому лише було законодавчо оформлено практику, яка уже склалася. На жаль, для обрання суддів до судів вищого рівня, як і раніше, конкурсу не передбачено – подання до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України щодо конкретного судді вносить Голова Верховного Суду України або голова відповідного вищого спеціалізованого суду.

Через непрозорість процесу заняття посади судді вимога про конкурс практично не працює і при першому призначенні. Бажаючих працювати суддею виявляється значно менше, ніж вакантних посад, тому чимало місцевих судів у таких районах недоукомплектовані. На початку 2006 року залишалися вакантними 1239 посад суддів у судах загальної юрисдикції (всього штатних посад майже вісім тисяч: станом на 15 вересня 2006 р. – 7 931). Така ситуація виникла після збільшення у 2001 році суддівських посад на третину. У великих містах спостерігається протилежна тенденція – бажаючих працювати

¹ Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3018-14>.

² Закон України “Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України” від 18.03.2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 15. – Ст. 1026.

суддею дуже багато. Але й тут конкурсу як такого нема. У кожній галузі існує своя практика відбору претендентів на суддівські посади. Кваліфікаційні комісії суддів застосовують різні підходи до відбору суддів. Це посилює суб'єктивний чинник, який збільшує ймовірність підбору “свого” судді і знижує роль об'єктивних критеріїв придатності особи до суддівської діяльності¹. На практиці кандидата на посаду судді підбирає голова суду разом з територіальним управлінням державної судової адміністрації². Ця практика закріплюється й низкою підзаконних актів³, легітимність видання яких викликає великі сумніви, оскільки питання статусу суддів пунктом 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України⁴ віднесені до предмету регулювання виключно законом.

Все це засвідчує, що сучасний рівень суддівського корпусу, який нерідко викликає справедливу критику, значною мірою обумовлений недосконалою процедурою добору суддів.

Кар'єра суддів може відбуватися у три способи: через перехід до суду вищого рівня, через заняття адміністративної посади судді або через підвищення у кваліфікаційному класі. Від усіх цих чинників залежить і оплата праці судді. На жаль, існуючі процедури переходу до суду вищого рівня, заняття адміністративної посади та підвищення у кваліфікаційному класі не гарантують об'єктивного врахування професійного рівня судді. Для обрання до суду вищого рівня чи призначення на адміністративну посаду конкурс не проводиться. Присвоєння кваліфікаційних класів сьогодні є суто формальною процедурою. Підвищення кваліфікаційного класу більше пов'язано з вислугою років, ніж зі знаннями і професіоналізмом судді. За таких умов суддя у більшості випадків не зацікавлений удосконалювати свій фаховий рівень. Та й кар'єрне зростання судді більше пов'язане з переходом до судів вищого рівня, тобто судді зробити кар'єру в

¹ Мельник М. Суд на владному роздоріжжі // Дзеркало тижня. – 2005. – № 27 (555). – 16-29 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?d=610&i=&w=r>.

² Макаренко Г. “Суд над суддею?” [Інтерв'ю із Заступником Міністра юстиції України І. Ємельяновою] // Юридичний вісник України. – 2006. – № 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yuricom.kiev.ua/main/uvu-publ-details.php?lang=ua&Parameter=PB-1def2f9>.

³ Наказ Державної судової адміністрації України “Про затвердження Положення про формування кадрового резерву на посади суддів місцевих та апеляційних судів” від 04.07.2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 34. – Ст. 2444; Наказ Державної судової адміністрації України “Про затвердження Положення про порядок кваліфікаційної атестації суддів” від 04.07.2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 34. – Ст. 2445.

⁴ Європейська хартія про закон про статус суддів від 10 липня 1998 року // Бойко В., Євдокимов В., Юлдашев О. Право людини на правосуддя (Судове право України) : навч. посіб. – К. : “Варта”; МАУП, 2003. – С. 243-246.

межах одного суду практично не можливо.

Для прискорення реформи судової системи в українському суспільстві не створено необхідних політичних, економічних та інших передумов. Немає реальної багатопартійної системи, здатної забезпечити проведення відповідної державної політики. В громадянському суспільстві ще не накопичилася критична маса політичних, інтелектуальних, соціальних та інших сил, зацікавлених у реформуванні судової системи. Відсутність реальної економічної реформи знижує рівень матеріально-технічного та фінансового забезпечення судової влади.

Згідно Конституції України, народ є джерелом влади, в тому числі й судової. Але безпосередньо народ не обирає суддів – це справа Верховної Ради та Президента України як повноважних представників народу. Народ може безпосередньо впливати на судову владу завдяки всеукраїнському референдуму, за винятком питань амністії. Але на це потрібна ініціатива Верховної Ради або Президента відповідно до їхніх повноважень або ініціатива 3 млн. громадян, які мають право голосу. Поки що Президент і Верховна Рада, діючи від імені народу, формально забезпечують його інтереси в діяльності судової влади.

Народ здебільшого сприймає судову владу досить критично, згадуючи як роль її репресивної машини в радянський період, так і стикаючись з нею особисто. Тільки постійна справедливість, законність, об'єктивність судових рішень допоможе судовій владі відвоювати довіру народу.

Особлива роль у становленні демократичної судової влади в Україні належить політичним партіям.

Судова влада буде далека від проблем народу, якщо різні елементи громадянського суспільства – партії, громадські організації, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації, навчальні та наукові установи, заклади культури тощо не порушуватимуть питання про реалізацію судово-правової реформи в Україні, про підвищення рівня правової культури народу.

Судова система може вважатися конституційною, коли вона побудована таким чином, що професійні судді не можуть належати до політичних партій. Цей принцип забезпечує незалежність суддів від втручання партійно-політичних органів і підпорядкування суддів тільки законові. Враховуючи радянське минуле, коли партійні органи через суддів-членів партії

безпосередньо втручалися в діяльність судів, несумісність між посадою судді та його партійністю, коли суддя, який є членом політичної партії, повинен вийти з неї або подати у відставку, є виправданою.

Водночас політичні партії не позбавлені можливості впливу на державну політику в галузі юстиції, об'єктом якої є судова система. Щоправда, ставляться вони до цієї політики по-різному.

У розвиток демократичних засад судової влади роблять внесок і громадські організації. Конституція України надає можливість суддям брати участь у діяльності громадських організацій, крім профспілкових (ст. 127). Вони можуть створювати регіональні та всеукраїнські організації суддів, входити до складу інших громадських організацій (об'єднань юристів, наукових товариств тощо). На відміну від політичних партій громадські організації зорієнтовані на задоволення духовних, соціальних та інших потреб своїх членів. Але це не заважає їм також впливати на державну політику в галузі юстиції.

Певна частина громадських організацій (правозахисників, юристів, адвокатів та ін.) намагається впливати на цю політику цілеспрямованою діяльністю в галузі юстиції. Вони проводять конференції, семінари тощо, на яких формують громадську думку з актуальних питань судової системи, підвищують правову та етичну культуру суддів. Деякі незалежні громадські організації активно виступають на захист прав людини, використовують судові процеси задля обмеження чиновницького свавілля тощо. Але ці організації не задають (за нинішніх умов і не можуть задавати) тон у державній політиці в галузі юстиції, наприклад, у перетворенні судів на справжні органи правового захисту. Сам правозахисний рух, започаткований в Україні ще в 60–70-ті рр. опозиційно налаштованими до радянської влади групами інтелігенції, ще не став помітним явищем суспільного життя, хоча має широку соціальну базу та стає дедалі організованішим. Сьогодні він поповнюється силами різного громадського спрямування, які ставлять за мету захист нової Конституції України, закріплених у ній прав і свобод громадян, інших демократичних інститутів. Цілком імовірно, що в Україні з часом сформується організація на зразок японської Народної ліги захисту Конституції, яка може об'єднати різні політичні та громадські сили, зацікавлені в непорушності положень Конституції України.

+

Важливим інструментом демократизації судової влади є засоби масової інформації, які формують на різних рівнях суспільної ієрархії громадську думку про цю владу.

Донедавна ЗМІ прославляли демократизм радянської судової системи, будучи знаряддям політичної пропаганди правлячої партії. Нині вони стали незалежними від політики окремої партії і самостійно здійснюють покладені на них суспільні функції, в тому числі щодо судової влади.

Але водночас відбувається різка зміна у відносинах між засобами масової інформації та судовою владою. Кілька десятків судових процесів (у загальних та арбітражних судах) проти ЗМІ – переважно за образу честі й гідності – засвідчили, що судова влада не завжди є гарантом свободи слова.

Крім того, якщо раніше на підставі опублікованих у пресі критичних статей про суддів їх могли виключити з партії та звільнити з роботи, то тепер така критика практично не діє. Більш за те, за першої ж нагоди засобам інформації нагадують про їхню “негідну” поведінку. Несприйняття судовою владою об’єктивної критики з боку ЗМІ – серйозна перешкода на шляху її демократизації. Президент України, Верховна Рада, Вища рада юстиції, прокуратура, податкова адміністрація майже не реагують на критичні матеріали про діяльність судів і суддів. Українські засоби масової інформації ще не стали достатньо незалежними й авторитетними, тому вони не можуть ефективно впливати на судову владу, на добір у ній кадрів, на неформальні корпоративні традиції та звичаї тощо. Тобто справжньої четвертої влади в Україні ще немає.

З другого боку, ЗМІ, висвітлюючи діяльність судової влади, дещо звужують тематику матеріалів. Здебільшого вони обмежуються судовою, точніше судово-кримінальною хронікою та господарськими справами (передусім у справах про банкрутство, рейдерські атаки тощо). Тим часом повз їхню увагу майже повністю проходить судовий розгляд адміністративних, цивільних та інших справ. Як і у радянські часи, завдяки засобам масової інформації громадськість пов’язує судову діяльність головним чином із боротьбою проти криміналу. Це стереотип, сформований старою ідеологією, яка використовувала такого роду інформації, щоб залякувати населення репресіями. Нині набагато більшої уваги заслуговує діяльність суду у сфері приватного права, висвітлення якої дозволить формувати в громадян уявлення про

—

право власності, честь і гідність людини, свободу підприємницької діяльності, сімейні взаєностосунки тощо.

Засоби масової інформації як “четверта влада” повинні не просто бути на одному рівні з судовою владою, а й бути її “громадським суддею”. Від цього виграють усі: і народ, і судді, і засоби масової інформації.

Звичайно, проведений вище аналіз суспільно-політичних аспектів становлення демократичної судової влади далеко не повний. Але й такий аналіз дає змогу стверджувати, що судова влада ще не стала гарантом вільного розвитку українського суспільства. А отже, народ ще не може ефективно користуватися наданими йому Конституцією та законами правами й свободами. Такий суспільний стан судової влади, характерний для перехідного періоду, може змінитися лише за умови активної ролі громадянського суспільства. Тільки тоді може утвердитися сильна й ефективна судова влада, що стоїть на сторожі Конституції та законів, є одним із гарантів свободи і громадянського суспільства.

На нашу думку, актуальними завданнями сьогодення стосовно зміцнення судової влади та підвищення ефективності її праці слід вважати створення системи апеляційних судів, що сприятиме підвищенню професійного рівня при розгляді відповідних судових справ; перебудова відповідно до Конституції України діяльності судів загальної юрисдикції; вдосконалення системи підготовки суддів тощо.

Конституція України вимагає реформування судово-правової системи в Україні. Основним завданням цієї реформи має бути створення механізму ефективного захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, інтересів суспільства і держави, підтримання режиму законності та правопорядку в державі, адже Конституція проголошує (ч. 2 ст. 124), що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі. Це положення істотно розширює юрисдикцію судів і свідчить про те, що немає обмежень у зверненні зацікавлених осіб за судовим захистом своїх конституційних прав і свобод. Водночас виникає необхідність розмежування правовідносин між судами загальної юрисдикції за видами судочинства – цивільного, кримінального, адміністративного.

Конституція передбачила функціонування в Україні єдиної системи судів загальної юрисдикції, визначила побудову її за принципами територіальності і спеціалізації, створення вищих

—+—

спеціалізованих судів та апеляційних судів, запровадила інститут присяжних.

Концептуальним для розроблення законодавства про судову владу у відповідності з Конституцією є питання структурування судової системи.

Розділ VIII Конституції “Правосуддя” не визначає судової системи держави, а лише вказує найвищий орган у системі судів загальної юрисдикції – Верховний Суд України, наявність місцевих судів і вищих спеціалізованих судів та принципи побудови судової системи – територіальність і спеціалізацію. Отже, судова система буде багаторівневим утворенням і складатиметься з судів різних ланок – від місцевих судів до Верховного Суду. Оскільки Конституційний Суд України відокремлений від системи судів загальної юрисдикції (ст. 125, 147 Конституції), він є органом конституційної юрисдикції і діє самостійно.

Але норми Конституції не дають відповіді на запитання, що таке “місцеві суди” і які ланки судової системи до них належатимуть; чи означає принцип територіальності, що у побудові судової системи будуть дотримуватись адміністративно-територіального поділу; чи означає принцип спеціалізації судів, що вся система судів загальної юрисдикції складатиметься лише з галузевих судів – кримінального, цивільного, адміністративного тощо.

На наш погляд, визначення у ст. 125 Конституції принципу спеціалізації судів не дає підстав для висновку, що в Україні інших судів, крім спеціалізованих, не буде. Суцільна спеціалізація судів наврядчи й потрібна. Враховуючи досвід власної судової системи і соціально-економічну ситуацію в Україні, у побудові судової системи України має бути поєднано створення окремих спеціалізованих судів із запровадженням внутрішньої спеціалізації в судових ланках.

В колишньому Радянському Союзі суд розглядався тільки як орган, покликаний охороняти від неправомірних дій державу, соціалістичне суспільство, відповідальності ж держави перед своїми громадянами не надавалося належного значення. Прерогативи суду були обмежені точним застосуванням закону, він не мав права усунути навіть цілком очевидні недоліки нормативних актів, зокрема у сфері прав і свобод особи. Нинішня ж Конституція України визначила, що людина, її життя і здоров'я,

честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Історією людства доведено, що рівень демократії в суспільстві визначається місцем суду в системі органів державної влади та його роллю в захисті прав і свобод людини та громадянина. Саме суд покликаний забезпечувати ефективне поновлення прав і свобод людини. Згадаємо положення Загальної декларації прав людини. Згідно з нею, для визначення прав і обов'язків людини, встановлення обґрунтованості пред'явленого обвинувачення кожна людина має право на розгляд її справи компетентним, незалежним і неупередженим судом у встановленому законом порядку.

У Конституції України передбачено, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі. Тому немає жодних обмежень у зверненні зацікавлених осіб за судовим захистом прав і свобод.

Оскільки, згідно з Конституцією, правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, на практиці може виникнути потреба в розмежуванні повноважень Конституційного Суду та судів загальної юрисдикції. У зв'язку з цим Пленум Верховного Суду України зазначив, що суди загальної юрисдикції не вправі, застосовуючи Конституцію як акт прямої дії, визнавати неконституційними закони або правові акти, перераховані у ст. 150, оскільки це належить виключно до компетенції Конституційного Суду. Разом з тим будь-який суд загальної юрисдикції має право на підставі ст. 144 Конституції визнати неконституційними або такими, що не відповідають законам України, рішення органів місцевого самоврядування, а також на підставі ст. 124 Конституції – акти органів державної виконавчої влади: міністерств, інших центральних відомств, місцевих державних адміністрацій тощо. Звернення до Конституційного Суду в такому разі не вимагається.

Особливу увагу судів звернуто на те, що судові рішення мають ґрунтуватися на Конституції України, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй.

Серйозною проблемою на шляху розбудови владної судової системи є те, що організаційним забезпеченням діяльності судів наразі займається виконавча гілка влади. Ця норма знаходиться в гострому протиріччі з принципом розподілу влади. За

—+—

рекомендаціями ООН та Ради Європи виконавча влада не вправі вирішувати, надати судам чи не надати, поставити чи не поставити обладнання, технічні та транспортні засоби, так само як і добирати для них кадри та підвищувати їх кваліфікацію, розв'язувати інші питання діяльності судових органів.

Всі ці питання повинні належати до компетенції відповідного незалежного органу, який звітував би про свою діяльність лише перед Радою суддів України.

Наразі на рівні ООН, Ради Європи та інших міждержавних структур все частіше наголошується, що незалежність судів і суддів при здійсненні правосуддя – одна з основних ознак правової держави. Але в нашій країні – і на рівні обивателів, і на рівні високопоставлених представників владних структур – незалежність суддів нерідко трактується як пільга для них. Між тим вона є невід'ємною ознакою демократії, а отже пільгою не суддів, а суспільства.

У багатьох країнах світу зростає розуміння того, що принцип незалежності суддів повинен захищатись ООН. Потрібно створити спеціальну міжнародну організацію, яка б формувала відповідну громадську думку і належне ставлення до цього питання з боку виконавчої влади.

Підсумовуючи наведене, можна зробити висновок про те, що висвітлюється органічний зв'язок між теоретичними проблемами судової влади, які знайшли відображення в дослідженні, і практичними проблемами реформи. З цього випливає її характеристика як системи заходів, спрямованих на забезпечення і підвищення владності судової системи.

Виходячи з наведеного, ми пропонуємо чотири напрями здійснення судово-правової реформи:

1) удосконалення нормативно-правового забезпечення судової системи;

2) зміна порядку призначення суддів на адміністративні посади;

3) визначення і реалізація комплексу заходів щодо легітимації судової влади;

4) розбудова комплексної безперервно діючої системи кадрового, фінансового та інформаційного забезпечення судової влади.

8.4. ОПТИМІЗАЦІЯ ЯКОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОНІВ (ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ)

Побудована за принципами ієрархічності і територіального поділу, виконавча гілка державної влади в єдності її центральних і місцевих органів, покликана забезпечувати виконання чотирьох функцій, основною з яких виступає загальноорганізаційна стосовно всього суспільства функція, а допоміжними – функція самовідтворення, функція взаємозв'язку з іншими гілками влади та бюрократична функція.

Однак, як було продемонстровано раніше, виконання цих функцій в Україні характеризується значущими суперечностями, пов'язаними як з проблемами початкового етапу морфогенезу управлінської підсистеми, так і з недосконалістю механізму реалізації законів. Тому для формулювання рекомендацій з оптимізації якості функціонування виконавчої влади потрібно звернутися до вирішення цих суперечностей стосовно кожної з чотирьох виділених функцій.

Спершу, зрозуміло, звернемось до загальноорганізаційної функції, яка здійснюється в безпосередньому оперативному взаємозв'язку з усіма іншими учасниками державного управління, а тому проблеми в її виконанні набувають глобального (у розумінні “загальносистемного”) характеру.

У процесі історичного розвитку державна влада виникла з об'єктивної необхідності задоволення потреб громадянського суспільства, оскільки на певному етапі ускладнення соціального життя люди були не в змозі самі задовольняти свої потреби. Тому природним чином сформувалися і діють механізми прийняття законів, їх легалізації, дії законів і соціального контролю, який передбачає зворотний вплив громадянського суспільства на державну владу. Оскільки дія всіх окреслених законів забезпечується обміном сигналами від державної влади до громадянського суспільства і навпаки, то дуже важливими стають умови передачі цих сигналів. Тому корисною є така посилка: якщо в процесі ефективної сумісної життєдіяльності громадянського суспільства та держави в людей сформувалася *достатня довіра* до останньої, то це робить населення більш сприйнятливим навіть до слабких сигналів з боку державної влади, прискорюючи і посилюючи соціально-конструктивну відповідь на такий сигнал.

+

Вочевидь, це буде ефективним через можливу економію часу, ресурсів і зусиль, витрачених на досягнення поставленої державою мети.

Дієвість слабких сигналів у цьому випадку зумовлена *принципом синергетичного резонансу*, згідно з яким основною виявляється не сила впливу (далеко не завжди запланований вплив породжує бажаний результат), а його оптимальна топологічна орієнтація: якщо правильно визначити точку впливу та спосіб його здійснення, можна за допомогою слабкої, незначної (але резонансної, такої, яка відповідає структурі самої системи) дії отримати надзвичайно ефективний результат і зекономити при цьому час, зусилля й ресурси. Адже в кожній нелінійній системі є певні зони, в яких навіть слабкий вплив викликає значний ефект – тобто в зоні резонансного збудження управлінські впливи виявляються узгодженими з власними тенденціями розвитку чи нахилами системи. Відповідно до цього використання саме резонансного збудження системи для активізації її розвитку в певному напрямі є одним із напрямів оптимізації.

Саме тут корисно навести ще один важливий наслідок дії цього принципу, який має враховуватись у державному управлінні для оперування ентропійними характеристиками соціуму. Цей наслідок стосується *управління інформацією* та подачею її населенню. Так, для пробудження загальної соціальнозначущої активності немає потреби подавати населенню великий масив інформації, головне, щоб вона відповідала атрактивним на цей момент суспільним подіям, які згуртовують навколо себе народ. Наприклад, трансляція яскравих подій може спричинювати резонансний процес і стимулювати масову реакцію. Механізм цього резонансу пов'язаний із накладанням параметрів порядку, що обумовлює об'єднання простих структур у складні і, як наслідок, залучення суб'єктів до узгодженого темпу спонукає до гри за спільними правилами¹. Нагадаймо, що параметри порядку варто поділяти на короткотривалі та довготривалі (детальніше див. у 5.5.) і за такого бачення одним із провідних принципів оптимізації державного управління постає *принцип узгодження короткотривалих параметрів порядку з довготривалими*. Так, закони найбільш ефективно діють тоді, коли їх творчість була

¹ Романов В. Л. Социальная самоорганизация и государственность. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – С. 112.

побудована на правильній фіксації короткотривалих параметрів порядку при їх обов'язковому узгодженні з довготривалими параметрами порядку (віруваннями, соціальними нормами, архетипами) конкретної етнонаціональної спільноти. Причому, як свідчать суперечності соціально-політичного сьогодення, наявна законодавча база має бути приведена у відповідність не тільки до довготривалих параметрів порядку української етнонаціональної спільноти, а і до самих цих реалій, що зокрема передбачає її оптимізацію в напрямі оновлення законодавства про мови, про права етнічних спільнот, посилення юридичної відповідальності за прояви ксенофобії та міжконфесійної ворожнечі.

Взагалі, інформація виступає основним негентропійним фактором для соціальних систем (уточнимо, що така її роль пов'язана з дією механізмів позитивного та негативного зворотного зв'язку). Але є сенс розширити це уявлення, адже поінформованість громадян є не тільки значущим негентропійним чинником, але й сприяє більш активній самоорганізації за рахунок збільшення ступенів свободи. Посилення інформованості населення про всі державно-управлінські заходи і наміри сприятиме зниженню рівня соціальної ентропії і активізації самоорганізаційних процесів, але в заданих поданою інформацією межах. Тому важливим напрямом оптимізації функціонування механізму реалізації законів є активізація збору та поширення інформації, перевірки її достовірності, інформаційного обміну тощо.

Використовуючи оптимізацію інформаційного обміну для резонансного управління, слід враховувати *принцип послідовності розвитку системи*, згідно з яким ані в природі, ані в суспільстві певні події не можуть настати раніше, аніж для цього природним чином виникне необхідне підґрунтя. Це означає, що самоорганізація і розвиток як її якісно специфічна складова, що базується на мінливості, здійснюються поступово, а на швидкі стрибкоподібні зміни можна розраховувати тільки в умовах хаосу, в перехідний період. З цього принципу випливає, що немає сенсу витратити зусилля на управлінські дії в тому напрямі, для реалізації якого ще не сформовані самоорганізаційні передумови.

Дія принципу послідовності в розвитку державного організму продемонстрована Г. Гегелем у "Філософії права" як залежність державного устрою певного народу від характеру і розвиненості його самосвідомості. Він наголошує, що "державний устрій не є

—+—

щось створене: він представляє собою роботу багатьох століть, ідею і свідомість розумного тією мірою, якою воно розвинене в даному народі”. Він демонструє це на прикладі іспанської нації наступним чином: “Те, що Наполеон дав іспанцям, було розумніше того, чим вони володіли раніше, і все-таки вони відкинули це як щось їм чуже, тому що вони ще не досягли необхідного для цього розвитку. Народ має відчувати, що його державний устрій відповідає його праву і його стану, в протилежному випадку воно може, щоправда, бути зовні наявним, але не матиме ані значення, ані цінності”¹.

Також у процесі управлінської ініціації розвитку в певному напрям варто брати до уваги *принцип інерції*, який, за великим рахунком, має тотожний зміст і у фізиці, і у суспільствознавстві. Інерція означає, що коли система почала рухатись у певному напрямі, вона отримує схильність до цього руху саме в цьому напрямі. Тобто продовження руху в заданому напрямі потребуватиме менше зусиль і ресурсів, ніж зміна курсу.

Описана низька ефективність управління інформацією негативно впливає не тільки на виконання функції загальної організації системної життєдіяльності, а й *перешкоджає забезпеченню взаємозв'язку* органів виконавчої влади з іншими гілками.

Крім того, як свідчить багатолітній досвід інших держав, самий лише розподіл влади на три гілки є недостатнім – він стає дієвим лише за наявності *системи стримувань і противаг*. Недостатня ефективність державного управління в сучасній Україні значною мірою пов'язана з тим, що ця система не працює. Класичною вважається система стримувань і противаг, встановлена за Конституцією США, згідно з якою:

– парламент може притягувати президента до відповідальності у вигляді імпічменту;

– сенат (верхня палата парламенту) може відхилити кандидатури на зайняття федеральних посад, запропоновані президентом;

– президент може впливати на процес здійснюваної парламентом законотворчості за допомогою права вето;

– члени верховного суду призначаються за результатом спільного рішення виконавчої і законодавчої влади;

¹ Гегель Г. В. Ф. Философия права; пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – С. 315.

— натомість верховний суд може визнавати протиконституційними акти парламенту й президента.

Також до американської системи стримувань і противаг часто відносять різні способи формування гілок влади (парламент обирається безпосередньо виборцями, президент — за результатами непрямих виборів, верховний суд формується на основі президентських призначень, санкціонованих верхньою палатою парламенту) та різні строки повноважень органів виконавчої і законодавчої влади (два роки — для нижньої палати парламенту, шість — для верхньої, чотири — для президента).

Одним із найнебезпечніших для України наслідків зміни політичного курсу, який особливо загострився у 2007 році, здобувши стійку назву “політичної кризи”, залишається *завуальоване протистояння між президентською та урядовою підсистемами державної влади*. Ця проблема перешкоджає ефективному виконанню як загальноорганізаційної функції, так і всіх допоміжних. І оптимальний шлях виходу з цієї ситуації, яка з погляду пересічного громадянина виглядає патовою, важко наразі змалювати. З одного боку, не надає оптимізму неспроможність Президента вирішувати державні проблеми, яка вже стала “притчею во язицех”. Пов’язувана чи то з чисельністю несприятливих обставин, чи то зі слабкістю і непостійністю команди, чи з особистою пасивністю В. Ющенко, ця неспроможність визнається практично в усіх сучасних аналітичних розвідках. З другого ж боку, не надають оптимізму і дії уряду. Як влучно вказує М. Розумний, антипомаранчева коаліція залишається заручником логіки реваншу, що проявляється в агресивній і непоступливій позиції з ключових питань державного розвитку. Така команда не може стати гарантом запровадження чітких норм і правил, дотримання компромісних рішень і консолідації інтелектуального й організаційного потенціалу для конструктивного подолання політичної кризи — зробити це як колишній, так і теперішній владі завадять відсутність перспективності ідей і стратегій, а також тиск корпоратизованих груп та радикалізованих політичних союзників, що виступили ресурсними або електоральними спонсорами повернення до влади¹. Отже, така бажана і необхідна для

¹ Романов В. Л. Вызов и дискурс социальной инноватики государственного управления // Материалы Международного форума “Проекты будущего: междисциплинарный поход”, 16-19 октября 2006 г. Звенигород [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://spkurdyumov.narod.ru/Romanov555.htm>.

оптимізації механізму функціонування виконавчої влади *стабілізація можлива лише за умови досягнення компромісу між провідними політичними силами і витіснення непримиренної опозиції на політичний маргінес.*

Для досягнення такого бажаного політичного компромісу, передусім, необхідний достатній рівень взаємної відкритості компонентів управлінської підсистеми, а також їх відкритості громадянському сектору. Достатня *відкритість*, необхідна для виконання виконавчими органами бюрократичної функції, але домінування характеристик закритості, замкненості у власному контурі перетворює цю функцію на її негативну крайність, обумовлюючи бюрократизацію системи.

Тому окремим напрямом оптимізації функціонування виконавчої гілки влади є подолання або мінімізації проявів бюрократизму системи державного управління. Серед відповідних заходів привертають увагу зокрема такі:

- застосування конкурсного відбору керівних працівників;
- забезпечення гласності щодо всіх існуючих на законних підставах пільг для управлінців і обмежень на певні види діяльності й відносин;
- скасування незаконних привілеїв;
- обмеження терміну обіймання керівних посад в апаратах управління;
- гарантування соціального захисту державних управлінців;
- визначення механізму звітності управлінців перед громадськістю і представницькими органами¹.

Для нормальної вільної самоорганізації системи необхідна її відкритість, причому не тільки достатній рівень відкритості зовнішньому середовищу, але й відкритість (як можливість обміну та взаємодії) компонентів один одному. (Ясно, що вона має оптимально поєднуватись із оперативною замкненістю підсистем, яка робить можливим їх функціонування.) Вочевидь, особливо важливою є взаємна відкритість двох глобальних підсистем соціуму – держави й громадянського суспільства. Порушення цієї відкритості призводить до патологій національного розвитку, адже через неминучу дію принципу зростання системної ентропії в умовах закритості деякої системи рівень її ентропії зростає надмірно, тому що вона не виводиться назовні. Стосовно соціуму

¹ Основи демократії : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій. – К. : Ай Бі, 2002. – С. 258.

можна виділити такі варіанти:

– держава не здатна або не зацікавлена в корекції формування громадянського суспільства, у цьому випадку державна влада відокремлюється й замикається на собі, зосереджуючись на самообслуговуванні, а державно-управлінська діяльність перетворюється на імітацію. Найбільш негативним наслідком на рівні всієї нації стає неможливість її самоорганізації через відірваність ключових підсистем одна від одної; крім того, надмірне зростання хаотичних тенденцій і збільшення різноманітності в неконтрольованому громадянському суспільстві ініціює занурення системи в стан хаосу й розпаду;

– інша крайність: держава повністю контролює соціально-економічні процеси, нав'язуючи організаціям громадянського суспільства цілі й плани діяльності – внаслідок цього надмірно зростає стабільність соціуму, практично ліквідується можливість розвитку різноманітності її структури, що призводить до стагнації і раннього виникнення кризової ситуації, коли керівна підсистема ще до цього не готова;

– держава підкоряється інтересам окремої частини громадянського суспільства, яка є домінуючою за фінансовою, клановою чи іншою ознакою, – відбувається так звана олігархізація державної влади. На відміну від попередніх двох варіантів, система з такою патологією може існувати досить довго, не входячи в кризову ситуацію, але при цьому порушується баланс між функціонуванням самоорганізаційних та управлінських механізмів, дисгармонійність розвитку проявляється як у закритості і реальній слабкості держави, так і в обмеженості різноманітності і недостатньої дієвості громадянського суспільства.

Зрештою, сформулюємо головний принцип, який має стати сьогодні визначальним для ефективного виконання функції взаємозв'язку окремих органів державної влади. Він також є принципом оптимізації виконання виконавчою гілкою *функції самовідтворення*. Адже сьогодні потрібна зміна загального напрямку впливу держави на суспільство, яка відображена і в сучасних наукових поглядах, зокрема в синергетичній парадигмі. На противагу класичному розумінню положення держави над суспільством, за якого держава визначає закони і диктує суспільству певний характер життєдіяльності, придушуючи при цьому виконання функцій соціуму як самоорганізовуваної

+

системи, сьогодні більш ефективною формою взаємозв'язку вважається така, за якої держава входить “всередину” суспільства¹. Важко не погодитись із аналогічною думкою І. Кураса з акцентом на етнонаціональній складовій, що становище, при якому державний устрій стоїть над етнонаціональною сферою, нав'язуючи їй свої принципи життя замість того, щоб знаходитись всередині системи цих відносин, необхідно подолати².

При цьому суб'єкт-об'єктні відносини зберігаються, але зростає значення зворотного зв'язку: громадянське суспільство вже є не тільки об'єктом управління, але й замовником функціонування держави. Уведення держави ніби “всередину” громадянського суспільства не тільки наближує її до останнього, але й наголошує на необхідності добре вивчити власні тенденції розвитку суспільства як цілісної системи, перш, ніж формулювати правові закони його життєдіяльності. Отже, за такої схеми стає зрозумілим, що сила держави – не в авторитарному нав'язуванні своїх цілей і настанов, а в умінні виділити оптимальні цілі в самій соціальній системі і відшукати розумний баланс сил як в її внутрішньому, так і в зовнішньому середовищі для ефективного їх досягнення.

Ефективним шляхом оптимізації функціонування механізму реалізації законів, зокрема покращання взаємозв'язку державного управління з громадянським сектором, виступає (і це вже підтверджено досвідом європейських країн) децентралізація виконавчої влади, делегування вирішення проблем місцевої життєдіяльності до компетенції органів місцевого самоврядування, що надає можливість реально наблизити державне управління до потреб окремого громадянина.

Цей погляд варто посилити ще й наступною ідеєю. Оскільки в сучасній Україні, яка перебуває на шляху демократизації, більшість суспільних проблем мають вирішуватись на якомога нижчих ланках, відповідно постає потреба розробки нових механізмів управління суспільством із залученням широких верств, то при розподілі функцій і повноважень між ієрархічними рівнями соціальної системи слід застосовувати принцип

¹ Романов В. Л. Социальная самоорганизация и государственность. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – С. 93-94.

² Курас І. Державна етнонаціональна політика в умовах становлення відкритого суспільства // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник / І. Ф. Курас (ред.). – К. : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – С. 11.

субсидіарності і *переорієнтувати владні інститути з чистого адміністрування на надання управлінських послуг*¹.

Державне управління повинно набувати різних відтінків і використовувати різні методи залежно від якості етапів розвитку соціальної системи. Йдеться про те, що *державні впливи мають диференціюватися залежно від специфіки етапів* чергування порядку і хаосу, чого поки що не спостерігається. Традиційне соціальне управління, в тому числі і державне, не враховує цієї динаміки “зародження – становлення – стабільний розвиток – зрілість – деградація – криза з наступним виходом до нового стану” – а тому і не проявляє відповідно диференційованої тактики.

Так, на етапах зародження і становлення системи головний акцент державного управління повинен надаватися пошуку та постачанню цій системі соціально значущої релевантної інформації. Причому на цих ранніх етапах увага має фіксуватися на довготривалих параметрах порядку (до яких, як уже зазначалося, відносяться архетипи, загальнолюдські цінності, релігійні вірування). Поступово за ступенем розгортання процесу становлення, ця інформація поповнюється змістом про власні особливості функціонування системи та короткотривалими параметрами порядку.

На етапі здобуття відносної стабільності (зрілості) системи державне управління повинно фокусуватися на попередженні стагнації окремих компонентів і системи загалом. Саме тому першочергового значення набувають короткотривалі параметри порядку. Також з цією метою повинна активізуватися державна підтримка інновацій стосовно внутрішньої і зовнішньої діяльності. Причому якщо у внутрішньому середовищі слід звернути увагу на формування резерву ресурсів на випадок певних аномій системи, то діяльність у зовнішньому оточенні на цьому етапі вимагає оновлення способів здобуття нових ресурсів і розширення обмінного фонду (це стосується і матеріальних, і інформаційних, і енергетичних ресурсів).

Накопичений на попередньому етапі ресурсний потенціал стане у нагоді в наступній фазі – у фазі гальмування й спаду розвитку. У цій фазі державні впливи мають зосереджуватись на підвищенні адаптивності системи за посередництвом актуалізації

¹ Концепція стратегії розвитку України у XXI столітті: консервативна модель / авт. кол. : Г. В. Щокін (кер.), О. В. Бабкіна, В. М. Бебик [та ін.]. – К. : МАУП, 2003. – С. 38.

+

резерву, помірної перебудови структури соціальної системи, підвищення гнучкості та активізації реагування компонентів на зміну умов самоорганізації. Поступово наближуючись до передкризового періоду, система має позбавлятися тих компонентів, виконання функцій якими втратило своє соціально-конструктивне значення, і посилювати контроль над тими новими структурами, що зароджуються в нестійкому нелінійному середовищі.

Нарешті, період кризи і наступний за ним період переходу до якісно нового стану вимагає максимальної обережності управлінських дій, оскільки на цьому етапі система має такі характеристики, що наслідки державних впливів практично неможливо передбачити. Ця обережність повинна починатися з постійного державного моніторингу локальних впорядкованостей, які на перехідному етапі виникають на багатьох ділянках структури системи, та з централізації управління в ключових життєво важливих сферах на тлі децентралізації соціальних підсистем, здатних виробляти спектр можливих варіантів подальшого розвитку. Водночас потрібне посилення уваги до меж системи, адже вони в кризовому стані набувають максимальної відкритості, що спричиняє дисбаланс метаболізму і може виражатися у втраті значущої інформації, висококваліфікованих спеціалістів, інтелектуального потенціалу, фінансових ресурсів тощо. Інший варіант – посилення імпорту, причому в такому випадку це стосуватиметься не корисної інформації чи компетентностей, а елементів чужорідної культури, які можуть заважати вибудовуванню адекватного власній структурі й історії вектору розвитку. Але треба застерегти, що обмеження імпорту в таких умовах має досягатися не підвищенням ступеня закритості системи, а зосередженням на власних параметрах порядку.

Оскільки перехідний етап ще повністю не завершився для нашої країни, то ми зупиняємося на відповідній йому управлінській тактиці дещо докладніше. Так, на додачу до вказаних вище орієнтирів необхідна дезорганізація елементів, що з новими умовами втратили своє конструктивне значення, та підтримка соціально значущих інститутів, як освіта, наука, мистецтво, медицина тощо. Для кризового та перехідного періодів у розвитку нації важливою також є розробка і популяризація національної ідеї, оскільки без спільної ідеї чи ідеології не сформується єдине русло становлення оновленої

соціальної системи. Останнє має супроводжуватися посиленням контролю за дезінформацією та зменшенням інформаційного шуму.

Важливо підкреслити, що виписані тут специфічні рекомендації щодо державного управління на різних етапах розвитку суспільної системи побудовані на їх відповідності власним тенденціям самоорганізації, прихованим у структурі системи. А тому реалізація цих рекомендацій, по-перше, має значні шанси на ефективність, а по-друге – не зустрінатиме сильного супротиву окремих компонентів системи, що дозволить економити час, зусилля та інші ресурси.

Також є сенс сформулювати такий напрям оптимізації, як *збільшення різноманітності керівних впливів* (зауважимо, що це не означає збільшення їх сили або частоти). Механізм його дії наступний: з одного боку, керівні дії обмежують самоорганізаційні і активізують організаційні тенденції, але їх різноманітність спричиняє зворотній ефект, що і сприяє оптимізації їх співвідношення. Адже тільки за рахунок збільшення різноманітності керівних стимулів можна забезпечити обмеження різноманітності векторів самоорганізовуваної підсистеми (а це означає втримання рівня неупорядкованості в рамках ентропійного коридору).

Як на рівні науковців, так і політиками-практиками сьогодні активно обговорюється *можливість федералізації України* як потенційного напрямку оптимізації суспільно-політичного життя. При цьому висловлюється чимало думок щодо більшої привабливості і перспективності федеративного устрою замість унітарного. Переваги, які при цьому підкреслюються, зрозумілі, адже федерація – як це демонструє і досвід Великої Британії, Іспанії, Франції, Бельгії – дійсно наближує інститути влади до потреб різноманітних сегментів громадянського суспільства. Колективом науковців під керівництвом Ю. Римаренка¹ виділено такі переваги, які могла б отримати Україна від поступової федералізації:

- зміцнення державної єдності та збереження територіальної цілісності;
- запобігання відцентровим сепаратистським проявам;
- прискорення стабілізації в економіці;

¹ Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз : в 2-х кн. / за ред. Ю. Римаренка. – Книга 1. – Київ-Донецьк, 1998. – С. 319.

- перешкоджання відродженню “комунобільшовицького визиску”;
- полегшення переходу до демократичної правової держави;
- закріплення політичної та етнополітичної стабільності;
- забезпечення активної участі населення в політичних процесах на всіх рівнях влади;
- збереження самотності окремих етносів у складі народу України.

Україна дійсно має довгий перелік передумов для федералізації – це і поліетнічний склад населення з відповідною культурною неоднорідністю, і велика територія, і регіональні відмінності економічного розвитку, і певний досвід федералізації “в особі” Кримської автономії. Але, з другого боку, варто погодитись з Л. Шкляр, що в історичному русі Україна одразу формувалася як соборна держава на засадах унітаризму, а не федералізму, і пропаговані в різні часи українськими мислителями (наприклад, М. Драгомановим та М. Грушевським) ідеї федералізації безпосередньо проектувались не на українську, а на імперську дійсність. Тому для України створювати федеративний устрій, рухаючись у зворотному напрямі – від унітаризму до федерації – це безперечно крок назад, який “не посилюватиме, а послаблятиме державу, оскільки буде сприяти загостренню міжрегіональних відносин в країні через бюджетно-ресурсні та інші причини”¹. Напевно, слід зважати на те, що федеративний устрій не виступав атрактором для української нації протягом різних періодів її історичного розвитку і наврядчи його встановлення сьогодні можливе самоорганізаційним чином. А за княжих часів, навпаки, легалізований поділ Київської Русі на відносно автономні удільні князівства (які розпадалися на ще дрібніші) став однією з головних причин її розпаду і зникнення з карти феодального світу.

З другого боку, і на ці аргументи можлива відповідь прибічників ідеї федералізму, зокрема що “унітарність України перехідного періоду, отримавши своє конституційне опосередкування, неминуче стримуватиме процеси становлення і розвитку української нації та її державності” і що саме федеративність є найбільш сприятливим для України державним

¹ Шкляр Л. Є. Нація в умовах “розколотої” цивілізації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй / за ред. О. О. Рафальського (гол. ред.) та ін. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 215.

устроєм, через що її встановлення не слід відкладати на віддалену перспективу¹.

Питання щодо перспективності української федералізації має сукупність аргументів як “за”, так і “проти”², аналіз яких потребує виваженого підходу і спеціального дослідження.

Наразі однозначно можна сказати лише те, що достатньо осмислена і обґрунтована відповідь на це питання можлива лише після детального з’ясування внутрішніх тенденцій самоорганізації української національної спільноти та окремих її регіональних та етнічних сегментів. Як показав 1991 рік, імпульсивно змінити ситуацію не так важко, складніше убезпечитися від наступних сумнівів і жалкувань частини населення. Тому навіть якщо вибіркові емпіричні дослідження покажуть прихильність більшості громадян до ідеї федералізації, перед прийняттям кінцевого рішення в такому складному глобальному питанні безсумнівно необхідне проведення всенародного референдуму.

Отже, той або інший напрям оптимізації державного управління, що обговорюється в науковому чи політичному просторі країни, може забезпечити досягнення бажаної мети, а може й ні. Успіх у цьому випадку не є однозначно гарантованим. Але на основі проаналізованого матеріалу можна сформулювати загальні принципи, за умови дотримання яких можна підвищити ефективність функціонування виконавчої влади. Головними серед таких принципів, на нашу думку, є наступні:

– принцип необхідної різноманітності методів і форм державного управління та її залежності від розмаїття процесів, що відбуваються у громадянському суспільстві (різноманітність методів і форм державного управління повинна бути *не меншою* за різноманітність процесів самоорганізації громадянського суспільства);

– по інший бік названої закономірності знаходиться принцип диференціації державного впливу залежно від якості етапу розвитку національної системи (він має бути різним на стадії зародження (відродження), становлення, розвитку, досягнення стану зрілості, стабілізації, старіння і переходу до нового витку розвитку);

¹ Мухомор Л. М. Державність в контексті національно-культурного відродження України (світоглядний аспект) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – С. 147.

² Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Ю. Шаповал (керівник авт. кол.) [та ін.]. – К. : Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1997. – С. 158-165.

— принцип резонансного збудження системи, який посилюється принципом інерції (згідно останнього, почавши розвиватися в певному напрямі, система набуває самоорганізаційної схильності продовжувати розвиток саме за цим вектором, і його зміна потребуватиме чималих управлінських зусиль);

— принцип послідовності розвитку, який наголошує на своєчасності ініціюючого впливу (послідовність розвитку означає, що ані в природі, ані в соціумі ніщо не може відбутися раніше, аніж для цього сформується необхідні передумови);

— принцип узгодження короткотривалих параметрів порядку із довготривалими в державному управлінні – його врахування особливо важливо для формування ефективно діючого законодавства (адже найбільш ефективно закони діють тоді, коли їх творчість побудована на обов'язковому узгодженні з параметрами довготривалими).

Керуючись перерахованими управлінськими принципами, пов'язаними з ініціацією дії тих чи інших параметрів порядку, притаманних самій системі, слід пам'ятати, що фактори оточення також здійснюють вплив на всі процеси соціальної самоорганізації. Тому для збільшення ефективності державного управління необхідно враховувати і принципи *впливу зовнішнього середовища*, зокрема:

— принцип кумулятивного впливу зовнішніх умів, які виступають керівними параметрами національної самоорганізації і відповідно визначають її допустимі межі;

— принцип відповідності систем вимогам зовнішнього середовища, адже будь-яка система може тривалий час проявляти тільки ті властивості, які вимагає чи дозволяє оточення, прояви ж інших властивостей швидко згасають.

І на довершення. Надзвичайна складність і динамічність сучасного світу позбавляє можливості, формулюючи принципи оптимізації, обмежитись лише теперішнім – необхідна також орієнтація на перспективу. На цьому етапі становлення соціального організму України пріоритетною є стабілізація суспільно-політичного життя, і саме на це нині мають бути спрямовані зусилля органів виконавчої влади. Але при цьому необхідно враховувати, що наступним кроком повинна стати активізація інноваційної діяльності. *Принцип соціально-інноваційної орієнтації системи і процесу державного управління*

постає в горизонті найближчого майбутнього провідним за умови, звичайно, успішного виконання завдання стабілізації. Адже саме інновації, закріпившись у соціальній реальності, набувають значення структур-атракторів, які притягують майбутнє в теперішнє. У зв'язку з останнім важливого значення набуває державна підтримка соціально-конструктивних інновацій і протидія інноваціям патологічного характеру. Причому реалізація цих функцій вимагає інноваційної орієнтації змісту і методики реалізації державного управління в усіх видах діяльності: інформаційно-аналітичній, проектно-нормативній, організаційно-виконавчій, оцінно-контрольній. Для цього необхідний тісний взаємозв'язок державного управління з наукою, організація інноваційної підготовки державних діячів¹, розвиток креативного менеджменту². Зрештою, відхід від шаблонного відтворення звичних зразків на користь інноваційності і креативного менеджменту має стати провідним орієнтиром ефективного управління державою інформаційної епохи.

8.5. ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ ЯК ШЛЯХ ПОСИЛЕННЯ ЯКОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМУ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ (ВЛАДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА)

Оптимальна організація влади забезпечує ефективне керівництво життєдіяльністю народу на усіх рівнях соціального організму країни. Децентралізація влади на рівень територіальних громад та обраних ними інституцій вимагає формування повноцінної системи місцевого самоврядування. **Децентралізація** (від лат. “де-” – префікс, що означає скасування, припинення, і “centralis” – серединний, центральний) – процес розширення і зміцнення прав та повноважень адміністративно-територіальних одиниць (областей, автономій, республік – суб'єктів федерації та ін.) або нижчих органів та

¹ Романов В. Л. Вызов и дискурс социальной инноватики государственного управления // Материалы Международного форума “Проекты будущего: междисциплинарный поход”, 16-19 октября 2006 г. Звенигород [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spkurdyumov.narod.ru/Romanov555.htm>.

² Князева Е. Н. Вращивать социальные инновации – значит управлять креативно // Материалы Международного форума “Проекты будущего: междисциплинарный поход”, 16-19 октября 2006 г. Звенигород [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spkurdyumov.narod.ru/Knyazeva36.htm>.

організацій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру.

Децентралізація, як правило, здійснюється цілеспрямовано з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також втілення у життя специфічних регіонально-локальних програм.

Розрізняють два типи децентралізації: адміністративну (бюрократичну) і демократичну. Децентралізація адміністративна (інститут намісництва) означає розширення компетенції місцевих адміністративних органів, які діють у межах цієї компетенції самостійно і до певної міри незалежно від центральної влади, хоча і призначаються центральним урядом. Цей тип децентралізації означає по суті “не децентралізацію, а деконцентрацію влади” (М. Драгоманов).

Демократична децентралізація передбачає створення розгалуженої системи місцевого самоврядування, коли місцеві справи вирішуються не представниками центрального уряду, а особами, обраними населенням.

У сучасному світі децентралізація є органічним поєднанням окремих елементів вищезазначених типів, а також елементів централізму. Як правило, вона втілюється у моделях, що враховують історичний досвід і національні традиції певних держав.

У федеративних державах (Німеччина, США, Швейцарія та ін.) децентралізація полягає у поєднанні зовнішньої цілісності з внутрішньою різноманітністю на рівні місцевого самоврядування (штати, землі, кантони та ін. з внутрішньою диференціацією форм і розмаїттям у системах управління), а розподіл функцій і компетенції між федеральним урядом і місцевими структурами є суттєвим елементом у системі поділу та балансу влади.

В унітарних державах (Франція, Швеція, Японія та ін.) децентралізація втілюється шляхом встановлення кількох адміністративних рівнів. Скажімо, у Швеції таких рівнів 3 (держава, лени, комуни), у Франції – 4 (держава, регіони, департаменти, комуни). Причому французька модель децентралізації (запроваджена 1982 року) за порівняно короткий термін дозволила досягти необхідної рівноваги між вищезазначеними адміністративними рівнями і водночас між центром (владою, призначеною в особі префекта) й місцевими органами (владою, обраною населенням) і таким чином подолати

надмірну централізацію із збереженням унітарності.

Попри всі відмінності, притаманні різним моделям, децентралізації властиві спільні сутнісні ознаки, що водночас виступають її основоположними принципами: незалежність від форми державного устрою; чітке законодавче розмежування функцій та повноважень між різними рівнями управління; цілеспрямований розвиток розгалуженої системи місцевого самоврядування; невтручання держави у сферу суверенних прав земель, областей, регіонів (“суверенітет народу”); подолання патерналізму через запровадження принципів діалогу і співпраці на різних рівнях соціального управління; самостійність місцевих органів влади у фінансовій сфері, фінансова підтримка органів місцевого і регіонального самоврядування з боку держави; законодавче закріплення горизонтальних і вертикальних взаємовідносин у сфері соціального управління.

У сукупності вищезазначені принципи, в разі їх практичного втілення у життя, постійного розвитку і вдосконалення, забезпечують децентралізоване прийняття рішень, що, як зафіксовано у *Всесвітній декларації місцевого самоврядування*, “зменшує перевантаження центру, а також поліпшує та прискорює урядові дії, надає життєвості новим інститутам і збільшує ймовірність того, що створені служби за сприятливих умов підтримуватимуться і розвиватимуться”¹.

В Україні процес децентралізації як явище, характерне для сфери державного управління, перебуває у стадії становлення. Її основними завданнями, що поступово реалізуються у чинному законодавстві, є розподіл функцій між центральними інституціями та місцевим самоуправлінням, між Кабінетом Міністрів і міністерствами; зростання ролі децентралізації як чинника подолання надмірної централізації та принципу здійснення управління на основі забезпечення його об’єктивних закономірностей; досягнення необхідного для українського суспільства рівня забезпеченості правовими гарантіями та юридичними механізмами державного управління, що мають бути

¹ Всесвітня Декларація “Про місцеве самоврядування” // Місцеве самоврядування. – 1997. – № 1-2. – С. 95-97.

закладені у нормах права¹.

Однак, цим проблема децентралізації влади не вичерпується (мається на увазі передача її частини від органів державного управління на користь органів місцевого самоврядування), оскільки визріває потреба передати її частку на рівень органів самоорганізації населення.

Органом самоорганізації населення є громада, представницька форма місцевого самоврядування, яка утворюється населенням мікротериторії для самостійного вирішення питань місцевого значення на основі законів і прийнятих відповідно до них локальних нормативних актів, з використанням власних та залучених матеріальних і фінансових ресурсів. Це самостійна ланка системи місцевого самоврядування, яка має свої завдання і цілі, функції та повноваження.

Органами самоорганізації населення можуть бути будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети. Роль органів самоорганізації населення визначається, насамперед, тим, що вони обираються місцевими жителями (представницький аспект), об'єднаними за ознакою спільного проживання на певній території (територіальний аспект), для виявлення та реалізації їхніх спільних інтересів (інтелектуально-вольовий аспект) і мають часткові повноваження, делеговані їм місцевими радами (організаційно-правовий аспект), а також певні повноваження щодо володіння, користування і розпорядження майном, яке є комунальною власністю відповідної територіальної громади (майновий аспект).

Основними завданнями органів самоорганізації населення є створення умов для участі жителів у вирішенні питань місцевого значення у межах Конституції і законів України; задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів

¹ Воронкова В. Г. Менеджмент у державних організаціях : навч. посіб. – К. : Професіонал, 2004. – 256 с. ; Гурне Б. Державне управління / пер. з франц. – К. : Основи, 1993. – 165 с. ; Державне управління в Україні: централізація і децентралізація : монографія / відп. ред. Н. Р. Нижник ; кол. авт. : В. Б. Авер'янов, І. А. Грицяк, С. Д. Дубенко та ін. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 448 с. ; Державне управління : навч. посібник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с. ; Державне управління: теорія і практика : монографія / за заг. ред. В. Б. Авер'янова ; кол. авт. : В. Б. Авер'янов, В. М. Шаповал, Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко та ін. – К. : Юрінком – Інтер, 1998. – 431 с. ; Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми : монографія / за ред. В. М. Князева ; кол. авт. : В. М. Князев, І. Ф. Надольний, М. І. Мельник та ін. – К. : Вид-во НАДУ: Міленіум, 2003. – 320 с. ; Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. – Луцьк : Ред.-вид. відд. "Вежа" Вол. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 558 с.

шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг; участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм.

Органи самоорганізації населення відрізняються від інших *органів місцевого самоврядування* за своєю юридичною природою та специфікою здійснюваних ними функцій. На відміну від місцевих рад, яким притаманні якості й риси державницького характеру, функції органів самоорганізації населення у повному обсязі мають громадську форму і самоврядову природу, характеризуються непідкріпленістю силою державного примусу, не мають власних державно-владних повноважень, але у певних випадках можуть звертатися до сили та авторитету органів місцевого самоврядування або державних органів.

Громадський та самоврядний характер органів самоорганізації населення виражається у тому, що вони максимально наближені до громадян, які їх сформували; утворюються з дозволу місцевих рад і за ініціативою місцевих жителів на основі їх добровільного волевиявлення; мають громадсько-самоврядний характер, зумовлений природою основного джерела їх функцій і повноважень; діють від імені певного територіального мікроколективу, який доручив їм здійснювати самоврядування за певним колом питань місцевого відання, а не від імені держави, ніби “орендуючи” владні повноваження у відповідних органів місцевого самоврядування на час виконання деяких своїх завдань і функцій на певній території; несуть відповідальність тільки за здійснення ініціатив громадян за місцем проживання; для здійснення ініціатив громадян мають право володіння об'єктами комунальної власності, фінансовими ресурсами та самостійно розпоряджатися ними, бути юридичними особами; вирішують переважно питання, пов'язані із задоволенням соціально-економічних, культурних інтересів місцевого населення (організація дозвілля, проведення робіт з благоустрою, озеленення та утримання в належному стані дворів, вулиць, площ, здійснення контролю за належною експлуатацією та організацією обслуговування населення підприємствами, установами, організаціями соціально-побутового сектора тощо).

Органи самоорганізації населення мають також великий потенціал з огляду на їх участь у розгляді скарг, заяв та пропозицій громадян, оперативного волевиявлення громад, думки щодо тих чи інших рішень органів влади та управління.

+

Вони входять з клопотаннями до відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування про надання допомоги інвалідам, ветеранам війни і праці, малозабезпеченим громадянам та іншим особам, які потребують соціальної допомоги; сприяють правоохоронним органам у здійсненні заходів, спрямованих на дотримання законності, забезпечення правопорядку, запобігання правопорушенням серед неповнолітніх; скликають збори громадян за місцем проживання для обговорення питань, що належать до їх відання тощо.

Органи самоорганізації населення самостійно визначають напрями і види своєї діяльності відповідно до положень про ці органи. З питань, віднесених до їх компетенції, вони можуть приймати рішення організаційно-розпорядчого характеру. Органи самоорганізації населення обираються на строк повноважень відповідної ради, якщо інше не передбачено рішенням ради чи положенням про органи самоорганізації населення. Територія діяльності органів самоорганізації населення визначається відповідною місцевою радою або її виконкомом, виходячи з соціально-економічної цілісності території та з урахуванням пропозицій самих громадян.

Повноваження органів самоорганізації населення можуть припинятися достроково, зокрема у разі невиконання рішень місцевої ради, її виконкому, загальних зборів громадян або невиконання своїх повноважень, а також саморозпуску. Рішення про дострокове припинення повноважень органу самоорганізації населення приймається загальними зборами громадян, які утворили цей орган, або відповідною радою. Органічно доповнюючи систему органів місцевого самоврядування та сприяючи ефективному здійсненню функцій територіальних громад, органи самоорганізації населення мають на меті забезпечення скорочення розриву між державою та суспільством: вони розширюють соціальну основу самоврядування, сприяють реалізації жителями, членами територіальних громад, їх конституційних прав на участь в управлінні державними та громадськими справами. Права, статус, порядок організації та діяльності органів самоорганізації населення визначаються Законами України “Про місцеве самоврядування в Україні” (1997) та “Про органи самоорганізації населення” (2001)¹.

¹ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2002. – Т. 4 : Н-П. – 720 с.

8.6. НАЦІОНАЛЬНЕ І ГЛОБАЛЬНЕ В АДАПТАЦІЇ СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ УКРАЇНИ ДО СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ

Пріоритетність курсу європейської та євроатлантичної інтеграції України, визначеного Верховною Радою, Президентом та Урядом України, підготовка нової базової Угоди між Україною та ЄС, яка замінить Угоду про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною, вимагають дослідження змісту та напрямків сучасних євроінтеграційних процесів у різних соціальних організаціях. Особливої уваги потребує вивчення закономірностей становлення та розвитку системи саморегуляції в Європейському Союзі з метою їх використання в процесі європейської інтеграції України. Передусім, йдеться про забезпечення відповідності внутрішньої політики країни існуючим європейським стандартам і цінностям. Як зазначив Президент України Віктор Ющенко в своєму зверненні до українського народу: "Наш шлях у майбутнє – це шлях, яким іде Об'єднана Європа. Ми з її народами належимо до однієї цивілізації, поділяємо одні цінності. ... Європейські стандарти стануть нормою у соціальному житті, економіці і українській політиці. Кожен крок до Європи – це нові можливості для мільйонів українців"¹.

До вивчення проблем реалізації європейського покликання України, розвитку процесів європейської інтеграції звертається все більше дослідників. Тільки за останні роки побачили світ монографії І. Грицяка², В. Горбатенка³, В. Копійки⁴, І. Тодорова⁵, захищено ряд кандидатських та докторських дисертацій⁶. В них ґрунтовно досліджується стан сучасного суспільно-політичного

¹ Звернення Президента України Віктора Ющенка до українського народу 23 січня 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/134.html>.

² *Грицяк І. А.* Європейське управління: теоретико-методологічні засади: монографія – К.: Вид-во "К. І. С.", 2006. – 398 с.

³ *Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми / за ред. В. П. Горбатенка: монографія. – К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2006. – 332 с.*

⁴ *Копійка В. В.* Європейський Союз: досвід розширення і Україна. – К.: Юридична думка, 2005. – 448 с.

⁵ *Тодоров І. Я.* Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти: монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 268 с.

⁶ *Андрущенко Т. В.* Європейська політика України: проблеми формування та реалізації (політологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 19 с.; *Коваль В. С.* Становлення та розвиток Європейського Союзу: історико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2003. – 19 с.; *Ляшенко О. О.* Інтеграція України у Європейські та Євроатлантичні структури (90-і роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 215 с.

+

розвитку України в контексті її потенційних можливостей щодо входження в Європейський Союз, а також провідні тенденції історії і розвитку Європейського Союзу. Однак, автори більшою мірою досліджують ці проблеми крізь призму вивчення та висвітлення механізмів організації суспільства, залишаючи поза увагою чинники самоорганізації.

Між тим, для України, як демократичної країни, саме саморегулятивні принципи суспільного розвитку мають вирішальне значення в досягненні нею прагнення стати повноправним членом ЄС. На цьому шляху Україні потрібно вирішити проблему зміни підходів до управління – регуляції соціальним організмом. Як зазначає академік В. Андрущенко, існує нагальна “потреба в новій соціальній організації, яка б базувалася на пріоритетах сталого людського розвитку”¹. При цьому не йдеться про те, щоб віднайти якийсь свій, “неповторний шлях модернізації суспільства”. В сучасних умовах це абсолютно невиправдано. Стратегія оновлення і розвитку України повинна мати випереджальні орієнтири, враховувати не лише нинішні реалії, а й новітні тенденції суспільного розвитку. Саме тому увага дослідників прикута до Європейського Союзу. ЄС – це великомасштабна соціальна система, безпрецедентна в історії. ЄС – це велике нове соціальне утворення з новою формою системи саморегуляції.

Одним із основних чинників сучасного розвитку Європейського Союзу є наявність чіткої, збалансованої політичної і економічної системи, що передбачає продукування та поширення в європейських суспільствах найбільш важливих для самоорганізації ідей, а також пропозицій щодо методів їх здійснення. Європейський Союз уже давно перестав бути суто економічним об’єднанням держав. Одним із головних “стовпів”, на яких він ґрунтується, є загальноєвропейські традиції демократичного існування та спрямування діяльності владних інститутів на забезпечення, передусім, інтересів кожного окремого індивіда.

Україна сьогодні не готова за багатьма параметрами до інтеграції у Європейський Союз, оскільки система політичних та економічних відносин, створена в нашій країні, поки що не

¹ Андрущенко В. П. Організоване суспільство: проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. – К. : ТОВ “Атлант ЮЕМСі”, 2006. – С. 255.

відповідає його вимогам. Ці вимоги були сформульовані на засіданні Європейської Ради 21-22 червня 1993 року в Копенгагені і стосуються політичних та економічних засад, а також готовності виконувати належні зобов'язання і включають в себе:

– стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин (*політичні критерії*);

– наявність дієвої ринкової економіки та здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС (*економічні критерії*);

– здатність взяти на себе зобов'язання, що випливають з членства в ЄС, у тому числі неухильне дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу, включно з повним прийняттям *acquis communautaire* (*членські критерії*).

Саме такі настанови містить *acquis communautaire* – правова система Європейського Союзу, включно з актами законодавства Європейського Союзу (але не обмежуючись ними), прийнятими у межах Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики в сфері безпеки і Спільної політики в сфері юстиції та внутрішніх справ¹.

“Копенгагенські критерії” є тим комплексом стандартів функціонування та розвитку Європейського Союзу, який надає можливість йому виходити на все більш досконалі форми функціонування соціального організму. Досягнення цих стандартів розвитку для України є першочерговим завданням в реалізації її європейських прагнень. Це її нинішнє “національне завдання”. В цьому контексті ми можемо говорити про процес “європеїзації” системи саморегуляції України.

У контексті перспективи входження української нації до глобального європейського простору важливим є погляд на національне та універсальне не як на взаємозаперечуючі, а як на взаємозумовлюючі простори, адже національне (особливо у процесі глобалізації) з необхідністю інтегрується в універсальне, останнє ж втілюється в національних формах буття. Співвідношення національного й універсального, таким чином,

¹ Петров Р. А. Понятіе “*acquis communautaire*” в праве Европейского Союза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.liga.kiev.ua/1_doc2.nsf/alldocWWW/E0B3980CF70EF472C2256BDC00319805!OpenDocument.

має характер доконечного раціонального зв'язку¹.

Європеїзація системи саморегуляції України через процес європейської інтеграції має передбачати, насамперед, упровадження європейських стандартів, а вже потім – їх конкретизацію і розвиток в системі саморегуляції Європейського Союзу.

Як визначено в Законі України “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”², наближення нормативно-правового поля України до європейського здійснюється в такій послідовності:

- визначення актів *acquis communautaire*, які регулюють правовідносини у відповідній сфері;

- переклад визначених актів українською мовою;

- здійснення комплексного порівняльного аналізу регулювання правовідносин у відповідній сфері в Україні та в Європейському Союзі;

- розроблення рекомендацій щодо приведення законодавства України у відповідність до *acquis communautaire*;

- проведення економічного, соціального та політичного аналізу наслідків реалізації рекомендацій;

- визначення переліку законопроектних робіт;

- підготовка проектів законів України та інших нормативно-правових актів, включених до переліку законопроектних робіт, та їх прийняття;

- моніторинг імплементації актів законодавства України.

Наразі зобов'язання, які ми взяли на себе у процесі європейської інтеграції, не виконані повною мірою. Боротьба з корупцією, забезпеченням незалежності судової влади та виконання соціальних реформ є проблемами, що потребують негайного вирішення. Певні внутрішні чинники – протистояння всередині владних структур, брак кадрового та фінансового забезпечення – також є першочерговими завданнями на шляху до євроінтеграції. Не викликає сумніву і важливість реформ в Україні: економічної, судової, завершення конституційної реформи, що має забезпечити становлення належної системи стримувань і противаг.

¹ *Гринів О. О.* Національне та універсальне у суспільному бутті людини в концепціях української еміграції : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 1999. – С. 4.

² Закон України “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” від 18.03.2004 // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 29. – Ст. 367.

Як відомо, суспільна організація поєднує в собі як елементи керування з боку владних структур, так і елементи самоорганізації – константи громадянського суспільства. Для соціального організму України на її шляху до європейських стандартів більше притаманні елементи керування з боку владних структур. Громадянське суспільство тільки народжується. Хоча розвиток держави на сучасному етапі засвідчує тенденцію до розширення участі громадянських структур в управлінні різними сферами суспільного життя, а також їхній все більший вплив на процеси державотворення і полікотворення. Все це створює передумови до збільшення елементів самоорганізації в суспільній організації країни.

Європейська інтеграція в країнах ЄС спричинила процес децентралізації, який зумовив зміцнення місцевої і регіональної демократії в державах-членах ЄС. Принцип субсидіарності при ухваленні рішень в ЄС спрямований на забезпечення такого механізму ухвалення рішень, який був би якомога ближчим до громадян, передбачав би постійну перевірку обґрунтованості дій Союзу з огляду можливостей, що існують на національному, регіональному та місцевому рівнях.

Подальший розвиток європейської інтеграції спрямований на те, щоб ЄС в новій моделі був не лише актом “волі” держав, але і їхніх громадян. Самміт країн – членів ЄС в Лісабоні ще раз це засвідчив. Лісабонський Договір повинен підсилити здатність ЄС до діяльності через розширення гамми внутрішніх ініціатив, ефективнішого досягнення мети та формування політики з урахуванням думки громадян, а також покращення функціонування інституцій ЄС.

Таким чином, закономірності саморегуляції соціального організму України повинні відповідати принципам оптимізації системи саморегуляції ЄС. При цьому слід пам’ятати, що ні ЄС, ні Україна як національна держава не є статичними поняттями, а є живими організаціями, які перебувають у постійному розвитку.

“Європеїзувати” систему саморегуляції України означає, з одного боку, створити здатність до її інтеграції до ЄС, з другого боку – “вивести” країну на більш досконалі форми функціонування її соціального організму, завдяки “входженню” в систему соціального організму ЄС .

Література до розділу

1. *Абдеев Р. Ф.* Философия информационной цивилизации. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 336 с.
2. Аналітичне дослідження “Доступ до справедливого суду у програмах партій і блоків та висловлюваннях їхніх представників” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.org.ua/files/Sud/usv_vyb_res.pdf.
3. *Андрущенко В. П.* Організоване суспільство: проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть : досвід соціально-філософського аналізу. – К. : ТОВ “Атлант ЮЕмСі”, 2006. – 502 с.
4. *Андрущенко Т. В.* Європейська політика України: проблеми формування та реалізації (політологічний аналіз) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 19 с.
5. *Арістотель.* Политика // Арістотель. Соч. : в 4-х томах. – Т. 4. – М. : Мысль, 1984.
6. *Атаманчук Г. В.* Государственное управление (организационно-функциональные вопросы) : учеб. пособие. – М. : ОАО “НПО “Экономика”, 2000. – 302 с.
7. *Бейлі К. Д.* Нові системні теорії в системі соціології. – Албані, 1994. – 121 с.
8. *Богданов А. А.* Всеобщая организационная наука. Тектология : в 2 томах. – М. : Экономика, 1989. – Т. 2. – 351 с.
9. Висновок експерта Ради Європи, заступника генерального секретаря Міжнародної асоціації суддів Джакомо Оберто (суддя м. Турін, Італія) щодо “Концепції удосконалення судового устрою та забезпечення справедливого судочинства в Україні відповідно до європейських стандартів”, розробленої Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права (Проект – 13 лютого 2006 р., схвалений Національною комісією на 5 пленарному засіданні 14 лютого 2006 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://minjust.gov.ua/files/visn_22_03_06_1.
10. *Воронкова В. Г.* Менеджмент у державних організаціях : навч. посіб. – К. : Професіонал, 2004. – 256 с.
11. *Воронкова В. Г.* Муніципальний менеджмент : навч. посіб. – К. : Професіонал, 2004. – 248 с.
12. Всесвітня Декларація “Про місцеве самоврядування” // Місцеве самоврядування. – 1997. – № 1-2. – С. 95-97.
13. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права : пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
14. *Георгіца А. З.* Конституційне право зарубіжних країн : підручник. – Тернопіль : Астон, 2003. – 432 с.
15. *Гнилорыбов В. В., Тихонов В. В.* Государственное управление и местное самоуправление в Украине : учебное пособие. – Луганск : Изд-во СНУ им. В. Даля, 2004. – 376 с.
16. *Грееф Г.* Общественный прогресс и регресс. – С-Петербург : Типография Ю. Н. Эрлих, 1896. – 336 с.

17. *Гринів О. О.* Національне та універсальне у суспільному бутті людини в концепціях української еміграції: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 1999. – 191 с.
18. *Грицяк І. А.* Європейське управління: теоретико-методологічні засади: монографія – К.: Вид-во “К. І. С.”, 2006. – 398 с.
19. *Гурне Б.* Державне управління; пер. з франц. – К.: Основи, 1993. – 165 с.
20. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. 1: А–З. – М.: Русский язык, 1989. – 812 с.
21. *Дейко Ж. О.* Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження: монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2007. – 360 с.
22. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація: монографія / відп. ред. Н. Р. Нижник; кол. авт.: В. Б. Авер’янов, І. А. Грицяк, С. Д. Дубенко [та ін.]. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 448 с.
23. Державне управління: навч. посібник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко; за ред. А. Ф. Мельник. – К.: Знання-Прес, 2003. – 343 с.
24. Державне управління: теорія і практика: монографія / за заг. ред. В. Б. Авер’янова; кол. авт.: В. Б. Авер’янов, В. М. Шаповал, Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко [та ін.]. – К.: Юрінком – Інтер, 1998. – 431 с.
25. Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми: монографія / за ред. В. М. Князєва; кол. авт.: В. М. Князєв, І. Ф. Надольний, М. І. Мельник [та ін.]. – К.: Вид-во НАДУ: Міленіум, 2003. – 320 с.
26. *Дубенко С. Д.* Державна служба і державні службовці в Україні: навч.-метод. посібник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Н. Р. Нижник. – К.: Ін Юре, 1999. – 244 с.
27. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Ю. Шаповал (керівник авт. кол.) та ін. – К.: Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1997. – 212 с.
28. Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми / за ред. В. П. Горбатенка: монографія. – К.: ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2006. – 332 с.
29. Європейська хартія про закон про статус суддів від 10 липня 1998 року // Бойко В., Євдокимов В., Юлдашев О. Право людини на правосуддя (Судове право України): навч. посіб. – К.: Варта, 2003. – 256 с.
30. *Журавський В. С., Серьогін В. О., Ярмиш О. Н.* Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: підручник. – К.: Концерн “Видавничий дім “Ін Юре”, 2003. – 672 с.
31. Закон України “Про державну службу” від 16 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52.
32. Закон України “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” від 18.03.2004 // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 29. – Ст. 367.
33. Закон України “Про місцеве самоврядування” від 21.05.1997 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24.

34. Закон України “Про місцеві державні адміністрації” від 09.04.1999 // Голос України. – 1999. – 12 трав.
35. Закон України “Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України” від 18.03.2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 15. – Ст. 1026.
36. Закон України “Про службу в органах місцевого самоврядування” від 07.06.2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 26.
37. Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3018-14>.
38. Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку: матеріали міжвузівської наукової студентської конференції / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) та ін. – К., 2000. – Випуск 1. – 208 с.
39. Законодавство: проблеми ефективності / редакційна колегія: В. Б. Авер’янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1995. – 230 с.
40. Законодательная техника / под ред. Д. А. Керимова. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – 142 с.
41. Звернення Президента України Віктора Ющенка до українського народу 23 січня 2005 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/134.html>.
42. Кадзума Татеиси. Вечный дух предпринимательства. – К.: УКРЗАКОРДОНСЕРВИС, 1992. – 204 с.
43. Керимов Д. А. Законодательная техника: научно-методическое и учебное пособие. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА М., 1998. – 127 с.
44. Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 141-155.
45. Ківалов С. В., Біла Л. Р. Організація державної служби в Україні: навчально-методичний посібник. – Одеса: Юридична література, 2002. – 328 с.
46. Князева Е. Н. Вращивать социальные инновации – значит управлять креативно // Материалы Международного форума “Проекты будущего: междисциплинарный поход”, 16-19 октября 2006, г. Звенигород [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spkurdyumov.narod.ru/Knyazeva36.htm>.
47. Коваль В. М. Апеляційні суди в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2004. – 19 с.
48. Коваль В. С. Становлення та розвиток Європейського Союзу: історико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2003. – 19 с.
49. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: монографія. – К.: Факт, 2002. – 260 с.
50. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Державне будівництво і місцеве самоврядування: навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 304 с.
51. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник [Текст]; АН СССР. Ин-т философии. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Наука, 1975. – 720 с.
52. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
53. Концепція адміністративної реформи в Україні. – К., 1998. – 62 с.

54. Концепція стратегії розвитку України у XXI столітті: консервативна модель / авт. кол. : Г. В. Щокін (кер.), О. В. Бабкіна, В. М. Бебик [та ін.]. – К. : МАУП, 2003. – 40 с.
55. *Копійка В. В.* Європейський Союз: досвід розширення і Україна. – К. : Юридична думка, 2005. – 448 с.
56. *Кравченко В. В., Пітцик М. В.* Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні (основи муніципального права): навчальний посібник. – К. : “Арарат-Центр”, 2001. – 176 с.
57. *Крупчан О. Д.* Організація виконавчої влади: монографія. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 132 с.
58. *Курас І.* Державна етнонаціональна політика в умовах становлення відкритого суспільства // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник / І. Ф. Курас (ред.). – К. : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – С. 3-12.
59. *Лазор О. Д.* Основи місцевого самоврядування: навчальний посібник. – 3-тє вид., доп. і перероб. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 432 с.
60. *Лазор О. Я., Лазор О. Д.* Місцеве управління: поняття, терміни, визначення: словник-довідник. – Львів : ЛРІДУ У АДУ, 2003. – 366 с.
61. *Лісничий В. В.* Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн. – Харків : Торнадо, 2001. – 352 с.
62. *Ляшенко О. О.* Інтеграція України у Європейські та Євроатлантичні структури (90-і роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 215 с.
63. *Макаренко Г.* “Суд над суддею?” [Інтерв’ю із Заступником Міністра юстиції України І. Ємельяною] // Юридичний вісник України. – 2006. – № 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yuricom.kiev.ua/main/uvu-publ-details.php?lang=ua&Parameter=PB-1def2f9>.
64. *Малиновський В. Я.* Державне управління: навч. посіб. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Вол. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 558 с.
65. Материалистическая діалектика: в 4 т. – Т. 3: Проблема розвитку в современных науках / под общ. ред. Л. Ф. Ильичева. – М. : Наука, 1985. – 388 с.
66. *Мельник М.* Суд на владному роздоріжжі // Дзеркало тижня. – 2005. – № 27 (555). – 16-29 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?d=610&i=&w=r>.
67. *Мухомор Л. М.* Державність в контексті національно-культурного відродження України (світоглядний аспект): дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – 169 с.
68. Наказ Державної судової адміністрації України “Про затвердження Положення про формування кадрового резерву на посади суддів місцевих та апеляційних судів” від 04.07.2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 34. – Ст. 2444.
69. Наказ Державної судової адміністрації України “Про затвердження Положення про порядок кваліфікаційної атестації суддів” від 04.07.2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 34. – Ст. 2445.
70. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз: в 2 кн. / за ред. Ю. Римаренка. – Книга 1. – Київ-Донецьк, 1998. – 391 с.

71. *Нерсисянц В. С.* Личность и государство в политико-правовой мысли (Из истории идей). – М. : Знание, 1980. – 76 с.
72. *Новгородцев П.* О путях и задачах русской интеллигенции // Из глубины : сборник статей о русской революции С. А. Аскольдов, Н. А. Бердяев, С. А. Булгаков и др. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С. 204-221.
73. *Оболенський О. Ю.* Державна служба : навч. посібник. – К. : КНЕУ, 2003. – 344 с.
74. *Озірська С. М., Полянський Ю. Д.* Система державної служби європейських країн: Велика Британія, Російська федерація, Україна, Французька Республіка : науково-аналітичне дослідження. – К. : УАДУ, 1999. – 168 с.
75. Окрема думка судді Конституційного Суду України стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі про внесення змін до статей 76, 78, 81 та інших Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/p0062?lang=0&rej=0&pf5511=33850&pf5921=678>.
76. Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку : навч. пос. / Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, Н. Г. Плахотнюк та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2003. – 288 с.
77. *Осетинський А.* Утвердження авторитету суду у контексті судової реформи // Право України. – 2006. – № 4. – С. 3-10.
78. Основи демократії : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій. – К. : Вид-во “Ай Бі”, 2002. – 684 с.
79. *Петров Р. А.* Понятие “*acquis communautaire*” в праве Европейского Союза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.liga.kiev.ua/l_doc2.nsf/alldocWWW/E0B3980CF70EF472C2256BDC00319805!OpenDocument.
80. *Погорілко В., Федоренко В.* Суб’єкти конституційно-правових відносин: поняття, ознаки, види // Право України. – 2002. – № 10. – С. 3-9.
81. Популярный энциклопедический словарь / гл. ред. А. П. Горкин. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1999. – 1583 с.
82. *Рабинович П. М.* Основи загальної теорії держави та права : навч. посіб. – К. : ІСДО, 1995. – 156 с.
83. Рекомендація № (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам “Незалежність, дієвість та роль суддів” від 13 жовтня 1994 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r\(94\)12.htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r(94)12.htm).
84. *Розумний М.* 2007: рік позиційної боротьби // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news_print/2006/12/18/52459.html.
85. *Романов В. Л.* Вызов и дискурс социальной инноватики государственного управления // Материалы Международного форума “Проекты будущего: междисциплинарный поход”, 16-19 октября 2006 г. Звенигород [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spkurdyumov.narod.ru/Romanov555.htm>.
86. *Романов В. Л.* Социальная самоорганизация и государственность. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – 236 с.
87. Спорные вопросы в истолковании политической теории марксизма // Труды русских ученых за границей. – Т. 1. – Берлин, 1922. – 230 с.

88. Територіальна організація влади в Україні: статус і повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування / за заг. ред. А. П. Зайця. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2002. – 928 с.
89. *Ткачев П. Н.* Сочинения : в 2 т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1975. – 656 с.
90. *Тодоров І. Я.* Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти : монографія. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 268 с.
91. *Трубецкой Е. Н.* Анархия и контрреволюция. – М., 1917.
92. Указ Президента України “Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України” від 8 лютого 2005 року [Електронний ресурс]. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=208%2F2005>.
93. *Футей Б.* Становлення правової держави: Україна 1991-2001 рр. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 228 с.
94. *Чиркин В. Е.* Государственное управление. – М. : Юрист, 2002. – 320 с.
95. *Шкляр Л. Є.* Нація в умовах “розколотої” цивілізації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй / за ред. О. О. Рафальського (гол. ред.) [та ін.]. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 207-219.
96. *Югай Г. А.* Общая теория жизни. – М. : Мысль, 1985. – 256 с.
97. *Юков М. К.* Место юридической техники в правотворчестве // Правоведение. – 1979. – № 5. – С. 3-13.
98. Юридична енциклопедія : в 6-ти т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2002. – Т. 4: Н-П. – 720 с.
99. *Guerin D.* Anarchismus: Begriff und Praxis. – 8. Aufl. – Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag, 1967. – 164 S.
100. Judgment of The European Court of Human Rights: Findlay v. the United Kingdom, 25 February 1997, Published in Reports of Judgments and Decisions, 1997-I [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cirp.org/library/legal/A_v_UK1998.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Завершено дослідження, у ході якого колектив молодих науковців Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова поставив за мету обґрунтувати існування специфічного процесу, що охоплюється терміном “саморегуляція соціального організму країни” і формалізувати його природний продукт – орган саморегуляції родової структури, або гомеостат.

Ця колективна монографія є своєрідним розширеним звітом із виконання науково-дослідної теми “Саморегуляція соціального організму країни” (державний реєстраційний номер 0105U000447), над якою працювали співробітники кафедри соціології, управління та євроінтеграції НПУ імені М. П. Драгоманова протягом 2005-2007 рр. на замовлення Міністерства освіти і науки України.

В основі дослідження лежить ідеологія наукової школи доктора філософських наук, професора НПУ імені М. П. Драгоманова, заслуженого діяча науки і техніки України В. П. Беха, який концептуально опрацьовує ідею ноосоціогенезу, самоорганізації і саморегуляції соціального світу.

У проблемному полі цієї наукової школи здійснюються дослідження, присвячені проблемам соціального хаосу, саморозгортання соціального світу, самоорганізації і саморозпаду соціальних процесів, пульсації соціальних структур, тектонічних зсувів у соціальних системах, принципам інформаційної цивілізації, метаболізму соціальних систем, культурологічного ядра як матриці соціального світу, організаційної свідомості, влади як фактору саморозгортання громадянського суспільства, феномену ноократії, саморозгортання особистості в умовах інформаційного суспільства, механізму саморегуляції соціального організму України, конкурентоспроможності майбутніх фахівців із менеджменту, соціологістики, артефактів культури як медіаторів соціального метаболізму, філософії освіти, порівняльного аналізу освітніх парадигм Сходу і Заходу, соціальної терапії, співвідношення соціуму і суспільства та ін.

Проектно-конструкторська робота потребувала від

дослідників оригінального світогляду, оскільки вони мали справу з функціональною системою найвищого рівня складності – родовим організмом країни. І дослідникам вдалося вибудувати вкрай складну у морфологічному відношенні структуру і послідовно досліджувати її функціональні властивості.

Окремим завданням було подати механізм саморегуляції соціального організму країни, що, як виявилось у ході дослідження, складається з чотирьох відносно самостійних підсистем і механізмів, а саме: механізму прийняття законів, механізму дії законів, механізму реалізації законів і механізму соціального контролю. У цьому дискурсі ще ніхто і ніколи не аналізував соціальні системи.

Таким чином, було формалізовано не тільки загальний алгоритм саморегуляції соціального організму країни, а й специфічну сферу, що створюється організаційними відносинами. У її відтворенні задіяні, як з'ясовано, усі без винятку суб'єкти соціального процесу, але в кожного з них, як виявилось, своя оригінальна функція і неповторна місія.

Автори перевірили обґрунтовану модель на практиці життєдіяльності соціального організму конкретної країни – України – і якісно нової конструкції міжнародного типу, що ще тільки народжується – соціальному організмі Об'єднаної Європи. Якісно новий методологічний засіб, що був обґрунтований у попередніх розділах, довів свою потужну евристичну можливість і забезпечив отримання позитивних результатів.

Загалом, на суд наукової громадськості винесено декілька потужних ідей, що отримали експериментальну перевірку і можуть бути застосовані у теоретичному аналізі саморегуляційних процесів різного рівня складності, а саме про:

- функціональну природу суспільних систем від економічних, соціальних (у вузькому сенсі слова), політичних до культурологічних, що утворюють люди у ході взаємодії між собою і соціальними групами різного масштабу – від групи до народів і світової спільноти на планетарному рівні;

- наявність специфічного соціального інституту у структурі родової конструкції країни – саморегуляції соціального організму країни, що має морфологічний і функціональний виміри і сталі характеристики, що різняться між собою лише ментальною складовою;

- алгоритм саморегуляції, що складається з наявності

—+—

чотирьох специфічних елементів: механізму прийняття законів, механізму дії законів, механізму реалізації законів і механізму соціального контролю;

– інтеграцію і дезінтеграцію як бінарну категорію, завдяки якій тільки й можна досліджувати самовідтворення і підтримку рівноважності соціального організму країни, що саморуйнується від дисфункцій і диспропорцій;

– алгоритм, або шлях інтеграції соціального організму будь-якої країни, так само, як і наднаціонального соціального організму Об'єднаної Європи, який відбувається саме завдяки перетину елементів системи саморегуляції, про що свідчить розгалуження міжнародного права і його домінування над національним правом і те, що для повної інтеграції суспільних систем потрібно узгодити структуру і функції усіх чотирьох відтворених вище механізмів та ін.

За час опрацювання творчим колективом проблеми саморегуляції соціального організму країни його членами підготовлено і захищено низку кандидатських дисертацій, а також випущено декілька наукових і навчальних праць, не враховуючи чисельні публікації у наукових виданнях, де використано ідеологію цієї монографічної праці і більш глибоко віддзеркалено її окремі моменти. Йдеться про кандидатські дослідження, а саме:

– з філософії: *І. Ю. Чайки* – “Системна цілісність суспільства як фактор його прогресивного розвитку”, *Ю. В. Бех* – “Філософська модель саморозгортання соціального світу: гносеологічний аналіз”, *О. І. Авєріної* – “Мінливість соціальних систем: теоретико-методологічний аналіз”, *Г. В. Козловської* – “Організаційна свідомість: діалектика індивідуального і суспільного”, *О. В. Маловічко* – “Самоорганізаційний потенціал держави”, *Л. М. Семененко* – “Ціннісно-смілова детермінація управління навчальним закладом”, *О. В. Камінської* – “Раціональне і ірраціональне в управлінні навчальним закладом”; *А. В. Гашенка* – “Внутрішньофірмова система цінностей: соціально-філософський аналіз”, *О. В. Горпинич* – “Соціальна робота як фактор формування громадянського суспільства”, *О. О. Невмержицької* – “Студентське самоуправління як чинник демократизація вищої освіти України”.

– з політичних наук: *М. А. Бойчука* – “Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії”, *О. В. Іванілова* – “Принцип альтернативності та його вплив на розвиток теорії і практики

модернізації політичних систем”, *Я. М. Курган* – “Принцип спадкоємності в розвитку демократичних політичних систем: аналіз теоретико-методологічних підходів” та ін.

Алгоритм цього дослідження віддзеркалений:

– у монографічних працях: *Беха В. П., Гашенка А. В.* “Фірма в дискурсі організмової ідеї”, *Бех Ю. В.* “Саморозгортання соціального світу”, *Козловської Г. В.* “Організаційна свідомість: індивідуальне і суспільне”, *Бондаревич І. М.* “Духовна цілісність особистості: дійсність і перспектива”, *Малика І. В.* “Технократизм в освіті ХХІ століття”; *Беха В. П., Семененко Л. М.* “Саморегуляція соціального організму навчального закладу”, *Беха В. П., Шалімової Є. О.* “Функціональна модель особистості: пошуки політикокультурних детермінант поведінки”, *Малика І. В.* “Технократизм у дискурсі проблем вищої школи”, *Іванілова О. В.* “Принцип альтернативності у модернізації політичних систем” та ін.

– навчальному посібнику “Філософія освіти”, що вийшов у 2009 році у видавництві НПУ імені М. П. Драгоманова за редакцією члена-кореспондента НАН України, академіка АПН України В. П. Андрущенко, отримав гриф Міністерства освіти і науки України і рекомендується для використання у системі вищої освіти України.

Авторський колектив має надію, що читач оцінить перспективність загального задуму, теоретичну оригінальність реалізованої ідеї, перспективність методологічного підходу до вивчення соціального світу і вирішення практичних завдань державотворення в Україні, а також розбудови Загальноєвропейського Дому, в якому нам жити у ХХІ столітті, і менше буде звертати увагу на можливі недоречності у тексті, яких не уникнути, на жаль, навіть при прискіпливому редагуванні.

Автори цієї наукової праці також сподіваються, що її вихід спонукатиме багатьох дослідників інакше подивитися на соціальний світ, знайти в ньому якісно нові риси і по-іншому його досліджувати. Що це буде саме так, дослідники майже стовідсотково переконані, і тому вони самі продовжують вивчення соціальних систем на цій методологічній основі і закликають колег до співпраці у цьому напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абдеев Р. Ф.* Философия информационной цивилизации. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 336 с.
2. *Авер'янов В.* Ще раз про зміст і співвідношення понять “державне управління” і “виконавча влада”: полемічні нотатки // *Право України.* – 2004. – № 5. – С. 113-116.
3. *Акоф Р. Л.* Системы, организации и междисциплинарные исследования // *Исследования по общей теории систем.* – М. : Прогресс, 1969. – С. 147-149.
4. *Акчурина И. А.* Единство естественнонаучного знания. – М. : Наука, 1974. – 207 с.
5. *Алексеев И.* Энергия // *Философская энциклопедия.* – М. : Советская энциклопедия, 1970. – Т. 5. – С. 563-564.
6. *Алексеев С. С.* Государство и право. Начальный курс. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юридическая литература, 1994. – 192 с.
7. *Алексеев С. С.* Как готовить закон? // *Известия.* – 1992. – 14 декабря.
8. *Алексеев С. С.* Правовое государство – судьба социализма. Научно-публицистический очерк. – М. : Юридическая литература, 1988. – 176 с.
9. *Американская социологическая мысль : тексты / под ред. В. И. Добренкова.* – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
10. *Амлинский И. Е.* Организм // *БСЭ.* – 3-е изд. – М., 1974. – Т. 18. – С.482-483.
11. *Амосов Н. М.* Мое мировоззрение // *Вопросы философии.* – 1992. – № 6. – С. 50-74.
12. Аналітичне дослідження “Доступ до справедливого суду у програмах партій і блоків та висловлюваннях їхніх представників” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.org.ua/files/Sud/usv_vyb_res.pdf.
13. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания. – Л. : Изд-во Лен. ун-та, 1968. – 339 с.
14. *Андрущенко В., Михальченко М.* Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій : в 2 томах. – К. : Генеза, 1993. – Т. 1. – 255 с.

-
15. *Андрущенко В. П.* Організоване суспільство : проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. – К. : ТОВ “Атлант ЮЕМСі”, 2006. – 502 с.
 16. *Андрущенко Т. В.* Європейська політика України: проблеми формування та реалізації (політологічний аналіз) : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 19 с.
 17. *Антипов Г. А., Кочергин А. Н.* Проблемы методологии исследования общества как целостной системы. – Новосибирск : Наука, 1988. – 258 с.
 18. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / Нац. общ.-науч. фонд. – М. : Мысль, 1999. – Т. 3 : Европа. Америка: XVII-XX в.в. – 829 с.
 19. Антология мировой философии : в 4 томах. – Т. 4. – М. : Мысль, 1971. – 346 с.
 20. *Аристотель.* Политика // Аристотель. Соч. : в 4 томах. – Т. 4. – М. : Мысль, 1984.
 21. *Аристотель.* Сочинения : в 4 т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1975. – 550 с.
 22. *Аристотель.* Сочинения : в 4 т. – Т. 2. – М. : Мысль, 1978. – 687 с.
 23. *Аристотель.* Сочинения : в 4 т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1981. – 613 с.
 24. *Аристотель.* Сочинения : в 4 т. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
 25. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. – М. : Издательская группа “Прогресс” – “Универс”, 1993. – 608 с.
 26. *Аршинов В. И.* Синергетика / В. И. Аршинов // Современная научная картина мира : словарь. – М. : Прогресс, 1997. – 220 с.
 27. *Аршинов В. И., Буданов В. Г.* Синергетика: эволюционный аспект // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М. : Арго, 1994. – 296 с.
 28. *Атаманчук Г. В.* Государственное управление (организационно-функциональные вопросы) : учебн. пособие – М. : ОАО НПО “Экономика”, 2000. – 302 с. – (Энциклопедия управленческих знаний).
 29. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
 30. *Ахромеева Т. С., Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г., Самарский А. А.* Нестационарные структуры и диффузионный хаос. – М. : Наука, 1992. – 544 с.

31. *Байрачная Л. К.* Власть: содержание, структура, функции (социально-философский анализ) : дис ... канд. филос. наук : 09.00.11. – Харьков, 1992. – 179 с.
32. *Бандурка О., Древаль Ю.* Розвиток парламентаризму – безповоротний // *Голос України.* – 1999. – 14 грудня.
33. *Бандурка О. М., Греченко В. А.* Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть : монографія. – Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – 304 с.
34. *Барак А.* Судейское усмотрение : пер. с англ. – М. : Изд-во НОРМА, 1999. – 364 с.
35. *Барулин В. С.* Социальная философия : учебник. – Ч. 1. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 336 с.
36. *Бахтин М. М.* К философии поступка // *Философия и социология науки и техники : ежегодник. 1984-1985.* – М., 1986. – 249 с.
37. *Бачило И. Л.* Государство и право в условиях глобализации // *Государство и право на рубеже веков (материалы всероссийской конференции).* Проблемы истории и теории; отв. ред. В. С. Нерсесянц. – М. : Ин-т гос. и права РАН, 2001.
38. *Бачинин В. А.* Философия права и преступления. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с.
39. *Бейлі К. Д.* Нові системні теорії в системі соціології. – Албані, 1994. – 121 с.
40. *Белинский В. Г.* Общее значение слова литература // *Утопический социализм.* – М. : Политиздат, 1982. – 512 с.
41. *Бердяев Н. А.* Опыт эсхатологической метафизики: творчество и объективация // *Н. А. Бердяев. Царство Духа и царство Кесаря.* – М. : Республика, 1995. – 383 с.
42. *Бердяев Н. А.* О русской философии : в 2 ч. – Ч. 2. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 287 с.
43. *Бердяев Н. А.* Самопознание. – М. : Книга, 1991. – 445 с.
44. *Бердяев Н. А.* Человек и машина // *Вопросы философии.* – 1989. – № 2. – С. 147-162.
45. *Берестов А.* Число зверя. – М. : Троице-Сергиева лавра, 1996. – 342 с.
46. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права : пер. с фр. – М. : Изд. дом NOTA BENE, 2000. – 576 с.
47. *Берталанфи Л.* Общая теория систем – обзор проблем и результатов // *Системные исследования. Ежегодник 1969 г.* – М. : Наука, 1969. – 424 с.

48. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни : монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
49. *Бех В. П.* Социальный организм: философско-методологический анализ. – Запорожье : Тандем–У, 1998. – 186 с.
50. *Бех В. П.* Философия социального мира: гносеологический анализ. – Запорожье : Тандем–У, 1999. – 284 с.
51. *Бех В. П.* Человек и Вселенная: когнитивный анализ : монография. – 2-е изд. доп. – Запорожье : Просвіта, 2004. – 148 с.
52. *Бех В. П., Гащенко А. В.* Фірма в дискурсі організаційної ідеї : монографія. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 376 с.
53. *Бех В. П., Малик І. В.* Технократизм у дискурсі проблем вищої школи : монографія / за ред. В. П. Беха. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 263 с.
54. *Бех В. П., Семененко Л. М.* Саморегуляція соціального організму навчального закладу. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 330 с.
55. *Бех В. П., Шалімова Є. О.* Функціональна модель особистості: пошуки полікультурних детермінант поведінки : монографія / В. П. Бех, Є. О. Шалімова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 255 с.
56. *Бех Ю. В.* Саморозгортання соціального світу : монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 248 с.
57. *Бехтерев В. М.* Избранные работы по социальной психологии. – М. : Наука, 1994. – 399 с.
58. *Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г.* Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. – М. : Знание, 1969. – 48 с.
59. *Бляхер Л. Е.* Виртуальные состояния социума, или шансы и риски открытого общества в России. – М. : ИПЧ “Издательство Магистр”, 1997. – 66 с.
60. *Боброва Н. А.* Конституционный строй и конституционализм в России : монография. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 264 с.
61. *Богачова О. В., Зайчук О. В., Копиленко О. Л.* Законотворчий процес в Україні. – К. : Реферат, 2006. – 424 с.
62. *Богданов А. А.* Всеобщая организационная наука. Тектология : в 2 томах. – М. : Экономика, 1989. – Т. 1. – 304 с.
63. *Богданов А. А.* Всеобщая организационная наука. Тектология : в 2 томах. – М. : Экономика, 1989. – Т. 2. – 351 с.

64. *Богданов А. А.* Тектология: (Всеобщая организационная наука) : в 2 книгах. – М. : Экономика, 1989. – Кн. 2. – 309 с.
65. *Боголюбова Е. В.* Культура и общество. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 232 с.
66. *Боднар А.* Основы политологии (наука о политике). – К. : УкрНИИНТИ, 1991. – 144 с.
67. *Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковський В. Г.* Суспільні закони та їх дія. – К. : Наукова думка, 1995. – 212 с.
68. *Бойчук М. А.* Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. – К. : ТОВ “Атлант ЮЕмСі”. – 2007. – 207 с.
69. *Бондаревич І. М.* Духовна цілісність особистості: дійсність і перспектива. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2008. – 162 с.
70. *Бородкин В. В.* Противоречия и два способа организации социальных систем // Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе : в 2-х частях / отв. ред. Г. И. Рузавин. – Ч. 1. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1990. – С.69-90.
71. *Братко А. Г., Лазарев В. В.* Источники права: общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юридическая литература, 1994. – 366 с.
72. *Браун Т., Рижова Н., Вайз Чарльз.* Структура та діяльність парламентських комітетів // Комітети – основа діяльності законодавчих органів влади. – К. : Основи, 1997. – 124 с.
73. *Бубер М.* Проблема человека. Перспективы // Лабиринты одиночества. – М. : Прогресс, 1989. – 629 с.
74. *Будева Л. П.* Общественная детерминация и управление формированием личности // Проблема управления процессом воспитания (материалы симпозиума). – М., 1971. – С. 28-29.
75. *Бурлачук В., Токарева В.* “Вождь” и “масса” в посттоталитарном обществе // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Видавництво Українсько-фінського інституту менеджменту і бізнесу, 1999. – 358 с.
76. *Бутаков А. А.* Основные формы движения материи и их взаимосвязь в свете современной науки. – М. : Высшая школа, 1974. – 264 с.
77. *Бутко И. Ф., Пухтинский Н. А.* Концепция законодательства союзной республики о местных советах // Советское государство и право. – 1991. – № 1. – С. 12-19.
78. *Бычков В. М.* Институты: сверхколлективные образования и безличные формы в социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – 965 с.

79. *Васильев Л. С.* История Востока : в 2 томах. – Т. 1. – М. : Высшая школа, 1998. – 495 с.
80. *Вебер М.* Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
81. *Вебер М.* Избранное. Образ общества : пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – 704 с.
82. *Вебер М.* Харизматическое господство // Социологические исследования (СоцИС). – 1988. – № 5. – С. 139-147.
83. *Веблен Т.* Теория праздного класса. Экономическое исследование институтов. – М., 1984. – 368 с.
84. *Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста. – М. : Наука, 1988. – 519 с.
85. *Вернадский В. И.* Научное мировоззрение // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: философия и мировоззрение. – М. : Политиздат, 1990. – 354 с.
86. *Вернадский В. И.* Начало и вечность жизни. – М. : Сов. Россия, 1989. – 703 с.
87. *Веселов Ю. В.* Экономическая социология: история идей. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 1995. – 168 с.
88. *Виготский Л. С.* Развитие высших психических функций. – М. : Изд. АПН, 1960. – 336 с.
89. Віденська конвенція про дипломатичні зносини: міжнародний документ від 18 квіт. 1961 р. [Електронний ресурс] // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
90. *Виханский О. С., Наумов А. И.* Менеджмент : учебник. – 3-е изд. – М. : Гардарики, 1998. – 528 с.
91. Власть многолика : сб. научн. трудов / Рос. филос. об-во ; ред. кол.: В. Н. Абрамов, В. А. Гусев, И. Г. Львов, А. И. Уваров ; отв. ред. А. И. Уваров. – М. : Российское философское общество, 1992. – С. 4-29.
92. Власть : кратологический словарь. – М. : Республика, 1997. – 304 с.
93. *Войтенко В. П.* Молекулярные механизмы старения и эволюция продолжительности жизни: проблема системного анализа // Всесоюз. симпоз. “Молекулярные и клеточные механизмы старения” : тез. докл. – К., 1981. – С.37-38.
94. *Войтенко В. П., Полюхов А. М.* Системные механизмы развития и старения. – Л. : Наука, 1986. – 184 с.
95. *Войтович С.* Проблема соціальних інститутів у соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 151-165.

96. *Волес В., Волес Г.* Творення політики в Європейському Союзі ; пер. з англ. Р. Ткачук. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 871 с.
97. *Волков Ю. В.* Базисные понятия и логика социологической парадигмы // Социологические исследования. – 1997. – № 1. – С. 22-33.
98. *Воловик В. И.* Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства. – М. : АОН, 1990.– 212 с.
99. *Воловик В. И.* Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства. – М. : АОН, 1990. – 212 с.
100. *Воловик В. И.* Философия истории : курс лекций. – Запорожье, 1995. – 152 с.
101. *Воловик В. И.* Вступ до філософії : навчальний посібник. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – 160 с.
102. *Воронкова В. Г.* Менеджмент у державних організаціях : навч. посіб. – К. : Професіонал, 2004. – 256 с.
103. *Воронкова В. Г.* Муніципальний менеджмент : навч. посіб. – К. : Професіонал, 2004. – 248 с.
104. *Воронкова В. Г.* Управление как единый социальный организм // Нова парадигма : альманах наукових праць. – 1999. – Випуск 10. – С. 8-19.
105. Всесвітня Декларація “Про місцеве самоврядування” // Місцеве самоврядування. – 1997. – № 1-2. – С. 95-97.
106. *Выготский Л. С.* Развитие высших психических функций. – М., 1960. – 336 с.
107. *Гайман В.* Механизм обеспечения реализации закона в современных условиях // Советское государство и право. – 1991. – № 12.
108. *Гвишиани Д. Н.* Организация и управление. – 2-е доп. изд. – М. : Наука, 1972. – 536 с.
109. *Гегель Г.* Наука логики. – М. : Мысль, 1970. – Т. 1. – 501 с.
110. *Гегель Г.* Наука логики. – М. : Мысль, 1971. – Т. 2. – 248 с.
111. *Гегель Г.* Наука логики. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – 371 с.
112. *Гегель Г.* Политические произведения. – М. : Наука, 1978. – 438 с.
113. *Гегель Г.* Работы разных лет. – М. : Мысль, 1993. – Т. 2. – 630 с.
114. *Гегель Г.* Соч. – Т. IX. Лекции по истории философии. Книга первая. – Л. : Партиздат, 1932. – 313 с.
115. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. – М. : Мысль, 1975. – Т. 2. – 695 с.

116. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с.
117. *Гегель Г.* Эстетика : в 4 томах. – М. : Искусство, 1968. – Т. 1. – 312 с.
118. *Гегель Г.* Эстетика : в 4 томах. – М. : Искусство, 1973. – Т. 4. – 676 с.
119. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права : пер. с нем. / ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
120. *Гегель Г. В. Ф.* Энциклопедия философских наук : в 3 т. – М. : Мысль, 1974. – Т. 1 : Наука логики. – 452 с.
121. *Геллнер Э.* Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М. : МШПИ, 2004. – 240 с.
122. *Гель А. П., Цвігун Д. П.* Судова система України. – К. : МАУП, 1999. – 52 с.
123. *Гетьман В. П., Килимник Ю. В.* Влада. Бесіди про Конституцію. – К. : Вентурі, 1997. – 32 с.
124. *Гоббс Т.* Левиафан // Мир философии : книга для чтения. – Ч. 2: Человек. Общество. Культура. – М. : Политиздат, 1991. – 346 с.
125. *Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.* Цивілізаційна історія України. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2005. – 632 с.
126. *Горский Ю. М.* Гомеостатика: модели, свойства, патологии // Гомеостатика живых, технических, социальных и экологических систем. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд., 1990. – С. 20-67.
127. *Горский Ю. М.* Системно-информационный анализ процессов управления. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд., 1988. – 322 с.
128. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
129. Государственное право Германии : в 2 т. ; пер. с нем. / издатели: Й. Изензее, П. Кирххоф. – Т. 1. – М. : Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1994. – 312 с.
130. *Граммши А.* Тюремные тетради. – избр. соч. в 3-х т. – М. : Иностранная литература, 1959. – Т. 3. – 560 с.
131. *Грееф Г.* Общественный прогресс и регресс. – С-Петербург : Типография Ю. Н. Эрлих, Садовая, № 9, 1896. – 336 с.
132. *Гринів О. О.* Національне та універсальне у суспільному бутті людини в концепціях української еміграції : дис. ... к. філос. н. : 09.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 1999. – 191 с.

133. *Гринев С. Б.* Семиотика: проблемы и перспективы // Вестник МПУ. Серия “лингвистика”. – М., 1998. – № 2. – С. 10-16.
134. *Грицяк І. А.* Європейське управління: теоретико-методологічні засади : монографія. – К. : Вид-во “К. І. С.”, 2006. – 398 с.
135. *Грошевий Ю. М., Марочкін І. Є.* Органи судової влади в Україні. – К. : ІнЮре, 1997. – 20 с.
136. *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1990. – 278 с.
137. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. – М. : ДИ ДИК, 1994. – 639 с.
138. *Гурвич А. Г.* Теория биологического поля. – М. : Сов. наука, 1944. – 156 с.
139. *Гурне Б.* Державне управління : пер. з франц. – К. : Основи, 1993. – 165 с.
140. *Гутнов А. Е., Глазычев В. Л.* Мир архитектуры: лицо города. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 320 с.
141. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. 1 : А–З. – М. : Русский язык, 1989. – 812 с.
142. *Дворкін Р.* Серйозний погляд на права. – К. : Основи, 2000. – 520 с.
143. *Дегтярєв А. А.* Политическая власть как регулятивный механизм социального общения // Полис: политические исследования. – 1996. – № 3. – С. 108-120.
144. *Дементьев В. В.* Власть: экономический анализ. Основы экономической теории власти : монография. – Донецк : Каштан, 2003. – 200 с.
145. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація : монографія / відп. ред. Н. Р. Нижник ; кол. авт. : В. Б. Авер’янов, І. А. Грицяк, С. Д. Дубенко [та ін.]. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 448 с.
146. Державне управління : навч. посібник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с.
147. Державне управління: теорія і практика : монографія / за заг. ред. В. Б. Авер’янова ; кол. авт. : В. Б. Авер’янов, В. М. Шаповал, Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко [та ін.]. – К. : Юрінком–Інтер, 1998. – 431 с.
148. Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми : монографія / за ред. В. М. Князева ; кол. авт.: В. М. Князев, І. Ф. Надольний, М. І. Мельник [та ін.]. – К. : Вид-во НАДУ Міленіум, 2003. – 320 с.

149. Державно-правова реформа в Україні : матеріали науково-практичної конференції. – К. : Наукова думка, 1997. – 156 с.
150. Десмонд Дайнен. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції : пер. з англ. – К. : “К. І. С.”, 2006. – 696 с.
151. *Дешан Леже-Мари*. Истина, или Истинная система. [Вступ. стаття В. М. Богуславского, С.5-74. Примечания Л. С. Гордона]. – М. : Мысль, 1973. – 532 с.
152. *Добронравова І. С.* Синергетика: становление нелинейного мышления. – К. : Лыбидь, 1990. – 152 с.
153. *Додонов Р. А.* Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье : РА “Тандем–У”, 1999. – 264 с.
154. *Додонов Р. А.* Этническая ментальность: опыт социально философского исследования. – Запорожье : РА “Тандем-У”, 1998. – 191 с.
155. *Донченко Е. А.* Социетальная психика. – К. : Наукова думка, 1994. – 208 с.
156. Древние цивилизации / С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзинба и др. ; под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М. : Мысль, 1989. – 479 с.
157. *Друкер П. Ф.* Практика менеджмента : пер. с англ. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2000. – 398 с
158. *Друкер П. Ф.* Эффективный управляющий. – М. : ВСІ, 1994. – 268 с.
159. *Друкер П. Ф.* Эффективное управление. Экономические задачи и оптимальные решения : пер. с англ. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 288 с.
160. Духовное производство: социально-философский аспект проблемы духовной деятельности. – М. : Наука, 1981. – 352 с.
161. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. – М. : Наука, 1991. – 575 с.
162. *Дюрозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / пер. з фр. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського. – К. : Основи, 1995. – 903 с.
163. *Дюрягин И. Л., Приголкин А. С.* Правотворчество в советском государстве. – М. : Юридическая литература, 1974. – 157 с.
164. *Егоров В. С.* Философский реализм. – М. : Наука, 1994. – 298 с.
165. Експертна доповідь “Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку” (Щорічне Послання Президента

- України до Верховної Ради України). – К. : ТОВ “Славутич-Дельфін”, 2007. – 256 с.
166. *Енгельс Ф. В.* Боргіусу // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори / пер. з другого рос. видання. – К. : Політвидав України, 1968. – Т. 39. – С. 165-168.
167. *Енгельс Ф.* Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії // К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори / переклад з другого рос. видання. – К. : Політвидав України, 1964. – Т. 21. – С. 257-302.
168. *Ершов Ю. Г.* Человек. Социум. История (социально-философские проблемы теории исторического процесса). – Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1990. – 152 с.
169. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Ю. Шаповал (керівник авт. кол.) [та ін.]. – К. : Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1997. – 212 с.
170. Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми / За ред. В. П. Горбатенка : монографія. – К. : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2006. – 332 с.
171. Європейська хартія про закон про статус суддів від 10 липня 1998 року // Бойко В., Євдокимов В., Юлдашев О. Право людини на правосуддя (Судове право України) : навч. посіб. – К. : “Варта”; МАУП, 2003. – 256 с.
172. Європейський Союз: консолідовані договори / пер. Ю. Петруся ; наук. ред. В. Муравйов. – К. : Вид-во “Port-Royal”, 1999. – 206 с.
173. Європейський Союз: основи політики, інституційного устрою та права : навч. посіб. / кер. проекту Г. Шиманські-Гайер ; наук. ред. В. П’ятницький ; Т-во Карла Дуйсберга ; М-во екон. України ; Ін-т європейської політики, м. Берлін. – К. : Кельн: Заповіт, Б.р., 1987. – 369 с.
174. *Желтухин А. И.* Обсуждается предмет социологической науки // Социологические исследования. – 1994. – № 4. – С. 140-144.
175. *Журавльова Г. С.* Конституційні засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 1999. – 19 с.
176. *Журавський В. С.* Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 267 с.
177. *Завязкин О. В.* Самоконтроль и саморегуляция. – Донецк : Сталкер, 1998. – 30 с.

178. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков [та ін.]. ; за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Хрінком Інтер, 2000. – 320 с.
179. *Задерако В. Г., Волошкина Н. Н.* Правоохранительные органы Российской Федерации. – Ростов-на-Дону : РВШ МВД РФ, 1994. – 190 с.
180. *Заєць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 309 с.
181. Законодавство: проблеми ефективності / Ред. кол. : В. Б. Авер'янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1995. – 230 с.
182. Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали міжвузівської наукової студентської конференції / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) [та ін.]. – К., 2000. – Випуск 1. – 208 с.
183. Законодательная техника / под ред. Д. А. Керимова. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – 142 с.
184. Законотворча діяльність : словник термінів і понять / за ред. акад. НАН України В. М. Литвина. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 315 с.
185. Закон України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-ІУ.
186. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій України” № 2531-ІІІ від 21.06.2001 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
187. Закон України “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” від 3 липня 1991 року № 1286-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1286-12>.
188. Закон України “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” від 18.03.2004 // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 29. – Ст. 367.
189. Закон України “Про Кабінет Міністрів України” № 514 V // Голос України. – 02.02.2007. – № 0202.
190. Закон України “Про порядок обрання на посаду та звільнення з посади професійного судді Верховною Радою України” від 18.03.2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 15. – Ст. 1026.
191. Закон України “Про господарські суди” № 1142-ІІІ від 04.06.1991 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.

192. Закон України “Про судоустрій України” № 3018-III від 07.02.2002 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
193. Закон України № 2862-XII від 15.12.1992 р. “Про статус суддів” (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
194. Захист цивільних прав у суді / За ред. В. В. Комарова. – Харків : Основа, 1995. – 256 с.
195. *Здравомыслов А. Г.* Потребности. Интересы. Ценности. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
196. *Зейгарник Б. В.* Опосредование и саморегуляция в норме и патологии // Вестник Моск. ун-та. Серия 14 “Психология”. – 1981. – № 2. – С. 9-15.
197. *Зейгарник Б. В., Холмогорова А. Б., Мазур Е. С.* Саморегуляция поведения в норме и патологии // Психологический журнал. – 1989. – № 2. – С. 122-132.
198. *Зиновьев А. А.* Запад. Феномен западнизма. – М. : Центрполиграф, 1995. – 461 с.
199. *Зинченко В. П., Мамардашвили М. К.* Проблема объективного метода в психологии // Вопросы философии. – 1997. – № 7. – С. 109-125.
200. *Зинченко В. П., Моргунов Е. Б.* Человек развивающийся. Очерки российской психологии. – М. : Тривола, 1994. – 304 с.
201. *Зинченко Н. И.* Правоохранительные органы. – М. : Моск. гос. ун-т коммерции, 1999. – 96 с.
202. *Иванников В. А.* Психические механизмы волевой регуляции. – М. : Изд-во Московского университета, 1991. – 140 с.
203. *Иванов В. Д., Иванов П. В., Макушенко В. Г.* Правоохранительные органы и судебная система Российской Федерации. – М. : Приор, 1999. – 164 с.
204. *Иванов Вяч. И.* Родное и вселенское. – М. : Республика, 1994. – 428 с.
205. *Иванчишин П. А.* Общество. Государство. Власть. – М. : Граница, 1994. – 383 с.
206. *Ильенков Э. В.* Философия и культура. – М. : Политиздат, 1991. – 462 с.
207. *Ильин И. А.* О сущности правосознания. – М. : Рарогъ, 1993. – 236 с.
208. *Ильин И. А.* Собрание починений : в 10 т. – М. : Русская книга, 1993. – Т. 2. Кн. 1. – 386 с.

209. *Исаев И. А.* История государства и права России. – М. : Юрист, 1993. – 198 с.
210. *Искаков Б. И.* Лептонная концепция мироздания – синтез науки и религии? // Наука и религия. – 1992. – № 4-5. – С. 15-17.
211. Исполнение законов / Круглый стол журнала “Советское государство и право” // Советское государство и право. – 1991. – № 6.
212. Исследования по общей теории систем / Общ. ред. и вступит. статья В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина. – М. : Прогресс, 1969. – 520 с.
213. Истина... И только истина! Пять бесед о судебно-правовой реформе. – М. : Юридическая литература, 1990. – 432 с.
214. История Древнего Востока : учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. И 90 “История” / А. А. Вигасин, М. А. Дандамаев, М. В. Крюков и др. ; под ред. В. И. Кузищина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2003. – 462 с.
215. История социологии в Западной Европе и США : учебник для вузов. Отв. ред. : акад. РАН Г. В. Осипов. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 576 с.
216. *Іванілов О. В.* Принцип альтернативності у модернізації політичних систем : монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 172 с.
217. *Каган М. С.* Мир общения: проблема межсубъектных отношений. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
218. Кадзума Татеиси. Вечный дух предпринимательства. – К. : УКРЗАКОРДОНСЕРВИС, 1992. – 204 с.
219. *Казанский А. Б.* Аутопозис: системно-теоретическая модель биологических и социальных процессов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.soc.pu.ru/news/semtes1.shtml>.
220. *Казмиренко В. П.* Социальная психология организаций : монография. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
221. *Казначеев В. П.* Феномен человека: космические и земные истоки. – Новосибирск : Новосибирское книжное издательство, 1991. – 128 с.
222. *Калініченко М. М.* Влада громадянського суспільства : монографія. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 175 с.
223. *Кант И.* Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Соч. : в 6 т. – Т. 6. – М. : Мысль, 1966. – С. 5-23.
224. *Кант И.* Критика чистого разума. – М. : Мысль, 1994. – 591 с.
225. *Каныгин Ю. М.* Основы когнитивного обществознания (Информационная теория социальных систем). – К., 1993. – 226 с.

226. *Карась А. Ф.* Громадянське суспільство і національна культура // Гуманізм за утвердження громадянського суспільства в Україні. – Вісник Львівського університету. – 1995. – Вип. 32. – С. 11-18.
227. *Карась А. Ф.* Україна і Європа: пункти дотику і розбіжності. До питання про громадянське суспільство // Нова Україна і Нова Європа: час зближення. – Львів : ЛДУ ім. Івана Франка, 1997. – С. 58-70.
228. *Карась А. Ф.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях та некласичних інтерпретаціях. – Київ-Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.
229. *Карась А. Ф.* Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. – Львів, 2005. – 42 с.
230. *Карташев В. А.* Система систем. – М. : Прогресс-Академия, 1995. – 325 с.
231. *Картунов О.* Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С. 3-23.
232. *Кейзеров Н. М.* Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий. – М. : Юридическая литература, 1973. – 264 с.
233. *Кененов А. А., Чернобель Г. Т.* Логические основы законотворческого процесса // Правоведение. – 1991 – № 6. – С. 71-76.
234. *Керимов Д. А.* Законодательная техника : научно-методическое и практическое пособие. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1998. – 280 с.
235. *Кивенко Н. В.* Отражение и его роль в живых системах. – К. : Наукова думка, 1972. – 144 с.
236. *Ким А. И.* Общественная власть как разновидность социальной власти // Проблемы советского государства и права. – Иркутск, 1975. – Вып. 8. – С. 3-11.
237. *Кін Дж.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / пер. з англ. О. Гриценко ; літ. ред. О. Гриценко. – К. : “К. І. С.”; “АНОД”, 2000. – 191 с.
238. *Киров В.* Парадоксы государственной власти в гражданском обществе (конституционно-правовые аспекты) : пер. с болгар. – М. : Независимое изд-во “Манускрипт”, 1992. – 230 с.
239. *Кистяковский Б. А.* Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 141-155.

240. *Кистяковский Б. А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1916. – 688 с.
241. *Клімова Г. П.* Освіта як феномен цивілізації : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Харківський університет внутрішніх справ. – Харків, 1997. – 39 с.
242. *Князева Е. Н.* Возвращать социальные инновации – значит управлять креативно // Материалы Международного форума “Проекты будущего: междисциплинарный поход”, 16-19 октября 2006 г. Звенигород [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/Knyazeva36.htm>.
243. *Ковалев А. Д.* Органицизм // Современная западная социология : словарь. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
244. *Ковалевский М. М.* Социология. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1910. – 301 с.
245. *Коваль В. М.* Апеляційні суди в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2004. – 19 с.
246. *Коваль В. С.* Становлення та розвиток Європейського Союзу: історико-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2003. – 19 с.
247. *Ковачев Д. А.* Механизм социалистического правотворчества. – М. : Юридическая литература, 1977. – 189 с.
248. *Коган Л. Н.* Цель и смысл жизни человека. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.
249. Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
250. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
251. *Козлова Е. И., Кутафин О. Е.* Конституционное право Российской Федерации. – М. : Юристъ, 1995. – 480 с.
252. *Козловська Г. В.* Організаційна свідомість: індивідуальне і суспільне : монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 203 с.

253. *Козюбра М. І.* Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 24-33.
254. *Кокошкин Ф. Ф.* Лекции по общему государственному праву. – 2-е изд. – М. : Изд. Башмаковых, 1912. – 289 с.
255. *Колосович С. А., Кузнецов И. А.* Соотношение уголовно-процессуального и уголовного права (в свете современной концепции судебной реформы) // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 76-82.
256. *Комаров М. С.* Размышления о предмете и перспективах социологии // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 33-42.
257. Коммунистическая партия и научное управление. – К. : Изд-во политической литературы Украины, 1984. – 364 с.
258. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
259. *Кондаков Н. И.* Логический словарь-справочник ; АН СССР. Ин-т философии. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
260. *Конопкин О. А.* Функциональная структура саморегуляции деятельности и поведения // Психология личности в социалистическом обществе. Активность и развитие личности. – М. : Наука, 1989. – 290 с.
261. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
262. Концепція стратегії розвитку України у ХХІ столітті: консервативна модель / □вт.. Кол. : Г. В. Щокін (кер.), О. В. Бабкіна, В. М. Бебик [та ін.]. – К. : МАУП, 2003. – 40 с.
263. *Копійка В. В.* Європейський Союз: досвід розширення і Україна. – К. : Юридична думка, 2005. – 448 с.
264. *Костюк В. Н.* Информация как социальный и экономический ресурс. – М. : ИЧП “Издательство Магистр”, 1997. – 48 с.
265. *Кравець А. С.* Вероятность и системы. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1970. – 168 с.
266. *Кравченко А. В.* Классификация знаков и проблема взаимосвязи языка и знания // Вопросы языкознания. – 1999. – № 6. – С. 3-12.
267. *Кравченко А.* Управленческие революции // Социальный труд. – 1991. – № 1. – С. 49-54.
268. *Кравченко И. И.* Средний (“мезо”) уровень политической и неполитической власти // Власть: философско-политические аспекты

- / АН СССР. Ин-т философии ; отв. ред. В. В. Мшвениерадзе. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1989. – 328 с.
269. *Кравчук М. В.* Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навчальний посібник. – 3-тє вид., змін. й доп. – Тернопіль : Карт-бланш, 2002. – 247 с.
270. *Крапивенский С. Э.* Социальная философия : учебник для гуманит.-соц. специальностей высших учебных заведений. – 3-е изд., испр. и доп. – Волгоград : Комитет по печати, 1996. – 352 с.
271. *Крапивенский С. Э.* Социокультурная детерминанта исторического процесса // *Общественные науки и современность.* – М. : Наука, 1997. – № 4.
272. *Красников Б. И.* Пути развития общества / АН Украины Институт стратегических исследований. – К. : Хрещатик, 1994. – 32 с.
273. *Краснов Б. И.* Власть как общественное явление // *Социально-политический журнал.* – 1994. – № 7-8. – С. 43-45.
274. *Краснокутський О. В.* Соціально-філософський аналіз феномену влади : автореф. дис. ... канд. філос наук : 09.00.03. – Запоріжжя : ЗДУ, 2004. – 32 с.
275. Краткий политический словарь / *Абаренков В. П., Аверкин А. Г., Агешин Ю. А.* [и др.] ; сост и общ. ред. *Л. А. О니кова, Н. В. Шишлина.* – 4-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1987. – 509 с.
276. *Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. Т.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К. : ARC- UKRAINE, 1996. – 793с.
277. *Кривенко Л.* Український парламент: двопалатність чи однопалатність? // *Віче.* – 1999. – № 9. – С. 3-19.
278. *Кривовенко Л. Т.* Право законодательной инициативы // *Советское государство и право.* – 1997. – № 8. – С. 3-11.
279. Кризисный социум. Наше общество в трех измерениях. – М. : Ин-т философии РАН, 1993. – 54 с.
280. Кримінальний кодекс України 05.04.2001 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
281. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
282. *Кропоткин П. А.* Взаимная помощь как фактор эволюции. – Харьков, 1919. – 232 с.

283. *Крохмаль Н.* Историчні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 144 с.
284. *Крушанов А. А.* К вопросу о природе управления // Информация и управление. – М. : Наука, 1985. – 285 с.
285. *Крымский С.* Ценностно-смысловой универсум как предметное поле философии // Философская и социологическая мысль, 1996. – № 3-4. – С. 102-111.
286. *Кубрякова Е. С.* Возвращаясь к определению знака // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 18-27.
287. *Кудрявцев В. Н.* О правопонимании и законности // Государство и право. – 1994. – № 3. – С. 3-8.
288. *Кудрявцев В. Н.* Правомерное поведение: норма и патология. – М. : Наука, 1982. – 287 с.
289. *Курас І.* Державна етнонаціональна політика в умовах становлення відкритого суспільства // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? : збірник / І. Ф. Курас (ред.). – К. : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – С. 3-12.
290. *Курдюмов С. П., Князева Е. Н.* Синергетическое видение мира: режимы с обострением // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М. : Арго, 1994. – 368 с.
291. *Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г., Потанов Л. Б., Самарский Л. Л.* Компьютеры и нелинейные явления. – М. : Наука, 1988. – 238 с.
292. *Кууси П.* Этот человеческий мир : пер. с англ. / общ. ред. и вступ. ст. Э. А. Араб-Оглы. – М. : Прогресс, 1988. – 386 с.
293. *Куценко В. И.* Социальная задача как категория исторического материализма. – К. : Наукова думка, 1972. – 371 с.
294. *Лазарев С. Н.* Диагностика кармы. – Книга первая: Система полевой саморегуляции. – СПб. : АО “СФЕРА”, 1993. – 160 с.
295. *Лакда Н.* Разделение труда // Философская энциклопедия. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – Т. 4. – С. 454-457.
296. *Левин К.* Теория поля в социальных науках : пер. с англ. – СПб. : Сенсор, 2000. – 368 с.
297. *Ледяев В. Г.* Власть: концептуальный анализ. – М. : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2001. – 384 с.
298. *Ледяев В. Г.* Формы власти: типологический анализ // Политические исследования. – 2000. – № 2.

299. *Ледяева О. М.* Власть как предмет социально-философского анализа : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / Иван. госуд. ун-т. – Иваново, 1989. – 19 с.
300. *Ленин В. И.* Философские тетради / Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 29. – М. : Политиздат, 1977. – 784 с.
301. *Ленин В. И.* Экономическое содержание народничества и критика его в книге Струве // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 1. – М. : Политиздат, 1979. – С. 347-534.
302. *Ленін В. І.* Про політичну лінію // В. І. Ленін. Повне зібрання творів ; переклад з 5-го рос. видання. – К. : Політвидав України, 1972. – Т. 22. – С. 94-100.
303. *Леонтьев А. Н.* Проблемы развития психики. – 3-е изд. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 575 с.
304. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
305. *Лепский В. Е.* Информационно-психологическая безопасность субъектов дипломатической деятельности // Дипломатический ежегодник – 2002 : сборник статей. колл. авторов. – М. : Научная книга. – 2003. – 346 с.
306. *Лесков Л. В.* Семантическая Вселенная // Вестник Московского Университета. Серия 7. Философия. – 1994. – № 2. – С. 3-19.
307. *Лившиц Р. З.* О легитимности закона // Теория права: новые идеи : сб. статей. – Вып. 4. – М. : Ин-т гос. и права Рос. акад. наук, 1995. – С. 18-30.
308. *Локк Дж.* Избранные философские произведения. – М. : Мысль, 1962. – Т. 2. – 265 с.
309. *Лукич Р.* Методология права. – М. : Прогресс, 1981. – 215 с.
310. *Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Озадовська Л. В., Мороз О. Я.* Науковий світогляд на зламі століть : монографія. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 288 с.
311. *Луман Никлас.* Власть : пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.
312. *Лутай В. С.* Основной вопрос современной философии: роль синергетической парадигмы в решении острейших проблем XXI века. – К. : Издатель – ПАРАПАН, 2004. – 215 с.
313. *Лутай В. С.* Філософія сучасної освіти : навч. посібник. – К. : Магістр-S, 1996. – 256 с.

314. *Ляшенко О. О.* Інтеграція України у Європейські та Євроатлантичні структури (90-і роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 215 с.
315. *Мазур Е. С., Гельфанд В. Б., Качалов П. В.* Смысловая регуляция негативных переживаний у пострадавших при землетрясении в Армении // Психологический журнал. – Т. 13. – 1992. – № 2. – С. 54-65.
316. *Майданюк І. З.* Проблема волі у філософській культурі України ІХ-ХVIII ст. : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Львів. Нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2003. – 19 с.
317. *Макаренко Г.* “Суд над суддею?” [Інтерв’ю із Заступником Міністра юстиції України І. Ємельяною] // Юридичний вісник України. – 2006. – № 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.yuricom.kiev.ua/main/uvu-publ-details.php?lang=ua&Parameter=PB-1def2f9>.
318. *Макаров Б. М.* Понятие общественной власти и её системы // Вестник МГУ. Серия 12. Право. – 1971. – № 1. – С. 43-52.
319. *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. – Луцьк : Вежа, 2000. – 558 с.
320. *Мамардашвили М. К.* К вопросу о материалистической схеме анализа сознания: (По работам К. Маркса) // Социальная природа познания : материалы к Всесоюз. симп. 10-12 окт. 1973. – М., 1973. – Вып. 1. – С. 25-36.
321. *Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию. – М. : Прогресс, 1990. – 365 с.
322. *Мамардашвили М. К.* Мысль под запретом (Беседы с Н. Эпельбауэн) // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 70-78.
323. *Мамут Л. С.* Народ в правовом государстве. – М. : Изд-во НОРМА, 1999. – 160 с.
324. *Маритен Ж.* Человек и государство : пер. с англ. – М. : Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
325. *Марков М.* Теория социального управления. – М. : Прогресс, 1978. – 447 с.
326. *Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 8. – С. 115-217.
327. *Маркс К.* Из экономических рукописей (1857-1858). Введение // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1958. – Т. 12. – С. 709-738.

328. *Маркс К.* Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М., 1956. – Т. 7. – С. 5-110.
329. *Маркс К.* Тезисы о Феембахе // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М., 1955. – Т. 3. – С. 1-4.
330. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Феембаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 3. – С. 7-544.
331. *Маркс К., Энгельс Ф.* Процесс производства капитала. – М., 1955. – Кн. 1. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. : в 30 т. – 2-е изд. – М., 1960. – Т. 23. – С. 43-900.
332. *Маркс К.* Экономические рукописи 1857-1859 годов: (Первоначальный вариант “Капитала”) : Ч. 2 // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч.: в 30 т. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 46. – Ч. 2. – 618 с.
333. *Мартиненко П.* Проект Конституції для Європи: реформаторський потенціал. Інституційні реформи в ЄС // Аналітичний щоквартальник. – 2003. – № 4. – С. 1-16.
334. Матеріалістическа діалектика : в 4 т. – Т. 3 : Проблема розвитку в сучасних науках / под общ. ред. Л. Ф. Ильичева. – М. : Наука, 1985. – 388 с.
335. Матеріалістическа діалектика : в 5 т. / под общ. ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова. – Т. 3. – М. : Мысль, 1983. – 343 с.
336. Міжнародно-правова захиста прав и свобод человека : сб. документов. – М. : Политиздат, 1990. – 379 с.
337. *Мельник М.* Суд на владному роздоріжжі // Дзеркало тижня. – 2005. – № 27 (555). – 16-29 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?d=610&i=&w=r>.
338. *Мельник М. І., Хавронюк М. І.* Суд та інші правоохоронні органи. – К. : Атіка, 2000. – 512 с.
339. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
340. *Мирошник И. М., Гаврилин Е. В.* Основы личностно-ориентированной компьютеризированной психотерапии : монография. – Харьков : Рубикон, 1999. – 240 с.
341. *Мирошник И. М., Гаврилин Е. В.* Метод целенаправленной регуляции психических состояний и свойств личности и его применение в

- санаторно-курортных условиях // Вестник физиотерапии и курортологии. – 2000. – № 2. – С. 42-46.
342. *Моисеев Н. Н.* Алгоритмы развития. – М. : Наука, 1987. – 307 с.
343. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
344. *Мокляк Н. Н.* Социальные отношения: структура и формы проявления. – К. : Наукова думка, 1986. – 208 с.
345. *Монсон П.* Современная западная социология: теории, традиции, перспективы. – СПб. : Нотабене, 1992. – 445 с.
346. *Монтескье Ш.* О духе законов // Монтескье Ш. Избранные произведения / общ. ред. и вступ. ст. М. Н. Баскина. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 159-734.
347. *Мурашин Г. О.* До питання реформування судової влади // Правова держава. – К., 1997. – Вип. 7. – С. 67-70.
348. *Мухомор Л. М.* Державність в контексті національно-культурного відродження України (світоглядний аспект) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – 169 с.
349. На пути к правовому государству / под ред. И. Н. Ионина. – Л. : Лениздат, 1989. – 142 с.
350. *Назаренко Є. В.* Запровадження в життя Конституції – головна мета сучасного етапу правової реформи державної влади // Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства : зб. наук. праць. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1997. – Вип. 2.
351. Наказ Державної судової адміністрації України “Про затвердження Положення про формування кадрового резерву на посади суддів місцевих та апеляційних судів” від 04.07.2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 34. – Ст. 2444.
352. Наказ Державної судової адміністрації України “Про затвердження Положення про порядок кваліфікаційної атестації суддів” від 04.07.2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 34. – Ст. 2445.
353. *Налимов В. В.* Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
354. *Налимов В. В., Дрогаліна Ж. А.* Реальность нереального. – М. : Издательство “МИР ИДЕЙ”, АО АКРОН, 1995. – 432 с.
355. Народы мира: историко-этнографический справочник / гл. ред. Ю. В. Бромлей. – М. : Советская энциклопедия, 1988. – 624 с.

356. Научные основы правотворчества / отв. ред. Р. О. Халорина. – М. : Юридическая литература, 1981. – 119 с.
357. Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз : в 2 кн. / за ред. Ю. Римаренка. – Книга 1. – Київ-Донецьк, 1998. – 391 с.
358. *Нашиц А.* Правотворчество: теория и законодательная техника. – М. : Прогресс, 1974. – С. 256.
359. *Нестеренко Г. О.* Особистість у нелінійному суспільстві : монографія / Г. О. Нестеренко. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с.
360. *Нестеренко Г. О.* Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення : монографія / Г. О. Нестеренко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
361. *Нерсесянц В. С.* Личность и государство в политико-правовой мысли (Из истории идей). – М. : Знание, 1980. – № 1.
362. *Николов Л.* Структуры человеческой деятельности. – М. : Прогресс, 1984. – 176 с.
363. *Ніколас Мусис.* Усе про спільні політики Європейського Союзу : пер. з англ. – К. : “К. І. С.”, 2005. – XIV с., 466 с.
364. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд ; научно-ред. совет: В. С. Степин (предс.), А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин (заместители предс.), А. П. Огурцов (уч. секр.). – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. – 722 с.
365. *Новгородцев П.* О путях и задачах русской интеллигенции // Из глубины : сборник статей о русской революции С. А. Аскольдов, Н. А. Бердяев, С. А. Булгаков [и др.]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С. 204-221.
366. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / Укладачі В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконіт, 1998. – Т. 1. – 910 с.
367. *Новиков К.* Бюрократический централизм // Деньги. – 2008. – № 8 (663). – 03 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc-rss.aspx?DocsID=858089>.
368. *Нозік Р.* Розподільна справедливість // Сучасна політична філософія : антологія : пер. с англ. / упоряд. Я. Кіш. – К. : Основи, 1998. – 575 с.
369. *Оборотов Ю. М.* Современное государство: основы теории : учебный курс. – Одесса : Астропринт, 1998. – 132 с.
370. Общая теория права и государства / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 1994. – 360 с.
371. Общая теория права. Курс лекций / под ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – 544 с.

372. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / под ред. докт. филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – 14-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 1983. – 816 с.
373. Окрема думка судді Конституційного Суду України стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі про внесення змін до статей 76, 78, 81 та інших Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/p0062?lang=0&rej=0&pf5511=33850&pf5921=678>.
374. *Осетинський А.* Утвердження авторитету суду у контексті судової реформи // *Право України.* – 2006. – № 4. – С. 3-10.
375. *Осетинський А. Й.* Організація та функціональні засади діяльності касаційної інстанції (на прикладі судової палати Вищого господарського суду України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Академія адвокатури України. – К., 2005. – 20 с.
376. *Основи демократії : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / авт. колектив : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук [та ін.] ; за заг. ред. А. Колодій.* – К. : Вид-во “Ай Бі”, 2002. – 684 с.
377. *Оучи У.* Методы организации производства: японский и американский подходы : сокр. пер. с англ. / [Вступ. ст. Б. З. Мильнера]. – М. : Экономика, 1984. – 183 с.
378. *Романов В. Л.* Социальная самоорганизация и государственность. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – 236 с.
379. *Очерки по истории теоретической социологии XX столетия (от М. Вебера к Ю. Хабермасу, от Г. Зиммеля к постмодернизму) / Ю. В. Давыдов, А. Б. Гофман, А. Д. Ковалев [и др.].* – М. : Наука, 1994. – 380 с.
380. *Павиленис Р. И.* Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. – М. : Мысль, 1983. – 286 с.
381. *Паніна Н.* Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – 94 с.
382. *Парсонс Т.* Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // *Американская социологическая мысль : тексты.* – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
383. *Парсонс Т.* Система современных обществ : пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

384. *Переломов Л. С.* Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221–202 гг. до н.э.). – М. : Изд. вост. литературы, 1962. – 244 с.
385. *Переломов Л. С.* Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. – М. : Наука, 1981. – 333 с.
386. *Петров Р. А.* Понятие “*acquis communautaire*” в праве Европейского Союза [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://search.liga.kiev.ua/1_doc2.nsf/alldocWWW/E0B3980CF70EF472C2256BDC00319805!OpenDocument.
387. *Петрушенко Л. А.* Единство системности, организованности и самодвижения. – М. : Мысль, 1975. – 286 с.
388. *Печенкин А. А.* Школа Андропова как один из источников синергетики в СССР / А. А. Печенкин // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М. : ИФ РАН, Арго, 1994. – 286 с.
389. *Пилипенко В. Е., Поддубный В. А., Черненко И. В.* Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (Синергетический подход). – К. : Наукова думка, 1993. – 98 с.
390. *Питтнер М.* Регуляция – управление – руководство. Очерк марксистско-ленинского анализа социальных основ управления // Вопросы философии. – 1985. – № 6. – С. 140-142.
391. *Питтнер М.* Управление как социальное явление (некоторые аспекты марксистско-ленинского анализа управления) // Вопросы философии. – 1981. – № 12. – С. 88-89.
392. *Плахотный А. Ф.* Проблема социальной ответственности. – Харьков : Вища школа, 1981. – 192 с.
393. *Подольянюк Л. А.* Свобода особистості як форма її самореалізації (історико-філософський аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2002. – 20 с.
394. *Полешко А.* Конституційні положення правосуддя – втілювати в життя: (З третього (позачергового) з'їзду суддів України) // Право України. – 1996. – № 11. – С. 5-10.
395. Политико-правовые ценности: история и современность / под ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 256 с.
396. Политическая наука: новые направления : пер. с англ. – М. : Вече, 1999. – 816 с.
397. Популярный энциклопедический словарь / гл. ред. А. П. Горкин. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1999. – 1583 с.

398. *Посельський В.* Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К. : Смолоскип, 2002. – 168 с.
399. Постанова Верховної Ради України № 2296-ХІІ від 28.04.1992 р. “Про Концепцію судово-правової реформи в Україні // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30.
400. Правоохранительные органы в СССР. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 288 с.
401. Правоохранительные органы России / под ред. В. П. Мосиенко. – Ростов-на-Дону : Рост. гос. экон. акад., 1998. – 215 с.
402. Правоохранительные органы Российской Федерации / под ред. В. П. Божьева. – М. : Спарк, 1996. – 286 с.
403. Практика Європейського Суду з прав людини: рішення, коментарі: Українська правнича фундація. – 2000. – № 4.
404. *Пригожин И.* Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46-57.
405. *Пригожин И. Р., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
406. *Приголкин А. С.* Процессуальные формы правотворчества / под ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева. – М. : Юридическая литература, 1976. – 254 с.
407. Принципы организации социальных систем: теория и практика / под ред. М. И. Сетрова. – К.–Одесса : Выща школа, 1988. – 242 с.
408. Про державний кордон України: закон України від 04 листопада 1991 р. № 1777-ХІІ [Електронний ресурс] // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
409. *Прокофьев Ф. И., Гугнин А. М.* Социум: сущность, развитие, прогнозирование. – Днепропетровск, 1992. – 59 с.
410. *Пугачев В. П., Соловьев А. И.* Введение в политологию. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 352 с.
411. *Рассел Б.* Почему я не христианин. – М. : Политиздат, 1987. – 333 с.
412. Рекомендація № (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам “Незалежність, дієвість та роль суддів” від 13 жовтня 1994 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r\(94\)12.htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r(94)12.htm).
413. Рекомендація № R (2000) 2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини від 19 січня

- 2000 року // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 1.
414. *Решетников Ф. М.* Правовые системы стран мира : справочник. – М. : Юридическая литература, 1993. – 340 с.
415. *Ржевский В. А., Чепурнова И. М.* Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности. – М. : Юристъ, 1998. – 215 с.
416. *Ришелюк А. М.* Законотворчий процес в Україні : навч. посіб. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 83 с.
417. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII “Прикінцеві та перехідні положення” Закону України “Про судоустрій України” (справа про Касаційний суд України) від 11 грудня 2003 року // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
418. *Роде Г.* Технология и политика // ИОН. Лабораторные тетради. Вып. 17. – М., 1990. – С. 29-34.
419. *Розумний М.* 2007: рік позиційної боротьби // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news_print/2006/12/18/52459.html.
420. *Романов В. Л.* Вызов и дискурс социальной инноватики государственного управления // Материалы Международного форума “Проекты будущего: междисциплинарный поход”, 16-19 октября 2006, г. Звенигород [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spkurdyumov.narod.ru/Romanov555.htm>.
421. *Романов В. Л.* Социальная самоорганизация и государственность. – изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – 236 с.
422. *Рябов С. Г.* Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 33 с.
423. *Рябчук Н. Ю.* Гражданское общество и национальная эмансипация // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 12. – С. 14-20.
424. *Сабо Имре.* Основы теории права / под ред. и с вступ. статьей В. А. Туманова ; пер. с венгер. – М. : Прогресс, 1974. – 270 с.
425. *Савицкий В. М.* Организация судебной власти в Российской Федерации. – М. : БЕК, 1996. – 298 с.

426. Самарский А. А., Галактионов В. А., Курдюмов С. П., Михайлов А. П. Режимы с обострением в задачах квазилинейных параболических уравнений. – М. : Наука, 1987. – 470 с.
427. Самоорганизация: психо- и социогенез / под ред. д. ф. н. В. Н. Келасьева. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 197 с.
428. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под ред. Р. И. Ядова. – Л. : Наука, 1979. – 263 с.
429. Сапарова И. А. Особенности смысловой регуляции деятельности при ипохондрических состояниях различного генеза // Журнал невропатологии и психиатрии. – 1990. – Том 9. – № 9. – С. 75-79.
430. Сатаров Г. А. Анализ политической структуры законодательных органов по результатам поименных голосований // Российский монитор: архив современной политики. – 1992. – Вып. 1. – С. 57-71.
431. Сафронов И. А. Человек и Вселенная: философско-методологический аспект : автореф. дис. ... д-ра филос. наук в форме научного доклада. – Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербургского университета экономики и финансов, 1994. – 60 с.
432. Святоцький О. Адвокатура в юридичному механізмі захисту прав громадян (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1994. – 281 с.
433. Сетров М. И. Информационные процессы в биологических системах. – Л. : Наука, 1975. – 155 с.
434. Сетров Н. М. Основы функциональной теории организации. Философский очерк. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1972. – 164 с.
435. Синюков В. Н. Исполнение законов // Советское государство и право. – 1991. – № 6.
436. Сириенко В. Ф. Интересы – власть – управление. – К. : Наукова думка, 1991. – 149 с.
437. Система социологического знания : учебное пособие / авт.-сост. Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 1996. – 208 с.
438. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник : пер. з рос. – Харків : Консум, 2006. – 696 с.
439. Скиба В.Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К. : Основи, 1996. – 718 с.

440. *Скитович В. В.* Судебная власть как системное образование // Изв. вузов. Правоведение. – СПб., 1997. – № 1. – С. 147-155.
441. *Сковорода Г. С.* Диалог. Имя ему – Потоп Змиин. Соч. в 2-х тт. // Г. С. Сковорода. – М. : Изд-во соц.-эконом. лит-ры, 1973. – Т. 2. – 486 с.
442. Словарь иностранных слов. – М. : Русский язык, 1988. – 608 с.
443. Словник української мови : у 11 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 799 с.
444. *Смелзер Н.* Социология : пер. с англ. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
445. Советский энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет : А. М. Прохоров (пред.). – М. : Советская энциклопедия, 1981. – 1600 с.
446. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – 1600 с.
447. Советское законодательство: пути перестройки / под ред. А. В. Мицкевича, А. С. Приголкина. – М. : Юридическая литература, 1989. – 488 с.
448. Современная западная социология : словарь / сост. Ю. Н. Давыдов и др. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
449. Современные зарубежные конституции : учебное пособие : сборник документов по конституционному праву зарубежных стран / сост. В. В. Маклаков; ред. Б. А. Страшун. – М. : Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1996. – 284 с.
450. *Соломатін Ю., Корнейчук М.* Западный миф о правах человека как средство агрессии против прав народов и всего человечества // Віче. – 2002. – № 4. – С. 59-63.
451. *Сорокин П.* Социология и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, права и общественных отношений. – СПб. : Изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 2000. – 1054 с.
452. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
453. Социальная философия : словарь / сост. и ред. В. Е. Керимов, Т. Х. Керимов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая Книга, 2006. – 624 с.
454. Социальное управление : словарь / под ред. В. И. Добренькова, И. М. Слепенкова. – М. : МГУ, 1994. – 208 с.

455. Социальные технологи : толковый словарь / отв. ред. В. Н. Иванов. – Москва–Белгород : Луч – Центр социальных технологий, 1995. – 309 с.
456. Социологический словарь / сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. – 2-е изд., перераб. и дополн. – Мн. : Университетское, 1991. – 528 с.
457. Социология. Наука об обществе : учебное пособие / под общей редакцией проф. Н. И. Горлача; – Харьков : Институт востоковедения и международных отношений, Харьковский коллегіум, 1996. – 688 с.
458. Социология : учебник для вузов / В. Н. Лавриненко, Н. А. Нартов, О. А. Шабанова, Г. С. Лукашова ; под ред. проф. В. Н. Лавриненко. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 349 с.
459. Социология : учебное пособие / А. Н. Елсуков, Е. М. Бабосов, А. Н. Данилов и др. ; под ред. А. Н. Елсукова. – Мн. : НТООО “ТетраСистемс”, 1998. – 560 с.
460. Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / заг. ред. і уклад. : В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. – Київ-Харків : ВМП “Рубікон”, 1997. – 400 с.
461. Соціальне управління : довідник / В. Л. Василенко (керівник авт. колективу), В. Б. Авер’янов, Ф. Г. Бурчак [та ін.]; упоряд. : В. О. Тихонович [та ін.]. – К. : Політвидав України, 1986. – 415 с.
462. Спасов Б. П. Закон и его толкование. – М. : Юридическая литература, 1986. – 143 с.
463. Спорные вопросы в истолковании политической теории марксизма // Труды русских ученых за границей. – Т. 1. – Берлин, 1922. – 230 с.
464. Степанов А. М. Основы медицинской гомеостатики. (Лекции по теории и практике биоинформационных корреляций). – Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1994. – 272 с.
465. *Stim P.* Верховенство закону чи верховенство суддів: на захист правового плюралізму : пер. з англ. // Політична думка. – 1997. – № 3. – С. 31-59.
466. Суд и правосудие в СССР / под ред. Р. Г. Биктанова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. – 400 с.
467. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) : монографія. – Запоріжжя : ЗЮІ МВС України, 2000. – 215 с.
468. Тард Г. Социальная логика. – СПб. : Социально-психологический центр, 1996. – 553 с.

469. *Тейлор Ф. У.* Принципы научного менеджмента. Библиотека журнала “Контроллинг”. Серия: “Классики менеджмента”. – Вып. 1. – М. : Контроллинг, 1991. – 104 с.
470. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. – М. : Наука, 1987. – 240 с.
471. Теория государства и права : учебник для вузов / под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 640 с.
472. Теория права и государства / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юридическая литература, 1994. – 425 с.
473. *Тертышник В. М., Марченко А. В., Тертышник И. И.* Защита прав и свобод человека. – Харків : Арсис, 2000. – 288 с.
474. *Титова Е. В.* Если знать, как действовать. – М. : Просвещение, 1993. – 192 с.
475. *Тихомиров В., Приголкин А., Казьмин И.* Законотворчество и план // Народный депутат. – 1990. – № 9. – С. 95-98.
476. *Тихомиров Ю. А.* Публичное право. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 496 с.
477. *Тихомиров Ю. А.* Теория компетенции. – М. : Изд. г-на Тихомирова М. Ю., 2001. – 355 с.
478. *Ткачев П. Н.* Сочинения : в 2 т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1975. – 656 с.
479. *Тодоров І. Я.* Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти : монографія. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 268 с.
480. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
481. *Токвиль А. де.* Демократия в Америке. / Предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М. : Издательство “Весь Мир”, 2000. – 560 с.
482. *Топорнин Б. Н.* Европейское право : учебник. – М. : Юрист, 2001. – 456 с.
483. *Трубецкой Е. Н.* Анархия и контрреволюция. – М., 1917.
484. *Трубецкой С. Н.* О природе человеческого сознания // Сочинения. – М. : Мысль, 1994. – 630 с.
485. *Тугова Т. М.* Ответственность личности за свое бытие в мире: критика концепций французского экзистенциализма. – Мн. : Наука и техника, 1987. – 159 с.
486. Указ Президента України “Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України” № 889/2002 від 01.10.2002 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
487. Указ Президента України “Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України” від 8 лютого 2005 року

- [Електронний ресурс]. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=208%2F2005>.
488. Указ Президента України “Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні” № 810/98 від 22.07.1998 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
489. Указ Президента України “Про кількість суддів Апеляційного суду України, Касаційного суду України та Вищого адміністративного суду України” № 995/2002 від 07.11.2002 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
490. Указ Президента України “Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі та кількісного складу суддів” № 1417/2004 від 16.11.2004 р. // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
491. *Урсул А. Д.* Человечество. Земля. Вселенная. – М. : Мысль, 1977. – 264 с.
492. *Усачёв В. Л.* Социальная власть (понятие и разновидности) // Вестник Московского ун-та. Серия 12. Право. – 1976. – № 6. – С. 67-74.
493. *Устич С. І.* Системне дослідження суспільства. – Львів : Світ, 1992. – 136 с.
494. *Ухтомский А. А.* Парабиоз и доминанта / Ухтомский А., Васильев М. Учение о парабиозе. – М. : Изд-во Комакадемии, 1927. – 171 с.
495. *Файоль А.* Общее и промышленное управление. – М. : Контроллинг, 1992. – 112 с.
496. Физика микромира (ред. Ширков Д. В.). – М. : Советская энциклопедия, 1980. – 527 с.
497. *Филиппов П. М.* Судебная защита и правосудие в СССР. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 182 с.
498. Философская энциклопедия : в 5-ти т. – Т. 4 : Наука логики – Сигети / Ин-т философии АН СССР ; гд. ред. Ф. В. Константинов. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – 592 с.
499. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
500. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 559 с.
501. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
502. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

503. Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
504. Філософія політики : короткий енциклопедичний словник / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.] ; авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.
505. Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / ред. кол. : Л. В. Губерський (керівник) [та ін.] ; авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – Т. 1. – 364 с.
506. Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.] ; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – Т. 2. – 370 с.
507. Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.] ; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – Т. 3. – 407 с.
508. Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) [та ін.] ; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) [та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – Т. 4. – 429 с.
509. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-е вид. перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
510. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
511. *Франкл В.* Человек в поисках смысла: сборник. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
512. *Фролов С. С.* Социология : учебник. – 3-е изд., доп. – М. : Гардарики, 1999. – 344 с.
513. *Фуллер Л. Л.* Анатомія права : пер. з англ. – К. : Сфера, 1999. – 144 с.
514. *Фурсов А. И.* Макрорегионы на спиралях истории // Афро-азиатский мир: региональные исторические системы и капитализм: проблемно-тематический сборник / РАН ИНИОН. Центр научно-информационных исследований глобальных и региональных проблем. Отдел Азии и Африки ; сост. Фурсов А. И. – М., 1999. – С. 5-13.
515. *Футей Б.* Становлення правової держави: Україна 1991-2001 рр. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 228 с.
516. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью. – М. : АО “КАМІ”; Изд. центр “ACADEMIA”, 1995. – 250 с.
517. *Халипов В. Ф.* Власть (Основы кратологии). – М. : Луч, 1995. – 304 с.

518. *Халипов В. Ф.* Власть : кратологический словарь. – М. : Республика, 1997. – 431 с.
519. *Халипов В. Ф.* Кратология как система наук о власти. – М. : Республика, 1999. – 303 с.
520. *Халипов В. Ф., Халипова Е. В., Шишкын А. Н.* Выборы и власть : словарь-справочник избирателя. – М. : Совершенство, 1999. – 380 с.
521. *Хмелько В.* Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологического исследования / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – фил. Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 278 с.
522. *Храмова В. Л.* Целостность духовной культуры. – К. : Феникс, 1995. – 399 с.
523. Хроленко А. Т., Бондалетов В. Д. Теория языка : учебное пособие / под ред. В. Д. Бондалетова. – М. : Изд.-во Флинта, изд.-во Наука, 2004. – 510 с.
524. *Хэммонд П.* Теория обратной связи и ее применения : пер. с англ. М. А. Берманта ; под ред. Я. З. Цыпкина. – М. : Физматгиз, 1961. – 424 с.
525. *Цехмистро И. З.* Поиск квантовой концепции физиологических оснований сознания. – Харьков : Выща школа, 1981. – 176 с.
526. *Цехмистро И. З.* Феномен целостности как пристанище духа: о невозможности множественных “механизмов” мышления // Дух і Космос: наука і культура на шляху до нетрадиційного світосприймання / Кол. авторів під кер. проф. І. З. Цехмістро. – Харків, 1995. – 195 с.
527. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. (із змінами) // Інформаційно-пошукова система із законодавства України “Право. Версія Проф”.
528. *Цикин В. А.* Философия самоорганизации сложных систем. – Суммы : СГПУ, 2001. – 196 с.
529. *Циолковский К. Э.* Грезы о Земле и небе. – Тула : Приокское кн. Изд-во, 1986. – 447с.
530. *Циолковский К. Э.* Монизм Вселенной // Русский космизм: Антропология философской мысли. – М. : Педагогика-Пресс, 1993. – С. 264-281.
531. *Циннелиус Р.* Філософія права : підручник ; пер з нім. – К. : Тандем-У, 2000. – 300 с.
532. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха просвещения / ред. коллегія :

- И. Т. Фролов (отв. ред.), Л. П. Буева, Б. Т. Григорьян, А. В. Гулыга, П. С. Гуревич, М. А. Киссель, М. Т. Степанянц, А. В. Воропаева ; сост. : П. С. Гуревич. – М. : Политиздат, 1991. – 463 с.
533. *Черненко И. В.* Нелинейные общественные явления и теория катастроф // *Философская и социологическая мысль.* – 1996. – № 3-4. – С. 117-144.
534. *Черников М. В.* Самоорганизующиеся системы: методологические подходы и проблема управления // *Общество и человек: пути самоопределения.* – Вып. 1. – СПб., 1994. – 136 с.
535. *Черныш А. М.* Политическая ответственность в системе социалистического народовластия. – Харьков : Вища школа изд-во при Харьк. ун-те, 1987. – 193 с.
536. *Черныш А. М.* Социально-политический механизм обеспечения ответственности институтов власти в социалистическом обществе : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.02 / Моск. Высш. парт. школа. – М., 1990. – 32 с.
537. *Чинакова Л. И.* Социальный детерминизм: проблема движущих сил развития общества. – М. : Политиздат, 1985. – 159 с.
538. *Чиркин В. Е.* Основы государственной власти. – М. : Юрист, 1996. – 112 с.
539. *Чичерин Б. Н.* О народном представительстве. – М. : Типография Грачева и Комп, 1866. – 552 с.
540. *Шаповал В.* Парламент як орган народного представництва // *Віче.* – 1999. – № 5. – С. 3-11.
541. *Шаповал В. М.* Конституція і виконавча влада. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 80 с.
542. *Шеллинг Ф. В. Й.* Ведение к наброску системы натурфилософии, или о понятии умозрительной физики и о внутренней организации системы этой науки // *Соч. в двух томах : пер. с нем.* – Т. 1. – М. : Мысль, 1987. – С. 182-226.
543. *Шеллинг Ф. В. Й.* Система трансцендентального идеализма. – Л. : Соцэкгиз, 1936. – 479 с.
544. *Шеллинг Ф. В. Й.* Сочинения: в 2 т. ; пер. с нем. – Т. 1. – М. : Мысль, 1987. – 637 с.
545. *Шеллинг Ф. В. Й.* Сочинения: в 2 т. ; пер. с нем. – Т. 2. – М. : Мысль, 1987. – 636 с.
546. *Шшикін В. І.* Судові системи країн світу : навч. посібник : у 3 кн. / КНУ ім. Тараса Шевченка. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 2. – 335 с.

547. *Шкляр Л. Є.* Нація в умовах “розколотої” цивілізації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй / за ред. О. О. Рафальського (гол. ред.) [та ін.]. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – 496 с.
548. *Шляхтун П.* За що боролися... або чи вдасться “червоному” парламентові “повернути кермо на 180 градусів”? // Голос України. – 1998. – 28 березня.
549. *Шмаков В.* Закон синархии и учение о двойственной иерархии монад и множеств. – К. : “София”, Ltd, 1994. – 320 с.
550. *Шмальгаузен И. И.* Организм как целое в индивидуальном и историческом развитии. Избранные труды. – М. : Наука, 1982. – 383 с.
551. *Шмитт К.* Политическая теология : сб. : пер. с нем. – М. : “КАНОН-пресс-Ц”, 2000. – 336 с.
552. *Шмиттер Ф.* Неокорпоративизм // Полис. – 1977. – № 2. – С. 14-22.
553. *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность / пер. с нем., вст. ст. и примеч. К. А. Свасьяна. – М. : Мысль, 1993. – 663 с.
554. *Штомпка П.* Социология социальных изменений : пер. с англ. / под ред. В. А. Ядова. – М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 1996. – 416 с.
555. *Щекин Г. В.* Теория социального управления : монография. – К. : МАУП, 1996. – 408 с.
556. *Эбелинг В.* Хаос и Космос: синергетика эволюции / В. Эбелинг, Р. Файстель. – Москва-Ижевск : Институт компьютерных исследований; НИЦ “Регулярная и хаотическая динамика”, 2005. – 336 с.
557. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюис Г. Моргана. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1985. – 238 с.
558. *Эсмен А.* Основные начала государственного права. – Том 1. Новейшая свобода, принципы и учреждения / под ред. и с предисл. М. М. Ковалевского ; пер. с фр. Н. К. Кончевской. – М. : Типо-литография В. Рихтер, 1898. – 450 с.
559. *Эсмен А.* Основные начала государственного права. – Т. 2. Государственное право Французской республики / А. Эсмен ; пер. с фр. Н. Кончевской ; под ред. и с предисл. М. М. Ковалевского. – М. : Изд. К. Т. Солдатенкова, 1899 (Тип.- литогр. В. Рихтер). – 399 с.
560. *Югай Г. А.* Общая теория жизни. – М. : Мысль, 1985. – 256 с.
561. *Юдин Э. Г.* Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. – М. : Наука, 1978. – 392 с.

-
562. *Юков М. К.* Место юридической техники в правотворчестве // Правоведение. – 1979. – № 5. – С.3-13.
563. Юридический энциклопедический словарь / ред. кол. : А. Я. Сухарев (гл. ред.) и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1984. – 415 с.
564. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2002. – Т. 4 : Н-П. – 720 с.
565. *Ющик О. І.* До раціоналізації законодавчого процесу (методичні питання) // Правове регулювання економіки : зб. наук. пр. – К. : КНЕУ, 2003. – Вип. 4. – С. 95-103.
566. *Ющик О. І.* Теоретичні основи законодавчого процесу : монографія. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 519 с.
567. *Яковець Ю. В.* Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М. : Экономика, 2001. – 346 с.
568. *Янков М.* Материя и информация. – М. : Прогресс, 1979. – 334 с.
569. *Ярмакі Х. П.* До питання про звернення громадян // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 1. – С. 44-49.
570. *Яценко А. И.* Целеполагание и идеалы. – К. : Наукова думка, 1977. – 276 с.
571. *Burley A. M., Mattli W.* “Beyond Intergovernmentalism: The Quest for a Comprehensive Framework for the Study of Integration, Cooperation and Conflict”. – 1993. – Vol. 28. – P. 181-208.
572. Consilium (Рада Європейського Співтовариства) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ue.eu.int>.
573. *De Crespigny A.* Power and Its Forms // Political Studies. – 1968. – Vol. 16. – № 2. – P. 192-205.
574. Developments in the European Union /edited by Laura Cram, Desmond Dinan and Neil Nugent. – St. Martin Press, New York, 1999. – 380 p.
575. EU LAW. Text, cases, and materials. Third Edition. Paul Craig and Grainne de Burca. 2003, Oxford. –1242 p.
576. *Forster A.* Britain and the Negotiation of the Maastricht Treaty. A Critique of Liberal Intergovernmentalism // Journal of Common Market Studies. – 1998. – Vol. 36. – № 3. – P. 347-368.
577. *French J. R. P. Jr., Raven B.* The Bases of Social Power // Studies in Social Power / ed. by D. Cartwright. – Ann Arbor : University of Michigan, Institute for Social Research, 1959. – P. 150-167.

- +—
578. *George S.* Supranational Actors and Domestic Politics: Integration Theory Reconsidered in the Light of the Single European Act and Maastricht // Sheffield. – 1994.
579. *Goldman A. I.* Toward a Theory of Social Power // Philosophical Studies. – 1972. – Vol. 23. – № 4. – P. 221-268.
580. *Guerin D.* Anarchismus: Begriff und Praxis. – 8. Aufl. – Frankfurt/M. : Suhrkamp Verlag, 1967. – 164 S.
581. *Hall P. A., Taylor R. C. R.* Political Science and the Three New Institutionalisms // Political Studies. – 1996. – Vol. 44. – № 5. – P. 936-957.
582. *Haas E. B., Mitrani D.* Limits and problems of European integration. The Conference of May 30-June 2, 1961, The Hague: Nijhoff, 1963. – 144 p.
583. *Haas E.B.* The Uniting of Europe: Political, Social and Economical Forces, 1950-195. – Stanford : Stanford University Press, 1958. – 286 p.
584. *Haas E.B.* The Uniting of Europe. – Stanford : Stanford University Press, (2nd ed.), 1968. – 328 p.
585. *Haas E. B.* The obsolescence of regional integration theory. – Berkeley, CA: University of California, Institute of International Studies, 1975. – 126 p.
586. *Haas E. B.* Technocracy, pluralism and the new Europe. – In: International Regionalism / Ed. Y. S. Nye. – Boston, 1968. – 406 p.
587. *Hoebel E.* Man in the primitive world. – N. Y., 1949. – 634 p.
588. *Hoffmann S.* Obstinate or Obsolete: The Fate of the Nation State and the Case of Western Europe // Daedalus. – 1966. – Vol. 95. – P. 862-915.
589. *Hoffmann S.* Weighing the Balance of Power// Foreign Affairs. – 1972. – Vol. 50. – № 4. – P. 618-643.
590. *Hoffmann S.* Reflection on the Nation State in Western Europe Today // Journal of Common Market Studies. – 1982. – Vol. 21. – № 1-2. – P. 21-37.
591. *Hoffmann S.* After the cold war: international institutions and state strategies in Europe, 1989-1991. – Cambridge MA.: Harvard University, 1993. – 481 p.
592. Judgment of The European Court of Human Rights: BRUMARESCU v. ROMANIA, 28 October 1999, Published in Reports of Judgments and Decisions, 1999-VII.
593. Judgment of The European Court of Human Rights: Findlay v. the United Kingdom, 25 February 1997, Published in Reports of Judgments and Decisions, 1997-I [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cirp.org/library/legal/A_v_UK1998.

594. *Kassim H.* Policy Networks, Networks and European Union Policy Making: A Sceptical View // *West European Politics*. – 1994. – Vol. 17. – № 4. – P. 15-27.
595. *Keohane R.O., Hoffman S.* The New European Community. – Oxford : Westview Press, 1991. – 208 p.
596. *Lasswell H. D., Kaplan A. K.* Power and Society. – New Haven : Yale University Press, 1950. – 120 p.;
597. *Lindberg L. N., Scheingold S. A.* Europe's would-be polity. Patterns of change in the European Community, Englewood Cliffs. – N.J. : Prentice-Hall, 1970. – 314 p.
598. *Lindberg L.* The Political Dynamics of European Economic Integration. – Oxford: Oxford University Press, 1963. – 367 p.
599. *Matlary J. H.* Energy Policy in the European Union. – Basingstoke : Macmillan, 1997. – 224 p.
600. *Mitrany D.* The Functional Approach to World Organization // *International Affairs*. – 1948. – Vol. 24. – № 3. – P. 350-363.
601. *Mitrany D.* The Functional Approach to World Organization // *International Affairs*. – 1948. – Vol. 26. – № 4. – P. 243-254.
602. *Mitrany D. A.* Working Peace System. – Chicago : Quadrangle, 1943. Repr. 1966. – 234 p.
603. *Mitrany D.* The Functional Theory of Politics. – London : Martin Robertson, 1975. – 294 p.
604. *Mitrany D. A.* Working Peace System. An Argument for the Functional Development of International Organization. – London, 1995. – 362 p.
605. *Moravcsik A.* Liberal Intergovernmentalism and Integration: A. Rejouder // *Journal of Common Market Studies*. – 1995. – Vol. 33. – № 4. – P. 611-629.
606. *Moravcsik A., Milada A.* National Interests, State Power, and EU Enlargement // *East European politics & Societies*. – 2003. – Vol. 17. – Issue 1. – 42 p.
607. *Moravcsik A.* Negotiating the Single European Act: National Interests and Conventional Statecraft in the European Community // *International Organization*. – 1991. – Vol. 45. – № 1. – P. 19-56.
608. *Moravcsik A.* Preferences and power in the European Community: A Liberal Intergovernmental Approach // *Journal of Common Market Studies*. – 1993. – Vol. 31. – № 4. – P. 473-524.
609. *Moravcsik A.* The Choice for Europe: Social Purpose and State Power From Messina to Maastricht (Ithaca, NY: Cornell University Press). – 1998. – 238 p.

610. *Nugent N.* The Government and Politics of the European Union: Fourth edition. – Durham, North Carolina, 1999. – 567 p.
611. *O'Neill M.* The Politics of European Integration: A Reader. – London : Routledge, 1996. – 224 p.
612. *Parsons T.* The Social System. – Glencoe, 1951.
613. *Peterson J.* Decision-Making in the EU: Towards a Framework for Analysis // *Journal of European Public Policy*. – 1995. – Vol. 2. – № 1. – P. 69-93.
614. *Pierson P.* The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis // *Comparative Political Studies*. – 1996. – Vol. 29. – № 2. – P. 123-63.
615. *Rhodes R. A. W., Bache I., George S.* Policy Networks and Policy-Making in the European Union: A Critical Appraisal // L. Hooghe (ed.), *Cohesion Policy and European Integration: Building Multi-Level Governance*. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – P. 34-52.
616. *Rosamond B.* Understanding European Unity: The Limits of Nation-State-Centric Integration Theory // *The European Legacy*. – 1995. – Vol. 1. – P. 291-297.
617. *Sandholtz W., Stone A. Sweet,* (eds) *European Integration and Supranational Governance*. – Oxford : Oxford University Press, 1998. – P. 1-26.
618. *Scheingold S. A.* Law and Politics in Western European Integration, Ann Arbor, MI: University Microfilms, 1963. – 428 p.
619. *Schmitter P. C.* A Revised Theory of Regional Integration // *International Organization*. – 1970. – Vol. 24. – № 4. – P. 809-816.
620. *Schneider V., Dang-Nguyen G., Werle R.* Corporate Actor Networks in European Policy-Making: Harmonizing Telecommunications Policy // *Journal of Common Market Studies*. – 1994. – Vol. 32. – № 4. – P. 473-498.
621. *Taylor P.* International Organization in the Modern World: The Regional and the Global Process. – London : Pinter, 1993. – 262 p.
622. *Taylor P.* The Limits of European Integration. – London : Croom Helm, 1983. – 284 p.
623. *Tranholm-Mikkelsen J.* Neo-functionalism: Obstinate or Obsolete? A Reappraisal in the Light of the New Dynamism of the EC // *Millennium: Journal of International Studies*. – 1991. – Vol. 20. – P. 1-22.
624. Treaty establishing a Constitution for Europe. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005. – 482 p.

625. *Warleigh A.* Better the Devil You Know? Synthetic and Confederal Understandings of European Integration // *West European Politics*. – 1998. – Vol. 21. – № 3. – P. 1-18.
626. *Webb C.* Theoretical Perspectives and Problems // H. Wallace, W. Wallace and C. Webb (eds), *Policy Making in the European Community*. – London : John Wiley, 1983. – P. 1-41.
627. *Wincott D.* The Court of Justice and the Legal System // L. Cram, D. Dinan and N. Nugent (eds), *Developments in the European Union*. – Basingstoke : Macmillan, 1999. – P. 84-104.
628. *Wrong D. H.* *Power: Its Forms, Bases, and Uses*. With a New Preface. – Oxford : Basil Blackwell, 1988. – 237 p.

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ	7
1.1. Соціальний організм у дискурсі світоглядно-теоретичного і методологічного аналізу: ретроспектива і сьогодення	7
1.2. Співвідношення саморегуляції з самоорганізацією та управлінням	19
1.3. Саморегуляція в медицині, валеології, психології	33
1.4. Специфіка саморегуляції соціальних систем	39
<i>Література до розділу</i>	55
РОЗДІЛ 2 ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ	60
2.1. Світоглядні засади дослідження проблеми саморегуляції соціального організму країни	60
2.2. Ідеологія дослідження проблеми саморегуляції соціального організму країни	76
2.3. Методологічні підходи до вивчення проблеми саморегуляції соціального організму країни	83
<i>Література до розділу</i>	114
РОЗДІЛ 3 ГЕНЕЗИС СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ У СОЦІАЛЬНОМУ ОРГАНІЗМІ КРАЇНИ	118
3.1. Походження явища саморегуляції соціального організму країни	118
3.2. Семантична природа явища саморегуляції соціального організму країни	129
3.3. Сутність і зміст саморегуляції соціального організму країни	138
3.4. Система саморегуляції соціального організму країни як протиріччя між громадянським суспільством (народом) і державою (політичною системою)	150
3.5. Нормативна складова системи саморегуляції або інструментарій саморегуляції	170
3.6. Гомеостат як форма цілісного буття явища саморегуляції соціального організму країни	176
<i>Література до розділу</i>	180

**РОЗДІЛ 4 МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМИ
САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ...184**

4.1. Елементи і структура законодавчої гілки влади	186
4.2. Елементи і структура судової гілки влади.....	194
4.3. Елементи і структура виконавчої гілки влади.....	219
4.4. Елементи і структура громадянської гілки влади.....	231
<i>Література до розділу.....</i>	<i>247</i>

**РОЗДІЛ 5 ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМИ
САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ...254**

5.1. Евристична модель функціонування саморегуляції соціального організму країни.....	254
5.2. Провідні тенденції у функціонуванні систем саморегуляції окремих країн: історичний екскурс	294
5.3. Механізм прийняття законів	316
5.4. Механізм дії законів.....	340
5.5. Механізм реалізації законів	345
5.6. Механізм соціального контролю або зворотний зв'язок	359
<i>Література до розділу.....</i>	<i>370</i>

**РОЗДІЛ 6 СПЕЦИФІКА САМОРОЗГОРТАННЯ
ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ
СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ УКРАЇНИ380**

6.1. Історичний аспект становлення системи саморегуляції соціального організму України.....	380
6.2. Оцінка сучасного стану морфології системи саморегуляції соціального організму України.....	388
6.3. Оцінка дієздатності механізмів прийняття і реалізації законів, судового супроводу та соціального контролю на етапі становлення соціального організму України.....	431
6.4. Провідні тенденції та суперечності у морфогенезі та функціонуванні системи саморегуляції соціального організму України	440
<i>Література до розділу.....</i>	<i>462</i>

—+—

**РОЗДІЛ 7 АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ
СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ..... 466**

- 7.1. Історичний аспект становлення Загальноєвропейського Дому466
- 7.2. Сучасний стан морфології системи саморегуляції Об'єднаної Європи.....479
- 7.3. Оцінка дієздатності механізмів прийняття і реалізації законів,
судового супроводу та соціального контролю в Об'єднаній Європі490
- 7.4. Провідні тенденції та суперечності у морфогенезі та функціонуванні
системи саморегуляції Об'єднаної Європи.....500
- Література до розділу 514*

**РОЗДІЛ 8 АНАЛІЗ ЯКОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ
САМОРЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ... 519**

- 8.1. Проблема вибору критерію якості функціонування системи
саморегуляції. Одномірні і багатofакторні оптимізації.....519
- 8.2. Логічні засади оптимізації законотворчого процесу.....533
- 8.3. Основні напрями реформування судової влади
як фактор посилення якості функціонування механізму дії прийнятих законів...549
- 8.4. Оптимізація якості функціонування механізму реалізації
законів (виконавчої влади)570
- 8.5. Децентралізація влади як шлях посилення якості функціонування
механізму соціального контролю (влади громадянського суспільства)584
- 8.6. Національне і глобальне в адаптації системи саморегуляції України
до системи саморегуляції Об'єднаної Європи.....590
- Література до розділу 595*

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ..... 601

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ..... 605

Наукове видання

САМОРЕГУЛЯЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ КРАЇНИ

Монографія

За науковою редакцією доктора філософських наук, професора В. П. Беха

Доробок Наукової школи

"НООСОЦІОГЕНЕЗ, САМООРГАНІЗАЦІЯ ТА САМОРЕГУЛЯЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ"

Авторський колектив:

<i>Т. І. Андрущенко</i>	доктор філософських наук, професор (<i>підрозділ 8.2</i>);
<i>В. П. Бех</i>	доктор філософських наук, професор (<i>вступ, підрозділи 1.1; 2.1; 2.2; 3.1; 3.2; 8.1; загальні висновки</i>);
<i>Ю. В. Бех</i>	кандидат філософських наук (<i>підрозділи 3.6; 5.6; 8.5</i>);
<i>М. А. Бойчук</i>	кандидат політичних наук (<i>підрозділ 4.4</i>);
<i>І. А. Грицяк</i>	доктор історичних наук, професор (<i>розділ 7</i>);
<i>Л. С. Дубчак</i>	кандидат юридичних наук (<i>підрозділи 4.2; 5.4; 6.2; 8.3</i>);
<i>Б. М. Калініченко</i>	кандидат політичних наук (<i>підрозділ 5.6</i>);
<i>М. М. Калініченко</i>	кандидат політичних наук (<i>підрозділ 3.4, 5.6</i>);
<i>Н. В. Крохмаль</i>	кандидат філософських наук, доцент (<i>підрозділи 1.2; 1.3; 1.4; 2.3; 3.2; 3.3; 3.5; 5.1; 5.2; 6.1</i>);
<i>В. Г. Лавриненко</i>	кандидат історичних наук, доцент (<i>підрозділ 8.6</i>);
<i>А. В. Найчук</i>	кандидат філософських наук (<i>підрозділ 5.2</i>);
<i>Г. О. Нестеренко</i>	доктор філософських наук, доцент (<i>підрозділи 1.2; 1.4; 2.3; 4.3; 5.5; 6.2; 6.3; 6.4; 8.4</i>);
<i>Л. М. Семененко</i>	кандидат філософських наук (<i>підрозділ 3.2</i>);
<i>А. О. Ярошенко</i>	кандидат філософських наук, доцент (<i>підрозділи 4.1; 5.3; 6.2; 6.3; 6.4; 8.2</i>).

Відповідальний редактор – Л. Л. Макаренко

Технічні редактори – Т. С. Меркулова, Л. М. Прокопець

Художнє оформлення – Л. Л. Макаренко

Обкладинка – С. Савченко

Підписано до друку 18 січня 2010 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Умовн. друк. аркушів 40,75. Облік. видав. арк. 34.

Наклад . Зам. №

Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29. 10. 2002
(044) 239-30-26, 239-30-85

